SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

37

1986

LJUBLJANA
1986

NAVODILA UREDNIŠTVA SODELAVCEM

1. Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo Arheološkega vestnika, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana.

2. TIPKOPIS mora biti čist, imeti mora širok rob in dvojni razmik med vrticami (30 vrstic po 60 znakov na stran). Pod naslovom prispevka navedite točen naslov ustanove, kjer ste zaposleni. Vse v malih črkah. Glej primere v Arh. vest.! Posebne želje in poudarke označite s svinčnikom s standardnimi znaki za polkrepek, razprt in ležeč tisk.

3. KRATICE IN CITATI. Za slikovno gradivo uporabljamo naslednje kratice: sl. = slika, t. = tabla, pril. = priloga, in kombinacijo arabskih številk in ločil (glej primere v Arh. vest.!). Priporočamo, da vse oznake slikovnega gradiva v tekstu izpišete s svinčnikom. Pri citiranju uporabljajte samo arabske številke in za revije kratice, ki so podane v *Arheoloških najdiščih Slovenije* oziroma v Stipčevićevi *Bibl. Illyrici.* Če uporablja avtor naravoslovni način citiranja, naj bo navedek med tekstom tak: (Brodar M., 1985, 15). Na koncu članka pa naj bodo citati navedeni takole: BRODAR M. (1985), Potočka zijalka in Mokriška jama. — *Arh. vest.* 36, 11—25, Ljubljana. Arheološki vestnik daje prednost naslednjemu načinu citiranja:
   5 G. Hirschbäck-Merhar, *Arh. vest.* 35, 1984, 95 (revija)
   6 J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji,* Dela 1. razr. SAZU 23 (1982) 45. (delo v seriji!)
   7 Ib., 16 ss.
   8 G. Hirschbäck-Merhar (op. 5) 12, t. 5: 4—6, 10. (članek ali knjiga citirana ponovno)
   9 S. Gabrovec, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 136. (članek v zborniku, leksikonu itd.)

4. POVZETEK je obvezen. Zajame naj bistveno in naj vključi vse opombe.

5. SLIKOVNO GRADIVO mora biti tekoče oštevilčeno in ustrezno označeno na hrbtni strani (številka, priimek avtorja). Risba v tušu, oznake s svinčnikom. Podnapisi, ki morajo obvezno zajeti najdišče, vsebino slike in merilo, če ga ni na sliki, naj bodo oddani na posebnem seznamu. Priporočamo, da oznake in številke podnapisov (Sl. 1, T. 1, Pril. 1) napišete s svinčnikom. Za obliko glej Arh. vest.! Upoštevajte dejstvo, da bodo imele vse table v tiskani obliki format 18 × 12,6 cm! Ustrezno pomanjšavi prilagodite velikost oznak, debelino črt in eventualno merilo v podnapisu! Če imajo table daljše podnapise, naj bodo ustrezno nižje. Obseg tabel na umet. papirju (označite: umet. papir!) je omejen na 2^n strani. Več kot dve zgibani prilogi nista zaželeni. Prilog, ki pomanjšane na višino formata Arh. vest. presegajo 32 cm, ne sprejemamo. Objavljamo samo originale! Slikovno gradivo lahko sodelavci prevzamejo v roku 1 meseca po prejemu posebnih odtisov.

6. KOREKTURE. Prvo korekturo so dolžni narediti avtorji sami takoj po prejemu odtisov. Za drugo korekturo poskrbi uredništvo.

7. POSEBNI ODTISI. Vsak avtor prejme brezplačno 25 posebnih odtisov, če sta dva avtorja, pa vsak po 15.

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
37, 1986

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

37

1986

LJUBLJANA
1986

Arheološki vestnik	Glasilo Inštituta za arheologijo ZRC SAZU
Založila	Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natis odobrila	Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 12. februarja in Predsedstvo SAZU na seji dne 20. marca 1986
Odgovorni urednik	Bogo Grafenauer
Glavni urednik	Dragan Božič
Tehnični urednik	Ivan Turk
Uredniški odbor	Dragan Božič, Janez Dular, Timotej Knific, France Leben, Ivan Turk
Lektorja	Alenka Božič (slovenščina) in Alojz Jembrih (srbohrvaščina)
Prevajalci	Adela Žgur (nemščina), Viktor Jesenik (francoščina), Barbara Smith-Demo in Marjeta Šašel-Kos (angleščina)

Natisnjeno s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije, Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Republiške skupnosti za ceste SR Slovenije.

VSEBINA

Ob petinšestdesetletnici Mitje Brodarja (Janez DULAR) 13
Bibliografija Mitje Brodarja (Anja DULAR) 17

PRAZGODOVINSKE DOBE

Mitja BRODAR: *Jama v Lozi* 23
Marko BABIĆ: *Ostava kasnog brončanog doba iz Vidovica* 77
Ante MILOŠEVIĆ: *Dvije ostave željeznog orudja s područja Delmata* . . . 97

RIMSKA DOBA

Dénes GABLER: *Tera sigilata v lončarski četrti Pojtovione* (Povzetek) . . 155
Nedeljka LJAMIĆ-VALOVIĆ: *Ciglarske peći rimske ciglane »MLB« na lokalitetu Feldkassel u Kölnu — rezultati iskopavanja u g.* 1980 *i* 1981 (Sažetak) 196
Damjan VAHEN: *Prispevek k poznavanju komunalne ureditve antične Emone* 217
Iva MIKL-CURK: *Rimski kastel v Zalogu pri Ljubljani* 227
Erwin M. RUPRECHTSBERGER: *Žgan rimski grob iz Salone* (Povzetek) 245
Jana HORVAT: *K velikostim rimskih posod* 247
Smiljan GLUŠČEVIĆ: *Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra* 255
Valerie A. MAXFIELD: *Vojaški nagrobnik iz Emone* (Povzetek) 284
László BARTOSIEWICZ: *Rimskodobni ostanki živali z Mosta na Soči* (Povzetek) 296
Franc TRUHLAR: *Rimske utrjene postojanke v Sloveniji* 297

POZNA RIMSKA DOBA IN ZGODNJI SREDNJI VEK

Branko MARUŠIĆ, Jaro ŠAŠEL: *Od celle trichore do samostanskega kompleksa sv. Andreja v Betiki med Pulo in Rovinjem* (Povzetek) 335

EPIGRAFIKA

Ivan TUŠEK: *Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja* 343
Vera KOLŠEK: *Epigrafski in reliefni paberki na Celjskem* 371
Drago SVOLJŠAK, Beatriče ŽBONA-TRKMAN: *Novi napisi v Posočju* . . 385

Matej ŽUPANČIČ: *Epigrafske najdbe v Istri* 399
Danilo BREŠČAK: *Rimski napis iz Podgrada* 405
Ivo FADIĆ: *Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera* 409

DISKUSIJA

Jaro ŠAŠEL: *Reinhold Merkelbach, Mithras* 435

KNJIŽNE OCENE IN PRIKAZI

Janez Dular: *Topografsko področje XI (Bela Krajina), Arheološka topografija Slovenije,* 1985 (Andrej PLETERSKI) 439
Acta Interdisciplinaria Archaeologica, Tomus III, 1984 (Barbara RAVNIK-TOMAN) 439
Helmut J. Kroll: *Kastanas, Die Pflanzenfunde,* 1983 (Alojz ŠERCELJ) . . 440
Elisabeth Ruttkay: *Das Neolithikum in Niederösterreich,* 1985 (France LEBEN) 441
Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, 1984 (Zorko MARKOVIČ) 443
Tone Knez: *Novo mesto I, Halštatski grobovi,* 1986 (Janez DULAR) . . . 448
Mappa archeologica: gli insediamenti d'epoca romana nell'agro Concordiese, 1985 (Matej ŽUPANČIČ) 450
D. Gabler, A. H. Vaday: *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien,* 1986 (Jana HORVAT) 451
Jenö Fitz: *Das Jahrhundert der Pannonier (193—284),* 1982 (Jaro ŠAŠEL) 452
Ferenc Fülep: *Sopianae,* 1984 (Boris VIČIČ) 453
Judit Topál: *The Southern Cemetery of Matrica,* 1981 (Boris VIČIČ) . . . 454
Stephen Johnson: *Late Roman Fortifications,* 1983 (Slavko CIGLENEČKI) 455
Thomas S. Burns: *The Ostrogoths,* 1980 (Jaro ŠAŠEL) 456
Dušan Mrkobrad: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji,* 1980 (Davorin VUGA) 459
Dag Norberg: *L'oeuvre poétique de Paulin d'Aquilée,* 1979 (Jaro ŠAŠEL) 462
Boško Babić: *Materijalnata kultura na Makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep,* 1986 (Vinko ŠRIBAR) 462
E. E. Clain-Stefanelli: *Numismatic Bibliography,* 1985 (Efrem M. PEGAN) 464

CONTENTS

The Sixtyfifth Anniversary of Mitja Brodar (Janez DULAR) 13
Bibliography of Mitja Brodar (Anja DULAR) 17

PREHISTORIC AGES

Mitja BRODAR: *Gravettien in der Höhle Jama v Lozi* (Zusammenfassung) 57
Marko BABIĆ: *Ein spätbronzezeitlicher Hortfund aus Vidovice* (Zusammenfassung) 91
Ante MILOŠEVIĆ: *Zwei Hortfunde von Eisenwerkzeugen aus dem Gebiet der Delmater* (Zusammenfassung) 123

ROMAN PERIOD

Dénes GABLER: *Terra sigillata im Töpferviertel von Poetovio* 129
Nedeljka LJAMIĆ-VALOVIĆ: *Die Ziegelbrennöfen der römischen Ziegelei* »MLB« *in Köln-Feldkassel. Ergebnisse der Ausgrabungen in den Jahren* 1980 *und* 1981 169
Damjan VAHEN: *Ein Beitrag zur Erkenntnis der kommunalen Einrichtung Emonas* (Zusammenfassung) 225
Iva MIKL-CURK: *Das römische Kastell in Zalog bei Ljubljana* (Zusammenfasung) 234
Erwin M. RUPRECHTSBERGER: *Ein römerzeitliches Brandgrab aus Salona* 237
Jana HORVAT: *About the Sizes of Roman Vessels* (Summary) 254
Smiljan GLUŠČEVIĆ: *Some Forms of Glass Material from the Roman Harbour of Zaton near Zadar* (Summary) 276
Valerie A. MAXFIELD: *A Soldier's Tombstone from Emona* 279
László BARTOSIEWICZ: *Roman Period Animal Remains from Most na Soči* 287
Franc TRUHLAR: *Ein Überblick der befestigten römischen Stätten in Slowenien* (Zusammenfassung) 305

LATE ROMAN AND EARLY MEDIEVAL PERIOD

Branko MARUŠIĆ, Jaro ŠAŠEL: *De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj* 307

EPIGRAPHY

Ivan TUŠEK: *Neue römische Reliefsteine und Inschriften aus Ptuj* (Zusammenfassung) 368

Vera KOLŠEK: *Epigraphische und architektonische Neuigkeiten aus Celeia und Umgebung* (Zusammenfassung) 383
Drago SVOLJŠAK, Beatriče ŽBONA-TRKMAN: *Neue Inschriften im Sočagebiet* (Zusammenfassung) 396
Matej ŽUPANČIČ: *Tre epigrafi romane dall'Istria* (Riassunto) 403
Danilo BREŠČAK: *Die römische Inschrift aus Podgrad* (Zusammenfassung) 407
Ivo FADIČ: *The Name of Proconsul Cn. Tamphilus Vála on a Well of the Iader Forum* (Summary) 431

DISCUSSION

Jaro ŠAŠEL: *Reinhold Merkelbach, Mithras* 435

BOOK REVIEWS

Janez Dular: *Topografsko področje XI (Bela Krajina), Arheološka topografija Slovenije,* 1985 (Andrej PLETERSKI) 439
Acta Interdisciplinaria Archaeologica, Tomus III, 1984 (Barbara RAVNIK-TOMAN) 439
Helmut J. Kroll: *Kastanas, Die Pflanzenfunde,* 1983 (Alojz ŠERCELJ) . . 440
Elisabeth Ruttkay: *Das Neolithikum in Niederösterreich,* 1985 (France LEBEN) 441
Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, 1984 (Zorko MARKOVIĆ) 443
Tone Knez: *Novo mesto I, Halštatski grobovi,* 1986 (Janez DULAR) . . . 448
Mappa archeologica: gli insediamenti d'epoca romana nell'agro Concordiese, 1985 (Matej ŽUPANČIČ) 450
D. Gabler, A. H. Vaday: *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien,* 1986 (Jana HORVAT) 451
Jenö Fitz: *Das Jahrhundert der Pannonier (193—284),* 1982 (Jaro ŠAŠEL) 452
Ferenc Fülep: *Sopianae,* 1984 (Boris VIČIČ) 453
Judit Topál: *The Southern Cemetery of Matrica,* 1981 (Boris VIČIČ) . . . 454
Stephen Johnson: *Late Roman Fortifications,* 1983 (Slavko CIGLENEČKI) 455
Thomas S. Burns: *The Ostrogoths,* 1980 (Jaro ŠAŠEL) 456
Dušan Mrkobrad: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji,* 1980 (Davorin VUGA) 459
Dag Norberg: *L'oeuvre poétique de Paulin d'Aquilée,* 1979 (Jaro ŠAŠEL) 462
Boško Babić: *Materijalnata kultura na Makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep,* 1986 (Vinko ŠRIBAR) 462
E. E. Clain-Stefanelli: *Numismatic Bibliography,* 1985 (Efrem M. PEGAN) 464

PRIČUJOČI ARHEOLOŠKI VESTNIK POSVEČAMO

DR. MITJI BRODARJU,

NEUTRUDNEMU RAZISKOVALCU SLOVENSKEGA PALEOLITIKA,
DOLGOLETNEMU UPRAVNIKU
INŠTITUTA ZA ARHEOLOGIJO ZCR SAZU
IN ČLANU UREDNIŠKEGA ODBORA
ARHEOLOŠKEGA VESTNIKA

OB NJEGOVI 65-LETNICI

Z ISKRENO ŽELJO, DA BI NJEGOVE ŠTUDIJE
TUDI V PRIHODNJE BOGATILE NAŠO REVIJO

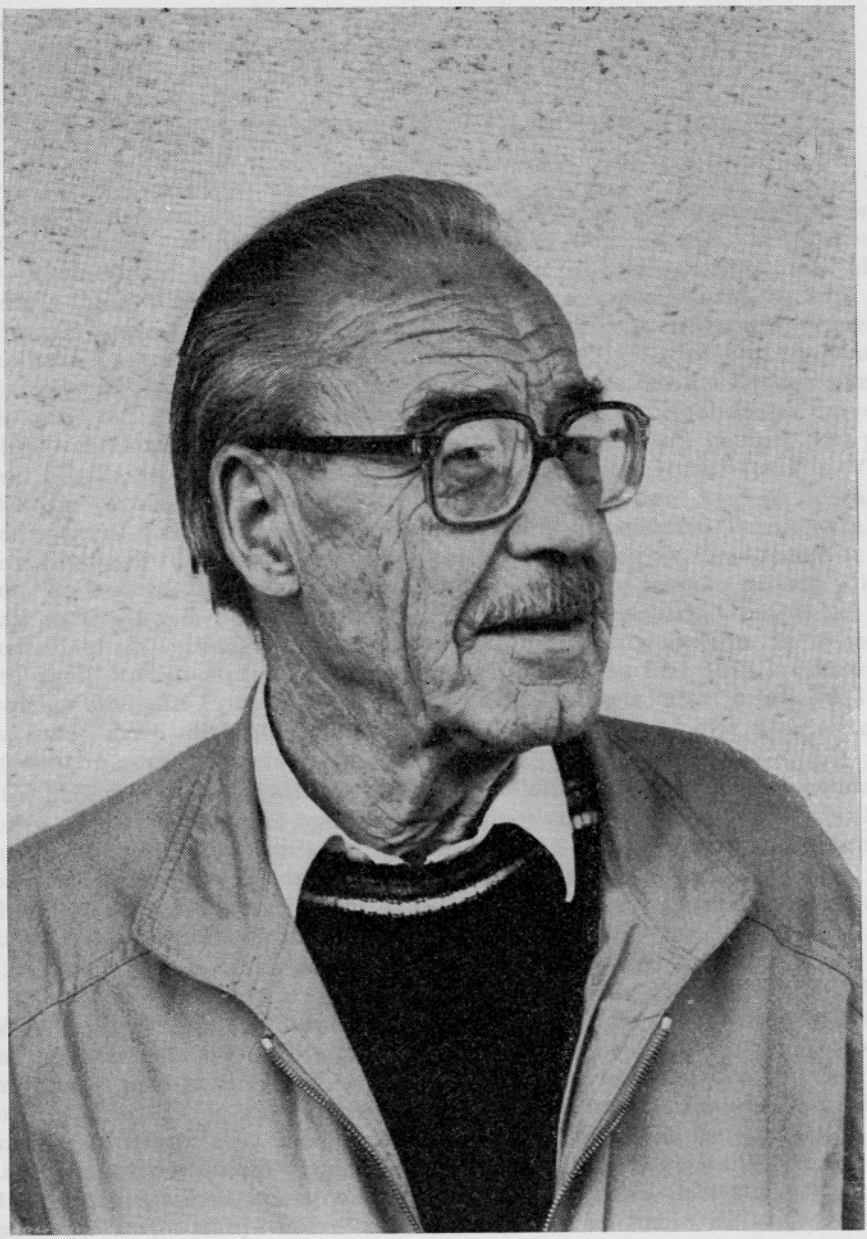

M Brodar

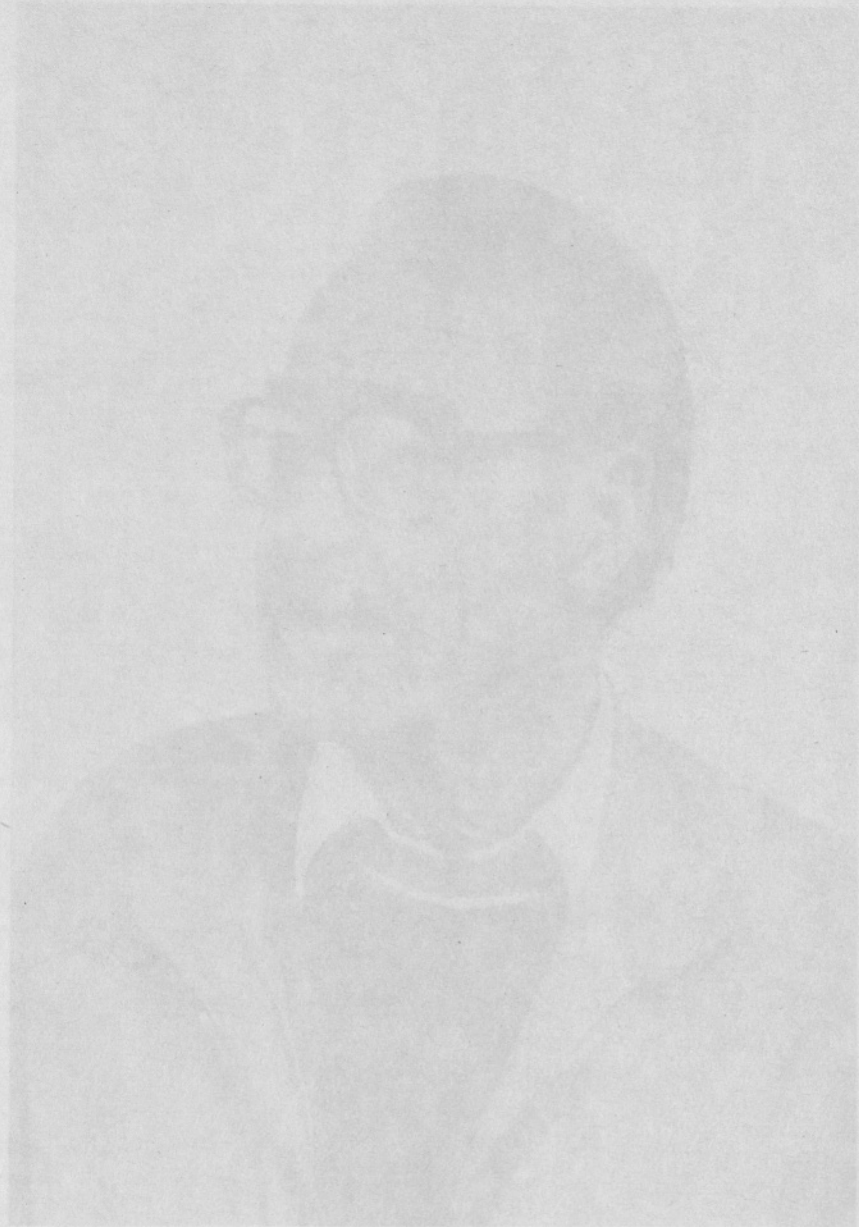

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 13—16

OB PETINŠESTDESETLETNICI MITJE BRODARJA

Ko se ob pomembnejših jubilejih oziramo na prehojeno pot in si jo skušamo pobliže ogledati, se navadno vprašamo, kje so tisti mejniki, ki razčlenjujejo posameznikovo življenje v glavne etape. Za našega jubilanta Mitjo Brodarja lahko rečemo, da se je s stroko, ki ji je posvetil skoraj ves svoj čas, srečal zelo zgodaj, saj je izšel iz družine, ki je ustvarila temelje slovenske paleolitske vede. Rojen je bil 13. januarja leta 1921 v Ljubljani, vendar je svojo mladost preživel v Celju, kjer je bil njegov oče Srečko Brodar gimnazijski profesor. Po opravljeni maturi se je odpravil na ljubljansko univerzo študirat tehniko, pa je moral, tako kot mnogi drugi, zaradi vojne študij pretrgati. Sledila je italijanska internacija s postajami na Rabu, Reki in Viscu in končno osvoboditev, ko je lahko nadaljeval študij tam, kjer ga je zaradi vojne prekinil. Leta 1949 je diplomiral na gradbenem oddelku Tehnične fakultete v Ljubljani in bil že isto leto kot profesor zaposlen na Gradbenem tehnikumu. Že med študijem gradbeništva pa ga je bolj kot tehnika pričelo privlačevati naravoslovje. Sodelovanje pri izkopavanjih paleolitskih postaj na Primorskem, zlasti v Betalovem spodmolu, je še bolj podžgalo željo, da bi se posvetil zgolj študiju starejše kamene dobe. Tako ga že leta 1949 srečamo kot izrednega študenta Prirodoslovno-matematične fakultete, kjer je leta 1953 dosegel svojo drugo diplomo, tokrat iz geologije in paleontologije. Doktoriral je 1959. leta, in sicer iz kvartarooloških znanosti.

Če hočemo razčlenjevati delo našega jubilanta, potem moramo poudariti, da se v njegovem celotnem opusu vseskozi prepletata dve temeljni prvini. Pred nami se namreč pojavi Brodar kot znanstvenik in proučevalec starejše kamene dobe v JV Alpah ter Brodar kot organizator slovenske arheološke vede. Obe področji delovanja, kar velja le za redke ljudi, sta pri Brodarju tesno povezani. Drugo drugega dopolnjujeta in se družita v nedeljivo celoto.

Začetek pravega strokovnega dela Mitja Brodarja sega v prva povojna leta, ko ga srečamo kot strokovnega sodelavca Sekcije za arheologijo SAZU pri izkopavanjih Srečka Brodarja v Betalovem spodmolu, Postojnski in Otoški jami v Parski golobini, v Črnem kalu in v Jami v Lozi (1947—1957). To so bila učna leta in prvi stik s terenskim delom na našem pravkar osvobojenem Primorskem Krasu. To je bil tudi čas, ko so postavljali temelje slovenski paleolitski stroki, ki je bila šele na začetku svoje poti, čeprav je bilo že pred vojno raziskanih nekaj pomembnih najdišč, med katerimi posebej žlahtno zveni ime Potočke zijalke. Mlada, komaj izšolana generacija raziskovalcev starejše kamene dobe se je takega stanja dobro zavedala, zato niti ni čudno, da se je vrgla na delo z enostavno, a nadvse učinkovito delovno metodo, ki pa je raziskovalci ostalih arheoloških obdobij v Sloveniji, žal, niso nikoli tako dosledno uporabili: najprej rekognoscirati in šele po poprejšnjem sondiranju tudi sistematično raziskovati. Mitja Brodar se je prednosti takega dela dobro zavedal. Le tako je lahko danes za njim več sto načrtnih ogledov slovenskih jam, nad šestdeset

poskusnih sondiranj in kar deset sistematičnih raziskovanj. Če se danes z zadovoljstvom oziramo na karto naših (raziskanih) paleolitskih postaj, ki po gostoti daleč prekaša podobne karte drugih pokrajin balkanskega polotoka, potem v njej zanesljivo odseva tudi Brodarjevo delo. Slovenski paleolitik se je torej v prvih dveh desetletjih po osvoboditvi ustvarjal predvsem na terenu.

Leta 1954 se je Mitja Brodar odločil za prvo večje sistematično raziskovanje, ki je teklo več let. Izkopavati je pričel Mokriško jamo, znano po številnih ostankih jamskega medveda, kar je že ob začetku zbujalo določen up, da bo naporno delo poplačano z uspehom. Tako je bila odkrita naša druga visokoalpska aurignacienska postaja, ki se po številu najdb sicer ne more meriti s Potočko zijalko, jo pa bistveno dopolnjuje. Pri raziskovanju Mokriške jame je bila pri nas prvič s pridom uporabljena granulacijska analiza sedimentov, s čimer je bil aurignacien v Sloveniji še trdneje postavljen v interstadial Würm I/II. Dejstvo je, da so bila izkopavanja na Mokrici po strokovni plati na takratni evropski ravni in izkušnje, ki jih je Brodar prinesel s svojih strokovnih potovanj po tujini, so bile porok za metodološko dobro terensko delo. Tega pa, kot že rečeno, ni bilo ravno malo, saj so tekla sistematična izkopavanja z nekaj krajšimi predahi praktično ves čas. Zanimivo si je ogledati te postaje Brodarjevega dela, saj so raztresene po celi Sloveniji, zaobjemajo pa vsa obdobja slovenske starejše kamene dobe od moustériena do mezolitika: Parska golobina (1953—1954), Mokriška jama (1954—1956 in 1960), Pod Črmukljo (1965), Poljšiška cerkev (1965—1968), Ciganska jama (1971—1976), Podrisovec (1975—1977), Vilharjeva jama (1978—1979), Mamula (1983—1984) in Divje babe (1980—1986). Ni kaj, impozanten raziskovalni opus, izpeljan velikokrat v težavnih razmerah in s skrajno skromnimi sredstvi!

Razen na terenskih raziskovanjih v Sloveniji pa je Mitja Brodar sodeloval oziroma vodil v prvem desetletju po osvoboditvi tudi nekaj paleolitskih izkopavanj v drugih jugoslovanskih republikah. Tako ga že leta 1951 srečamo v Srbiji, kjer sodeluje pri terenskih delih v Pečini pod Jerininim brdom in Budžaku ob Ludaškem jezeru, istega leta pa izkopava tudi postajo Kamen ob Usori v Bosni in Hercegovini. V Črni Gori se je med leti 1955—1959 v sodelovanju z Alojzem Bencem lotil sistematičnega izkopa pleistocenskih plasti v Crveni stijeni. Prav Brodarju se moramo danes zahvaliti, da je bil prebit velik skalni podor, s čemer je bila odprta pot do bogatih paleolitskih plasti tega impozantnega najdišča. Zelo pomembno je bilo tudi to, da je Brodar pojasnil temeljno stratigrafijo Crvene stijene in izdelal njeno kronološko razdelitev, saj je bil prav na primeru tega najdišča ugotovljen specifični razvoj mlajšepaleolitskih kultur v tem delu Balkana.

Seveda pa so terenske raziskave le ena plat Brodarjevega dela. Arheologija ni veda, ki bi se ustavljala na današnjih državnih mejah in v paleolitiku so časovne in prostorske razdalje, ki jih premoščajo nekateri kulturni pojavi, še veliko večje. Tega se je Brodar dobro zavedal in od tod tudi izvira njegova stalna želja, presajati novosti na naša tla, hkrati pa skrbeti, da bo tuja znanstvena javnost dovolj dobro poučena o dogajanjih, ki smo jih dosegli pri nas. Če je vsa ta leta svojega delovanja razmeroma veliko potoval in se tudi izpopolnjeval v tujini (leta 1964—1965 v ZR Nemčiji), pa je hkrati rezultate svojih raziskovanj sproti objavljal v domačih in v osrednjih evropskih paleolitskih revijah ter zbornikih svetovnih prazgodovinskih kongresov. Objavil je Mokriško jamo in

Jamo v Lozi, razgrnil problematiko olševiena, pisal o problemu lukenj v fosilnih kosteh, sintetično je obdelal koščene konice in v zvezi z njimi postavil ugotovitve, ki so bile v Evropi splošno sprejete. Verjetno ni naključje, da se je ukvarjal tudi z metodologijo raziskovalnega dela. Tako je že v disertaciji uspešno dopolnil metodo Leisove granulacijske analize in napisal članek o statističnih metodah za klasifikacijo paleolitskih kultur. Pomembna so tudi njegova sintetična dela, tako tisto o kronologiji kultur paleolita v Jugoslaviji (izšlo v Moskvi leta 1965), 50 let paleolitskih raziskovanj v Sloveniji (AV 30, 1979) in obširen pregled slovenskega paleolitika, ki ga je napisal skupaj s Francetom Osoletom v prvi knjigi monumentalne edicije Praistorija jugoslovenskih zemalja, ki jo je izdala Akademija znanosti in umetnosti Bosne in Hercegovine.

Njegovo zadnje veliko delo je monografija o Potočki zijalki, ki jo je sicer izdal skupaj z akademikom Srečkom Brodarjem, vendar pa je glavno poglavje, v katerem je interpretirana kultura, napisal prav Mitja Brodar. Že od nekdaj zastavljeno vprašanje, kakšen je pravzaprav odnos med olševienom in aurignacienom, ki ga je dodatno otežila še uvedba szeletiena, je Mitja Brodar rešil z novim pogledom, ko je ugotovil, da je olševien v prvotnem smislu, kot ga je definiral Bayer, napačno postavljen in da gre v resnici za pravi aurignacien. Dobro poznavanje srednjeevropskih najdišč ga je pripeljalo na misel, da tudi listasta (szeletska) konica ne more biti odločilna vsebina določene kulturne stopnje, saj se ploskovna retuša pojavlja takorekoč v vsem paleolitiku. Če pa vse dosedanje olševske postaje in tiste szeletienske, ki poznajo koščene konice (ker so le-te za kulturno pripadnost odločilnejše od ploskovnih obdelanih orodij), vključimo v aurignacien, pa se slika te kulture v Srednji Evropi močno spremeni. Predvsem je lažja primerjava s francoskim aurignacienom, ki pokaže, da je aurignacien v Srednji Evropi sicer že razvit, da pa se dokončno oblikuje šele na zahodu. To pa kaže na smer širjenja in se ujema tudi z dejstvom, ki ga nespodbitno dokazujeta naši visokogorski postaji Potočka zijalka in Mokriška jama, da je srednjeevropski aurignacien toplodoben. Granulacijski diagram Mokriške jame celo bolj natančno določa, da gre za drugo polovico in konec interstadiala. Ta razlaga Mitje Brodarja gotovo najbolje povezuje vsa znana dejstva in pomeni sintetično obravnavo tega zelo pomembnega obdobja.

Ob tem vseskozi ustvarjalnem znanstvenem delu pa ni nič manj pomembno tudi Brodarjevo prizadevanje v zvezi z organizacijo slovenske arheološke vede. Danes skoraj že ne vemo več, da je bil pobudnik za ustanovitev Slovenske podružnice Arheološkega društva Jugoslavije in njen večletni predsednik (1960 do 1963). Ko se je le-ta kasneje preoblikovala v samostojno Slovensko arheološko društvo, ga v začetku 70. let zopet najdemo na njegovem čelu. Leta 1963 je v svojih rokah držal organizacijske niti 6. kongresa arheologov Jugoslavije v Ljubljani, na katerem smo Slovenci v okviru »Slovenskega dne« tako izvirno predstavili sadove svojega dela. Bil je član medakademijskega odbora za Arheološko karto Jugoslavije, prav tako pa je več let predsedoval tudi komisiji, ki je bdela nad izdelavo Arheološke karte Slovenije.

Za nas vse je bilo zelo pomembno tudi Brodarjevo družbeno udejstvovanje. Bil je poslanec in hkrati predsednik skupne komisije vseh zborov skupščine SRS za raziskovalno dejavnost, član sveta za znanost pri republiški konferenci SZDL, član ustanovne skupščine raziskovalne skupnosti Slovenije, predsednik njene humanistične sekcije in član predsedstva RSS. Po organizacijskih spremembah

je postal predsednik zbora izvajalcev področne raziskovalne skupnosti za humanistične vede in član odbora za planiranje in tisk, še vedno pa predseduje programskemu svetu usmerjenega raziskovalnega programa za arheologijo in znanstvenemu svetu Inštituta za arheologijo. Seveda pa ob vsem tem ne smemo prezreti tudi Brodarjevega mednarodnega udejstvovanja. Že vrsto let je namreč član Obermeier Gesellschaft für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, medtem ko v komisiji za Palecology of Early Man, ki deluje pod okriljem združenja INQUA, vodi delovno skupino za Južno Evropo. Leta 1971 je na kongresu UISPP v Beogradu predsedoval 2. in 3. sekciji, prav tako pa je bil takrat kot prvi Slovenec izvoljen v Conseil permanent tega svetovnega združenja.

Če se seveda vprašamo, čemu vsa ta organizacijska prizadevanja, zaradi katerih je močno trpelo zlasti Brodarjevo znanstvenoraziskovalno delo, potem velja poudariti, da ga je ob tem vodila ena sama misel: čimbolj uveljaviti arheološko stroko in ji zagotoviti tudi širšo družbeno veljavo. Za ves ta trud ga je predsedstvo SFRJ ob šestdesetletnici odlikovalo z redom dela z zlatim vencem.

In končno je tu še Brodarjevo delo v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Pri tem mislimo seveda na njegovo delovanje v Sekciji za arheologijo, s katero je prebil vsa vesela, pa tudi suha leta, ko so bile okoliščine na Akademiji za nekatere dejavnosti izredno težke. Brodar se je vseskozi zavedal, da je mogoče dober raziskovalni program izpeljati le v okviru samostojnega, z delovnimi močmi ustrezno zasedenega inštituta, ki mora pod svojim okriljem združevati raziskave celotne stroke. Tem ciljem so se širše odprla vrata šele leta 1972, ko je sekcija prerasla v Inštitut za arheologijo, Mitja Brodar pa je postal njegov prvi upravnik. Kako pravilna je bila ta odločitev, da je vodstvo inštituta prevzel prav on, se je pokazalo že v nekaj letih. Neverjetno hitro je številčno okrepil ustanovo in ji s perspektivnim programom v bistvu dal obliko, kot jo ima še danes. Če se je pri kadrovanju odločil za mladost in inštitut napolnil z ljudmi, ki so komaj zapustili seminarske klopi na Univerzi, v tej potezi v dobršni meri odseva tudi Brodarjev značaj: gledati je treba daleč naprej, pa čeprav je pot do uspeha in uveljavitve velikokrat daljša.

Vsi, ki smo imeli srečo, da smo delali v njegovem kolektivu, vemo, da je kot upravnik vedno bolj podpiral druge raziskave kot svoje. Do nas mladih je bil po potrebi strog, a vedno pravičen, načelen in objektiven. In če se danes v inštitutu še vedno počutimo kot ena sama velika družina, kjer se kritika ne druži z zamero, potem se v tem odraža tudi Brodarjeva vzgoja.

Kaj naj torej ob koncu tega zapisa zaželimo našemu jubilantu? Nič drugega kot to, da bi tudi poslej, ko je že sklenil svoje aktivno službovanje, še naprej hodil v inštitut in se z nami vsemi veselil sadov svojega dela, ki jih še namerava uresničiti.

Janez DULAR

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 17—22

BIBLIOGRAFIJA MITJE BRODARJA

1951

Poročilo o sondiranju v Zijalki pod Jamarskim vrhom. [S slikami.] — *Arheološki vestnik* 2/1951, str. 204—206, priloga.

1954

Izkopavanje v Parski golobini. [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 5/1954, str. 92—94.
Zusammenfassung: Ausgrabungen in Parska golobina.

I. speleološki kongres Jugoslavije. — *Arheološki vestnik* 5/1954, str. 401—403.
Soavtor: Staško Jesse.

Stara kamena doba na Krasu. — *Naši razgledi 3/1954* (24. 4.) št. 8, str. 13.

Alfred Rust: Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien). — *Arheološki vestnik* 5/1954, str. 398—401.

1955

Poskusno izkopavanje v Mokriški jami. [S slikami.] — *Arheološki vestnik* 6/1955, str. 204—226, priloge.
Zusammenfassung: Eine Probegrabung in der Mokriška jama.

Ledena doba — zibelka človeštva. [S sliko.] — *Mladina* 3/1955 (20. 12), št. 50, str. 7.

Abbé H. Breuil: Quatre cents siècles d'art pariétal. — *Arheološki vestnik*, 6/1955, str. 146—148.

H. Schwabedissen: Die Federmesser-Gruppe des nordwesteuropäischen Flachlandes. — *Arheološki vestnik* 6/1955, str. 341.

1956

Prve paleolitske najdbe v Mokriški jami. [S slikami.] — *Arheološki vestnik* 7/1956, str. 203—219.
Zusammenfassung: Die ersten paläolithischen Funde in der Mokriška jama.

Odkod potresi? [S sliko.] — *Mladina* 4/1956, (16. 2.), št. 6, str. 7.

Slovenská archeologia 1, 1953. — *Arheološki vestnik* 7/1956, str. 317—318.
Soavtor: Vida Brodar.

1957

Crvena Stijena — 1955: stratum V. — *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo) 12/1957, str. 51—55, tabele 1—3.
Résumé.

Površinski nalazi iz okoline sela Petrovići u Crnoj Gori. [S sliko.] — *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo) 12/1957, str. 57—60, tabela.
Résumé: Matériaux trouvés en surface aux environs du village de Petrovići, au Monténégro.

1958

Crvena Stijena — 1956: stratum V—XIV. — *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo) 13/1958, str. 43—64, tabele 22—32.
Résumé: Crvena Stijena — 1956: rapport provisoire.
Crvena Stijena, la première station paléolithique au Monténegro. — *Bulletin scientifique* (Zagreb) 4/1958, str. 55.
Crvena Stijena, eine neue Paläolithstation aus dem Balkan in Jugoslawien. [S slikami.] — *Quartär* (Bonn) 10—11/1958—59, 227—236.

1959

Mokriška jama, nova visokoalpska aurignaška postaja v Jugoslaviji. — *Razprave SAZU: 4. razred* 5, 1959, str. 417—469, tabele 1—3, priloge.
Résumé: Mokriška jama, station nouvelle aurigancienne de Hautes-Alpes en Yougoslavie.
Ledenodobni človek v Mokriški jami. [S slikama.] — *Kamniški zbornik* 5/1959, str. 161—164.
Delo prazgodovinske sekcije Geološkega inštituta SAZU in naše gospodarstvo. — *Gospodarski koledar* 1959, str. 138—139.

1960

Die hochalpine Aurignac-Station Mokriška jama (1500 m). [S slikami.] — *Festschrift für L. Zotz* (Bonn) 1960, str. 99—116., tabele.
Mokriška jama, nouvelle station aurignacienne de Hautes-Alpes en Yougoslavie. — *Bulletin scientifique* (Zagreb) 5/1960, str. 83.
Slučajna paleolitska najdba. [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 11—12/1960—61, str. 46—49.
Résumé: Trouvaille paléolithique, faite par hasard.
Festschrift für Lothar Zotz. Steinzeitfragen der Alten und Neuen Welt. — *Arheološki vestnik* 11—12/1960—61, str. 213—214.

1962

Crvena Stijena, 1958. i 1959. — *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo) 17/1962, str. 15—20, tabele 1—4.
Zusammenfassung.
Pripombe k statističnim metodam za klasifikacijo paleolitskih kultur. — *Arheološki vestnik* 13—14/1962—63, str. 51—59.
Résumé: Remarques sur les méthodes statistiques pour la classification des industries paléolitiques.

1964

Poročilo o paleolitskih poskusnih izkopavanjih. — *Arheološki vestnik* 15—16/1964—65, str. 167—174.
Zusammenfassung: Bericht über paläolithische Versuchsgrabungen.

1965

La stazione paleolitica jugoslava di Crvena Stijena. — *Atti del 6 Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche* (Roma) 2, 1965, str. 192—194.

Kulture Crvene stijene, jugoslovanske paleolitske postaje v Črni gori. — *Situla* 8/1965, str. 161—163.

Hronologija kultur paleolita v Jugoslavii. [S slikami.] — V: *Stratigrafija i periodizacija paleolita vostočnoi i centralnoi Evropi*, Moskva 1965, str. 38—49.

Pod Črmukljo nad Ilirsko Bistrico. — *Varstvo spomenikov* 10/1965, str. 189—190.

Povšiška cerkev. — *Varstvo spomenikov* 10/1965, str. 190.

1966

Četrto izkopavanje v Mokriški jami. [S slikama.] — *Arheološki vestnik* 17/1966, str. 427—435.
Zusammenfassung: Die vierte Ausgrabung in der Mokriška jama.

Površinska paleolitska najdba iz Ruperč vrha na Dolenjskem. [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 17/1966, str. 437—439.
Zusammenfassung: Ein paläolithischer Oberflächenfund aus Ruperč vrh in Unterkrain.

L. Vértes *z 20 sodelavci:* Tata, eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. — *Arheološki vestnik* 17/1966, str. 522—524.

1967

Olševien. — *Arheološki vestnik* 18/1967, str. 235—240.
Zusammenfassung: Das Olschewien.

1968

Knochenspitzenfundstellen des älteren Jungpaläolithikums in Deutschland und Österreich. [S sliko.] — *Quartär* (Bonn) 19/1968, str. 219—237.

K prvemu zvezku zgodovine človeštva. — *Naši razgledi* 17/1968, (20. 7.), št. 14, str. 418.

Ob tezah za republiški zakon o raziskovalni dejavnosti. — *Naši razgledi*, 17/1968 (20. 4.), št. 8, str. 224.

1969

Nove paleolitske najdbe v Postojnski jami. [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 20/1969, str. 141—144.
Zusammenfassung: Neue paläolithische Funde in der Höhle Postojnska jama.

M. N. Brézillon: La dénomination des objets de pierre tillée. — *Arheološki vestnik* 20/1969, str. 275.

G. Laplace: Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques. — *Arheološki vestnik* 20/1969, str. 276—277.

1970

Paleolitska poskusna izkopavanja v letih 1969 in 1970. [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 21—22/1970—71, str. 269—274.
Zusammenfassung: Paläolithische Versuchsgrabungen in den Jahren 1969 und 1970.

Henry de Lumley in 25 drugih avtorjev: Une cabane acheuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice). — *Arheološki vestnik* 21—22/1970—71, str. 293—294.

Poskusno paleolitsko izkopavanje v Marketovem spodmolu pri Planini. — *Mladinski raziskovalni tabori* 1970, str. 26—27.
A trial paleolithic excavation in the cave Marketov spodmol near Planina.

Osamitev (ali še kaj hujšega) Slovenske akademije znanosti in umetnosti? — *Sodobnost* 18/1970, št. 5, str. 449—451.

1971

Olschewien. Die Anfangsstufen des Jungpaläolithikums in Mitteleuropa. — *Actes du 8 Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques* (Beograd) 1, 1971, str. 43—52.

Mokriška jama: station paléolithique des hautes Alpes. — V: *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats.* Beograd 1971, str. 218—220.

Medvedji rov v Križni jami in tamkajšnji ostanki jamskega medveda. [S slikami.] — *Mednarodni mladinski raziskovalni tabori* 1971—1972, str. 30—46.
Medvedji rov (Bear gallery) in Križna cave and bear rests there.
Soavtor: R. Gospodarić.

1974

Ciganska jama pri Željnah. — *Varstvo spomenikov,* 17—19/1/1974, str. 89—90 in 180—181.

1975

M. Brodar je bil sodelavec publikacije »*Arheološka najdišča Slovenije*«, Ljubljana 1975.

1976

J.-P. Jéquier: Le moustérien alpin, révision critique. — *Arheološki vestnik* 27/1976, str. 297—298.

1977

Velika pečina nad Orešjem. [S sliko.] — *Varstvo spomenikov* 21/1977, str. 195.
Odkritje iz stare kamene dobe na Kočevskem. [S slikama.] — *Kočevski razgledi* 3/1977, št. 1, str. 14—17.

1978

Paleolitska slika mamuta pri izviru Kolpe? [S sliko.] — *Arheološki vestnik* 29/1978, str. 729—734.
Zusammenfassung: Ein paläolithisches Mammutbildnis in der Nähe der Kolpa-Quelle?
J.-C. Miskovsky, Le quaternaire du midi méditerranéen. — *Arheološki vestnik* 29/1978, str. 757—758.

1979

Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji. [S slikami.] — V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, Sarajevo 1979, str. 135—157.
Soavtor: Franc Osole.
Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Sloveniji: Aurignacien in Mezolitik. — V: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, Sarajevo 1979, str. 167—177 in 192—194, tabele.
Olševje nekoč in danes. [S slikami.] — V: *Ledenodobne kulture v Sloveniji.* Ljubljana 1979, str. 25—30.
50 Years of paleolithic research in Slovenia. — *Arheološki vestnik* 30/1979, str. 21—28.
Paleolitik v »Zgodovini Slovencev«. — *Arheološki vestnik* 30/1979, str. 528—543.

1980

Po sledeh naših prednikov. [S slikami.] — V: *Soteska Huda luknja.* — (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 102) Ljubljana 1980.

1981

Nova Gorica. [S sliko.] — *Varstvo spomenikov* 23/1981, str. 196—197.
Brezovica pri Ljubljani? — *Varstvo spomenikov* 23/1981, str. 195—196.
Gerhard Bosinski, Die Ausgrabungen in Gönnersdorf 1968—1976 und die Siedlungsfunde der Grabung 1968. — *Arheološki vestnik* 32/1981, str. 653—654.
Odgovor na ugovor. — *Arheološki vestnik* 32/1981, str. 645—646.

1983

Potočka zijalka: visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev. [S slikami.] Dela SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede 24. Inštitut za arheologijo 13. Ljubljana 1983, 213 str., tabele, priloge.
Soavtor: Srečko Brodar.
Die Höhle Potočka zijalka, eine hochalpine Aurignacjägerstation.

1984

Kočna, Radovljica-Jamnikov spodmol. [S sliko.] — *Varstvo spomenikov* 26/1984, str. 217—219.

1985

Die Höhlen Potočka zijalka und Mokriška jama. [S slikami.] — *Quartär* 35—36/1985, str. 69—80.

Potočka zijalka in Mokriška jama. [S slikami.] — *Arheološki vestnik* 36/1985, str. 11—23.

Résumée: La Potočka zijalka et la Mokriška jama.

Fossile Knochendurchlochungen. [S slikami.] — *Razprave SAZU: 4. razred* 26: *Zbornik Ivana Rakovca* 1985, str. 29—48.

Luknje v fosilnih kosteh.

Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982. — *Arheološki vestnik* 36/1985, str. 25—38.

Zusammenfassung: Das Suchen nach neuen paläolitischen Stationen in den Jahren 1971—1982.

Anja DULAR

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 23—76

JAMA V LOZI

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Jugozahodni rob Pivške kotline med Prestrankom in Hruševjem je močno zakrasel. Število podzemnih objektov je veliko. Vmes so tudi vodoravne jame in v Županovem spodmolu je bila že leta 1952 ugotovljena paleolitska postaja. Ob cesti, ki veže Prestranek in Hruševje, leži približno na polovici poti vas Orehek. Na manjši vzpetini tik nad vasjo stoji lepo ohranjen grad. Rahlo nagnjeno in zaradi številnih vrtač valovito pokrajino za gradom proti zahodu imenujejo domačini Loza. Jama je oddaljena približno pet minut od gradu. Prej ni bila znana in zato tudi ni imela imena. Glede na lego v Lozi smo ji dali ime Jama v Lozi.

Jeseni leta 1956 so otroci iztaknili ozek, s skalami zakrit vhod dotlej neznane jame. Odvalili so nekaj kamnov in šli v jamo. Nekaj metrov za vhodom so našli poškodovan lonec, v katerem je bila večja množina beneških bakrenih novcev. Najdba je zbudila med okoličani veliko zanimanje. V upanju, da bodo še kaj našli, so še nekoliko povečali vhod in prekopali jamsko površino. To so zvedeli tudi člani Društva za raziskovanje jam v Postojni in takratni študent geologije Zmago Žele si je jamo ogledal. V prekopanem materialu je našel tri silekse (eno jedro in dva široka, deloma retuširana odbitka), več kostnih fragmentov (desno mandibulo rjavega medveda, metapodij verjetno rjavega medveda, coxo marmotice, štiri odlomke manganiziranih reber, tri podolžne odlomke močno manganiziranih cevastih kosti — najbrž prežvekovalca) in precej drobcev oglja. Na podlagi njegovega poročila in pregleda njegovih najdb sta si 27. 2. 1957 ogledala jamo F. Osole in M. Brodar. Ugotovila sta, da je bilo prekopavanje omejeno na prostor pred začetkom desnega (glavnega) rova, da pa je levi rov ostal še nedotaknjen. Zato sta na začetku tega rova izkopala manjšo sondo (1,00 × 0,50, globina 0,80), ki pa ni dala posebnih rezultatov. Pokazal se je takle profil:

1 Potlačena, nekoliko humificirana rjavkasta siva ilovica, pomešana z gruščem. Na površini je ležalo nekaj koščkov lončenine. Debelina 15 cm.

2 V bistvu enaka plast, le s precej večjo količino grušča, tako da je pretežno gruščnata. Popolnoma sterilna. Debelina 7 cm.

3. Rjavkastordeča, suha, močno zbita čista ilovica, v kateri je le tu in tam košček grušča ali sige. V globini 50 cm pod površjem je ležal metapodij manjše zveri (divja mačka ali ris?). Ugotovljena debelina je 60 cm, toda plast se še nadaljuje.

Od vseh navedenih podatkov ni nobenega, ki bi dokazoval paleolitsko najdišče. Rezultat sondiranja je bil negativen in Želetovi podatki bi lahko kazali na kasnejšo poselitev. Na pleistocen so kazali le fosilizirani kostni odlomki in zelo

Sl. 1: Jama v Lozi. Predjamski prostor in vhod po odstranitvi kamenja in travne ruše.

Abb. 1: Jama v Lozi. Vorhöhlenraum und Eingang nach der Beseitigung der Steine und der Grasnarbe.

pogojno tudi najdeni sileksi. S. Brodar se je vendar odločil, da je treba jamo raziskati. V dveh akcijah, ki ju je izvedel v okviru Instituta za kvartarologijo Univerze v Ljubljani, in sicer prvo še isto leto (1957) in drugo leto kasneje (S. Brodar, 1958 a in 1959), je bil preiskan velik del jamske površine. Nekoliko tvegana odločitev za raziskovanje majhne in neugledne jame se je izkazala za upravičeno, saj je bila odkrita razmeroma bogata paleolitska postaja.

V neznatni skalni steni, ki je bila pred odkopom komaj opazna, se je odpirala majhna luknja, do vrha zakrita s skalami, ker so po iskanju novcev luknjo spet zakrili. Višina vhoda je 570 m nad morjem. Obrnjen je proti severovzhodu. Kup kamenja je bil najvišji ravno pri vhodu. Takoj za njim se je precej strmo spustil za približno poldrugi meter (**sl. 1** in **2**) do izravnanega jamskega dna, ki naprej proti notranjosti pada le še neznatno. Po štirih metrih se rov nekoliko

razširi in zviša. Tu se jama razcepi. Naravnost oziroma le malo proti levi se nadaljuje skoro vodoraven stranski rov, ki je dolg približno 20 metrov. Konec tega rova se približuje površju in ni izključeno, da je bil tu še en vhod, ki je zasut. Glavni rov se obrne skoro pravokotno na desno in se za manjšim desnim stranskim prostorom zelo zoži. Razen tega se začne tudi precej strmo spuščati navzdol. Po 37 metrih se konča na robu navpične, dobrih 15 metrov visoke stene. Nahajamo se ob precej velikem breznu skoro okrogle oblike. Zdi se, da se v nasprotni steni glavni rov nadaljuje, vendar tega ni bilo mogoče preveriti. Značilen je profil glavnega rova. Zgornji del je bolj ali manj okrogel. Na spodnjem delu zgornjega dela rova je videti delovanje stranske erozije. Nižje je nenadoma močno preščipljen, zelo se zoži, odtod navzdol pa se zopet širi. Cel profil je nekako gobaste oblike (**sl. 8**). Ne poznamo pa najspodnejših delov, ki so še zasuti s sedimenti, ker izkopavanje ni doseglo skalnega dna. Jamski sistem v opisani razsežnosti najbrž ni zaključen. Slabih 50 metrov od vhoda v jamo, po pobočju navzgor, je vhod v brezno, ki je globoko 30 metrov. Na dnu se pride v vodoraven rov, ki bi po svoji višini mogel biti nadaljevanje Jame v Lozi.

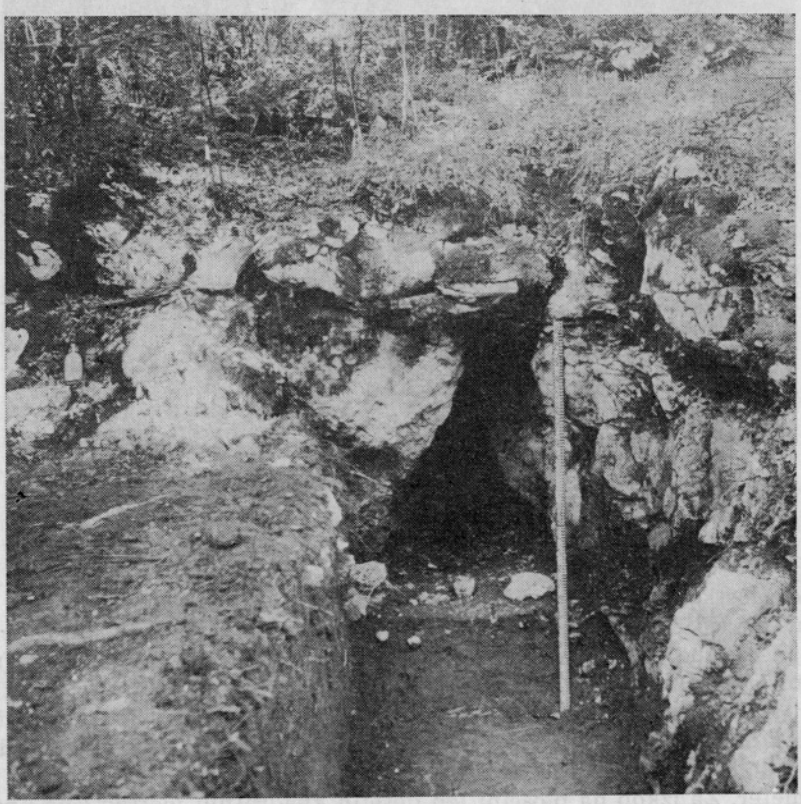

Sl. 2: Jama v Lozi. Dokončan začetni izkop pred jamo.
Abb. 2: Jama v Lozi. Beendete Anfangsgrabung vor der Höhle.

Sl. 3: Jama v Lozi. Izkop levo od jamskega vhoda.
Abb. 3: Jama v Lozi. Ausgrabung links vom Höhleneingang.

Pred začetkom dela je bila določena podolžna os vhodnega dela jame in podaljšana v predjamski prostor. Točka 0,00 je bila izbrana pri vhodu, prav v bližini kapa in označena na stropu jame. Nato je bila zakoličena kvadratna mreža. Za desni (glavni) rov je bila postavljena nova koordinatna mreža z začetkom v zožitvi tega rova (**sl. 9**). Najdbe do $x_1 = + 2.00$ so bile izmerjene še v sistemu vhodnega dela jame. Izkopavanje se je začelo v predjamskem prostoru od točke $x = 0{,}00$ do točke $x = — 5{,}00$, in sicer v širini dveh metrov, na vsako stran od osi po en meter. Za izkop na ploščini teh desetih kvadratnih metrov smo uporabili horizontalno metodo. Pri Jami v Lozi je bil to edini možni način za začetek izkopavanja. Položaj je bil tak, da v sedimente nikjer ni bilo mogoče prodreti že v

samem začetku z vertikalno metodo. Rezultat te sonde je bil pozitiven, odkriti artefakti so dokazali obstoj paleolitske postaje.

Nadaljevanje izkopavanja v jamo od profila x = 0,00 je bilo sistematično, od metra do metra, vedno v isti širini kot je bila sonda. Tokrat je bilo moč uporabiti preizkušeno kombinacijo vertikalne s horizontalno metodo, ki smo jo potem uporabljali pri vsem izkopavanju. Pri x = + 6,00 se je kulturna plast izklinila in se izkopavanje v tej smeri ni nadaljevalo. Pričeli smo z izkopom proti glavnem rovu med x = + 3,00 in x = + 6,00 do y = + 2,00. Na koncu prve akcije je bila izkopana še sonda, ki naj bi pokazala plasti v globini, in sicer med x = + 1,00 in x = + 4,00 ter y = — 1,00 do y = + 1,00.

V začetku druge akcije (1958) smo najprej pregledali porušeni material, nato preiskali in odstranili sedimente, ki so prejšnje leto ostali ob obeh jamskih stenah tik za vhodom. Raziskovanje glavnega rova se je pričelo s profilom y = + 2,00, ki je ostal od prejšnjega leta, in je šlo meter za metrom do zožitve glavnega rova. Tukaj je začelo dno rova močno padati, zato smo se preselili globlje v rov (x_1 = + 8,50) in začeli kopati v nasprotni smeri, to se pravi proti

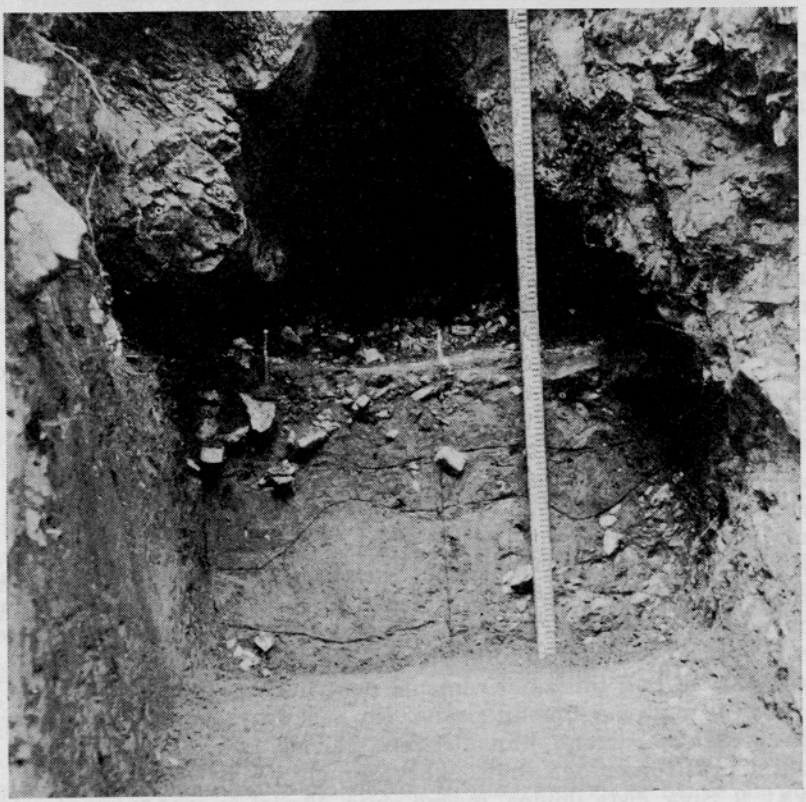

Sl. 4: Jama v Lozi. Prečni profil x = + 1.00.
Abb. 4: Jama v Lozi. Querprofil x = + 1.00.

izhodu. Prvi izmerjeni profil $x_1 = + 7{,}00$ je bil še nizek ,naslednji pa so bili vse višji in višji, ker se proti vhodu oziroma izhodu glavni rov razmeroma hitro dviga. Izkopavanje je šlo do profila $x_1 = + 2{,}00$.

Medtem je teklo tudi izkopavanje v manjši sondi na dnu brezna na koncu glavnega rova.

Ob že izkopani površini pred jamo je bil preiskan še teren med $x = -3{,}00$, $y = -4{,}00$ in skalno steno (**sl. 3**).

Končno je bila na že prej izkopanem prostoru pred jamo izkopana še ena globinska sonda med $x = -0{,}60$ do $x = -3{,}00$ in $y = -1{,}00$ do $y = + 0{,}20$.

Za osnovo opisa plasti vhodnega dela jame vzamemo profil $x = + 4{,}00$, ker sega ta od vseh najgloblje, to je do skalne podlage (**sl. 6**).

P l a s t 1. Plast v tem profilu manjka.

P l a s t 2 a. Recentni humus (nekaj keramike, železno kopje).

b. Umazano rjava čista ilovica. Sediment, ki je najbrž polzel po levi steni kamina s površja.

c. Starejši humus s posameznimi kosi keramike, s posameznimi kamni in od stropa odluščenimi drobnimi ploščicami sige v bazalnem delu.

P l a s t 3 + 4. Bronastorjava in prehodna plast sta združeni in ju ni mogoče ločiti. Ostro robat, srednje debel grušč in nekaj drobnejšega sta pomešana z umazano rjavo ilovico. Na levi strani je v plasti veliko podorno skalovje, ki je padlo na kulturno plast.

P l a s t 5. Kulturna plast. Na levi strani čista ilovica umazano sivo rumenkaste barve, ponekod temnejša, ponekod z rdečkastim odtenkom. Na desni zgoraj drobno gruščnata, z umazano sivo ilovico pomešana plast. V spodnji ilovici droben grušč pojenja, pojavijo se srednje debeli kosi. Ilovica je temnejša. V levem kotu spodaj drobnejši grušč, pomešan s sivkasto ilovico, ki naj bi bil ekvivalent nekoliko debelejšemu grušču na desni strani spodaj.

P l a s t 6. Živordeča ilovica, na levi strani čista, na desni strani pomešana z močno korodiranim debelim gruščem, sigastimi skorjami in odlomljenimi kapniki. Pri dnu infiltracije (otoki) sivkasto rumene čiste ilovice.

P l a s t 7. V glavnem rumena ilovica z bolj ali manj rdečkastimi progami. Mogoče je razlikovati:

a. rdečkasto rumeno

b. izrazito rumeno

c. bolj rdečkasto

d. vinsko rdečo s sigastimi odlomki, v katerih so ponekod zaliti polži. Vsebuje tudi srednje debel grušč. Odbitek sileksa št. 339.

P l a s t 8. Izrazito rumena ilovica s temnejšimi manganskimi progami in z gnezdi grušča. Redki odlomki sige, redki silikati, večji kos flišnega laporja, kosci močno preperelega peščenjaka. V izmetanem materialu smo našli artefaktu podoben silikat, ki prehaja na robu v pravi sileks z retušami (inv. št. 337). Proti dnu postaja plast bolj umazano rumena, poligonalne grude so obdane z mangansko kožico, mestoma limonitizirane. Na bazi je plast močno korodiranega debelega grušča z rumeno limonitizirano ilovico. Dno 8. plasti tvori zopet rumeno limonitizirana proga ilovice, ki tvori mejo k plasti 9.

P l a s t 9. Siva, čista ilovica, močno zbita. V njej je mnogo manj mangana, je bolj kompaktna kot plast 8, ima večjo poligonalno strukturo. V njej so prepereli flišni prodniki (pod 1 cm). V spodnji polovici plasti so najprej zelo redki

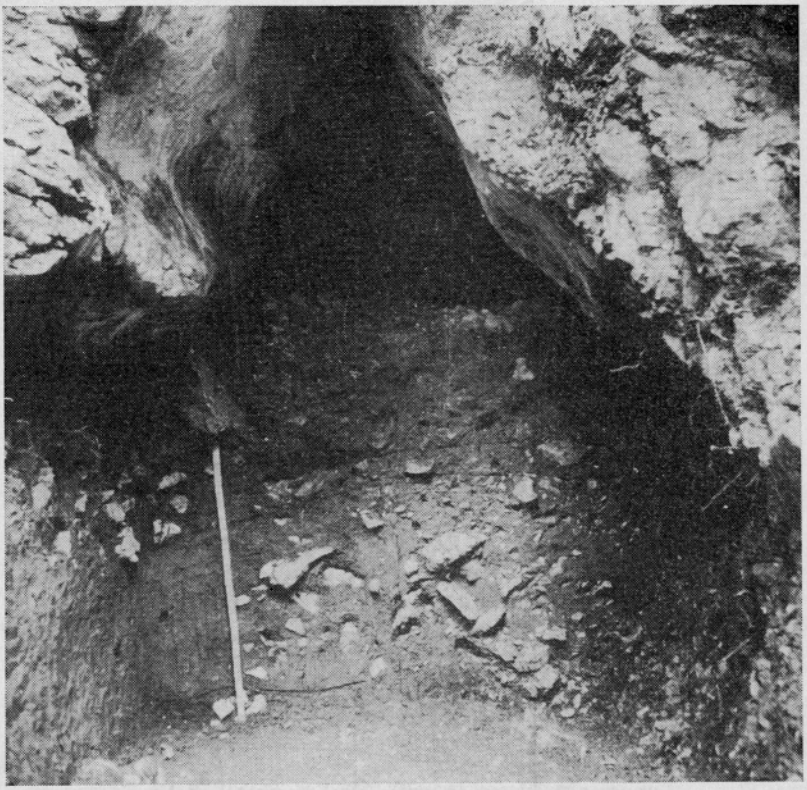

Sl. 5: Jama v Lozi. Prečni profil x = + 2.00.
Abb. 5: Jama v Lozi. Querprofil x = + 2.00.

korodirani apnenci, proti dnu postanejo gostejši in ležijo na dnu v strnjeni legi. So večji in močno prilepljeni na podlago (skalno dno ali polico). Edina najdba iz te plasti je sileks št. 338.

Kot plast 1, ki v tem profilu manjka, smo označili prosto naloženo in nevezano skalovje in kamenje, ki je ležalo na površini. Pri vhodu je nastal največji kup, ki se je razmeroma hitro izklinjal na obe strani. Plast humusa (2) v predjamskem prostoru se tik pred vhodom močno odebeli. Točno pod kapom pa se bistveno spremeni, namesto humusa je tu skoro čist grušč, v katerem so tudi večje skale. Še bolj čudno pa je, da se za tem kupom kamenja spet nadaljuje humus. K sreči je spodnja meja po vsej dolžini dovolj jasna, da se ta anomalija ne prenaša na spodnje plasti.

Težko ločljivi sta plasti 3 in 4. Tretja plast (»bronasta«) je dobila ime po svoji zamolkli rdečerjavi barvi. Četrta (»prehodna«) tvori prehod h kulturni plasti in obenem od holocena v pleistocen, je umazano rjave barve. Iz podolžnega profila (**sl. 7**) je razvidno, da ju je bilo moč deliti le v zelo malem obsegu, med x = 0,00 in x = + 3,00. Pred jamskim vhodom je meja med njima — kakor

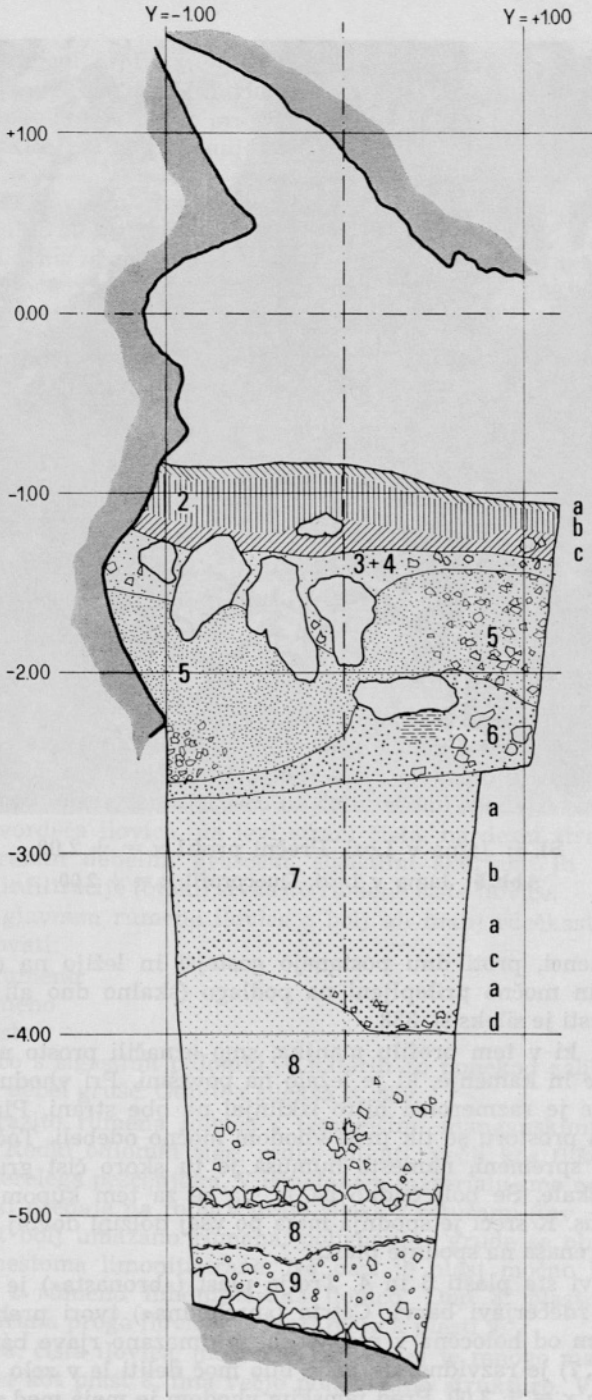

Sl. 6: Jama v Lozi. Prečni profil x = + 4.00.
Abb. 6: Jama v Lozi. Querprofil x = + 4.00.

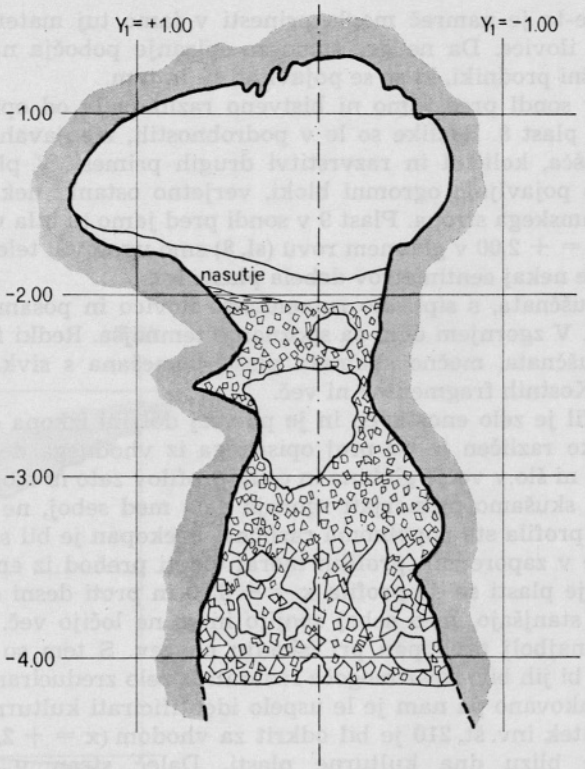

Sl. 8: Jama v Lozi. Prečni profil glavnega rova ($x_1 = + 2.00$).

Abb. 8: Jama v Lozi. Querprofil des Hauptganges ($x_1 = + 2.00$).

tudi vse druge meje — tako zabrisana, da je ni bilo mogoče določiti. Bolj v notranjost jame pa se plasti že začenjajo tanjšati in izklinjati. Razen tega moti potek plasti tudi več velikih skal. Obe plasti sta pred jamo skoraj brez kamenja, takoj za vhodom pa jima je primešan grušč.

Tudi kulturna plast (5) je pred jamo čista, za vhodom pa dobi gruščnato primes. Za profil $x = + 4{,}00$ smo opisali, kako je v njem razporejen grušč. Toda to velja le za ta profil in je razporeditev v vsakem profilu drugačna (**sl. 4** in **5**). V podolžnem profilu (**sl. 7**) je videti, da je bliže vhoda grušč pri vrhu plasti in obenem na dnu, in sicer v sredi profila (ki je posnet po osi). Od $x = + 5{,}00$ naprej postane vsa plast gruščnata. Artefakti so bili v vsej plasti, v čisti ilovici in v gruščih. Pripomniti je še treba, da se tudi barva plasti nekoliko spreminja, odvisno od profila in mesta v njem. Kakršnegakoli reda pri tem niansiranju ni bilo mogoče ugotoviti, ker so razlike neznatne.

Na določen način je tudi plast 6 prehodna. Loči namreč zgornje plasti, ki so po svojem značaju jamske, od spodnjih plasti, ki jih je lahko odložila samo

tekoča voda. Le-ta je namreč mogla prinesti v jamo tuj material, to je flišni pesek in flišne ilovice. Da ne gre samo za spiranje pobočja nad jamo, dokazujejo pravi flišni prodniki, ki so se pojavljali tu in tam.

Plast 7 se v sondi pred jamo ni bistveno razlikovala od opisanega profila. Enako velja za plast 8. Razlike so le v podrobnostih, menjavah barve, količini in debelini grušča, količini in razvrstitvi drugih primesi. V plasti 8 se razen tega pred jamo pojavljajo ogromni bloki, verjetno ostanki nekdaj bolj naprej potegnjenega jamskega stropa. Plast 9 v sondi pred jamo ni bila več zadeta.

V profilu $x_1 = + 2{,}00$ v glavnem rovu (**sl. 8**) smo ugotovili tele plasti:

1. Drobna, le nekaj centimetrov debela plast sige.
2. Drobnogruščnata, s sipkasto rumenkasto ilovico in posameznimi skalami pomešana plast. V zgornjem delu za spoznanje temnejša. Redki fragmenti kosti.
3. Debelogruščnata, močno skalnata plast, pomešana s sivkastorumenkasto mokro ilovico. Kostnih fragmentov ni več.

Opisani profil je zelo enostaven in je po vsej dolžini izkopa enak. Presenetljivo pa je, kako različen je od prej opisanega iz vhodnega dela. Izkopavanje v glavnem rovu ni šlo v večje globine in celih profilov zato ni mogoče primerjati. Toda kakorkoli skušamo primerjati zgornja dela med seboj, ne najdemo zadovoljive rešitve: profila sta popolnoma različna. Prekopan je bil sicer ves vmesni prostor in bi se v zaporednih profilih moral videti prehod iz enega v drugega. Toda vse zgornje plasti se do profila $x = + 6{,}00$ in proti desni do začetka desnega rova zelo stanjšajo, med seboj spojijo in se ne ločijo več. Obenem je bil ves ta prostor najbolj prekopan pri iskanju novcev. S tem so bili uničeni še tisti podatki, ki bi jih bilo sicer mogoče razbrati iz zelo zreduciranih plasti.

Prav nepričakovano pa nam je le uspelo identificirati kulturno plast v glavnem rovu. Odbitek inv. št. 210 je bil odkrit za vhodom ($x = + 2{,}21$, $y = + 0{,}43$, $z = - 1{,}89$), že blizu dna kulturne plasti. Daleč stran v glavnem rovu ($x_1 = + 6{,}56$, $y_1 = + 0{,}40$, $z = - 4{,}75$) pa je bil odkrit drugi odbitek, inv. št. 437, ki je ležal le 20 cm pod površjem (na tem mestu ima namreč površina višinsko koordinato $z = - 4{,}55$). Ta dva odbitka je mogoče zložiti. Njuna istodobnost je s tem neovržno dokazana. Hkrati je tudi dokazano, da pripada kulturni plasti v glavnem rovu le dobrih 20 cm zgornjega dela profila. Grušči pod to globino pa so starejši.

Sondiranje v breznu je pokazalo naslednji profil:

1. Precej mastna, rdečkastosiva ilovica.
2. Peščena rjavkastosiva ilovica.
3. Rumenkastordeča ilovica, nekoliko pomešana z drobci apnenca in koščki sige.
4. Peščena temnosiva ilovica.
5. Rumenkastosivkasta čista ilovica.
6. Rumenkastordeča čista ilovica podobna plasti 3.
7. Manganiziran plastovit sviž.

Izkop je bil ustavljen, ker je dno sonde zalila voda. Naštete plasti niso pravilno vodoravno odložene, kakor bi pričakovali pri vodnem nanosu, ki je bil edini možen. Odložene so bolj v kupih, ki se večkrat križno prekrivajo.

Razen ugotavljanja morebitne koristne stratigrafije je bil namen sondiranja v breznu tudi prepričati se, ali so nekdanji ledenodobni lovci kaj odmetavali v brezno. Ni izključeno, da je kateri tudi sam padel v globino pri svojem

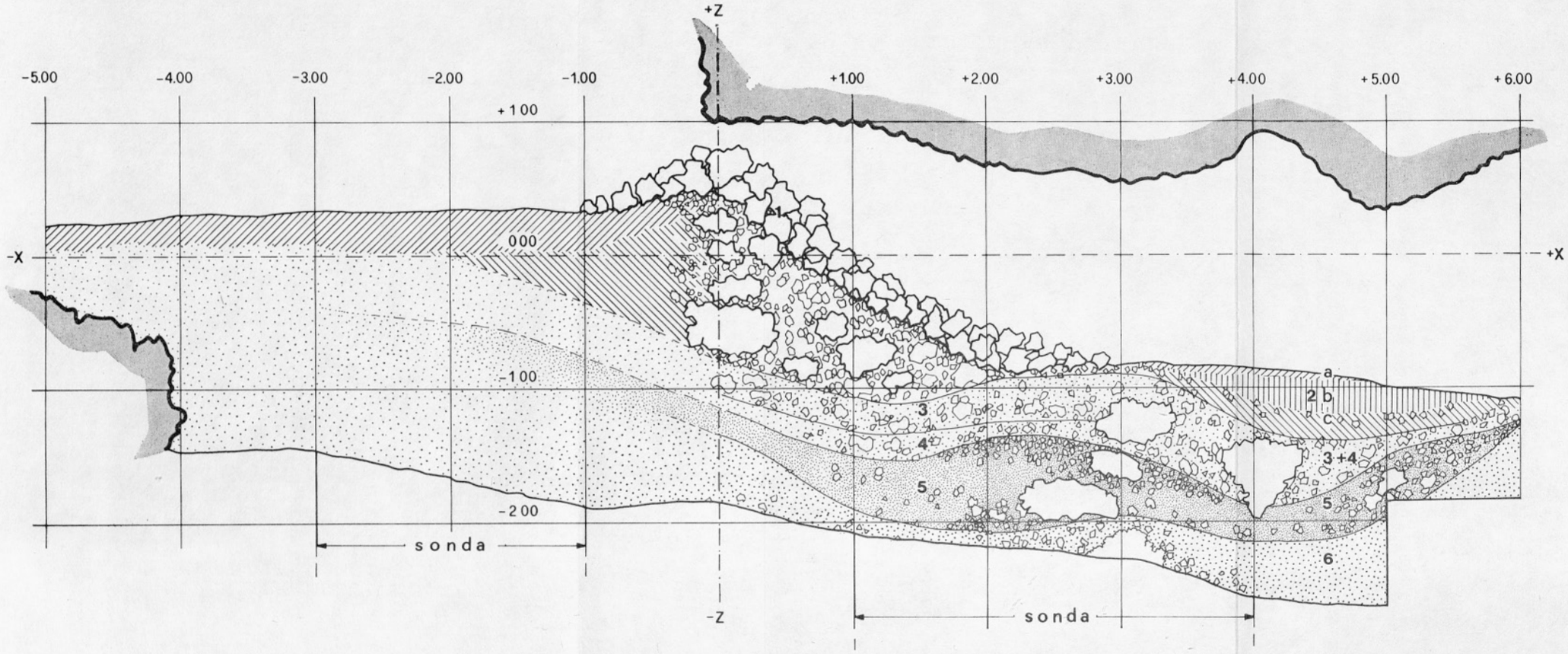

Sl. 7: Jama v Lozi. Podolžni profil po osi (y = 0.00).
Abb. 7: Jama v Lozi. Längsprofil an der Achse (y = 0.00).

opravku ali pa po naključju. Te domneve pa izkopavanje ni potrdilo. Tudi če bi se to res dogajalo ali zgodilo, je vodna sila, ki jo dokazujejo sedimenti, vse odplavila ali pa zelo globoko zasula.

Razen arheoloških predmetov, ki jih obravnavamo posebej, so bili odkriti tudi kostni ostanki ledenodobnih živali. V primerjavi z drugimi kraškimi jamami so favnistični ostanki iz Jame v Lozi razmeroma maloštevilni in tudi število živalskih vrst, ki jim pripadajo, ni veliko. Z njimi se ne bomo podrobno pečali, ker jih je že obdelal I. Rakovec (1963). Odkriti so bili skoro izključno v plasti 5, to je v kulturni plasti, le nekateri so bili v plasti 6. V plasti 5 so bile odkrite te-le vrste: *Rangifer tarandus* L., *Marmota marmota* L., *Bos* seu *Bison sp.*, *Ursus arctos priscus* Goldf., *Alopex lagopus* L., seu *Vulpes corsac* L., *Meles meles* L., *Cervus sp.*, glodač nedoločljivega glodalca in nekaj nedoločljivih fragmentov. V plasti 6 pa sta bila odkrita *Lepus sp.* in nedoločljiv fragment cevaste kosti. V plasti 7 je bil en nedoločljiv fragment kosti. Razen tega je bil nedoločljiv fragment rebra tudi v breznu na koncu jame. Močno pa pade v oči dejstvo, da v Jami v Lozi ni bilo sledu o jamskem medvedu.

Pelodne analize, ki jih je naredil A. Šercelj in ki se mu za trud lepo zahvaljujem, niso dale nobenih rezultatov, ker peloda v sedimentih ni. Iz ohranjenih koščkov lesnega oglja je mogel ugotoviti tele vrste: *Pinus silvestris, Corylus avellana, Fagus silvatica, Sambucus nigra* in podrobneje nedoločljive ostanke listavcev in iglavcev.

Pri izkopavanju smo vzeli tudi večje število vzorcev plasti za kasnejše analize granulacije in vsebine kalcijevega karbonata. Vzorci so bili vzeti na dveh mestih v vhodnem delu, potem v glavnem rovu in v breznu na koncu glavnega rova. Po znanih postopkih smo izvedli vse granulacijske analize debelih in drobnih frakcij in preiskali vse vzorce tudi z vidika, koliko kalcijevega karbonata vsebujejo. Da analiza spodnjih plasti, ki so vodnega nastanka, ne omogoča sklepanja o razmerah, smo vedeli že vnaprej, pričakovali pa smo, da bo vsaj zgornja avtohtona serija plasti lahko kaj povedala. Pri poskusu interpretacije tega dela diagrama pa tudi ne pridemo naprej. Plast 6, ki jo sestavlja rdeča ilovica, naj bi nastala v hladnem sunku. Plast 5, v kateri so ostanki izrazite arktično-alpske favne, naj bi po diagramu pripadala topli dobi, medtem ko višje plasti kažejo na postopno ohlajevanje. Taki rezultati gotovo niso realni in lahko pomenijo samo to, da plasti niso več v primarnem stanju.

Vsaj na oči so bili najbolj regularni sedimenti v glavnem rovu in od tam imamo serijo treh vzorcev iz profila $x_1 = +3{,}00$. Ker pa je profil zelo omejen in ga tudi ne moremo navezati, si z njegovo obliko, ki sicer kaže ohlajevanje proti vrhu, ne moremo dosti pomagati.

Granulacijska analiza, ki včasih da zelo koristne podatke, je v Jami v Lozi popolnoma odpovedala. Pomislek, da vzorci niso bili odvzeti na pravih mestih, nas po pregledu razmer na vsem odkopanem prostoru privede do ugotovitve, da bi na nobenem drugem mestu rezultati ne bili boljši. Lastnosti plasti se že na majhne razdalje spreminjajo in z vsako novo serijo vzorcev bi dobili nov, drugačen diagram, ki bi bil seveda brez uporabne vrednosti.

Že iz doslej rečenega se vidi, da so sedimenti v Jami v Lozi zelo zapleteni. Če bi jih hoteli opisati v podrobnosti, bi morali opisati vse profile — drugega za drugim. Menimo pa, da v našem primeru to ne bi imelo smisla, ker ne moremo rekonstruirati prvotnega stanja. Če bo kdaj potrebno, so številni po-

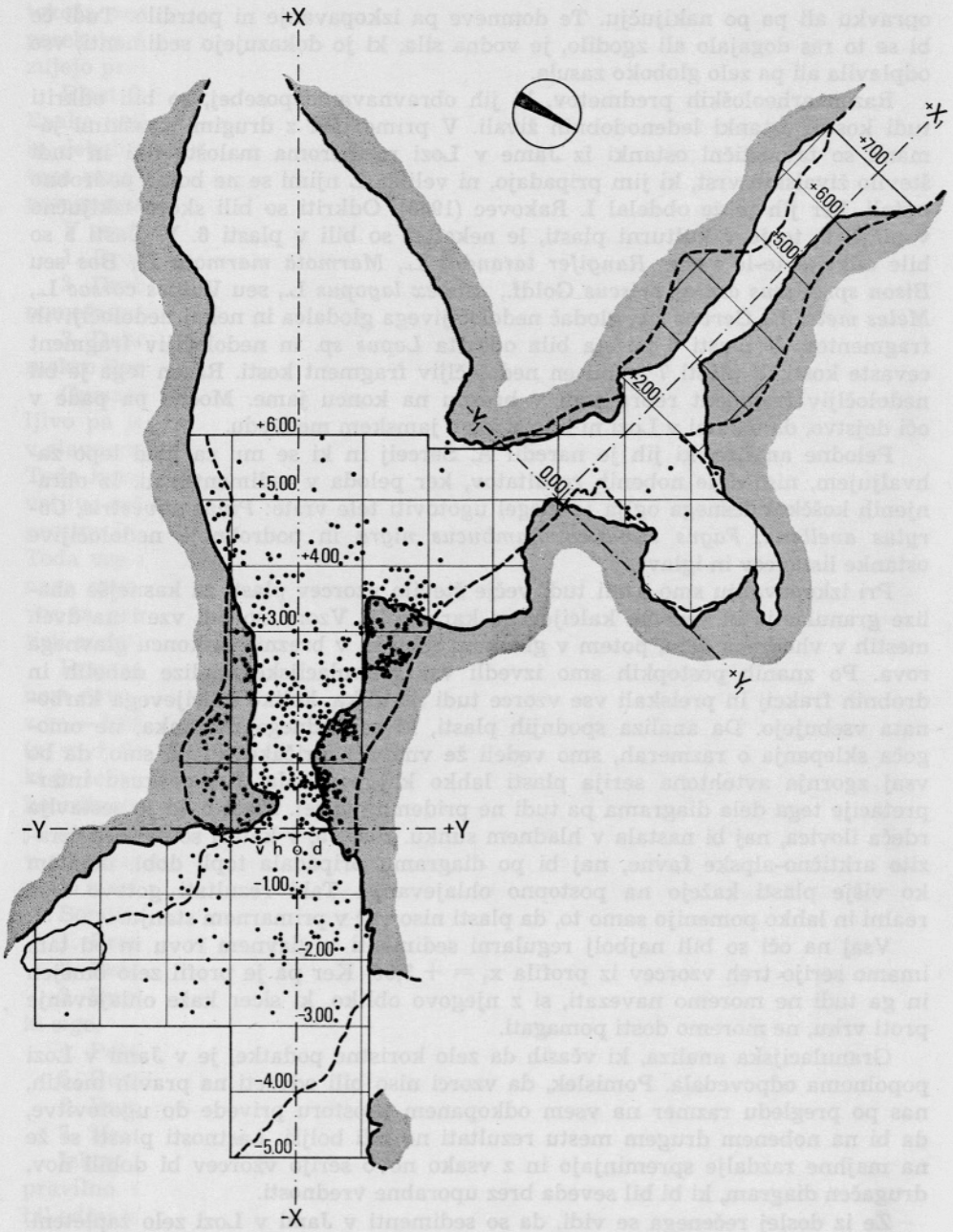

Sl. 9: Jama v Lozi. Tloris z vrisanimi najdbami.
Abb. 9: Jama v Lozi. Grundriß mit eingezeichneten Funden.

datki o debelini gruščev, preperelosti in njihovi razvrstitvi v plasteh, niansiranju barve ilovice, o vsebini plasti, o njihovi razprostranjenosti in drugih podrobnostih ohranjeni v zapisnikih in legendah na posnetih profilih. Zato navajam le nekaj splošnih opažanj in pripomb.

Celotno serijo sedimentov moremo ločiti v dva dela, to je ilovnat spodnji del vodnega izvora z močno flišno komponento in pa zgornji del, ki je bolj gruščnat in je nastal predvsem z razpadanjem jame, torej v procesu normalne jamske sedimentacije. Zgornji del plasti je pri vhodu oziroma tik za njim najbolj debel in se izklinja navzven in tudi proti notranjosti jame. Ker so sedimenti v izvenjamskem prostoru poenostavljeni, ne vsebujejo namreč grušča kakor znotraj in tudi barva ilovic postaja enotnejša, je tukaj njihovo razlikovanje komaj mogoče. Toda vsaj kulturno plast lahko prepoznavamo po najdbah. Ker pa tudi te ne segajo daleč, postane razlikovanje plasti nemogoče. Zato ne moremo točno reči, kje se posamezne plasti izklinjajo, oziroma do kam gredo. Več kot nekaj metrov po vsej verjetnosti ne. Preglednejše je to v notranjosti, kjer je zgornji paket plasti vendarle diferenciran, predvsem pa je mogoče razločno slediti zgornji meji plasti 6. Nekako od x = + 5,00 se ta meja močno dviguje, tako da so v profilu x = + 6,00, kjer smo izkopavanje v tej smeri zaključili, sedimenti že zelo tenki in zgoščeni v tanko površinsko plast. Neposredno za profilom x = + 6,00, kjer je bila izkopana že omenjena prva majhna sonda pri ogledu jame, plasti od 1 do 5 niso več opazne oziroma ne nastopajo več. Tako tudi to prvo sondiranje ni dalo pozitivnega rezultata, saj je plast 6, ki je tukaj že na površini, sterilna. Podobno se izklinjajo plasti tudi proti glavnemu rovu, kjer v prvem ožjem prehodu preidejo v tenko površinsko plast, ki pa v tej smeri ne preneha, ampak se vleče dalje. V spodnjih sedimentih vhodnega dela jame je nekakšna kadunja, za katero ne vemo, kako je nastala, in ki so jo kasnejši sedimenti zapolnili, tako da je prišlo do precejšnje izravnave.

Zanimivo je, da je v glavnem rovu profil popolnoma drugačen kakor v vhodnem delu. Sestavlja ga razen tenke in drobljive sige, ki ne nastopa po celi površini, ampak le mestoma, enoten gruščnato-ilovnat sediment z večjimi oziroma manjšimi kamni in skalami. Te razmeroma zelo debele plasti, ki ji sploh nismo dosegli spodnje meje, se ne da deliti v dve ostro ločeni plasti, ampak je mogoče le v glavnem ugotoviti, da je zgornji del bolj drobnogruščnat, navzdol pa postaja debelogruščnat in vsebuje tudi večje skale.

Plasti 7, 8 in 9 so vodnega nastanka. Toda stratigrafija v Jami v Lozi je preveč skromna, da bi na tej podlagi lahko sklepali na njihovo starost. V njih tudi ni najdbe, ki bi imela kakšen kronološki pomen. Če bi poznali samo profil iz Jame v Lozi, ne bi mogli o starosti teh plasti reči ničesar. Iz obrobja Pivške kotline pa poznamo vrsto jam, v katerih so bile pod jamskimi sedimenti plasti flišnih peskov ali ilovic. Najvažnejši je profil v Betalovem spodmolu (S. Brodar, 1955), ki daje dovolj podatkov, da je bila možna zelo zanesljiva uvrstitev teh bazalnih sedimentov v veliki mindelskoriški interglacial. Nekaj let kasneje je raziskovanje v Črnem Kalu (S. Brodar, 1958 b) odkrilo profil, ki bazalni flišni zasip tudi zelo zanesljivo postavlja v predzadnji, to je veliki interglacial. Profil iz Črnega Kala po eni strani dokazuje, da velike jamske akumulacije v velikem interglacialu niso omejene na Pivško kotlino, ampak da je to regionalni pojav. (Leta 1977 smo res naleteli na flišni zasip tudi v Pečini pri Tomažkovih jamah v bližini Sežane in leta 1980 v spodmolu v Gojaški gmajni

nad Gojačami, M. Brodar, 1985, str. 20.) Po drugi strani pa je na podlagi obeh dobro razložljivih profilov mogoče datirati flišni zasip tudi v jamah, ki same te datacije ne omogočajo. Po teoriji S. Brodarja (1952) spada druga faza razvoja kraških jam v stari pleistocen. Ker so ti sedimenti po vsej verjetnosti nastali v topli dobi, pomeni to najbrž le veliki interglacial. Datacija pa je kljub tej zožitvi še vedno le okvirna, saj je ta medledena doba trajala izredno dolgo.

Plasti rdeče ilovice so bile na Krasu že večkrat ugotovljene. Kjer je bilo mogoče te plasti natančneje datirati, so povsod nastale v toplih obdobjih. Nastanek plasti 6, s katero se začne avtohtona sedimentacija, moremo brez nevarnosti pomote pripisati topli dobi, čeprav v plasti sami ni bilo nobenih najdb, ki bi jih mogli uporabiti pri dataciji. Odločitev, v kateri topli dobi je nastala, pa je težka. Veliki interglacial ne pride v poštev; takrat so se odlagali vodni sedimenti. Največja možna starost je zadnja medledena doba. Zelo debela plast 6 sicer ni, toda tudi v drugih najdiščih plasti te starosti niso zelo debele. Grušč, kolikor ga je v plasti, je precej preperel, toda dovolj je dokazov, da je preperelost grušča bolj odvisna od drugih dejavnikov, kakor pa od starosti. Za drugo možnost, da plast 6 spada v topli würmski presledek, ki ga imenujemo interstadial Potočke zijalke, tudi ni nobenega stvarnega argumenta. Vidimo pa, da v celoti manjkajo sedimenti mrzlih faz, to je riške poledenitve in prvega dela würma.

Kje je bil vzrok prekinitve sedimentacije, je za Jamo v Lozi težko razložiti. Če se je jama zaprla, si je težko predstavljati, kako se je pozneje spet odprla. Druga možnost, da bi bili manjkajoči sedimenti odplavljeni, se zaradi višine jame in oblikovitosti terena ne zdi sprejemljiva. Tudi odstranitev s soliflukcijo ni verjetna.

Če bi prisodili plast 6 zadnji medledeni dobi, bi to pomenilo, da sta v sedimentaciji Jame v Lozi dva velika hiatusa; najprej bi manjkala vsa riška ledena doba, potem bi bilo vzpostavljeno stanje normalne sedimentacije, katere rezultat bi bila plast 6, nato pa bi v vsem prvem delu würma sedimentacija spet prenehala.

Ker si je težko predstavljati, da bi se zapleten mehanizem prenehanja in zopetnega vzpostavljanja sedimentacije dvakrat ponovil, je druga možnost, da spada plast 6 v topli presledek würma, vendarle verjetnejša.

Najvažnejše je seveda vprašanje, kam spada kulturna plast 5, oziroma kdaj so v Jami v Lozi živeli ljudje, ki so v njej zapustili svoje sledove. Odkrita favna je skromna po številu vrst, pa tudi število ostankov posamezne vrste je majhno. Pomembno je, da je bil odkrit severni jelen, ki brez dvoma dokazuje tundrsko okolje. S tem v zvezi je verjetno, da lisičji ostanki, ki ne dovoljujejo natančne določitve, vendarle pripadajo polarni lisici. Podrobneje nedoločljivi ostanki svizca pripadajo alpskemu svizcu, saj se stepska vrsta ne pojavlja na južni strani Alp (Rakovec 1963, str. 243). Druge odkrite vrste niso klimatsko značilne in lahko nastopajo v različnih toplotnih razmerah. Značilno pa je, da med odkritimi kostnimi ostanki ni zaslediti jamskega medveda. To bi lahko pomenilo, da gre za čas, ko je jamski medved že izumrl, kar bi lahko bilo izhodišče, če bi natančno vedeli, kdaj je izginil. Za širši prostor velja, da je v drugem interstadialu še vegetiral, izumrl pa z nastopom tretjega würmskega sunka. V slovenskem prostoru je vsekakor v interstadialu Potočke zijalke, torej v času aurignaciena, še množično nastopal. O tem, kako je bilo kasneje, nam

celo temeljni profil Betalovega spodmola ne pove dosti. V najvišjem pleistocenskem kompleksu Va se jamski medved še vedno pojavlja. Kronološka pozicija pa ni jasna, ker interstadial würm II/III v profilu ne pride do izraza (S. Brodar, 1955, str. 741 in 742). Še bolj nejasno je to v Parski golobini (F. Osole, 1961). Ne glede na to pa v Jami v Lozi jamski medved ne more služiti kot argument, saj tudi v plasti 6 ne nastopa. Ta plast pa je v vsakem primeru nastajala v času, ko je jamski medved še živel in njegove odsotnosti ni mogoče razlagati z njegovim izumrtjem. V našem primeru imamo nedvomno opraviti z gravettiensko kulturno stopnjo. Ker se ta nikakor ne more pojaviti pred koncem interstadiala Potočke zijalke, mora biti plast 5 mlajša od tega interstadiala, za podrobnejšo datacijo pa nimamo podatkov. Odkrita favna kaže le, da je bila Jama v Lozi poseljena v zelo mrzlem obdobju.

Plast 5, ki jo sestavljajo grušči razne debeline pa tudi čista ilovica, je vsebovala ostanke nekdanjih človekovih obiskov, kamene artefakte in odbitke, koščeno šilo, kostne odlomke in zobe raznih živali, drobce okre in drobce lesnega oglja. Najdbe so se nahajale v vsej plasti, od njene spodnje meje do vrha plasti, kar je obenem z njeno heterogeno sestavo zbudilo pozornost že pri izkopavanju. Ob tem, da kažejo favnistični ostanki na izrazito mrzlo obdobje (glede na severnega jelena lahko govorimo celo o tundrskem značaju pokrajine), je treba omeniti, da smo v kulturni plasti odkrili tudi nekaj oglja bukve, kar je gotovo močno protislovje. V opisu profilov se nismo dotaknili kryoturbatskih premikov. Ta pojav poznamo pri nas že dolgo (S. Brodar, 1960) in smo ga ugotavljali na več mestih. Enako kakor pri vseh izkopavanjih smo tudi v Jami v Lozi pazili, če se bodo pojavili znaki kryoturbacije. Običajno se ti premiki v profilih kar dobro vidijo, v Jami v Lozi pa jih ni bilo opaziti in zato v opisih profilov o tem ni govora. Da pa gre za določeno mešanje plasti, ki ga nakazuje skupno nastopanje severnega jelena in bukve in zaradi česar je odpovedala granulacijska analiza, kažejo še bolj kulturne najdbe. Največ jih je pri dnu plasti, toda tudi v višjih legah jih je precej, posamezne pa so celo že v prehodni plasti. Višinska razlika med najvišje in najnižje ležečemi artefakti znaša v čisti ilovici pred jamo okrog 30 cm. V notranjosti jame, kjer je v plasti precej grušča, se ta razlika poveča in znaša skoraj tri četrt metra. Višinska razlika med najnižjimi in najvišjimi artefakti je v jami tolikšna, da si je težko predstavljati le enkratno, dolgotrajno in nenehno poselitev. Med izkopavanji je mestoma kazalo, da bi bilo mogoče glede na lego sileksov v plasti razlikovati tri faze obiskovanja jame: zelo izdatno spodnjo blizu dna čiste ilovice oziroma na debelejšem grušču, kjer ta nastopa, še precej močno srednjo pod spodnjo mejo zgornjega drobnejšega grušča in šibko zgornjo na meji h krovni prehodni plasti. Na žalost so vsa prizadevanja za dosledno ločitev ostala brezuspešna. Razmeroma majhna debelina čisto ilovnate plasti pred vhodom v jamo ni dopustila zanesljivega razlikovanja, kateri sileksi naj bi pripadali eni ali drugi naselitvi. Še manj je bilo to mogoče ob desni jamski steni na prehodu v desni stranski rov, kjer se plasti izklinjajo. Kjer pa je bila kulturna plast pretežno gruščnata ali celo s skalami prepredena in je bil razpon med najnižje in najvišje ležečimi ostanki največji, so bili sileksi redkejši in tako razsejani po vsej plasti, da bi se za večino le težko odločili, kateri naselitvi naj bi jih prisodili. Tudi s podrobno analizo prečnih in podolžnih profilov, načrtanih v razdalji 30 cm drug od drugega, v katere so bile vnesene

vse najdbe, ležeče do 15 cm to in onostran posameznega profila, domnevnih treh poselitev ni bilo mogoče ostro in zanesljivo ločiti.

Problem se je razjasnil na prav nepričakovan način. Že med raziskovanjem Betalovega spodmola je S. Brodar ugotovil, da se nekateri odbitki prilegajo, npr. večjemu jedru je bilo mogoče priložiti nekaj odbitkov. S to izkušnjo smo že pri izkopavanju Jame v Lozi ugotavljali, da so nekateri predmeti iz enakega materiala in jih poskušali zložiti. Najprej nam je to uspelo za št. 26, 242 in 248, ki sestavljajo veliko klino (**T. 7:** 1). Kasneje smo bolj ali manj naključno ugotovili še druge primere, tako da smo se končno odločili za sistematičen pregled vseh kremenov in dobili veliko takšnih, ko je bilo moč dva (pa tudi več) zložiti. Poleg horizontalne razporeditve tistih sileksov, ki spadajo skupaj, smo pregledali tudi to, kje v plasti so se nahajali, torej njihovo vertikalno lego. Imamo primere, ko se vsi sileksi v skupini glede lege v kulturni plasti med seboj ujemajo. Nad polovico skupin pa je takih, da so pripadajoči sileksi v različnih legah, tudi ekstremni primeri, ko je eden pri dnu, drugi pa pri vrhu, so vmes. Ker je istočasnost dveh odbitkov, ki se prilegata, očitna, pomeni različna lega lahko le poznejše premike v plasti. Čeprav kryoturbatnih premikov v obliki žepov, vijug ali klinov v profilih ni bilo videti, je že nenavadna heterogenost plasti kazala na premike. Sileksi, ki jih je mogoče sestaviti, pa so dokaz za gibanje v plasti in stratigrafska lega v takem primeru izgubi vsako vrednost. Tako je postalo tudi razumljivo, zakaj poskusi ločevanja treh poselitvenih faz niso bili uspešni. Vsa kulturna ostalina plasti 5 pripada eni fazi poselitve, pri čemer prvotna lega kulturnega nivoja v plasti ostaja neznana in neugotovljiva. Ker je gostota predmetov v spodnjem delu plasti večja, lahko le domnevamo, da je bil kulturni nivo v spodnjem delu plasti 5. Pri tem ostane tudi odprto, ali gre za nepretrgano poselitev v določenem času, ali pa je kulturni nivo rezultat večjega števila kratkotrajnih obiskov.

Za izdelovanje kamene industrije uporabljeni material je zelo mnogovrsten. Prebivalci lozenske postaje so ga na lovskih pohodih dobili deloma v prvotnih deloma v drugotnih ležiščih. V precejšnji meri so uporabljali gomolje sileksov, ki so jih izluščili neposredno, najbrž iz krednih kamenin, ali pa po naravni poti izluščene na določenih mestih pobirali. Približno polovica kamene industrije je nastala iz takih gomoljev. Nič manj niso bili cenjeni kremenovi prodniki iz rečnih naplavin. Po ostankih prodniške skorje na artefaktih in odbitkih smemo s precejšnjo zanesljivostjo sklepati, da je okrog 40 % vseh kosov odbitih od prodnikov. Le majhen del kamene zapuščine je iz različnih kremenovih žil. Posamezni sileksi dajejo zaradi svoje patine in nekateri tudi zaradi oblike arhaičen videz. Ko nam je uspelo zložiti oba artefakta **T. 8:** 5, 6 in je iz obeh nastala velika levallois klina, smo spoznali še en njihov način preskrbe s kremenom. Našli so neko starejše paleolitsko najdišče, tam pobirali artefakte in jih uporabili kot surovino.

Kje so ledenodobni lovci dobivali kremenove prodnike, gomolje in žile, ne vemo. Vsekakor v bližini jame ne najdemo niti gomoljev niti prodnikov, prinesti so jih morali iz širše okolice. Posebej zagoneten in precej oddaljen se zdi izvor svetlosivih do belih, deloma marmoriranih kresilnikov. To je material, ki ga v starejših kulturah ne najdemo in se pojavi šele v gravettienu. V nekaterih paleolitskih postajah je kamena industrija glede barve bolj ali manj enotna, v Jami v Lozi pa je mešanica raznih barv na prvi pogled očitna, kar kaže na

raznovrstnost uporabljenega materiala. Posameznih artefaktov in odbitkov mineraloško ni mogoče popolnoma točno opredeliti. Če sodimo samo po zunanjem videzu, so lozenski lovci izbirali predvsem kresilnik, ki ga je okrog 50 %. V razmeroma precejšnji meri so obdelovali jaspise in rožence, le do 5 % pa je kvarcitov in zelenkastih vulkanskih grohov.

V kulturni plasti so bili odkriti posamezni drobci oglja, kurišča pa ni bilo nobenega. Med odkritimi artefakti in odbitki pa le naletimo na take, ki so krakelirani in so torej morali ležati v ognju.

Sledeči seznam daje pregled celotne kulturne ostaline iz plasti 5:

prodniki in gomolji	5
jedra	19
neobdelani odbitki	94
rabljeni odbitki	22
široke kline	34
ozke kline	93
klinice	43
koničaste kline	12
pecljate kline	3
terminalno prečno retuširane kline	4
totalno obdelane kline	3
strgala	8
praskala	15
praskala — vbodala	7
praskalo — sveder	1
vbadala	30
svedri	3
gravetirana orodja	18
zajede	30
robni odbitki jeder	10
razno	6
koščena konica	1
stara orodja	9
	470

Število najdenih sileksov, ki jih je 486, je večje od vsote na koncu seznama, ki znaša 470. Do razlike je prišlo zaradi tega, ker smo več artefaktov zlepili iz dveh ali celo treh, na različnih mestih najdenih delov, od katerih ima vsak svojo številko. To smo storili v primerih, ko se pravi artefakt pokaže šele po sestavljanju. V drugih primerih smo pustili kose, ki gredo sicer skupaj, nezlepljene. Razen omenjenih artefaktov — odbitkov, ki so dobili svoje številke in katerih lega je bila registrirana, smo našli še 350 lusk in kremenovih drobcev. Omeniti je še treba, da smo pri granulacijskih analizah v pregledanih vzorcih nabrali 80 najmanjših (1—2 mm) lusk in drobcev kremena.

Surovine za izdelavo orodja je malo. Odkrit je bil en cel prodnik, en razpolovljen prodnik, dva odlomka prodnikov in dva dela večjega gomolja. Jeder ali njihovih razbitin je le 19 (**T. 1:** 1—9). Od tega jih le nekaj lahko označimo kot tipična mlajšepaleolitska jedra, druga so bolj groba in nepravilnih oblik.

Omembe vredno je jedro (**T. 1:** 1), ki je bilo uporabljeno kot tolkač oziroma odbijač. Na nekaterih jedrih se vidi, da so bili odbitki, to so kline in klinice, odbiti paralelno, včasih tudi v nasprotnih smereh. Zanimivo je majhno jedro (**T. 1:** 9), ki je nastalo po razpolovitvi daljšega podolgovatega prodnika z okroglim prerezom. Od prelomne ploskve so bili potem okrog in okrog odbiti manjši odbitki. Skoraj vsa jedra so majhna in dajejo vtis, da so jih do skrajnosti izkoriščali. Med klinami, ki so v glavnem majhne, je vendarle precej večjih, tako velikega jedra, od katerega bi bile lahko odbite, pa ni nobenega. Med neobdelanimi odbitki, ki jih je 94, so tudi nekateri, ki jih lahko označimo kot lamelarne. Gre za odbitke, ki se približujejo klinam, pa so na kakršenkoli način pokvarjeni. Pri računanju lamelarnega indeksa bi jih bilo morda treba upoštevati.

Rabljenih odbitkov je vsega skupaj 22. Oblike in velikosti so najrazličnejše. Kot značilnost smo upoštevali, da je vsaj en rob nekoliko rabljen ali ima tu in tam kakšno retušo. Obdelava pa nikdar ni obsežnejša in ne kaže tendence k izdelavi nekega tipičnega orodja.

Širokih klin je v inventarju 34 (**T. 2:** 1—6). Nekatere so zelo široke, pravega staropaleolitskega habitusa. V glavnem so te grobe in zelo široke kline odbite v clactonski tehniki, ki jo je mogoče opaziti tudi na nekaterih drugih odbitkih. Skoro vse so ostale neobdelane in tudi le zelo malo rabljene. Le terminalni del kline **T. 2:** 6 je retuširan po obeh robovih in tudi po ravnem terminalnem prečnem robu. Čeprav je ta odlomek kratek, se vendar zdi, da je terminalni rob pravokoten na os artefakta in torej ne gre za klino s poševno prečno retušo. Tudi široka klina **T. 2:** 5 ima retuširan terminalni pravokotni prečni rob. Ta rob sicer ni popolnoma raven, je nekoliko konkaven, vendar premalo, da bi ga lahko imeli za veliko zajedo. Boljše obdelan je še fragment večje kline inv. št. 196. Značilen je zelo širok odbitek (inv. št. 344) z iztegnjeno konico na desni strani, ki je po terminalnem robu od srede proti konici zelo fino retuširana. Človek, ki sicer ni imel namena odbiti konice, je izrabil priložnost, ki se mu je ponudila in je slučajno nastalo konico priredil za uporabo.

Skupina ozkih klin je zelo številna in obsega 93 primerkov (**T. 3:** 1—12; **T. 4:** 1—15). Le malo je celih in nepoškodovanih. V glavnem gre le za večje ali manjše fragmente. Boljše obdelanih je razmeroma malo. Precej več je takih, na katerih se vidijo sledovi uporabe. Mnogo pa jih je ostalo nedotaknjenih. Ravnih, simetričnih, enakomerno debelih in z vzporednimi negativi prejšnjih odbitkov na hrbtni strani je le malo, večinoma na različne načine bolj ali manj odstopajo od regularne oblike. Več jih ima na dorzalni strani še ohranjeno prvotno skorjo gomolja. Težko je kaj reči o njihovi povprečni velikosti, če upoštevamo, da jih je več od polovice ohranjenih le v odlomkih. Nekaj odlomkov klin daje vtis, da gre za velike, zelo dolge kline (npr. **T. 3:** 8). Nekateri odlomki so široki, največja širina je 3 cm, toda glede na predvideno dolžino jih uvrščamo med ozke kline.

Na to skupino se ozko vežejo klinice, torej majhne kline (**T. 5:** 1—14), ki jih je skupno 43. Spet gre v veliki meri le za fragmente. Tudi med njimi je razmeroma le malo pravih regularnih klinic, mnogo je bolj ali manj nerodno odbitih. Obdelanih klinic skoraj ni, na nekaterih pa vidimo sledove uporabe.

Kot posebno skupino smo poskušali ločiti koničaste kline in klinice. Teh smo nabrali le 12 (**T. 5:** 15—19). Izreden primerek je št. 31 (**T. 5:** 19), ki ima razen tega, da je že odbitek zelo fino koničast, konico še posebej retuširano po desnem

robu, ki je proti bazi tudi obrabljen. Z majhnim odbitkom je odstranjen bulbus. Težko si zamišljamo, kaj bi bilo mogoče s tako finim orodjem delati in kako ga uporabljati. Drugi primerki so manj ali malo izraziti, tako da se zdi, da ta skupina nima posebnega smisla. Bolj ali manj koničasta oblika je morda večinoma nastala le po naključju.

Dvomi se rojevajo tudi pri klasifikaciji pecljatih klinic. Gre za klinice, ki imajo ožji bazalni del in se potem razširijo (**T. 5:** 20—22). V glavnem niso retuširane, zato je problematično, ali gre za namerno oblikovane ali pa le za pokvarjene odbitke. Toda v enem primeru (**T. 5:** 20) je pecelj na levi strani lepo retuširan, kar pomeni namerno oblikovanje. Žal gre ravno v tem primeru za pokvarjen odbitek, kajti terminalni del, ki naj bi bil koničast, se ravno konča in deloma zakrivi v levo.

Terminalno prečno retuširane kline so tri (**T. 6:** 1—3). Prvi dve imata poševno prečno retušo, ki je pri prvem popolnoma navpična, pri drugem nekoliko nagnjena, v obeh primerih pa ravna. Ravna je tudi pri tretjem primerku; moti jo le nekoliko majhen zobec, ki je ostal pri retuširanju. Zdi se, da gre za prečno retušo, ki je pravokotna na os artefakta, toda ker je ohranjen le odlomek, je pravilna orientacija dvomljiva.

Sledijo še tri totalno retuširane kline (**T. 6:** 4—6). Na eni (**T. 6:** 6) je sicer na bazi in levo od nje ostalo nekaj neobdelanega roba, toda po intenzivnosti obdelave in po vsem izgledu je tako podobna drugima dvema, da je označba upravičena. Za vse tri je značilno, da imajo dobro izraženo ravno prečno retušo, kar jih veže s prejšnjo skupino. Ob vsem retuširanju je na vsakem prav prečna retuša najstrmejša. Pri **T. 6:** 5 je prečna retuša normalno poševna, pri **T. 6:** 6 pa močno poševna. Zaradi zamaknjene baze pri artefaktu na **T. 6:** 4, kar pomeni, da gre za bolj širok in kratek odbitek, prečna retuša ne leži terminalno, temveč bolj ob strani. Pojav prečne retuše je pa izrazit, zato se zdi, da obdelovalec pač ni upošteval smeri nastanka odbitka, ampak ga je pri obdelavi usmeril tako, kakor je narisan.

Če bi vse tri totalno retuširane kline zaradi prečne retuše lahko uvrstili kar v to skupino, se po drugi strani vežejo tudi na naslednjo, to je na strgala. Njihovi robovi so enako primerni za strganje, kakor robovi tistih 11, ki smo jih uvrstili med strgala (**T. 6:** 7—10). V glavnem strgala niso tipična, temveč gre le za večje ali manjše odbitke, na katerih je videti, da je bil vsaj en rob rabljen kot strgalo. Izjema je le majhno strgalo (**T. 6:** 10), ki je zelo podobno moustérienskemu strgalu iz Crvene stijene (M. Brodar, 1962, tab. 1: 11) in ki ima res pravo podobo strgala.

Praskal imamo v inventarju 15 (**T. 7:** 1—8; **8:** 1—4); eno med njimi (**T. 7:** 1) je sestavljeno iz treh samostojno najdenih delov. To je praskalo na zelo dolgi in debeli klini, ki je verjetno robni odbitek ogromnega jedra. Ima trikoten prerez in na zgornjem dorsalnem robu je videti retuše še od jedra. Deloma sta retuširana tudi stranska robova. Na terminalnem koncu je izdelano praskalo, ki bi ga lahko imenovali previsno praskalo, saj retuša ni le strma, kakor pri visokih praskalih, temveč se preko navpičnice nagiba celo v nasprotno smer. Po zlomu je bil bazalni del ponovno v obdelavi. Poskus, izdelati vbadalo, pa se ni dobro posrečil. S tipom previsnega praskala se srečamo še v enem primeru (**T. 7:** 5). To je del večjega gomolja, ki lepo stoji na prelomni ploskvi. Na enem od ožjih koncev je nameščeno lepo izdelano praskalo. Poseben primer visokega praskala

je na **T. 7:** 8; gre za tipično mlajšepaleolitsko jedro stožčaste oblike. Uvrstili smo ga h praskalom, ker lahko po njegovem robu vidimo, da je bilo kot praskalo uporabljeno. Seveda šele potem, ko je odslužilo kot jedro. Ta primerek je posebno zanimiv, ker je bila najdena tudi večja klina (**T. 2:** 1), ki se prilega jedru in kaže, da je bilo jedro v prejšnji fazi mnogo večje, vendar popolnoma enake oblike. Ker vidimo tudi na omenjeni klini sledove prejšnjih odbitkov, lahko sklepamo, da je bilo to jedro sistematično uporabljeno v več zaporednih fazah. Praskala na klini (**T. 7:** 2, 3, 6) imajo stranske robove retuširane ali pa tudi ne. Lepo izdelano je pahljačasto praskalo na **T. 8:** 2. Več praskal je na različnih odbitkih brez posebne oblike; ti so na primernem mestu oblikovani v praskalo (**T. 7:** 4, 7; **8:** 1). Izredno fino je izdelano pravo mikropraskalo na koncu ozke koničaste kline (**T. 8:** 3). V tej skupini praskal naj omenimo posebej še majhen oblič (**T. 8:** 4).

Sledijo praskala, kombinirana z vbadalom, ki jih je 7 (**T. 8:** 5—9; **9:** 1, 2). Najbolj sta zanimiva oba velika primerka (**T. 8:** 5, 6). Ko smo videli, da sta iz enakega materiala, smo ju skušali sestaviti, in uspelo nam je. Če ju staknemo, se vidi, da tvorita zelo velik in širok levallois odbitek, ki je nedvomno arhaičen. Stična ploskev je zelo majhna in od prvotne kline je mnogo odpadlo, ker je bila po zlomu vsaka od obeh približno enakih polovic samostojno obdelana v kombinacijo praskala in vbadala. V dveh primerih gre spet za visoko, skoraj navpično praskalo (**T. 9:** 1, 2). Posebnost prvega je še eno manjše praskalo na izbočenem delu levega roba. V tem primeru gre torej za kombinacijo treh orodij: velikega praskala, manjšega praskala in vbadala. Včasih je praskalo lepo izdelano, vbadalo pa ni izrazito (**T. 8:** 9), včasih pa je izrazito vbadalo in je praskalo le površno izdelano (**T. 8:** 7, 8).

Le v enem primeru morda lahko govorimo o kombinaciji praskala in svedra (**T. 9:** 3). Praskalo je žal poškodovano. Pri uporabi ali že pri izdelavi je košček roba odletel. Kljub ostri konici in dobro vidni obdelavi se je težko odločiti, ali gre res za sveder.

Skupina vbadal je razmeroma številna, saj jih je kar 30 (**T. 9:** 4—11; **10:** 1—12). Nekaj vbadal je prav tipičnih, medtem ko so druga manj izrazita, nekatera so morda celo dvomljiva. Po drugi strani pa imamo v inventarju še primerke z vbadalnim robom. Če vsaj ena od vbadalnih ploskev ne kaže negativa odbitka, jih nismo upoštevali. S tega stališča je problematično vbadalo **T. 10:** 7. Vbadalna ploskev je gladka in je možno, da nam je ostal le fragment daljše kline, ki se je ob izjedi prelomila. V glavnem gre za srednje velike primerke, nastopajo pa tudi zelo majhna in drobna vbadalca. Poleg primerkov, ki so tipični ali se jim vsaj približujejo, so tudi bolj naključne oblike (npr. **T. 10:** 8).

Le tri artefakte je možno uvrstiti v skupino svedrov (**T. 11:** 1—3). Toda tudi v teh primerih ne gre za izrazite svedre. Vsi so precej topi, vendar se zdi, da je konica, čeprav topa, z alternirajočo retušo na nasprotnem robu prirejena za sveder. Pri robnem odbitku jedra (**T. 11:** 3), ki ima trikoten prerez, je nameščena na enem od nasprotnih robov, tretji pa je ostal neobdelan.

Večja skupina so gravetirani artefakti (**T. 11:** 4—20). Gravetne konice ni vmes nobene, vsaj cele ne. Morda gre v primeru **T. 11:** 7 za bazalni del gravetne konice. Tudi bazalni odlomek na **T. 11:** 11 je morda del gravetne mikrokonice, ki je izredno fino obdelana. Retuširan je tudi levi rob, zlasti pa je treba omeniti bazalno ploskovno retušo na ventralni strani, kakršne gravetne konice sicer ni-

majo. Začete, pa ne dokončane gravetne konice morda lahko vidimo na fragmentih **T. 11:** 4, 5, 6, pri čemer obstaja za prva dva tudi možnost, da gre za artefakt drugačnega tipa, ki se je odlomil že po obdelavi. Tudi če pravih gravetk med odkritimi artefakti ne bi bilo, je pojav gravetiranja jasen. To potrjuje tudi vrsta nožičkov s topim hrbtom, ki so večkrat fragmentirani. V nekaterih primerih je presoja, ali gre za cel artefakt ali za odlomek, nezanesljiva. Razen gravetiranega hrbta ali bolje rečeno gravetiranega roba, ki ustvarja hrbet, je pri nekaterih videti tudi retušo na prečnih robovih (**T. 11:** 9, 13, 15, 17, 18). V glavnem je ta retuša strma, gravetna, razen v primeru **T. 11:** 18, kjer je navadna. Na nožičku s topim hrbtom **T. 11:** 14 se morda le zdi, da je izrobljen, ker je možno, da gre le za prelom in poškodbo.

V zbirki iz Jame v Lozi je precej lepo izdelanih artefaktov, vendar je daleč najpopolnejša izrobljena konica (pointe à cran atypique), ki je po srečnem naključju ostala nepoškodovana (**T. 11:** 20). Konica ozke koničaste kline je bila s strmo retušo na levem robu terminalno še posebej poudarjena. Poleg tega je tudi po desnem robu, ki je sicer le rahlo retuširan, retuša ob konici intenzivnejša. Ob bazi je konica izrobljena skoraj do polovice dolžine z vertikalno retušo. Posebna značilnost te izrobljene konice je ploskovna retuša ob bazi na ventralni strani.

Velika skupina (30 primerkov) so zajede (**T. 12:** 1—9; **13:** 1—10). Večina jih je na ozkih klinah raznih velikosti. Pri tem je lahko na veliki klini zelo majhna zajeda, ali pa — nasprotno — na majhni klini razmeroma velika zajeda. Nekatere so izdelane na raznih nepravilnih odbitkih. Zajede so posamezne, včasih dvojne, v enem primeru so bile morda celo tri. So bolj plitve ali bolj globoke, površno ali pa skrbno izdelane. Kakšne enotnosti pri izdelovanju zajed ni opaziti, kljub temu pa se zdi, da so zajede bistveni element naše industrije. Naj posebej omenimo le ozko klino s prečno retušo (**T. 12:** 6), ki ima na desnem robu terminalno dve manjši zajedi in ob sedanji bazi del večje zajede. Baza je odlomljena ali odbita in zbuja vtis, da gre za srednje vbadalo, zaradi katerega je zajeda prizadeta. Na drugo razlago nas opozarja razlika v retuširanju. Zgornji dve zajedi sta retuširani z drobno robno retušo, ob sedanji bazi pa vidimo pravo gravetno retušo, kar lahko pomeni, da je v prvotnem stanju šlo za izrobljeno konico. Po zlomu baze in konice je bil srednji del reutiliziran, narejene so bile prečna retuša in obe manjši zajedi.

Robnih odbitkov jeder (**T. 14:** 1, 2) je 10. Imamo sicer še dva, ki pa spadata skupaj in ker nosita lepo zajedo, sta uvrščena tja (**T. 13:** 10). Številko 352 (**T. 14:** 2) smo uvrstili v to skupino, čeprav ne gre za odbitek, ampak za del jedra, ki se je razbilo. Raznih razbitin je v vsakem inventarju nekaj, toda to so predvsem razbitine takih kosov kremena, ki za obdelavo ni primeren. Jedro, od katerega so očitno že odbijali, se je moralo razleteti iz kakšnega drugega razloga.

Nekaterih artefaktov v dosedanje skupine nismo mogli vključiti in jih navajamo posebej. To je popolnoma ohranjena velika konica z ročajem (**T. 14:** 3) in bazalni odlomek zelo verjetno enake konice, le da je bila zasukana v nasprotno smer (**T. 14:** 5). Praskalo na klini ima močno nakazano izrobitev (**T. 13:** 11). Retuša, ki je na ventralni strani desnega roba, sicer ni tipično gravetna, toda dosežen je enak namen in nastalo je nekakšno izrobljeno praskalo. Izreden primerek je fino obdelana kremenova igla (**T. 14:** 4), ki je bila še nekoliko daljša, saj bazalni del manjka. Retuširan je ves levi rob in poleg tega ima na

ventralni strani ploskovno retušo, ki v tem primeru ne leži ob bazi, ampak terminalno ob konici.

Prvič v naših kraških postajah je bila ob kamenem orodju odkrita tudi koščena konica (**T. 14:** 6). Na podolžnem, razmeroma ozkem odlomku dolge cevaste kosti je bil en konec izbrušen v konico. Obdelava zajema približno eno tretjino dolžine odlomka, drugi dve tretjini sta ostali naravni in neobdelani. Konica, ki morda zaradi rabe ni več zelo ostra, je bila prav gotovo dobro uporabna, za obliko pa obdelovalcu očitno ni šlo. Odkriti so bili še trije nekoliko nenavadni kostni odlomki, posebne obdelave pa na njih ni opaziti.

Med mlajšepaleolitskim inventarjem kulturne plasti iz Jame v Lozi najdemo tudi več artefaktov in odbitkov, ki so po vseh znakih sodeč mnogo starejši. Dokončno nas je o tem prepričala že prej omenjena staknitev obeh artefaktov **T. 8:** 5 in 6, ki tvorita veliko levallois klino. Ljudje iz Jame v Lozi so morali najti neko starejšo paleolitsko postajo na planem in so se tudi tam preskrbovali s kremenovim materialom. Ni se lahko odločiti, kateri kosi naj bi prišli iz tega najdišča. Končno smo jih odbrali 9 (inv. št. I, III, 106, 146, 156, 183, 269, 455 in 472), ki so po našem mnenju dovolj prepričljivi. Sem je treba še prišteti veliko klino ki jo sestavljata inv. št. 5 in 6. Morda smo katerega odbrali napačno, toda mnogo verjetneje je med mlajšepaleolitskimi še precej takih, ki so narejeni iz starih, pa tega ni mogoče ugotoviti. Med odbranimi so taki, pri katerih ni videti ponovne obdelave ali uporabe. Nekateri so bili uporabljeni taki, kakršne so našli. Nekateri pa so bili, ne glede na svojo prejšnjo obliko, uporabljeni le kot surovina.

Št. 183 in I. sta jedro oziroma razbitina jedra. Razbitina je tudi kos kremena št. 455, ki je močno preperel. Št. 156 je kratek in razmeroma širok odbitek. Od št. 269 (**T. 16:** 3) je le manjši del najbrž večjega strgala, na katerem je videti tipično stopnjevito retušo. Večje strgalo je tudi št. 472 (**T. 16:** 2), ki postavljeno pokonci zbuja vtis, da gre za ročno konico. Med strgala spada tudi št. 106 (**T. 16:** 1), ki ima dorsalno stran zelo zlizano in je moral ležati dolgo časa na površini. Št. III. je širok odbitek ali pa bazalni del velike in široke kline. Ventralno ob bulbusu je nameščena velika zajeda, ki je deloma brez patine, deloma pa je retuša patinirana. Morda je bila na tem mestu že prej vdolbina, ki jo je mlajšepaleolitski človek izkoristil. Posebnost pa je pravi dvostrani prodnjak št. 146 (**T. 15**). Z grobim odbijanjem je bil ustvarjen skoro raven in oster rob. Presoja, kateri kulturi pripada najdišče, ki so ga izkoriščali prebivalci Jame v Lozi, je po teh skromnih ostankih težavna in je lahko le okvirna. Trditi se da le, da gre za srednji paleolitik, natančnejša opredelitev pa ostaja odprta. Po občutku gre za neko starejšo fazo srednjega paleolitka, ki je blizu B kulturi Betalovega spodmola. To je tudi edina podpora domnevi, da spada to nam neznano najdišče v interglacial.

Pri izkopavanju spodnjih naplavljenih plasti so bili odkriti trije odbitki in neobdelan prodnik. Prodnik je močno belorumenkasto preperel, manjša poškodba pa kaže njegovo zdravo in temnosivo jedro. Majhen odbitek inv. št. 339, ki ima nekoliko oglajene robove, je bil odkrit pri dnu plasti 7. Med izkopavanjem plasti 8 je bil v izmetanem materialu najden večji kos silikata (inv. št. 337, **T. 16:** 5). Na enem koncu je poškodovan in ga nekaj manjka, na drugem koncu prehaja v pravi sileks. Tu je videti dobro retuširan rob, ki prehaja v konico. Tretji je bil odkrit že v najgloblji, 9. plasti (inv. št. 338). Rjavkastorumen kos

kremena je očiten odbitek, deloma ima ohranjeno še površino gomolja, ni pa posebej retuširan. Navedene najdbe ne dajejo nobene možnosti za določitev kulturne pripadnosti. Plasti smo okvirno prisodili velikemu interglacialu in čeprav ne vemo podrobnosti, vemo vsaj to, da je takrat Postojnska kotlina že bila poseljena. Ne glede na datacijo so te najdbe najstarejše na našem ozemlju, saj so ilovnati flišni sedimenti povsod, kjer so bili odkriti, podlaga za kasnejše avtohtone sedimente.

Število orodij je v Jami v Lozi razmeroma veliko, saj znaša približno eno tretjino vseh najdb. Čeprav gre za manjšo postajo s skupno 500 sileksi, je vmes več kot 100 orodij in je možno uporabiti takoimenovano statistično metodo. Po tipološki listi (D. Sonneville-Bordes-J. Perrot, 1953, str. 325) so bili izbrani artefakti, ki jih je mogoče upoštevati. V spodnji tabeli je prva številka pozicije po tipološki listi, sledi naziv orodja, koliko jih je in končno koliko to znese v odstotkih od vseh upoštevanih artefaktov.

1	praskalo na klini	1	0,76
2	atipično praskalo na klini	1	0,76
4	ostroločno praskalo	1	0,76
5	praskalo na retuširani klini	4	3,05
8	praskalo na odbitku	3	2,29
13	debelo gobčasto praskalo	1	0,76
15	jedrasto praskalo	2	1,53
16	oblič	1	0,76
17	praskalo z vbadalom	8	6,10
21	sveder s praskalom	1	0,76
23	sveder	3	2,29
27	diedrično srednje vbadalo	3	2,29
28	diedrično poševno vbadalo	3	2,29
29	diedrično kotno vbadalo	4	3,05
30	ogelno vbadalo	3	2,29
34	vbadalo ob ravni prečni retuši	1	0,76
36	vbadalo ob vbočeni prečni retuši	2	1,53
38	prečno vbadalo ob stranski retuši	2	1,53
41	večkratno vbadalo	2	1,53
44	plosko vbadalo	2	1,53
56	atipična izrobljena konica	1	0,76
59	klina z delno otopelim robom	4	3,05
60	klina z ravno prečno retušo	1	0,76
61	klina s poševno prečno retušo	1	0,76
62	klina z vbočeno prečno retušo	1	0,76
65	klina z retuširanim robom	11	8,39
66	klina z retuširanima robovoma	6	4,63
74	odbitek z zajedo	30	22,89
77	strgalo	8	6,10
85	klinica s hrbtom	14	10,64
92	posebne oblike	6	4,64
		131	100,00

S temi podatki je bil narisan histogram in kumulativna krivulja (**sl. 10**). Za primerjavo sta vrisani še krivulji za kulturna horizonta Ovčje jame (V. Pohar, 1978) in krivulja Lukenjske jame (F. Osole, 1983, ki krivulje sicer ni narisal, je pa dal potrebne številčne podatke).

K tej metodi smo že pred leti dali svoje pripombe (M. Brodar, 1963). Kar je bilo takrat rečeno (str. 53), ostaja v veljavi. V tem konkretnem primeru pride močno do izraza možnost različne klasifikacije posameznih orodij. Čeprav je paleolitska tipologija že dobro proučena, pa pri opisu kulturne ostaline večkrat naletimo na težave. Pojavljajo se pretežno takrat, kadar gre za orodja, ki se oddaljujejo od tipične oblike. Tipičnih oblik je malo, oblik kamna pa nešteto. O tem, kako je pračlovek svoje orodje uporabljal, samo ugibamo, natančno pa tega ne vemo. Zato tudi ne vemo, koliko je bilo zanj pomembno, da bi pri obdelovanju dosegel poprej natančno določeno obliko. Ker je tipičnih oblik malo, netipičnih pa dosti več, se zdi, da je sicer imel predstavo o tem, kaj želi doseči, da pa mu je bila funkcionalnost pomembnejša od oblike. Ko je videl, da bo orodje služilo svojemu namenu, je bil zadovoljen, ne glede na to, koliko se je prvotni predstavi približal. V mlajšem paleolitiku so kombinirana orodja že številna. Nekatera so standardna in imajo svoje mesto v tipološki lestvici. Pojavljajo pa se tudi nenavadne kombinacije, ki jih je mogoče različno razlagati in uvrščati. Razmeroma veliko je fragmentiranih artefaktov. Včasih je jasno, za kateri tip je šlo pri nepoškodovanem artefaktu, večkrat pa so možne različne dopolnitve in razlage. S tem v zvezi naj omenimo, da je A. Broglio že pred leti v študiji o severnoitalijanskem gravettienu (P. Leonardi-A. Broglio, 1963, 123) objavil številčni pregled tipov orodja iz Jame v Lozi. Njegov pregled ni narejen po Bordesovi metodi, ampak po Laplace-u, vendar to ni bistveno. Med delom smo hoteli rekonstruirati Brogliovo preglednico, se je pa kaj hitro pokazalo, da to ni mogoče. Če bi danes avtor sam poskušal to storiti, bi mu najbrž uspelo le približno.

Kumulativna krivulja je po zamisli značilna slika kulturne ostaline. Postaje z isto kulturo morajo imeti enake krivulje. V praksi seveda nujno pride do odstopanja. Kolikšna sme biti razlika, da gre še za isto kulturo oziroma kakšna razlika že pomeni drugo kulturno stopnjo, pa doslej niti približno še ni ugotovljeno. S teoretičnim razmišljanjem se je moč problema lotiti le deloma; potrebni bodo najbrž obsežni empirični poskusi, da bi se rešitvi približali.

Da gre pri kulturni ostalini iz Jame v Lozi za mlajši paleolitik, je vidno na prvi pogled. Od klasičnih stopenj aurignaciena, solutréena in magdaléniena nastopa na naših tleh le prvi. Sledi mu gravettien, ki traja do konca ledene dobe. Aurignacien je trajal le nekaj tisoč let, nekako od srede pa do konca prvega würmskega interstadiala (WI/II), ki ga imenujemo interstadial Potočke zijalke. Tako ostane gravettienu vsa dolga doba (vsaj 20 000 let) do postglaciala. V katero od obeh kulturnih stopenj naj uvrstimo našo postajo, ni dvoma. Značilnosti aurignaciena manjkajo, vse potrebne prvine gravettiena pa so tu. Število gravetiranih orodij sicer ni zelo veliko, je pa vsekakor zadostno, še zlasti, ker je vmes izrobljena konica.

Že v času odkritja paleolitske postaje v Jami v Lozi njena kulturna ostalina ni bila osamljena. Raziskovanje v Betalovem spodmolu je že bilo zaključeno, enako tudi v Parski golobini, v Županovem spodmolu pa je poskusno izkopavanje dalo podobne najdbe. Za horizont V Betalovega spodmola je S. Bro-

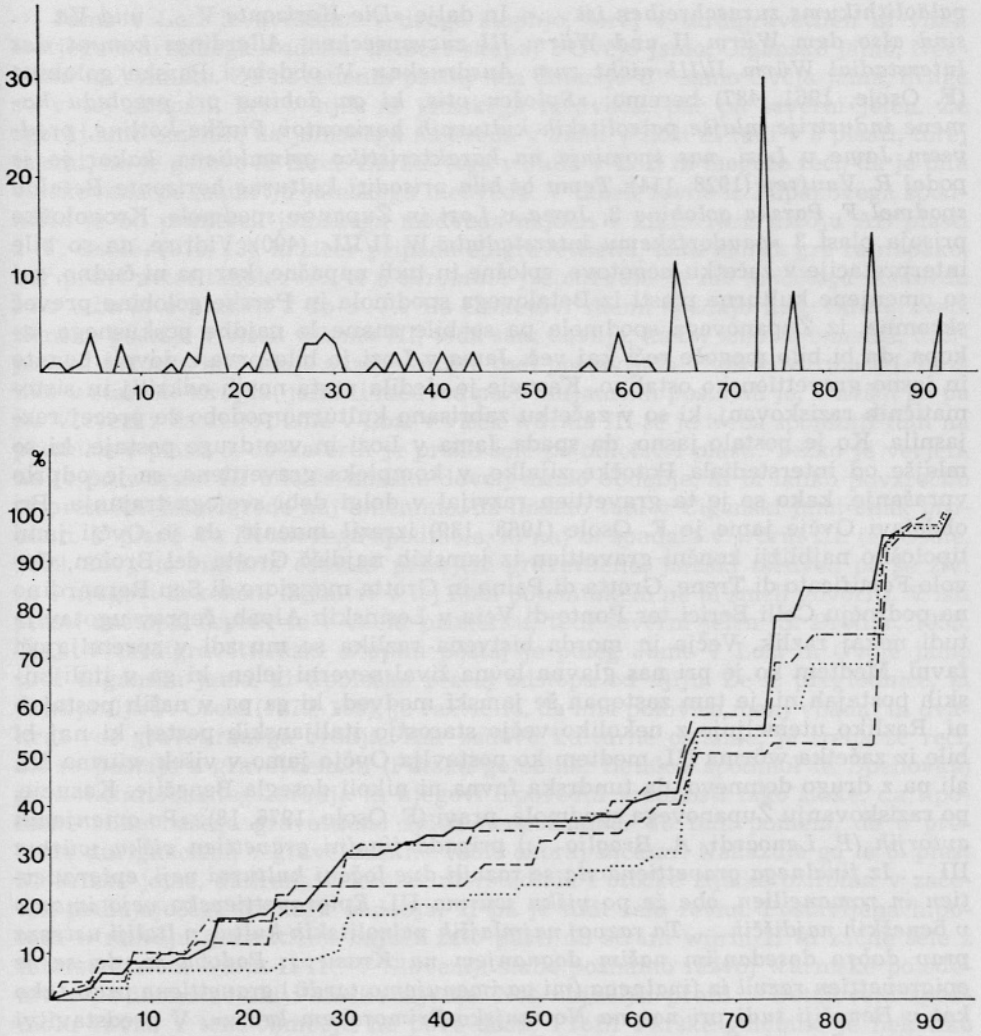

Sl. 10: Jama v Lozi. Histogram in kumulativna krivulja (pike: Ovčja jama — zgornji horizont, pike in črtice: Ovčja jama — spodnji horizont, črtice: Lukenjska jama).

Abb. 10: Jama v Lozi. Histogramm und Kumulationskurve (Punktlinie: Ovčja jama — oberer Horizont, Strichpunktlinie: Ovčja jama — unterer Horizont, Strichlinie: Lukenjska jama).

dar poročal leta 1955 (741) »... *man neigt zur Annahme eines sehr späten, bereits vom Kulturzentrum sich bodenständig entwickelnden Aurignaciens* ...« (v originalnem besedilu je »*bereits*« tiskovna napaka; pravilno je *abseits*). Za horizont Va (724) pa pravi »... *dass diese Kultur einer der Endstufen des Jung-*

paläolithikums zuzuschreiben ist . . .«. In dalje *»Die Horizonte V . . . und Va . . . sind also dem Würm II und Würm III zuzusprechen. Allerdings kommt das Interstadial Würm II/III nicht zum Ausdrucke.«* V obdelavi Parske golobine (F. Osole, 1961, 487) beremo: *»Splošen vtis, ki ga dobimo pri pregledu kamene industrije mlajše paleolitskih kulturnih horizontov Pivške kotline, predvsem Jame v Lozi, nas spominja na karakteristiko grimaldiena, kakor jo je podal R. Vaufrey* (1928, 114). *Temu bi bilo prisoditi kulturne horizonte Betalov spodmol F, Parska golobina* 3, *Jama v Lozi in Županov spodmol«.* Kronološko prisoja plast 3 *»paudorfskemu interstadialu W* II/III« (490). Vidi se, da so bile interpretacije v začetku negotove, splošne in tudi napačne, kar pa ni čudno, saj so omenjene kulturne plasti iz Betalovega spodmola in Parske golobine preveč skromne, iz Županovega spodmola pa so bile znane le najdbe poskusnega izkopa, da bi bilo mogoče reči kaj več. Jama v Lozi je bila prva z dovolj bogato in jasno gravettiensko ostalino. Kasneje je sledila vrsta novih odkritij in sistematičnih raziskovanj, ki so v začetku zabrisano kulturno podobo že precej razjasnila. Ko je postalo jasno, da spada Jama v Lozi in vse druge postaje, ki so mlajše od interstadiala Potočke zijalke, v kompleks gravettiena, se je odprlo vprašanje, kako se je ta gravettien razvijal v dolgi dobi svojega trajanja. Pri obdelavi Ovčje jame je F. Osole (1963, 139) izrazil mnenje, da je Ovčji jami tipološko najbližji končni gravettien iz jamskih najdišč Grotta del Broion, Covolo Fortificato di Trene, Grotta di Paina in Grotta maggiore di San Bernardino na področju Colli Berici ter Ponte di Veia v Lesinskih Alpah, čeprav ugotavlja tudi nekaj razlik. Večja in morda bistvena razlika se mu zdi v spremljajoči favni. Medtem ko je pri nas glavna lovna žival severni jelen, ki ga v italijanskih postajah ni, je tam zastopan še jamski medved, ki ga pa v naših postajah ni. Razliko utemeljuje z nekoliko večjo starostjo italijanskih postaj, ki naj bi bile iz začetka würma III, medtem ko postavlja Ovčjo jamo v višek würma III, ali pa z drugo domnevo, da tundrska favna ni nikoli dosegla Benečije. Kasneje, po raziskovanju Županovega spodmola, pravi (F. Osole, 1976, 18): *»Po omenjenih avtorjih (P. Lenoardi, A. Broglio . . .) pripada finalni gravettien višku würma* III . . . *Iz finalnega gravettiena sta se razvili dve ločeni kulturni veji, epigravettien in romanellien, obe že po višku würma* III. *Epigravettiensko vejo imamo v beneških najdiščih . . . Ta razvoj najmlajših paleolitskih kultur v Italiji ustreza prav dobro dosedanjim našim dognanjem na Krasu . . . Podoba je, da se je epigravettien razvil iz finalnega (mi ga imenujemo tardi-) gravettiena prav tako kot v Benečiji tudi pri nas na Notranjsko-Primorskem krasu«.* V predstavitvi gravettienskega kulturnega kompleksa v Sloveniji je F. Osole (1979, 180) to še razširil in postavil tezo o celotnem razvoju te kulture, ki ga deli v tri obdobja. Prva faza obsega W II/III in začetek W III, ko jamski medved še živi. To je razdobje gravettiena. Druga faza je vrh W III nekako 20 000—15 000 pred n. e., ko jamskega medveda ni več in prevladuje severni jelen. To je bil čas tardigravettiena. Ko se v iztekajoči ledeni dobi začnejo pojavljati toplejše vrste (los, navadni jelen), nastopi tretja razvojna faza s kulturo epigravittiena. Doslej je bilo narejenih tudi nekaj analiz C^{14} iz naših gravettienskih postaj in te postavljeno shemo kar dobro podpirajo, oziroma so odločilno vplivale na njeno oblikovanje. V prikazu poznega in postglaciala z mlajšepaleolitskimi kulturnimi horizonti iz Lukenjske jame, Županovega spodmola in Ovčje jame je F. Osole (1983, 32) navedel tudi rezultate analiz C^{14}.

Jama v Lozi je uvrščena v drugo stopnjo, torej v tardigravettien in višek tretjega würmskega stadiala, in sicer skupaj z Ovčjo jamo, Cigansko jamo, Nevljami in Vrhniko. Od navedenih postaj ima datacijo C^{14} samo Ovčja jama, druge so v tej skupini, ker v njih ni jamskega medveda, pač pa severni jelen. Že zgoraj smo omenili, da jamskega medveda v Jami v Lozi ni tudi v 6 plasti, torej takrat, ko je gotovo še živel. Zaradi tega v Jami v Lozi ni mogoče reči, da je bila obiskovana po izumrtju jamskega medveda. V tabeli favne iz Županovega spodmola je bil primerek jamskega medveda najden v kulturnem nivoju AB plasti 2 (F. Osole, 1976, 13), ki sicer pripada epigravettienu, toda morda gre za napako, ker pravi avtor takole: »... *le 6 skromnih fragmentov in zob jamskega medveda smo odkrili v plasteh 3 do 6* ...« Po Osoletovi shemi spadajo naše tardigravettienske postaje v višek würma III, toda sam navaja, kakor smo že omenili, italijanska avtorja, ki postaje z isto kulturo tudi postavljata v višek würma III. Razlike v starosti torej ni, jamski medved pa v ialijanskih postajah je, v naših ga pa ni. V zvezi z datacijo Jame v Lozi v višek würma III se je treba spomniti tudi na premike v plasti 5, do katerih je prišlo šele po odložitvi plasti. Težko je verjeti, da je po würmu III bilo še kakšno dovolj mrzlo obdobje, ki bi lahko povzročilo te premike. Mimogrede naj omenimo, da imamo tudi v Ciganski jami enak problem. V plasti Va Betalovega spodmola, ki naj bi spadala v würm III. (F. Osole, 1979, 136), so kulturni ostanki prisojeni gravettienu, jamski medved pa še živi in o njegovi dokončni izginitvi v tej dobi potemtakem ne bi smeli govoriti. V isti plasti nastopa, čeprav le v enem primerku, tudi severni jelen (S. Brodar, 1955, 741). V tardigravettienski skupini postaj je poleg Jame v Lozi in Ovčje jame tudi Ciganska jama, ki tipološko precej odstopa od njiju. Že iz preglednice, ki jo objavlja F. Osole (1979, 185), je razvidno, da ima polovico manj vbadal in dvakrat več gravetiranega orodja. Kar zadeva kulturne ostanke, je treba še reči, da so postaje z gravettienom (Parska golobina, Betalov spodmol in Špehovka) po količini odkritega orodja in njegovi izpovedni vrednosti tako šibke, da tipološke slike našega gravettiena sploh ne poznamo. To tudi pomeni, da o prehodu aurignaciena v gravettien ne vemo skoraj ničesar. Nakazuje ga le 6. plast Mokriške jame, datirana v konec interstadiala Potočke zijalke oziroma v začetek prihajajočega mrzlega obdobja, ki pa je tudi zelo revna. Postavljena hipoteza o razvoju gravettiena najbrž zato pusti ob strani würm II in začne šele z interstadialom würm II/III. V Sloveniji slabo poznamo razvoj würmske poledenitve po interstadialu Potočke zijalke. Naš najboljši profil v Betalovem spodmolu ravno v tem območju ne pove dosti. Profil Parske golobine je nekoliko bolj razčlenjen, je pa težko razložljiv. Oba imata še to slabost, da je kulturna vsebina tako siromašna in netipična, da je ni možno zadovoljivo primerjati z drugimi postajami. Uvrstitev plasti 4 v aurignacien v najširšem smislu in plasti 3 v gravettien (F. Osole, 1961, 490) ni tipološka, ampak izhaja iz stratigrafske lege. Manjka nam profil, ki bi kazal ledena sunka in vmesno toplo obdobje ter vseboval vsaj v eni plasti tudi kulturne ostanke takega značaja kot v Jami v Lozi, Ovčji jami itd. Morda je treba upoštevati možnost, da na našem prostoru drugi würmski interstadial ni bil dovolj topel in dolg, da bi v sedimentih zapustil vidne sledove. V tem primeru je težko govoriti o würmu II in würmu III, ampak bi bila boljša označba würm II + III.

Kar zadeva kulturne stopnje gravettien, tardigravettien in epigravettien, je treba imeti v vidu, da je osnova te razdelitve v spremljajoči favni in ni nastala

na podlagi tipološke analize. Kakor že rečeno, prve stopnje, to je gravettiena, tipološko ne poznamo. Zato je seveda vprašljivo, kdaj lahko začnemo govoriti o tardigravettienu. Pri prehodu naprej v epigravettien F. Osole (1983, 23) sicer govori o mikrolitizaciji orodja, kar pa ni dovolj, ker je ta pojav najbrž postopen.

Navedene pripombe imajo namen predočiti težave pri uvrščanju odkritih kultur. Seveda je mogoče postaviti še druge hipoteze o razvoju našega gravettiena. Tako razmišljanje pa hitro privede do sklepa, da tudi druge konstrukcije ne morejo vsega uskladiti. Dokler ne bomo našli boljše ali dokončne rešitve, ostajamo torej pri predloženi hipotezi, zavedajoč se, da moremo Jamo v Lozi utemeljeno datirati le v neko mrzlo fazo obdobja po toplem interstadialu Potočke zijalke.

Sestavljanje sileksov je dalo tri pomembne rezultate, ki smo jih že omenili: 1. omogočilo je paralelizacijo profila iz desnega rova s profilom jamskega vhoda, 2. privedlo je do ugotovitve, da gre samo za eno kulturno plast in 3 .pokazalo je, da so ljudje v Jami v Lozi uporabljali tudi starejše artefakte kot surovino za izdelavo svojega orodja. Ker je že nesistematično in le bolj naključno sestavljanje dalo take rezultate, smo se odločili, da bomo ves kameni material sistematično pregledali in poskusili najti vse oziroma čim več povezav, da bi videli, če je mogoče še kaj izvleči iz tega.

Pripomniti je treba, da v vseh primerih, ko je bil predmet pri izkopavanju razbit in odkrit torej v dveh ali več delih, dobijo vsi isto številko, posamezni deli pa dodatno oznako — a, b, itd., saj gre za eno najdbo. Pri iskanju skupin artefaktov in odbitkov, ki izvirajo iz istega jedra in je nekatere tudi moč zložiti, gre torej le za samostojne najdbe, pri katerih zveza z drugimi ob času najdbe ni bila ugotovljena.

Zamudno delo je kmalu pokazalo, da je precej brezupno primerjati med seboj skoraj 500 predmetov, zato smo začeli oblikovati manjše skupine, najprej po barvah in posebej po vidnih drugih značilnostih materiala. S tem je bilo iz nadaljnjega postopka že izločenih večje število tistih, ki nastopajo samo v enem primerku. V izbranih skupinah je postalo delo preglednejše in oblikovale so se ožje skupine, v katerih so bili vsi kremenci zelo zanesljivo iz istega jedra. Iskanje stičnih ploskev med posameznimi odbitki je postalo bolj smiselno in je res dalo več novih neposrednih povezav. Iz opisane faze pa je presenetljivo nastala še ena. Izhodišče oblikovanja skupin, ki so iz istega jedra, je identičnost posameznih kosov, ujemati se morata barva in struktura. Dejansko pa tako homogenega materiala, da bi bili vsi odbitki enaki, skoraj ni; vedno se pojavljajo določene razlike med raznimi mesti v jedru. Te razlike so včasih majhne, opazili pa smo, da so včasih močne in da je tudi prehod včasih hiter ali celo neposreden. Opazili smo tudi, da imajo odbitki lahko različno patino, kar jih na prvi pogled ločuje. Upoštevajoč te izkušnje smo z novimi kriteriji ponovno oblikovali skupine, nekaterim smo dodali enega ali več kosov, v nekaterih primerih smo dve skupini združili, nekaj manjših pa je nastalo na novo. Ko smo poskuse sestavljanja ponovili, je to večkrat uspelo in utrdilo prepričanje, da je bil postopek pravilen.

Skupin, ki so odbite od istega jedra, pa med njimi ni bilo mogoče najti prilegajočih ploskev, je 44. V njih je skupno 165 predmetov. Skupin z dvema predmetoma je 16, s tremi jih je 15 in s štirimi jih je šest. Skupine s petimi ni nobene, imamo pa po eno skupino s 6, 7, 8, 9, 10 11 in 13 predmeti.

1, 214	128, 178	172, 255	294, 399
49, 54	145, 442	181, 202	306, 319
57, 80	157, 469	280, 283	312, 471
100, 357	167, 226	281, 282	313, 315

38, 47, 189	85, 217, 387	173, 246, 363	256, 259, 323
58, 288, 440	132, 192, 324	174, 186, 297	271, 274, 298
61, 166, 328	154, 321, 384	194, 222, 318	347, 478, 480
82, 108, 127	160, 205, 351	238, 460, 468	

48, 229, 419, 457	75. 208, 230, 445	203, 396, 450, 458
60, 133, 219, 360	107, 398, 410, 465	289, 331, 332, 382

56, 143, 300, 326, 344, 359

28, 37, 52, 195, 216, 307, 367

17, 20, 21, 22, 73, 184, 185, 345

8, 88, 131, 182, 223, 264, 272, 388, 403

9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 241

7, 66, 110, 161, 257, 278, 348, 374, 404, 420, 441

116, 129, 164, 175, 254, 261, 303, 310, 336, 413, 432, 451, 487

Od skupin z dvema sileksoma je 7 dvojic zelo blizu skupaj in 5 takih, kjer je medsebojna oddaljenost 1 do 2 metra. V skupini št. 294 in 399 sta oddaljena že nad 3 metre, sta pa oba v jamskem prostoru za vhodom. Zanimive so tri skupine, v katerih ležita oba kosa do 6 metrov narazen in tako, da si je težko predstavljati odletavanje pri odbijanju. Št. 1 je daleč zunaj, pripadajoča št. 214 pa je v jamskem prostoru za vhodom. V skupini št. 312 in 471 je prvi znotraj že za skalnim robom, drugi pa je ležal v predjamskem prostoru. V zadnji skupini (št. 145 in 442) je prvi v vhodnem delu, drugi pa je bil odkrit za dvema skalnima robovoma na začetku desnega rova.

Od 15 skupin s tremi sileksi sta le dve na zelo omejenem prostoru, manj kot meter narazen. Pri večini (9 skupin) je medsebojna razdalja 2 do 3 metre. Štiri skupine so bolj raztegnjene, od 5 do celo 10 metrov. Še bolj kot oddaljenost pade v oči njihova razvrstitev, ki ni več ploskovna, ampak ležijo v vrsti. Vrsta je bolj ali manj lomljena, toda razvrstitev v eni smeri je očitna.

Od skupin s štirimi sileksi ni nobene, kjer bi ležali vsi štirje zelo blizu skupaj. Tri skupine so na prostoru do 3 metre narazen. V drugih treh skupinah pa spet ležijo sileksi v bolj ali manj cikcakasti vrsti.

Skupina 6 sileksov leži v izraziti, 7 metrov dolgi vrsti. Enako tudi skupina 7 sileksov. Nekoliko krajša je vrsta skupine 8 sileksov, od katerih pa so štirje skoraj na kupu. Pri skupini 9 sileksov se vrstna razporeditev zgublja in prehaja

v ploskovno, kar je izrazito pri skupinah z 11 in 13 sileksi, ki sta raztreseni takorekoč po vsem področju izkopa. Izjemen primer pa je skupina 10 sileksov, od katerih jih je 9 ležalo na kupu v predjamskem prostoru, eden pa je bil odkrit daleč stran v notranjosti jame.

Skupin, ki so odbite od istega jedra in je to potrjeno s tem, da se vsaj dva odbitka res prilegata, je 23. V teh skupinah je skupaj 149 predmetov (in nekaj lusk). Enajst skupin je takih s samo dvema sileksoma, ki so seveda vse take, da se oba kosa stikata. Poleg šestih skupin s tremi so še po ena skupina s 5, 6, 11, 17, 33 in 37 sileksi. Med tistimi, ki se prilegajo, je znak plus.

5 + 6	179 + 383	308 + 325	414 + 415 + 2 luski
68 + 69	196 + 407	311 + 433	422 + 429
94 + 142	235 + 247	329 + 481	
26 + 242 + 248	104 + 163, 200	151 + 201, 479	
46 + 72, 309	114 + 119, 171	270 + 290, 206	

36 + 320, 97, 245, 258

118 + 221, 193, 199, 209, 293

276 + 416, 176 + luska, 117, 180, 225, 253, 354, 369, 378, 394, in 12 lusk

96 + 115, 385 + 438, 3, 35, 44, 45, 51, 168, 170, 277, 327, 340, 341, 391, 430

62 + 91, 23 + 236, 25 + 29, 24, 27, 30, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 67, 83, 95, 113, 125, 140, 207, 240, 249, 286, 317, 322, 342, 358, 370, 425, 466

77 + 124 + 224 + 234 + 273, 210 + 316 + 437, 311 + 433, 232 + luska, 263 + + luska, II, 70, 87, 89, 93, 111, 126, 134, 138, 144, 147, 148, 149, 152, 158, 177, 212, 218, 252, 279, 284, 302, 305, 330, 353

Dve od dvojic sta nastali brez človekovega udejstvovanja. Luska št. 68 se je najbrž odluščila v procesu preperevanja. Kamna št. 196 in 407 kažeta oba močno krakeliranost. Učinek ognja je bil tolikšen, da je prišlo do razpada. Pri udarcu na nekoliko obtolčen gomolj, ki ga tvorita št. 235 in 247, je človek videl, da se nepravilno kolje in ga je zavrgel. Od dvojice št. 179 in 383 niti prvi niti drugi ni pravi odbitek. Zdi se, da se je jedro po močnem udarcu razdrobilo. Oba artefakta št. 5 in 6 (**T. 8:** 5, 6) tudi nista narejena iz odbitkov. Po staknitvi se vidi, da je izdelovalec veliko in široko klino razbil približno na pol in iz vsakega dela izdelal kombinacijo vbadala in praskala. Ležala sta le 30 cm vsaksebi. Če bi ju po izdelavi tudi uporabil, bi najbrž ne ostala tako blizu skupaj. V naslednjem primeru lahko domnevamo, da se mu je pri nekem opravilu zlomila dolga in ozka klina in oba dela (št. 308 in 325, **T. 4:** 1) sta padla na tla in tam ostala. Podobno je pri št. 94 in 142 (**T. 9:** 3), ki sestavljata nekoliko širšo klino. Na bazalnem delu je narejen morda dvomljiv svedrček. Terminalne retuše pa kažejo, da je izdelovalec začel delati praskalo. Ko se mu

je klina zlomila, sta padla dela približno 1,5 metra narazen na tla in ju ni več pobral. Človek v Jami v Lozi je hotel obdelati tudi robni odbitek večjega jedra, ki ga sestavljata št. 422 in 429 (**T. 13:** 10). Na št. 422 je retuša na ventralni strani in sega še nekoliko čez prelom na št. 429. Zdi se, da je tukaj začel, potem pa je, da bi bolje uporabil osnovno obliko odbitka, hotel narediti zajedo na dorsalni strani. Ko je prišel z retušo do najožjega dela, pa se je odbitek prelomil. Prebit ovalni prodnik (št. 414, **T. 1:** 9) je retuširal po obodu in majhen odbitek (št. 415) se mu prilega. Razen tega imamo nekaj drobnih lusk, ki niso bile oštevilčene in dve od njih se mu tudi prilegata. Gre za tipično mlajšepaleolitsko tehniko odbijanja, ki pa mu v tem primeru ni prinesla željenega rezultata. V vseh navedenih primerih sta bila odkrita oba dela zelo blizu skupaj ali le malo narazen, največ do 1,5 metra. Zadnja dvojica pa od tega odstopa. Večji kos (št. 329), ki pa ni jedro, je ležal v notranjosti jame, že za robom proti desnemu rovu, majhen odbitek (št. 481), ki se mu prilega, pa zunaj, ob vhodu.

Od šestih skupin s tremi sileksi je le ena na prostoru, manjšem od enega kvadratnega metra. Druge so v razdaljah od 2 do 6 metrov, in sicer ležijo v le malo lomljeni črti. Skupina št. 270 + 290, 206 je iz večjega gomolja slabe kremenovine, ki ga je po prvih udarcih zavrgel. Iz razmeroma slabega žilastega materiala je tudi skupina št. 46 (**T. 12:** 2) + 72, 309, vendar pa so vsi trije kosi dovolj dobro odbite kline. Iz boljšega materiala je skupina št. 104 + 163, 200. Oba sestavljena kosa pa sestavljata ostanek jedra, ki se je razletelo. Iz zelo kvalitetnega jaspisa je skupina št. 114 + 119, 171, v kateri oba sestavljena kosa kažeta čudno nepravilno odbijanje. V skupini št. 151 + 201 (**T. 13:** 3), 479 (**T. 11:** 4) gre za prelomljeno tenko klino s plitvo zajedo in drobno prečno retušo, ki je bila v vhodnem delu jame in deloma gravetirano ozko klino iz predjamskega prostora, ki je tudi prelomljena, pa odlomljenega dela ni. Najbolj zanimiva je skupina št. 26 + 242 + 248 (**T. 7:** 1), kjer vsi trije deli sestavljajo veliko razmeroma ozko in precej debelo klino s terminalnim praskalom. Bazalni del je bil odkrit pred jamo, ostala dva pa blizu skupaj v notranjosti jame. Naknadno obdelavo (ponesrečeno vbadalo) je videti le na bazalnem delu. Morda si lahko predstavljamo, da je človek v dvoranici za vhodom s to klino nekaj delal. Po nesreči — recimo, da mu je padla na kamen, se je dvakrat prelomila. En kos je pobral in šel z njim pred jamo na svetlo, kjer je poskusil izdelati vbadalo. Po nekaj ponesrečenih udarcih je videl, da ni dosegel tega, kar je želel in ga je odvrgel.

Pri skupini petih sileksov lahko sklepamo na podoben potek. Za artefakt št. 36 (**T. 10:** 2), ki je bil odkrit v predjamskem prostoru, se je zdelo, da je bil izdelan iz prizmatičnega ostanka jedra. Kratek košček kline z lepim ogelnim vbadalom št. 320 (**T. 9:** 11) je bil najden znotraj, kjer so bili tudi vsi trije odbitki. Pri poskusih zlaganja se košček kline nikjer ni prilegal ostanku jedra, pač pa je uspela zložitev na povsem nepričakovan način. Klina se »jedru« ne prileže, ampak ga podaljša. Po zložitvi se takoj vidi, da ne gre za jedro, ampak za fragment kline, ki je bila z izdelavo vbadal toliko deformirana, da se je njena prvotna podoba izgubila in zbuja sedaj prizmatičen vtis. Po zložitvi se tudi vidi, da je bil prvotni artefakt ogelno vbadalo na razmeroma dolgi klini. Lahko domnevamo, da je človek ta artefakt izdelal v jami, saj so tam še trije drugi odbitki. Po zlomu je vzel večji kos, ga odnesel iz jame in ga na novo obdelal.

Skupina šestih sileksov je vsa v vhodnem delu jame. Pove le to, da je človek tukaj odbijal. Na večjem delu dolge in ozke kline (št. 118) je le nekaj retuš na ventralni strani in ni jasno, kaj je hotel doseči, niti ali so bile narejene pred zlomom ali po njem.

Tudi skupina 11 sileksov, h kateri spada še 12 neoštevilčenih lusk, leži v vhodnem delu jame. Zunaj majhnega območja skupine leži le del (št. 276) prelomljene kline. Gomolj je moral biti precej velik, preostalo jedrce (št. 176, **T. 1:** 6) pa je izredno majhno. Da ga je res uporabil do konca, kaže luska, ki se nanj prilega.

Posebnost skupine 17 sileksov je njena široka raztresenost skoro po vsem izkopanem prostoru. Oba dela le nekoliko retuširane kline z lepo zajedo (št. 96 in 115, **T. 13:** 4) ležita blizu skupaj. Druga dva odbitka, ki se prilegata (št. 385 in 438), sta na drugem mestu in 3 metre narazen. Tako ne moremo niti po legi niti po obeh prilegajočih se dvojicah sklepati ničesar.

Sileksi skupine s 33 predmeti so raztreseni v vhodnem delu in do 2 metra pred jamo, torej na precej manjši površini kakor prejšnja skupina. Jedro (št. 62, **T. 7:** 8) in prilegajoči se odbitek (št. 91, **T. 2:** 1) sta ležala tik za kapom, le pol metra drugo od drugega. Druga dvojica (št. 25 in 29) je ležala na robu področja raztresenosti zunaj, od tretje dvojice pa je bila št. 23 zunaj in št. 236 daleč stran v jami. Vsaka razlaga ugotovljenega stanja bi bila preveč hipotetična.

Največjo skupino sestavlja 37 sileksov in nekaj neoštevilčenih lusk. Na jedro (št. 234) se prilega odbitek št. 273, nanj št. 77 in na tega št. 224. Na drugem mestu se prilega na jedro odbitek št. 124. Zaradi številnosti skupine ni presenetljivo, da nam je uspelo najti še eno trojico in eno dvojico prilegajočih odbitkov. Razen tega se št. 232 in št. 263 prilega po ena luska. Čeprav je skupina najštevilnejša, leži na zelo omejenem prostoru ob desni steni vhodnega dela jame in so le posamezni kosi do največ 1,5 metra zunaj tega področja, v predjamskem prostoru pa ni nobenega. Zato je še toliko večje pozornosti vreden velik neretuširan odbitek št. 437, ki je bil odkrit daleč vstran v desnem rovu. Nedvomno ga je tja lahko odnesel le človek, toda to, s kakšnim namenom je to storil, pa ostaja neznanka.

Če povzamemo vse, kar smo lahko ugotovili iz skupin, ki so bile odbite od istega jedra, in iz vseh primerov prileganja, vidimo, da je rezultat skromen. Samo v posameznih primerih je bilo možno domnevno razložiti potek bežnega dogodka, kar je mnogo premalo za kakršnokoli razlago življenja in dela v jami oziroma pred njo.

V Sloveniji še nimamo paleolitske postaje, ki bi jo lahko označili kot stalno bivališče. Naše postaje razlagamo kot zapuščino posameznih obiskov, ki jih je ponekod lahko več ali celo precej in so se ponavljali tudi skozi dolge dobe. Tudi v Jami v Lozi je pri raziskovanju kazalo, da gre za enako situacijo. Kulturna plast je debela do tričetrt metra in najdbe so bile raztresene po vsej plasti, kar je govorilo proti trajni poselitvi, pač pa za vrsto ponavljajočih se obiskov. Kakor smo že povedali, je analiza predmetov, ki spadajo skupaj, pokazala, da gre za en kulturni nivo in da so raztresenost po vsej plasti povzročila gibanja v plasti po končani sedimentaciji. Če gre za en kulturni nivo, je morda vredno presoditi, koliko dela je bilo takrat opravljenega.

Ker bi težko sprejeli misel, da je nosil človek s sabo tudi odbitke in odkruške, ampak domnevamo, da je pri prihodu prinesel s seboj le nekaj izdelanih artefaktov, je treba vse odbijanje, ki ga lahko ugotovimo, pripisati delu na najdišču. Od 486 najdb jih je v 67 (44 + 23) skupinah, ki so odbite od istega jedra, 314, kar pomeni 64 %. Med tistimi, ki nastopajo v enem primerku (175), je veliko odbitkov in odkruškov, za katere si ni mogoče misliti, da bi jih človek prinesel s seboj in so bili tudi odbitki na najdišču. S tem odstotek še naraste. Tudi če smo zelo rigorozni, moramo računati, da je bilo več kot 80 % odbijanja opravljenega na najdišču. Morda smemo po taki količini dela sklepati, da je bila Jama v Lozi vsaj nekaj časa bivališče in ne samo občasno počivališče.

Razmišljanje o tem, koliko je domneva o bivališču upravičena in delo s skupinami, ki so bile odbite od istega jedra, pa je zaostrilo problem, ki ga sicer že dolgo poznamo, ni pa bil še posebej obravnavan. Gre za število jeder. Zdi se, da je glede na število odbitkov jeder premalo. Na podlagi številk, ki jih je dala izvršena analiza, lahko za Jamo v Lozi to razmerje natančneje ugotovimo. V vsem inventarju je le 19 (4 %) sileksov, ki jih lahko opredelimo kot jedra. Skupin, ki so bile odbite od istega jedra, imamo 67 (44 + 23). Poleg tega imamo 175 artefaktov, odbitkov in odkruškov, ki jih nismo mogli uvrstiti v nobeno skupino. Vsak od njih pa je moral biti odbit od drugega jedra. Ljudje v Jami v Lozi so torej uporabili 67 in 175 jeder, kar da skupno 241 jeder. Razmerje med odkritimi in uporabljenimi jedri je torej več kot 1 : 12. Običajno menimo da so marsikatero jedro do kraja izrabili. Če bi to držalo, bi se lahko razmerje precej zmanjšalo. Toda v našem primeru imamo od 175 jeder samo en kos in o izrabi jedra ne more biti govora. V 67 skupinah prevladujejo skupine z dvema ali tremi odbitki, kar tudi še ne izrabi jedra. Oba artefakta (št. 5 in 6) nakazujeta drugi možni razlog za to, da ni jeder. Odbita namreč nista od jedra, ampak sta del velike kline, ki je z razpolovitvijo prenehala obstajati. Če je še kaj takih ali podobnih primerov, nismo ugotovili, vsekakor pa so najbrž redki. Upoštevajoč vse rečeno, lahko navedeno razmerje 1 : 12 zmanjšamo, vendar pa ostane dejstvo, da je v inventarju nekajkrat premalo jeder.

Ko smo ugotovili skupine, ki so bile odbite od istega jedra, smo poskušali najti prilegajoče se odbitke. V precej primerih se je to posrečilo, v enem primeru se prilegajo jedru celo štirje odbitki. Če bi imeli vse odbitke, bi sestavili celo jedro. Očitno pa mnogo odbitkov manjka, če lahko v omenjeni skupini s 37 odbitki jedru priložimo le štiri. Koliko dejansko manjka, je nemogoče ugotoviti. Kolikšno je minimalno število manjkajočih odbitkov, lahko ocenimo približno. Če se dva odbitka ne skladata, potem manjka med njima vsaj eden, lahko pa tudi več. Imamo nekaj desetin takih, ki se zložijo in med njimi nič ne manjka, toda gotovo je tudi precej primerov, ko med dvema manjka več kot en odbitek. V vseh skupinah je 314 predmetov in vsaj toliko jih torej manjka. Iz računa smo izpustili vse predmete (175), ki nastopajo v enem primerku, ker tu odbijanja v jami ni mogoče dokazati. Lahko pa z gotovostjo trdimo, da je bil vsaj del teh tudi odbit v jami in da tudi tu odbitki manjkajo. Verjetno jih manjka torej še precej več in je število 300 res minimalno. Nekaj je mogoče artefaktov, ki so jih ljudje pri odhodu odnesli. Kje so vsi manjkajoči kosi, pa s tem ni mogoče razložiti. Ena od možnosti bi bila, da so bili pri izkopavanju prezrti. Res je, da se tudi pri natančnem delu

kaj prezre. Iz prakse vemo, da v odvrženem materialu dostikrat najdemo posamezne odbitke, pa tudi kak artefakt, vendar pa ravno te izkušnje izključujejo možnost, da bi bilo prezrtih nekaj sto predmetov. Tako se moramo sprijazniti z dejstvom, da o organizaciji življenja in dela takratnih lovcev pač premalo vemo, da bi odgovorili na vrsto vprašanj, ki se postavljajo.

Kakorkoli že ocenimo rezultate, ki jih je dalo sestavljanje sileksov, se vendar zdi, da bi bilo koristno opraviti to delo tudi za drugá najdišča. V zvezi z razmišljanjem, kaj je človek prinesel ob prihodu oziroma odnesel tedaj, ko je zapuščal trenutno postojanko, se kaže še ena možnost, ki jo nakazuje odbitek št. 437, ker je ležal tako daleč vstran od skupine, kateri pripada. Ni izključeno, da se nahaja kakšen artefakt, ki je bil narejen v Jami v Lozi, med inventarjem zelo blizu ležeče Ovčje jame, ali obratno. V poštev pridejo tudi druga, bolj oddaljena najdišča. Taka povezava, ki bi nedvomno dokazovala istočasnost obeh najdišč, bi bila še kako pomembna pri primerjalni tipološki analizi vseh naših gravettienskih postaj, ki jo bo vsekakor treba napraviti takoj, ko bodo vse objavljene.

Jama v Lozi stratigrafsko nikoli ne bo mogla služiti kot oporna točka pri datiranju drugih postaj. Njen profil je pač toliko nepopoln, da bo sam potreboval še precej pomoči, preden ga bo mogoče zanesljivo interpretirati. Nasprotno pa je njena kulturna ostalina dovolj bogata in toliko zgovorna, da bo vedno koristila pri reševanju zapletenega kulturnega razvoja končnih faz stare kamene dobe.

Brodar M. (1962), Crvena stijena 1958 in 1959. *Glasnik Zemaljskog muzeja* NS 17, str. 15—20, Sarajevo.

Brodar M. (1963), Pripombe k statističnim metodam za klasifikacijo paleolitskih kultur. *Arheološki vestnik* 13/14, str. 51—59, Ljubljana.

Brodar M. (1985), Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982. *Arheološki vestnik* 36, str. 25—38, Ljubljana.

Brodar S. (1952), Prispevek k stratigrafiji kraških jam Pivške kotline, posebej Parske golobine. *Geografski vestnik* 24, str. 43—76, Ljubljana.

Brodar S. (1955), Ein Beitrag zum Karstpaläolithikum in Nordwesten Jugoslawiens. *Actes du IV. Congrès International du Quaternaire*, str. 737—742, Rim.

Brodar S. (1958 a), Izkopavanje paleolitske postaje Jama v Lozi. *Letopis SAZU* 8, str. 177—178, Ljubljana.

Brodar S. (1958 b), Črni kal, nova paleolitska postaja v Slovenskem Primorju. *Razprave IV. razr. SAZU 4*, str. 269—373, Ljubljana.

Brodar S. (1959), Paleolitsko izkopavanje v Jami v Lozi. *Letopis SAZU* 9, str. 121, Ljubljana.

Brodar S. (1960), Periglacialni pojavi v sedimentih slovenskih jam. *Geografski vestnik* 32, str. 33—43, Ljubljana.

Leonardi P. — Broglio A. (1963), Il paleolitico superiore dei Colli Berici. *Arheološki vestnik* 13/14, str. 109—128, Ljubljana.

Osole F. (1961), Parska golobina, paleolitska postaja v Pivški kotlini. *Razprave IV. razr. SAZU* 6, str. 435—506, Ljubljana.

Osole F. (1963), Mlajši paleolitik iz Ovčje jame. *Arheološki vestnik* 13/14, str. 129—156, Ljubljana.

Osole F. (1976), Paleolitik iz Županovega spodmola pri Sajevčah. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 5, str. 7—28, Ljubljana.

Osole F. (1979), *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, str. 177—192, Sarajevo.

Osole F. (1983), Epigravettien iz Lukenjske jame pri Prečni. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 11, str. 7—32, Ljubljana.

Pohar V. (1978). Tipologija in statistična obdelava mlajšepaleolitskih kamenih orodnih inventarjev. — Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 6, str. 7—42, Ljubljana.

Rakovec I. (1963), Poznowürmska favna iz Jame v Lozi in iz Ovčje jame. Arheološki vestnik 13/14, str. 241—272, Ljubljana.

Sonneville — Bordes D. in Perrot J. (1953), Essai d'adaptation des méthodes statistiques au Paléolithique supérieur. Premiers résultats. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50/5—6, str. 323—333, Paris.

GRAVETTIEN IN DER HÖHLE JAMA V LOZI

Zusammenfassung

Im Herbst des Jahres 1956 stöberten Kinder den schmalen, felsenverdeckten Eingang einer bis damals unbekannten Höhle auf. Sie rollten einige Steine weg und betraten die Höhle. Einige Meter hinter dem Eingang fanden sie einen Topf, der eine größere Anzahl venetianischer Kupfermünzen enthielt. Danach gruben die Einheimischen einen Teil der Höhlenfläche um, in der Hoffnung, noch was zu finden. Im umgegrabenen Material wurden drei Silexe, sowie einige Knochenfragmente und Kohlestückchen gefunden. Die angeführten Funde waren kein Beweis für eine Paläolithstation, dennoch faßte S. Brodar den Entschluß, daß die Höhle zu erforschen sei. Der etwas gewagte Entschluß zur Erforschung der kleinen und unansehnlichen Höhle erwies sich als berechtigt, denn es wurde eine verhältnismäßig reichhaltige paläolithische Station entdeckt.

Die Höhle liegt am stark verkarsteten Südwestrand des Pivka-Beckens. An der Prestranek und Hruševje verbindenden Straße liegt ungefähr auf halbem Wege das Dorf Orehek. Auf einer kleineren Anhöhe dicht über dem Dorf erhebt sich gut erhaltenes Schloß. Die leicht abfallende und wegen der zahlreichen Dolinen wellige Gegend nennen die Einheimischen Loza. Die Höhle ist etwa fünf Minuten vom Schloß entfernt. Früher war sie nicht bekannt und hatte deswegen auch keinen Namen. Da sie sich in der Loza befindet, haben wir sie Jama v Lozi benannt. Der Eingang liegt 570 m über dem Meeresspiegel und ist nordostwärts gerichtet. Nach vier Metern wird der schmale Eingangsteil breiter und höher. Nach links setzt sich der horizontale, fast 20 m lange Gang fort. Der Hauptgang biegt nach rechts ab, beginnt steil abzufallen und endet nach 37 Metern am Rande eines 15 m tiefen Abgrunds.

Mit der Ausgrabung wurde vor der Höhle begonnen und sie wurde in der Höhle von Meter zu Meter fortgesetzt. Die Tiefe der Grabung war derart, daß auf der ganzen Grabungsfläche die Kulturschicht erfaßt wurde. An zwei Stellen (im schmalen Eingangsteil und vor der Höhle) griff die Grabung auch in die Unterschichten hinab und es wurde die Felsensohle erreicht. Für die Schichtenbeschreibung nehmen wir Profil x = + 4,00 (**Abb. 6**), weil es am tiefsten ist.

1. Steine, die auf der Oberfläche auflagen.
2. Humus.
3. + 4. Eine bronzebraune Schicht (3) und eine braune Schicht (4) sind vereint und lassen sich in diesem Profil nicht trennen. Scharfkantiger mittelgroßer und ein wenig kleinerer Schutt sind mit schmutzigbraunem Lehm vermischt. Links sind in die Schicht Versturzfelsen eingebettet, die auf die Kulturschicht gestürzt sind. Aus dem Längsprofil ist ersichtlich, daß es nur in kleinerem Ausmaß gelungen ist, die beiden Schichten zu trennen. Vor dem Höhleneingang ist die Grenze dazwischen — wie auch die übrigen Grenzen — derart verwischt, daß sie nicht bestimmt werden konnte. Mehr im Inneren der Höhle beginnen die Schichten jedoch schon dünner zu werden und keilen aus. Auch Felsen stören den Schichtenverlauf. Beide Schichten führen vor der Höhle keine Steine, sofort hinter dem Eingang ist ihnen hingegen Schutt beigemischt.
5. Kulturschicht. Eine Lehmschicht von grau-gelblicher Farbe in unterschiedlichen Nuancen. Vor der Höhle ist diese Schicht rein, hinter dem Eingang erhält sie aber eine Schuttbeimischung. Die Schuttanordnung ist in jedem Profil anders (**Abb. 4, 5, 6**).

Entdeckt wurden folgende Tierarten: Rangifer tarandus L., Marmota marmota L., Bos seu Bison sp., Ursus arctos priscus Goldf., Cervus sp. Aus den erhaltenen Holzkohlestückchen wurden folgende Arten festgestellt: Pinus silvestrus, Corylus avellana, Fagus silvatica und Sambucus nigra. Die Artefakte waren in der ganzen Schicht eingebettet, im reinen Lehm und in den Schutten.

6. Hellroter Lehm, zum Teil mit stark korrodiertem großstückigem Schutt vermischt.

7., 8., 9. Lehmige Flyschanschwemmung mit vereinzelten Flyschgeröllen (unter 1 cm) in Schicht 9. Die Schichten unterscheiden sich voneinander nach ihrer Farbe und einigen Sedimentationsdetails. Entdeckt wurden drei Abschläge, einer von ihnen bearbeitet.

Im Hauptgang ist das Profil völlig anders (**Abb. 8**), zusammengesetzt lediglich aus Schutten unterschiedlicher Dicke. Zur Kulturschicht gehört nur der obere Teil, was der Abschlag beweist, der 20 cm unter der Oberfläche gefunden wurde und zum beim Eingang im unteren Teil der Kulturschicht entdeckten Silex gehört.

Der Schnitt im Abgrund am Gangende deckte nur mehrere Schichten vom Wasser hergetragener Lehme auf. Funde gab es keine.

Granulationsanalysen wurden für die Schichten im Höhleneingangsteil und im Hauptgang durchgeführt. Infolge der Unvollständigkeit der Profile und der Heterogenität der Schichten sind die Resultate unverwendbar. Es gibt keine Pollenanalyse, da die Probe ergab, daß in den Schichten kein Pollen enthalten ist.

Auf Grund des Angeführten sind die Möglichkeiten für die Schichtendatierung sehr bescheiden. Die Erscheinung angeschwemmter Flyschlehme ist glücklicherweise eine regionale Erscheinung und so werden diese Schichten zwar mittelbar, aber dennoch gut begründet ins große Interglazial datiert (S. Brodar, 1952, 1955, 1958 b). Zum oberen Komplex der autochthonen Sedimente besteht ein großer Hiatus. In den Oberschichten gibt es keine Argumente für eine Datierung. Da die Gravettien-Kultur unzweifelhaft ist, läßt sich lediglich behaupten, daß es sich um den Zeitraum nach dem Interstadial der Potočka zijalka handelt. Das Auftreten des Rentiers bedeutet indessen sicher eine sehr kalte Phase von Tundracharakter. In den Profilen waren keine Kryoturbationserscheinungen wahrzunehmen. Daß es jedoch um eine Vermischung der Schichten geht, was durch das gemeinsame Auftreten von Rentier und Buche angedeutet wird und was die Heterogenität der Schichten bewirken könnte, weswegen die Granulationsanalyse versagt hat, zeigen die Kulturfunde. Zunächst hatte es den Anschein, daß es vielleicht möglich wäre, drei Kulturniveaus zu unterscheiden. Eine sichere Interpretation dieser Niveaus ist jedoch nicht geglückt. Später, nachdem viele Fälle festgestellt wurden, daß zwei oder mehrere Abschläge zueinander passen, haben wir ihre Lage in der Schicht überprüft. Mehr als die Hälfte der Gruppen sind derartig, daß sich zueinander gehörende Stücke in unterschiedlichen Lagen befinden und es gibt darunter auch Fälle, wo sich ein Stück am Grund, das andere dagegen im Oberteil der Schicht befindet. Da die Gleichzeitigkeit zweier zueinander passender Abschläge evident ist, können eine unterschiedliche Lage nur nachträgliche Verschiebungen bewirken. Somit wurde erhellt, warum die Versuche der Trennung dreier Ansiedlungsphasen nicht geglückt sind. Der gesamte Kulturnachlaß muß einer einzigen Ansiedlungsphase zugeschrieben werden, wobei jedoch die ursprüngliche Lage der Kulturniveaus unbekannt bleibt.

Neben den üblichen Quarzbesorgungsweisen für die Werkzeugverfertigung haben die Menschen in der Jama v Lozi noch eine Bezugsquelle gefunden. Die zwei Artefakte **Taf. 8:** 5, 6 sind aus demselben Material und es ist gelungen, die Berührungsfläche aufzufinden. Legt man sie zusammen, bilden sie eine große Levallois-Klinge (**Taf. 16:** 4), was bedeutet, daß diese Menschen einen älteren Fundort im Freien fanden und dort Artefakte und Abschläge einsammelten.

Es folgen die zahlenmäßige Inventarübersicht und die Beschreibung der einzelnen Artefaktegruppen. Daran schließt der Autor noch die Beschreibung jener Artefakte, für die er annimmt, daß sie von den Menschen aus der Jama v Lozi in einem anderen Fundort im Freien gefunden worden waren (**Taf. 15; 16:** 1—4). Ferner erwähnt er noch drei, in der Flyschanschwemmung entdeckte Abschläge, von denen einer bearbeitet ist (**Taf. 16:** 5). Dies ist eine Spur der ältesten Besiedlung Sloweniens. Beigefügt sind das Histogramm und die Kumulationskurve des Gravettien-Nachlasses nach der

Bordes-Methode. Die Gravettien-Kulturstufe ist offensichtlich, zu Schwierigkeiten kommt es dagegen bei der genaueren Einordnung. Slowenien gehört zum Bereich, wo es nach dem Aurignacien keine anderen Kulturstufen außer dem Gravettien gibt. Das dauert folglich vom Ende des Interstadials der Potočka zijalka bis zum Ende der Eiszeit. Im Laufe dieses langen Zeitraums hat es sich zweifellos entwickelt und gewandelt. Vor einigen Jahren hat F. Osole (1979, 180) eine Arbeitshypothese über diese Entwicklung aufgestellt, die er in drei Perioden aufgliedert. Die erste Phase umfaßt W II/III und den Beginn W III, als der Höhlenbär noch lebt. Dies ist der Zeitraum des Gravettien. Die zweite Phase ist der Höhepunkt W III ungefähr von 20 000 bis 15 000 v. u. Z., als der Höhlenbär nicht mehr existiert und das Rentier überwiegt. Dies wäre der Zeitraum des Tardigravettien. Als in der zu Ende gehenden Eiszeit wärmere Tierarten zu erscheinen beginnen (Elch, Rothirsch), tritt die dritte Entwicklungsphase mit der Kultur des Epigravettien auf. Nach dieser Hypothese wird die Jama v Lozi in W III und das Tardigravettien eingereiht.

Die Profile der slowenischen Fundorte zeigen den zweiten und dritten Würmvorstoß nirgends befriedigend. Trotz der jetzt bereits zahlreichen freigelegten Profile fehlt uns ein Profil, das die zwei Eisvorstöße und den warmen Zwischenzeitraum zeigen sowie wenigstens in einer Schicht Kulturreste solchen Charakters wie in der Jama v Lozi, in der Höhle Ovčja jama usw. aufweisen würde. Vielleicht muß die Möglichkeit berücksichtigt werden, daß in unserem Raum das zweite Würm-Interstadial nicht warm und lang genug war, um in den Sedimenten sichtbare Spuren zu hinterlassen; da es sich in diesem Fall um einen mehr oder weniger einheitlichen Zeitraum handelt, kann man kaum von Würm II und Würm III sprechen, vielmehr wäre die Bezeichnung Würm II + III besser. Das Kulturproblem besteht darin, daß die Gravettien-Inventare so spärlich sind, daß wir unser Gravettien typologisch überhaupt nicht kennen. Demnach ist es schwer aufzustellen, wann und weshalb eine bestimmte Kultur schon dem Tardigravettien angehört.

Der Autor führt noch andere schwache Punkte an, stellt aber schließlich fest, man müsse in der augenblicklichen Situation doch bei der vorgelegten Annahme beharren, denn auch andersartige Thesen, die sich aufstellen ließen, können nicht alles miteinander in Einklang bringen.

Da die Zusammenlegung der Silexe die Parallelisierung des Profils aus dem rechten Gang mit dem Profil des Höhleneigangs ermöglichte sowie den Beweis erbracht hat, daß es nur um ein Kulturniveau geht, und zur Festellung geführt hat, daß die Menschen in der Jama v Lozi auch ältere Artefakte als Rohstoff für die Herstellung ihrer Werkzeuge benutzten, wurde das Gesamtinventar systematisch überprüft, um sämtliche bzw. möglichst viele Zusammenhänge zu entdecken. Der Autor legt einen genauen überblick vor, welche Gruppen vom selben Kern abgeschlagen worden sind und bei welchen dies bewiesen ist, indem man zwei oder mehr Stücke zusammenlegen kann. Dann versucht er, aus der Lage einiger Gruppen den Abschlagungsverlauf zu rekonstruiren. In Verbindung damit geht er an das Problem der Kerne heran, von denen es einige Male zu wenige für alle in der Höhle abgeschlagenen Abschläge gibt. Da das Abschlagen in der Höhle durch die zusammenlegbaren Silexe bewiesen ist, trat noch das Problem der fehlenden Abschläge auf. Fände man sämtliche Abschläge, könnte man den ganzen ursprünglichen Kern zusammensetzen. Tatsächlich lassen sich jedoch nur einige zusammenlegen. Zwischen zwei nicht zusammensetzbaren Abschlägen fehlt zumindest einer, möglicherweise fehlen auch mehrere. Es gibt viele Fälle, daß vom nicht gefundenen Kern nur ein Abschlag entdeckt wird. Da sie größtenteils keinen Kortex aufweisen, fehlen auch hier der Zwischenabschlag oder — abschläge. Rechnet man dies alles zusammen, so fehlen nach Minimalrechnung einige hundert Gegenstände. Es ist völlig ausgeschlossen, daß wir sie bei der Ausgrabung übersehen hätten. Abschließend meint der Autor, es wäre vorteilhaft, auch für andere Stationen eine gleiche Analyse vorzunehmen. Es ist nicht auszuschließen, daß in einer Station ein Silex gefunden würde, der in einer anderen Höhle abgeschlagen worden ist.

Das Profil der Jama v Lozi ist sehr unvollständig und wird daher nie als Stützpunkt beim Datieren anderer Stationen dienen können. Im Gegensatz dazu ist jedoch die Kulturhinterlassenschaft reichhaltig genug, daß sie bei Erörterungen über das slowenische Gravettien immer berücksichtigt werden wird.

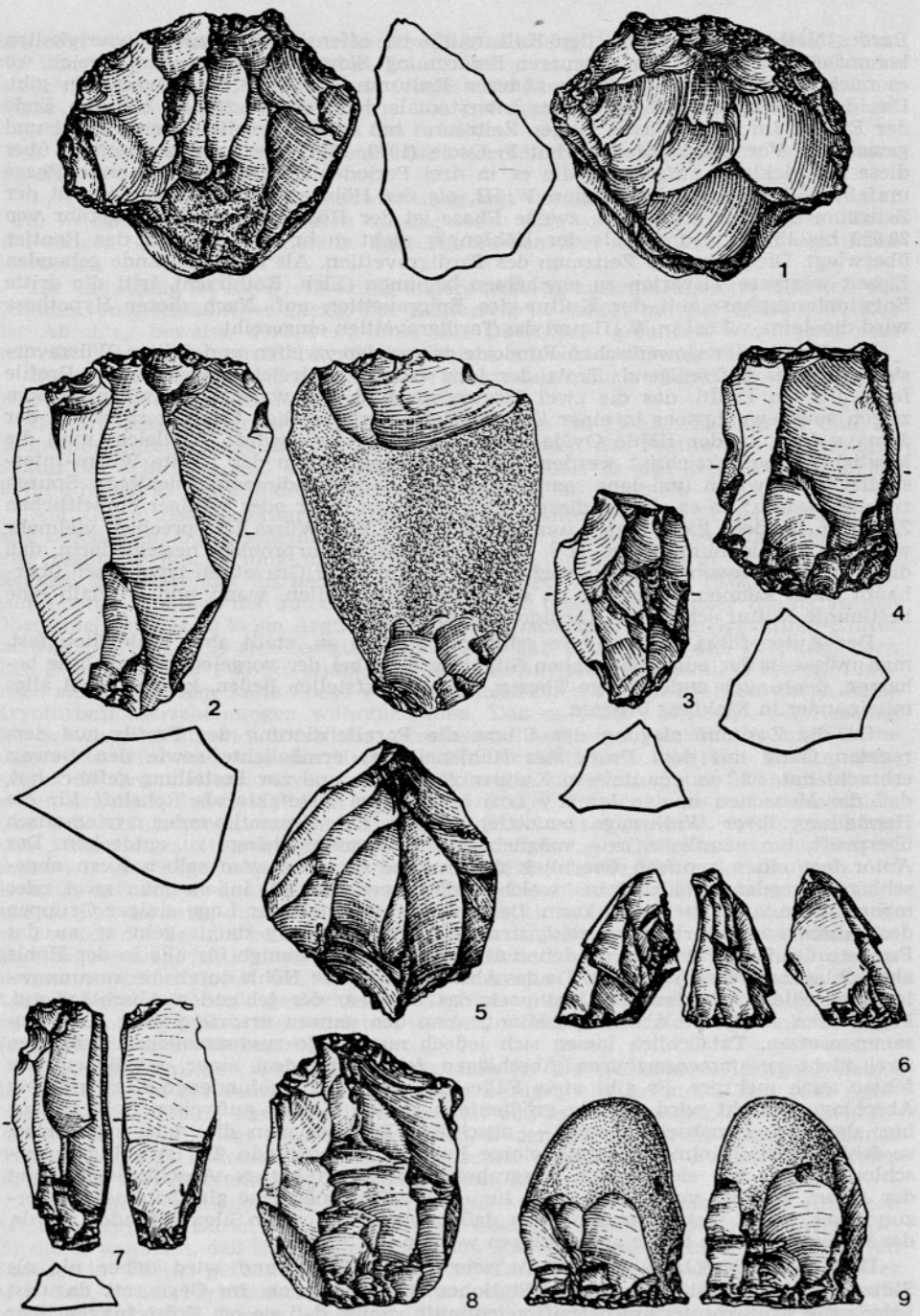

T. 1: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 1: Jama v Lozi, 1/1.

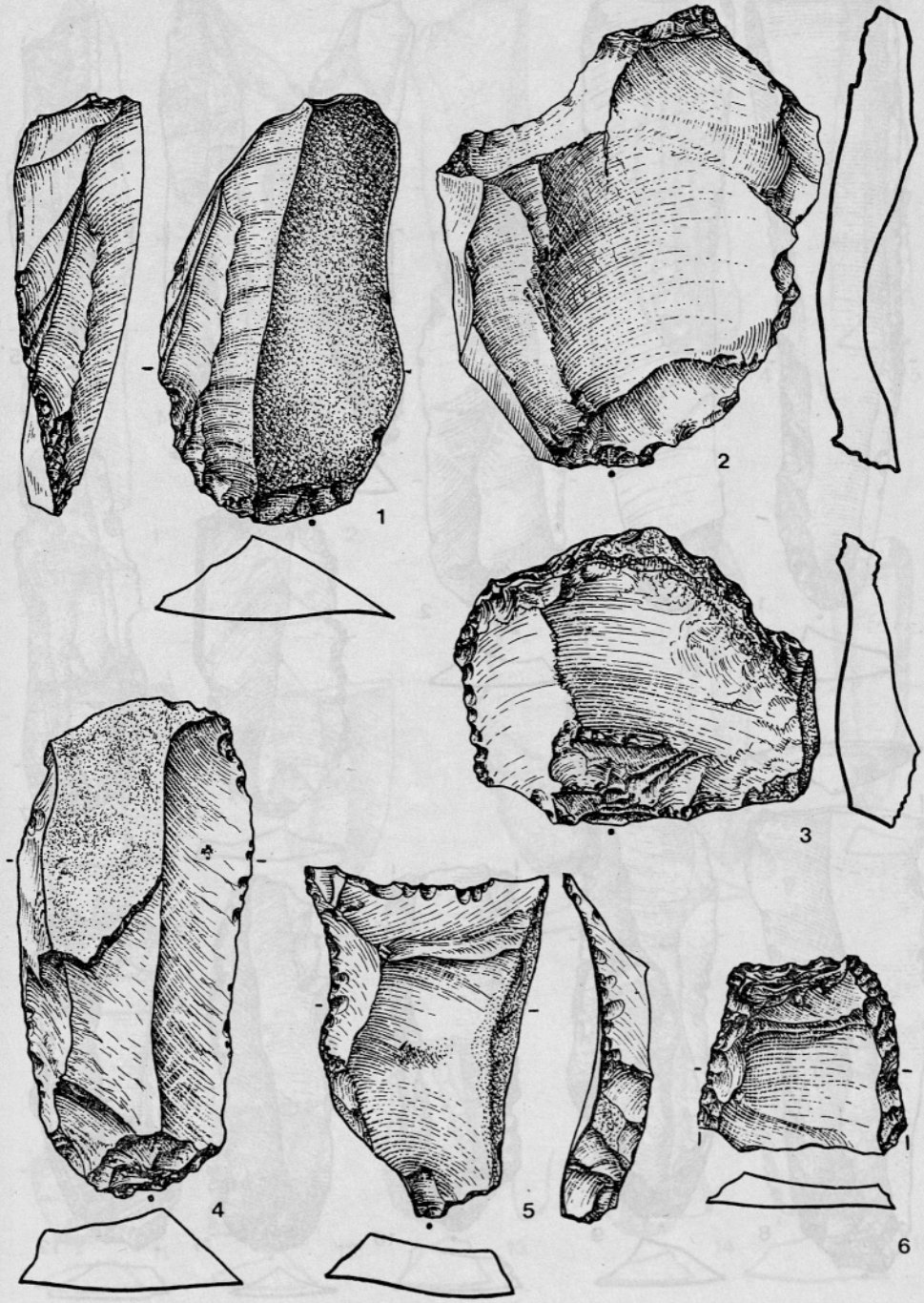

T. 2: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 2: Jama v Lozi, 1/1.

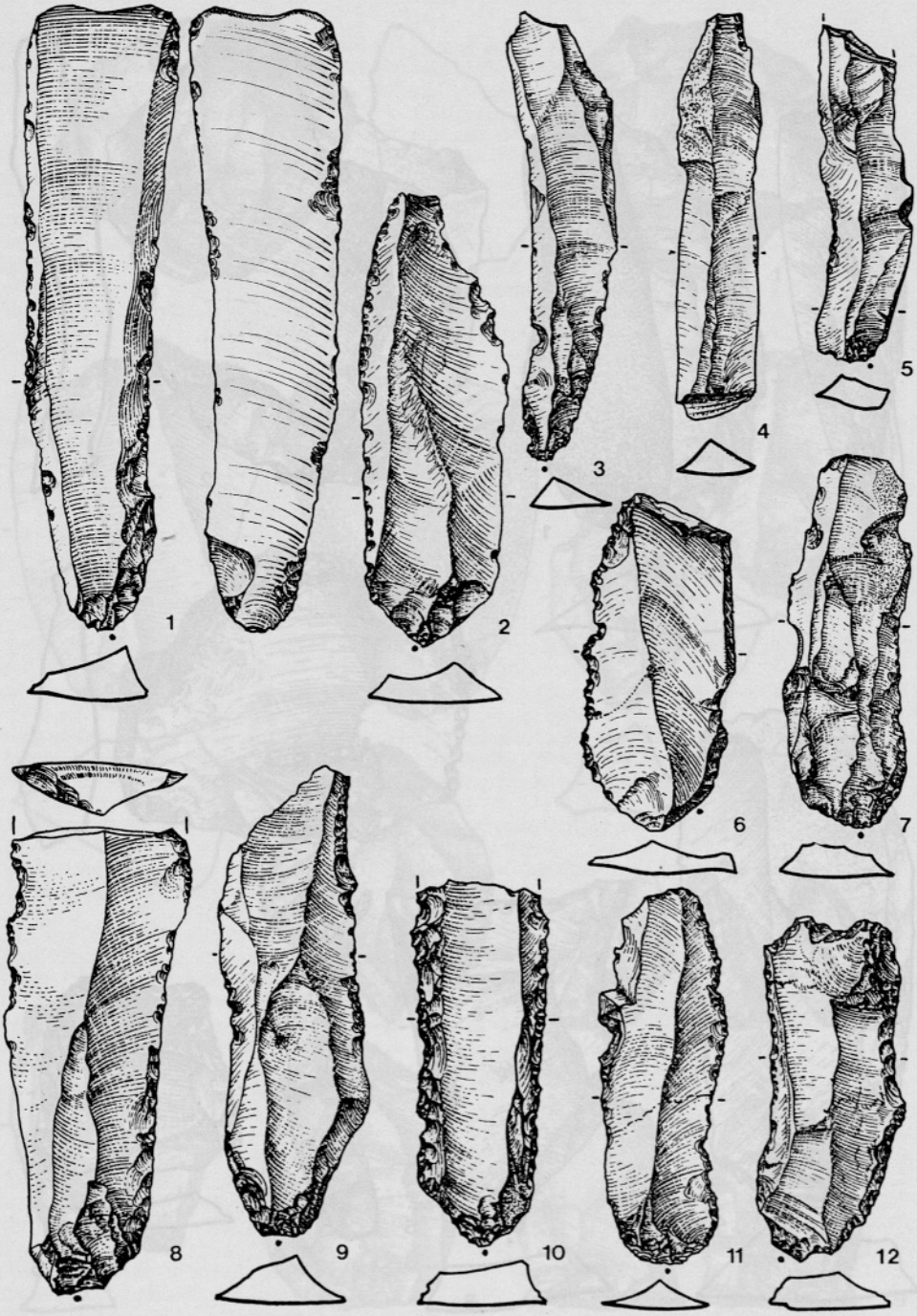

T. 3: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 3: Jama v Lozi, 1/1.

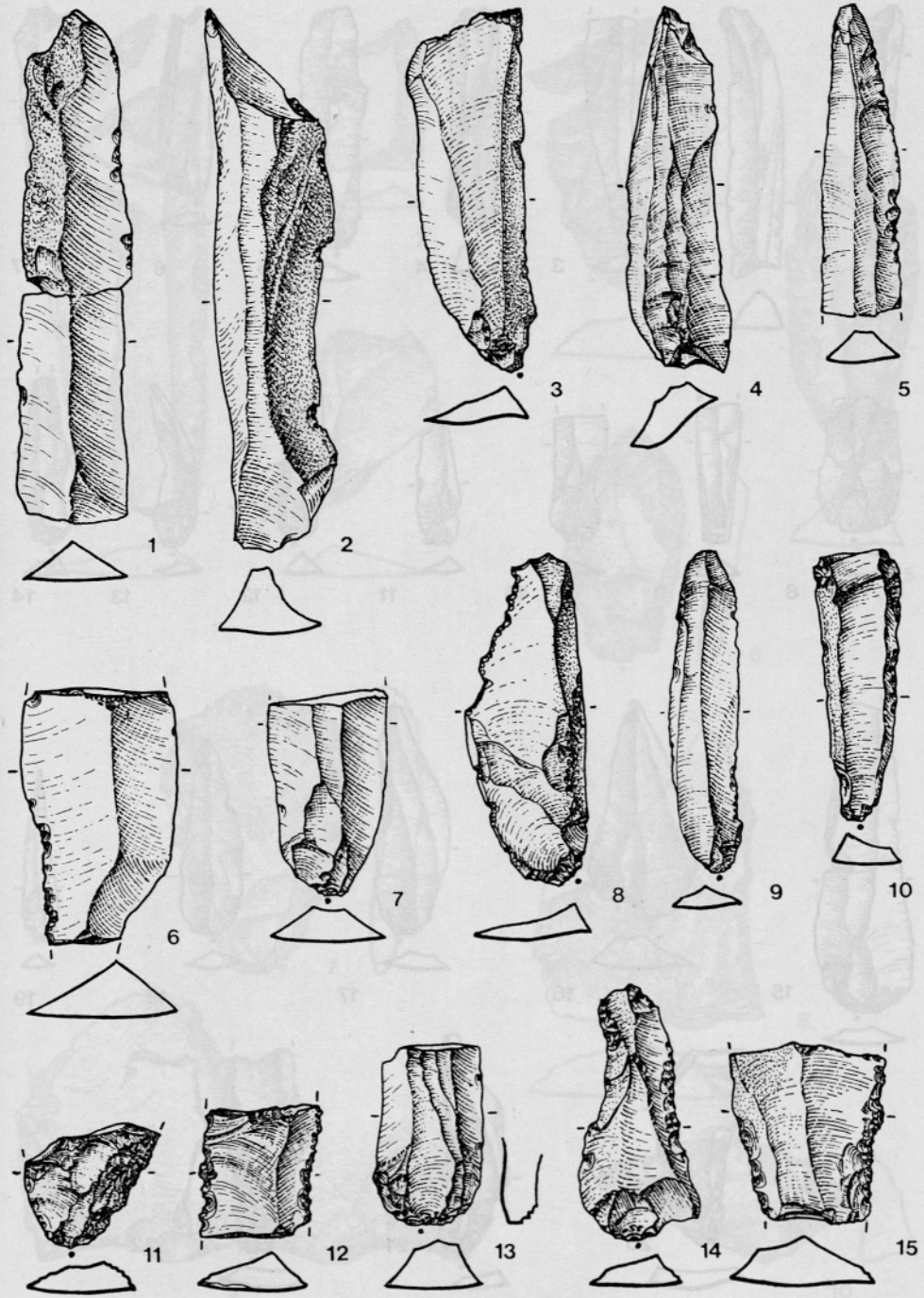

T. 4: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 4: Jama v Lozi, 1/1.

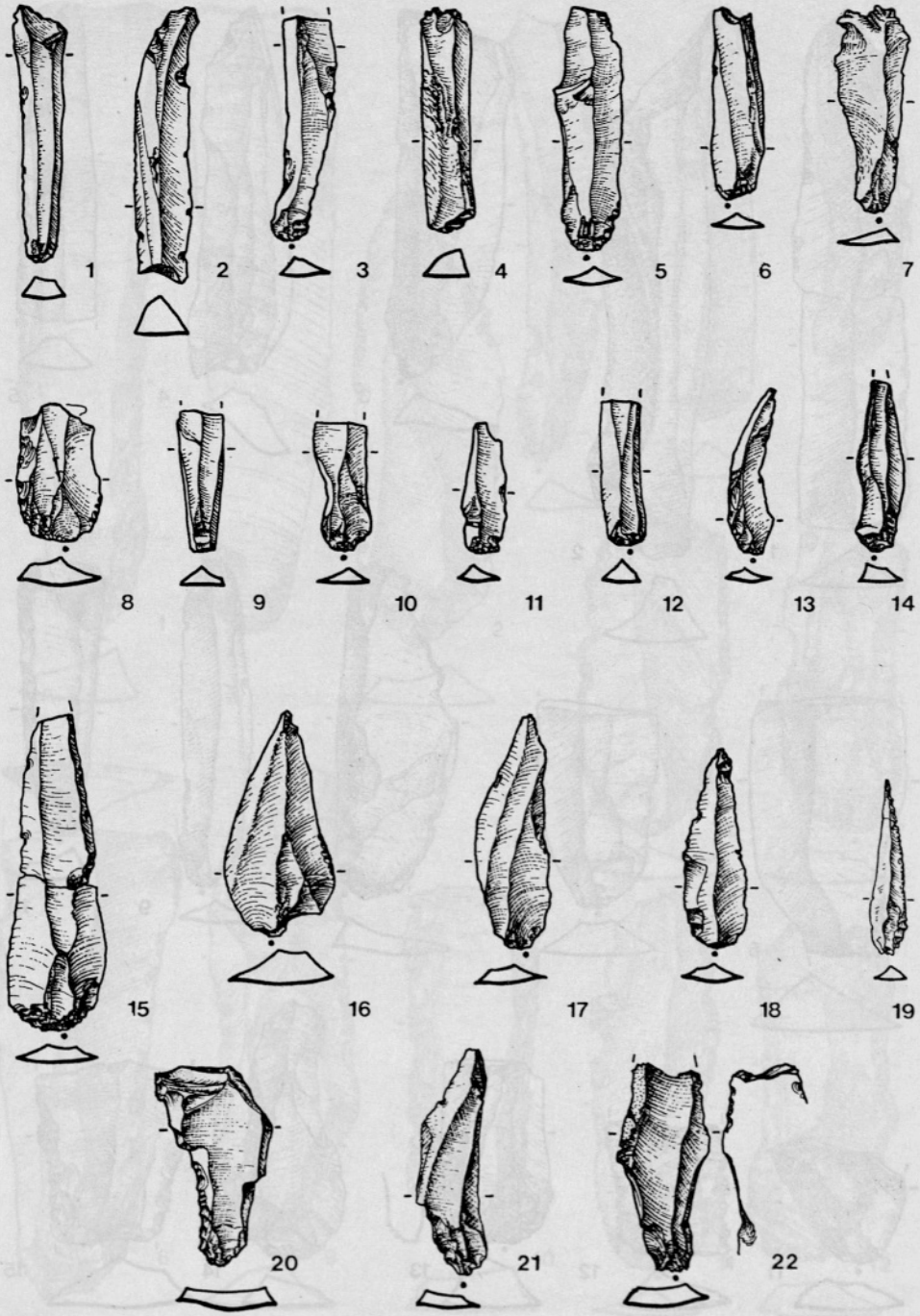

T. 5: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 5: Jama v Lozi, 1/1.

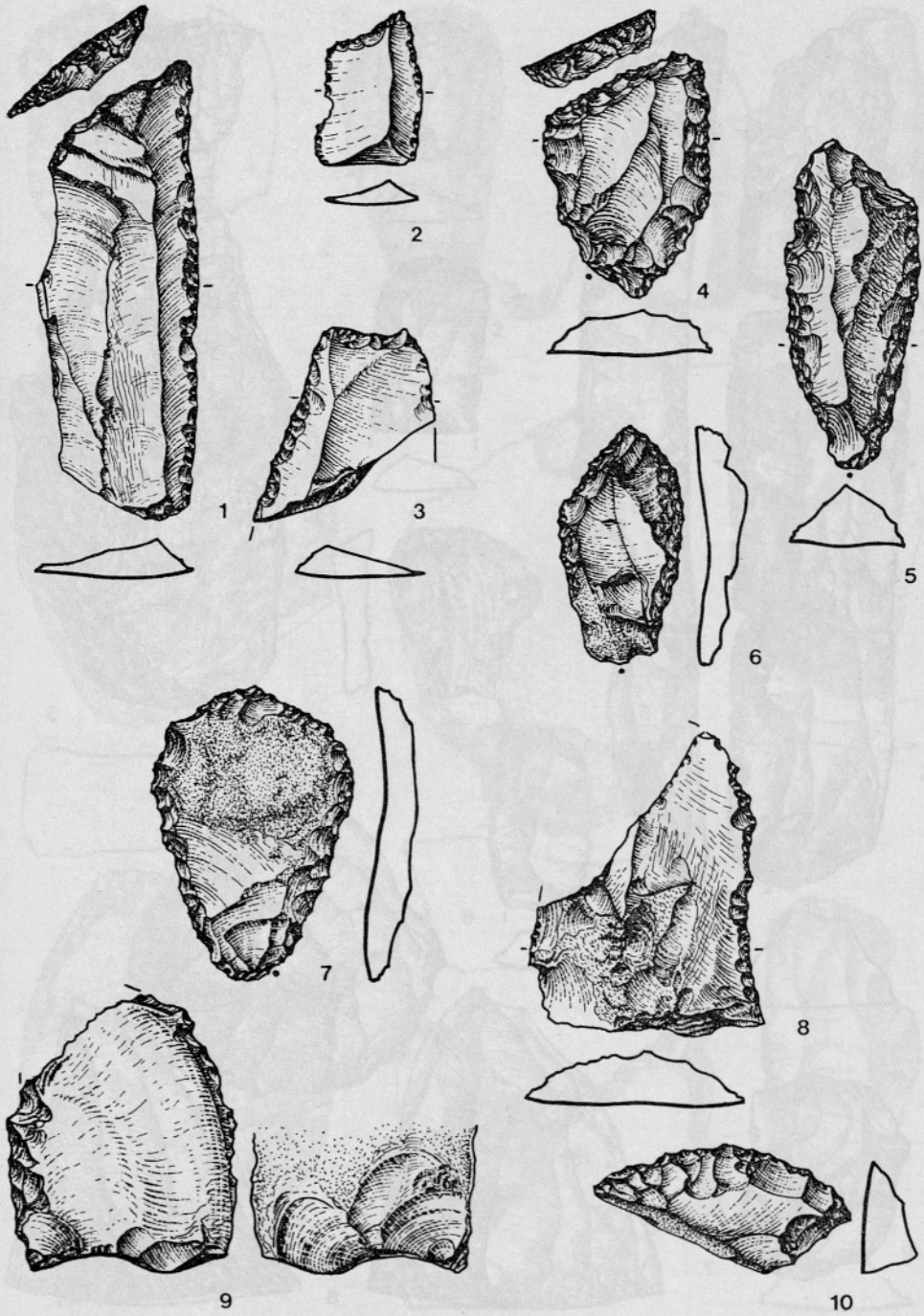

T. 6: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 6: Jama v Lozi, 1/1.

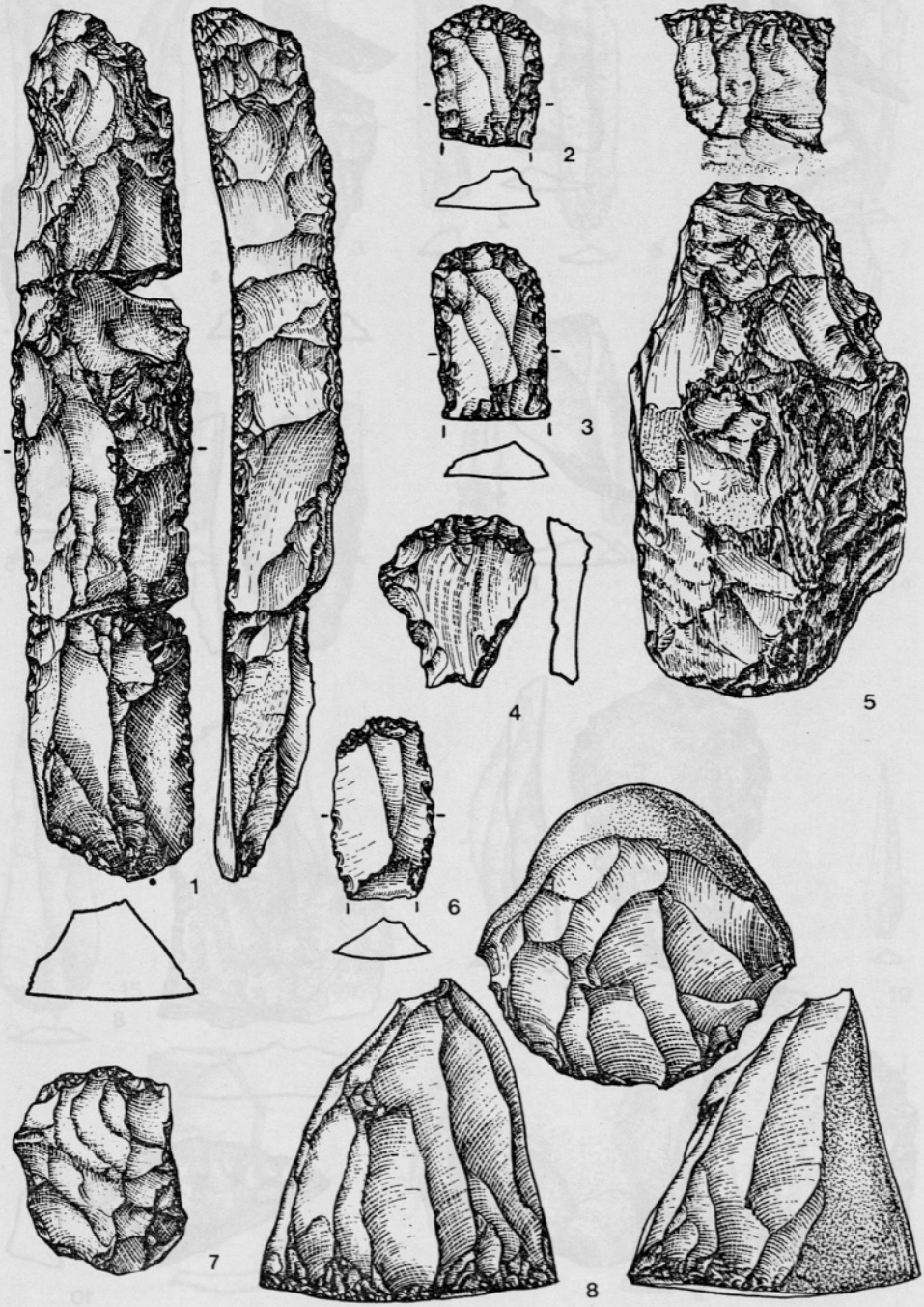

T. 7: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 7: Jama v Lozi, 1/1.

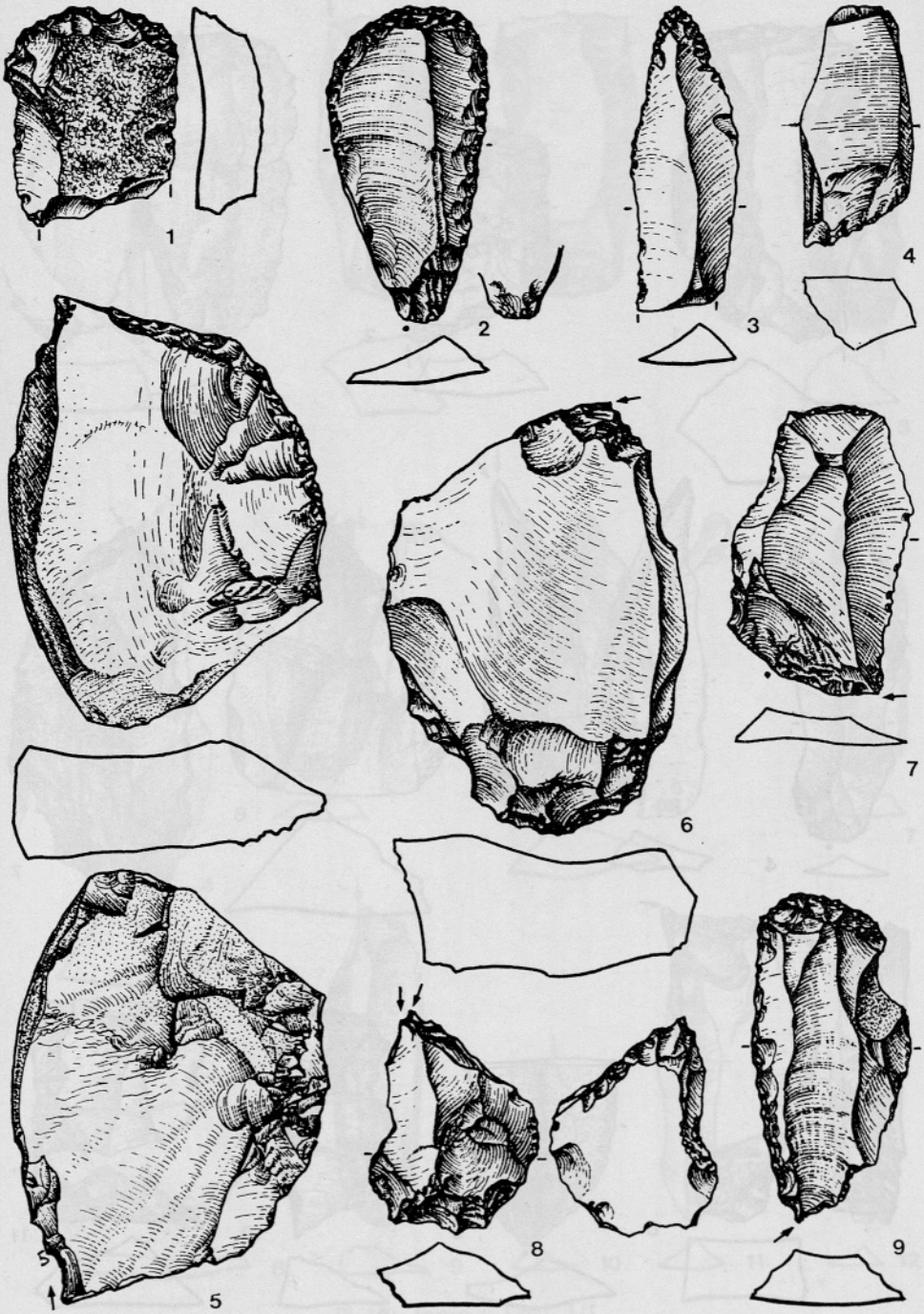

T. 8: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 8: Jama v Lozi, 1/1.

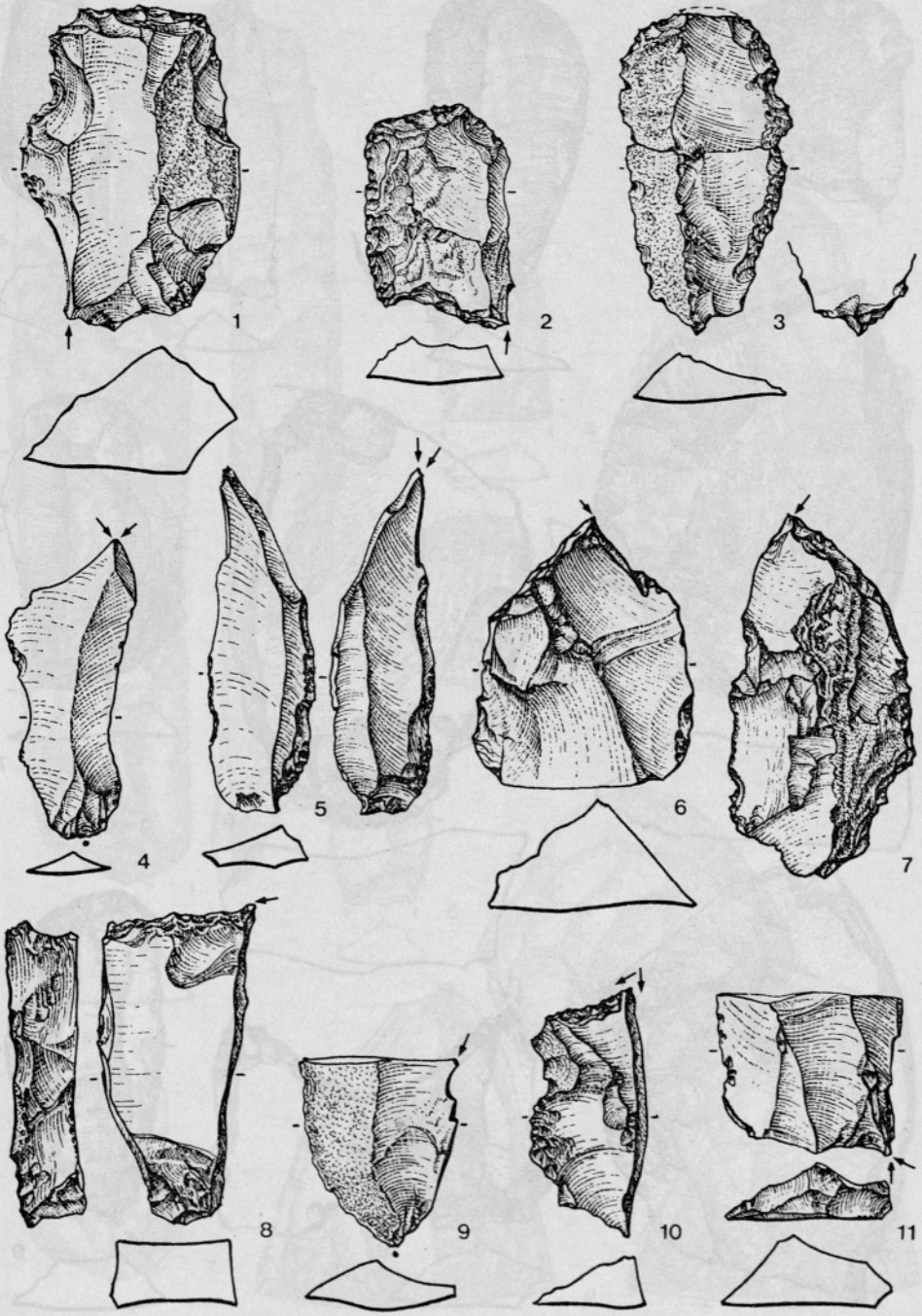

T. 9: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 9: Jama v Lozi, 1/1.

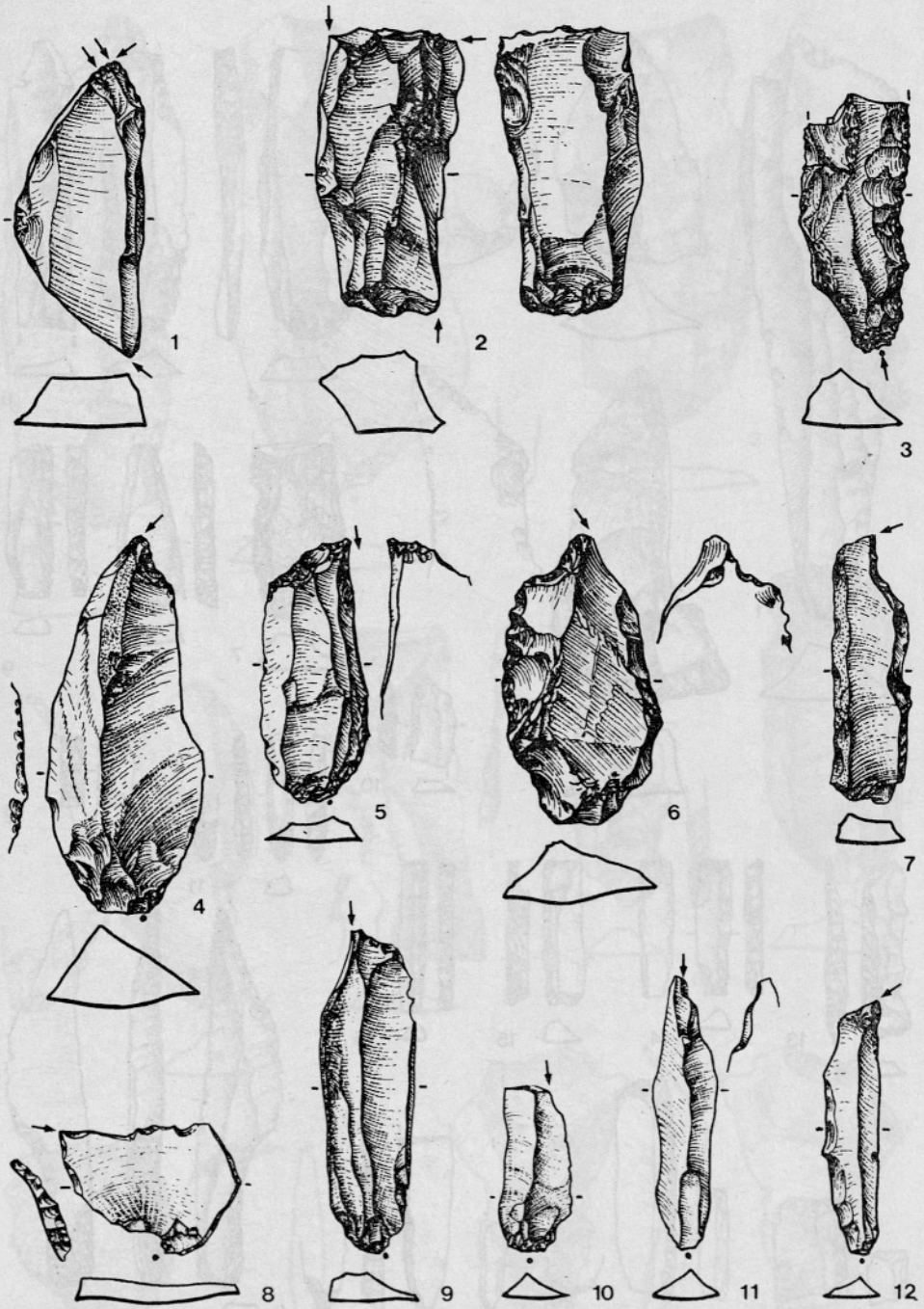

T. 10: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 10: Jama v Lozi, 1/1.

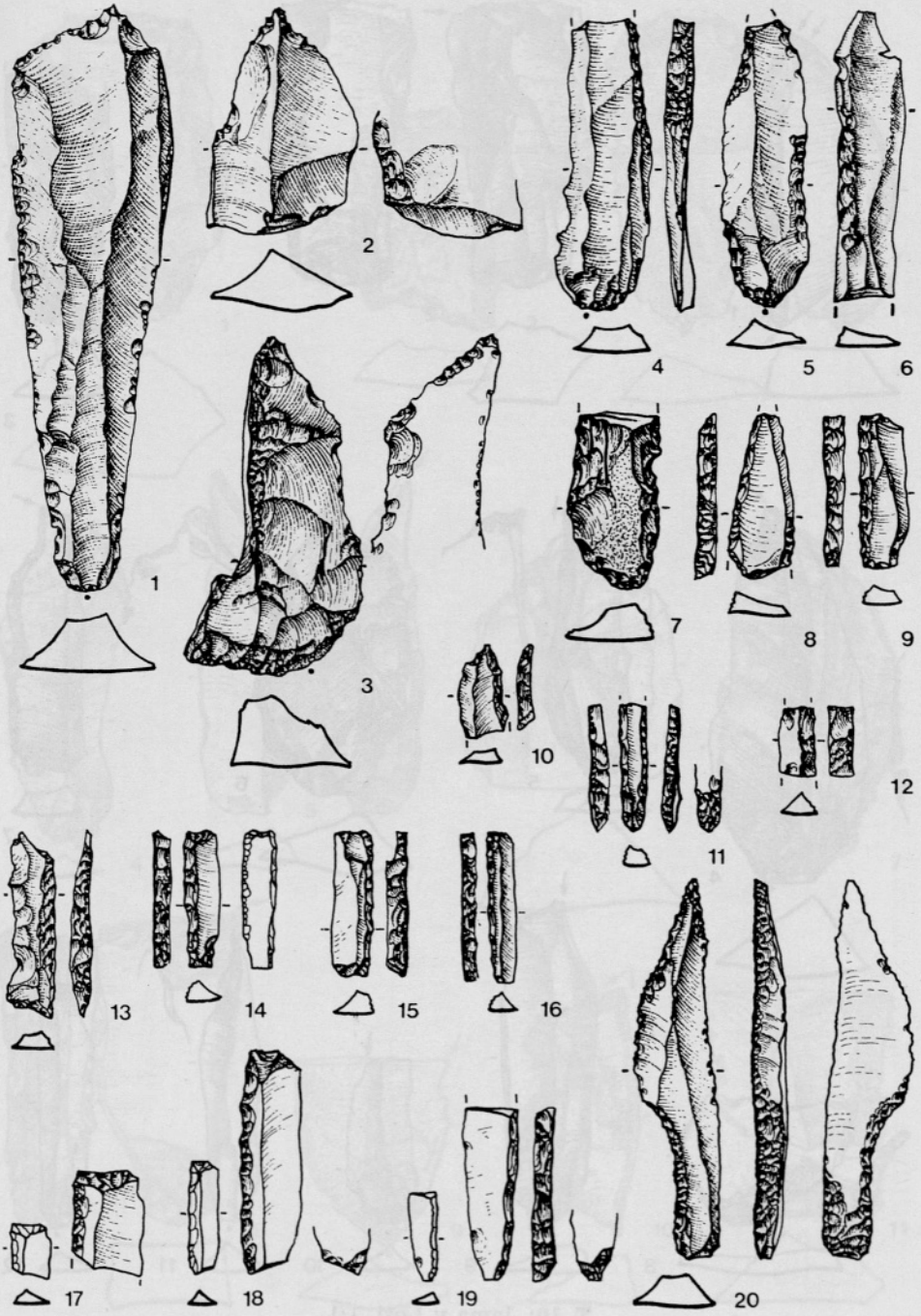

T. 11: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 11: Jama v Lozi, 1/1.

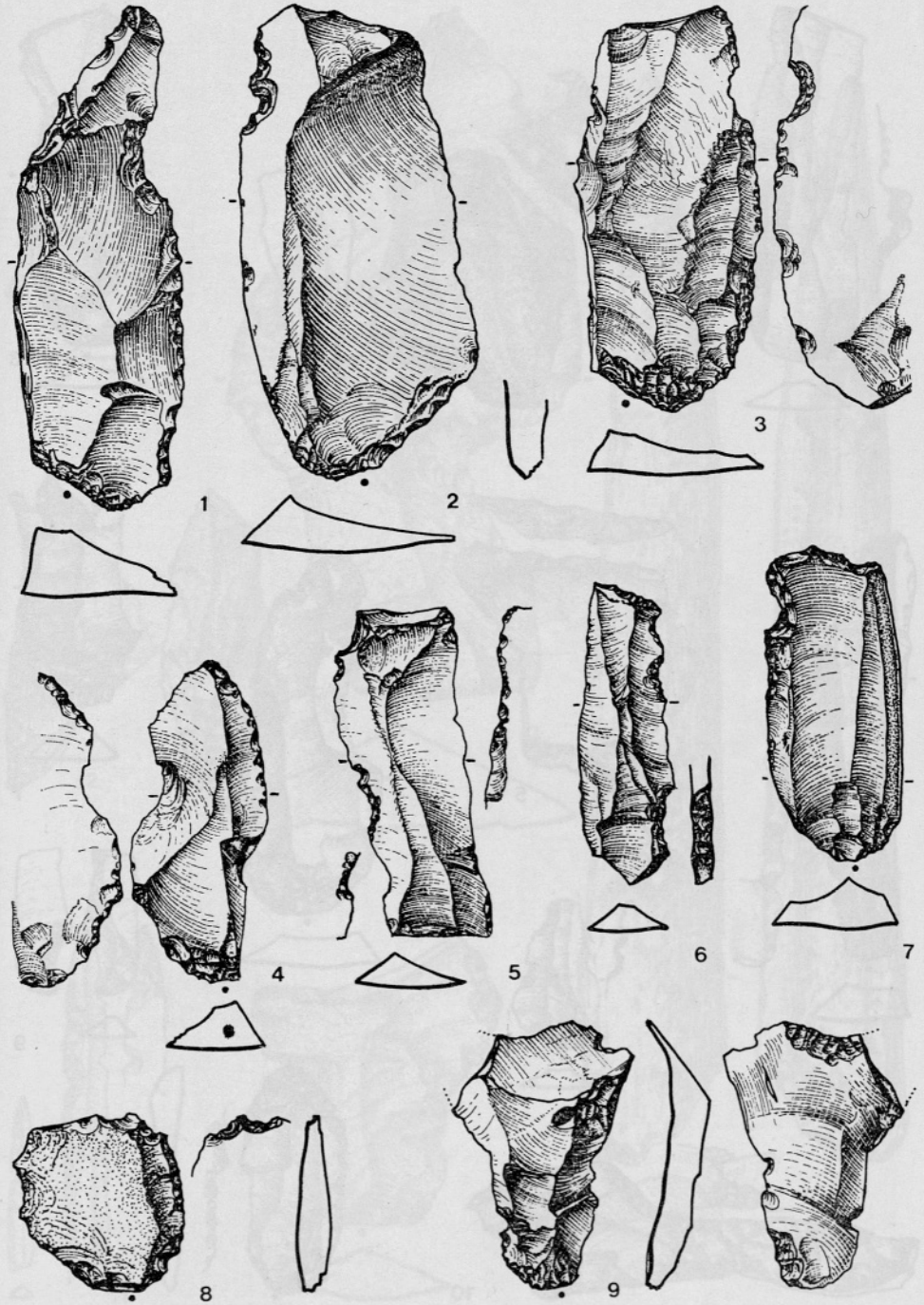

T. 12: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 12: Jama v Lozi, 1/1.

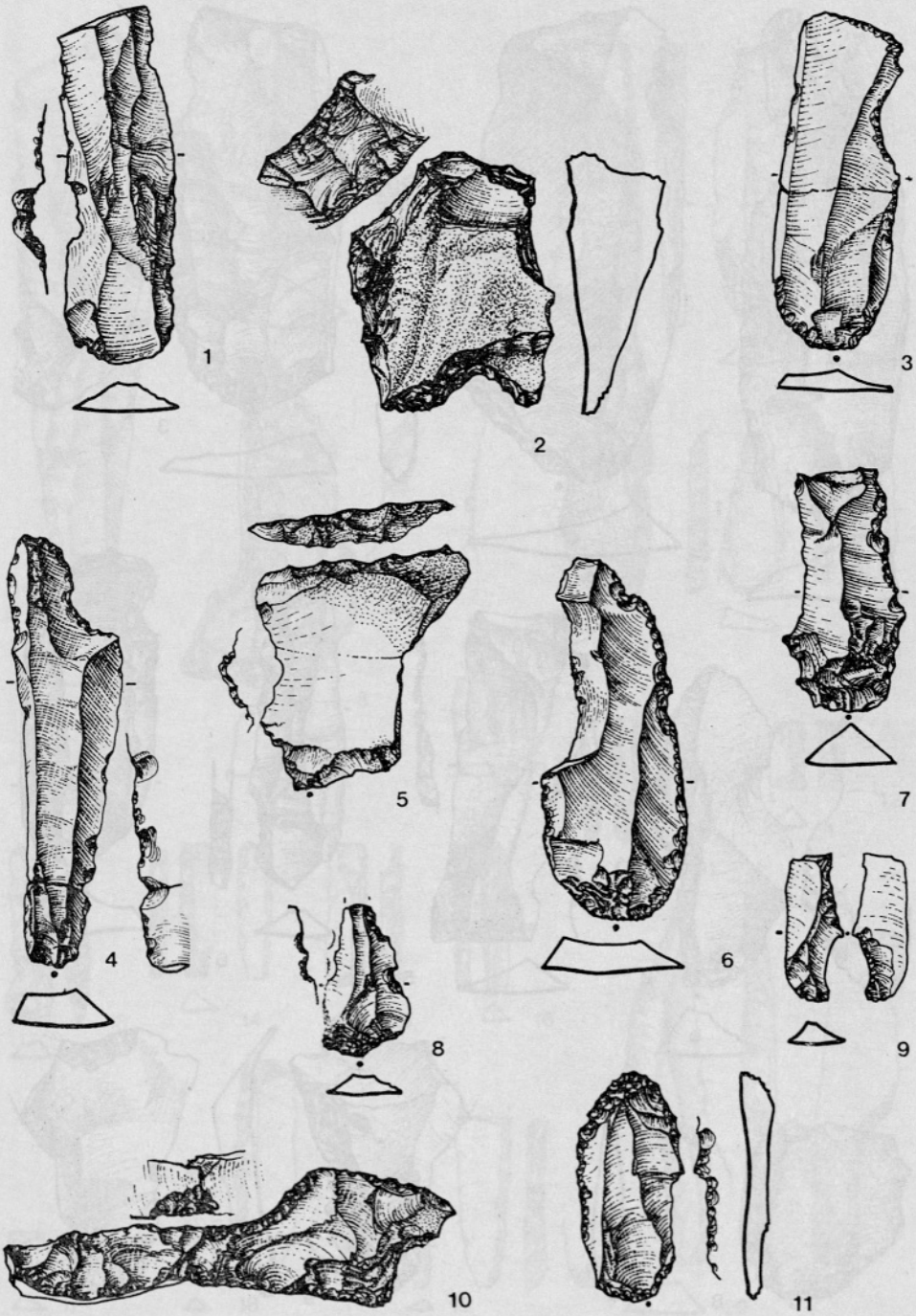

T. 13: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 13: Jama v Lozi, 1/1.

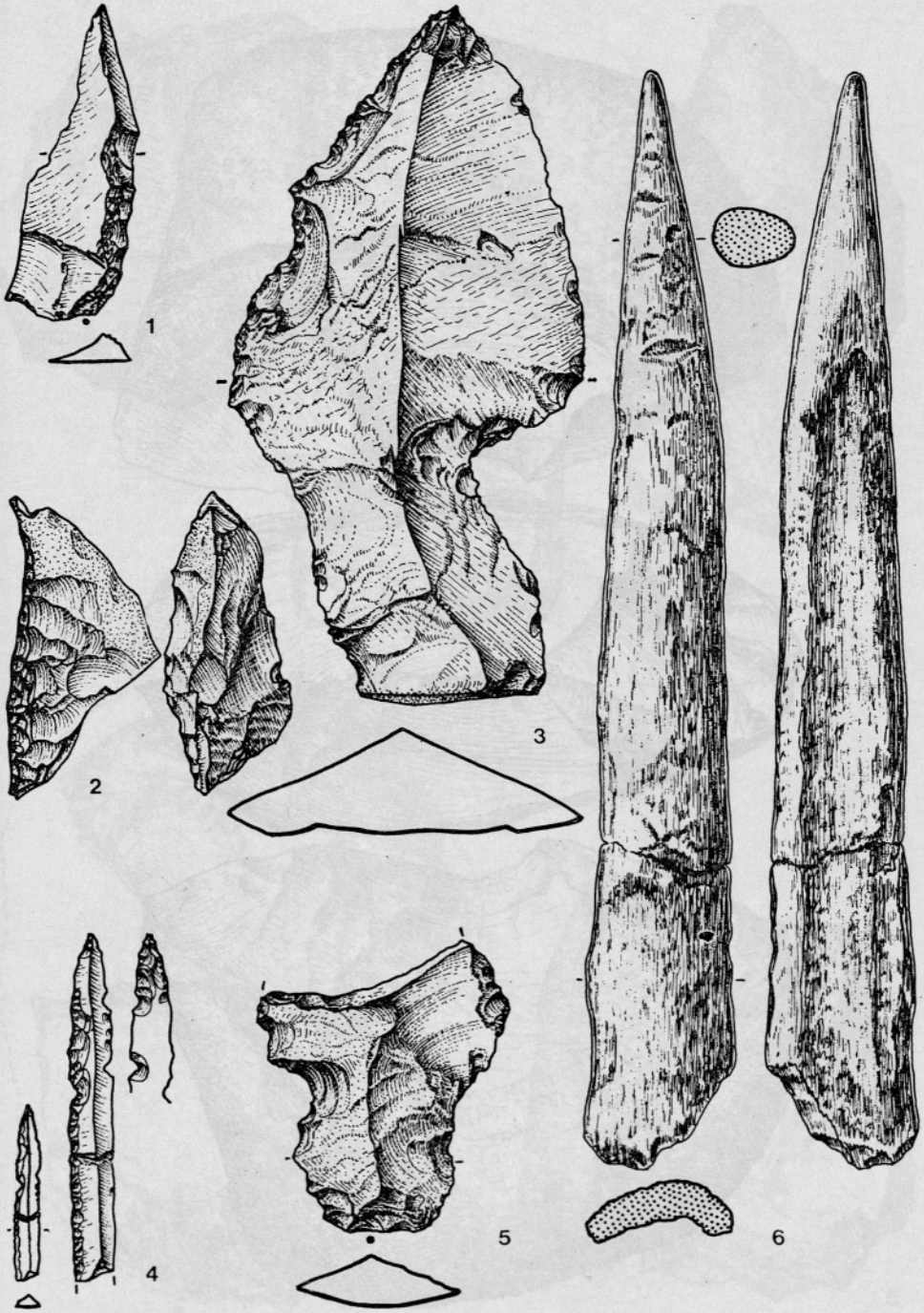

T. 14: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 14: Jama v Lozi, 1/1.

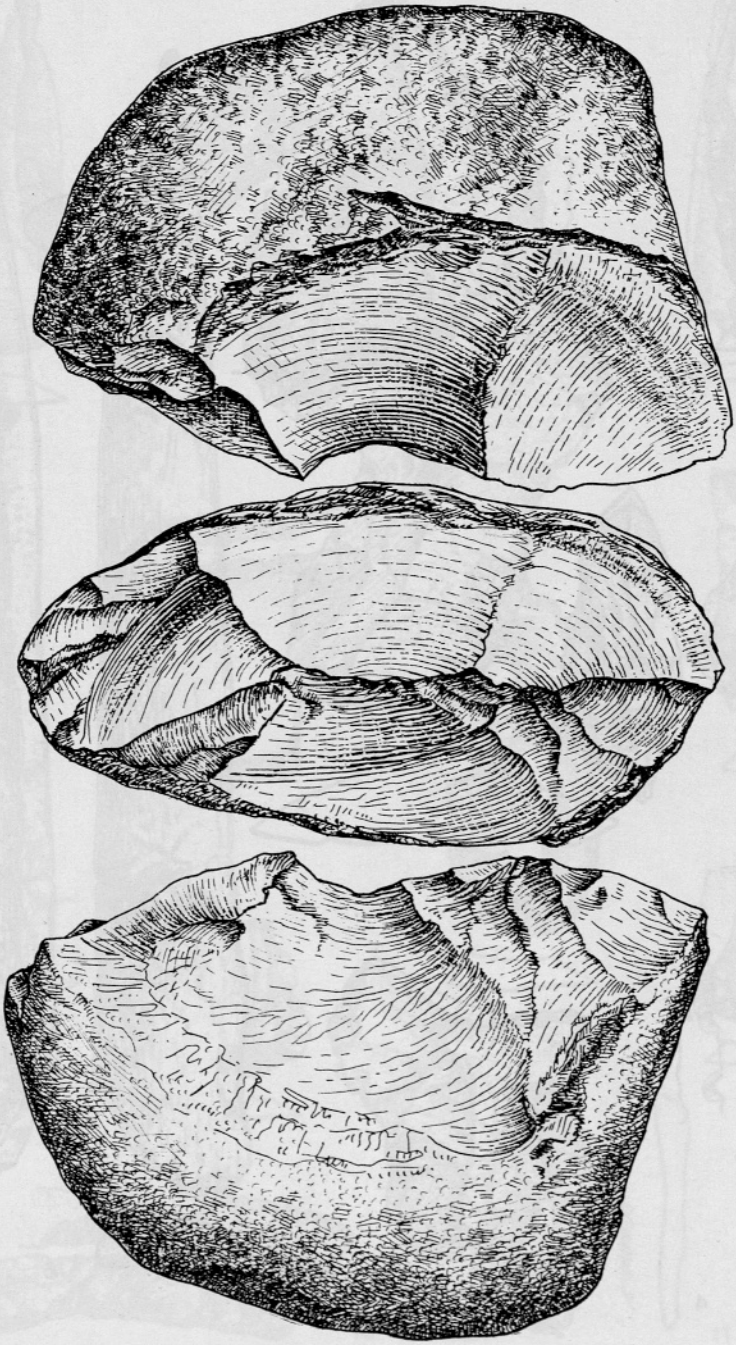

T. 15: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 15: Jama v Lozi, 1/1.

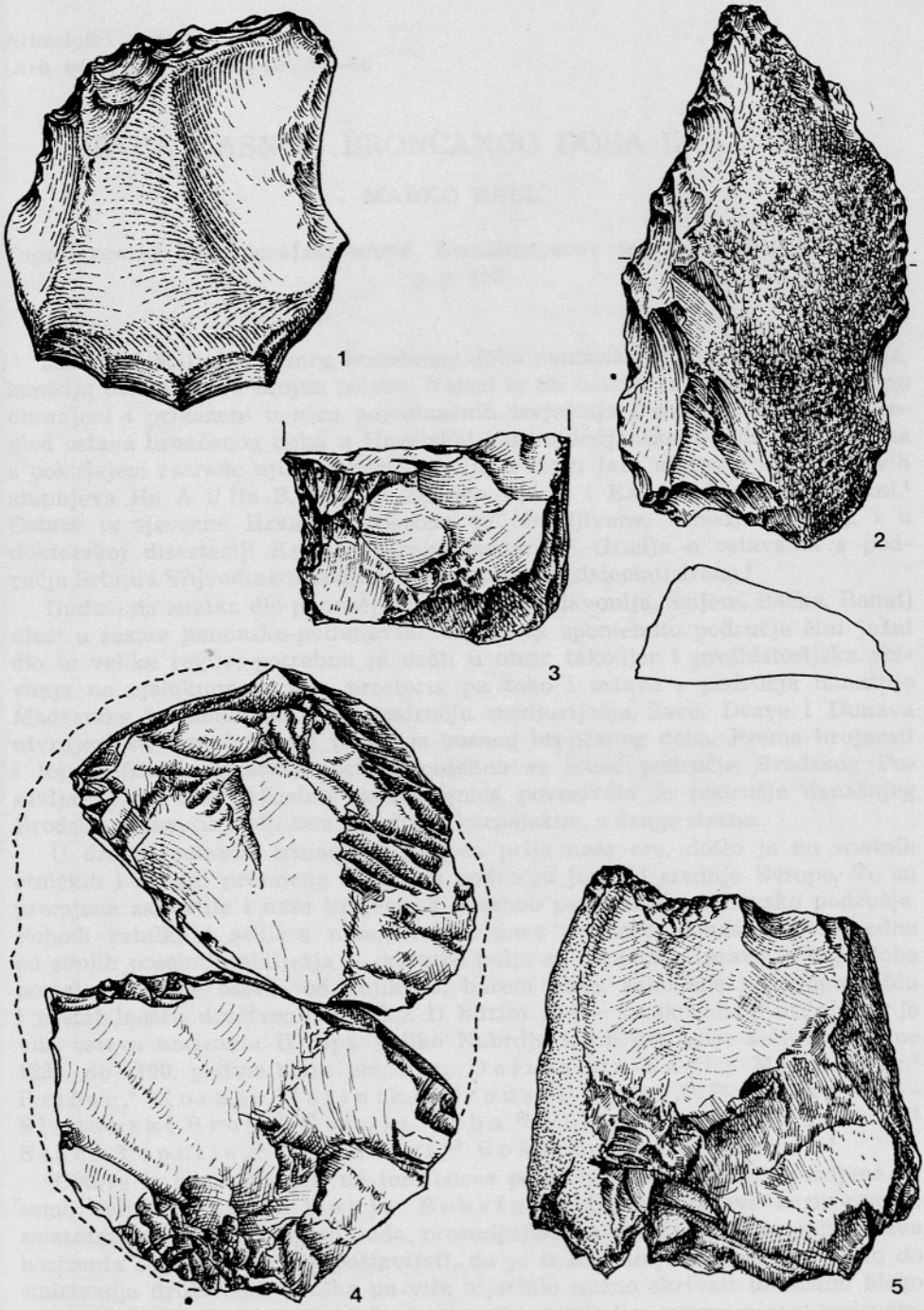

T. 16: Jama v Lozi, 1/1.
Taf. 16: Jama v Lozi, 1/1.

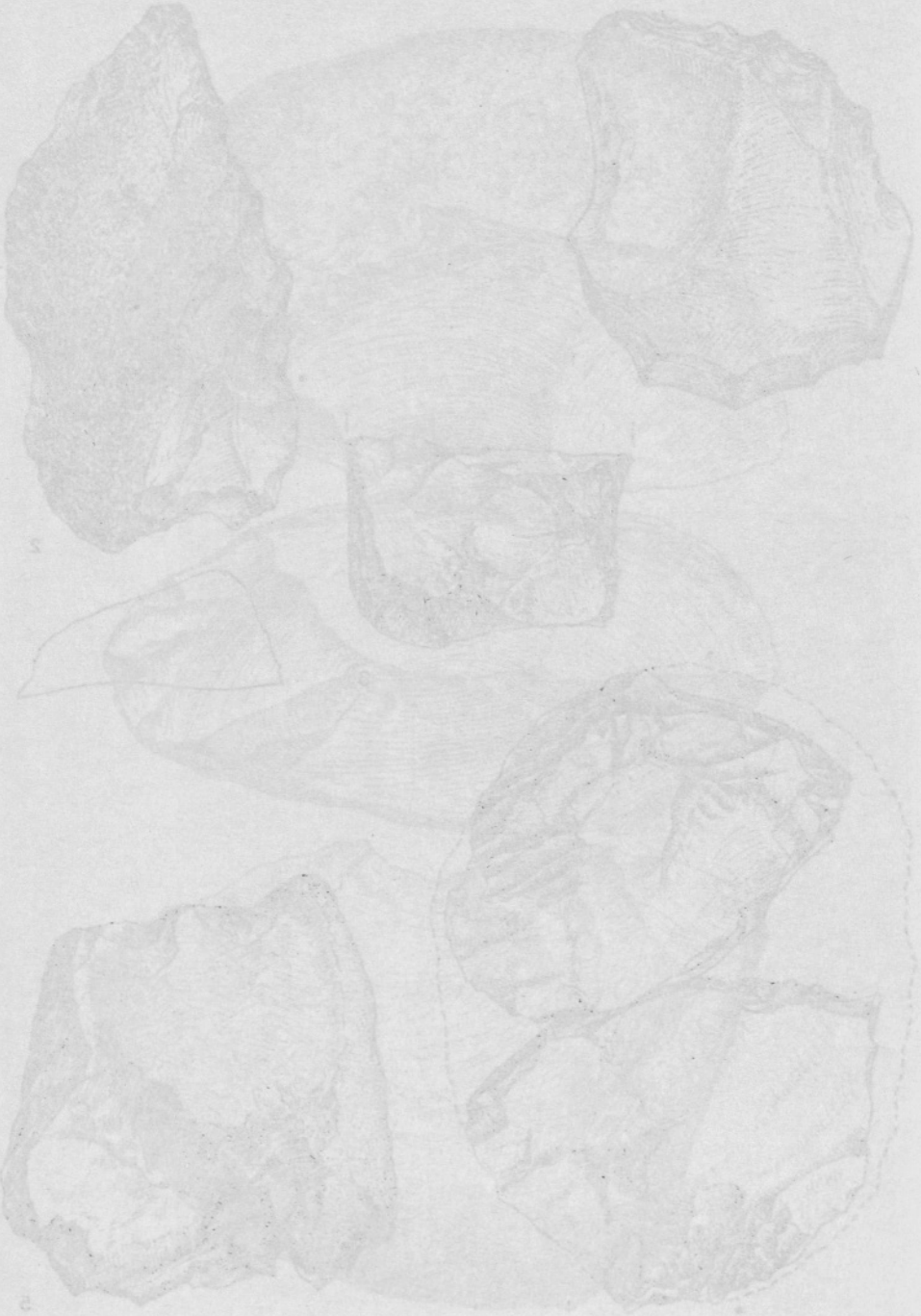

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1896, str. 77—96

OSTAVA KASNOG BRONČANOG DOBA IZ VIDOVICA

MARKO BABIĆ

Jugoslavenski leksikografski zavod, Strossmayerov trg 4, YU-41001 Zagreb, p. p. 410

Jedno od obilježja kasnog brončanog doba panonsko-podunavskog područja, izmedju ostalog, su i brojne ostave. Nalazi iz tih ostava su, uglavnom, stručno obradjeni i prikazani u nizu pojedinačnih izvještaja i studija. Sustavan pregled ostava brončanog doba u Hrvatskoj i u vojvodjanskom području Srijema s pokušajem razrade njihove periodizacije u četiri faze unutar P. Reineckovih stupnjeva Ha A i Ha B, dali su Zdenko Vinski i Ksenija Vinski-Gasparini.[1] Ostave iz sjeverne Hrvatske posebno su obradjivane, izmedju ostalog, i u doktorskoj disertaciji Ksenije Vinski-Gasparini.[2] Gradja o ostavama s područja Srbije i Vojvodine takodjer je prikupljana i sistematizirana.[3]

Budući da znatan dio područja naše zemlje (Slavonija, Srijem, Bačka, Banat) ulazi u sastav panonsko-podunavske regije, tj. spomenuto područje čini južni dio te velike regije, potrebno je uzeti u obzir takodjer i prethistorijska zbivanja na cjelokupnom tom prostoru, pa tako i ostave s područja današnje Madžarske i Rumunjske.[4] Na području medjuriečja Save, Drave i Dunava utvrdjeni su brojni skupni nalazi iz kasnog brončanog doba. Prema brojnosti i topografskom smještaju ostava posebno se ističe područje Brodskog Posavlja.[5] Sava kao prirodna saobraćajnica povezivala je područje današnjeg Brodskog Posavlja s alpskim, s jedne, i karpatskim, s druge strane.

U drugoj polovici trinaestog stoljeća prije naše ere, došlo je do znatnih etničkih i drugih promjena na širem području južne i srednje Evrope. Te su promjene zahvatile i naše krajeve, a posebno panonsko-podunavsko područje. Pohodi ratnika i selilaca naseljavajući nove prostore, donose sobom jedno od svojih posebnih obilježja — kulturu polja sa žarama.[6] Upravo iz toga doba postoje i brojne ostave od kojih su, barem neke, zakopane pred opasnošću i nestabilnošću društvenih prilika. U blizini lijeve savske obale utvrdjeno je više ostava horizonta II. tipa Veliko Nabrdje kojih datiranje seže u vrijeme 1230. do 1100. godine stare ere, kao: Dolina na Savi,[7] Mačkovac,[8] Pričac,[9] Gornji Slatinik,[10] Brodski Varoš,[11] Podcrkavlje-Slavonski Brod,[12] Gornja Vrba,[13] Poljanci I,[14] Poljanci II,[15] Staro Topolje,[16] Oprisavci,[17] Bošnjaci,[18] Račinovci.[19]

Ostave iz horizonta III. na tom istom području nisu brojne. Utvrdjene su samo dvije: Siče[20] i Donja Bebrina.[21] Ukoliko ostave horizonta II. smatramo skrivenim blagom, tada, prosudjujući na temelju malobrojnih ostava horizonta III, može se pretpostavljati, da je u XI. stoljeću stare ere došlo do smirivanja društvenih prilika pa više nije bilo nužno skrivati brončano blago u zemlju. Zatim, mogu se još spomenuti najmladje ostave s tog područja,

Sl. 1: Ostave kasnog brončanog doba u Posavlju.
Abb. 1: Spätbronzezeitliche Hortfunde im Savagebiet.

Beravci[22] iz horizonta IV te Ciglenik[23] i Slavonski Brod[24] iz horizonta V.

Medjutim, pored prilično brojnih i gusto rasporedjenih ostava s današnje lijeve savske obale, njezina desna obala je iznenadjujuće siromašna brojem ostava. Tamo su za sada utvrdjene samo dvije ostave: Mačkovac Bosanski[25] i Novi Grad kod Bosanskog Šamca,[26] zatim, ostava iz Vidovica koja do sada nije objavljena[27] te se i ne spominje u stručnoj literaturi.[27a] Premda je područje u neposrednoj blizini desne savske obale oskudno ostavama, one su ipak nešto brojnije nekoliko desetaka kilometara južnije od Save gdje su utvrdjene ostave: Brezovo polje,[28] Boljanić,[29] Monj,[30] Pašalići,[31] Hrge,[32] Drenovi Do,[33] Bokavić (Lukavac),[34] Tešanj,[35] i Gradačac.[36]

Nalazište ostave na području Vidovica

Na imanju, sada već pokojnog, Ilije Živkovića iz Donje Mahale, prilikom traktorskog oranja 1961. i 1962. godine bilo je izorano više brončanih predmeta. Njiva gdje su ti predmeti izorani naziva se Gajevi. Lokalitet se nalazi otprilike 1500 metara zapadno od Vidovica. Prije izoravanja ostave bio je tu pašnjak, a zemljište je »visoko«.[37] Prema kazivanjima pokojnikove supruge, Ruže Živković, prilikom izoravanja tih predmeta nisu pronašli nikakav lonac. Obradjujući tu njivu nisu uočili nikakve nalaze »zemljanog posudja« kao ni ostatke pepela i gareži ili nešto posebno. Medjutim, potrebno je naglasiti da se takvim nalazima i nije posvećivala odgovarajuća pažnja. Sitniji ulomci keramike na površini oranja za tamošnjeg čovjeka ne znače ništa posebno.

Ksenija Vinski-Gasparini je utvrdila, da su skoro na svim lokalitetima na kojima su u okolini Slavonskog Broda otkrivene ostave, površinski vidljivi ulomci keramike s profilacijama tipičnim za stariju kulturu polja sa žarama, što dozvoljava pretpostavku da su ostave često zakopavane u naseljima.[38]

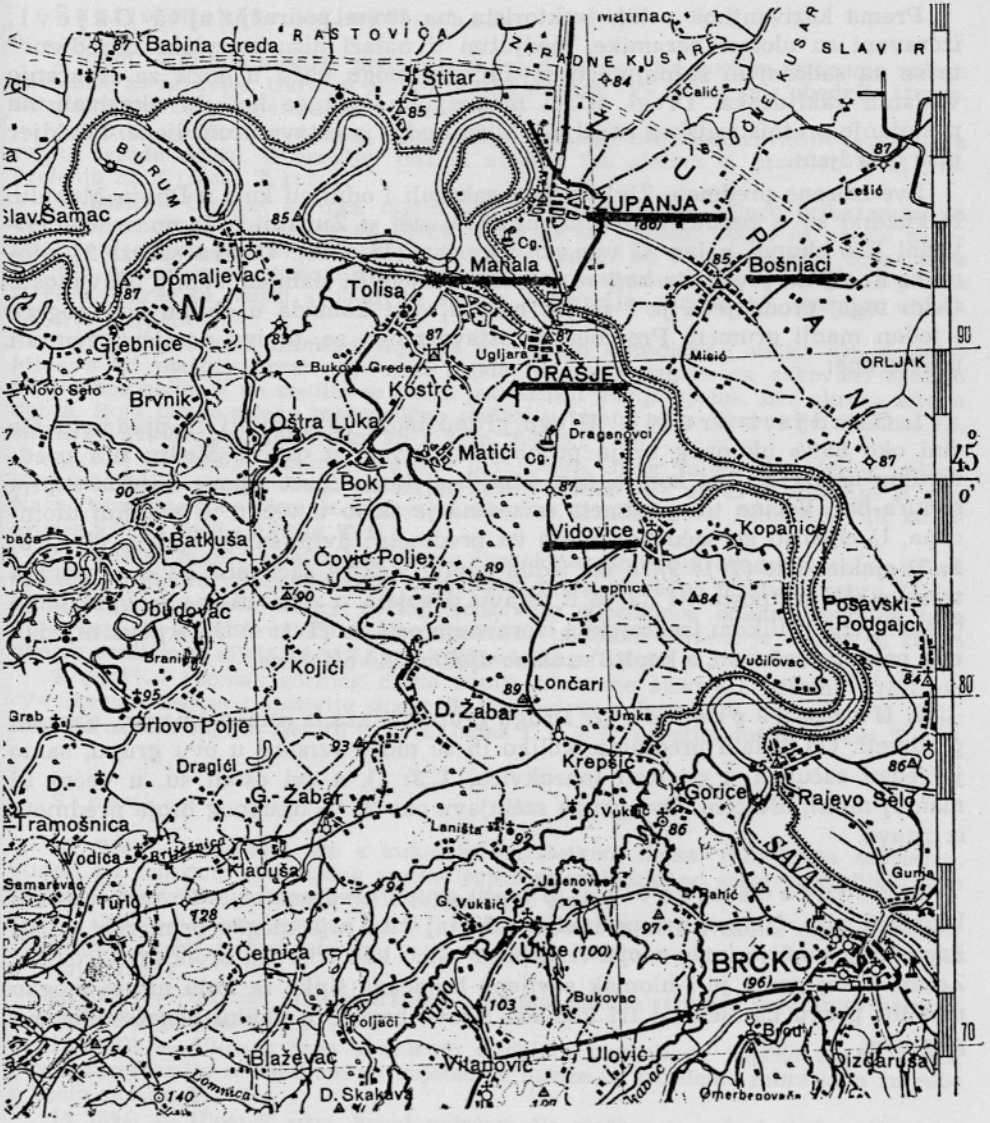

Sl. 2: Vidovice — pregledna karta (M. 1 : 200.000).
Abb. 2: Vidovice — Übersichtskarte (M. 1 : 200.000).

A. Mozsolics također tvrdi da su ostave zakopavane obično u blizini naselja ili u samom naselju, samo što u većini slučajeva tragovi naselja nisu utvrdjeni. Ostave su zakopavane tamo gdje je okolina bila poznata, gdje se za mjesto zakopanog blaga moglo orijentirati prema kućama, drveću, i sličnom, naime, mjesto zakopanog blaga moralo je ostati prepoznatljivo.[39]

Prema kazivanjima nekih traktorista, na širem području njivâ Gajevi, izoravani su ulomci keramike, medjutim ti nalazi nisu pouzdano odredjeni[40] te se na sadašnjem stupnju istraživanja ne mogu uzeti u obzir za stvaranje valjanih zaključaka. Drugi ostaci materijalne kulture koji bi ukazivali na postojanje prethistorijskog naselja u blizini gdje je ostava pronadjena, takodjer nisu utvrdjeni.

Sve izorane predmete Živkovići su sakupili i odnijeli kući u Donju Mahalu. Naknadno su ti predmeti otkupljeni za Muzej u Županji.[41] Tamo su evidentirani kao skupni nalaz Gajevo (inv. br. 372—398). Ostava sadrži 27 ulomaka ili cijelih predmeta koji se nalaze u boljem ili slabijem stanju očuvanosti. Osim toga, pronadjena je i sirova bronca, dva komada u obliku tzv. pogače i jedan manji grumen. Predmeti iz ostave mogu se, prema namjeni, svrstati u tri grupe:

1. Orudje i oružje. U ovu grupu može se ubrojati 18 predmeta što čini oko 66 % ukupnog broja pronadjenih stvari u ostavi. Medju tim predmetima nalaze se dva koplja, šest šupljih sjekira, devet srpova i jedna šuplja sjekira-bat. Većina tih predmeta sačuvana je samo u većim ili manjim ulomcima. U cijelosti su sačuvana samo tri predmeta: dvije šuplje sjekire (**T. 1:** 5; **1:** 3) sjekira-bat (**T. 1:** 9), a od jedne šuplje sjekire sačuvana su oba ulomka te se može pretpostaviti da je u ostavu dospjela u cijelosti, pa je vjerojatno prelomljena prilikom traktorskog izoravanja ostave. (**T. 1:** 4) Od srpova nijedan nije potpuno sačuvan, a koplja su samo djelomično oštećena.

2. Ukrasni predmeti. Drugu grupu nalaza iz ostave čine tzv. ukrasni predmeti. Od sedam predmeta, koliko ih se može svrstati u ovu grupu, samo je jedan sačuvan u cijelosti (narukvica, **T. 3:** 1), a svi ostali su, u većoj ili manjoj mjeri, oštećeni. Ova grupa sačinjava oko 25 % ukupnog broja predmeta iz ostave.

3. Brončana sirovina. U treću grupu predmeta svrstao sam masivni brončani klin. Naime, pretpostavljam da taj klin nije mogao primarno služiti kao orudje, već je imao svoju vrijednost samo kao izlivena brončana sirovina. Zatim, u toj grupi je i ulomak savijene brončane šipke za koju nisam mogao utvrditi pravu namjenu, i tri komada sirove bronce u obliku pogače odnosno grumena.

Katalog ostave

Oružje i orudje

Koplja

1. (386)[42] Brončano koplje listolikog oblika s dijelom usadnika. Presvučeno plemenitom patinom. Dimenzije: dužina 14,9, širina 3,6 cm. Težina 0,10 kg. **T. 1:** 1.

2. (387) — Brončano koplje s dužim usadnikom na kojemu se nalaze dvije nasuprotne rupice za zakovice. Presvučeno plemenitom patinom. Izrada dobra. Dimenzije: dužina 15,1, širina lista 3,5 cm. Težina 0,13 kg. **T. 1:** 2.

Šuplje sjekire i sjekira-bat

3. (379) — Šuplja sjekira, prelomljena ispod ukrasa. Na bočnim stranama nalaze se rupice za zakovice. Ukras u obliku četverostrukog -V- nalazi se s obadvije strane. Izrada dobra. Dimenzije: dužina 14 cm. **T. 1:** 4.

4. (383) — Ulomak donjeg dijela brončane sjekire. Bočno vidljiva plastična rebra. Izrada dobra. Dimenzije: dužina ulomka 7,6, sječiva 5, promjer otvora na prelomu 2,5 × 1,8 cm. **T. 1:** 8.

5. (382) — Ulomak gornjeg dijela šuplje sjekire. Slična nalazu prikazanom na **T. 1:** 6 po boji patine, ali se od njega razlikuje po ukrasu. Bočno se nalaze zadebljanja u obliku plastičnog rebra, a ukras se sastoji od dva vertikalna rebra koja počinju odmah ispod oboda i prate uzdužno bočne strane šireći se od oboda prema sječivu. Ukras se nalazi s obadvije strane. Dimenzije: dužina 4,3, promjer otvora 3,1 × 2,7 cm. **T. 1:** 7.

6. (384) — Šuplja brončana sjekira s tuljkom elipsoidnog oblika. Obod zadebljan s tri plastična prstena. Ispod oboda nalaze se rupice za zakovice. Sječivo polulučnog oblika a na sredini se nalazi polukružni manji isječak. Bez ukrasa, izrada dobra. Boja tamno-zelena mjestimično prelazi u tamno sivu. Dimenzije: dužina, 9,6, širina sječiva 3,5, promjer otvora 2,5 × 2 cm. **T. 1:** 5.

7. (378) — Šuplja sjekira sačuvana u cijelosti. Otvor tuljka elipsoidnog oblika, obod zadebljan. Ispod oboda nalazi se četverostruki -V- ukras s obadvije strane. Na bočnim stranama okrugle rupice za zakovice. Izrada dobra. Dimenzije: 16, širina oštrice 5,5 cm. Težina 0,57 kg. **T. 1:** 3.

8. (381) — Šuplja sjekira-bat. Otvor elipsoidnog oblika. S obadvije strane nalazi se ukras u obliku visećeg trokuta, a bočno se pruža po jedno plastično rebro. U donjem dijelu, umjesto oštrice postoji proširenje elipsoidnog oblika. Površina toga proširenja je izrazito uglačana od dugotrajne uporabe. Dimenzije dužina 8, širina donjeg proširenog dijela 4,1 × 3,4 cm. Težina 0,35 kg. **T. 1:** 9.

9. (380) — Ulomak gornjeg dijela šuplje brončane sjekire s ušicom. Trostruki -V- ukras nalazi se s obadvije strane. Patina svjetlo-zelene boje, pa se bojom razlikuje od ostalih šupljih sjekira izuzevši nalaz **T. 1:** 7. Dimenzije: dužina 5,5 cm. **T. 1:** 6.

Srpovi

10. (390) — Brončani srp s kukastim završetkom drška. Rub hrpta zadebljan. Sudeći po vanjskim obilježjima sastav legure se razlikuje, od sastava ostalih srpova u ostavi. Presvučen patinom svjetlo zelene boje. **T. 2:** 2.

11. (391) — Ulomak srpa, hrbat pojačan u obliku rebra uzduž cijelog sječiva. Presvučen finom tamno-zelenom patinom te se bojom patine razlikuje od ostalih u ostavi. **T. 2:** 1.

12. (392) — Ulomak srpa s drškom u obliku jezička (trna) s pojačanim gornjim rubom drške i hrpta. **T. 2:** 4.

13. (393) — Ulomak srpa s drškom u obliku naglašenog jezička (trna). Držak s polumjesečastim završetkom na kojemu se nalaze tri paralelna rebra koja se gube u tijelu sječiva. **T. 2:** 7.

14. (394) — Ulomak srpa, hrbat pojačan. Na sječivu se nalazi perforacija jajolikog oblika. Presvučen patinom svjetlo-zelene boje. **T. 2:** 9.

15. (395) — Ulomak srpa s drškom u obliku jezička (trna). Na dršku rubovi zadebljani, a po sredini se proteže središnje rebro. Patina svjetlo-zelene boje. **T. 2:** 6.

16. (397) — Ulomak nedoradjenog srpa (neuspio odliv) s drškom u obliku jezička (trna). Na oštrici se nalazi perforacija. **T. 2:** 8.

17. (396) — Ulomak sječiva srpa. Hrbat zadebljan i ojačan rebrom koje se stanjuje prema vrhu oštrice. Paralelno s hrptom nalazi se po cijelom sječivu još jedno rebro. **T. 2:** 5.

18. (398) — Manji ulomak hrpta i sječiva. **T. 2:** 3.

Ukrasni predmjeti

Narukvice

19. (372) — Brončana puno livena narukvica, rastavljenih krajeva, ukrašena vertikalnim narebrenjima i grančicama jele. Presvučena plemenitom patinom. Na dijelu narukvice ukras je oštećen. **T. 3:** 1.

20. (375) — Ulomak vjerojatno narukvice. **T. 3:** 4.

21.—22. (373—374) — Ulomci narukvice koji su, vjerojatno pripadali jedan drugom, naime, na mjestu preloma je vidljiv trag mehaničkog zahvata. Čini se da je to neuspio odliv. Na oba ulomka nalazi se isti ukras kao na **T. 3:** 1—3.

Falera

23. (388) — Veći dio ulomka falere s profiliranom alkom. Ukrašena koncentričnim plastičnim rebrima u obliku kružnice. Dio sa šiljatim završetkom u obliku roga je odlomljen, za sigurno pripada ovoj faleri. Izrada dobra. **T. 3:** 7.

Rukobran

24. (389) — Ulomak spiralna završetka rukobrana. Završetak je kvadratična presjeka. Izrada dobra. **T. 3:** 5.

Igla

25. (387) — Ulomak većeg dijela polusavijene igle. Bez ukrasa. **T. 3:** 8.

Brončana sirovina

26. (385) — Masivni brončani klin, gornji dio ima elipsoidni oblik. Tijelo puno, bočno, na 4,7 cm nalazi se uska šupljina kroz cijelo tijelo klina. Presvučen plemenitom patinom. Dimenzije: dužina 11, obujam u gornjem dijelu 12,7 cm. Težina 0,48 kg. **T. 3:** 9.

27. (376) — Ulomak savijene brončane šipke. Presvučena plemenitom patinom. **T. 3:** 6.

Sirova bronca

U ostavi se nalaze i tri komada sirove bronce, koji, iako pripadaju inventaru ostave, nemaju inventarske brojeve. Ukupna težina sirove bronce iznosi 1,92 kg.

— Najveći komad je u obliku tzv. pogače od kojeg su sa strane kidani manji komadi pa stoga ima nepravilan kružni oblik. Donji dio je ravan i gladak, a gornji neravan. Dimenzije: 12 × 9,8 cm, debljina 2 × 2,5 cm. Težina 1,43 kg.

— I drugi komad ima oblik pogače nepravilna kružna oblika, ali je znatno tanji i lakši od prethodnog. Dimenzije: 10,2 × 9 cm. Težina 0,25 kg.

— Manji grumen bronce, težak 0,24 kg.

Interpretacija i datiranje

Za ispravno tumačenje ostava potrebno je, po mogućnosti, utvrditi njihovu namjenu, tj. razlog zakopavanja dotične ostave. P. Reinecke,[43] G. Kraft[44] kao i niz drugih arheologa, zastupaju mišljenje o značenju ostava kao zakopanog blaga i na taj način skrivenog pred odredjenom opasnošću. Medjutim, H. J. Hundt je postavio tezu da ostave nordijskog kruga imaju sakralno značenje povezano s pogrebnim običajima.[45] Nakon tih postavki Hundta, ostave se obično svrstavaju u dvije glavne grupe: sakralne i profane.

Ostave ljevača bronce, putujućih trgovaca i drugih posjedovatelja »brončanog blaga« zakopane vjerojatno pred odredjenom nesigurnošću svrstavaju se u profane ostave. Takve ostave sadrže u znatnom postotku lomljenu broncu, a budući da sadrže raznovrsne predmete (orudje, oružje, nakit, i dr.), pripadaju tzv. miješanim ostavama.

Ostava pronadjena u Vidovicama sadrži ukupno 27 predmeta, od toga su 22 oštećena, tj. u ostavu su dospjeli kao veći ili manji ulomci što ostavi daje visok postotak lomljene bronce (81 %). Osim toga, još su pronadjena i tri komada sirove bronce. Prema tome, ostavu iz Vidovica možemo svrstati u grupu miješanih ostava profana značenja s velikim postotkom lomljene bronce. Po sastavu predmeta u ostavi (orudje, oružje, nakit, sirova bronca) ostava iz Vidovica se potpuno uklapa u niz drugih ostava savsko-dravskog medjuriječja i područja sjeverne Bosne, gdje su utvrdjene, uglavnom, miješane ostave profang značenja. Naime, sve ostave horizonta II.[46] sadrže u većem ili manjem postotku lomljenu broncu. Osim toga, u inventaru tih ostava veoma se često nalazi i sirova, neobradjena bronca.[47] Sirovu broncu sadrže, uglavnom, i ostave pronadjene na lokalitetima s lijeve strane današnjeg toka rijeke Save kao: Pričac, Gornji Slatinik, Brodski Varoš, Podcrkavlje-Slavonski Brod, Gornja Vrba, Poljanci II, Beravci, Bošnjaci, Račinovci[48] te ostave s desne savske obale, Mačkovac Bosanski[49] i Novi Grad.[50] Zatim, ostave horizonta II. prate takodjer loše izlivene, nedovršene ili privremeno odbačene izradjevine.

Lomljena bronca, loše izliveni predmeti te sirova bronca, obilježja su ostava horizonta II, a takva obilježja ima i ostava pronadjena u Vidovicama.

Datiranje ostave iz Vidovica mogu u znatnoj mjeri olakšati nalazi već poznatih i objavljenih ostava. Stoga ću ukratko ukazati na analogije s drugim ostavama.

Vidovačka ostava sadrži, izmedju ostalog, i dva koplja koja su samo u manjoj mjeri oštećena, pa se mogu uzeti u obzir za analogije. Našim primjercima može se navesti više analogija iz ostava horizonta II. tipa Veliko Nabrdje. Tako npr. analogija koplju (**T. 1:** 1) postoji u ostavi Brodski Varoš[51] koje K. Vinski Gasparini opisuje kao »lovorasto koplje širokog središnjeg rebra i kratkog nasada«, dosta je često u inventaru nalaza sjeverne i južne Italije.[52] Zatim, daljnje analogije nalazimo u ostavama Otok-Privlaka[53], Bizovac,[54] Poljanci,[55] Punitovci,[56] Donja Bebrina,[57] Nova Bingula[58] i Donji Petrovci, gdje su u ostavi pronadjena isključivo koplja koja tipološki pripadaju razdoblju halštata A_1 — horizonta II. **59**.

Medjutim, tijekom starije kulture polja sa žarama koplja nisu bila u znatnijoj mjeri podložna promjenama te stoga ne mogu poslužiti za uže vremensko stupnjevanje.[60] Koplja iz ostave u Vidovicama, prema svojim tipološkim obilježjima, nisu teritorijalno vezana za neko odredjeno područje ili kulturne grupe. Takvi tipološki oblici pojavljuju se u ostavama, kako Karpatske kotline, tako i u ostavama srednje Evrope, premda su u ostavama na području srednjeg Podunavlja najčešće in najbrojnije zastupljeni.

U ostavi je zastupljeno sedam šupljih sjekira pribrajajući u tu skupinu i šuplju sjekiru-bat (**T. 1:** 9). U cijelosti su sačuvane tri šuplje sjekire uključujući i sjekiru-bat, zatim, jedna prelomljena ali su sačuvana oba ulomka te dva fragmenta gornjeg dijela šupljih sjekira s ušicom i jedan ulomak donjeg dijela s oštricom.

Šuplje sjekire s ušicom ili bez nje, ukrašene u obliku slova »V« (**T. 1:** 3, 4, 6), karakterističan su srednjopodunavski tip Ha A vremena i nalaze se skoro u svim ostavama horizonta II. sjeverne Hrvatske, od Hrvatskog Zagorja i gornje Podravine do zapadnog Srijema,[61] a zastupljene su i u ostavama horizonta III. Analognih nalaza primjercima iz Vidovica ima više. Analogije šupljim sjekirama (**T. 1:** 3, 4) postoje u ostavama: Brodski Varoš,[62] Podcrkavlje-Slavonski Brod,[63] Mesić[64] Privina glava kod Šida[65] i dr. Šuplja sjekira (**T. 1:** 5) ima analogije u ostavama Brodskog Varoša,[66] i Mačkovca,[67] a ulomak šuplje sjekire s ušicom (**T. 1:** 6) sličan je primjercima iz ostave Otok-Privlaka,[68] Bizovac,[69] Poljanci I.,[70] Mačkovac[71] i Brestovik II.[72] Ulomak (**T. 1:** 7) sličan je primjercima iz Bizovca[73] i Brodskog Varoša.[74] Ulomci šupljih sjekira (**T. 1:** 6, 7) razlikuju se od ostalih sjekira patinom svjetlo-zelene boje i slabijom kvalitetom bronce.

Prema tome, svi nalazi šupljih sjekira iz ostave u Vidovicama imaju odgovarajuće analogije u ostavama horizonta II. tipa Veliko Nabrdje pa se ta podudarnost može uzeti u obzir s drugim odgovarajućim pokazateljima za datiranje ostave.

Iz te grupe predmeta može se posebno izdvojiti šuplja sjekira-bat (**T. 1:** 9) dobro uščuvana, kvalitetne izrade te s vidljivim tragovima trajnije uporabe. Sličan nalaz sadrži i ostava Boljanić.[75]

Srpovi su u ostavi brojnošću (devet primjeraka) najbolje zastupljeni i čine upravo trećinu svih predmeta ostave. Medjutim, nijedan srp nije u cijelosti sačuvan. Četiri srpa imaju potpuno sačuvane drške te veći ili manji dio sječiva (**T. 2:** 2, 4, 6, 7). Tri primjerka imaju sačuvan samo veći ili manji dio sječiva (**T. 2:** 1, 5, 9). U ostavi se pronašao i jedan neuspjeli primjerak odlijeva (**T. 2:** 8) i jedan manji ulomak hrpta (**T. 2:** 3).

Analogije srpovima iz ostave u Vidovicama brojne su u ostavama starije kulture polja sa žarama od srednje Evrope do istočne Karpatske kotline, stoga se neće ukazivati na pojedinačne analogije. Medju brojnim nalazima srpova s drškom u obliku jezička (trna), a takva su u našoj ostavi četiri (**T. 2:** 4, 6, 7, 8, 9), nije moguće izvršiti užu kronološku distinkciju unutar Br D i Ha A_1 stupnja.[76] Srpovi s kukastim završetkom drške iznimna su pojava. Medjutim, upravo takav srp pronadjen je u ostavi iz Vidovica (**T. 2:** 2) te ga je potrebno posebno izdvojiti, jer je važan za datiranje same ostave. Srpovi s drškom u obliku kuke, tipološki su nešto stariji od onih s drškom u obliku jezička pa su češće povezani s nalazima Br D vremena Transilvanije. U našim ostavama rijetko se nalaze srpovi s drškom u obliku kuke, i to, uglavnom, u kompleksu ranijeg Ha A stupnja.[77] Analogije našem primjerku potvrdjene su u ostavama Otok-Privlaka,[78] Bizovac[79] i Jarak I.[80] Srpovi s kukastim završetkom drške često se nalaze u ostavama u Rumunjskoj.[81]

Srpove iz ostave u Vidovicama, na temelju analognih nalaza, možemo bez dvojbe datirati u Br D i Ha A_1 stupanj, tj. unutar horizonta II. starije kulture polja sa žarama.

U ostavama Brodskog Posavlja utvrdjeni su, izmedju ostaloga, i nalazi ukrasnih ploča. To su uglavnom okrugle ploče od tzv. bijele bronce ukrašene narebrenjima ili koncentričnim plastičnim kružnicama radjene tehnikom lijevanja, a ne iskucavanja. Izrada ukrasnih ploča, u doba starije kulture polja sa žarama u Slavoniji, može se smatrati jednom od značajki i posebnog obi-

lježja tamošnjeg radioničkog majstorstva, a osim toga, karakteristična su pojava unutar fundusa ostava horizonta II. kulture polja sa žarama sjeverne Hrvatske.

Ukrasne ploče se razlikuju od falera po načinu izrade i konstrukciji za pričvršćavanje. Falere imaju na vrhu rupu za provlačenje zakovica oblikovane ili poput trna, ili savijene u petlji, pa primjerku ukrasnih ploča iz Brodskog Varoša[82] ne možemo smatrati falerama.[83] Iako se u stručnoj literaturi ne pravi uvijek stroga distinkcija u nazivu izmedju ukrasne ploče i falere, ipak sam nalaz ulomka iz ostave u Vidovicama (**T. 3:** 7) odredio kao faleru. Izradjena je tehnikom lijevanja kao i ukrasne ploče iz ostave Brodskog Varoša kojima je nalaz iz Vidovica veoma sličan, posebno nekim primjercima iz te ostave,[84] a od kojih se razlikuje lijepo izradjenom profiliranom alkom na vrhu i rogo(m)vima koji izrastaju iz gornje plastične kružnice (**T. 3:** 7).

Falera iz Vidovica ima odredjenih sličnosti s ukrasnom pločom iz ostave u Vinči[85] koja takodjer ima na gornjoj strani profiliranu alku,[86] kao i ukrasnom pločom iz ostave Privina glava kod Šida.[87] Izrazite analogije postoje i u nalazima Uioara de Sus u Rumunjskoj[88] te osobito s nalazom iz Ficesu Gherrlii II.[89]

Ksenija Vinski-Gasparini, vrsna poznavateljica ostava iz doba kulture polja sa žarama, naglašava da nalazi falera na području sjeverne Hrvatske skoro potpuno nedostaju.[90] U stručnoj literaturi nisam našao potpunu analogiju ulomku falere iz Vidovica.

Ostava iz Vidovica sadrži i ulomak spiralnog završetka rukobrana. Rukobrani se mogu smatrati kao relikt nakita srednjeg brončanog doba svojstven za kasniji horizont ostava tipa Rimavská Sobota Br D vremena i za inventar mladje faze kulture Piliny sjeverozapadne Madžarske i jugoistočne Slovačke.[91] Rukobrani sa spiralnim završecima ubrajaju se u grupu predmeta karakterističnim za ostave horizonta II. tipa Veliko Nabrdje. Ostava iz Bošnjaka, koja je istodobno i teritorijalno najbliža ostavi u Vidovicama, sadrži takodjer, izmedju ostalog, i rukobrane sa spiralnim završecima. Osim toga, ostava iz Bošnjaka veoma je značajna za odredjivanje i datiranje nalaza horizonta II u medjuriječju, »te od 27 ostava sjeverne Hrvatske tog vremena ona svakako predstavlja jednu od najstarijih u njihovu medjusobnom odnosu«.[92] Dijelovi spiralnih rukobrana u inventaru ostava horizonta III. isčezavaju,[93] stoga, ulomak spiralnog završetka rukobrana iz naše ostave (zajedno sa srpom **T. 2:** 2) odredjuje vidovačku ostavu kao jednu od starijih u grupi ostava horizonta II. tipa Veliko Nabrdje.

Izdvajajući pojedine predmete iz ostave i ukazujući na analogije u drugim ostavama, može se na kraju izdvojiti još jedan predmet kojeg sam uvjetno nazvao klin (**T. 3:** 9). Tijelo tog masivnog klina je probušeno, medjutim, promjer šupljine tako je malen, da se pouzdano smije tvrditi, da takva šupljina nije mogla služiti za pričvršćivanje držalja, nego samo za provlačenje tanke žice ili uzice (poradi spretnijeg nošenja). Analogiju tom klinu utvrdio sam u ostavi Boljanić.[94] Radmila Jovanović pretpostavlja da su takvi klinovi zapravo izlivena bronca. Takva pretpostavka čini se prihvatljivom pa se i klin iz ostave u Vidovicama može, najvjerojatnije, držati za izlivenu broncu koja je kao takva imala svoju odgovarajuću vrijednost.

Na temelju ukazanih analogija, ostava iz Vidovica, može se bez poteškoće svrstati u grupu ostava horizonta II. tipa Veliko Nabrdje.

Odredjivanje ostave

Ostava iz Vidovica već je odredjena kao miješana i profana značenja, medjutim, ostaje otvoreno pitanje da li je to naseobinska ili pak ostava putujućeg trgovca, tj. majstora ljevača, koji je na tom mjestu želio privremeno skriti brončano blago. Naime, više autora prihvaća pretpostavku da su ostave zakopavali trgovci putujući iz jednog kraja u drugi te je i niz ostava upravo odredjeno kao ostave putujućih trgovaca-majstora.

U neposrednoj blizini, gdje je ostava pronadjena, nisu utvrdjeni drugi ostaci materijalne kulture koji bi ukazivali na postojanje onodobnog naselja pa tako manjkaju uvjerljivi dokazi za odredjivanje te ostave kao naseobinske. Medjutim, valja primijetiti da su u bližoj okolici Vidovica, tj. mjesta gdje je ostava pronadjena, utvrdjeni ostaci materijalne kulture prethistorijskih razdoblja. Na području Donje Mahale, šest do osam kilometara sjeverozapadno od nalazišta ostave, arheološki nalazi ukazuju da je to područje bilo nastanjeno u neolitiku,[95] eneolitiku[96] i kasnolatenskom razdoblju.[97] Oko bakrenih i brončanih nalaza s područja Orašja[98] svojedobno se razvila odredjena polemika izmedju Truhelke i Ljubića,[99] a Brunšmid je pošao korak dalje sumnjajući da su svi ti nalazi uopće u Orašju i pronadjeni.[100] Stoga u stručnoj literaturi postoji odredjena rezerva prema nalazima iz Orašja.[101] Medjutim, ipak valja istači, da se poslije Brunšmidove sumnje otkrilo u Donjoj Mahali 1924. godine, neolitsko naselje koje je postojalo i u eneolitiku. Ti prethistorijski nalazi u neposrednoj blizini Orašja, mogu se uzeti kao odredjene potvrde da su osporavani predmeti, koje je Aleksandar Oršolić darovao Narodnom muzeju u Zagrebu označuvajući ih kao nalaze iz Orašja, zacijelo i pronadjeni na području Orašja.

Osim toga, i na području današnje općine Županja, pouzdano su utvrdjeni nalazi iz brončanog doba u Štitaru, Županji[102] i Bošnjacima gdje je pronadjena i ostava iz kasnog brončanog doba.[103]

Prema tome, pet do deset kilometara sjeverno, sjevernozapadno i zapadno od Vidovica, pouzdano su utvrdjeni ostaci materijalne kulture iz neolitika, eneolitika, brončanog i latenskog doba. U Vidovicama su pak utvrdjeni ostaci iz antičkog doba[104] gdje se običaj spaljivanja pokojnika zadržao veoma dugo.[105]

U bližoj okolici Vidovica potvrdjen je odredjeni kontinuitet života od neolitika pa nadalje, a postoje i tragovi života iz brončana doba. Uzimajući sve to u obzir, kao i za sada neodredjene nalaze keramike s područja njiva Gajevi, može se pretpostavljati da je u Vidovicama, ili bližoj okolici, moglo postojati naselje u kasno brončano doba te da je i prikazana ostava, vezana uz to naselje. Ostava je mogla pripadati nekom domaćem trgovcu, sakupljaču, ili čak domaćem majstoru, tj. može se samo pretpostavljati da je to naseobinska ostava. U nedostatku pouzdanih dokaza za odredjivanje ostave iz Vidovica kao naseobinske, ne bi se smjela odbaciti ni mogućnost pripadanja ostave nekom putujućem trgovcu — majstoru, koji se, zakopavši svoju robu, više nije vratio po zakopano blago.

U svakom slučaju, ostava ima značenje zakopanog blaga, a na sadašnjem stupnju istraživanja toga dijela Bosanske Posavine ne može se sa sigurnošću odrediti, da li je to naseobinska ili pak ostava putujućeg trgovca-majstora.

Zaključak

Predmeti iz ostave u Vidovicama razlikuju se po oblicima i namjeni. Iako nisu kemijski analizirani, procjenjujući po vanjskom izgledu: boji patine i općoj očuvanosti pojedinih predmeta, uočljivo je da se predmeti medjusobno razlikuju, izmedju ostalog i po sastavu legure, tj. kvalitet legure je boljeg ili slabijeg sastava.

Što se tiče tehnike izrade pojedinih predmeta, može se općenito reći da je primjenjena tehnika lijevanja u kalupima a oštrice su dotjerivane iskivanjem. Primjenjena tehnike u izradi predmeta iz ostave, ukazuje na visok stupanj umijeća izrade i obrade metala. Zaključujući prema analogijama, utvrdjeno je, da dio predmeta iz ostave ima znatnih sličnosti s predmetima iz ostava horizonta II. savsko-dravskog medjuriječja, odnosno radioničkog kruga Brodskog Posavlja, ali su istodobno uočljive i analogije s nalazima u ostavama Transdanubije tipa Kisapáti-Lengyeltóti, odnosno Cincu-Suseni Transilvanije, a očituju se i obilježja nalaza ostava tipa Rimavská Sobota.

Predmeti pronadjeni u ostavi Vidovice, kao što je već naglašeno, medjusobno se razlikuju i pouzdano se može tvrditi da su nastajali u jednom dužem vremenskom razdoblju. U okolici Vidovica utvrdjeni su ostaci materijalne kulture iz prethistoriskih razdoblja od neolitika pa nadalje, što na odredjeni način ukazuje na kontinuitet života na tom području. U neposednoj blizini ostave nisu utvrdjeni ostaci materijalne kulture kasnog brončanog doba te se ne može ostava sa sigurnošću odrediti kao naseobinska, premda postoje razlozi za takvu pretpostavku.

Uzimajući u obzir analogije na koje sam već prije ukazao, kao i niz drugih sličnosti i podudarnosti s nizom ostava Brodskog Posavlja, sjeverne Bosne, ostava u Rumunjskoj i Madžarskoj, o kojima se nije izričito govorilo, ostava iz Vidovica može se datirati u razdoblje Br D — Ha A_1 stupnja, i to kao jedna od starijih iz horizonta II. tipa Veliko Nabrdje s izraženim obilježjima Br D stupnja, tj. apsolutno kronološki u razdoblje 13. i 12. stoljeća prije naše ere.

M. BABIĆ 1978 *Bosanska Posavina u prethistorijskom i antičkom razdoblju*, magistarski rad, rukopis.

M. BABIĆ 1979 Nalazi rimskog novca u Vidovicama, *Živa antika* 29, 275—285.

M. BABIĆ 1980 Arheološko otkriće iz antičkog doba u Vidovicama, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 24, 19—25.

M. BABIĆ 1980 a Istraživanje ostataka antičkog naselja u Vidovicama, *Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne* 13, 123—134.

A. BENAC 1964 *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu.*

J. BRUNŠMID 1902 Nahodjaji bakarnog doba iz Hrvatske, Slavonije i susjednih zemalja. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* n. s. 6; 32—67.

M. BULAT 1969 Bakrene sjekire u Muzeju Slavonije, *Osječki zbornik* 8, 5—29.

M. BULAT 1973—1975 Kasnobrončanodobni depo iz Poljanaca na Savi, *Osječki zbornik* 14—15, 3—56.

V. G. CHILDE 1929 *The Danube in Prehistory.*

B. ČOVIĆ 1955 Preistoriski depo iz Lukavca, *Glasnik Zemaljskog muzeja* n. s. 10, 91—102.

B. ČOVIĆ 1957 Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz BiH, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 12, 241—255.

B. ČOVIĆ 1976 *Od Butmira do Ilira.*

T. DRAGIČEVIĆ 1897 Nahogjaji iz brončanog i bakarnog doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 9, 479—481.

F. FIALA 1899 Prähistorische Bronzen aus Bosnien und Herzegovina, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 6, 141—143.

D. GARAŠANIN 1954 *Katalog metala.*

D. GARAŠANIN i dr. 1975 *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini.*

M. GARAŠANIN 1983 Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Srbiji, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, sv. 4, brončano doba.

J. HAMPEL 1886—1896 *A bronzkor emlékei Magyarhonban* 1—3.

F. HOLSTE 1951 *Hortfunde Südosteuropas.*

F. HOLSTE 1962 *Zur Chronologie der südosteuropäischen Depotfunde der Urnenfelderzeit.*

H. J. HUNDT 1955 Versuch zur Deutung der Depotfunde der nordischen jüngeren Bronzezeit, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 2.

R. JOVANOVIĆ 1958 Dve preistoriske ostave iz severoistočne Bosne, *Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne* 2, 23—25.

M. KOSORIĆ 1970 Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja, *Članci i gradja za kulturnu istoriju istočne Bosne* 8, 41—43.

G. KRAFT 1926 *Die Kultur der Bronzezeit in Süddeutschland.*

Š. LJUBIĆ 1889 *Popis arkeologičkoga odjela nar. zem. muzeja u Zagrebu* sv. 1.

Š. LJUBIĆ 1892 Napadaj Dra Truhelke čuvara kod zem. muzeja u Sarajevu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 14, 85—96.

M. MANDIĆ 1927 Brončani nalaz u Novom Gradu kod Bosanskog Šamca, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 39, 205.

M. MANDIĆ 1927 a Rezultati otkapanja neolitskog naselja u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 39, 199—205.

G. v. MERHART 1955 Über blecherne Zierbuckel (Faleren), *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 2, 28—116.

R. MIRCEA 1963 Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit, *Dacia* 7, 177—210.

A. MOZSOLICS 1967 *Bronzefunde des Karpatenbeckens.*

A. MOZSOLICS 1973 *Bronze — und Goldfunde des Karpatenbeckens.*

M. PETRESCU-DÎMBOVITA 1977 *Depozitele de bronzuri din România.*

M. PETRESCU-DÎMBOVITA 1978 Die Sicheln in Rumänien, *Prähistorische Bronzefunde* 18, 1.

J. PETROVIĆ 1925 Izvještaj o neolitskom naselju u Donjoj Mahali kod Orašja na Savi, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 37, 137—140.

V. PLEMIĆ 1981 Prethistorijski metalni predmeti s područja Županje u Muzeju u Županji, *Županjski zbornik* 7, 97—103.

P. REINECKE	1930	Die Bedeutung der Kupferbergwerke der Ostalpen für die Bronzezeit Mitteleuropas, *Schumacher-Festschrift.*
P. SCHAUER	1974	Der urnenfelderzeitliche Depotfund von Dolina, Gde und Kr. Nova Gradiška, Kroatien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 21, 93—124.
S. SIELSKI	1931	Arheološki nalasci u okolici Travnika i Žepča. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 43, 7—12.
N. TASIĆ	1972	Die Pannonische Tiefebene und Zentralbalkan am Übergang von der mittleren in die späte Bronzezeit, *Balcanica*, 3, 93—115.
Ć. TRUHELKA	1892	Dvije starine bakrenog doba i sjekira od mjedi nadjene u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 4, 80—83.
Ć. TRUHELKA	1906	Prethistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini. Nalaz broncane dobe iz Drenova Dola, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 18, 265—275.
Ć. TRUHELKA	1907	Prethistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini. Nalazi broncane dobi iz Tešnja i okolice. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 19, 62—75.
Ć. TRUHELKA	1914	Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, *Glasnik zemaljskog muzeja* 26.
K. VINSKI-GASPARINI	1973	*Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj.*
K. VINSKI-GASPARINI	1979—1980	Ostava kasnog brončanog doba iz Punitovaca kod Djakova, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, s. 3, 12—13, 87—103.
K. VINSKI-GASPARINI	1983	Ostave s područja kulture polja sa žarama, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, sv. 4, brončano doba, 647—667.
Z. VINSKI	1959	O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, *Arheološki radovi i rasprave* 1, 207—236.
Z. VINSKI-K. VINSKI-GASPARINI	1956	Prolegomena k statistici i kronologiji prethistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvodjanskom području Srijema, *Opuscula Archaeologica* 1, 57—109.

[1] Z. Vinski-K. Vinski, 1956, 57—109. Podatke o ostavama s područja naše zemlje donose u svojim radovima V. G. Child, 1929; F. Holste, 1951, 1962, zatim N. Aberg, J. Nestor, F. Tompa i drugi.

[2] K. Vinski-Gasparini, 1973.

[3] D. Garašanin, 1954; D. Garašanin i dr. 1975.

[4] J. Hampel, 1—3, 1886—1896; R. Mircea, 1963, 177—210; A. Mozsolics, 1967, 1973; M. Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 1978.

[5] K. Vinski-Gasparini, 1973, Karta rasprostranjenosti faze II, T. 132 i druge.

[6] B. Čović, 1976, 105—109; N. Tasić, 1972, 93—115.

[7] P. Schauer, 1974, 93—124. Za lokalitete koji se navode u bilješkama 7—24 nisam smatrao potrebnim ukazivati na literaturu budući da je ona iscrpno navedena u K. Vinski-Gasparini, 1973, 177—187, stoga se u bilj. samo upućuje na str. u knjizi gdje se nalazi literatura, a navedena je samo literatura nastala poslije 1973. godine.

[8] K. Vinski-Gasparini, 1973, 100, 181, T. 73.

[9] *Ibidem*, 99—100, 183; T. 71—72.

[10] *Ibidem*, 97—98, 180; T. 69—70.

[11] *Ibidem*, 90—96, 178; T. 52—65.

[12] *Ibidem*, 96—97, 183; T. 66—58.

[13] *Ibidem*, 88—90, 180; T. 50—51.

[14] *Ibidem*, 86—88, 183; T. 48—49.

[15] M. Bulat, 1973—1975, 3—37; T. 1—16.

[16] K. Vinski-Gasparini, 1973, 105—106, 185. Ostava nije ilustrirana.

[17] K. Vinski-Gasparini, 1983, 654; Karta br. 16: 11.

[18] K. Vinski-Gasparini, 1973, 82, 178; T. 30 A.

[19] *Ibidem*, 82—83, 183; T. 30 B.

[20] *Ibidem*, 137—138, 184; T. 95.
[21] *Ibidem*, 137, 179/T. 94.
[22] *Ibidem*, 166—167, 177; T. 108—109.
[23] *Ibidem*, 178; T. 126 A.
[24] *Ibidem*, 184; T. 106 C.
[25] F. Fiala, 1899, 141—143.
[26] M. Mandić, 1927, 205; T. 3—4.
[27] M. Babić, 1978, 50; Prilog 5—8: 5—13 ukazao je na postojanje ostave iz Vidovica.
[27 a] Na ostavu iz Vidovica ukazano je u *Općoj enciklopediji* 8 (1982), 509, zatim, M. Babić, Vidovice, *Enciklopedija Jugoslavije* 2 (1985), 680. (Izdanje u ćirilici.)
[28] S. Sielski, 1931, 7—12.
[29] R. Jovanović, 1958, 23—35.
[30] *Ibidem*.
[31] B. Čović, 1957, 249—251.
[32] T. Dragičević, 1897, 479—481.
[33] Ć. Truhelka, 1906, 265—276.
[34] B. Čović, 1955, 91—102.
[35] D. Garašanin, 1954, 31; T. 17, 57: 6—9; Ć. Truhelka, 1907, 62—75.
[36] Z. Vinski, 1959, 207—236; Ć. Truhelka, 1914, 75.
[37] U Vidovicama i okolici pojam visokog zemljišta označava gredu, tj. zemljište koje nije podvodno i barovito, a za vrijeme manjih savskih poplava ostajalo je nepoplavljeno.
[38] K. Vinski-Gasparini, 1973, 78.
[39] »Wie aus zahlreichen Beispielen zu erkennen ist, wurden die Depotfunde gewönlich in der Nähe von Siedlungen oder in den Siedlungen selbst vergraben, nur sind in den meisten Fällen die Wohnplätze nicht erforscht... Die Depotfunde wurden natürlich dort versteckt, wo die Umgebung bekannt, wo das Versteck durch Häuser, Baüme, Sträucher, Felsen usw. irgendwie gekennzeichnet war...«. A. Mozsolics, 1967, 112.
[40] Autor nije osobno vidio nalaze keramike s područja Gajeva, a na temelju samo usmenih kazivanja o tim nalazima ne može se donijeti pouzdan zaključak.
[41] Za dozvolu objavljivanja ostave iz Vidovica, kao i odredjenu stručnu pomoć, posebno zahvaljujem direktoru Muzeja u Županji, prof. Višnji Plemić. Za stručne savjete zahvaljujem dr. Kseniji Vinski-Gasparini iz Zagreba i prof. Dubravki Balen-Letunić, iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.
[42] Broj u zagradi označava inventarski broj Muzeja u Županji.
[43] P. Reinecke, 1930.
[44] G. Kraft, 1926.
[45] H. J. Hundt, 1970.
[46] Detaljnije o terminologiji horizont — faza vidi: K. Vinski-Gasparini, 1983, 649—651.
[47] »Od 28 ostava faze II njih 19 sadrži grumenje sirove bronce,..«. K Vinski-Gasparini, 1973, 78.
[48] Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, 1956, 80—90; K. Vinski-Gasparini, 1973, 177 do 187.
[49] Cf. bilj. 25.
[50] Cf. bilj. 26.
[51] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 61: 24.
[52] *Ibidem*, 94.
[53] *Ibidem*, T. 27: 29
[54] *Ibidem*, T. 37: 12, 21.
[55] M. Bulat, 1973—1975, T. 3: 1, 3.
[56] K. Vinski-Gasparini, 1979—1980, T. 1: 4, 5.
[57] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 94: 6. Ostava iz Donje Bebrine datira se kao jedna od najstarijih ostava horizonta III. *Ibidem*, 137.
[58] D. Garašanin i dr., 1975, T. 21: 9.
[59] M. Garašanin, 1983, 694, Sl. 40/II.: 12—14 (str. 693).
[60] K. Vinski-Gasparini, 1979—1980, 96 u bilj. 56.
[61] *Ibidem*, 97.
[62] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 62: 6, 11, 12.
[63] *Ibidem*, T. 67: 2, 4.
[64] D. Garašanin i dr., 1975, T. 51: 2.
[65] D. Garašanin, 1954, T. 15: 1.
[66] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 61: 1, 2.
[67] *Ibidem*, T. 73: 8.
[68] *Ibidem*, T. 27: 8.
[69] *Ibidem*, T. 37: 15.
[70] *Ibidem*, T. 49: 1.
[71] *Ibidem*, T. 73: 15.
[72] D. Garašanin i dr. 1975, T. 9: 2.
[73] K. Vinski-Gasparini, 1973, 5. 37: 6.
[74] *Ibidem*, T. 61: 12.
[75] R. Jovanović, 1958, 23—35, sl. 16.
[76] K. Vinski-Gasparini, 1983, 656.
[77] K. Vinski-Gasparini, 1973, 84.
[78] *Ibidem*, T. 29: 8.
[79] *Ibidem*, T. 39: 1.
[80] *Ibidem*, T. 83: 9.
[81] M. Petrescu-Dîmboviţa, 1977, T. 24, 29, 30, 53, 81, 83 i druge. Cf. takodjer M. Petrescu-Dîmboviţa, 1978.
[82] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 53: 26, 38, 39; T. 58: 4, 15.
[83] *Ibidem*, 95. O ukrasnim pločama, tj. falerama, vidi opširnije G. v. Merhart, 1955, 28—116.
[84] K. Vinski-Gasparini, 1973, T. 53: 39; T. 58: 15.
[85] D. Garašanin i dr., 1975, T. 18: 1, cf. 17 /str./

[86] *Ibidem.*
[87] D. Garašanin i dr., 1975, T. 56: 1.
[88] M. Petrescu-Dîmboviţa, 1977, T. 270: 1—4, cf. 116.
[89] *Ibidem*, T. 347: 2.
[90] K. Vinski-Gasparini, 1973, 95.
[91] *Ibidem*, 82, 110.
[92] *Ibidem*, 82, T. 30 A: 14, 15, 16.
[93] *Ibidem*, 141.
[94] R. Jovanović, 1958, sl. 19.
[95] J. Petrović, 1925, 137—140; M. Mandić, 1927 a, 199—205.
[96] A. Benac, 1964.
[97] M. Kosorić, 1970, 41—43, T. 1—4.
[98] Š. Ljubić, 1889, 96—97.
[99] Č. Truhelka, 1892, 80—83; Š. Ljubić, 1892, 85—86.
[100] »... ne držim dapače ni za posve sigurno da su svi ti predmeti u Orašju i pronadjeni, nego bi prije rekao, da ih je moj prijatelj Oršolić dobio od kojega Franjevca u samostanu Tolisi u blizini Orašja, da ih narodnom muzeju u Zagrebu preda, a da ih je taj Franjevac tečajem vremena na raznim mjestima po Bosni skupio bio«. J. Brunšmid, 1902, 48.
[101] A. Benac, 1964, 9 (161), 172; M. Bulat svrstava Orašje pak u mjesto vjerojatnih radionica (ljevaonica) bakrenih sjekira na području Slavonije i njoj susjednih zemalja. Cf. M. Bulat, 1962, 11; Ta ostava iz Orašja uopće se ne spominje u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* 3 (1979) i 4 (1983) u kojima je prikazano eneolitsko i brončano razdoblje.
[102] V. Plemić, 1981, 97—103.
[103] Cf. bilj. 18.
[104] M. Babić, 1979, 275—285; M. Babić, 1980, 19—25; M. Babić, 1980 a, 123—134.
[105] M. Babić, 1980 a, 130.
[106] Za susretljivost i pomoć zahvaljujem kustosu Muzeja u Županji, prof. Mandi Zelić, a za izradu crteža zahvaljujem Mirku Šimunjak i Miri Babić iz Županje te Dragici Lunder-Knific iz Ljubljane.

EIN SPÄTBRONZEZEITLICHER HORTFUND AUS VIDOVICE

Zusammenfassung

Dieser Hortfund wurde zufällig 1961 und 1962 auf dem Grundstück G a j e v i beim Ackern gefunden. Die Fundstelle befindet sich ungefähr 1500 Meter westlich vom Ort V i d o v i c e. Der Finder des Depots, Ilija Živković, der auch der Grundbesitzer ist, hat den Hortfund gesammelt und dem Museum in Ž u p a n j a verkauft.

Der Hortfund besteht aus 27 Bronzegegenständen und 3 Stücken kuchenförmiger Rohbronze, die in 3 Gruppen eingeteilt wurden:

1) Waffen und Werkzeuge;
2) Schmucksachen;
3) Rohbronze und Rohstoff (als Halbfabrikat).

Die erste Gruppe bilden 18 Gegenstände, was 66 % des Depots ausmacht, und zwar: Lanzenspitzen (2 Exemplare, teilweise beschädigt), Tüllenbeile (3 ganze, 3 fragmentierte) und Tüllenbeilstampfer, ferner Sicheln (insgesamt 9 Exemplare und alle beschädigt, 4 Exemplare haben den Griff bewahrt, 4 sind nur fragmentarisch erhalten und ein misslungener Abguss).

Die zweite Gruppe bilden nur 7 Gegenstände, was 25 % des Hortfundes ausmacht; darunter sind Armbänder (1 ganzes und 3 fragmentierte), ein Phaleren-Bruchstück, ein Armberge-Bruchstück und ein Nadel-Bruchstück.

Die letzte Gruppe bilden 3 Stücke kuchenförmiger Rohbronze, ein massiver Keil als Rohstoff (Halbfabrikat) und ein gebogener Stab.

Die Tüllenbeile aus dem Hort Vidovice stellen Standardexemplare in den Horten der Horizonts II der Urnenfelderkultur Nordkroatiens dar. Als einzige Ausnahme gilt der Tüllenbeilstampfer, der in dem Inventar der Depots auf dem slawonischwestsirmischen Gebiet unbekannt ist. Eine Analogie bietet nur das Depot von Boljanić in Nordbosnien.

Unter den Sicheln kann man die Sichel (**Taf. 2:** 2) ausscheiden, die Sicheln mit hakenförmigem Griff sind nämlich bei uns eine Seltenheit. Im Gebiet des Zwischenstromlandes der Drau, der Donau und der Save erscheinen die Sicheln mit haken-

förmigem Griff nur in den Hortfunden von Otok—Privlaka, Bizovac, Jarak I und jetzt Vidovice.

Die Gegenstände des Depots von Vidovice sind durch eine längere Zeit hindurch, von Bz D bis zur Ha A_1 — Stufe entstanden. Das Depot aus Vidovice hat Analogien mit den Hortfunden von: Bizovac, Bošnjaci, Brodski Varoš, Brestovik II, Jarak I, Mačkovac, Mesić, Otok—Privlaka, Podcrkavlje—Slavonski Brod, Poljanci I, Privina glava bei Šid und andernorts. Sie wurden als Hortfunde des Horizonts II des Typs Veliko Nabrdje datiert. Der Anfang des Horizonts II wird in die Zeit des ausgehenden 13 Jh. v. u. Z. gesetzt.

Das Depot aus Vidovice gehört nach der Art und Typologie des Fundguts dem Horizont der bekannten Hortfunde Nordkroatiens aus der Zeit der älteren Urnenfelderkultur, und zwar dem Horizont II Veliko Nabrdje, an. Der Hortfund weist auf entsprechende Ähnlichkeiten mit den Hortfunden Kisapáti — Lengyeltóti in Transdanubien bzw. Cincu-Suseni in Transilvanien und Rimavská Sobota hin. Der Hortfund aus Vidovice kann ins 13. und 12. Jh. v. u. Z. datiert werden.

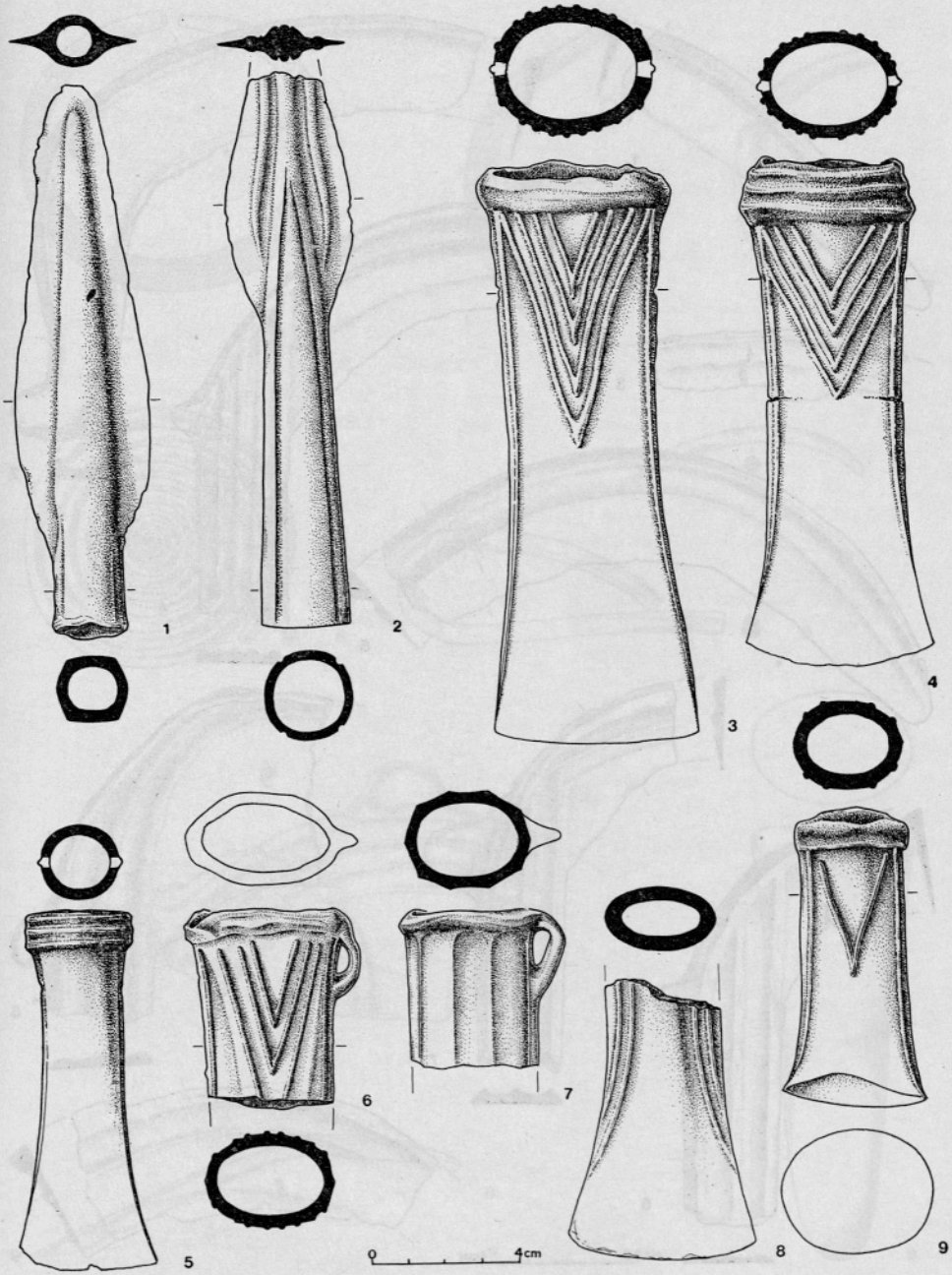

T. 1: Vidovice, ostava. Sve bronca.
Taf. 1: Vidovice, Hortfund. Alles Bronze.

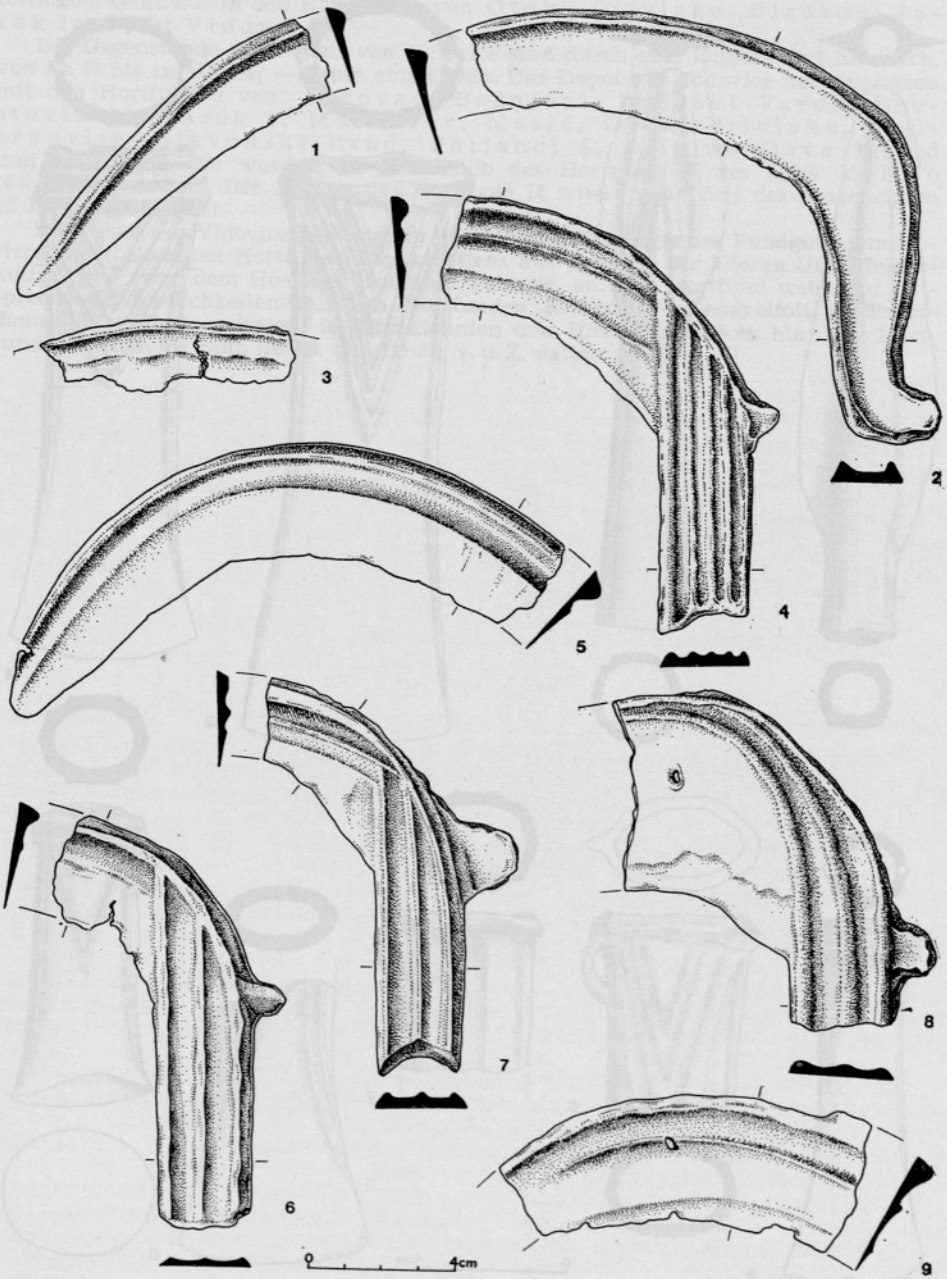

T. 2: Vidovice, ostava. Sve bronca.
Taf. 2: Vidovice, Hortfund. Alles Bronze.

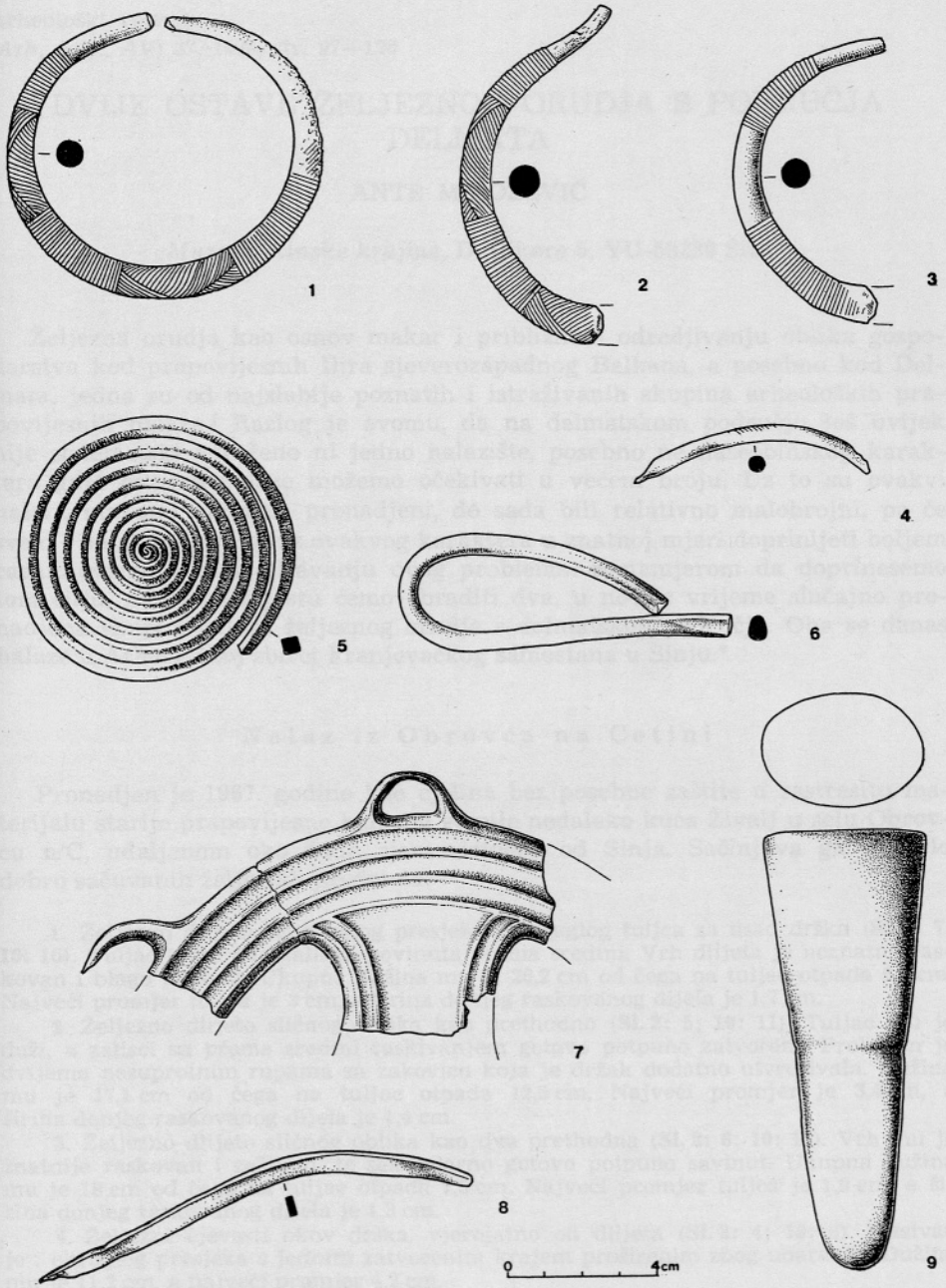

T. 3: Vidovice, ostava. Sve bronca.
Taf. 3: Vidovice, Hortfund. Alles Bronze.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 97—128

DVIJE OSTAVE ŽELJEZNOG ORUDJA S PODRUČJA DELMATA

ANTE MILOŠEVIĆ

Muzej Cetinske krajine, D. Čikare 5, YU-58230 Sinj

Željezna orudja kao osnov makar i približnom odredjivanju oblika gospodarstva kod prapovijesnih Ilira sjeverozapadnog Balkana, a posebno kod Delmata, jedna su od najslabije poznatih i istraživanih skupina arheoloških prapovijesnih nalaza.[1] Razlog je ovomu, da na delmatskom području još uvijek nije sistematski istraženo ni jedno nalazište, posebno ne naseobinskog karaktera gdje ovakve nalaze možemo očekivati u većem broju. Uz to su ovakvi nalazi, makar i slučajno pronadjeni, do sada bili relativno malobrojni, pa će svaki i najskromniji nalaz ovakvog karaktera u znatnoj mjeri doprinijeti boljem razumjevanju i rasvjetljavanju ovog problema. S namjerom da doprinesemo tom cilju, na ovom mjestu ćemo obraditi dva, u novije vrijeme slučajno pronadjena skupna nalaza željeznog orudja s delmatskog područja. Oba se danas nalaze u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju.*

Nalaz iz Obrovca na Cetini

Pronadjen je 1967. godine kao cjelina bez posebne zaštite u rastresitu materijalu starije prapovijesne kamene gomile nedaleko kuća Živalj u selu Obrovcu n/C, udaljenom oko 5 km sjeveroistočno od Sinja. Sačinjava ga 12 vrlo dobro sačuvanih željeznih predmeta.

1. Željezno dlijeto četvrtastog presjeka i okruglog tuljca za usad drška (**Sl. 2:** 7; **10:** 10). Tuljac tvore dva zaliska povinuta prema sredini. Vrh dlijeta je neznatno raskovan i blago povinut. Ukupna dužina mu je 26,2 cm od čega na tuljac otpada 6,7 cm. Najveći promjer tuljca je 3 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,7 cm.

2. Željezno dlijeto sličnog oblika kao prethodno (**Sl. 2:** 5; **10:** 11). Tuljac mu je duži, a zalisci su prema sredini raskivanjem gotovo potpuno zatvoreni. Probušen je dvijema nasuprotnim rupama za zakovicu koja je držak dodatno utvrdjivala. Dužina mu je 17,1 cm od čega na tuljac otpada 12,5 cm. Najveći promjer je 3,4 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,4 cm.

3. Željezno dlijeto sličnog oblika kao dva prethodna (**Sl. 2:** 6; **10:** 12). Vrh mu je znatnije raskovan i zašiljen, te sekundarno gotovo potpuno savinut. Ukupna dužina mu je 18 cm od čega na tuljac otpada 7,5 cm. Najveći promjer tuljca je 1,9 cm, a širina donjeg raskovanog dijela je 1,3 cm.

4. Željezni cjevasti okov drška, vjerojatno od dlijeta (**Sl. 2:** 4; **10:** 6). Masivan je i okruglog presjeka s jednim zatvorenim krajem proširenim zbog udaranja. Dužina mu je 11,2 cm, a najveći promjer 4,2 cm.

---

* Sve nalaze iz obadviju ostava za Arheološku zbirku Franjevačkog samostana u Sinju pribavio je tadašnji njen voditelj fra N. Gabrić. Za mogućnost objave ovih nalaza zahvaljujem se ljubaznom prof. A. J. Soldu.

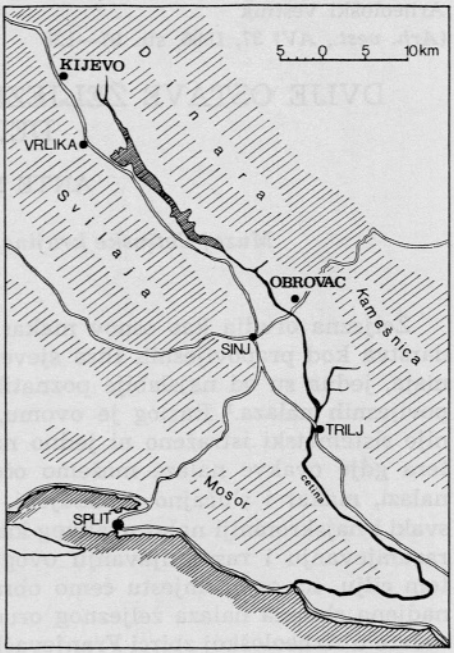

Sl. 1: Karta toka rijeke Cetine — položaj nalaza.

Abb. 1: Karte des Flußlaufs der Cetina — Lage der Funde.

5. Željezna sjekira u obliku kelta s tuljcem četvrtastog presjeka i lepezasto raskovanom oštricom (**Sl. 3:** 1; **10:** 9). Tuljac je oblikovan od zalisaka koji se prema sredini bočne strane gotovo potpuno zatvaraju. Na tuljcu je i mala ušica kroz koju se sjekira vezivanjem dodatno pričvršćivala za držak. Ukupna dužina jo je 21,5 cm, najveća širina lepezasto proširene oštrice je 5,5 cm, a širina tuljca 5 cm.

6. Željezna tesla s dvije unakrsno postavljene oštrice nejednake dužine i koničnim cjevastim otvorom za usad drška (**Sl. 3:** 3; **10:** 4). Duža oštrica joj je lepezasto proširena i okomito postavljena na otvor za držak. Dužna joj je 19,5 cm. Promjer otvora za držak je 4,1 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice je 5,4 cm. Na unutrašnjoj strani duže oštrice izveden je ornament u obliku slova »V« izvedenog ukucanim crtama.

7. Željezna tesla sličnog oblika kao prethodna. Dužina joj je 26,1 cm, promjer otvora za držak 5,7 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice je 8 cm.

8. Željezna tesla sličnog oblika kao dvije prethodne (**Sl. 3:** 4; **10:** 2). Dužina joj je 21 cm, promjer otvora za držak 3,6 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 4,9 cm.

9. Željezna tesla sličnog oblika kao i prethodne (**Sl. 3:** 2; **10:** 1; **10**). Na unutrašnjoj strani duže oštrice ovog primjerka je ornament izveden ukucanim crtama u obliku razvučenog slova »M«, možda oznaka kovača ili vlasnika. Dužina joj je 24 cm, promjer otvora za držak 4,5 cm, a najveća širina lepezasto proširene duže oštrice je 7,1 cm.

10. Željezni kramp sa zaliscima za pričvršćivanje drška na širem dijelu (**Sl. 2:** 1; 10: 7). Izduženog je trokutastog oblika, masivan i vrlo dobro sačuvan. Ukupna dužina mu je 51 cm od čega na dio sa zaliscima otpada 15,2 cm. Najveća širina mu iznosi 6,4 cm.

11. Željezni srp s trnom za nasad drška (**Sl. 2:** 3; **10:** 8). Oštrica mu je savijena u blagom luku. Na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom trnom za držak u istoj osi s oštricom. Ukupna dužina mu je 18,5 cm od čega na trn otpada 6,2. Najveća sačuvana širina oštrice iznosi 1,2 cm.

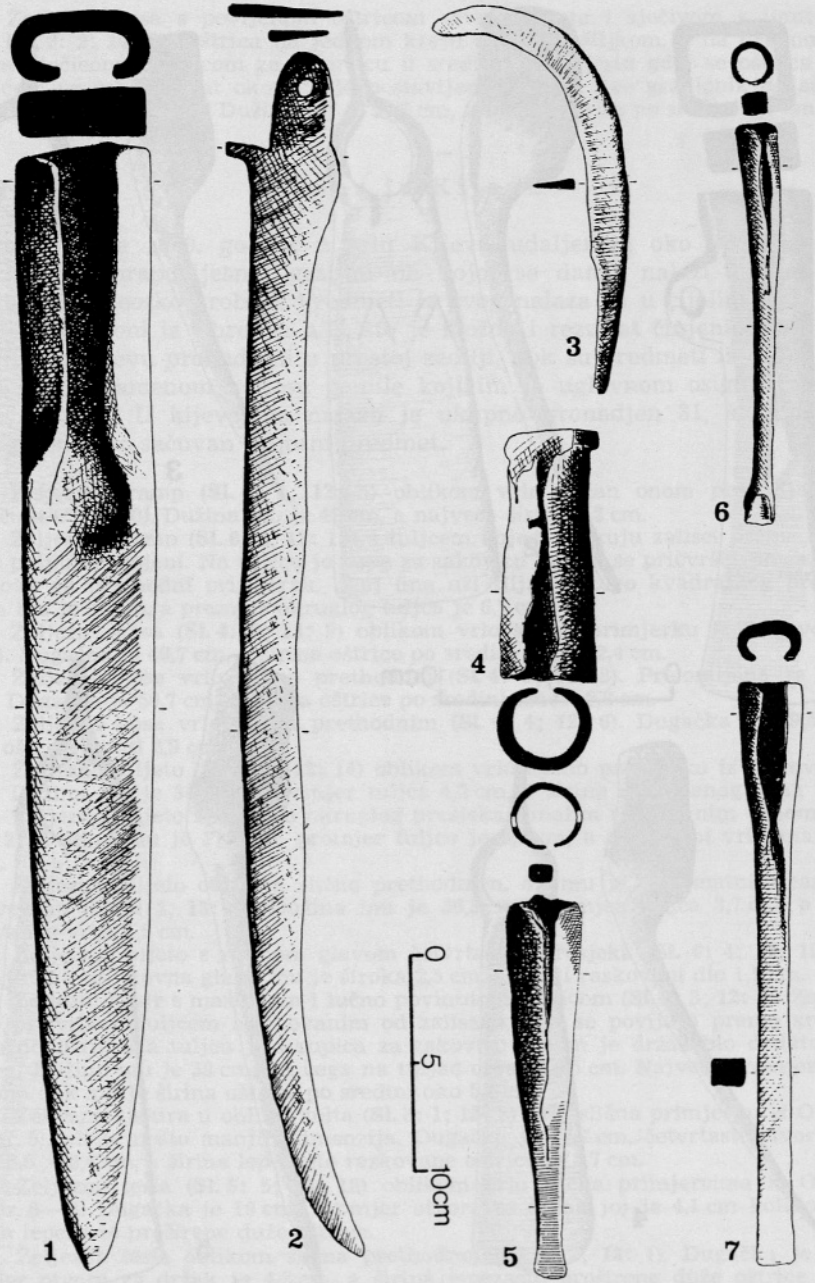

Sl. 2: Obrovac na Cetini, dio skupnog nalaza, 1—7 željezo.
Abb. 2: Obrovac an der Cetina, Teil des Hortfundes, 1—7 Eisen.

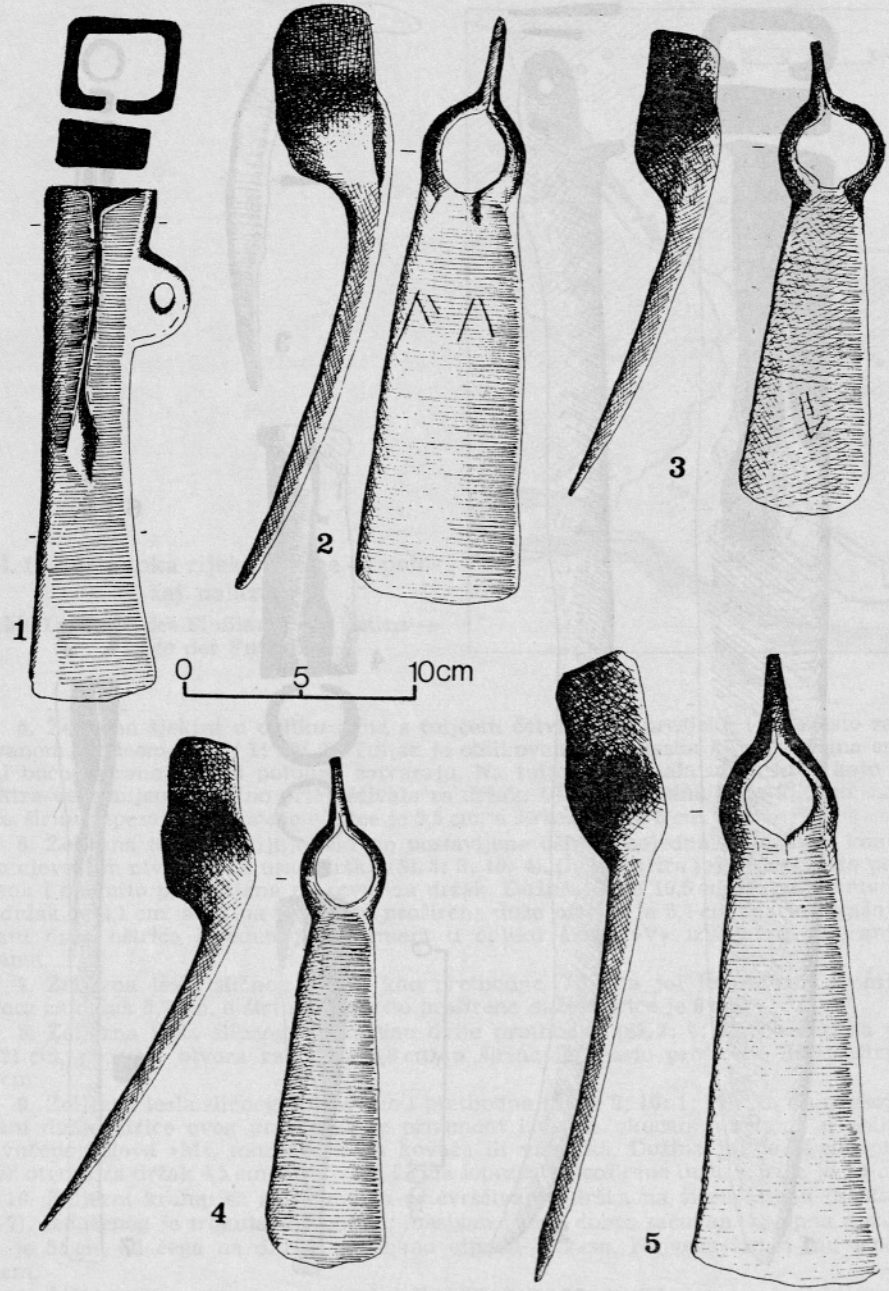

Sl. 3: Obrovac na Cetini, dio skupnog nalaza, 1—5 željezo.
Abb. 3: Obrovac an der Cetina, Teil des Hortfundes, 1—5 Eisen.

12. Željezna kosa s povijenom oštricom ravnog hrpta i sječivom s unutrašnje strane (**Sl. 2:** 2; **10:** 5). Oštrica na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom proširenom pločicom s rupicom za zakovicu u sredini. Na mjestu gdje se oštrica spaja s pločicom uz ravni hrbat okomito je postavljen mali trn kao graničnik da se kosa pri zamahu ne bi izvrtala. Dužina joj je 54,7 cm, a širina oštrice po sredini 2,5 cm.

Nalaz iz Kijeva

Pronadjen je 1980. godine u selu Kijevu udaljenom oko 8 km sjeverno od Vrlike na prapovijesnoj gradini na kojoj se danas nalazi župna crkva sv. Mihovila i seosko groblje. Predmeti iz ovog nalaza su u cijelini slabije sačuvani nego li oni iz Obrovca n/C, što je možda i rezultat činjenica da su ovi s gradine u Kijevu pronadjeni u prostoj zemlji, dok su predmeti iz obrovačkog nalaza bili u kamenom nanosu gomile koji im je uglavnom osiguravao suhe uvjete čuvanja. U kijevskom nalazu je ukupno pronadjen 31, što cjelovito, što fragmentarno sačuvan željezni predmet.

1. Željezni kramp (**Sl. 4:** 1; **12:** 5) oblikom vrlo sličan onom pronadjenom u Obrovcu n/C (br. 10). Dužina mu je 42 cm, a najveća širina 7,2 cm.

2. Željezni kramp (**Sl. 6:** 1, **12:** 13) s tuljcem kojeg oblikuju zalisci prema sredini gotovo potpuno spojeni. Na tuljcu je rupa za zakovicu kojom se pričvršćivao za držak. U odnosu na prethodni primjerak, ovaj ima uži šiljak gotovo kvadratnog presjeka. Dužina mu je 36 cm, a promjer okruglog tuljca je 6,7 cm.

3. Željezna kosa (**Sl. 4:** 2; **13:** 9) oblikom vrlo slična primjerku iz Obrovca n/C (br. 12). Dugačka je 49,7 cm, a širina oštrice po sredini iznosi 2,4 cm.

4. Željezna kosa vrlo slična prethodnoj (**Sl. 4:** 3; **13:** 8). Prelomljena je u dva dijela. Dugačka je 50,7 cm, a širina oštrice po sredini iznosi 2,8 cm.

5. Željezna kosa vrlo slična prethodnim (**Sl. 4:** 4; **12:** 6). Dugačka je 49,5 cm, a širina oštrice iznosi 2,9 cm.

6. Željezno dlijeto (**Sl. 6:** 3; **12:** 14) oblikom vrlo slično primjerku iz Obrovca n/C (br. 1). Dužina mu je 34,5 cm, promjer tuljca 4,2 cm, a širina raskovanog vrha 2,1 cm.

7. Željezno dlijeto s tuljcem okruglog presjeka i malim raskovanim vrhom (**Sl. 6:** 7; **13:** 2). Dužina mu je 17,3 cm, promjer tuljca je 2,5 cm, a raskovani vrh ima širinu 1,3 cm.

8. Željezno dlijeto oblikom slično prethodnom, ali mu je vrh znatnije raskovan i konveksan (**Sl. 6:** 2; **13:** 3). Dužina mu je 30,3 cm, promjer tuljca 3,7 cm, a širina raskovanog vrha 4,2 cm.

9. Željezno dlijeto s ravnom glavom četvrtastog presjeka (**Sl. 6:** 4; **12;** 15). Dugačko je 27,5 cm. Ravna glava mu je široka 2,5 cm, a donji raskovani dio 1,5 cm.

10. Željezni kosir s masivnom i lučno povinutom oštricom (**Sl. 7:** 3; **12:** 9). Za držak je bio pričvršćen tuljcem oblikovanim od zalisaka koji se povijaju prema sredini i gotovo dodiruju. Na tuljcu je i rupica za zakovicu kojom je držak bio dodatno pričvršćen. Dužina mu je 30 cm, od čega na tuljac otpada 9,5 cm. Najveći promjer tuljca je 3,6 cm dok mu je širina oštrice po sredini oko 5,4 cm.

11. Željezna sjekira u obliku kelta (**Sl. 5:** 1; **12:** 8) vrlo slična primjerku iz Obrovca n/C (br. 5), ali je nešto manjih dimenzija. Dugačka je 17,7 cm, četvrtasti otvor tuljca iznosi 6,6 × 5,4 cm, a širina lepezasto raskovane oštrice je 5,7 cm.

12. Željezna tesla (**Sl. 5:** 5; **13:** 12) oblikom vrlo slična primjercima iz Obrovca n/C (br. 6—9). Dugačka je 19 cm. Promjer otvora za držak joj je 4,1 cm koliko iznosi i širina lepezasto proširene duže oštrice.

13. Željezna tesla oblikom slična prethodnoj (**Sl. 5:** 2; **13:** 1). Dugačka je 27 cm. Promjer otvora za držak je 4,3 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 5,5 cm.

14. Željezna tesla oblikom slična prethodnim, ali se od njih razlikuje oblikom cjevastog otvora za držak (**Sl. 5:** 6; **13:** 4). Bočne strane kod ovog primjerka su trokutasto raskovane. Dugačka je 23 cm, promjer otvora za držak je 4,2 cm, a širina lepezasto raskovane duže oštrice 4,6 cm.

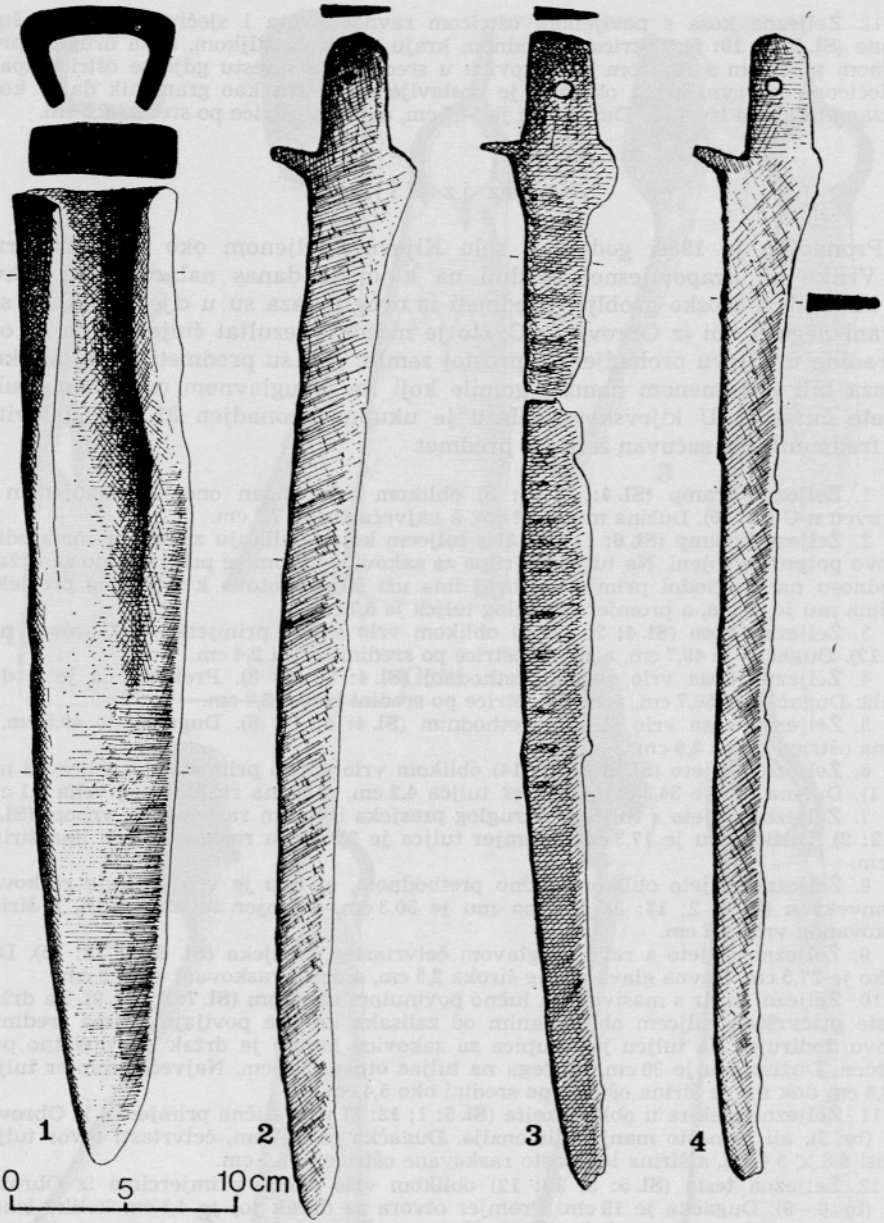

Sl. 4: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—4 željezo.
Abb. 4: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—4 Eisen.

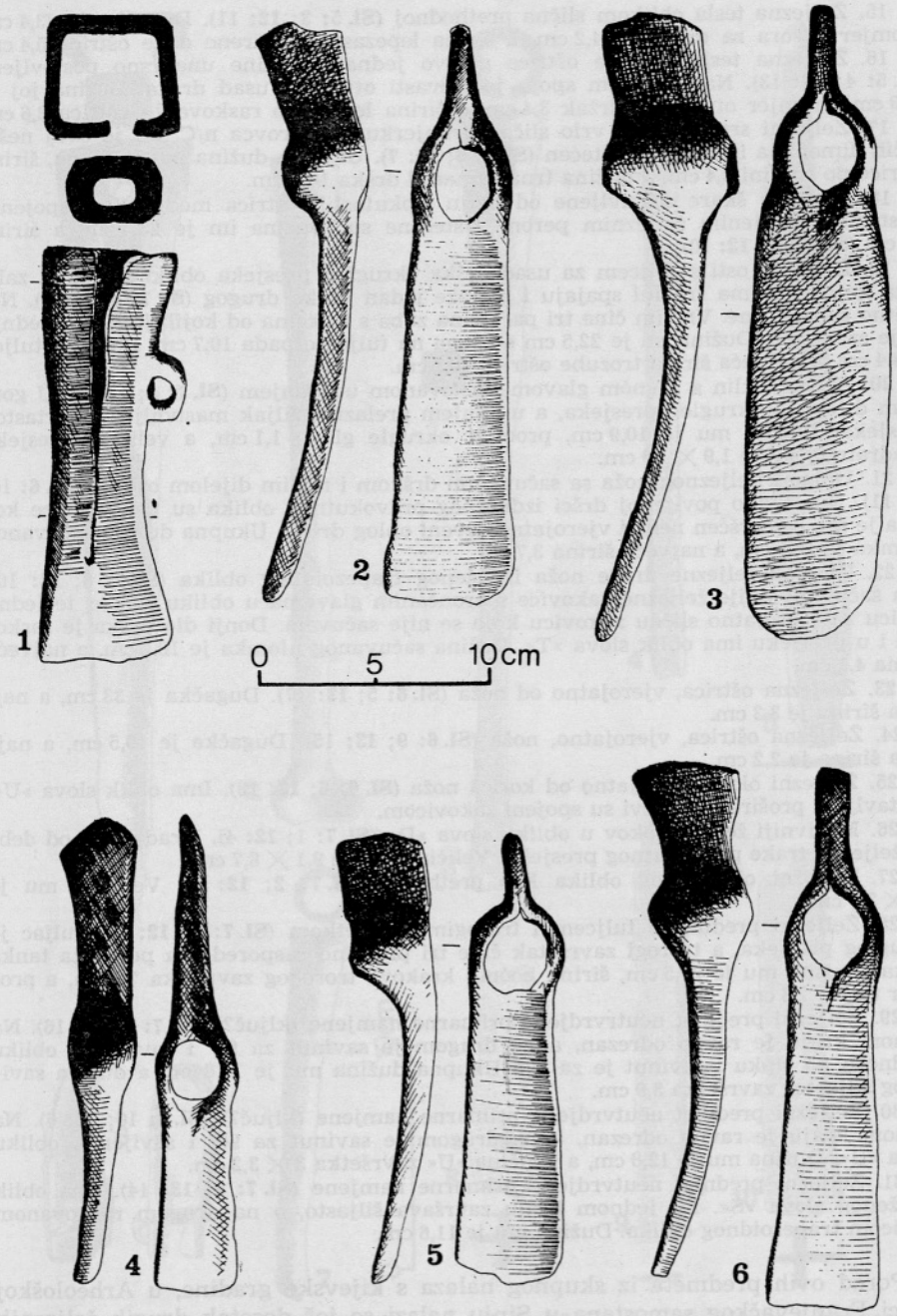

Sl. 5: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—6 željezo.
Abb. 5: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—6 Eisen.

15. Željezna tesla oblikom slična prethodnoj (**Sl. 5:** 3; **12:** 11). Dugačka je 23,4 cm, promjer otvora za držak je 4,2 cm, a širina lepezasto proširene duže oštrice 5,4 cm.

16. Željezna tesla s dvije oštrice gotovo jednake dužine unakrsno postavljene (**Sl. 5:** 4; **13:** 13). Na njihovom spoju je cjevasti otvor za usad drška. Dužina joj je 20,3 cm, promjer otvora za držak 3,4 cm, a širina lepezasto raskovanih oštrica 3,6 cm.

17. Željezni srp oblikom vrlo sličan primjerku iz Obrovca n/C, ali je ovaj nešto većih dimenzija i neznatno oštećen (**Sl. 7:** 6; **12:** 7). Ukupna dužina mu je 28 cm, širina oštrice po sredini 2,4 cm, a dužina trna za nasad drška 10,7 cm.

18. Željezne škare sastavljene od dviju trokutastih oštrica medjusobno spojenih elastičnim savijenim željeznim perom. Oštećene su. Dužina im je 23,3 cm, a širina 4,2 cm (**Sl. 7:** 11; **12:** 10).

19. Željezne osti s tuljcem za usad drška okruglog presjeka oblikovanog od zalisaka koji se prema sredini spajaju i prelaze jedan preko drugog (**Sl. 7:** 4; **12:** 1). Neznatno su oštećene. Vrh im čine tri paralelna zuba s kukama od kojih je samo srednja bolje sačuvana. Dužina im je 22,5 cm od čega na tuljac otpada 10,7 cm. Promjer tuljca je 3,4 cm, a najveća širina trozube oštrice 10,2 cm.

20. Željezni klin s ravnom glavom raskovanom udaranjem (**Sl. 7:** 8; **13:** 7). U gornjem dijelu je okruglog presjeka, a u donjem prelazi u šiljak masivnijeg četvrtastog presjeka. Dužina mu je 10,9 cm, promjer okrugle glave 1,1 cm, a veličina presjeka kvadratnog šiljka 1,9 × 1,9 cm.

21. Ulomak željeznog noža sa sačuvanim drškom i malim dijelom oštrice (**Sl. 6:** 10; **13:** 11). Na lagano povijenoj drški izduženog pravokutnog oblika su tri zakovice kojima je bio pričvršćen nekad vjerojatno drveni oblog drška. Ukupna dužina sačuvanog ulomka je 16,5 cm, a najveća širina 3,7 cm.

22. Ulomak željezne drške noža izduženog trapezoidnog oblika (**Sl. 6:** 8; **13:** 10). Ima sačuvane dvije željezne zakovice s brončanim glavama u obliku rozete, te jednu rupicu za vjerojatno sličnu zakovicu koja se nije sačuvala. Donji dio drška je raskovan i u presjeku ima oblik slova »T«. Dužina sačuvanog ulomka je 10,2 cm, a najveća širina 4,1 cm.

23. Željezna oštrica, vjerojatno od noža (**Sl. 6:** 5; **13:** 17). Dugačka je 33 cm, a najveća širina je 3,3 cm.

24. Željezna oštrica, vjerojatno, noža (**Sl. 6:** 9; **13:** 15). Dugačka je 19,5 cm, a najveća širina je 2,2 cm.

25. Željezni okov, vjerojatno od korica noža (**Sl. 6:** 6; **13:** 18). Ima oblik slova »U«. Rastavljeni prošireni krajevi su spojeni zakovicom.

26. Masivniji željezni okov u obliku slova »D« (**Sl. 7:** 1; **12:** 4). Izradjen je od debljе željezne trake pravokutnog presjeka. Veličina mu je 9,1 × 8,7 cm.

27. Željezni okov istog oblika kao prethodni (**Sl. 7:** 2; **12:** 3). Veličina mu je 8,3 × 7,7 cm.

28. Željezni predmet s tuljcem i trorogim završetkom (**Sl. 7:** 5; **12:** 2). Tuljac je okruglog presjeka, a trorogi završetak čine tri pravilno rasporedjena povinuta tanka šiljka. Dužina mu je 23,5 cm, širina bočnih krakova trorogog završetka 7,1 cm, a promjer tuljca 2,3 cm.

29. Željezni predmet neutrvrdjene primarne namjene (ključ?) (**Sl. 7:** 7; **13:** 16). Na jednom kraju je ravno odrezan, a na drugom je savinut za 90^0 i savijen u obliku u odnosu na šipku i savinut je za 90^0. Ukupna dužina mu je 18,8 cm, a dužina savinutog šiljastog završetka 3,9 cm.

30. Željezni predmet neutvrdjene primarne namjene (ključ?) (**Sl. 7:** 10; **13:** 6). Na jednom kraju je ravno odrezan, a na drugom je savinut za 90^0 i savijen u obliku slova »U«. Dužina mu je 12,8 cm, a veličina »U« završetka 3 × 3,2 cm.

31. Željezni predmet neutvrdjene primarne namjene (**Sl. 7:** 9; **13:** 14). Ima oblik izduženog slova »S«. Na jednom kraju završava šiljasto, a na drugom raskovanom pločicom trapezoidnog oblika. Dužina mu je 11,6 cm.

Pored ovih predmeta iz skupnog nalaza s kijevske gradine, u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju nalazi se još desetak drugih željeznih predmeta pronadjenih na istoj gradini. Okolnosti nalaza im, medjutim, nisu poznate, pa nije sigurno da li i dio njih možda čini cijelinu, ili možda pred-

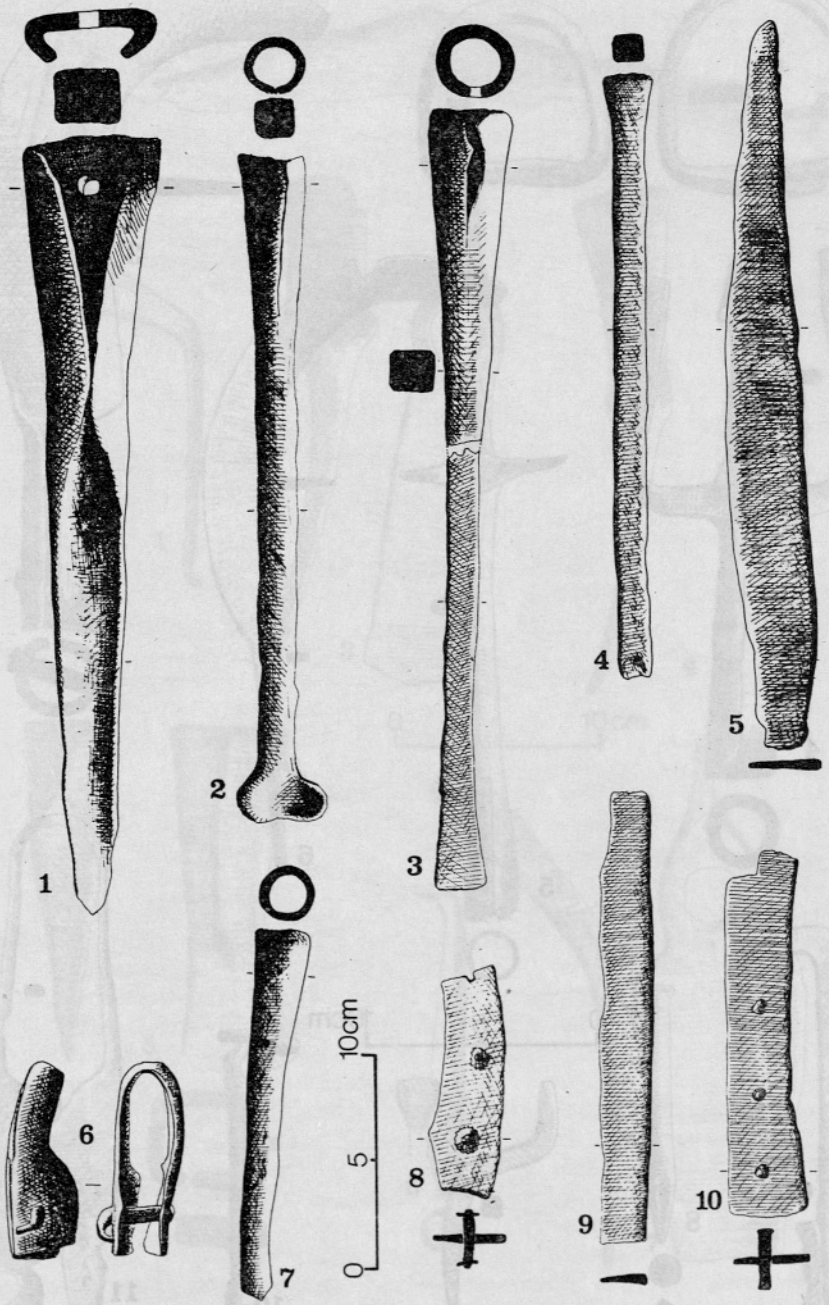

Sl. 6: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—7, 9, 10 željezo, 8 željezo i bronca.
Abb. 6: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—7, 9, 10 Eisen, 8 Eisen und Bronze.

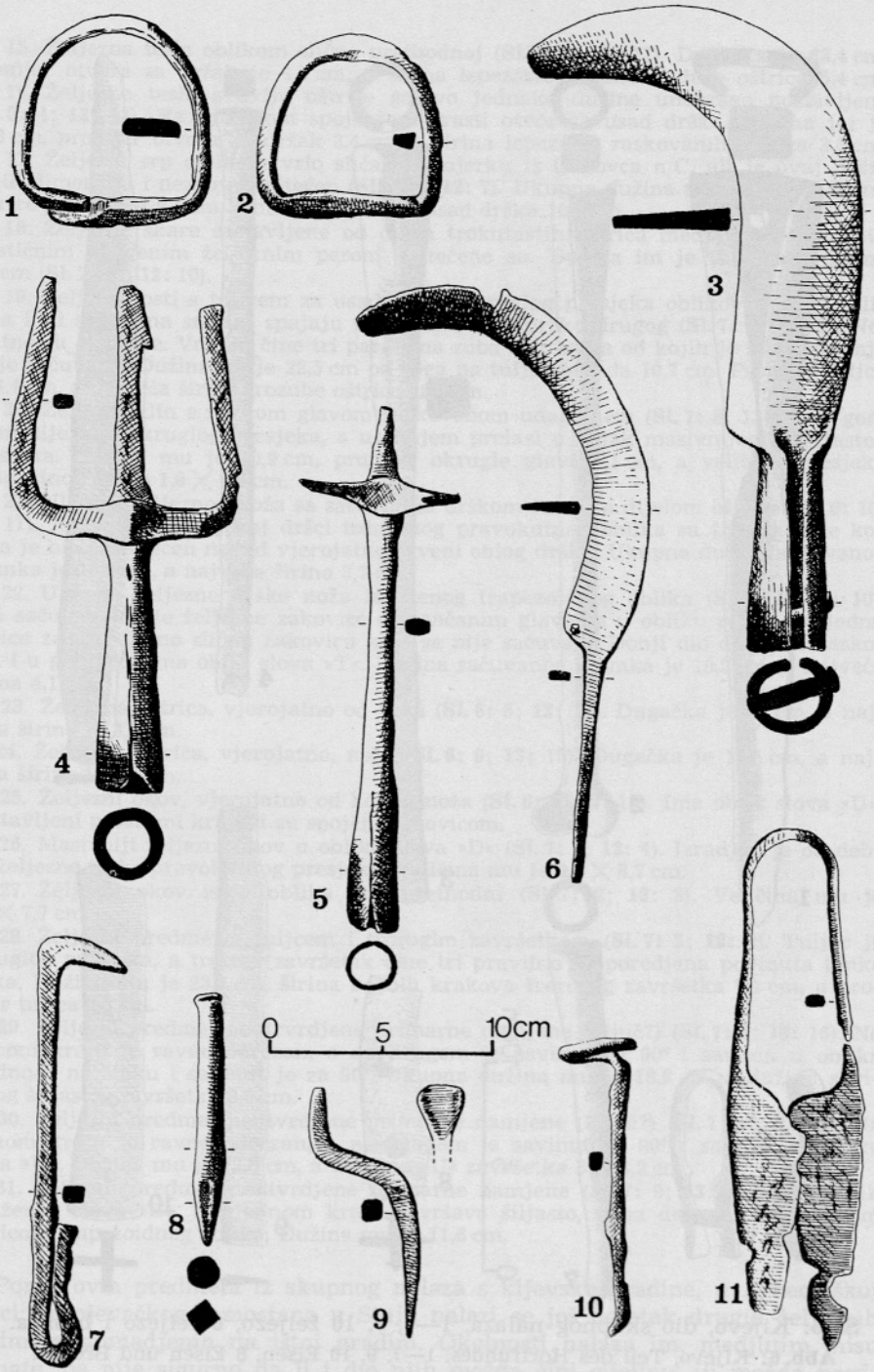

Sl. 7: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—11 željezo.
Abb. 7: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—11 Eisen.

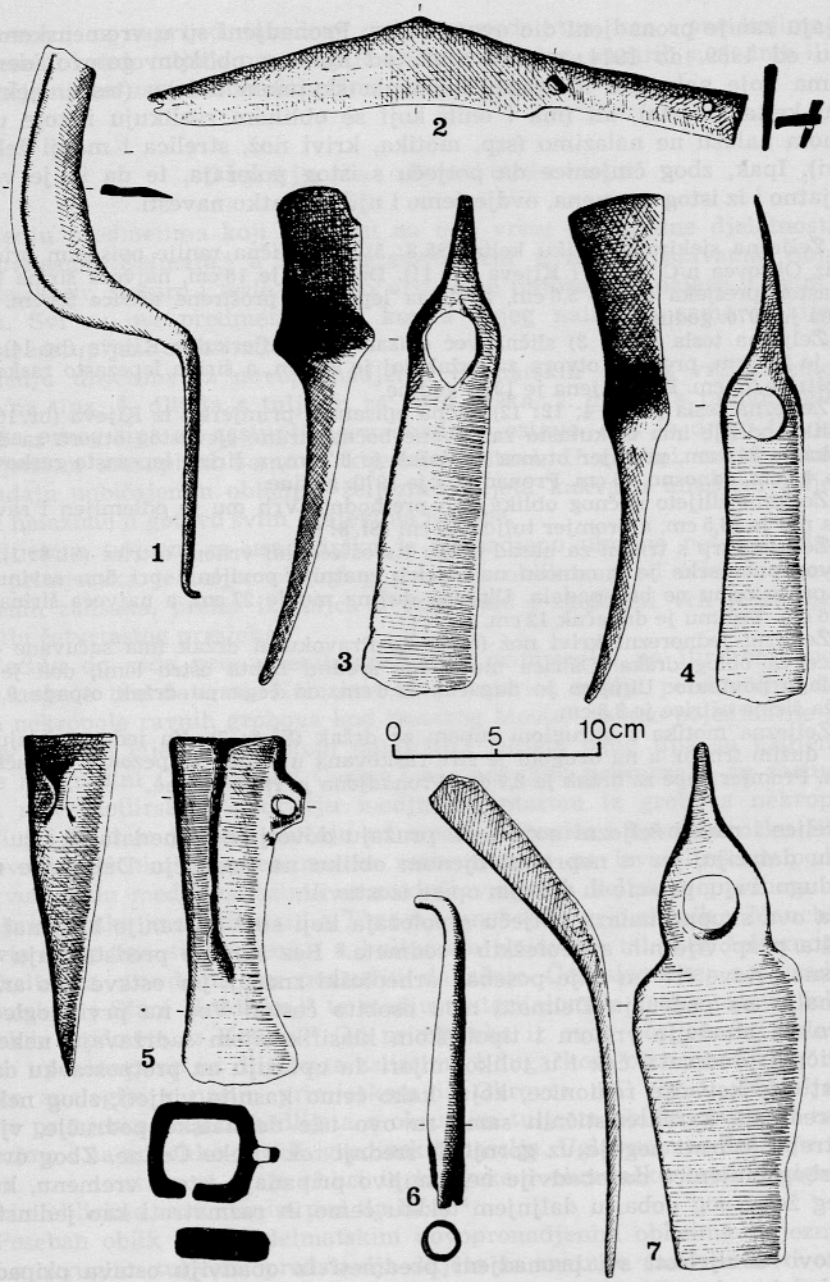

Sl. 8: Kijevo, slučajni nalazi s gradine, 1—7 željezo.
Abb. 8: Kijevo, Zufallsfunde vom Burgwall, 1—7 Eisen.

stavljaju ranije pronadjeni dio ovog nalaza. Pronadjeni su u vremenskom razdoblju od 1969. do 1974. godine. Neki od njih su oblikom gotovo identični s onima koje nalazimo u netom opisanom skupnom nalazu (tesle, sjekire u obliku kelta, dlijeta), ali ima i onih koji se oblikom razlikuju i koje u navedenom nalazu ne nalazimo (srp, motika, krivi nož, strelica i manji željezni noževi). Ipak, zbog činjenice da potječu s istog položaja, te da ih je većina vjerojatno i iz istog vremena, ovdje ćemo i njih ukratko navesti.

1. Željezna sjekira u obliku kelta (**Sl. 8:** 5) vrlo slična ranije opisanim primjercima iz Obrovca n/C (br. 5) i Kijeva (br. 11). Dugačka je 16 cm, najveća širina tuljca četvrtastog presjeka iznosi 5,6 cm, a širina lepezasto proširene oštrice 5,1 cm. Pronadjena je 1970. godine.
2. Željezna tesla (**Sl. 8:** 3) slična već opisanom primjerku iz Kijeva (br. 14). Dugačka je 23,5 cm, promjer otvora za držak joj je 4,2 cm, a širina lepezasto raskovane duže oštrice 5,2 cm. Pronadjena je 1970. godine.
3. Željezna tesla (**Sl. 8:** 4; **12:** 12) slična opisanom primjerku iz Kijeva (br. 16), ali za razliku od nje ima trokutasto raskovane bočne strane cjevastog otvora za držak. Dugačka je 24,5 cm, promjer otvora za držak je 3,7 cm, a širina lepezasto raskovanih oštrica 4,1 cm, odnosno 4,5 cm. Pronadjena je 1970. godine.
4. Željezno dlijeto sličnog oblika kao prethodno. Vrh mu je odlomljen i savinut. Dužina mu je 14,5 cm, a promjer tuljca 2,3 cm (**Sl. 8:** 6).
5. Željezni srp s trnom za nasad drška i s oštećenim vrhom oštrice (**Sl. 8:** 1). Trn kod ovog primjerka je u odnosu na oštricu znatnije povijen i pri dnu savinut da drška pri zamahu ne bi ispadala. Ukupna dužina mu je 27 cm, a najveća širina sječiva 3,6 cm. Trn mu je dugačak 12 cm.
6. Željezni jednorezni krivi nož (**Sl. 8:** 2). Pravokutni držak ima sačuvane dvije zakovice za oblog drška. Oštrica mu se po sredini hrbta oštro lomi, dok je sječivo blago povinuto. Ukupno je dugačak 29,6 cm, od čega na držak otpada 9,6 cm. Najveća širina oštrice je 3,3 cm.
7. Željezna motika s okruglom rupom za držak (**Sl. 8:** 7). Na jednom kraju završava dužim trnom, a na drugom je šire raskovana u obliku trapezoida. Dugačka je 24,5 cm. Promjer rupe za držak je 2,9 cm. Pronadjena je 1969. godine.

Strelice i manji željezni noževi ne pružaju dovoljno elemenata za užu vremensku dataciju, jer u nepromijenjenom obliku na području Dalmacije relativno dugo traju, pa smo ih u ovom opisu izostavili.

Oba ova skupna nalaza potječu s položaja koji su i od ranije bili značajna nalazišta prapovijesnih arheoloških predmeta.[2] Bez sumnje predstavljaju prapovijesne ostave što im daje poseban arheološki značaj, jer ostave kao arheološki nalaz na području Delmata nisu osobito česte.[3] Već na prvi pogled je vidljivo da obadvije vrstom i tipološkom klasifikacijom sadržavaju nekoliko vrlo sličnih predmeta, čak i u tolikoj mjeri da upućuju na pretpostavku da su produkt iste kovačke radionice, koju, kako ćemo kasnije vidjeti, zbog nekolicine predmeta karakterističnih samo za ovo uže delmatsko područje, vjerojatno treba locirati negdje uz gornji ili srednji tok rijeke Cetine. Zbog ovoga, kao i zbog činjenice da obadvije nesumnjivo pripadaju istom vremenu, kraju mladjeg željeznog doba, u daljnjem tekstu ćemo ih razmatrati kao jedinstven nalaz.

Gotovo u cijelosti svi pronadjeni predmeti iz obadviju ostava pripadaju orudju, dok neki od njih, posebno sjekire u obliku kelta i duži krivi noževi mogu biti i orudje i oružje. Po vrsti su zastrupljena orudja za obradu drveta, orudja za obradu zemlje, jedno orudje za ribolov, te ostali upotrebni predmeti medju koje smo ubrojili sve one predmete koje nalazimo u ostavama, a uže

nisu vezani uz naprijed navedene grane gospodarstva, kao i one kojima zbog oštećenosti i nedovoljnog poznavanja analognih nalaza sa širih susjednih ilirskih područja nismo uspjeli odrediti primarnu namjenu.

Orudja za obradu drveta

Medju predmetima koji upućuju na ovu vrstu proizvodne djelatnosti kod prapovijesnih Delmata,[4] a koji su zastupljeni u našim ostavama, nalazimo dlijeta, kosir, sjekire i tesle koje po vrsti čine najbrojnije nalaze u ovim ostavama. Svi su ovi predmeti, osim kosira kojeg nalazimo samo u kijevskoj ostavi, zastupljeni u oba nalaza.

Medju dlijetima iz novopronadjenih delmatskih ostava razlikujemo dva osnovna tipa: 1. dlijeta s tuljcem za usad drška, 2. dlijeto s ravnom glavom. Dlijeta prvog tipa su zastupljena u obadvije ostave, dok je drugi tip jednim primjerkom zastupljen samo u kijevskoj ostavi. U cijelini uzevši, oba tipa pripadaju uobičajenim oblicima željeznih dlijeta kakva u mladjem željeznom dobu nalazimo u gotovo svim krajevima Evrope.

Dlijeta s tuljcem za usad drška je pronadjeno ukupno pet komada. Kod svih primjeraka je tuljac okruglog presjeka oblikovan od više ili manje zatvorenih zalisaka, prelaz iz tuljca u raskovani i zaoštreni vrh je stanjen i u pravilu četvrtastog presjeka.

Većinu do sada pronadjenih analognih primjeraka na ilirskom području nije moguće uže datirati. Nalazimo ih primjerice medju predmetima iz grobova nekropole ravnih grobova kod Sanskog Mosta,[5] te kao pojedinačne nalaze izvan grobnih cijelina na istom nalazištu.[6] Dlijeta ovog tipa su nadjena nadalje na gradini Čungar kod Cazina,[7] a s nekoliko primjeraka su zastupljena i na sjevernoilirskom području medju inventarom iz grobova nekropola u Idriji pri Bači (u jednom slučaju uz srednjolatensku i kasnolatensku fibulu).[8] Gotovo identičnim primjercima su zastupljena i na izvanilirskom području, u prvom redu medju nalazima sa srednjoevropskih keltskih oppiduma. Nekoliko primjeraka je nadjeno u La Tène-u,[9] a nekoliko vrlo sličnih u Manchingu.[10] Dlijeta ovog tipa su nadjena i u kulturnim slojevima mladjeg željeznog doba na keltskim utvrdama na području današnje Čehoslovačke: na gradinama Pohanská[11] i Staré Hradisko,[12] te medju materijalom iz velike ostave željeznih keltskih predmeta iz Kolina.[13] Od primjeraka iz ovog posljednjeg nalaza posebno upozoravamo na dlijeto sa zaliscima i dugačkom oštricom i njegove vrlo bliske analogije s našim primjerkom iz Obrovca n/C (br. 1). Nadalje, vrlo slične primjerke željeznih dlijeta s okruglim tuljcem oblikovanim od zalisaka nalazimo i na nekoliko dačkih gradinskih naselja. Uglavnom se datiraju u 1. st. pr. n. e. i 1. st. n. e. Naši oblici iz kijevske i obrovačke ostave odgovoraju dačkim oblicima razvrstanim pod tip III a.[14]

Poseban oblik medju delmatskim novopronadjenim oblicima željeznih dlijeta s okruglim tuljcem, predstavlja dlijeto sa znatnije raskovanim i ovalnim vrhom iz kijevske ostave (br. 8). Ni ovaj primjerak medjutim, ne predstavlja izuzetak, jer dlijeta s ovakvim oblikom vrha (franc. gouge, njem. Hohleisen) nalazimo i na drugim nalazištima.[15] Vrlo blisku analogiju mu nalazimo u jednom dlijetu pronadjenom u Szalacski u Madjarskoj,[16] ali ovo za razliku

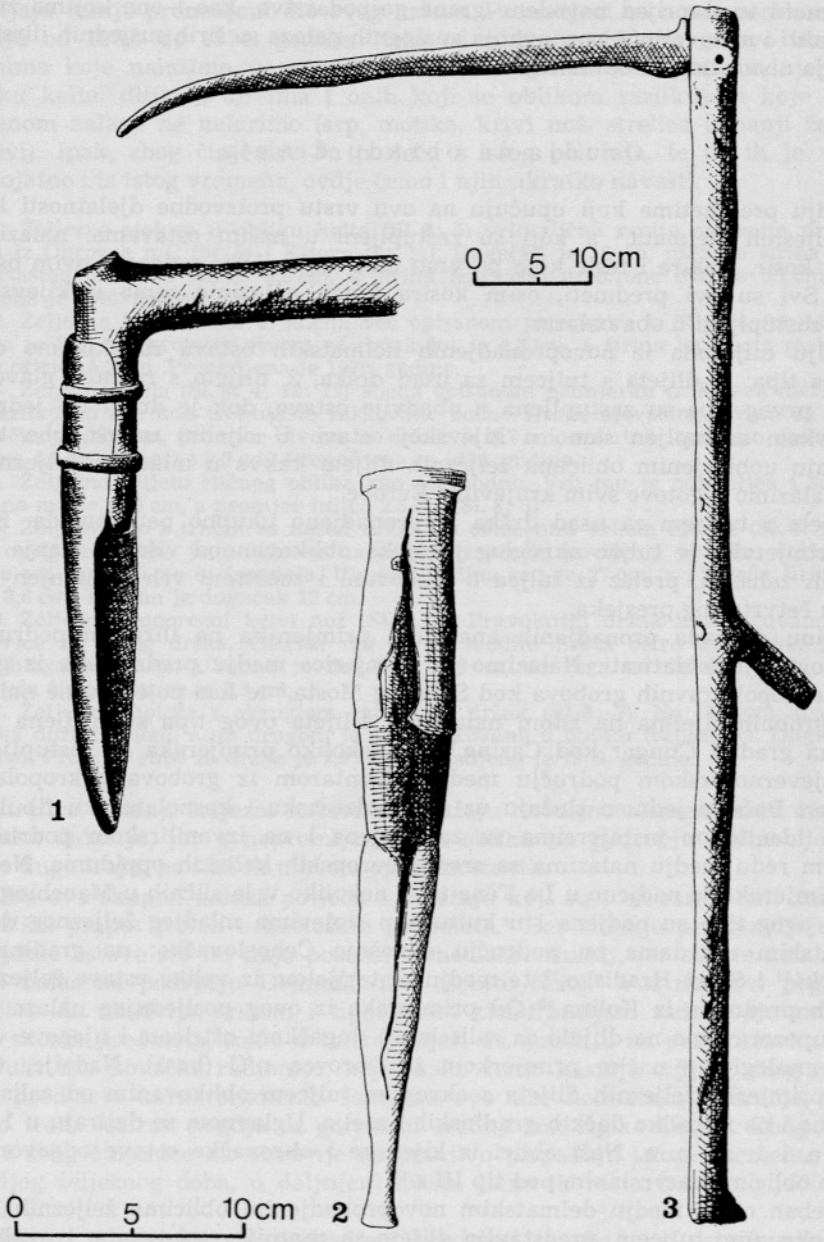

Sl. 9: 1 — pokušaj rekonstrukcije krampa iz Kijeva, 2 — pokušaj rekonstrukcije dlijeta s okovom iz Obrovca, 3 — pokušaj rekonstrukcije »delmatske kose«.

Abb. 9: 1 — Versuch der Rekonstruktion des Pickels aus Kijevo, 2 — Versuch der Rekonstruktion des Meißels mit Ring aus Obrovac, 3 — Versuch der Rekonstruktion der »delmatischen Sense«.

od našeg, umjesto tuljca ima ravnu glavu. Ovo pak nema bitnijeg utjecaja za njegovo uže vremensko i kulturno opredjeljenje, jer se obadva tipa dlijeta u nalazištima mladjeg željeznog doba javljaju istovremeno.

Uz delmatska dlijeta s tuljcem važno je nadalje navesti, da je jedno dlijeto iz obrovačke ostave, vjerojatno ono s najširim tuljcem, na dijelu drška po kojem se udaralo imalo željezni okov, što medju do sada pronadjenim primjercima nije utvrdjeno (**Sl. 9:** 2).

Željezna dlijeta s ravnom glavom u našim ostavama, vidjeli smo, zastupljena su samo jednim primjerkom (Kijevo br. 9), dok se drugdje, u odnosu na ona s tuljcem, javljaju u relativno jednakom omjeru. Na ilirskom području, većim brojem primjeraka, nalazimo ih zastupljene u velikoj ostavi helenističkog alata s gradine Ošanići kod Stoca,[17] te medju inventarom iz latenskih grobova u Idriji pri Bači.[18] Nekoliko gotovo identičnih primjeraka nadjeno je medju materijalom s dačkih gradina,[19] te u već navedenim keltskim nalazištima u La Tène-u,[20] i Manchingu,[21] a i drugdje u Evropi.[22]

Svi navedeni tipovi željeznih dlijeta se nalaze u upotrebi i u rimsko vrijeme (*scalprum*).[23]

Kosir (*falx silvatica*) kao orudje za obradu drveta nadjen je samo u kijevskoj ostavi. Uobičajenog je oblika kao i većina drugih primjeraka pronadjenih na širem ilirskom području i kakav je u osnovi ostao nepromjenjen sve do naših dana (posebno u Dalmatinskoj zagori). Ima masivnu pri vrhu lučno savinutu oštricu sa sječivom s unutrašnje strane, te povinute zaliske za pričvršćivanje drška. Porijeklo ove vrsti orudja kod Ilira još uvijek nije pouzdano utvrdjeno. S obzirom na činjenicu da se kosiri na ilirskom teritoriju ne javljaju prije mladjeg željeznog doba, pokušalo se ustvrditi da su ga Iliri preuzeli od Kelta,[24] ali činjenica da na keltskom području, koliko je nama poznato, još uvijek nije pronadjen ni jedan primjerak koji bi u osnovi odgovarao i bio analogan ilirskim nalazima, ovakvu pretpostavku odbacuje. Primjerci kosira s keltskih nalazišta se od ilirskih znatno razlikuju. U pravilu su to manji i elegantniji oblici bez zalisaka i tuljca (držak je kod ovih pričvršćen zakovicama ili je pak nasadjen na trn) s oštricom koja se pri vrhu oštrije lomi.[25] Suviše je, držimo, vrijedno navesti i činjenicu, da ni na ilirskom području nije nadjeno primjeraka koji karakteriziraju keltska nalazišta,[26], pa je i ovo konstatacija koja odbacuje pretpostavku o keltskom porijeklu ove vrsti orudja kod Ilira.

Sličnih primjeraka kosira našemu iz Kijeva je na ilirskom području pronadjeno nekoliko. Dva su pronadjena na teritoriju današnje Albanije,[27] jedan u Istri,[28] a nekoliko ih je pronadjeno u Sloveniji.[29] Od ovih je samo par primjeraka iz Idrije moguće uže datirati jer su pronadjeni u zatvorenim grobnim cjelinama: u jednom slučaju, izmedju ostalog, uz srednjolatensku, a u drugom uz kasnolatensku fibulu.[30]

Od koga su Iliri preuzeli ovu vrst orudja, pitanje je na koje još uvijek nije moguće dati pouzdan odgovor. Činjenica je da ovakve, vrlo slične primjerke orudja poznaje i grčka materijalna kultura (nadjeni su u kulturnom sloju helenističkih kuća 4. st. pr. n. e. u Prieni u Maloj Aziji),[31] daje ovom orudju mediteranski karakter. Od Grka su ga Iliri preuzeli vjerojatno posredstvom grčkih kolonista s istočne jadranske obale, a zatim vjerojatno i Rimljani, jer ovakvi oblici medju nalazima rimskog orudja nisu nikakva rijetkost.[32] Slične

utjecaje, vidjet ćemo, pokazat će i još neki oblici orudja zastupljeni u novopronadjenim delmatskim ostavama.

Od nekoliko tipova sjekira kakve u mladjem željeznom dobu nalazimo na širem ilirskom teritoriju,[33] u delmatskim ostavama zastupljene su željezne sjekire u obliku kelta, željezne sjekire s dvijema unakrsnim oštricama jednake dužine, te željezne tesle.

Sjekire u obliku kelta u mladjem željeznom dobu na ilirskom području nisu osobito česte. Koliko je nama poznato, na delmatskom i susjednim ilirskim područjima ovo je prvi nalaz,[34] a nema ih, prema nama raspoloživoj literaturi, ni kod drugih onovremenih evropskih naroda. Keltska materijalna kultura i područje njenog utjecaja poznaje nešto drugčiji tip. Oblikom su slične našim primjercima, ali su nešto masivnije i bez ušice za dodatno pričvršćivanje drška,[35] čime bi predstavljale zadnji razvojni oblik sjekire ovog tipa koji ostaju u upotrebi u srednjoj Evropi sve do srednjeg vijeka.[36] U činjenici da delmatski oblici sjekira ovog tipa na izmaku mladjeg željeznog doba ostaju gotovo nepromjenjeni treba možda vidjeti zatvorenost ovog područja prema keltskim utjecajima, lokalnu produkciju i još jednom potvrditi već uočenu delmatsku konzervativnost i nastojanja u očuvanju pojedinih oblika materijalne kulture kroz duži vremenski period. Ovakve se sjekire, naime, na području Cetinske krajine, prema dosadašnjim istraživanjima javljaju od Ha B perioda, a od Ha A_1 perioda na širem delmatskom teritoriju.[37]

Sjekire s unakrsnim oštricama jednake dužine i s otvorom za nasad drška po sredini, nadjene su samo na kijevskoj gradini (jedan primjerak u ostavi, a jedan je ranije slučajno pronadjen). I na širem ilirskom području predstavljaju vrlo rijedak nalaz,[38] dok ih na teritoriju njihovih susjeda Kelta, do dolaska Rimljana, uopće ne susrećemo. Nekoliko je sličnih primjeraka pronadjeno na gradini Muncelului u Rumuniji, relativno se kasno datiraju i vežu uz period rimske dominacije.[39] Ovakve oblike sjekira poznaje i grčka materijalna kultura još od 8. st. pr. n. e., pronadjeni su i medju helenističkim oblicima grčkog željeznog orudja.[40] Vjerojatno je da ovaj tip sjekire, kao i kosir, Iliri preuzimaju od Grka posredstvom njihovih kolonista s istočne jadranske obale. Od Grka ga vjerojatno kasnije preuzimaju i Rimljani jer rimska materijalna kultura poznaje gotovo identične oblike.[41]

Željezne tesle (zastupljene su u obje ostave), pored primarne upotrebe kao orudja za obradu drveta, uvjetno su mogle služiti i kao orudja za obradu zemlje (motike). Medjutim, s obzirom na činjenicu da je na kijevskoj gradini, doduše izvan ovog nalaza, ranije pronadjena i jedna željezna alatka koju s više opravdanja možemo odrediti motikom isključivo za obradu zemlje (**Sl. 8:** 7), ovim teslama možda daje primarnu ulogu orudja za obradu drveta. Navedena motika s kijevske gradine ima vrlo bliske paralele s jednom ranije pronadjenom u Gali u Sinjskom polju kao zadnji preostatak nekad većeg broja istovrsnih nalaza, vjerojatno iz antičke kovačke radionice.[42] Makar je okarakterizirana kao antička, ne treba isključiti mogućnost da su ovakvi primjerci orudja kod Delmata, rimskim posredstvom bili u upotrebi još u prapovijesno vrijeme, barem kroz zadnje stoljeće stare ere. Ovo tim više ako znamo da je po konačnom uspostavljanju rimske vlasti na delmatskom području, kijevska gradina, kao i većina drugih, bila raseljena, a za novo naselje

Sl. 10: Obrovac na Cetini, skupni nalaz, 1—12 željezo. (Foto Ž. Bačić)
Abb. 10: Obrovac an der Cetina, Hortfund, 1—12 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

Sl. 11: Obrovac na Cetini, tesla sa znakom vlasnika ili kovača. (Foto Ž. Bačić)

Abb. 11: Obrovac an der Cetina, Dechsel mit Kennzeichen des Eigentümers oder Schmiedes. (Foto Ž. Bačić)

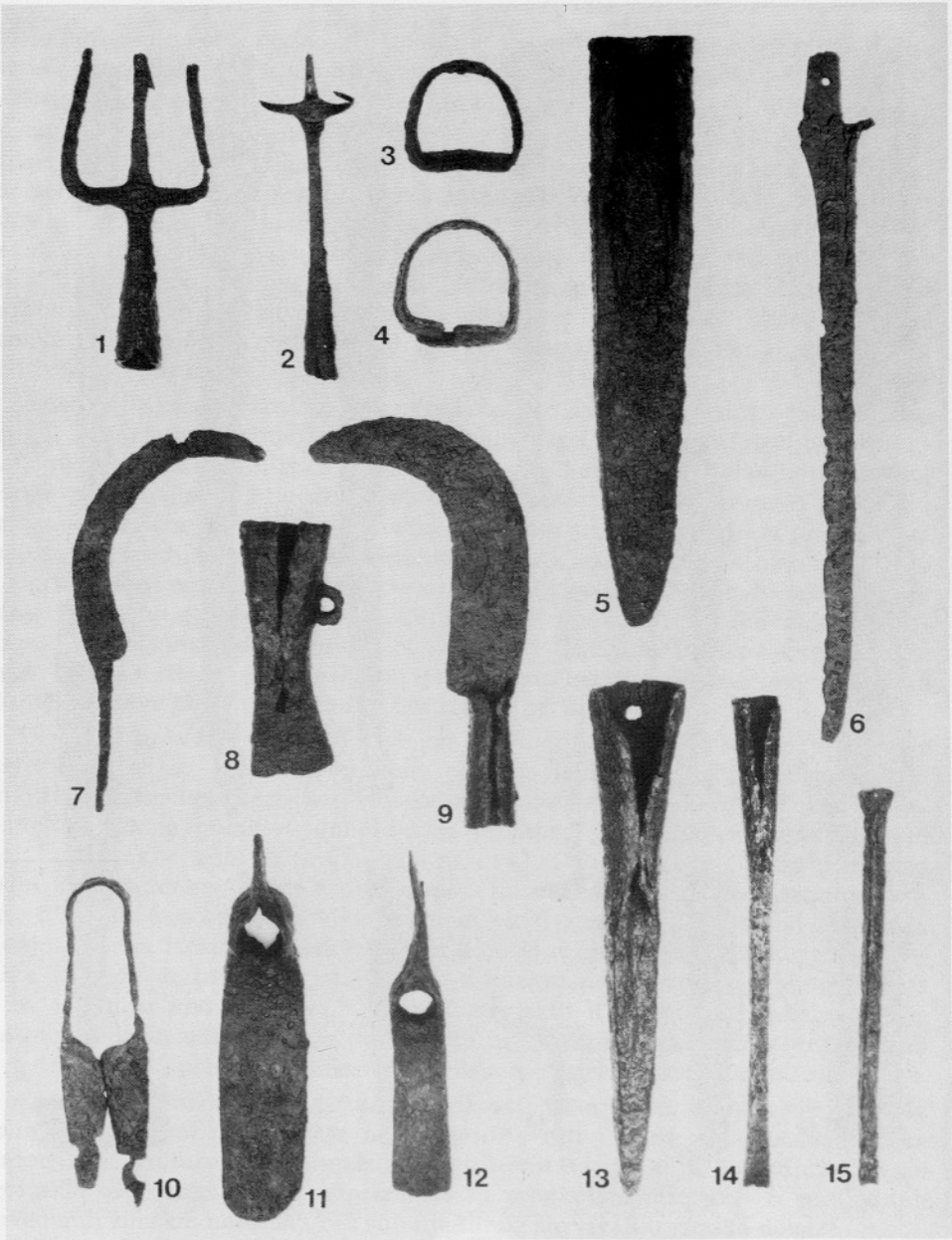

Sl. 12: Kijevo, dio skupnog nalaza, 1—15 željezo. (Foto Ž. Bačić)
Abb. 12: Kijevo, Teil des Hortfundes, 1—15 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

Sl. 13: Kijevo, dio skupnog i slučajni nalazi, 1—18 željezo. (Foto Ž. Bačić)
Abb. 13: Kijevo, Teil des Hortfundes und Zufallsfunde, 1—18 Eisen. (Foto Ž. Bačić)

bio je korišten položaj podno gradine ili u njenoj neposrednoj blizini.[43] Željezne motike slične našoj nalazimo i na drugim rimskim nalazištima.[44]

Sve tesle iz delmatskih ostava su oblikom vrlo slične. Imaju dvije unakrsno postavljene oštrice najednake dužine, od kojih je ona duža blago lučno povijena i okomito postavljena na cjevasti otvor za usad drška, a kraća je s njim paralelna. Poneke od kijevskih primjeraka se izdvajaju trokutasto raskovanim bočnim stranama otvora za držak, pa ovi primjerci čine posebne varijante. Jedan od obrovačkih primjeraka na unutarnjoj strani duže oštrice ima ornament u obliku razvučenog slova »M« izveden ukucanim ravnim crtama, što je možda oznaka kovača ili pak vlasnika deponiranih predmeta. Slično izvedene oznake se javljaju i na još nekim primjercima orudja iz mladjeg željeznog doba na ilirskom području.[45]

Analognih primjeraka na izvanilirskom području ovoj vrsti orudja nismo uspjeli pronaći, pa držimo da bi ih trebalo uvrstiti u grupu orudja karakterističnu samo za šire ilirsko područje gdje su nadjeni na nekoliko nalazišta. Pored primjeraka iz kijevske i obrovačke ostave, te onih ranijih slučajnih nalaza s kijevske gradine, na delmatskom teritoriju su s po jednim primjerkom zastupljeni medju nalazima iz grobnice u Viru kod Posušja s materijalom iz 2. i prve polovice 1. st. pr. n. e.,[46] te u rastresitu materijalu ranobrončanodobne kamene grobne gomile na izvoru Cetine, medju sekundarno ukopanim grobovima koji se okvirno datiraju u 1. st. pr. n. e. i 1. st. n. e.[47] Pet ovakvih primjeraka orudja, ali različite veličine je nadjeno medju predmetima iz velike ošanićke ostave koja se okvirno datira u 2. st. pr. n. e.[48]

U vezi s nalazima ovakvih tesli na ilirskom području značajno je nadalje navesti, da se one gotovo identičnim oblikom javljaju i medju nalazima koji imaju izrazite karakteristike rimske materijalne kulture. Pored već navedenog nalaza iz Milaševe gomile koji je pronadjen izdvojen izvan grobnih cjelina,[49] ovakve tesle su pronadjene na gradini Čungar kod Cazina u najgornjem kulturnom sloju koji sadržava ponešto ostataka rimske materijalne kulture,[50] zatim u poremećenom kulturnom sloju gradine Zecovi kod Prijedora medju alatima izrazitih rimskih odlika koje je obzirom na nalaz novca i keramike moguće datirati u 4. st.,[51] nadalje, medju nalazima željeznih predmeta 3. st. iz Stupa kod Sarajeva,[52] te u Notranjskoj u Unecu pri Rakeku medju alatima rimskih odlika.[53] Sve ove nalaze nije moguće odredjenije datirati, ali je evidentno da pripadaju širem vremenskom rasponu prvih stoljeća nove ere.

Značajno je nadalje u vezi s ovim navesti i činjenicu, da se tesle ovakvog oblika izvan ilirskog područja ne javljaju, a niti ih poznaje klasična rimska materijalna kultura, pa je možda i ovo konstatacija koja potvrdjuje ilirsko porijeklo ove vrste orudja, odnosno da su pronadjeni primjerci iz posljednjih navedenih rimskih nalazišta bez sumnje ilirski survivali u rimsko doba.[54]

Teslu kao orudje za obradu drveta poznaju i grčka[55] i rimska[56] materijalna kultura, ali se ovi primjerci od ilirskih razlikuju po tome što na jednom kraju umjesto kraće oštrice imaju čekićasti završetak. Ovakvi primjerci tesli su brojnije zastupljeni i medju materialom s dačkih gradina, ali se ondje kasnije datiraju i povezuju uz rimske utjecaje.[57]

Orudja za obradu zemlje

Medju orudjima koja su zastupljena u novopronadjenim delmatskim ostavama, a koja su primarno mogla služiti pri zemljoradnji, uz već spomenute tesle za koje smo rekli da su u izvjesnim slučajevima mogle služiti i kao motike, nalazimo krampove, srpove i kose. Sve tri vrste su gotovo identičnim primjercima zastupljeni u obadvije ostave.

Krampovi pripadaju uobičajenom tipu ove vrsti orudja, a prema predloženoj tipologiji A. Stipčevića,[58] zastupljeni su dvama osnovnim tipovima: 1. krampovi sa zaliscima i oštricom pravokutnog presjeka (**Sl. 2:** 1; **4:** 1), 2. krampovi s tuljcem i oštricom četvrtastog presjeka (**Sl. 6:** 1).

Drži se da su krampovi prvog tipa primarno služili za obradu (krčenje) zemljišta, dok su oni drugog tipa uglavnom upotrebljavani u rudarstvu.[59] Obzirom na karakter naših ostava i nedostatak rudnih ležišta na širem delmatskom području, mislimo da ovakvu mogućnost treba isključiti, odnosno treba pretpostaviti da su oba tipa krampova u našim ostavama u prvom redu služili pri obradi zemlje.

Značajno je nadalje navesti da je kijevski primjerak krampa prvog tipa tipologiji ove vrsti orudja donio jednu novu spoznanju. Vrlo je vjerojatno da je ovaj primjerak sa zaliscima za držak bio dodatno pričvršćen dvama željeznim prstenastim okovima (**Sl. 7:** 1, 2), što medju dosadašnjim nalazima prapovijesnih krampova nismo primjetili. Nije nam doduše poznato da li su okovi u ostavi nadjeni uz kramp, ali je vjerojatnost vrlo velika jer ovoj namjeni dimenzijama i oblikom potpuno odgovaraju. Ovakvu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da su zalisci kijevskog krampa relativno mali i time nisu pružali potpunu sigurnost pri njegovoj upotrebi (rekonstrukciju predlažemo na **Sl. 9:** 1). Ovakvi su okovi medju orudjem mladjeg željeznog doba već registrirani, ali isključivo samo na drugim vrstama orudja (željezne kose!).[60] Upozoravamo medjutim, na nalaz ovakvih okova s latenskog oppiduma Heidetränk. Za ove se takodjer pretpostavlja da su okovi za pričvršćivanje kose za držak,[61] ali činjenica da medju publiciranim orudjima s ovog nalazišta nije pronadjena ni jedna kosa, ovakvu namjenu ovim predmetima dovodi u pitanje. Vrlo je značajno da su ovi okovi, kao i naši primjerci, pronadjeni uz krampove, pa bi i ovom nalazu možda trebalo pretpostaviti mogućnost namjene analogne našem nalazu.

Krampovi prvog tipa (zastupljeni su u obadvije ostave) u prapovijesnim nalazištima mledjeg željeznog doba nadjeni su u velikom broju u gotovo svim djelovima Evrope, u prvom redu na keltskom području, odnosno na području izravnih keltskih utjecaja. Na širem području Evrope ih je do sada pronadjeno preko 150 na brojnim nalazištima od Engleske i Holandije, preko Švicarske, Njemačke, Čehoslovačke i Madjarske, pa sve do Zakarpatske Ukrajine gdje se javljaju kao krajnje područje keltskih utjecaja.[62] Na području naše zemlje su nadjeni na svega nekoliko nalazišta, prvenstveno na području Slovenije, u Šmihelu[63] i u Idriji pri Bači gdje se uglavnom datiraju u 1. st. pr. n. e.[64] Na ostalom dijelu ilirskog teritorija ovakva vrsta orudja je sasvim rijetko zastupljena. Do sada su dva ovakva primjerka pronadjena samo u grobnici u Viru kod Posušja, što je osobito zanimljivo, uz nalaze koji odaju izrazitije ketske utjecaje.[65]

Kramp drugog tipa je zastupljen samo jednim primjerkom u kijevskoj ostavi. U odnosu na krampove prvog tipa znatno je rjedje zastupljen i na drugim onovremenim prapovijesnim nalazištima. Jedinu mu analogiju na ilirskom teritoriju nalazimo u jednom primjerku krampa sa zaliscima iz Šmihelja,[66] a s keltskog područja u nalazima iz Manchinga.[67]

U delmatskim ostavama nadjena su i dva željezna srpa, oblikom gotovo identična, ali različita veličinom. Kijevski primjerak je nešto veći. Pripadaju uobičajenom i na ilirskom području najčešćem tipu srpova mladjeg željeznog doba s lučno povijenom oštricom koja na jednom kraju završava šiljkom, a na drugom dužim trnom za nasad drška koji je u istoj osi s oštricom. Na ilirskom teritoriju ovakvim oblicima srpova nalazimo više analogija,[68] dok su na području njihovih susjeda znatno rjedje zastupljeni.[69]

Željezne kose, u cjelini uzevši, predstavljaju najznačajnije nalaze u ovim ostavama. Ukupno su pronadjena četiri primjerka, a kao i većina drugih predmeta, nalazimo ih zastupljene u obadvije ostave. Oblikom i veličinom su gotovo identične, dok jedinu razliku treba možda vidjeti u obliku pločice s rupicom za zakovicu kojom se kosa utvrdjivala za držak. Kod obrovačkog primjerka ova je pločica polukružna, dok je kod svih triju kijevskih primjeraka gotovo pravokutna. Oblikom su vrlo osebujne i znatno se razlikuju od svih do sada pronadjenih primjeraka ove vrsti orudja ne samo na ilirskom području nego i znatno šire.[70] Ova nam činjenica dozvoljava da ih potpuno opravdano proglasimo delmatskim tipom, a uz to su, s obzirom da se drugdje ne javljaju, gotovo siguran oslonac i za pretpostavku postojanja kovačkih radionica, vjerojatno uz gornji ili srednji tok rijeke Cetine, na plodnim zemljištima kraških cetinskih polja koja su razvoju zemljoradnje kod Delmata pružala maksimalne uvjete.

Delmatska kosa je za razliku od ostalih manjih dimenzija. Oštrica joj je blago povijena sa sječivom na unutrašnjoj i ravnim hrptom na vanjskoj strani. Na jednom kraju završava šiljasto, a na drugom sklopom koji je omogućavao fiksiranje za držak. Kosa je u držak bila usadjena malom pločicom s rupicom za zakovicu koja ju je dodatno pričvršćivala. (**Sl. 4:** 3). Mali roščić na mjestu spoja pločice i ravnog hrpta služio je kao graničnik da se kosa pri zamahu ne bi izvrtala i ispadala iz drška.

Orudje za ribolov

Željezne troroge osti s kukama i tuljcem za usad drška su za sada jedini primjerak orudja koji upućuje da su se ilirski Delmati, pored već navedenih grana gospodarstva, bavili i ribolovom.[71] U ilirskim prapovijesnim naseljima predstavljaju vrlo rijedak nalaz.[72] Do sada su pronadjene u Donjoj Dolini,[73] Sanskom Mostu,[74] Plaškom kod Ogulina[75], te dva primjerka u Vrhnici kod Ljubljane. Vrhničke osti predstavljaju najbolje sačuvan nalaz i za sada su jedini primjerci koji omogućuju podrobniju tipološku analizu. Vjerojatno su rezultat keltskih utjecaja jer su vrlo slični primjerci pronadjeni i na keltskom području: u Nosateu kod Milana,[77] u La Tène-u,[78] te u nalazištu Cervoux na jezeru Neuchatel u Švicarskoj.[79]

Vrlo slične primjerke ovakvih željeznih ostiju poznaju i grčka helenistička[80] i rimska materijalna kultura,[81] pa mislimo da u ovim civilizacijama treba tražiti ishodište i našem primjerku.

Ostali upotrebni predmeti

U ovu grupu uvrstili smo predmete pronadjene isključivo u kijevskoj ostavi, a koje zbog široke mogućnosti upotrebe nije moguće vezati ni uz jednu granu gospodarstva, kao i one kojima zbog izrazitije oštećenosti nije bilo moguće bliže odrediti primarnu namjenu. Uvrstili smo ovdje slijedeće predmete: škare, predmet s tuljcem i trorogim završetkom, klin, dva ulomka drška noža, dva ulomka oštrica noža, željezni okov, te tri, vjerojatno, željezna ključa.

Škare iz kijevske ostave pripadaju uobičajenom tipu željeznih škara s dvije oštrice izduženog trokutastog oblika medjusobno spojene elastičnim perom s pregibom nenaglašenog omega oblika. Drži se da su ovakav tip škara Iliri preuzeli od Kelta,[82] jer se na ilirskom teritoriju javljaju tek nakon keltskih provala tokom 4. st. pr. n. e. Tip škara kakav je nadjen u kijevskoj ostavi pripada grupi mladjih primjeraka.[83]

Željezni predmet s tuljcem i trorogim završetkom predstavlja prvi poznati primjerak ovakvog orudja na ilirskom području. Primjerci srodni ovima su već registrirani, posebno na keltskom području, i područjima intenzivnijih keltskih utjecaja. Pretpostavlja se da su orudja ovakve vrsti služila pri pripremanju hrane (franc. fourchettes à pot-au-feu, njem. Fleischgabeln), odnosno da su imala ulogu viljuške za pripremanje mesa u loncu.[84] Držimo da odredjivanje samo ovakve namjene ovoj vrsti orudja nije prihvatljivo i da se ono moglo upotrebljavati i u druge svrhe, npr. pri bojenju ili ispiranju sirove vune, što bi u našem slučaju bilo prihvatljivije, kako s obzirom na nalaz škara (vjerojatno za striženje ovaca) u istoj ostavi, tako i s obzirom na već dobro poznatu delmatsku sklonost uzgoju ovaca i preradi vune.

Primarni pouzdaniji oblik oštećenim drškama i oštricama noževa pronadjenim u kijevskoj ostavi nije moguće utvrditi. Izvjesno je da pripadaju uobičajenom i najčešćem tipu krivog noža kakav je već poznat s ovog i susjednih delmatskih nalazišta,[85] a isto tako ga kao karakterističnog nalazimo i na drugim dijelovima ilirskog teritorija.[86]

Mogućnost primjene željeznog klina je mnogostruka, a sam oblik ne dozvoljava podrobniju tipološku i kronološku analizu jer se u upotrebi nalazi vrlo dugo.[87] Isto tako nije moguće odrediti kakvom je predmetu pripadao željezni okov sa zakovicom (možda korici noža) i željezni predmet izduženog »S« oblika.

Predmeti na **Sl. 7:** 7, 10 možda predstavljaju ostatke željeznih ključeva kakvi su u ove krajeve došli vjerojatno rimskim posredovanjem.[88]

Zaključna razmatranja

Obje novopronadjene ostave bez sumnje pružaju značajne elemente za proučavanje gospodarskih odnosa kod Delmata na izmaku mladjeg željeznog doba. Perfekcija oblika, te brojnost i raznovrstnost predmeta razvrstanih prema

predloženim proizvodnim djelatnostima, ovim nalazima daje izuzetan značaj i Delmate svrstava u grupu ilirskih plemena s vrlo razvijenim i raznovrsnim gospodarstvom. Apostrofirajući činjenicu da velika većina ovih oblika nije delmatski specifikum i da ih u vrlo sličnim oblicima nalazimo i kod drugih ilirskih i susjednih im plemena i naroda onoga vremena, nalazima ne umanjuje vrijednost jer ostaje činjenice da su oni nadjeni, a samim tim i korišteni na delmatskom području. Vidjeli smo prethodno da je medju predmetima iz ovih ostava nadjeno i nekoliko oblika kojima analogije nismo uspjeli pronaći na drugim područjima. Ovo se odnosi u prvom redu na spomenute kose vrlo osebujnog oblika, do sada pronadjene jedino uz gornji i srednji tok rijeke Cetine, dakle u srcu delmatske zemlje. U ovom čini nam se, treba vidjeti autoktonost ovih nalaza, a samim tim i indirektno zastupljen kovački obrt. U kojoj i kolikoj mjeri je on bio razvijen kod Delmata, vjerojatno će pokazati buduća arheološka istraživanja koja budu vršena na ovom području. Tražeći analogije nekim predmetima iz naših ostava, moguće je utvrditi, da nekolicini njih porijeklo treba tražiti u mediteranskom svijetu (sjekire s unakrsnim oštrinama, kosir, osti), jer ondje znatno ranije nalazimo gotovo identične oblike. Da li su u naše krajeve donijeti posredstvom grčkih kolonista s istočne jadranske obale, ili pak posredstvom rimskih osvajača počevši od polovice 3. st. pr. n. e. pitanje je na koje još treba iznaći zadovoljavajući odgovor. Nedostatak tipičnih srednjoevropskih oblika ukazuje na izoliranost delmatskog teritorija od ovih utjecaja. Izostavljamo iz ovoga nekoliko karakterističnijih oblika kojima sasvim sigurno ishodište treba tražiti u keltskim utjecajima (škare, krampovi, predmet s tuljcem i trorogim završetkom) iz razloga što se u našem slučaju radi samo o onim predmetima koji su u mladjem željeznom dobu keltskim posredstvom prihvaćeni kao opće kulturno dobro, i nalazimo ih rasprostranjene na vrlo velikom prostoru, pa čak i tamo gdje Kelta gotovo sigurno nikada nije ni bilo.

Ostaje nam na kraju da barem okvirno pokušamo datirati obje ostave. Odmah na početku treba reći da nema mogućnosti za preciznije datiranje, jer se ni jedan od pronadjenih predmeta o kojima je ovdje bilo govora, zbog nepromjenjenog oblika kroz duži vremenski period, ne može vezati za uže vremensko razdoblje. Prethodno smo vidjeli da se većina navedenih sukladnih primjeraka datira u zadnja stoljeća mladjeg željeznog doba, što bez sumnje okvirno odredjuje i naše nalaze. Ako pak razloge za skrivanje navedenih ostava pokušamo potražiti u povijesnim zbivanjima, koja su kroz zadnja dva stoljeća pogadjala ovo delmatsko područje, evidentno je, da je to vrijeme rimsko-delmatskih ratova, odnosno stopedeset godišnji pokušaj Rimljana da zagospodare delmatskim teritorijem. Bez čvršćih argumenata za preciznije datiranje, mislimo da obadvije ostave treba datirati u ovaj vremenski period. Činjenica da medju alatima iz naših ostava nije moguće evidentirati i one oblike koji isključivo karakteriziraju rimsko gospodarstvo, dozvoljava nam pretpostavku da dataciju ostava predložimo u vrijeme kad se rimski utjecaji još nisu intenzivirali, vjerojatno polovicom 2. st. pr. n. e. Ako pak u ovom vremenskom razdoblju pokušamo iznaći značajniji dogadjaj koji je uvjetovao skrivanje ovih predmeta, naći ćemo ga možda u ratnom pohodu rimskog konzula Kornelija Scipiona Nazike koji je, u namjeri da pokori Delminium (u susjednom Duvanjskom polju), gdje se utaborila glavnina delmatske vojske,

najprije odlučio napasti i uništiti druge delmatske gradove, da bi time oslabio otpor središnje delmatske odbrane. Nije isključeno da su u ovom Nazikinom napadu stradale i mnogobrojne delmatske gradine uz gornji i srednji tok rijeke Cetine.

Predmete su u ovim dvjema ostavama vjerojatno zakopala dva čovjeka. S obzirom na raznovrsnost deponiranih predmeta vjerojatno su pripadali dvama domaćinstvima, za one prilike vrlo vjerojatno bolje situiranim jer su ovolike količine željeznog alata na delmatskom području, koje inače nema značajnijih izvora željezne rudače, nesumnjivo značile i znatnu materijalnu vrijednost. Količina alatâ za obradu drveta naspram ostalim vrstama ukazuje na značaj ove vrsti gospodarstva u cijelokupnom životu delmatskog prapovijesnog stanovništva, što donekle potvrđuju i povijesni izvori.

Izostanak karakterističnih vrsta delmatskog prapovijesnog oružja u ostavama potvrdjuje da su ostave zakopane u nemirno vrijeme, jer su ti predmeti vlasnicima ovih ostava bili potrebni za očuvanje golog života. Potrebni da, ali očito nedovoljni.

[1] Radovi koji obradjuju gospodarske odnose i oblike gospodarstva kod prapovijesnih Delmata relativno su rijetki, a ovdje upozoravamo na nekoliko općenitih: G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik* 1, Zagreb 1948, 129 do 152; A. Stipčević, Gli effetti economici dell'invasione celta nella regione degli Illiri, *Živa antika* 10/1—2, Skopje 1960, 183—190; isti, Orudja za rad kod Ilira, *Diadora* 2, Zadar 1962, str. 135—177; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH* (dalje: *Godišnjak*), knj. 5/3, Sarajevo 1967, 92—94; K. Kurz, Ilyrské zemědělství v předřímském období, *Sborník historický* 16, Praha 1968, 149—171; isti, Die Wirtschaftsgebiete im vorrömischen Dalmatien, *Rozpravy ČSAV* 80/5, Praha 1970, 1—46; A. Stipčević, *Iliri — povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, 137 do 149. Za antičke povijesne izvore čiji podaci izravno ili usputno upućuju na oblike gospodarstva kod Delmata vidi u M. Zaninović, nav. dj., str. 92—94.

[2] Kijevska gradina u tome zauzima dominantnije mjesto. Usp.: P. Stanić, Rimski spomenici Vrličke okolice u Dalmaciji, *Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva* (dalje: *VHAD*) 13/1891, 68—73; K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja, I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (dalje: *GZM*) 11/1899, 76—79; W. Buttler, Burgwälle in Norddalmatien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 21/1931 (1932), 185, T. 28/2 donosi se i shematski tlocrt gradine; B. Gabrićević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHD*) 55/1953, 103 do 119, na područje Kijeva smješta delmatske Lizaviate.

[3] Češće ih nalazimo u kasnom brončanom i na početku starijeg željeznog doba (usp.: B. Čović, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, *Godišnjak* 8/6, 1970, 71—73), dok su one iz mladjeg željeznog doba izuzetno rijetke i ograničene na skupne nalaze novca (usp.: D. Sergejevski, Nalaz rimskog novca kod Livna, *GZM* 42/1930, 119—132; M. Glavinić, Le monete dell' Illirico nel Museo di Spalato, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (dalje: *BASD*) 1/1878, 46); I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, *Godišnjak* 13/1976, 234—243.

[4] O vrlo oskudnim vjestima iz pera antičkih pisaca, te s pronadjenih epigrafičkih spomenika, koji govore o obradi i preradi drveta kod Delmata, vidi: M. Zaninović, Delmati, *Godišnjak* 5, 93.

[5] F. Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta, *GZM* 8/1896, 222, sl. 9.

[6] isti, nav. dj., *GZM* 9/1897, 302, sl. 24, 304, sl. 33.

[7] V. Radimský, Gradina Čungar kod Cazina, *GZM* 6/1894, 497, T. 1/2, 3.

[8] J. Szombathy, Das Grabfeld zu Idria bei Bača, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Kais. Akademie*

der Wissenschaften 1/1903, 325, sl. 129, 329, sl. 143.

[9] V. Gross, *La Tène — un oppidum Helvète*, Paris 1886, 43, T. 9/23, 24; P. Vouga, *La Tène*, Leipzig 1923, stup. 111—112, T. 44/8, 9, 18.

[10] G. Jacobi, Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching, *Die Ausgrabungen in Manching* 5, Wiesbaden 1974, 35—37, T. 9/142—148.

[11] J. Paulík, *Keltské hradisko Pohanská v Plaveckom Podhradí*, Bratislava 1976, 32, T. 52/3.

[12] E. Šimek, *Poslední Keltové na Morave*, Brno 1958, sl. 24/1.

[13] isti, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, sv. 4, Brno 1953, 512—514, sl. 183.

[14] I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la Daci — sec. II î. e. n. — I e. n.*, Cluj-Napoca 1979, 89—91, fig. 6/1, 2; 7/3; 49/6, 7, 9—19.

[15] F. Fiala, *nav. dj.*, 222, sl. 9; J. Szombathy, *nav. dj.*, 334, sl. 161, G. Jacobi, *nav. dj.*, 40—42, T. 10/163—165; I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 90, T. 48/12—14.

[16] J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-romaine II, Paris 1914, 1371, sl. 605/5 a, 5 b.

[17] Z. Marić, Depo pronadjen u ilirskom gradu Daors . . u (2. st. pr. n. e.), *GZM* N. s. 33/1978, 35, 61, T. 40/174, 177.

[18] J. Szombathy, *nav. dj.*, 306, sl. 58.

[19] I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 54, T. 18/13, 14, 18, 21—23.

[20] V. Gross, *nav. dj.*, 43, T. 9/22, 31, 32; P. Vouga, *nav. dj.*, stup. 111—112, T. 44/7, 10; 45/16.

[21] G. Jacobi, *nav. dj.*, 21—24, T. 6/75, 76, T. 7/92, 93.

[22] J. Déchelette, *nav. dj.*, 1366—1367, sl. 601.

[23] W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, Stuttgart 1978, 46, 73, sl. 16; isti, *Eiserne römische Werkzeuge, Studien zur römischen Werkzeugkunde in Italien und den nördlichen Provinzen des Imperium Romanum*, Teil 2, BAR International series 78, 1980, T. 18/96.

[24] A. Stipčević, Orudja za rad kod Ilira, *Diadora* 2/1961—62, 146.

[25] Usporedi primjerke reproducirane u: V. Gross, *nav. dj.*, T. 9/5; P. Vouga, *nav. dj.*, T. 25/5—7; G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 24/391—404.

[26] Jedan primjerak kosira s trnom je prema Stipčeviću nadjen u Ripču u Bosni (A. Stipčević, *nav. dj.*, 146—147, sl. 7) ali je vjerojatnije da se ovdje radi o željeznom srpu (usp. V. Radimský, Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni, *GZM* 7/1895, 321, sl. 15). Primjerak iz Slavine u Kranjskoj je vjerojatno keltski (usp. A. Müllner, Ein keltisches Messer von Slavina, Argo 1/1892, 59, T. 4/10; isti, *Typische Formen aus den archäologischen Sammlungen des Krainischen Landesmuseums »Rudolfinum« in Laibach*, Ljubljana 1900, T. 42/9).

[27] T. Ippen, Prehistorički nalazi iz Albanije, *GZM* 13/1901, 607, sl. 2/11; A. Stipčević, *Iliri — povijest, život, kultura*, Zagreb 1974, 139.

[28] C. Marchesetti, *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, Trieste 1903, T. 18/13.

[29] J. Szombathy, *nav. dj.*, 305, 321, sl. 32, 115.

[30] *Nav. dj.*, 305, 321.

[31] R. Pleiner, *Iron working in ancient Greece*, Praha 1969, 28, sl. 13. Isti podatak donosi i M. Beranová, *Zemedelství starých Slovanu*, Academia Praha 1980 122, sl. 43/1, 2. Navodi da se ovakvi primjerci kosira (»vinarskih noževa«) sa zaliscima upotrebljavaju pored ilirske i u keltskoj i dačkoj latenskoj kulturi. O oblicima keltskih kosira u odnosu na grčke, ilirske i kasnije rimske već smo govorili. Jednako keltskoj, ovakve oblike kosira ne poznaje niti dačka latenska materijalna kultura, nego ondje nalazimo primjerke istovjetne keltskim pod čijim su utjecajima i nastali (usp. I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 140, sl. 72/1, 2).

[32] K. D. White, *Agricultural implements of the Roman world, Cambridge* 1967, 86, 89, sl. 59, 64. Usporedi i prikaze ove vrsti orudja na rimskim nadgrobnim spomenicima iz Burnuma u M. Suić, Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora* 5/1970, 98—100, T. 3/1, 5/1.

[33] A. Stipčević, *Orudja*, 163—164.

[34] A. Stipčević, *nav. dj.*, 163 navodi da se ovakav tip sjekire kod Ilira upotrebljava sve do rimskog doba, ali ne navodi nalaze koji bi ovakvu tvrdnju i potkrijepili.

[35] Usporedi primjerke u P. Vouga, *nav. dj.*, T. 42/2—5; J. Déchelette, *nav. dj.*, 1355—1361, sl. 595/1, 5, 6; G. Jacobi, *nav. dj.*, 28—32 s lit., T. 13—16. Nekoliko je ovakvih sjekira pronadjeno i na području naše zemlje. Usp. M. Mandić, Željezna šuplja sjekira sa Gradine kod Bos. Dubice, *GZM* 43, 1931/II, 16—17, sl. 5, te nalaz iz rimskog horizonta sa gradine Zecovi kod Prijedora (A. Benac, Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora, *GZM* N. s. 11/1956, 151, sl. 1/12).

[36] M. Beranová, *nav. dj.*, T. 28, 29/7, 8.

[37] I. Marović, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: *VAHDalm.*) 75/1981, 43—52, sl. 13—16.

[38] A. Stipčević, *Iliri*, 139.

[39] I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 84, 174, T. 45/2—5.

[40] R. Pleiner, *nav. dj.*, 15, 28, sl. 5/5, 13/1.

[41] W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, 24—26, sl. 31; isti, *Eiserne römische Werkzeuge*, T. 7/31—34, 48/248; G. Čremošnik, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, *GZM* 42, 1930/II, 214, T. 12.

[42] B. Gabričević, Arheološki nalazi iz Gale, *VAHDalm.* 55/1953, 196—197, sl. 9.

[43] Kulturni slojevi na gradini oskudjevaju rimskim materijalom pa izgleda da po konačnom uspostavljanju rimske vlasti na ovom području gradina više nije bila naseljena. Novo naselje je podignuto na zaravni s njene jugozapadne strane (položaj »Krstače«), vjerojatno uz antičku cestu, gdje je rimskog materijala nadjeno u znatnim količinama (kamene urne u obliku sarkofaga, skeletni grobovi 3—4. st., novac, keramika, staklo, ostaci arhitekture). Prostor gradine je ponovo korišten u kasnoj antici kad je na njemu sagradjena ranokršćanska bazilika (ulomci stupića i ploča oltarne pregrade danas u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju). U novije vrijeme je, na žalost, cijeli prostor gradine prekrilo novosagradjeno groblje s vrlo prostranim grobnicama i nova crkva sv. Mihovila, čime su makar i manja pokusna istraživanja potpuno onemogućena. Prilikom izgradnje jedne takve grobnice, nadjena je i opisana ostava orudja, prema riječima nalaznika, ispod sloja kamenja, vjerojatno kakav suhozidni sklop prapovijesne arhitekture.

[44] K. D. White, *Agricultural implements*, 43—47, T. 2/c; isti, *Roman Farming*, *Aspects of Greek and Roman Life*, London 1970, 168, sl. 42; W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, 24, 76, sl. 34, 35.

[45] Usp. J. Szombathy, *nav. dj.*, 305, sl. 32.

[46] Z. Marić, Vir kod Posušja, *GZM* N. s. 17/1962, 65, T. 1/11, 11 a.

[47] I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine g. 1953, 1954. i 1958, *VAHDalm.* 61/1959, str. 60, sl. 40/7.

[48] Z. Marić, Depo, 60, 61, T. 43—45, posebno primjerci na T. 45/232, 237. Veće primjerke ovakvih alatki iz ošaničke ostave Z. Marić je okarakterizirao kao trnokope (motike ?) što bi samo uvjetno trebalo prihvatiti, jer se u to vrijeme na širem ilirskom teritoriju upotrebljavaju motike sasvim drugačijeg oblika (usp. A. Stipčević, *Orudja*, 139—140, i naš primjerak motike na T. 8/7). Pored toga, medju raznorodnim primjercima orudja iz ošaničke ostave, osim navedenih trnokopa (?), druge vrste orudja potrebnih obradi zemlje potpuno nedostaju, dok su orudja za obradu drveta znatno brojnija (pile, dlijeta, turpije, tesle, čekići). Slične ovakve vrste alatki (tesle) pronadjene u latenskim i rimskim slojevima dačkih gradina, kao motike okarakterizila je i M. Beranová odredjujući im i poseban tip — tzv. »dačke motike« (usp. M. Beranová, *nav.* dj., 100, sl. 34/1—6). Ni ova atribucija nije točna jer rumunjska literatura ovakve alatke odredjuje kao tesle za obradu drveta (usp. I. Glodariu-E. Iaroslavschi, *nav. dj.* 20—22).

[49] I. Marović, *nav. dj.*, 60.

[50] V. Radimský, *Gradina Čungar* 497, T. 1/1.

[51] A. Benac, *nav. dj.*, 151—152, sl. 1/17.

[52] G. Čremošnik, *nav. dj.*, 214, T. 12.

[53] A. Müllner, Antike Ackergeräthe von Maunitz, *Argo* 3/8, 1894, 158—159, T. 12/29.

[54] Čini nam se ovdje značajnim napraviti mali ekskurs i još jednom navesti nekoliko podataka vezanih uz proučavanje značenja prikaza ascie na rimskim nadgrobnim spomenicima (usp. B. Gabričević, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, *Arheološki radovi i rasprave* 1/1959, 299—310). Ustanovljeno je naime, da je oko tri četvrtine ovih spomenika do sada pronadjenih nadjeno na keltskom području (B. Gabričević, *nav. dj.*, 300—301), što je vjerojatno navelo F. Bulića (usp. F. Bulić, Ascia sulle lapidi sepolcrali romane in Dalmazia, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 14/1891, 166—168) da pretpostavi asciju kao keltski religiozni simbol, odnosno da njezinu pojavu u Dalmaciji veže uz keltske prodore u ove krajeve. Arheološki nalazi, vidjeli smo, pokazuju sasvim suprotnu sliku, tj. ove vrsti orudja u keltskim oblastima nema sve do dolaska Rimljana (usp. K. D. White, *Agricultural implements*, 66—68; W. Gaitzsch, *nav. dj.* 20—22), sudeći barem prema nama raspoloživoj literaturi i primjercima orudja s najznačajnijih keltskih nalazišta (La Tène, Staré Hradisko, Pohanská, i drugih), a osobito s nalazišta Manching koji je dao najbrojniji i najraznovrsniji alat od svih nalazišta mladjeg željeznog doba, ne samo u keltskoj zemlji, nego i znatno

šire. Nasuprot ovome, ilirska oblast, a osobito šire delmatsko područje je do sada dalo najviše nalaza ove vrsti, pa ako ovome dodamo i već uočenu činjenicu da su dalmatinski rimski spomenici s prikazom *ascie*, odnosno s epigrafičkom formulom *»sub ascia dedicare«* najstarije datirani takvi spomenici rimskog svijeta, te da se Dalmacija smatra centrom odakle se prikaz ascije širio u druge provincije rimskog Zapada (B. Gabričević, *nav. dj.*, 301), eto možda još jedne indirektne potvrde koja govori o autoktonosti i značenju ovog orudja kod prapovijesnih Ilira.

[55] R. Pleiner, *nav. dj.*, 28, sl. 13/4.

[56] W. Gaitzsch, *nav. dj.*, 20—22, sl. 26, 27.

[57] I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 83—86, T. 27—30. M. Beranová, *nav. dj.*, 100, sl. 34, je ovu vrst orudja okarakterizirala kao »dačke motike«, što držimo da nije točno jer ih rumunjska literatura tako ne tretira.

[58] A. Stipčević, *Orudja*, 144, 154.

[59] Isti, 144.

[60] M. Beranová, *nav. dj.*, 26/26, 28/24, 8—10, 29/1—3, 35/7, 8. Više ovakvih gotovo identičnih okova pronadjeno je i u Manchingu (G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 64/1086—1095. Navodi se da svi predstavljaju okove za kose (Sensenringe), što će obzirom na njihove dimenzije (u prosjeku su široki oko 3 cm) i biti točno (G. Jacobi, *nav. dj.*, 76).

[61] A. und M. Müller-Karpe, Neue latènezeitliche Funde aus dem Heidetränk-Oppidum im Taunus, *Germania* 55, 1977, 58, Abb. 9/5, 6.

[62] M. Beranová, *nav. dj.*, 60—61, 74—76, sl. 15/1—7, 10, 12, 21/1, 22/1—19, 26/17—22, a u upotrebi na području Čehoslovačke i Ukrajine ostaju i kroz srednji vijek (ista, *nav. dj.*, 264, sl. 84/8—11). U vezi s porijeklom ove vrsti orudja značajno je još jednom podvući da se vrlo slični ovakvi primjerci krampova na Bliskom istoku javljaju znatno ranije od evropskih nalaza (pojedini primjerci iz Palestine su datirani u vrijeme izmedju 12. i 8. st. pr. n. e.), a poznaje ih i etrurska materijalna kultura u Italiji (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, 60—61, sl. 15). Da li su naši primjerci rezultat keltskih utjecaja ili se pak javljaju kao rezultat prvih dodira s rimskom materijalnom kulturom, pitanje je koje i dalje traži odgovor. Još uvijek je vrlo malo nalaza koji pružaju više osnove za podrobnije razmatranje ovog problema.

[63] A. Müllner, Die »Gradišča« in Krain, *Argo* 1/1892, 72, T. 6/28; isti, *Typische Formen*, T. 34; M. Guštin, *Notranjska. K začetkom železne dobe na severnem Jadranu*, Ljubljana 1979, T. 77/4—6, 9.

[64] J. Szombathy, *nav. dj.*, 319, sl. 103.

[65] Z. Marić, *Vir kod Posušja*, 65, T. 1/12, 13. Ove vrste orudja Marić je, kao i većina evropskih autora, okarakterizirano kao raonike za plug. Medjutim, činjenica je da su u isto vrijeme na većini naših i evropskih nalazišta na kojima su nadjeni ovakvi krampovi, bili u upotrebi i drugačiji tipovi raonika, takodjer sa zaliscima za pričvršćivanje, ali znatno proširene oštrice (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, sl. 13/2, 23/2, 29/4—7, 31/3—5). Gotovo uvijek uz ovakve raonike je pronadjeno i crtalo koje je sa širokim raonikom činilo nužnu cjelinu pluga. U smislu razmatranja problematike primarne namjene naših orudja koja smo odredili kao krampove, vrlo su zanimljivi i nalazi iz latenskih grobova iz Idrije. Ovdje su naime, na istom lokalitetu pronadjeni široki raonici i crtala, te zakrivljeni krampovi našeg prvog tipa. Činjenica da su primarno zakrivljeni ne omogućava im upotrebu u slučaju da su služili kao raonik pluga. Za odredjivanje prvotne funkcije ovoj vrsti orudja značajan je i nalaz krampa u prapovijesnom rudniku u Steinsburgu u Austriji. Obzirom na mjesto nalaza ova alatka je sasvim sigurno služila kao kramp za kopanje rude. Tipološki kramp iz Steinsburga u potpunosti odgovara našem prvom tipu krampa. (Za podatak o obliku krampa iz ovog austrijskog rudnika zahvaljujem kolegi D. Božiču.)

[66] M. Hoernes, Bemerkungen über die neuen Funde von St. Michael, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 22/1892, 8, sl. 9.

[67] G. Jacobi *nav. dj.*, 73, T. 28/497—499.

[68] A. Stipčević, *nav. dj.*, 144—145, sl. 5.

[69] Nekoliko je sličnih primjeraka pronadjeno u La Tène-u (usp. P. Vouga, *nav. dj.*, T. 24/1, 2), dok na keltskom i drugim Ilirima susjednim područjima prevladava oblik željeznog srpa masivne oštrice i debljeg kratkog pri dnu savinutog trna za usad drška (usp. primjerke u: G. Jacobi, *nav. dj.*, 80, T. 24/391—398; I. Glodariu-E. Iiaroslavschi, *nav. dj.*, 71—73, T. 31/1—9, 32/1—17).

[70] U vrijeme mladjeg željeznog doba srednje i jugoistočne Evrope javljaju se uglavnom dva osnovna tipa željeznih kosâ u nekoliko varijanti. Širim područjem srednje Evrope dominira kratka kosa široke i lagano povijene oštrice. Za držak je bila pričvršćena kratkim pri dnu savinutim trnom i željeznim prstenastim

okovom (usp. P. Vouga, *nav. dj.*, T. 24/5; 25/2, 3; J. Déchelette, *nav. dj.*, sl. 613/5—7; G. Jacobi, *nav. dj.*, T. 27/479, 480). Kose sličnog oblika se javljaju i na drugim susjednim područjima, vjerojatno pod keltskim utjecajima (usp. M. Beranová, *nav. dj.*, 81, 89, 91). Na sjevernoilirskom području i području Dacije nalazimo i tip kose dugačke, tanke i izrazito povinute oštrice s dužim trnom za pričvršćivanje za držak (ovaj oblik se vjerojatno razvio od srpova). (Usp. A. Stipčević, *nav dj.*, 145—146; I. Glodariu-E. Iaroslavschi, *nav. dj.*, 73—74, T. 33/3, 5—7; 34/2—5.) Ovakav tip kose se gotovo isključivo javlja i u rimskim nalazištima (usp. W. Gaitzsch, *nav. dj.*, 26—27, sl. 39; E. Šimek, *nav dj.*, 68; J. Percival, *The Roman Villa*, London 1976, 113, sl. 33, 34; N. Osmuk, Povir, Merišče, Sežana — antična naselbina, *Arheološki pregled* 16/1974, 68—69, T. 30/2), pa je možda opravdano pretpostaviti da se kose ovog tipa kod Ilira i njima susjednih naroda javljaju pod rimskim utjecajima.

[71] Potvrdu delmatskom bavljenju ribarstvom pružaju i brojni keramički utezi za ribarske mreže koje su Iliri bez sumnje poznavali (posebno oni u obliku krnje četverostrane piramide). Pronadjeni su na više gradina u Cetinskoj krajini (nekoliko primjeraka s kijevske gradine čuva i Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju), a posebno su brojno zastupljeni medju nalazima iz prapovijesnog sojeničkog naselja u Otoku kod Sinja (danas se nalaze u Muzeju Cetinske krajine u Sinju). Usp. V. Čurčić, Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini, GZM 22/1910, 409; A. Stipčević, *nav. dj.*, 151—152.

[72] A. Stipčević, *nav. dj.*, 151, sl. 9.

[73] V. Čurčić, *nav. dj.*, 401, sl. 19.

[74] M. Mandić, Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. Izvještaj o nastavljenom otkopavanju godine 1929, *GZM* 63/1931, 3.

[75] Š. Ljubić, *Popis arkeologičeskoga odjela narodnog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1889, 181, T. 36/326.

[76] F. Stare, Pomemben zaklad z Vrhnike (Nauportus), *Arheološki vestnik* 4, 1953, 98, T. 4/2, 3.

[77] J. Déchelette, *nav. dj.*, 1385—1386, sl. 616.

[78] P. Vouga, *nav. dj.*, T. 23/15.

[79] J. Déchelette, *nav. dj.*, 1386, sl. 615/2.

[80] R. Pleiner, *nav. dj.*, 28, T. 13/11.

[81] E. Šimek, *nav. dj.*, 115, sl. 68. Jedne se željezne osti, vrlo slične našima iz Kijeva, nalaze i u Muzeju grada Šibenika (inv. br. arh. odjela 833). Slučajno su pronadjene još 1957. god u Pirovcu kod Šibenika na položaju »Rešičini vrtli« u grobu vjerojatno rimske provenijencije. Za podatak o nalazu zahvaljujem mr. Zlatku Gunjači iz Muzeja grada Šibenika.

[82] A. Stipčević, *nav. dj.*, 169. Generalno, ovakvo mišljenje o pojavi ovog tipa škara kod Ilira može stajati, ali izravnim keltskim utjecajima ne bi trebalo pravdati i naš nalaz s kijevske gradine. Ovdje se vjerojatno javljaju kao jedno od oćeprihvačenih keltskih kulturnih dobara u latenskom svijetu.

[83] G. Jacobi, *nav. dj.*, 89—91, sl. 24. Ovakvi primjerci u Manchingu se datiraju u La Tène D period.

[84] J. Déchelette, *nav. dj.*, 1422—1427, sl. 637, 638; G. Jacobi, *nav. dj.*, 126—129, T. 32.

[85] Ć. Truhelka, Dva preistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara), *GZM* 11/1899, 347—349, sl. 7—10; I. Marović, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, VAHDalm. 61/1959, 52, 67—68, sl. 32/1.

[86] M. Parović-Pešikan, Grčka mahajra i problem krivih mačeva, Godišnjak 20/1982, 25—49. Prema podijeli koju je predložila autorica u navedenom članku, naši bi primjerci bili bliski njenoj II grupi koja se vezuje uz italo-etrurske utjecaje.

[87] Ovakvih željeznih klinova s delmatskih gradina ima više, a jedan gotovo potpuno identičan je nadjen i u sojeničkom naselju u Otoku kod Sinja (danas u Muzeju Cetinske krajine inv. br. 33).

[88] J. Déchelette, *nav. dj.*, 1391—1392, sl. 619/7; E. Šimek, *nav. dj.*, sl. 69, 186, 192.

Za sve crteže zahvalnost dugujem I. Prpi iz Arheološkog muzeja u Splitu, a za fotografije Ž. Bačiću iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu.

ZWEI HORTFUNDE VON EISENWERKZEUGEN AUS DEM GEBIET DER DELMATER

Zusammenfassung

Werkzeuge als Grundlage für die Kenntnis der Wirtschaftsformen bei den vorgeschichtlichen Illyrern im Nordwestteil der Balkanhalbinsel, besonders noch bei den Delmatern, sind eine der am wenigsten bekannten und erforschten Gruppen archäologischer Gegenstände.[1] Der Grund für diese Tatsache ist darin zu suchen, daß im delmatischen Territorium noch immer kein einziger solcher vorgeschichtlicher Fundort, insbesondere noch keiner von Siedlungscharakter, systematisch erforscht worden ist, wo derartige Funde in größerer Anzahl zu erwarten wären. In der Absicht, dieses Ziel zu fördern, erörtert der Autor in der vorliegenden Abhandlung zwei Hortfunde von Eisenwerkzeugen aus dem Gebiet des illyrischen Stammes der Delmater, die heute in der Archäologischen Sammlung des Franziskanerklosters in Sinj verwahrt sind.

Der zuerst gefundene Hortfund umfaßt insgesamt 12 sehr gut erhaltene Gegenstände (**Abb. 10:** 1—12): drei Tüllenmeißel, von denen einer im Oberteil des Schaftes einen Ring aufweist (**Abb. 2:** 4—7), vier Dechsel mit Schaftloch und zwei zueinander querstehenden Schneiden von ungleicher Länge (**Abb. 3:** 2—5), ein Tüllenbeil mit viereckigem Tüllenquerschnitt (**Abb. 3:** 1), einen Pickel mit einseitigen Lappen (**Abb. 2:** 1), eine Sichel mit Griffangel (**Abb. 2:** 3) und eine eiserne Sense (**Abb. 2:** 2). Der Hortfund wurde im Jahr 1967 entdeckt, als Einheit ohne besondere Absicherung, und zwar im Steinwall eines frühvorgeschichtlichen Grabhügels im ungefähr 5 km nordöstlich von Sinj entfernten Dorf Obrovac an der Cetina.

Der zweite Hortfund wurde im Jahr 1980 im vorgeschichtlichen Burgwall im ungefähr 8 km nördlich von Vrlika gelegenen Dorf Kijevo gefunden (siehe Karte auf **Abb. 1**). Er zählt insgesamt 31 teils ganz, teils fragmentarisch erhaltene Eisengegenstände (**Abb. 12, 13**). Gefunden wurden vier Dechsel (**Abb. 5:** 2, 3, 5, 6), eine kreuzschneidige Doppelhacke (**Abb. 5:** 4), ein Tüllenbeil mit viereckigem Tüllenquerschnitt (**Abb. 5:** 1), zwei Pickel, einer davon mit einseitigen Lappen (**Abb. 4:** 1), der andere dagegen mit Tülle und viereckigem Schneidenquerschnitt (**Abb. 6:** 1), drei Eisensensen (**Abb. 4:** 2—4), drei Tüllenmeißel (**Abb. 6:** 2, 3, 7) und ein Vollschaftsmeißel (**Abb. 6:** 4), ein Laubmesser mit massiver Schneide (**Abb. 7:** 3), eine Sichel (**Abb. 7:** 6), eine Schere (**Abb. 7:** 11), ein Fischspeer (**Abb. 7:** 4), eine Punze (**Abb. 7:** 8), vier Messerfragmente (**Abb. 6:** 5, 8—10), ein Gegenstand mit Tülle und drei umgebogenen Zinken (**Abb. 7:** 5), drei Ringe, von denen einer vermutlich zur Messerscheide gehört (**Abb. 6:** 6), während zwei Ringe von »D«-Form zum Pickel mit einseitigen Lappen zu zählen sind (**Abb. 7:** 1, 2), sowie drei Gegenstände, deren ursprüngliche Funktion wir nicht festgestellt haben (Schlüssel?) (**Abb. 7:** 7, 9, 10)[2, 43].

Es fällt ins Auge, daß die beiden Hortfunde ihrer Gattung und typologischen Art nach sehr ähnliche Gegenstände aufweisen, sogar in solchem Ausmaß, daß sie die Voraussetzung gestatten, sie seien das Produkt derselben Schmiedewerkstätte. Deswegen und aufgrund der Tatsache, daß beide zweifellos derselben Zeit angehören, faßt sie der Autor in seiner Abhandlung als eine einheitliche Fundgruppe auf. Sämtliche Gegenstände der Hortfunde stellen Werkzeuge dar und der Reihe nach sind vertreten: Holzbearbeitungs-, Ackerbau- und Fischereiwerkzeuge sowie ferner einige Gebrauchsgegenstände, die sich mit keinem Wirtschaftszweig ausschließlich verknüpfen lassen.

Des weiteren wird hervorgehoben, daß die Mehrheit dieser Gegenstände Formen von Eisenwerkzeugen angehört, wie man sie in der Jüngeren Eisenzeit in einer Reihe vorgeschichtlicher Fundorte in ganz Europa findet, Formen, die allgemein übernommen waren und somit keine Besonderheit irgendwelcher ethnischen Gruppierung darstellen (Meißel, Sicheln, Messer, Fischspeer, Schere, die Gegenstände auf **Abb. 7:** 5, 7—10) und so werden diese Werkzeuggattungen vom Autor in seinem Werk nicht weiters erörtert. Dagegen weist er auf jene wenigen Exemplare hin, die ein engeres delmatisches oder ein breiteres illyrisches Spezifikum darstellen und eben damit zur besseren Kenntnis der Werkzeugformen und -gattungen der Jüngeren Eisenzeit beitragen.

In die Gruppe der Werkzeuge für die Holzbearbeitung reiht der Verfasser die Meißel, das Laubmesser, Beile und Dechsel ein. Die Meißel (scalprum) haben die übliche Form, wie man sie in der Jüngeren Eisenzeit im ganzen illyrischen Territorium[5–8] und fast in allen Gegenden Europas findet.[9–14] Sie gliedern sich in zwei Gruppen auf: Tüllen- und Vollschaftsmeißel. Unter diesen fällt besonders der Meißel mit breiterer Tülle und Ring am Oberteil des Schaftes aus dem Hortfund in Obrovac a./C. auf (**Abb. 9:** 2).

Ein wichtiger Fund in dieser Gruppe von Gegenständen ist das Laubmesser (falx silvatica, falx arboraria) mit breiter massiver Schneide, einwärts gebogener Klingenspitze mit Schneide auf der Innenseite und einer Tülle als Griffangel. Bei den Illyrern ist die Herkunft dieser Werkzeuggattung nicht einwandfrei festgestellt. Mit Hinsicht auf die Tatsache, daß die Laubmesser im illyrischen Territorium nicht vor der Jüngeren Eisenzeit erscheinen, wurde versucht, festzustellen, daß sie die Illyrer von den Kelten übernommen haben.[24] Doch ist im keltischen Bereich nach wie vor kein einziges Exemplar gefunden worden, das in seiner Grundlage den illyrischen Funden analog wäre. Die keltischen Laubmesser *(falx vinatoria)* sind in der Regel kleiner und von eleganterer Form ohne Lappen oder Tülle (an den Schaft waren sie mit Nieten oder mittels einer Angel befestigt), mit einer an der Spitze schärfer gebogenen Schneide.[25] Außerdem führt der Autor die Tatsache an, daß im engeren illyrischen Territorium keine derartigen Exemplare gefunden worden sind, wie sie für die keltischen Fundorte charakteristisch sind,[26] und so widerlegt er auch mit dieser Konstatierung die Voraussetzung über die keltische Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern. Im illiyrischen Gebiet wurden einige jenen aus dem delmatischen Hortfund ähnliche Laubmesser gefunden (zwei in Albanien,[27] eines in Istrien[28] und ein paar in Slowenien).[29] Von diesen lassen sich nur einige Beispiele aus Slowenien enger datieren, da sie in geschlossenen Grabverbänden gefunden wurden, in einem Fall vergesellschaftet mit einer mittel-, im anderen hingegen mit einer spät-latènezeitlichen Fibel.[30] In Verbindung mit der Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern betont der Autor ferner, daß derartige sehr ähnliche Werkzeuge auch die griechische materielle Kultur kennt (gefunden wurden sie in der Kulturschicht hellenistischer Häuser aus dem 4. Jh. v. u. Z. in Priena in Kleinasien),[31] was dieser Werkzeuggattung einen mediterranen Charakter verleiht. Ob sie die Illyrer von den Griechen durch Vermittlung griechischer Kolonisten auf der östlichen Adriaküste übernommen haben oder ob sie das Resultat selbständiger Entwicklung sind, ist eine Frage, die noch weiterhin eine Antwort fordert.

Von etlichen Typen der Eisenhacken, die sich in der Jüngeren Eisenzeit im breiteren illyrischen Territorium finden,[33] sind in den delmatischen Hortfunden kreuzschneidige Doppelhacken mit gleich langen Schneiden sowie Tüllenbeile vertreten. Die letztangeführten kommen in der Jüngeren Eisenzeit im illyrischen Territorium nicht besonders häufig vor. Im delmatischen und in den benachbarten illyrischen Bereichen ist dies der erste Fund,[34] sie sind jedoch auch bei anderen zeitgenössischen europäischen Völkern nicht vertreten. Die keltische materielle Kultur und ihr Einflußbereich kennen einen etwas andersartigen, in seiner Gesamtform den unseren ähnlichen Typ, doch ist er beträchtlich massiver und hat keine Öse für zusätzliche Befestigung des Schaftes,[35] womit er die letzte Entwicklungsform der Hacke dieses Typs darstellt, der in Mitteleuropa bis zum Mittelalter in Gebrauch verbleibt.[36] In der Tatsache, daß die delmatischen Formen dieser Hacken am Ausgang der Vorgeschichte nahezu unverändert verharren, sieht der Autor die Abgeschlossenheit dieses Gebietes gegen die keltischen Einwirkungen, eine Lokalproduktion, und betont nochmals den offensichtlichen delmatischen Konservatismus in den Bestrebungen nach Erhaltung einzelner Formen ihrer materiellen Kultur durch eine längere Zeitperiode.

Die kreuzschneidigen Doppelhacken mit Schaftloch *(securis bipennis)* stellen einen seltenen Fund[38] auch im breiteren illyrischen Territorium dar, wogegen sie bis zur Ankunft der Römer im keltischen und in den benachbarten Bereichen überhaupt nicht vorkommen. Dagegen kennt solche Hackenformen die griechische materielle Kultur noch vom 8. Jh. v. u. Z.,[40] worin vielleicht der Ausgangspunkt für diese illyrische Werkzeugsform zu suchen wäre.

Eisendechsel *(ascia, ascia bipennis)* sind unter den Werkzeugsformen der neuentdeckten delmatischen Hortfunde am zahlreichsten vertreten. Ihrer Form nach sind

alle einander sehr ähnlich. Sie haben zwei kreuzweise gestellte Schneiden von ungleicher Länge, von denen die längere leicht bogenförmig gekrümmt und senkrecht auf den zylindrischen Ring für das Schaftloch gesetzt ist. Im außerillyrischen Gebiet wurden analoge Funde derartiger Werkzeuggattungen nicht gemacht, und auch die Dechsel sind in die nur für das breitere illyrische Gebiet charakteristische Werkzeugsgruppe einzugliedern, wo sie in einigen Fundorten entdeckt worden sind. Im breiteren delmatischen Territorium sind sie mit je einem Exemplar unter den Funden aus der Grabkammer in Vir bei Posušje mit Fundmaterial aus dem 2. und aus der ersten Hälfte des 1. Jh. v. u. Z.[46] sowie im Streumaterial des frühbronzezetlichen Grabes am Ursprung der Cetina unter den sekundär eingegrabenen Gräbern vertreten, die rahmenmäßig ins 1. Jh. v. u. Z. und ins 1. Jh. u. Z. datiert werden.[47] Fünf derartige Dechsel unterschiedlicher Größe wurden im Hortfund hellenistischer Werkzeuge aus Ošanići gefunden, der rahmenmäßig ins 2. Jh. v. u. Z. datiert wird.[48] In Zusammenhang mit den Funden dieser Werkzeuggattung im illyrischen Gebiet führt der Autor ferner das charakteristische Merkmal an, daß sie in fast identischer Form auch unter dem Fundgut auftauchen, das ausgeprägte Charakteristika der römischen materiellen Kultur aufweist,[49—53] obwohl sie die klassische römische Zivilisation in solcher Form nicht kennt. In der Regel werden sie in Lokalitäten gefunden, wo sich höchst ausgeprägte vorgeschichtliche Kontinuität (Burgwälle!) abzeichnet, und so bestätigt auch diese Angabe indirekt die illyrische Herkunft dieser Werkzeuggattung, da die Exemplare aus den Römerschichten zweifellos illyrische Survivals in die Römerzeit hinein darstellen. Die Dechsel als Holzbearbeitungsinstrument kennen zwar sowohl die griechische als auch die römische materielle Kultur,[55, 56] doch unterscheiden sich diese Exemplare von den illyrischen dadurch, daß sie an einem Ende anstatt der kürzeren Schneide einen kammförmigen Nacken aufweisen. Solche Werkzeugbeispiele wurden in größerer Anzahl auch in den dakischen Ringwällen gefunden, doch werden sie dort später datiert und mit römischen Einflüssen verknüpft.[57] In Verbindung mit dem Problem der Herkunft dieser Werkzeuggattung bei den Illyrern macht der Autor ferner einen kleinen Exkurs und erinnert nochmals an einige mit der Bedeutungserforschung der ascia auf römischen Grabmälern verknüpfte Angaben.[54] Es ist nämlich festgestellt, daß ungefähr drei Viertel dieser Denkmäler bisher im keltischen Bereich gefunden worden sind, was vermutlich einige Autoren bewogen hat, die ascia als keltisches religiöses Symbol vorauszusetzen bzw. ihr Erscheinen in Dalmatien an die keltischen Einfälle in diese Gegenden zu knüpfen. Die archäologischen Funde zeigen indessen ein völlig gegensätzliches Bild, d. h., daß es eine solche Werkzeuggattung in keltischen Bereichen hin bis zur Ankunft der Römer überhaupt nicht gibt. Im Gegensatz dazu hat der illyrische und besonders der breitere delmatische Bereich bisher die meisten Funde dieser Werkzeuggattung geliefert, und falls wir noch die schon bekannte Tatsache hinzufügen, daß die dalmatinischen römischen Grabdenkmäler mit Darstellung der ascia bzw. mit der epigraphischen Formel *»sub ascia dedicare«* die ältestdatierten derartigen Denkmäler der römischen Welt sind, sowie daß Dalmatien als das Zentrum angesehen wird, von wo sich die Darstellung der ascia in andere Provinzen des römischen Westens verbreitet hat, dann haben wir möglicherweise noch eine indirekte Bestätigung, die über Herkunft und Bedeutung dieser Werkzeuggattung bei den vorgeschichtlichen Illyrern und insbesondere bei den Delmatern spricht.

Unter die Ackerbaugeräte hat der Autor die Pickel, Sicheln und Sensen eingereiht. Die ersten zwei Gattungen dieser Gruppe gehören zu den üblichen derartigen, in einem sehr breiten Territorium des damaligen Europa verbreiteten Typen.[62] Der Autor widmet in seinem Text besondere Aufmerksamkeit den in zwei typologische Gruppen eingestuften Pickeln, doch nicht nur wegen der Form und den relativ seltenen Funden dieser Werkzeuggattung im illyrischen Gebiet, sondern weil er einen anderen primären Zweck für diese Geräte zu bestimmen versucht. Der Großteil der jugoslawischen und fast die ganze ausländische Fachliteratur bestimmt nämlich diese Gerätegattung als Pflugschar *(aratrum)*.[65] Tatsächlich waren jedoch in jenem Zeitraum in den meisten unseren und anderen europäischen Fundorten, wo derartige Werkzeuge entdeckt wurden, auch andere Pflugschartypen in Gebrauch, gleichfalls mit Lappen zur Befestigung, doch mit beträchtlich verbreiterter Schneide. Fast immer wird gemeinsam mit solchen Pflugscharen auch ein Sech gefunden, der zusammen mit der breiten Pflugschar das erforderliche Pflugganze bildet.[65] In seiner Erörterung der

Problematik des primären Zwecks dieser in den delmatischen Hortfunden als Pickel (dolabra) bestimmten Gerätegattung hebt der Autor die interessanten Funde aus den latènezeitlichen Gräbern aus Idrija hervor.[64] Hier wurden in derselben Lokalität breite Pflugscharen und Seche, wie auch gebogene Pickel unseres ersten Typs gefunden. Die Tatsache, daß sie bereits von Haus aus gebogen sind, ermöglicht ihre Verwendung als Pflugschar nicht. Für die Bestimmung der ursprünglichen Funktion dieser Werkzeuggattung ist bedeutsam auch der Fund eines Pickels im vorgeschichtlichen Bergwerk in Steinsburg in Österreich. Mit Hinsicht auf die Fundstätte hat dieses Gerät sicher als Pickel für die Erzgrabung gedient. Typologisch entspricht der Pickel aus Steinsburg unserem ersten Typ zur Gänze. Der Fund des Pickels aus Kijevo neben einem »D«-förmigen Eisenring hat für diese Gattung auch eine neue Erkenntnis beigesteuert, aufgrund deren ihre Rekonstruktion auf **Abb. 9:** 1 vorgeschlagen wird. Verwiesen wird außerdem auch auf adäquate Funde von Pickeln und derartigen Ringen aus dem oppidum Heidetränk.[61]

Die Eisensensen (*falx messoria*) stellen, als Ganzes betrachtet, die wichtigsten Gegenstände dieser Hortfunde dar. Ihrer Form nach sind sie höchst eigenartig und unterscheiden sich erheblich von sämtlichen bisher bekannten und gefundenen Exemplaren dieser Werkzeuggattung nicht nur im illyrischen, sondern auch im beträchtlich weiteren Bereich.[70] Infolgedessen hat sie der Autor »delmatischen Typ« benannt. Außerdem sind diese Werkzeuggattungen mit Hinsicht darauf, daß sie anderswo nicht erscheinen, ein nahezu sicherer Hinweis auch für die Voraussetzung der Existenz von Schmiedewerkstätten, wahrscheinlich längs des Ober- oder Mittellaufs des Flusses Cetina, auf den fruchtbaren Grundstücken der Karstpoljen an der Cetina, welche für die Entwicklung des Ackerbaus bei den Delmatern maximale Bedingungen boten. Im Unterschied zu den anderen ist die delmatische Sense von kleineren Dimensionen. Das Sensenblatt ist leicht gebogen mit Schneide an der Innen- und geradem Rücken an der Außenseite. An einem Ende läuft sie spitz aus, am anderen dagegen in einer Vorrichtung, die das Fixieren an den Schaft ermöglicht hat. Die Sense war an den Schaft mittels einer kleinen Platte mit Loch für die Niete, die sie noch zusätzlich befestigte, gesetzt. Das kleine Ärmchen an der Verbindungsstelle des Plättchens mit dem geraden Rücken diente dazu, daß sich die Sense beim Ausholen nicht herausdrehen und aus dem Schaft herausfallen würde (Vorschlag der Rekonstruktion auf **Abb. 9:** 3).

Im Ganzen genommen, bieten beide neuentdeckten Hortfunde zweifellos wichtige Elemente zur Erforschung der Wirtschaftsverhältnisse bei den Delmatern am Ausgang der Jüngeren Eisenzeit. Die Formenperfektion sowie die Vielzahl und Mannigfaltigkeit der nach den vorgestellten Produktionstätigkeiten angeordneten Fundgegenstände verleiht diesen Funden einen Ausnahmecharakter und reiht die Delmater in die Gruppe der illyrischen Stämme mit sehr entwickelter und verzweigter Ökonomie ein. Außer diesen Gegenständen aus den Hortfunden führt der Autor überdies andere Funde aus dem Burgwall in Kijevo an; da jedoch diese Gegenstände zum Gesamtbild nur quantitativ beitragen, behandelt er sie nicht in größerem Umfang. Er legt sie auf **Abb. 8:** 1—7 vor. Die Tatsache apostrophierend, daß die große Mehrheit dieser Formen kein delmatisches Spezifikum ist und daß man darauf in sehr ähnlichen Formen auch bei anderen illyrischen benachbarten Stämmen und Völkern dieses Zeitabschnittes trifft, wird der Wert der Funde nicht verringert, da die Tatsache verbleibt, daß sie im delmatischen Bereich gefunden und somit dort auch in Gebrauch waren. Schon oben haben wir jene Werkzeuggattungen aus diesen Hortfunden hervorgehoben, die in anderen breiteren nichtillyrischen Bereichen keine Analogien haben. Dies bezieht sich vor allem auf die sehr eigenartig geformten Sensen und auf die Dechsel mit zwei Schneiden, die mit der größten Fundezahl eben am Ober- und Mittellauf des Flusses Cetina vertreten sind, also im Herzen des delmatischen Landes. Darin ist das Autochthonische dieser Funde zu sehen und damit zugleich auch indirekt die Anwesenheit des Schmiedegewerbes. In welchem und wie großem Ausmaß es bei den Delmatern entwickelt war, werden wahrscheinlich zukünftige, in diesem Gebiet durchgeführte archäologische Forschungen nachweisen. Sucht man nach Analogien für einige Gegenstände aus diesen Hortfunden, kann man feststellen, daß für einige davon die Herkunft in der mediterranen Welt zu suchen ist (kreuzschneidige Doppelhacke, Laubmesser), da hier erheblich früher fast identische Formen erscheinen. Ob

sie in unsere Gegenden durch Vermittlung griechischer Kolonisten oder auf irgendwelchem anderen Weeg geraten sind, ist eine Frage, auf die es noch keine befriedigende Antwort gibt. Die Abwesenheit typischer mitteleuropäischer Formen weist auf die Isoliertheit des delmatischen Territoriums von diesen Einflüssen hin. Als Ausnahmen davon betrachten wir einige charakteristische Formen, wofür der Ausgangspunkt unzweifelhaft in der keltischen Welt anzunehmen ist (Schere, Pickel, Gegenstand mit Tülle und dreizinkigem Abschluß — Fischgabel, Fischspeer), aufgrund dessen, daß es sich in unserem Fall nur um jene Gegenstände handelt, die in der Jüngeren Eisenzeit durch keltische Vermittlung als allgemeines Kulturgut übernommen worden sind und die in einem sehr großen Raum verbreitet sind, sogar dort, wo es fast sicher niemals Kelten gegeben hat.

Die Gegenstände dieser zwei Hortfunde sind vermutlich von zwei Menschen vergraben worden. Wegen der Mannigfaltigkeit der deponierten Objekte dürften sie zwei Haushalten angehört haben, die für jene Verhältnisse sicher besser situiert waren, da so große Mengen von Eisenwerkzeugen im delmatischen Bereich, das keine bedeutenderen Eisenerzvorkommen aufweist, ohne Zweifel auch einen beträchtlichen materiellen Wert darstellten. Die Menge der Holzverarbeitungsgeräte im Vergleich zu den anderen Werkzeugen weist auf die Bedeutung dieses Wirtschaftszweiges im gesamten Leben der delmatischen vorgeschichtlichen Bevölkerung hin, was bis zu einem gewissen Grad durch die antiken historischen Quellen sowie die epigraphischen Denkmäler untermauert wird.

Indem er abschließend die rahmenmäßige Datierung dieser Hortfunde bestimmt, betont der Autor die Unmöglichkeit einer präzisen Datierung, da sich kein einziger der gefundenen Gegenstände, von denen hier die Rede war, wegen seiner unveränderten Form durch eine längere Zeitspanne hindurch an einen engeren Zeitabschnitt knüpfen läßt. Die Mehrheit der vorerwähnten einschlägigen Funde wird in die letzten Jahrhunderte der Jüngeren Eisenzeit datiert, was rahmenmäßig auch die delmatischen Funde einordnet. Über diese orientierende Datierung verfügend, sucht der Verfasser die Gründe für die Verbergung dieser Hortfunde in den historischen Ereignissen, die im Laufe der letzten zwei Jahrhunderte diesen delmatischen Bereich betroffen haben. Er findet sie im Feldzug des römischen Konsuls Publius Cornelius Scipio Nasica, der sich, in der Absicht, Delminium (im benachbarten Duvanjsko polje) zu erobern, wo der Großteil des delmatischen Heeres sein Lager aufgeschlagen hatte, im Jahr 155 v. u. Z. entschloß, zunächst die anderen delmatischen Städte anzugreifen und zu vernichten, um auf diese Weise den Widerstand der zentralen delmatischen Verteidigung zu schwächen. Es ist nicht auszuschließen, daß in diesem Feldzug Nasicas auch zahlreiche delmatische Ansiedlungen (Burgwälle) am Ober- und Mittellauf der Cetina zerstört wurden.

Die Abwesenheit charakteristischer delmatischer vorgeschichtlicher Waffengattungen in den erörterten Hortfunden bestätigt, daß diese in unruhigen Zeitläufen vergraben worden sind, als die Waffen den Eigentümern dieser Hortfunde für die Verteidigung des nackten Lebens nötig waren. Nötig wohl, doch offensichtlich nicht ausreichend dafür, da sie sie nicht mehr abholen kamen.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 129—168

TERRA SIGILLATA IM TÖPFERVIERTEL VON POETOVIO

DÉNES GABLER

Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften,
Uri u. 49, H-1250 Budapest

In den Jahren 1973—1981 wurden Rettungsgrabungen vom Zavod za spomeniško varstvo zu Maribor unter der Leitung von M. Gulić und I. Tušek am östlichen Rand der antiken Stadt Poetovio, nördlich der Drau, in der Nähe von Gräberfeldern in dem einstigen Gewerbegebiet durchgeführt. Im Laufe der Freiegungen kamen Töpferöfen bzw. ein Trockenraum, der zu einer größeren Töpferei gehört hatte, ferner Arbeitsstellen, Gruben und sonstige Objekte zum Vorschein. Über die Grabungen in dem Töpfereibereich von Poetovio berichteten I. Curk, M. Gulič und I. Tušek auf dem 13. Kongreß der Rei Cretariae Romanae Fautores 1982 in München.[1] Zur Datierung der Werkstättenkomplexe und zur Zeitbestimmung der einzelnen Objekte liefern vor allem die Sigillaten wichtige chronologische Indizien. Bis die ausführliche Analyse dieser Materialgruppe ausgeführt wurde, konnte man die kurzlebige Töpferei nur innerhalb einer längeren Zeitspanne (2.—3. Jahrhundert) datieren.[2] So wurde die Bedeutung der verhältnismäßig wenigen Sigillaten aufgewertet; diesen Funden wohnt eine eigenständige Aussagekraft inne.

Hiermit spreche ich meinen besonderen Dank den Ausgräbern, dem Zavod za spomeniško varstvo von Ljubljana und Maribor und der Kollegin Frau Dr. I. Curk für die Veröffentlichungsmöglichkeit dieser wichtigen Fundgruppe aus.

Im Laufe der Grabungen kamen 215 Sigillaten zutage; davon sind 98 Stücke reliefverziert. Die Verteilung der Funde nach Töpfereien und Formen wird auf der Tabelle auf Seite 150 gezeigt. Der größte Teil des Materials stammt aus der mittleren Kaiserzeit. Die italischen Töpfereien, die nach den früheren Berichten[3] bei der Sigillatabelieferung von Poetovio im 1. Jh. eine wesentliche Rolle spielten, sind in unserem Material insgesamt durch 2 bzw. 3 Stücke vertreten. Diese Tatsache weist darauf hin, daß die Umgebung der heutigen Volkmerjeva cesta zur Zeit der Stationierung der Legion in Poetovio nur dünn besiedelt sein konnte. Außerdem kann auch nicht ausgeschlossen werden, daß einige, von den anderen wesentlich ältere Sigillaten (z. B. die italische Ware) als zur Planierung gebrauchtes Scuhttmaterial von einem weiter wegliegenden Bereich der Siedlung in das spätere Töpferviertel gerieten.

Im Fundmaterial findet man nur ein einziges Bruchstück eines Tellers der Form Ohlenroth Abb. 3: 3 (**Abb. 1:** 1). Seine Qualitätsmerkmale weisen die Beschaffenheiten der norditalischen sog. Ware A_2 auf.[4] Obwohl die Form schon um 20 u. Z. auftauchte,[5] ist der Großteil dieser Teller doch nach 35 u. Z. datierbar. Die italischen Sigillaten wurden bei dem Komplex A zutage geför-

dert. Der andere, ziemlich späte norditalische Typ ist durch eine flache Schale der Form Drag. 36 = Wiesinger 15 b vertreten (**Abb. 1:** 2). Auf dem Rand dieser Schale ist stilisierte Trauben, bzw. Lilienverzierung in Barbotinetechnik zu sehen. Die Oberfläche ist verwetzt, ganz hell orangerot, der Ton ist porös. Diese Form ist gleicherweise in Poetovio,[6] in Emona[7] und in dem naheliegenden Salla[8] wohlbekannt; das in der Sonde 20 gefundene Bruchstück kann der größeren Variante zugeordnet werden. Das Schälchen Drag. 35/36 tauchte in der flavischen Zeit auf. Ihre Zeitstellung kann teilweise aufgrund der Grabkomplexe der Gräberfelder von Emona, teilweise durch die im Laufe der Grabungen in Zalalövö gemachten stratigraphischen Beobachtungen bestimmt werden.[9] Dementsprechend stammt die Mehrzahl davon aus der domitianischen Zeit, aber ihr Umsatz ist auch in der traianischen Zeit nachweisbar.[10] Ihr Import in den Limesbereich wurde durch das Eindringen der südgallischen Ware in der spätflavischen und traianischen Zeit wesentlich vermindert. Demgegenüber blieb der Anteil der italischen Ware entlang der Bernsteinstraße, auf den Italien naheliegenden Fundorten (z. B. Salla, Poetovio) auch weiterhin hoch. Im Laufe der Grabungen in der Volkmerjeva cesta kam gar keine südgallische Ware zum Vorschein; Importware war erst ab der Mitte des 2. Jahrhunderts in diesen Bereich von Poetovio geliefert worden. Die mittelgallischen Manufakturen sind in unserem Material durch 20 Fragmente von Bilderschüsseln vertreten. Ihre Aufteilung nach den Offizinen sieht folgendermaßen aus:

Attianus oder Criciro	1
Laxtucissa oder Censorinus	1
Laxtucissa, Advocisus oder Divixtus	1
Albucius oder Paternus II	1
Cinnamus	6
Laxtucissa oder Paternus II	2
sonstige mittelgallische Fragmente (Rand- oder Standring)	8

Die genauere Bestimmung der oft sehr kleinen Bruchstücke aufgrund des auf ihnen erkennbaren einen oder höchstens zweier Verzierungselemente ist nicht möglich, darum kann man bei ihrer Attribuierung nur Alternativen angeben. Die Produktionszeit der angeführten Betriebe kann keinesfalls vor 150 u. Z. angesetzt werden. Das bedeutet, daß unser Grundstück am östlichen Rand von Poetovio erst nach 150 besiedelt werden könnte. Dieser Zeitpunkt gibt also für die Aufnahme der Produktion in den örtlichen Töpferbetrieben einen Terminus post quem an. Nur auf einem Gefäß, welches in der Sonde 30 vorkam und aus zahlreichen Bruchstücken zusammengestellt ist, sind solche Verzierungsmotive zu finden, die auch auf den Bilderschüsseln des Quintilianus auftauchen; trotzdem weist die Verzierungsweise eher auf die antoninische Zeit hin (**Abb. 3:** 2). In dem früher veröffentlichten Sigillatamaterial von Poetovio sind alle Betriebe durch mehrere Fragmente mit Töpferstempel vertreten.[11] Ähnlich wie in den anderen pannonischen Fundorten, können die meisten mittelgallischen Sigillaten aus dem Betrieb des Cinnamus stammen (**Abb. 2**). Es ist aber auffallend, daß die frühere Gruppe (die Ceria-

lis-Gruppe) dieser bedeutenden antoninischen *officina* in unserem Material nicht vertreten ist, während die Typen, die genauer bestimmt werden können, nur der Gruppe mit dem Eierstab CGP Fig. 47, 3 zugeordnet werden können. Diese Ware datierte B. Hartley in die Zeitspanne zwischen 150 und 170 u. Z.[12] Auch die übrigen Sigillaten von Lezoux lassen etwa auf diese Zeit schließen, oder sind in eine etwas spätere Periode datierbar. Dieses verhältnismäßig homogene Material beweist keine ununterbrochene Versorgung — die mittelgallischen Bilderschüsseln waren wahrscheinlich Teil eines größeren Transports. Etwa das Drittel der Fragmente kam im Komplex A, im südlichen Vorraum des Gebäudes, d. h. in der zwei Perioden zugehörigen Werkstatt zum Vorschein. Die frühe Phase der Töpferei kann dementsprechend in die mittelantoninische Zeit datiert werden; diese Datierung wurde früher schon von I. Curk vorgeschlagen.[13] Einige Gefäßfragmente konnte man den mittelgallischen Manufakturen nur nach der Ausbildung des Standringes attribuieren. Ein Merkmal dieser Gefäße is der niedrige, plattgedrückte, schräggestellte Standring, der sich mit der Stützfläche nur mit seinem inneren Rand berührt.[14] Auch die Zeitstellung der unverzierten Sigillaten ist ähnlich, obwohl ganz genau nur ein *acetabulum* der Form Drag. 33 zu datieren ist; auf diesem Exemplar ist der Stempel QUINT[I.]M zu lesen. Von diesem Töpfer sind in Pannonien schon zahlreiche Teller und Tassen bekannt, so in Vindobona,[15] Carnuntum,[16] Wallern,[17] Arrabona,[18] Brigetio,[19] Gorsium,[20] Mursa[21] und Salla,[22] sogar in dem schon früher publizierten Fundmaterial von Poetovio.[23] Die Sigillaten des Quintus kommen ziemlich oft in den Zerstörungsschichten vor, die mit den Ereignissen der Marcus-Kriege in Zusammenhang gebracht werden können, oder sie tauchen auch in den antoninischen Fundkomplexen auf.[24] Demnach ist diese Ware in die Zeitspanne zwischen 150—170 u. Z. zu datieren. Aufgrund der Qualitätsmerkmale bzw. der Form können 17 Teller- und 8 Tassenfragmente den mittelgallischen Manufakturen zugeordnet werden; die erstgenannten gehören der Übergangsform Drag. 18/31, die letzteren aber der Form Drag. 33 an. Soweit aufgrund der Bruchstücke festzustellen ist, ist die Mehrzahl der Teller (*catilli*) flach und hat eine leicht gebogene Wand. Sie können im großen und ganzen den antoninischen Varianten zugeordnet werden (Sonde 19, 21, 30, 32, 33). Außer den beiden erwähnten Leittypen kann man noch 2 Fragmente des Schälchens Drag. 36 mit Efeublattverzierung in Barbotinetechnik den mittelgallischen Manufakturen zuordnen, ein weiteres Stück läßt sich an die Form Drag. 38 (Pudding Pan Rock 14) knüpfen. Die Datierung der glatten Ware in die antoninische Zeit wird auch dadurch untermauert, daß man die Form Drag. 27, deren Produktion um 160 u. Z. vollkommen aufhörte,[25] in unserem Material nicht findet. Nur eine einzige Nachahmung ohne Glanzton kann an diesen Typ geknüpft werden (Komplex A). Aufgrund der importierten Sigillaten wird man also als Anfang der Produktion in der Töpferei wohl die Zeit nach 150/160 u. Z. vorschlagen dürfen.

In unserem Material ist nur ein einziges ostgallisches Produkt zu erkennen (**Abb. 3:** 5), welches in der Töpferei des Verecundus in Ittenweiler erzeugt wurde. Dieser Betrieb dürfte am Ende der Regierung des Hadrianus und zur Zeit des Antoninus Pius tätig gewesen sein.[26] Die ostgallischen Manufakturen spielten bei der Sigillatabelieferung Pannoniens nur eine Aushilfsrolle; ihre Bedeutung ist aber verschwindend neben Lezoux oder Rheinzabern. Ittenweiler

wurde auch unter den nach Pannonien exportierten ostgallischen Manufakturen an die zweite Stelle nach Heiligenberg zurückgedrängt.

In dem früher veröffentlichten Material von Poetovio ist nur eine einzige Sigillata aus Ittenweiler zu finden.[27] Wahrscheinlich stammt ferner aus dieser officina je ein Bruchstück aus Winden am See[28] und aus Aquincum.[29] Vorwiegend wurde Ware aus der Manufaktur von Ittenweiler nach Pannonien[30] von Cibisus geliefert. Auch der Import aus den ostgallischen Manufakturen ist in der antoninischen Zeit bedeutend, als die früheren Industriezentren die steigende Nachfrage nach der Prunkkeramik nicht vollkommen decken konnten.

In größter Menge wurde Ware aus Rheinzabern geliefert, nicht nur nach Poetovio, sondern nach ganz Pannonien. In unserem Material können an die rheinische Manufaktur 65 Bruchstücke von Bilderschüsseln geknüpft werden. Die zeitliche Verteilung der Funde ist aber ungleich. Hier konnte man nur einige Waren der Betriebe, die in die frühe Periode der Produktionszeit der Manufaktur von Rheinzabern (die Zeit des Antoninus Pius-Marcus Aurelius) zu datieren sind, erkennen. Diese sind die folgenden:

Art Janu I	1 St.
Janu[ariu]s I oder Cerialis I	1 "
Cobnertus III oder Comitialis V	1 "
Firmus I oder Comitialis V	1 "
Janu[ariu]s I oder Cerialis II—III	1 "
Cerialis V	1 "
Cerialis I, V, Arvernicus-Lutaevus oder Comitialis I	1 "
Cerialis I, V, Comitialis I—II oder Belsus I	1 "
	8 St.

Kaum 13 % der Sigillaten aus Rheinzabern kann also den Werkstätten zugeordnet werden, deren Betriebszeit in die Periode vor den Markomannenkriegen datierbar ist, aber auch von diesen kann man mehrere Fragmente nur mit Vorbehalt bestimmen, eine Datierung in die frühe Periode ist also nicht eindeutig. Obwohl die Einordnung mancher Standringe oder einiger Bruchstücke, deren Verzierung nur sehr fragmentarisch übriggeblieben ist, in die antoninische Gruppe vorstellbar ist, wäre jedoch dadurch die Anzahl der frühen Typen nicht wesentlich größer. Vergleicht man unser Material mit den von I. Curk aus Poetovio früher veröffentlichten Sigillaten, findet man, daß die Anzahl der Typen, die in das dritte Viertel des 2. Jahrhunderts datiert werden können, in dem letztgenannten Material viel größer war (33 %). Besonders die Bilderschüsseln, die dem Betrieb des Cobnertus zugeordnet werden können, findet man in unserem Material nicht. Auch die Anzahl der der Cerialis-Gruppe zugeordneten Sigillaten ist im Verhältnis zu dem Volumen des Materials unangemessen niedrig. Die Cerialis-Ware stellt möglicherweise die letzte Lieferung dar, die vor den Markomannenkriegen nach Poetovio gelangte, wie H.-G. Simon aufgrund des Materials aus der Brandschicht von Munningen beobachten konnte.[31] Die Datierung der Brandschicht von

Munningen um 170 u. Z. wurde neuerdings von T. Fischer bezweifelt.[32] Er ging von der Überlegung aus, daß der Anteil der Sigillaten aus Rheinzabern, die der Gruppe Bernhard I b zuzuordnen sind, in Munningen — im Gegensatz zu dem Fundmaterial von Regensburg-Kumpfmühl, welches während der Markomannenkriege zerstört wurde — hoch ist. Die Gruppe Bernhard I b kann aber nicht eindeutig in die Zeit nach den Markomannenkriegen datiert werden, weil z. B. die Cerialis-Ware in den Zerstörungsschichten, die mit den Ereignissen der Markomannenkriege in Verbindung gebracht werden können, an mehreren Fundstellen zu registrieren ist. Glichzeitig ist ein Teil der Betriebe der Gruppe Bernhard I b, deren Ware in den Zerstörungsschichten nicht auftaucht, zweifellos in die Periode unmittelbar nach den Jahren 170/180 u. Z. zu datieren. Von den Sigillaten aus der Volkmerjeva cesta gehören die folgenden hierher:

Comitialis I	1
Comitialis III	1
Lucanus	1

Eine Besonderheit des Sigillataspektrums von Poetovio ist, daß die Comitialis-Serien hier nicht fehlen, während der Mangel oder die kleine Anzahl der Sigillaten dieser Gruppe im Material der Fundorte der Limeszone oder in dem von Munningen mit der Stagnation des Warenumsatzes in Zusammenhang stehen. Es scheint, daß die Markomannenkriege bei der Warenversorgung von Poetovio keinen wesentlichen Rückfall verursachten; auch zu dieser Zeit hörten die Lieferungen nicht auf. In den bearbeiteten Bereich von Poetovio gelangten 20 mittelgallische und 8 antoninische Sigillaten aus Rheinzabern, wie die Ausgrabungen beweisen. Der Anteil von Rheinzabern war hier also niedriger (28 %), als der des schon früher veröffentlichten Materials der rheinischen Manufaktur (35 %).

Die Rheinzaberner Sigillaten waren also schon in der antoninischen Zeit konkurrenzfähig, doch spielte die Manufaktur Rheinzabern zu dieser Zeit in der Versorgung der Donauprovinzen neben den mittelgallischen Betrieben noch eine untergeordnete Rolle. Die Mehrheit der Rheinzaberner Sigillaten wurde in den Betrieben, die der Gruppe Bernhard II a—c zugeordnet werden können, erzeugt. 37 Fragmente können gewiß diesen, in die Zeitspanne zwischen 180 und 233 u. Z.[33] tätigen Werkstätten attribuiert werden. Einige Gefäßbruchstücke, die an die schon behandelte Gruppe Bernhard I b geknüpft, aber zweifellos nach 170/178 u. Z. datiert werden können, erhöhen diese Anzahl. Das ist auch der Fall bei drei weiteren Fragmenten, die wohl in die Jahrzehnte um 220/233 u. Z. zu datieren sind.[34] Mithin sind also 41 % der Bilderschüsseln aus der Volkmerjeva cesta B 1 den spätantoninisch-severischen Betrieben von Rheinzabern zu attribuieren. Die Funde verteilen sich unter die folgenden Offizinen:

Bernhard Gruppe II a		Comitialis V	2
		Firmus I, BF Attoni oder	
Comitialis IV	1	Comitialis V	1
Comitialis IV oder der Art des		BF Attoni, Belsus II, Respectus	1
Pupus nahestehender Töpfer	1	Belsus II, Respectus	1

Belsus II—III, Firmus II, Ware mit E. 25—26	1
Belsus II, Respectus oder Ware mit E. 25—26, Pupus	1
Cerialis VI	1
Ware mit E. 25—26	1
Firmus II	1
Belsus III	2
Belsus III, Firmus II, Mammilianus	1
Comitialis IV, Atto, Attillus, Respectus	1

II b

Julius I — Lupus	3

II c

Verecundus II	1
BF Attoni, Cerialis VI, Comitialis II, Verecundus II	1
Helenius	2
Marcellus II, Primitivus I—II	1
Primitivus I oder Attillus [eventuell Victor I]	1
Primitivus I	2 ?
Primitivus IV	5 ?
Ware A mit 0.382—383	1
Comitialis V, Primitivus I oder Ware A mit 0.382—383	1

I/II

Janu[ariu]s I — Pupus-Iuvenis II	1
Reginus I — dem Pupus nahe stehender Töpfer	1

III a

Comitialis V — Julius II — Julianus I	1
Julius II — Julianus I	1
Respectinus II, Victorinus II	1
Justinus, Attillus, Julius II — Julianus I oder Victorinus II—III	1

Von diesen Betrieben ist die Comitialis-Gruppe in die Zeit nach 180 u. Z. zu datieren. Sowohl die Typen des Comitialis IV als auch die des Comitialis V kamen in Poetovio schon in großer Anzahl vor (Comitialis IV war durch 5, Comitialis V durch 12 Stücke vertreten). Auf zwei Fragmenten ist ein Wandstempel zu finden; auf dem einen ist CO]MITIALISF, auf dem anderen FIR] MVS lesbar. In unserem Material gibt es Schüsselfragmente, die an drei verschiedenen Fundstellen gefunden wurden; sie gehören aber wahrscheinlich zu 2 Gefäßen (**Abb. 7:** 1), die Bilderschüsseln des Helenius sind. Helenius könnte schon in der Severer-Zeit tätig gewesen sein.[36] In Rheinzabern wurde unlängst eine Werkstätte gefunden, in der Gefäße des Helenius in größerer Menge vorkamen. Nachdem die Ausgräber die Sigillataherstellung hier nicht vor 200 u. Z. ansetzen konnten, ist die Produktionsstäte sogar erst 10—20 Jahre später zu datieren. In dem früher veröffentlichten Material von Poetovio kann nur ein einziges Fragment dem Betrieb des Helenius attribuiert werden.[38] In Poetovio kannte man von den anderen Severer-zeitlichen Töpfern schon die Ware des Töpfers mit Eierstab 25—26 sowie die Gefäße des Firmus II, Belsus III bzw. Julius I-Lupus und Verecundus II. Es ist aber merkwürdig, daß die Bilderschüsseln aus den Betrieben des Reginus II oder des Mammilianus, die in Poetovio in verhältnismäßig großer Anzahl vorkamen, in unserem Material gar nicht vorhanden sind. Die Waren der späteren Töpfer haben wieder Parallelen in dem von I. Curk publizierten Material; Primitivus I ist durch 2, Pri-

mitivus IV durch 4 bzw. 5 Stücke vertreten, wie auch in dem früher veröffentlichtem Material. Die Sigillaten aus der Volkmerjeva cesta spiegeln also die Besonderheiten des Warenumsatzes, die für Poetovio im ganzen genommen charakteristisch sind. Das gilt auch für das Material der späten Gruppe (Bernhard III a). Von den bestimmten Rheinzaberner Sigillaten ist die Ware des Julius II — Julianus I die allerspäteste; diese Typen kamen in Frankfurt-Heddernheim in einem Kellerfund vor, der durch einen Münzschatz, in dem die Münze des Severus Alexander die späteste war, datiert wurde.[39] Bei der Datierung der erwähnten Typen können also die letzten Jahrzehnte der Severer-Zeit in Betracht genommen werden.

An die Rheinzaberner Manufaktur konnten noch 2 weitere reliefverzierte Stücke geknüpft werden, bei denen die Einordnung in irgendeine Gruppe nicht möglich ist, ferner 12 Rand- bzw. Bodenfragmente. Bei der Bestimmung der letzteren konnte man neben den Ton- und Glanztonbeschaffenheiten auch die Ausbildung des Standringes in Erwägung ziehen.

Unter den glatten Stücken findet man zwei mit Namenstempel. Auf einem der Teller Drag. 32 ist der Bodenstempel MATERNINUSFE zu finden (**Abb. 8:** 17). Die Ware dieses Töpfers ist schon in Sirmium,[40] Gorsium, Aquincum, Brigetio und Matrica bekannt.[41] Auch der rückläufige Stempel MAR]TINF taucht auf einem Teller der Form Drag. 32 auf (**Abb. 9:** 1). Martinus könnte in der frühen Severer-Zeit tätig gewesen sein; eines seiner Gefäße mit Bodenstempel kam in Rheinzabern in einer Grube in Vergesellschaftung mit der Bilderschüssel des Julius II-Julianus I zum Vorschein.[42] Der Anfang seiner Produktionszeit fiel noch wahrscheinlich in die antoninische Zeit, da seine Signatur auf einer Formschüssel mit dem Stempel des Cobnertus zu lesen ist. Die Ware des Martinus taucht vorwiegend im westpannonischen Raum, so in Vindobona,[43] Carnuntum,[44] Scarbantia und Brigetio[45] auf. Aus Rheinzabern wurden hauptsächlich Tellertypen nach Poetovio geliefert. Die Tellertypen sind die folgenden:

Drag. 31	31 St.
Drag. 32	11 "
Lud. 5 Tb	3 "

Die genauere Datierung der glatten Teller ohne Bodenstempel ist nur innerhalb der Produktionszeit der Manufaktur Rheinzabern möglich. 3 Bruchstücke kann man zweifellos der Variante Niederbieber 1 (= Lud. 5. Sb) zuordnen. Ein Merkmal dieser Teller ist die gebogene, ausladende Wand mit kaum wahrnehmbarem Knick und der dichte Kerbring auf dem leicht aufgezogenen Boden (**Abb. 9:** 6). Der Durchmesser ist etwa 27 cm. Dieser Typ taucht oft auch in Lauriacum[46] und Veldidena[47] auf. Er kann wahrscheinlich an das Ende des 2. bzw. an den Anfang des 3. Jahrhunderts datiert werden; die Anzahl der genauer bestimmbaren Teller ist aber niedrig. Der Typ Lud. 5 Sa (= Osw.-Pryce pl. 46, 14) vertritt die andere erkennbare Variante, für die der aufgezogene Boden charakteristisch ist (**Abb. 9:** 5). Sie ist eigentlich eine kleinere Tellerform, der sog. *catinus bessalis*.[48] Die Form Lud. Tb findet man in unserem Material seltener. Da die Anzahl dieser Typen in Niederbieber und Holzhausen,[49] die um 190 u. Z. errichtet wurden, niedrig ist, sind sie zumeist in

die 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts zu datieren. Aufgrund ihres Vorkommens im Gräberfeld von Regensburg, wo die Bestattungen erst um 190 belegt sind, und der späten Bodenstempel — die nur selten auftauchen, — ist nicht auszuschließen, daß sich ihre Erzeugung auch in dem 3. Jahrhundert fortsetzte.[50]

Der größte Teil der Teller Drag. 32 stammt wohl aus der spätantoninisch-severischen Zeit; in Pannonien konnte man diese Form bis jetzt nur in einem einzigen Fundort in den Zerstörungsschichten registrieren, die mit den Markomannenkriegen in Zusammenhang gebracht werden können.[51] Da aber die Tellerform Drag. 32 in dem Geschirrfund in Cambodunum auftaucht, der an das Ende der 170er Jahre zu datieren ist,[52] ist ihre mittelantoninische Zeitstellung auch wahrscheinlich.

Außer 48 Tellerbruchstücken findet man 10 Tassenfragmente der Form Drag. 33. Ein Merkmal dieser Sigillaten ist die gerade, kaum gebogene Schrägwand mit einer Rille in der Mitte. Im allgemeinen kommen die größeren Varianten vor; die kleinen Bruchstücke zeitlich einzugrenzen ist aber aus Mangel an gestempelten Exemplaren nicht möglich.

Die 2 Schalen der Form Drag. 36 (Lud. 5 Te) haben einen überhängenden Rand mit langovalen, in Barbotinetechnik verzierten Efeublättern. Sie können als die Variante Niederbieber 4 B aufgefaßt werden (**Abb. 10:** 3). Diese Typen wurden in Rheinzabern am Ende des 2. bzw. in der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts hergestellt.

Auch das *mortarium* der Form Drag. 43 ist barbotineverziert;[53] auf einem Fragment blieb auch der Ausguß erhalten (**Abb. 10:** 4). Dieser Typ kann in die 2. Hälfte des 2. bzw. an den Beginn des 3. Jahrhunderts datiert werden. Die Anzahl der *olla* der Form Drag. 54 (= Lud. 5 VSd, Niederbieber 24 b) mit Kerbschnittverzierung[54] ist überraschend hoch. Unter den Verzierungsmotiven dieses Typs tauchen folgende auf: vielteilige Blume, Kerbmedaillon, lanzenförmige Blätter und palmenförmige Teilungen. Die ganze Oberfläche eines der kugelbauchigen Gefäße ist durch Kerbsgruppen ausgefüllt (**Abb. 11:** 3) (Lud. 5 VSe). Man könnte dieses Fragment vielleicht auch der Manufaktur von Westerndorf attribuieren.

Die Töpferei Westerndorf ist durch wenige Stücke vertreten, wie dies auch in dem früher veröffentlichten Sigillatamaterial von Poetovio der Fall war. Zwei Fragmente sind an den Betrieb des Comitialis, der unmittelbar nach der Gründung der Manufaktur um 175 u. Z. tätig war, zu knüpfen. Beide sind Bilderschüsseln der Form Drag. 30. In die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts sind 3 Fragmente aus Pfaffenhofen zu datieren, die nach Art der Ware des Helenius in Westerndorf erzeugt wurden, d. h. sie können der Werkstatt, die Verzierungselemente des Helenius verwendete, zugeordnet werden. In unserem Material taucht sowohl der Typ mit Eierstab Pf. 27 als auch der Typ mit Eierstab Pf. 1 auf. An die Manufakturen Westerndorf-Pfaffenhofen sind auch einige glatte Erzeugnisse zu knüpfen. 3 bzw. 4 Tassen der Form Drag. 33 werden aufgrund ihrer Qualitätsmerkmale, die denen der Bilderschüsseln ähneln, und auch nach Parallelen ihrer Formen diesen Töpferzentren zugeordnet (**Abb. 9:** 3). (Unter ihnen findet man sowohl die größere Variante[55] als auch die kleinere.[56]) Auf diesem Grund können vielleicht noch 2 Tellerfragmente der Form Drag. 32 dazu eingeordnet werden.. Die Sigillaten aus Westerndorf-Pfaffenhofen mit den Rheinzaberner Waren erhöhen die Anzahl des severerzeit-

lichen Materials. Mithin sieht die Verteilung der Sigillaten in der Fundstelle Volkmerjeva cesta folgendermaßen aus:

antoninische Sigillaten	28 St.
spätantoninisch-severerzeitliche Ware bzw. solche aus der 1. Hälfte des 3. Jh.	42 "

(Bei den glatten Sigillaten kann eine Feindatierung nicht angegeben werden. Es ist wahrscheinlich, daß die Anzahl der Typen, die an das Ende des 2. bzw. an den Anfang des 3. Jahrhunderts datierbar sind, auch in diesem Falle höher ist.) Die Zunahme der Anzahl des severerzeitlichen Materials ist aber nur ein Scheinphänomen, wenn man daran denkt, daß man unter spätantoninisch-Severer-Zeit eine Zeitspanne von 60—65 Jahren versteht, während die antoninische Zeit bis zu den Markomannenkriegen nur 30—35 Jahre lang ist. Das bedeutet, daß das Volumen des Imports pro Jahrzehnt gerechnet gar nicht stieg, sondern sich eher verminderte. Die Betriebszeit der Töpferei in Volkmerjeva B 1 wäre aufgrund der Sigillaten um bzw. nach der Mitte des 2. Jahrhunderts zu datieren; die bedeutendste Phase ihrer Produktion fiel aber schon in die Severer-Zeit.

Die Anzahl der nordafrikanischen Sigillaten ist in unserem Material verhältnismäßig groß (9 St.). Alle von ihnen zeigen die Merkmale des Typs terra sigillata chiara C. Die aus dem Mittelmeerraum importierte Ware erreichte also die pannonischen Märkte erst um die Mitte des 3. Jahrhunderts, als der Export der rheinischen Manufaktur bzw. die Töpfereien am Inn mit ihrer Tätigkeit aufgehört hatten. Unter diesen Sigillaten tauchen folgende Formen auf:

Hayes 48/60	1 St.	(Sonde 32)
Hayes 50	6 "	(Sonde 26, 32, 33, 34)
Hayes 58	2 "	(Sonde 32)

Die Platte Hayes 48/60 vertritt eine typische Übergangsform. Die niedrige Viertelrundwand und der Hakenrand **(Abb. 12:** 1) binden sich an die Form Hayes 60; die Bodenausbildung, der verkümmerte Standring und die dünne Wand (4 mm) zeigen dagegen die Merkmale des Typs Hayes 48. Das Fragment ist gelblich-orangefarbig und hartgebrannt; der matte grauliche Überzug (slip) zeichnet sich kaum vom Ton ab. Dieser Typ ist vorwiegend in Italien weit verbreitet.[57] In den nördlichen Provinzen tauchte er bis jetzt in Britannien[58] und in dem Poetovio naheliegenden Virunum auf.[59] Dieser Typ kann wahrscheinlich an den Anfang bzw. in die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts datiert werden.

Die Tellerform Hayes 50 (Lamboglia C 40) kommt in Pannonien verhältnismäßig oft vor; sie ist auch schon aus Poetovio bekannt.[60] In unserem Material vertreten zwei Fragmente (Sonde 32) die Variante Hayes 50 A (steile, leicht gebogene dünne Wand und verkümmerter Standring). Der Ton ist gelblich und stellenweise durch sekundären Brand graulich verfärbt. Es ist wahrscheinlich dem Brand zuzuschreiben, daß auch anstatt des dünnen Überzuges nur eine

schwärzlich-graue Verfärbung zu sehen ist. Zeitstellung: 2. Hälfte des 3. bzw. 1. Viertel des 4. Jahrhunderts. In der Sonde 34 kam ein Bruchstück vor, dessen Wand leicht gebogen und schräg ist. Es kann den Übergangstypen zugeordnet werden.[61] Der helle ockergelbe Ton ist gutgeschlämmt. Der Überzug kann kaum vom Ton abgesondert werden. Aufgrund der dünnen Wand (3,5—4 mm) kann dieses Fragment der Ware terra sigillata C-2 zugeordnet werden. Obwohl diese Übergangsform nicht genauer datierbar ist, kann angenommen werden, daß sie in die Zeitspanne zwischen der Verbreitungszeit der Typen Lamboglia 40 und Hayes 50 B angesetzt werden kann: in die erste Hälfte bzw. in das zweite Drittel des 4. Jahrhunderts. Nach Pannonien gelangte die nordafrikanische Ware durch die Vermittlung Italiens, wo diese Tellerform sehr häufig vorkommt.[62]

Das in Sonde 34 gefundene andere Fragment ist etwas gröber, der Ton ist ganz hellgelb, der dünne Überzug deckt die Innenwand und die Randpartie der Außenwand. Auch die Wand ist dicker; diese Variante (**Abb. 12:** 2) war auch in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts verbreitet. (Ein ähnliches Fragment kam auch in Sonde 26 zum Vorschein.)

Zwei Fragmente stehen dem Typ Hayes 58, 11 nahe; die dünne Wand, der gutgeschlämmte, hartgebrannte Ton und die leicht glänzende orangefarbige Oberfläche der Teller zeigen die Merkmale der Variante A dieser Form (**Abb. 12:** 4). Bei der Datierung kann man das letzte Jahrzehnt des 3. und die erste Hälfte, vielleicht das dritte Viertel des 4. Jahrhunderts in Betracht nehmen. Diese Teller sind sowohl in Dalmatien[63] als auch in Italien verbreitet;[64] die beste Parallele zu unseren Formen ist durch den Typ, der auf der Agora in Athen gefunden wurde, geboten. Die vorgelegte Keramik wurde wahrscheinlich nach Poetovio in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts geliefert; nur ein einziges Bruchstück vertritt die späteren Varianten.

Das Produktionsprogramm der Töpferei in Volkmerjeva B 1 wurde von I. Curk veröffentlicht. Die örtlich hergestellten Keramiktypen weiter zu analysieren, ihre Zeitstellung und die Herkunft ihrer Formen genauer zu bestimmen, ihre Entwicklung zu verfolgen bilden die Aufgabe einer weiteren Arbeit. Hier möchte ich nur einen Gedanken zur Sprache bringen, der mit der Produktion eines der im Vorbericht schon vorgelegten Typen, d. h. der Nachahmung der rätischen Keramik,[65] in Verbindung steht. Durch die Töpferei in Poetovio-Volkmerjeva B 1 ist schon der vierte Betrieb in Pannonien bekannt geworden, der die Typen der sog. rätischen Keramik erzeugt hat. Von ihnen nahm man bis jetzt bloß von der sog. Schütz-Werkstatt in Aquincum an, daß sie an das Ende des 2. bzw. den Anfang des 3. Jahrhunderts zu datieren sei;[66] ihre Verzierung ist der sog. Stilgruppe Drexel 3 zuzuordnen.[67] Die Töpferei von Vindobona, wo auch Nachahmungen dieser Keramik produziert wurden, kann nicht genauer datiert werden[68] und man verfügt über keinen stratigraphischen Anhaltspunkt zur Datierung der Töpferei in Savaria;[69] diese Typen stammen wahrscheinlich aus der 2. Hälfte des 2. Jahrhunderts.

Aufgrund der Sigillaten ist auch die Töpferei in Poetovio nicht früher als in die Mitte des 2. Jahrhunderts, sogar erst in die 160—170er Jahre zu datieren, und auch die Severer-Zeit kann bei der Datierung in Betracht genommen werden. In dieser Zeitspanne wurde die rätische Keramik nicht nur in Panno-

nien, sondern auch in Noricum nachgeahmt. Vor einigen Jahren wurde ein Töpferofen in Westerndorf gefunden,[70] in dem mit den Sigillaten zeitgleiche (spätantoninisch-severerzeitliche) rätische Keramik des Typs Drexel 3 gebrannt worden war. Im letzten Drittel des 2. bzw. am Anfang des 3. Jahrhunderts versuchten also mehrere Töpfereien in Noricum und Pannonien mit mehr oder weniger Erfolg Typen der rätischen Keramik herzustellen. Die Frage steht offen: warum begannen mehrere, voneinander weit abliegende Werstätten fast gleichzeitig, diese Keramik zu produzieren? Die Frage kann vielleicht durch Untersuchung der Verbreitung der importierten Ware gelöst werden. Während sich die früheren Typen (Stilgruppe Drexel 1) in Pannonien in verhältnismäßig großer Menge verbreiteten,[71] tauchen sie in der Rätien benachbarten Provinz Germania superior kaum auf; im Gegensatz dazu kommen die späteren Varianten in der rheinischen Provinz viel häufiger vor als in den Donauprovinzen.[72]

Es kann nicht ausgeschlossen werden, daß Rätiens Angliederung zu dem gallischen Zollbezirk im Hintergrund der Veränderung, der entgegengesetzten Marktorientierung und der Verschiebung des Exportgebietes von Osten nach Westen stehen kann.[73] Die neue Zollgrenze zwischen den rätischen Produktionsstätten und den östlichen Absatzgebieten dürfte die Verbreitung der rätischen Keramik in der Donaugegend erschwert haben während ihre Verbreitung nach Westen höchstens durch die Konkurrenz der Töpfereien in Trier verhindert wurde. All das bleibt aber nur eine Arbeitshypothese, solange die rätische Keramik nicht ausführlich bearbeitet und nach einer vollständigen Materialvorlage der Exportradius der einzelnen Betriebe innerhalb des Marktgebietes dieser Ware und ihre Zeitstellung genau bestimmt wird.

So bleibt die Frage wie vorher offen, ob die Produktionsstätten der Nachahmungen dieser Keramik in Westerndorf und in Pannonien, unter ihnen auch die Töpferei von Volkmerjeva B 1, nicht darum die Produktion der Typen der rätischen Ware aufnahmen, um damit die wegen des Zolles teurer gewordene Importware mit lokalen Produkten abzulösen und damit ausfallenden Import im letzten Drittel des 2. bzw. am Anfang des 3. Jahrhunderts zu ersetzen.

KATALOG DER SIGILLATEN

Alle behandelten Stücke befinden sich im Zavod za spomeniško varstvo, Maribor. Folgende Abkürzungen finden Verwendung: Bsch. Bodenscherbe(n); Rsch. Randscherbe(n); Wsch. Wandscherbe(n); S. Sonde; T. Ton; G. Glanzton.

Norditalische Ware

1. Bodenfragment eines Tellers der Form Ohlenroth, Abb. 3, 3 mit Kreisrillen. T. ockergelb, weich, G. hellorangerot, S. 34. (**Abb. 1:** 1)
   Zeitstellung Claudius bis Vespasianus/Titus.
2. Schale der Form Drag. 36 = Weisinger 15 b. Auf dem überhängenden Rundrand Trauben- und Lilienverzierung in Barbotinetechnik. Auf dem Boden Kreisrille. T. ockergelb, weich, G. hellorangerot, verwetzt. S. 20. (**Abb. 1:** 2)
   Zeitstellung Domitianus/Traianus.
3. Rsch. eines Schälchens. T. und G. wie vorher. Italische Ware?
   Zeitstellung wie vorher.

Mittelgallische Ware

4. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Rogers B 185), begleitet von Perlstab. Vgl. B. Kuzsinszky, Budapest Régiségei 11 (1932) Abb. 90, 77—78. Flickung durch Bleiklammer. (**Abb. 1:** 3)
   Art des Criciro oder Attianus.
   Zeitstellung Antoninus Pius/Marcus Aurelius.
5. Bsch. Drag. 37. Im Bildfeld Wellenranke mit großem Blatt (Rogers H 40), daneben 6 zackige Sternchen. Vgl. Karnitsch 1959, Taf. 42, 10, Taf. 43, 3. S. 33. (**Abb. 1:** 4)
   Art des Laxtucissa, Censorinus.
   Zeitstellung wie vorher.
6. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Rogers B 107), begleitet von Perlstab. S. 22. (**Abb. 1:** 5)
   Art des Albucius oder Paternus.
   Zeitstellung Antoninus Pius bis Commodus.
7. Wsch. Drag. 37. Im Feld Wellenranke mit großem Blatt (*CGP* Fig. 47, 34), herzförmigen Blatt (*CGP* Fig. 162, 62) und gelapptem Blatt (*CGP* Fig. 162, 62) auf Ranke. Unten Ringlein. B-1 S. 33. (**Abb. 2:** 1)
   Art des Cinnamus.
   Zeitstellung Antoninus Pius/Marcus Aurelius.
8. Rsch. Drag. 37. Eierstab (*CGP* Fig. 47, 3), begleitet von Perlstab. Im Feld Teilung durch Perlstab. Links Rest eines an Astragalen aufgehängten Doppelbogens, darin Vorderteil eines Seepferdes (Osw. 52) Rechts Doppelkreis und Ringlein. Ähnliche Verzierungsweise: Karnitsch 1959, Taf. 69, 2. S. 30. (**Abb.** 2: 2)
   Art des Cinnamus.
   Zeitstellung wie vorher.
9. Bsch. Drag. 37. Im Bildfeld Metopen- und Zonenteilung durch Perlstäbe. Links männliche Gewandfigur (Osw. 580), rechts davon oben Kranz, unten Ziegenbock n. r. (Osw. 1836). Im vierten Feld Hase n. l. (Osw. 2116). S. 26. (**Abb. 2:** 3)
   Art de Cinnamus.
   Zeitstellung wie vorher.
10. Wsch. Drag. 37. Eierstab (*CGP* Fig. 47, 3), begleitet von Perlstab. Im Bildfeld Wellenranke mit großem Blatt (*CGP* Fig. 47, 38), daneben Vogel (Osw. 2239 B). Rechts im Doppelkreis Vorderteil eines Hirsches (Osw. 1725). Vgl. Mikl-Curk 1969, Taf. 6, 11. (**Abb. 2:** 4; **Abb. 3:** 1)
    Art des Cinnamus.
    Zeitstellung wie vorher.
11. R- und Wsch. Drag. 37. Eierstab (*CGP* Fig. 47, 3), begleitet von Perlstab. Im Bildfeld Metopenteilung durch Perlstäbe mit Ringlein an den Enden. Links Pan (Osw. 717), im mittleren Feld Zierstab (*CGP* Fig. 158, 20), rechts Rest eines Flügels (Amor?). S. 23. (**Abb. 2:** 5)
    Art des Cinnamus.
    Zeitstellung wie vorher.
12. Wsch. Drag. 37. Im Feld Wellenranke mit großem Blatt (Rogers H 51) und Vogel (Osw. 2239 B?). Ähnliche Verzierungsweise: Karnitsch 1959, Taf. 72, 1. S. 23. (**Abb. 2:** 6)
    Art des Cinnamus.
    Zeitstellung wie vorher.
13. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Rogers B 105), begleitet von Astragalen (Rogers A 10). Im Bildfeld gefiedertes Blatt (Rogers H 25 oder 29). S. 22. (**Abb. 3:** 3)
    Art des Laxtucissa oder Paternus.
    Zeitstellung Antoninus Pius bis Commodus.
14. Rsch. Drag. 37. Eierstab (*CGP* Fig. 30, 1). S. 30. (**Abb. 3:** 4)
    Art des Paternus.
    Zeitstellung wie vorher.
15. W- und Bsch. Drag. 37. Eierstab (Rogers B 103), begleitet von Zickzacklinie. Im Bildfeld Metopen- und Zonenteilung durch Astragalen (*CGP* Fig. 99, 20). Links Hirsch n. r. (Osw. 1720), im nächsten Feld unten Zierglied (Rogers H 117), oben Hirsch n. l. (Osw. 1822 K). Im mittleren Feld oben Panther n. r. (Osw. 1514?),

darunter Blättchen (Rogers J. 162), unten Hirsch. Rechts Zierglied wie vorher. Kursiv Buchstabe unter dem Bildfeld. S. 30. (**Abb. 3:** 2)
Arts des Advocisus, Divixtus, Laxtucissa, Quintilianus.
Zeitstellung Hadrianus bis Marcus Aurelius.

16.—24. Rsch. S. 34, S. 21, S. 33, S. 27, S. 25 (mit Spuren von Flickung) Standringfragm. S. 34, S. 24 (wie *CGP* Fig. 168, 13), . 22 (wie *CGP* Fig. 168, 23).

Ostgallische Ware

25. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Forrer Fig. 175, 181). Vgl. Mikl-Curk 1969, Taf. 9, 5. (**Abb. 3:** 5)
Ittenweiler, Art des Verecundus.
Zeitstellung Hadrianus/Antoninus Pius.

Ware aus Rheinzabern

26. R- und Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 19). Teilung durch Perlstäbe (Ri-Fi O. 258) mit Siebenpunktrosette an den Enden (Ri-Fi O. 42). Links Adler (Ri-Fi T. 205), im mittleren Feld Siebenpunktrosette, Blättchen (Ri-Fi P. 84), zurückblickende Hirschkuh (Ri-Fi T. 78) und Hase n. r. (Ri-Fi T. 160). Im nächsten schmalen Feld Adler und Ziegenbock (Ri-Fi T. 123) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 25). Rechts Blättchen und Hund n. l. (Ri-Fi T. 130 = Osw. 1997). Ähnliche Verzierungsweise: Lud. 6, Taf. 8, 13 b. Block B S. 20 (**Abb. 3:** 6) der Art Janu nahestehende Ware.
Zeitstellung Antoninus Pius/Marcus Aurelius.
27. Wsch. Drag. 37. Rest eines Eierstabes. Im Bildfeld springender Hirsch n. r. (Ri-Fi T. 102 = Osw. 1730) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 19). S. 33, Tiefe: 80 cm. (**Abb. 4:** 1)
Cobnertus III oder Comitialis V.
28. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 17). Im Bildfeld Löwe n. l. (Ri-Fi T. 4 = Osw. 1456). Ähnliche Verzierungsweise: Lud. 6 Taf. 98, 9; Karnitsch 1959, Taf. 133, 6, S. 34. (**Abb. 4:** 2)
Art des Firmus I oder Comitialis V.
Zeitstellung Antoninus Pius bis Commodus.
29. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 39). S. 33 (**Abb. 3:** 6) der Art Janu nahestehende Ware, Cerialis II—III, Kreis des Cerialis.
Zeitstellung wie vorher.
30. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld schreitender Amor (Ri-Fi M. 110) im gemusterten Kreis (Ri-Fi K 48). Teilung durch Perlstab (Ri-Fi O. 258). S. 34 (**Abb. 4:** 3). Cerialis V.
Zeitstellung Antoninus Pius/Marcus Aurelius.
31. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 1). Im Bildfeld Eber n. r. (Ri-Fi T. 65?) und Hund? in freier Anordnung. S. 34. (**Abb. 4:** 4)
Cerialis I, IV, V, Arvernicus-Lutaevus, Comitialis I, Belsus I.
Zeitstellung wie vorher.
32. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 1). Im Bildfeld Bär n. l. (Ri-Fi T. 53), rechts Blattkelch (Ri-Fi P. 109). S. 33. (**Abb. 4:** 5)
Art des Cerialis I, V, Arvernicus-Lutaevus, Comitialis I.
Zeitstellung wie vorher.
33. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 2?).
S. 26, bis Ziegelboden, Tiefe: 65 cm (**Abb. 6:** 8).
Cerialis I, V, Comitialis I—II, Belsus I.
Zeitstellung wie vorher.
34. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld haufender Amor (Ri-Fi) M. 120 = Osw. 388), Baum (Ri-Fi O. 220). Im gemusterten Kreis (Ri-Fi K. 48) Hirsch n. l. (Ri-Fi T. 96) -rechts Comitialis I.
Zeitstellung Marcus Aurelius bis Septimius Severus.
35. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 40). Im Bildfeld Teilung durch Zierglieder (Ri-Fi O. 220). Im gemusterten Kreis (Ri-Fi K. 48) Hirsch n. l. (Ri-Fi T. 96) -rechts liegende Löwin (Ri-Fi T. 29 = Osw. 1563), darüber 7-teilige Rosette (Ri-Fi O. 50).

Ähnlicher Dekor: Lud. 6 Taf. 84, 9; Karnitsch 1955, Taf. 28, 7; Karnitsch 1959, Taf. 129, 2. S. 34 (**Abb. 4:** 8).
Comitialis III.
Zeitstellung wie vorher.

36. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 53). Im Bildfeld Faustkämpfer n. l. (Ri-Fi M. 191 = Osw. 1180). S. 18. (**Abb. 4:** 7)
Art des Lucanus.
Zeitstellung wie vorher.
37. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 25). Im Bildfeld kniende Figuren (Ri-Fi M. 266 a) und Wildschwein (Ri-Fi T. 68) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 20 a). S. 19, 80—90 cm (**Abb. 4:** 9).
Comitialis IV.
Zeitstellung Commodus/Septimius Severus.
38. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 26). Im Bildfeld Blattkelch (Ri-Fi P. 112). S. 30. (**Abb. 5:** 1)
Comitialis IV oder der Art des Pupus nahestehende Ware.
Zeitstellung wie vorher.
39. Wsch. Drag. 37. Wildschwein (Osw. 1668), Löwin (Ri-Fi T. 35 a), Doppelkreis (Ri-Fi K. 19) und Wandstempel COMITIALISF. Block B S. 21 (**Abb. 4:** 10).
Comitialis V.
Zeitstellung wie vorher.
40. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 17). Metopenteilung durch Perlstab (Ri-Fi O. 262). Links laufender Hund n. l. (Ri-Fi T. 139) im Doppelbogen (Ri-Fi KB. 76), unten Hirsch n. r. (Ri-Fi T. 102). Rechts liegende Löwin (Ri-Fi T. 29) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 20) mit Zierscheiben (Ri-Fi O. 120) an den Ecken. Schwarz verfärbt. Vgl. Lud. 6 Taf. 101, 21; Karnitsch 1959, Taf. 135, 1. S. 32. (**Abb. 5:** 2)
Comitialis V.
Zeitstellung wie vorher.
41. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 17). Im Feld Doppelkries? S. 32 (**Abb. 5:** 3).
Firmus I, BF Attoni, Comitialis V, Florentinus, Julius II—Julianus I.
Zeitstellung Antoninus Pius bis Alexander Severus.
42. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 25). Im Bildfeld 5 zackige Sternrosette (Ri-Fi O. 52). Block B, S. 33. (**Abb. 5:** 5)
BF Attoni, Belsus II, Respectus.
Zeitstellung Commodus bis Septimius Severus.
43. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 26). Im Bildfeld Hund n. l. (Ri-Fi T. 140). S. 34. (**Abb. 5:** 4)
Belsus II, Respectus.
Zeitstellung wie vorher.
44. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 25). Im Bildfeld Figur ? im Doppelkreis (Ri-Fi K. 16) (schlecht ausgeformt). S. 33. (**Abb. 5:** 6)
Belsus II—III, Ware mit Eierstab E. 25, Firmus II.
Zeitstellung wie vorher.
45. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 25). Im Bildfeld Blatt (Ri-Fi P. 59 oder 61) — rechts Vogel (Ri-Fi T. 250). Vgl. Lud. 6 Taf. 110, 15; Karnitsch 1955, Taf. 41, 5; Karnitsch 1959, Taf. 142, 1; Taf. 143, 3; Mikl-Curk 1969, Taf. 15, 21. S. 33. (**Abb. 5:** 7)
Belsus II, Respectus, Ware mit Eierstab E. 25—26, Pupus.
Zeitstellung wie vorher.
46. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 11). Im Feld Wildschwein n. l. (Ri-Fi T. 64 = Osw. 1668). Vgl. Lud. 6 Taf. 66, 1 a. S. 18. (**Abb. 5:** 8)
Cerialis VI.
Zeitstellung wie vorher.
47. Bsch. Drag. 37. Im Bildfeld weibliche Gewandfigur (Ri-Fi M. 246 a) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 16). Vgl. Karnitsch 1955, Taf. 44, 3. B 1, S. 33. (**Abb. 5:** 9)
Ware mit Eierstab E. 25—26.
Zeitstellung wie vorher.
48. Wsch. Drag. 37 mit Rest des Wandstempels FIR]MVS. Vgl. Lud. 5 241/a; Ruprechtsberger 1978, Taf. 5, 4; Juhász Taf. 45. 111/b. S. 33. (**Abb. 5:** 10)
Firmus II.
Zeitstellung wie vorher.

49. Wsch. Drag. 37. Im Feld Metopenteilung durch schmalen Perlstab (Ri-Fi 0.263) mit 8-zackigen Sternrosetten an den Enden (Ri-Fi 0.48). Im Doppelkreis (kleiner als Ri-Fi K. 20). Amor mit Pfeil (Ri-Fi M. 126). Vgl. Lud. 6 Taf. 126, 15. S. 26 bis Ziegelboden. **(Abb. 6: 1)**
Belsus III.
Zeitstellung wie vorher.
50. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 26). Im Bildfeld Wellenranke aus gerippten Bögen (Ri-Fi KB. 134); an Ranken Blätter (Ri-Fi P. 59). Vgl. Lud. 6 Taf. 126, 1; Ruprechtsberger 1978, Taf. 17, 19. S. 12. **(Abb. 6: 2)**
Belsus III.
Zeitstellung wie vorher.
51. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 18). Im Bildfeld Hase n. l. (Ri-Fi T. 154) im Doppelkreis (Ri-Fi K. 20 a). Vgl. Lud. 6 Taf. 124, 8. S. 34. **(Abb. 6: 3)**
Firmus II, Belsus III, Mammilianus.
Zeitstellung wie vorher.
52. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 25). S. 32. **(Abb. 6: 4)**
Comitialis IV, Belsus II, Castus, Respectus, Firmus II, Belsus III, Atto, Attilus.
Zeitstellung wie vorher.
53. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 42). Im Bildfeld 8-teilige Blattrosette (Ri-Fi 0.37) im Kreis (Ri-Fi K. 8). S. 32. **(Abb. 6: 5)**
Lupus-Julius I.
Zeitstellung Severer-Zeit.
54. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 18). Block B-1, S. 33.
Zeitstellung; Antoninus Pius bis Alexander Severus.
55. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 46). Im Feld Bogen. S. 20 **(Abb. 6: 7)**
Julius I-Lupus.
Zeitstellung Severer-Zeit.
56. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld Teilung durch Perlstab (Ri-Fi 0.261) mit 8-zackigen Sternrosetten (Ri-Fi 0.48). Links Muschel (Ri-Fi 0.20 t) mit Rippen im Kreis (Ri-Fi K. 6). S. 33. **(Abb. 8: 9)**
Julius I-Lupus.
Zeitstellung wie vorher.
57. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 25).
S. 27.
Zeitstellung Commodus/Caracalla.
58. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 10). Im Bildfeld Perlbogen (Ri-Fi Kb. 95), darunter Ranke. Vgl. Lu. 6 Taf. 137, 2 F; Karnitsch 1955, Taf. 59, 1; Ruprechtsberger 1978, Taf. 27, 5. **(Abb. 8: 11)**
Verecundus II.
Zeitstellung Severer-Zeit.
59. Wsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 3 ?).
S. 18
BF Attoni, Cerialis VI, Comitialis III, Verecundus II.
Zeitstellung wie vorher.
60. R- und Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 7) auf vorgeritzter Linie. Im Feld zwischen fünfteiligen Blättern (Ri-Fi P. 79) Krieger (Ri-Fi M. 181 b), behelmte Büste (Ri-Fi M. 12) und Krieger (Ri-Fi M. 206 a). Vgl. Lud. 6 Taf. 174, 10 F. Ein Fragment mit Eierstab (Ri-Fi E. 7) und Krieger (Ri-Fi M. 206 a) zwischen fünfteiligen Blättern gehört wohl zu dieser Schüssel. S. 21 und S. 33. **(Abb. 7: 1)**
Art des Helenius.
Zeitstellung Severer-Zeit.
61. Rsch. Drag. 30 mit Eierstab (Ri-Fi E. 7). Block B S. 30. **(Abb. 6: 10)**
Art des Helenius.
Zeitstellung wie vorher.
62. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 66 a) auf Richtungslinie. **(Abb. 6: 13)**
Reginus I, Comitialis IV, Mammilianus, der Art des Pupus nahestehende Ware.
Zeitstellung Antoninus Pius bis Alexander Severus.
63. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 12). Im Bildfeld Blatt (verstempelt), Rosette (Ri-Fi 0.50) und gerippter Bogen (Ri-Fi KB. 135?) S. 19, 80—90 cm. **(Abb. 6: 12)**

Marcellus II, Primitivus I—II.
Zeitstellung Severer-Zeit.

64. Bsch. Drag. 37 Im Bildfeld Metopenteilung durch Perlstäbe (Ri-Fi O. 260); in den Metopen Doppelkreise (Ri-Fi K. 19). In einem Doppelkreis Bewaffneter, einen Gefangegen abführend (Ri-Fi M. 269?). S. 26. (**Abb. 7:** 4)
Attillus oder Primitivus I.
Zeitstellung wie vorher.

65. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 11). Im Bildfeld Dekor aus schrägen Schnurstäben. Vgl. Lud. 6 Taf. 200, 9 F; Karnitsch 1959, Taf. 175, 2. S. 19. (**Abb. 7:** 6)
Marcellus II, Primitivus I, IV.
Zeitstellung wie vorher.

66. Wsch. Drag. 37. Im Feld zwischen Doppelbögen (Ri-Fi K. 20) Zierglied mit Pfeilspitze (Ri-Fi O. 214). Links galoppierender Stier n. r. (Ri-Fi T. 118) im Doppelkreis. Ähnliche Verzierungsweise; Lud. 6 Taf. 188, 3 F; Karnitsch 1959, Taf. 170, 7. S. 33. (**Abb. 7:** 2)
Primitivus I.
Zeitstellung wie vorher.

67. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 11). Im Bildfeld Bogen (Lud. 5 KB. 35) und schräg geriefelter Stab (Ri-Lud 6 Taf. 200, 12 F). Vgl. Karnitsch Taf. 67, 4. S. 34. (**Abb. 7:** 3)
Wohl Primitivus IV.
Zeitstellung wie vorher.

68. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld Blattkelch (Ri-Fi P. 113) und Reihe aus schräg gestellten breiten Schnurstäben (Ri-Fi O. 232). S. 34. (**Abb. 7:** 4)
Primitivus IV.
Zeitstellung wie vorher.

69. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld Doppelbogen (Ri-Fi KB. 73) auf Stütze (Ri-Fi O. 214). S. 34. (**Abb. 8:** 1)
Primitivus IV.
Zeitstellung wie vorher.

70. Wsch. Drag. 37. Im Feld Stütze (Ri-Fi O. 214); rechts Doppelbogen (Ri-Fi K. 17) S. 34. (**Abb. 8: 2**)
Primitivus IV.
Zeitstellung wie vorher.

71. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 41). Im Bildfeld Reihe aus schräg gestellten gerippten Stäben (Ri-Fi O. 232). Vgl. Lud. 6 Taf. 199—203. S. 34. (**Abb. 8:** 3)
Primitivus IV.
Zeitstellung wie vorher.

72. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 26). Im Bildfeld Doppelbogen (Ri-Fi K. 19), rechts 6-teilige Rosette (Ri-Fi O. 39 a). Block B, S. 30. (**Abb. 8:** 5)
Ware mit Zierglied O. 382—383.
Zeitstellung wie vorher.

73. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld Doppelbogen (Ri-Fi K. 19 a), rechts Löwin n. r. (Ri-Fi T. 35 a) —, links Hund n. l. (Ri-Fi T. 139 a-b-c). Vgl. Lud. 6 Taf. 97, 6F; Karnitsch 1959, Taf. 133, 7. S. 33. (**Abb. 8:** 6)
Cobnertus III, Comitialis V, Primitivus I, Ware mit Zierglied O. 382—383.
Zeitstellung Antoninus Pius bis Caracalla.

74. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 18). Block B-1, S. 33.
Zeitstellung Antoninus Pius bis Caracalla.

75. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 66 a) auf Richtungslinie. S. 33.
Reginus I, Comitialis IV, Mammilianus, der Art des Pupus nahestehende Ware.
Zeitstellung wie vorher.

76. Rsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 17). Im Bildfeld gerippter Stab (Ri-Fi O. 252 oder 256), links Kopf einer Figur. S. 32. (**Abb. 8**: 9)
Comitialis V, Julius II—Julianus I, Victorinus II.
Zeitstellung Severer-Zeit.

77. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 17). Im Bildfeld Doppelkreis (Ri-Fi KB. 73). Vgl. Karnitsch 1959, Taf. 177, 5. S. 19. (**Abb. 8: 7**)
Julius II—Julianus I.
Zeitstellung Elagabalus-Alexander Severus.

78. Wsch. Drag. 37. Im Bildfeld Doppelbogen und Rosette (Ri-Fi O. 48) und Kreuz (Ri-Fi O. 53?). Die Ziermotive sind verstempelt. S. 10.
Julius II—Julianus I, Respectus, Victorinus II.
Zeitstellung wie vorher.
79. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Ri-Fi E. 45). Schwarz verfärbt. S. 32. (**Abb. 6:** 6)
Justinus, Attillus, Julius II—Julianus I, Victorinus II—III.
Zeitstellung Severer-Zeit.
80. Wsch. Drag. 37. Unter einem gerippten Bogen (Ri-Fi KB. 116) Krug. Oben 5-zackige Sternrosette. S. 34. (**Abb. 8:** 8)
Ware aus Rheinzabern?
81. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Ri-Fi E. 26) auf Richtungslinie. Im Feld Astragal auf Teillung. S. 33. (**Abb. 8:** 4)
Zeitstellung Severer-Zeit.
82—84. Rsch. Drag. 37. S. 25, S. 32, S. 34.
85—87. Rsch. Drag. 37 mit dem Rest eines Eierstabes. S. 10, S. 22, S. 33.
88—89. Standringe der Bilderschüssel Drag. 37 — vgl. I. Zetsche — Huld, *BJ* 178 (1978) Abb. 4, B. 39. S. 30.
90—91. Standringe der Bilderschüssel Drag. 37. S. 33.

Ware aus Westerndorf

92. Wsch. Drag. 30. Eierstab (Kellner E. 2). Im Bildfeld ineinandergestempelte Doppelbögen (Kellner 66) und Zierscheibe (Kellner 56). Vgl. D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma.* Beograd 1977, Taf. 4, 33. S. 34. (**Abb. 8:** 10)
Comitialis-Gruppe, wohl Luppo.
Zeitstellung Commodus—Septimius Severus.
93. Wsch. Drag. 30 mit Eierstab (Kellner E. 2). S. 30. (**Abb. 8:** 11)
Comitialis-Gruppe.
Zeitstellung wie vorher.

Ware aus Pfaffenhofen

94. Wsch. Drag. 37. Eierstab (Pf. 27). Im Bildfeld Hirschkuh n. r. (Pf. 23 b = Kiss Taf. 4, 31). Zierstäbchen (Kiss Taf. 6, 87); Pons Aeni 1969, Abb. 17, 10. S. 30. (**Abb. 8:** 15)
Art des Helenius.
Zeitstellung 1. Hälfte des 3. Jh.
95. Rsch. Drag. 37 mit Eierstab (Pf. 1). Im Bildfeld unter geripptem Bogen (Kiss Taf. 6, 16) Venus (Pf. 2?); rechts Zierstäbchen (Pf. 16). Vgl. Kellner 1964, 90, Abb. 5, 1. S. 27. (**Abb. 8:** 13)
Art des Helenius.
Zeitstellung wie vorher.
96. Wsch. Drag. 37. Im Feld geperlter Kreis (Pf. 11), gerippter Kreis (Pf. 18) und Zierstäbchen (Pf. 15). S. 19. (**Abb. 8:** 14)
Art des Helenius.
Zeitstellung wie vorher.

Nicht bestimmte Fragmente einer Bilderschüssel

97—98. Rsch. Drag. 37 mit Rest des Eierstabes. S. 19, S. 34.

Glatte Ware

Glatte Ware mit Namenstempel

99. Bsch. Drag. 33 mit Stempel QVINTIM. Faksimile; D. Gabler, *Acta RCRF* 9 (1967) 4949, Nr. 60; Juhász Taf. 47, 244. In Poetovio; I. Curk, *Arh. vestnik* 32 (1981) 62, 80. Vgl. D. Gabler, *Mitt. Öst. Arbeitsgem. f. Ur- u. Frühgesch.* 29 (1979) 1982, 35, Nr. 24. S. 34. (**Abb. 8: 16**)
Lezoux, antoninisch.

100. Bsch. Drag. 32 mit rückläufigem Stempel MARTINF. Faksimile; Lud. 5 221, f. Vgl. Oswald, *Potters Stamps* 190. Zur Verbreitung der Ware des Martinus in Pannonien s. F. Miltner. *RLiÖ* 17, 1933, 65; Juhász Taf. 46, 178; D. Gabler, *Archaeol.* Értesitö 91 (1964) 103. Auf der Außenwand der Bodens eingekratzte X. (**Abb. 8:** 15). T. weich, rötlichgelb, G. hellrot, verwetzt. (**Abb. 9:** 1)
Rheinzabern, Commodus—Septimius Severus.

101. Bsch. Drag. 31? mit Stempel MATERNINVSFE. Vgl. Oswald, *Potters Stamps* 194. Zur Verbreitung der Ware des Materninus in Pannonien s. Juhász Taf. 46, 168; D. Gabler, *Acta RCRF* 9 (1967) 39; O. Brukner; *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije.* Beograd 1981, Taf. 1, 45. T. hellziegelrot, G. dunkelrot. S. 27. (**Abb. 8:** 17).
Rheinzabern, Zeitstellung wie vorher?

102. Bsch. Drag. 37 mit Stempel AV[RELIV]. Vgl. H.-J. Kellner, *Das bayerische Inn—Oberland* 33 (1963) Taf. 2, 4; Pons Aeni 1969, Abb. 33, 9; G. Streitberg, BVbl 38 (1973) Abb. 1, 13. T. weich, rötlichgelb, G. stark verwetzt. S. 33. (**Abb. 8:** 18)
Westerndorf oder Pfaffenhofen, 1. Hälfte des 3. Jh.

Glatte Ware ohne Namenstempel

Kegelstumpfförmige Tasse Drag. 33

103. Rsch. Drag. 33 mit leicht konischer Wand wie Oswald-Pryce pl. 51, 11; Walke Taf. 34, 16; D. Gabler, *Acta Arch. Hung.* 33 (1981) Abb. 37, 1. Rdm; etwa 13, 2 cm. G. glänzend, hellrot. Block B, S. 20. (**Abb. 9:** 2)
mittelgallisch, antoninisch.

104—108. R- und Wsch. Drag. 33. S. 33 (3 St.), S. 29, S. 30. Zu dem Fragment aus der Sonde 30 s. Oswald-Pryce pl. 51, 13.
mittelgallisch. Zeitstellung wohl wie vorher.

109—110. Wsch. Drag. 33 mit gerader schräger Wand wie Ruprechtsberger 1980, Taf. 30, 1. S. 26, S. 34. Ware aus Rheinzabern, letztes viertel des 2. — 1. Drittel des 3. Jh.

111—118. R-W-und Bsch. Drag. 33. S. 18, S. 27, S. 30 (3 St), S. 31 S. 33, S. 34. Ware aus Rheinzabern.

119. Rsch. einer Tasse der Form Drag. 33 mit Rille. Zum Typ vgl. Pons Aeni 1969, Abb. 28, 5. T. mehlig, gelblichrot, G. hellrot. S. 34. (**Abb. 9:** 3)
Ware aus Westerndorf. Zeitstellung Severer-Zeit.

120. Bodenfragm. einer Tasse. Zum Typ vgl. H.-J. Kellner, *Das bayerische Inn—Oberland* 33 (1963) Abb. 12, 64. S. 30.
Ware aus Westerndorf. Zeitstellung wir vorher.

121. Wsch. Drag. 33 Zum Typ vgl. H.-J. Kellner, *Das bayerische Inn—Oberland 33* (1963) Abb. 12, 67. S 33.
Ware aus Westerndorf. Zeitstellung wie vorher.

Teller mit schräg nach außen gestellter Wand Drag. 18/31 Drag. 31

122—123. Wsch. Drag. 18/31 mit leicht gebogener Wand wie Oswald-Pryce pl. 46, 4; Walke Taf. 36, 14/17; P. Karnitsch: *Die Kastelle von Linz* (Lentia). Linz 1972, Taf. 44, 1. T. blaßrot, hartgebrannt, G. glänzend, orangerot. S. 30, (**Abb. 9:** 4). S. 33
mittelgallisch, antoninisch.

124—138. Wsch. Drag. 18/31. S. 34 (3 St.), S. 19, S. 30, S 32, S. 33; Bsch. S 34 (2); R-bzw. Wsch. S. 11, S. 18, S. 22, S. 21, S. 29, S. 30.
mittelgallisch, Zeitstellung wie vorher.

139. Teller der Form Lud. 5 Sa mit fast gerader Wand und markantem Wandknick wie Oswald-Pryce pl. 46, 14; Ruprechtsberger 1980, Taf. 37, 2. T. hartgebrannt, rötlichgelb, G. hellrot. S. 26. (**Abb. 9:** 5)
Ware aus Rheinzabern, 2. Hälfte des 2. Jh.

140. Rsch. Drag. 31 = Niederbieber 1 mit leicht gebogener Wand und kaum markiertem Wandknick. Vgl. Ruprechtsberger 1980, Taf. 38, 2. T. weich, hellgelb, G. hellrot. S. 22. (**Abb. 9:** 6)
Ware aus Rheinzabern, Zeitstellung Severer-Zeit.

141—142. Rsch. Drag. 31 mit markanter Rundstablippe wie Oswald-Pryce pl. 47, 3; P. Karnitsch: *Die Sigillata von Veldidena.* 1960, Taf. 16, 4. Auf dem Boden Kerbring. T. weich bzw. hartgebrannt, G. hellrot. S. 25.
Ware aus Rheinzabern, Zeitstellung wie vorher.

143—168. W- bzw. Bsch. Drag. 31. S. 18, S. 19, S. 20 (3 St.), S. 22, S. 25, S. 26 (2 St.), S. 30, S. 30, S. 32 (2 St.), S. 33, S. 34 (10 St.).
Ware aus Rheinzabern.

Teller mit gerundeter Wand Drag. 32

169. Rsch. eines Tellers mit gerundeter Wand wie Pons Aeni 1969, Abb. 30, 1 mit dem Rest eines Namenstempels. (**Abb. 10:** 1)
Ware aus Rheinzabern.

170. Rsch. eines Tellers der Form Ruprechtsberger 1980, Taf. 32, 2. S. 19.
Ware aus Rheinzabern.

171—178. R- und Wsch. Drag. 32. S. 26, S. 30, S. 32 (2 St.), S. 33, S. 34 (5 St.).
Ware aus Rheinzabern.

179—180. R- und Wsch. Drag. 32. S. 32.
Ware aus Westerndorf?

Teller mit Wandknick Lud. Tb

181. Rsch. eines Tellers mit geknickter Wand und horizontalem verdicktem Rand der Form Lud. 5 Tb = Oswald-Pryce pl. 59, 6. Vgl. D. Gabler, *Acta Arch. Hung.* 33 (1981) Abb. 37, 6. T. weich, gelblichrot, G. hellrot, verwetzt. S. 33. (**Abb. 10:** 2)
Ware aus Rheinzabern, Zeitstellung 3. Dritte des 2. Jh. — Anfang des 3. Jh.

182—183. R- und Wsch. eines Tellers der Form Lud. 5 Tb. S. 33, S. 34.
Ware aus Rheinzabern?

Schale mit Barbotinverzierung Drag. 36

184. Rsch. einer Schale der Form Drag. 36 mit umgeschlagenem Rand. Efeublattverzierung in Barbotinetechnik. T. blaßrot, G. glänzend, englischrot. S. 32. (**Abb. 10:** 5)
mittelgallisch, wohl antoninisch.

185. Flache Schale mit umgeschlagenemR and der Form Niederbieber I. 4 B. Vgl. Oswald-Pryce pl. 53, 17. Auf dem Boden Rillenkreis. T. gelb, weich, G. hellrot. S. 34. (**Abb. 10:** 3)
Ware aus Rheinzabern, Zeitstellung Sverer-Zeit

186—187. Flache Schale mit umgeschlagenem Rand. Schmales Efeublatt in Barbotinetechnik. Vgl. Lud. 5 Te; Ruprechtsberger 1980, Taf. 16, 2—3. T. gelb, nicht allzu hart gebrannt. G. hellrot S. 30, S. 34.
Ware aus Rheinzabern, Zeitstellung Severer-Zeit.

Kragenschale Drag. 38

188. Rsch. einer Kragenschale der Form Drag. 38. T. hartgebrannt, hellgelblichrot, G. dunkelrot. S. 30.
mittelgallisch, wohl antoninisch.

Reibschüssel der Form Drag. 43

189. Rsch. einer Reibschüssel der Form Drag. 43. Zum Typ vgl. I. Curk, *Arh. vestnik* 32 (1981) 56. T. gelblichrot, C. hellrot. S. 34. (**Abb. 10:** 7)
Ware aus Rheinzabern.

190. Reibschüsselfragment der Form Drag. 43 = Niederbieber I. 21 = Lud 5. RSMb mit senkrechtem Kragen. Ausguß. Vgl. I. Curk, *Arh. vestnik* 32 (1981) 62, Nr. 56 oben links. S. 34. (**Abb. 10:** 4)
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung spät-Antonine-Severer-Zeit.

Kugelbauchiger Becher der Form Drag. 54

191. R- und Wsch. eines Berchers der Form Drag. 54 = Lud. VSd = Niederbieber 24 b. Auf der Wand Kerbmedaillon und Netzdekor in Kerbschnittechnik. Vgl. Oswald-Pryce pl. 77, 4, Juhász Taf. 58, 4. S. 34. (**Abb. 11:** 1)
Ware aus Rheinzabern. 2. Hälfte des 2. Jh.-Anfang des 3. Jh.

192. Wsch. eines Bechers der Form Drag. 54 = Lud. 5 Vsd mit Kerbschnittverzierung; Blüte im Kerbmedaillon wie Ruprechtsberger 1980, Taf. 3, 9. Vgl. Lud. 2 258, Fig. 63. S. 30.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

193. W- und Bodenfragm, eines Bechers der Form Drag. 54 = Lud. 5 Vsd mit Kerbschnittverzierung; Rosette. S. 26 bis Ziegelboden.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

194. Wsch. Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung; Palmwedel. S. 32.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

195. Wsch. Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung; Blüte im Kerbmedaillon und Palmwedel. S. 26. (**Abb. 11:** 2)
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

196. Wsch. Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung. Reihe aus Doppelblättern. S. 34.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

197. Wsch. Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung; Detail des Kerbmedaillons und Rosette. S. 23.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

198. Bodenteil eines Bechers der Form Drag. 54 = Lud. 5 VSe mit Kerbschnittverzierung wie Juhász Taf. 58, 41. T. mehlig, gelblichrot, G. abgewetzt. S. 25. (**Abb. 11:** 3)
Ware aus Rleinzabern oder Westerndorf. Zeitstellung Severer-Zeit.

199—201. Wsch. Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung. S. 20, S. 32, S. 33.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung 2. Hälfte des 2. Jh. — Anfang des 3. Jh.

202. Wsch. Drag. 54 mit Barbotineverzierung. S. 26.
Ware aus Rheinzabern. Zeitstellung wie vorher.

Nicht bestimmte Typen

203—205. W- und Bsch. S. 26, S. 33, S. 34.

Terra sigillata-Imitation

Rsch. einer kalottenförmigen Tasse der Form Drag. 27. S. 30.

Nordafrikanische Sigillaten

206. Flacher Teller der Form Hayes 48/60 mit Viertelrundprofil, verdicktem Hakenrand und schmalem Standring. Auf der Wandt ist eine Rille. Der Übergang der Wand zum flachen Boden ist gerundet, ohne Knick. Dm. etwa 30 cm. T. graugelb, G. matt. Sog. *Terra sigillata chiara C-2*. S. 32. (**Abb. 12:** 1)
Parallele; F. O. Waage; *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria in Antioch on the Orontes. Ceramic and Islamic Coins.* 4. 1. Princeton 1948, Typ 807. Zeitstellung wohl 1. Hälfte des 4. Jh.

207. Bsch. eines TS chiara C-Tellers der Form Hayes 50 A/B = Lamboglia 40 mit schräger, dünner Wand und schmalem Standring. Die steile Schrägwand geht ohne Knick in den flachen Boden über. T. hellorange, feingeschlämmt. S. 34. (**Abb. 12:** 3) Zeitstellung 1. Hälfte des 4. Jh.

208—212. W-bzw. Bsch. verschiedener Teller der Form Hayes 50 S. 26, S. 30, S. 33, S. 34. Zeitstellung wie vorher.

213. Rsch. eines Tellers der Form Hayes 50 mit verdünntem Rand. T. hellgelb, etwas granuliert, G. schwacher, dünner Überzug auf der Innenwand; die Außenwand trägt keinen Überzug S. 34 (**Abb. 12:** 2)
Zeitstellung 4. Jh.

214—215. Flacher Rundwandteller der Form Hayes 58 mit fast horizontalem Rand. Ganz schmaler Standring. T. orangerot, feingeschlämmt, kaum granuliert, G. leicht glänzend, stellenweise durch Brand schwarz verfärbt. S. 32. (**Abb. 12:** 4)
Zeitstelung 1. Hälfte bis 2. Drittel des 4. Jh.

Komplex A

	Bilder-schüssel	Glatte Ware		Insg.
Norditalische Ware				1
Mittelgallische Ware	7		12	19
davon		Dr. 18/31	4	
		Dr. 33	6	
		Dr. 36	1	
		Dr. 38	1	
Ware aus Rheinzabern	36		28	64
davon		Dr. 31	9	
		Dr. 32	6	
		Dr. 33	2	
		Dr. 36	2	
		Dr. 43	2	
		Dr. 54	7	
Ware aus Westerndorf	1		1	2
Ware aus Pfaffenhofen	1			1
Nordafrikanische Sigillata			1	1
Nicht näher bestimmbar				2
		Insg.		90 St.

Komplex B

Norditalische Ware				2
Mittelgallische Ware	14		12	26
		(Dr. 18/31)		
Ware aus Rheinzabern	30		43	73
davon		Dr. 31	22	
		Dr. 32	5	
		Lud. Tb	3	
		Dr. 33	8	
		Dr. 36	1	
		Dr. 54	4	
Ware aus Westerndorf	1		6	7
davon		Dr. 32	3	
		Dr. 33	2	
		Dr. 54	1	
Ware aus Pfaffenhofen	2			2
Nordafrikanische Sigillata				9
Nicht näher bestimmbar				5
		Insg.		124 St

TABELLARISCHE ÜBERSICHT

	Ohlenr. 3	Drag. 36	Relief- Drag. 30	Relief- Drag. 37	Glatte Ware Drag. 18/31	Drag. 31	Drag. 32	Lud. 5 Tb	Drag. 33	Drag. 36	Drag. 38	Drag. 43	Drag. 54	TS chiara Hayes 48/60	Hayes 50	Hayes 59	Unbestimmt	Insg.
Norditalische Ware	1	2																3
Mittelgallische Ware				21	16				6	1	1							45
Ostgallische Ware				1														1
Ware aus Rheinzabern				66	31	11	3	10	3			2	11					137
davon																		
antoninisch				8														
spätantoninisch- severerzeitlich				43														
Ware aus Westerndorf			2			3			3				1					
Ware aus Pfaffenhofen				3														12
Nordafrikanische Ware														1	7	2		10
Unbestimmt				2													5	7
Insg.	1	2	2	93	47	14	3	19	4	1	2	12		1	7	2	5	215

CGP	1958	J. A. Stanfield-G. Simpson: *Central Gaulish Potters.* London.
FORRER	1911	R. Forrer: *Terra Sigillata-Töpfereien von Heiligenberg-Dinsheim und Ittenweiler im Elsaß.* Mitteilungen der Gesellschaft zur Erhaltung der geschichtlichen Denkmäler im Elsaß II. F. 23, 525—768.
HAYES	1972	J. W. Hayes: *Late Roman Pottery.* The British School at Rome. London.
JUHÁSZ	1935	G. Juhász: *Die Sigillaten von Brigetio.* Diss. Pann. ser. I. 3. Budapest.
KARNITSCH	1955	P. Karnitsch: *Die verzierte Sigillata von Lauriacum.* FiL 3.
KARNITSCH	1959	P. Karnitsch: *Die Reliefsigillata von Ovilava.* Linz.
KELLNER	1981	H.-J. Kellner: Bildstempel von Westerndorf. Comitialis und Jassus. *BVbl* 46, 121—189.
KISS	1946—1948	K. Kiss: A westerndorfi terra szigilláta gyár. *Archeol. Értesitő* ser. 3, 7—9, 216—274.
LAMBOGLIA	1963	N. Lamboglia: Nuove osservazioni sulla terra sigillata chiara (II) *Riv. St. Liguri* 29, 145—212.
LUD. 2.	1901—1905	W. Ludowici: *Stempelbilder römischer Töpfer aus meinen Grabungen in Rheinzabern und der 2. Teil der Stempelnamen.*
LUD. 5	1927	W. Ludowici: *Stempelnamen und Bilder römischer Töpfer.* Katalog 5. Jochgrim.
LUD. 6	1942	W. Ludowici: *Katalog Rheinzabern 6* Tafelbd. bearbeitet von H. Ricken. Darmstadt. 2. Aufl. Bonn 1948.
MIKL-CURK	1969	I. Mikl-Curk: *Terra sigillata in sorodne vrste keramike iz Poetovija.* Dissert. 9. Ljubljana.
NIEDERBIEBER	1914	F. Oelmann: *Die Keramik des Kastells Niederbieber.* Mat. zur röm.-germ. Keramik. 1. Frankfurt a. Main.
OHLENROTH	1934—1935	L. Ohlenroth: Italische Sigillata mit Auflagen aus Rätien und dem römischen Germanien. *BRGK* 24—25, 234—254.
OSW.		F. Oswald: *Index of Figure Types on Terra sigillata,* rep. London 1964.
OSWALD-PRYCE	1969	F. Oswald-D. Pryce: *An Introduction to the Study of Terra sigillata,* with a preface and Corrigenda et Addenda by G. Simpson.
PF.	1964	H.-J. Kellner: Die Sigillata-Töpferei in Pfaffenhofen am Inn und ihr Formenschatz. *Germania* 42, 80—91, die mit Pf. bezeichneten Typen finden sich in Tabelle I. S. 86.
PONS AENI	1969	R. Christlein-H.-J. Kellner: Die Ausgrabungen 1967 in Pons Aeni. *BVbl* 34, 76—161.
RI-FI	1963	H. Ricken-Ch. Fischer: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern.* Mat. z. röm.-germ. Keramik 7. Bonn.
ROGERS	1974	G. Rogers: *Poteries de la Gaule centrale* I. Les motifs non figurés. 28 suppl. à Gallia. Paris.
RUPRECHTSBERGER	1978	E. M. Ruprechtsberger: Reliefverzierte Sigillata aus dem Ennser Museum. *Jb. Ob. Öst. Musealvereins* 123/1, 9—103.
RUPRECHTSBERGER	1980	E. M. Ruprechtsberger: *Terra sigillata aus dem Ennser Museum 2.* Kerbschnitt- und Barbotine-Sigillata. Unverzierte Sigillata, Tö-

pferstempel und Ritzinschriften. Beiträge zur Landeskunde von Oberöst. Hist. Reihe 1/7. Linz.

WALKE 1965 N. Walke: *Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodorum.* Limesforsch. 3. Berlin.

WIESINGER 1942 F. Wiesinger: Überblick über die padanische Sigillata im Landes-Museum Klagenfurt. *Carinthia* I. 132, 76.

[1] I. Curk-M. Gulič-I. Tušek: Zur Sigillataproduktion von Poetovio. *Studien zur römischen Keramik.* Vorträge des 13. internationalen Kongresses der Rei Cretariae Romanae Fautores in München 12 bis 15 Sept. 1982. Kataloge der Prähist. Staatssammlung Beih. 1. Kallmünz 1984 (*Acta RCRF* 23—24) 61—68.

[2] Ebenda 61.

[3] I. Mikl-Curk: Terra sigillata iz Poetovija. *ČZN* n. s. 4 (1968) 65—80; I. Mikl-Curk; Vom Beginn der Römerzeit im nördlichen Jugoslawien. *Arch. Jug.* 14 (1973) 41—44, Taf. 2 d, e, f; I. Curk; Nekaj najdb sigilate iz Ptuja. *Arh. vestnik* 32 (1981) 56—59; I. Curk; Neues über südgallische Sigillata im nördlichen Jugoslawien. *Acta RCRF* 21—22 (1982) 41—44.

[4] Die Qualitätsmerkmale des sog. Fabrikats A_2 sind ausführlich beschrieben von M. Grünewald: *Die Funde aus dem Schutthügel des Legionslagers von Carnuntum* (Die Baugrube Pingitzer). RLiÖ 32, Wien 1983, 11 »ein padanisches Fabrikat und gehört in eine Gruppe mit den Stempeln wie LMV, QSP«.

[5] J. W. Hayes: Roman Pottery from the South Stoa at Corinth. *Hesperia* 42 (1973) 445; M. Vanderhoeven; Ordona V. La terre sigillée lisse. Campagnes de fouilles de 1963 e 1974. *Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes* 16 (1976) 378.

[6] I. Mikl-Curk: Terra sigillata iz Poetovija *ČZN* n. s. 4 (1968) 78.

[7] Zusammenfassend s. I. Mikl-Curk: Terra sigillata aus den Gräberfeldern von Emona. *Arh. vestnik* 30 (1979) 1980, 342.

[8] Zuletzt D. Gabler in: Römische Forschungen in Zalalövő 1978—1979. *Acta Arch. Hung.* 33 (1981) 308, 313, 326; Ders., in: Römische Forschungen in Zalalövő 1980—1981. *Acta Arch. Hung.* 34 (1982) 355.

[9] D. Gabler in: Römische Forschung in Zalalövő 1976. *Acta Arch. Hung.* 30 (1978) 406—407. Diese Waren sind in den durch Münzen des Vespasian datierten Gräbern auch in Solduno gefunden, vgl. P. A. Donati: Locarno. La necropoli romana di Solduno. *Quaderni* d'informazione 3. Cat. dei materiali. Bellinzona 1979, 159, 168.

[10] I. Mikl-Curk: Terra sigillata aus den Gräberfeldern von Emona. *Arh. vestnik* 30 (1979) 1980, 342. Diese Ware kommt in den traianischen Schichten in Zalalövő noch häufig vor- s. Anm. 9. Gleiche Zeitstellung ist in L. Mazzeo-Saracino; Russi, Catalogo del materiale. *Not. degli Scavi di Antichità. Atti della Accademia Naz. dei Lincei* 31 (1977) 23 angegeben. Vgl. noch M. Grünewald; *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum* (Grabungen 1968—1974). RLiÖ 29, Wien 1979, 21.

[11] Mikl-Curk 1969, Taf. 5. 2, 10; 6. 15.

[12] B. R. Hartley: The Roman Occupation of Scotland. The Evidence of Samian Ware. *Britannia* 3 (1972) 49; A. et V. Rae; The Roman Fort at Cramond, Edinburgh, Excavations 1954—1966. *Britannia* 5 (1974) 200.

[13] I. Curk-M. Gulič-I. Tušek *op. cit.* 61.

[14] Vgl. *CGP* Fig. 168, 23—24 (Cinnamus) und Fig. 168, 13, 17.

[15] Fr. Kenner, *Jb. f. Altertumskunde* 3 (1909) 70 b; D. Gabler in: *Vindobona. Die Römer im Wiener Raum.* 52. Sonderausstellung des Hist. Museums der Stadt Wien. Wien 1977, Kat. 66.

[16] R. M. Swoboda-Milenović, *Carnuntum-Jahrbuch* 1 (1955) 46.

[17] D. Gabler; Sigillaten im westpannonischen Raum (Burgenland). *Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur.- und Frühgesch.* 29 (1979) 1982, 35.

[18] D. Gabler: Kutatások Arrabona canabaejában (Research in the canabae of Arrabona). *Arrabona* 13 (1971) 34—37, 52—54.

[19] Juhász hat 150, Nr. 244 — falsch als Sigillata aus Montans publiziert.

[20] D. Gabler: Die gestempelten Sigillaten von Tác (Gorsium). *Acta RCRF* 9 (1967) 1969, 41.

[21] O. Brukner: *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije.* Diss. et monogr. Beograd 1981, Tab. 13, 3.

[22] D. Gabler in: Römische Forschungen in Zalalövő 1982—1983. *Acta Arch. Hung.* (im Druck) Nr. 97.

[23] I. Mikl-Curk: Nekaj najdb sigilate iz Ptuja. *Arh. vestnik* 32 (1981) 62, 80.

[24] D. Gabler; The Structure of the Pannonian Frontier on the Danube and its Development in the Antonine Period — Some Problems. *Roman Frontier Studies* 1979. Papers presented to the 12th Int. congress of Roman Frontier Studies (ed. by W. S. Hanson and L. J. F. Keppie). *B. A. R. int. ser.* 71 Oxford 1980, 64, 654.

[25] B. Hartley: The Roman Occupation of Scotland. *Britannia* 3 (1972) 29.

[26] H. Urner-Astholz: Der Vicus Tasgaetium. Die keramischen Hauptgattungen Terra sigillata und Terra nigra. *Thurgauische Beiträge zur vaterländischen* Geschichte 78 (1942) 29—30, 54; H.-G. Simon in: D. Baatz: Das Kastell Munningen im Nördlinger Ries. *Saalburg Jb* 23 (1976) 49. Die Ware des Verecundus taucht auch in Öhringen-West auf, dessen Ausbau nicht vor 150 u. Z. datiert werden kann- vgl. H. Schönberger: Das Römerkastell Öhringen-West (Burgkastell). *BRGK* 53 (1973) 249, 290.

[27] Mikl-Curk 1969, 17, Nr. 152.

[28] D. Gabler, *Mitt. d. Österr. Arbeitsgem. f. Ur- und Frühgesch.* 29 (1979) 1982, 27.

[29] L. Nagy: *Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár utcában* (az Aquincumi Muzeum 1930 évi ásatása) (Die altchristliche cella trichora der Raktárgasse in Óbuda). Budapest 1931, 59, Abb. 37.

[30] Juhász Taf. 12, 27, 29; D. Gabler: Sigillaten aus Mursa im Ungarischen Nationalmuseum. *Osječki Zbornik* 16 (1977) 1979, 106; D. Gabler: Die Keramik von Vindobona. in: *Vindobona — Die Römer im Wiener Raum.* 52. Sonderausstellung des Hist. Museums der Stadt Wien. Wien 1977, Kat. 37—38. Ein Fragment einer Bilderschüssel wurde in Szany (Kom. Győr-Sopron in Ungarn) gefunden. Geländebegehung von E. T. Szőnyi im J. 1979.

[31] H.-G. Simon in: D. Baatz: Das Kastell Munningen im Nördlinger Ries. *Saalburg Jb* 23 (1976) 51. So wurde die Munninger Brandschicht datiert von R. Nierhaus: Das römische Brand- und Körpergräberfeld »Auf der Steig« in Stuttgart — Bad Cannstatt. *Veröff. des Staatl. Amtes f. Denkmalpflege.* Stuttgart Reihe A 5 (1959) 56—.

[32] T. Fischer: Zur Chronologie der römischen Fundstellen um Regensburg. *BVbl* 46 (1981) 71.

[33] H. Bernhard: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer. *Germania* 59 (1981) 87—88.

[34] »einige Zeit vor 233« — H. G. Simon: Das Kastell Degerfeld in Butzbach, Kr. Friedberg (Hessen). Datierung und Funde. *Saalburg Jb* 25 (1968) 22 ff.

[35] Diese Ware ist nicht zu finden in den Brandschichten, die mit den Ereignissen der Markomannenkriegen in Zusammenhang gebracht werden können. Die einzige Ausnahme bildet vermutlich Böhming (H.-J. Kellner: Raetien und die Markomannenkriege *BVbl 30* [1965] 163), diese Angabe soll jedoch mit Vorbehalten behandelt werden, da dies altes Grabungsmaterial ist und in vielen Fällen nur aufgrund sekundärer Brandspuren angenommen wurde, daß das Gefäß aus einer Brandschicht stammt, die mit den Marcus-Kriegen in Zusammenhang gebracht werden kann. Datierungsversuche für die Ware des Comitialis V:

1. Hälfte des 3. Jh. — P. Karnitsch: Die Sigillatagefäße und Münzen der Grabung 1953—1956. *FiL* 6—7 (1960) 113 ff.

letztes Drittel des 2. Jh. R. Nierhaus *op. cit.* 71

spätestens bis zum Jahr 200 gegründet. I. Zetsche-Huld: Der Großunternehmer Comitialis. *Communicationes RCRF* 2 (1972) Nr. 13, 89—90.

[36] B. Oldenstein-Pferdehirt: Zur Sigillatabelieferung von Obergermanien. *JRGZM* 30 (1983) 365—370. Die Ware des Helenius taucht auch in Holzhausen auf, dessen Errichtung nach 190 angesetzt werden kann-s. B. Pferdehirt: *Die Keramik des Kastells* Holzhausen. Limesforschungen 16. Berlin 1976, 40.

[37] F. Reutti: Tonverarbeitende Industrie im römischen Rheinzabern. Vorbericht für die Grabungen der Jahre 1978—1981. *Germania* 61 (1983) 59—60.

[38] Mikl-Curk 1969, 30.

[39] H. U. Nuber: Zum Ende der reliefverzierten Terra-Sigillata-Herstellung in Rheinzabern. *Mitt. des Hist. Vereins der Pfalz* 67. Festschrift Hundert Jahre Hist. Museum der Pfalz. Speyer 1969, 145—147.

[40] O. Brukner *op. cit.* Tab. 1, 45.

[41] D. Gabler: Die gestempelten Sigillaten von Tác (Gorsium). *Acta RCRF* 9 (1967) 1969, 39, Nr. 42.

[42] F. Reutti *op. cit.* 56.

[43] D. Gabler: Die Keramik von Vindobona. *Vindobona Die Römer im Wiener Raum.* 56. Sonderausstellung des Hist. Museums der Stadt Wien. Wien 1977, 220, K. 76.

[44] F. Miltner, *RLiÖ* 17, Wien 1933, 65.

[45] Juhász Taf. 46, 178; D. Gabler: Az importált terra sigillaták forgalma Pannoniában. *Archaeol. Értesitő* 91 (1964) 103.

[46] Ruprechtsberger 1980, Taf. 38, 2.

[47] P. Karnitsch: *Die Sigillata von Veldidena,* 1960. Taf. 16, 1.

[48] Ruprechtsberger 1980, 104.

[49] B. Pferdehirt: *Die Keramik des Kastells Holzhausen.* Limesforschungen 16. Berlin 1976, 72 »über das Ende dieses Typs kann nichts ausgesagt werden«.

[50] S. von Schnurbein: *Das römische Gräberfeld von Regensburg.* Arch. Forschungen in Regina Castra-Reganesburg I. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A. 31. Kallmünz 1977, 36.

[51] In Páty (Kom. Pest), Grube η-Grabung von Frau K. Ottományi 1982—1983. K. Ottományi — D. Gabler, Studia Comitatensia 17 (1985) 196—197.

[52] W. Czysz: Der Sigillata-Geschirrfund von Cambodunum-Kempten. Ein Beitrag zur Technologie und Handelskunde mittelkaiserzeitlicher Keramik. *BRGK* 63 (1982) 297.

[53] Vgl. I. Mikl-Curk: Nekaj najdb sigilate iz Ptuja. *Arh. vestnik* 32 (1981) 56, 62.

[54] Lud. 2, 256/61. Die Typen des Bechers Drag. 54 mit Glasschliffverzierung treten in Kempten sehr selten auf. vgl. W. Czysz *op. cit.* 288. Zur Produktion der Sigillata mit Kerbschnittverzierung in Westerndorf und Pfaffenhofen siehe H.-J. Kellner: Die Sigillatatöpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen. *Kleine Schriften zur Kenntnis d. röm. Besetzungsgesch. Südwestdeutschlands.* 9. 1973. 15.

[55] Pons Aeni 1969, Abb. 28, 5.

[56] Ebenda Abb. 28, 7.

[57] M. J. Vermaseren-C. C. van Essen: *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome.* Leiden 1965, 377, 422 n. 236, pl. 128, n. 4; Sibari, Scavi al Parco del Cavallo (1960—1962; 1969—1970) e agli Stombi (1969—1970). *Not. degli Scavi* suppl. 3 (1970) 504, fig. 562, n. 4072; A. Carandini: *Ostia 1. Le terme del Nuotatore.* Scavo dell'ambiente IV. Studi miscellanei 13. Roma 1969, fig. 108, 710 a—b, 109, 110—113; E. Roffia in: *Scavi di Luni 1.* Relazione preliminare delle campagne di scavo 1970—1971. Roma 1973, tav. 68, n. 14.

[58] J. Bird: African Red Slip Ware in Roman Brittain. in: *Pottery Studies in Britain and Beyond. B. A. R.* Brit. ser. 30. Oxford 1977, 274—275.

[59] C. Praschniker-H. Kenner: *Der Bäderbezirk von Virunum.* Wien 1947, 111, Fig. 102, Nr. 7110.

[60] I. Mikl-Curk: Prispevek za proučevanje rimske keramike. *Arh. vestnik* 20 (1969) 130, Abb. 2.

[61] Hayes 50, 55. Ähnliche Typen; Colnago, *JÖAI* 18 (1915) 177—178, Fig. 88. I. Čremosnik: Nalaz terre sigillate chiare iz Višića (Čapljina) (Der Fund von Terra sigillata chiara von Višići). *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu.* Arheologija. 17 (1962) Taf. 6, 47. Dies.: Funde von Sigillaten mediterraner Töpfereien in Bosnien und der Herzegovina. *Arch. Jugosl.* 7 (1966) Taf. 1. 14, IV. 3.

[62] N. Lamboglia: *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana.* Parte prima: campagne di scavo 1938—1940. (collezione di Monografie preistoriche ed archeologiche 2) Bordighera 1950, 23, fig. 4, 7—8; 28, fig. 7, 19; 35, fig. 9, 21; N. Lamboglia: Nuove oservazioni sulla terra sigillata chiara. *Riv. St. Liguri* 29 (1963) 147; A. M. Fallico: Ceramica romana del territorio di Chiaramonte (Sicilia). *Acta RCRF* 11—12 (1969—1970) 15, Fig. 3, 17; L. Bernabo Brea-M. Cavalier; *Meliguinis-Lipara 2. La necropoli greca e romana nella contrada Diana.* Palermo 1965, tav. 225 l. c; E. Roffia in: *Scavi di* Luni 1. Relazione preliminare delle campagne di scavo 1970—1971. Roma 1973, tav. 68, 10; J. Andreau: Bolsena (Poggio Moscini, les deux citernes Communicantes. Matériel recueilli dans les deux citernes). *MEFRA* 86 (1974) 276—.

[63] I. Čremošnik: Nalaz terre sigillate chiare iz Višića (Čapljina). *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu.* Arheologija. 17 (1962) Taf. 3. 14—15; I. Čremosnik: Funde von Sigillaten mediterraner Töpfereien in Bosnien und der Herzegovina. *Arch. Jugosl.* 7 (1966) Taf. 2. 13—14.

[64] E. Roffia in: *Scavi di Luni* 1. tav. 69, 10; A. Carandini — S. Tortorella in: *Enciclopedie dell'arte antica classica e orientale.* Ist. della Encicl. ital. fondata da C. Trecciani. *Atlante delle forme ceramiche* Roma 1981, 81—82.

[65] I. Curk-M. Gulič-I. Tušek *op. cit.* 66, Abb. 3 oben rechts, Abb. 4.

[66] K. Póczy: Die Töpferwerkstätte von Aquincum. *Acta Arch. Hung.* 7 (1956) 115.

[67] Zur Datierung dieser Stilgruppe siehe C. Weber: Neue Ausgrabungen am

Apollo-Grannus-Heiligtum« in Faimingen. Zwischenbericht. *BRGK* 62 (1981) 1982, 186.

[68] D. Gabler in: *Vindobona. Die Römer im Wiener Raum.* 52. Sonderausstellung des Hist. Museums der Stadt Wien. Wien 1977, 123—124.

[69] E. Szőnyi: Die Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien. *Acta Arch. Hung.* 25 (1973) 96—103, 106—107.

[70] H.-J. Kellner: Beobachtungen in Westerndorf-St. Peter 1976. *Jb. d. Bay. Bodendenkmalpflege* 21 (1980) 179.

[71] Vgl. E. Bónis: Römerzeitliche Gräber in Halimba. *Fol. Arch.* 12 (1960) 102; E. Szőnyi *op. cit.*, A. Philippidu in: Römische Forschungen in Zalalövő 1974. *Acta Arch. Hung.* 28 (1976) 174; D. Gabler: Some Remarks on the History of the Danubian Limes of the First and Second Century. *Archaeol. Értesitő* 104 (1977) 157—158; M. Grünewald: *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum* (Grabungen 1968—1974) *RLiÖ* 29, Wien 1979, 36; M. Kelemen in: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod* (hrsg. von A. Mócsy) Budapest 1981, 17.

[72] E. Szőnyi *op. cit.* 103.

[73] E. Polaschek: Noricum. *PWRE* 17 (1937) 1045; F. Vittinghoff: Portorium. *PWRE* 22 (1953) 358; G. Alföldy: *Noricum.* London—Boston 1974, 59, 300.

TERA SIGILATA V LONČARSKI ČETRTI POJTOVIONE

Povzetek

Med zaščitnimi izkopavanji Zavoda za spomeniško varstvo Maribor na vzhodnem robu antičnega mesta *Poetovio* v letih 1973—1981 je prišlo na dan 215 fragmentov sigilatnih posod; od tega je 98 reliefnih skled. Porazdelitev najdb po lončarskih delavnicah in oblikah je prikazana na tabeli na strani 150. Raziskani del obrtnega področja mesta *Poetovio* je bil v 1. stol. in v prvi polovici 2. stol. n. e. še redko poseljen; 2 oziroma 3 fragmenti italske sigilate so zašli vanj bržkone kot ruševinski material.

Sigilatni import se je tu začel z izdelki srednjegalskih manufaktur šele okoli sredine 2. stoletja. To pomeni, da je mogel biti ta del obrtnega območja poseljen šele po letu 150 n. e.; ta čas je torej za pričetek produkcije v lokalni lončarski delavnici *terminus post quem.* Večina srednjegalskih sigilatnih posod je bila izdelana med letoma 150 in 170 n. e. v delavnici Cinnamusa v Lezouxu. Tudi gladka lončenina se lahko datira v srednjeantoninsko dobo, kot na pr. fragment skodelice z žigom QUINTIM na dnu. Enako bi bila delavnica Verecundusa v Ittenweilerju, od koder izhaja edina vzhodnogalska reliefna skleda, utegnila delovati v poznohadrijanskemzgodnjeantoninskem času. Največjo množino sigilate so dobavljali iz Rheinzaberna, vendar je časovna porazdelitev robe iz Rheinzaberna neenakomerna. Samo nekatere posode je možno dodeliti delavnicam, katerih obratovalna doba se da datirati pred markomanske vojne.

V serijah Comitialisa ni v Pojtovioni nobene vrzeli, medtem ko je odsotnost ali majhno število sigilate te grupe v coni limesa v zvezi s stagnacijo blagovnega prometa. Zdi se, da markomanske vojne niso povzročile bistvenega nazadovanja uvoza v Pojtoviono. Večino sigilate iz Rheinzaberna lahko uvrstimo v grupo Bernhard II a-c. Produkcijska doba teh delavnic se more datirati v časovni razpon med 180 do 233 n. e. Od opredeljene sigilate iz Rheinzaberna so izdelki Juliusa II—Julianusa I najkasnejši; datirajo se lahko v zadnja desetletja časa Severov. Med gladkimi kosi se lahko dodeli tej manufakturi 48 krožnikov in 10 fragmentov skodelic, kakor tudi melnico oblike Drag. 43. Število čaš Drag. 54 = Lud. 5. VSd z žlebljeno ornamentacijo je izredno visoko.

Delavnica Westerndorf je zastopana samo z maloštevilnimi primerki. V 1. polovico 3. stol. je možno datirati 3 fragmente iz Pfaffenhofna, ki večajo število materiala iz dobe Severov. Kljub temu se, računano na desetletje, volumen uvoza v dobi Severov ni prav nič povečal, temveč se je rajši nekoliko zmanjšal.

Čas obratovanja lokalne lončarske delavnice v Pojtovioni je treba na osnovi sigilatnih posod datirati okoli sredine oziroma po sredini 2. stol.; najpomembnejša faza njene produkcije pa pripada že obdobju Severov.

Število severnoafriške sigilate je razmeroma visoko; vsa je tera sigilata chiara C, tipi Hayes 48/60, Hayes 50, Hayes 58; to keramiko so uvozili v Panonijo najbrž v prvi polovici 4. stoletja.

Lokalna pojtovionska lončarska delavnica je izdelovala tudi posnetke tako imenovane rajtijske keramike, s čimer je znana že četrta lončarska delavnica v Panoniji, ki je izdelovala take posnetke. Te med seboj zelo oddaljene panonske delavnice so skušale izdelovati »rajtijsko keramiko« na splošno ob istem času, v zadnji tretjini 2. oziroma na začetku 3. stoletja. Avtor domneva, da je morda nova carinska meja po priključitvi Rajtije h galskemu carinskemu okrožju, ki je ločila lončarske delavnice Rajtije od vzhodnih prodajnih območij, utegnila otežiti razširjanje tega blaga na Vzhod. Zastavlja vprašanje, če niso noriško-panonske lončarske delavnice — med njimi tudi delavnica v Pojtovioni — začele s produkcijo tako imenovane rajtijske keramike zato, da bi s tem zaradi carine podraženo uvozno blago zamenjale z lokalnimi produkti in izpadli import na ta način nadomestile.

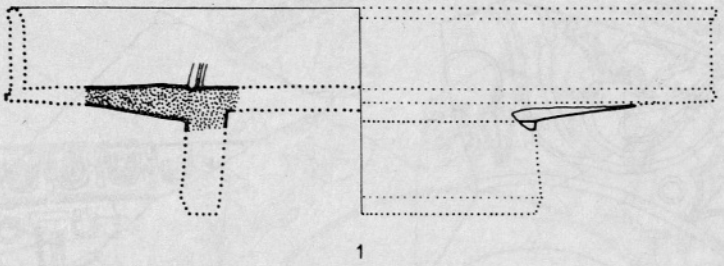

1

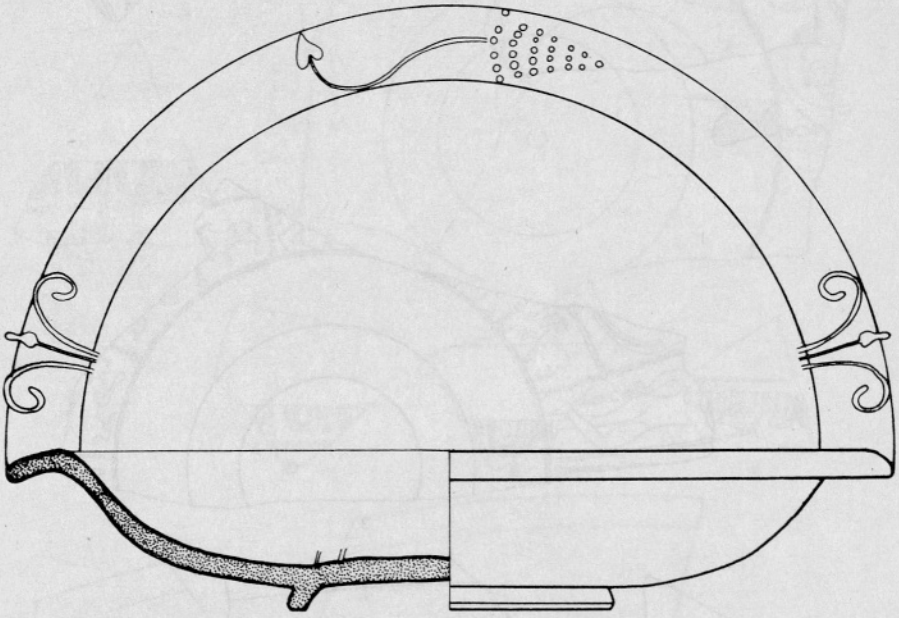

2

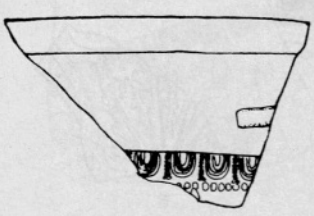

3

4

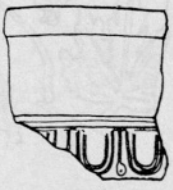

5

Abb. 1: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Italische (1—2) und mittelgallische (3—5) Sigillaten. M = 1 : 2.

Sl. 1: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Italska (1—2) in srednjegalska (3—5) sigilata. M = 1 : 2.

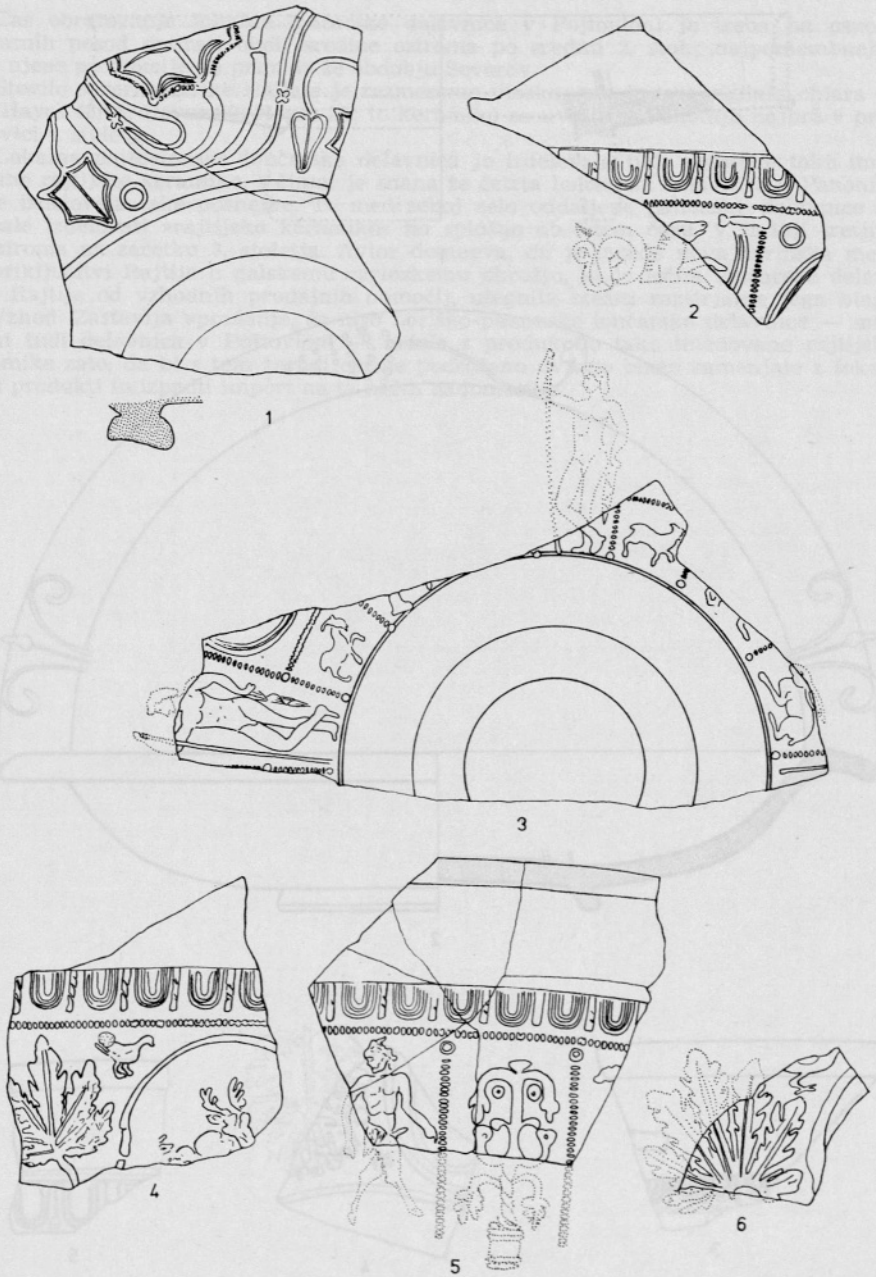

Abb. 2: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Mittelgallische Sigillaten (Ware des Cinnamus). M = 1 : 2.

Sl. 2: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Srednjegalska sigilata (lončenina Cinnamusa). M = 1 : 2.

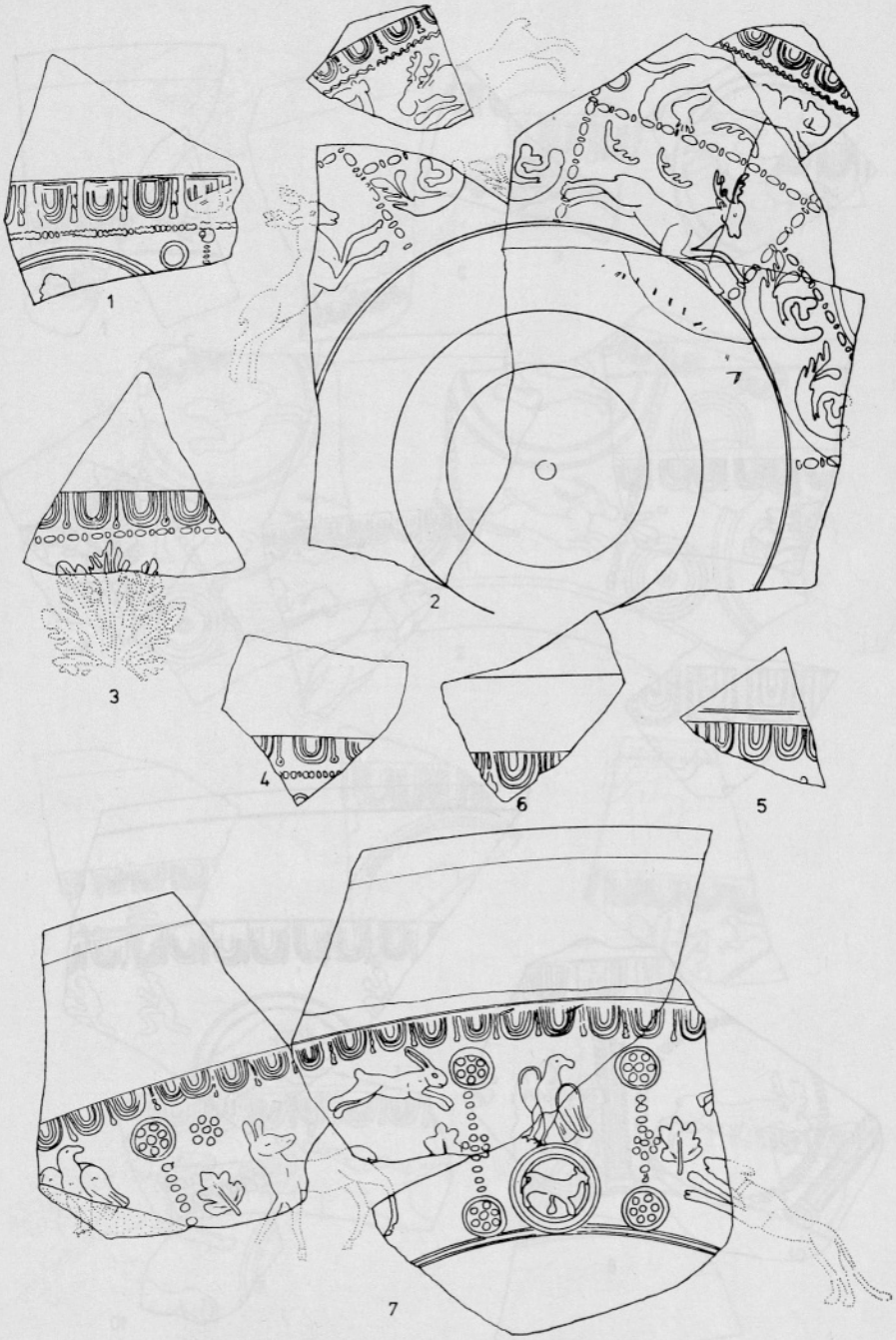

Abb. 3: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Mittelgallische (1—4), ostgallische (5) und Rheinzaberner (6—7) Sigillaten. M = 1 : 2.

Sl. 3: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Srednjegalska (1—4), vzhodnogalska (5) in sigilata iz Rheinzaberna (6—7). M = 1 : 2.

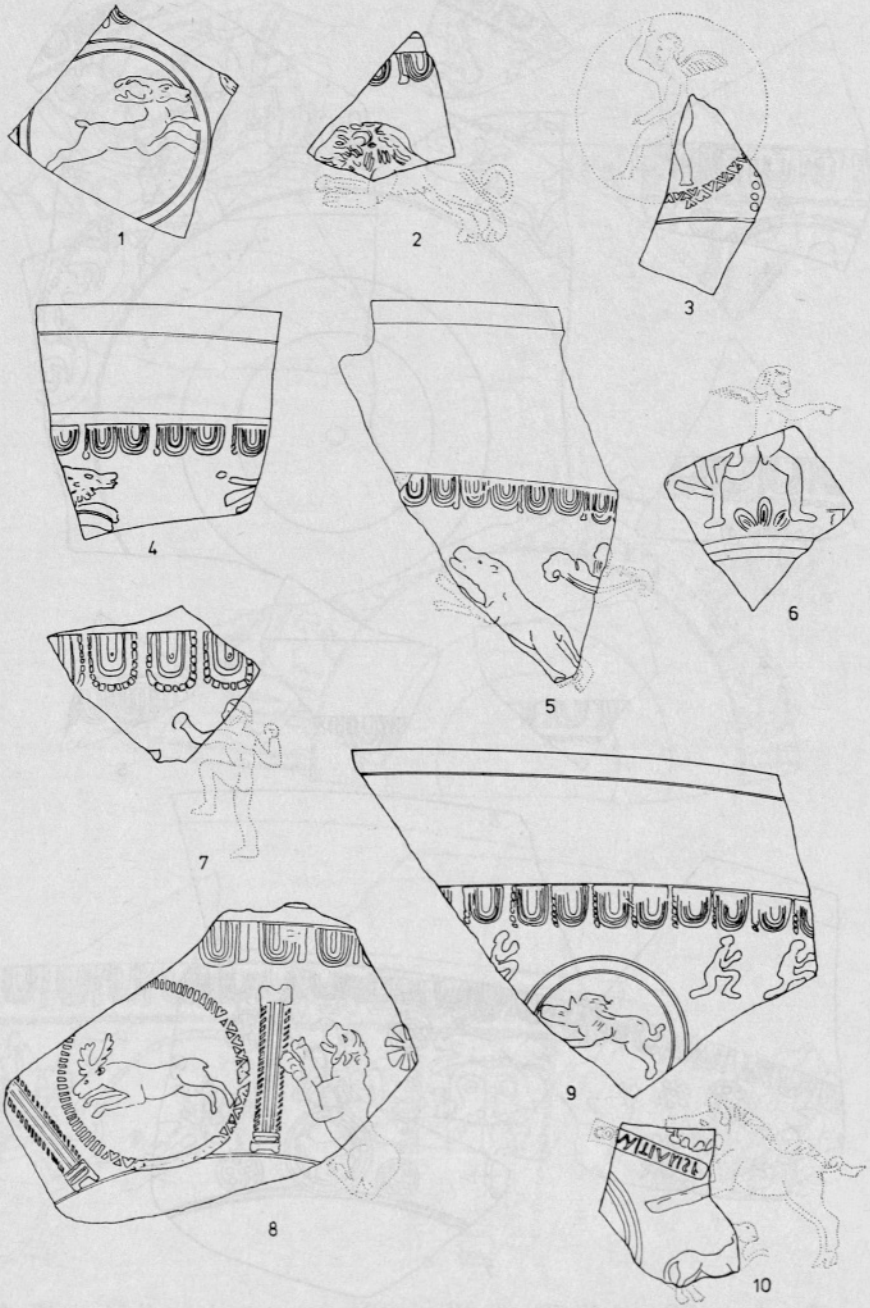

Abb. 4: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Rheinzaberner Sigillaten. M = 1 : 2.
Sl. 4: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigilata iz Rheinzaberna. M = 1 : 2.

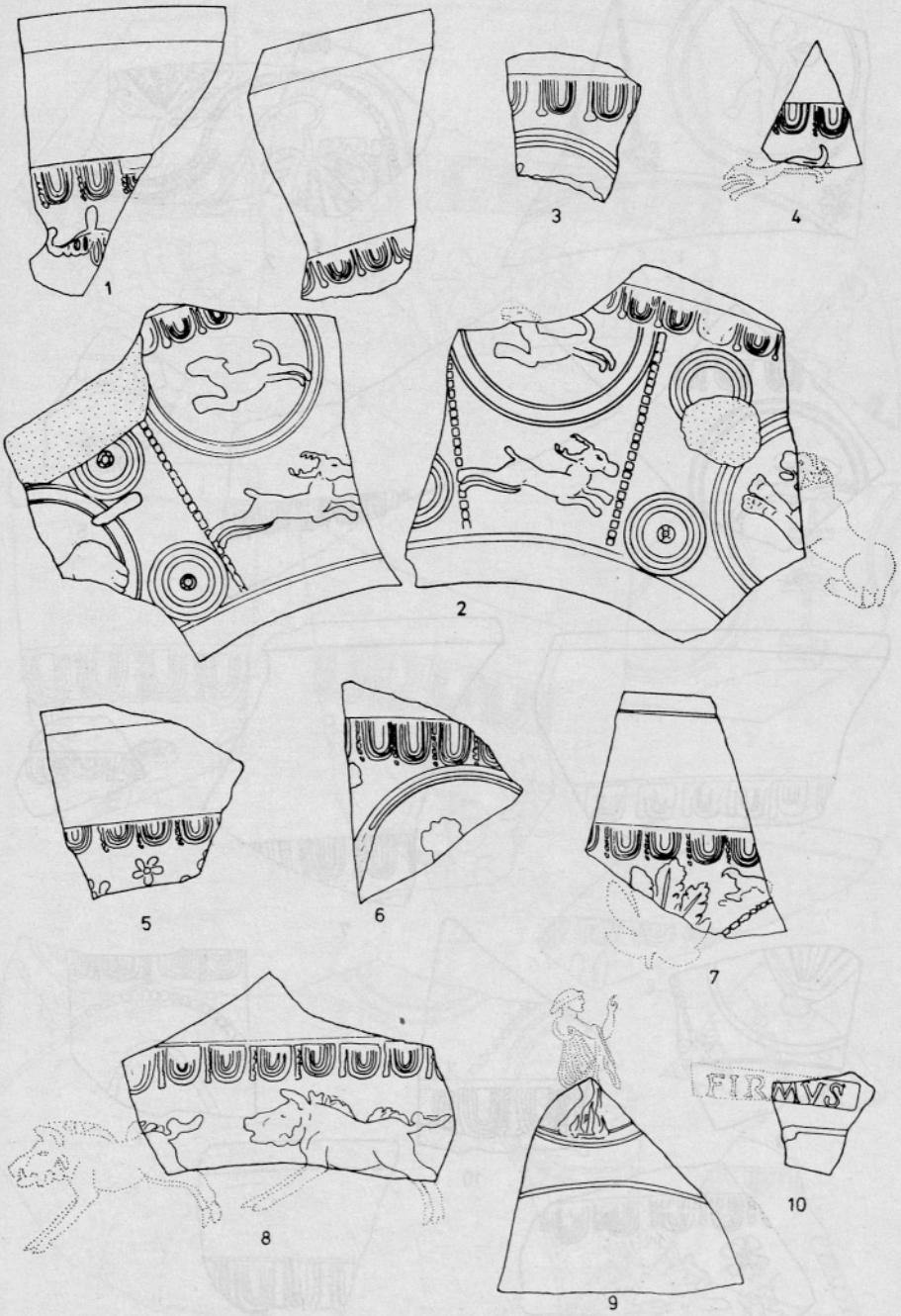

Abb. 5: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Rheinzaberner Sigillaten. M = 1 : 2.
Sl. 5: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigilata iz Rheinzaberna. M = 1 : 2.

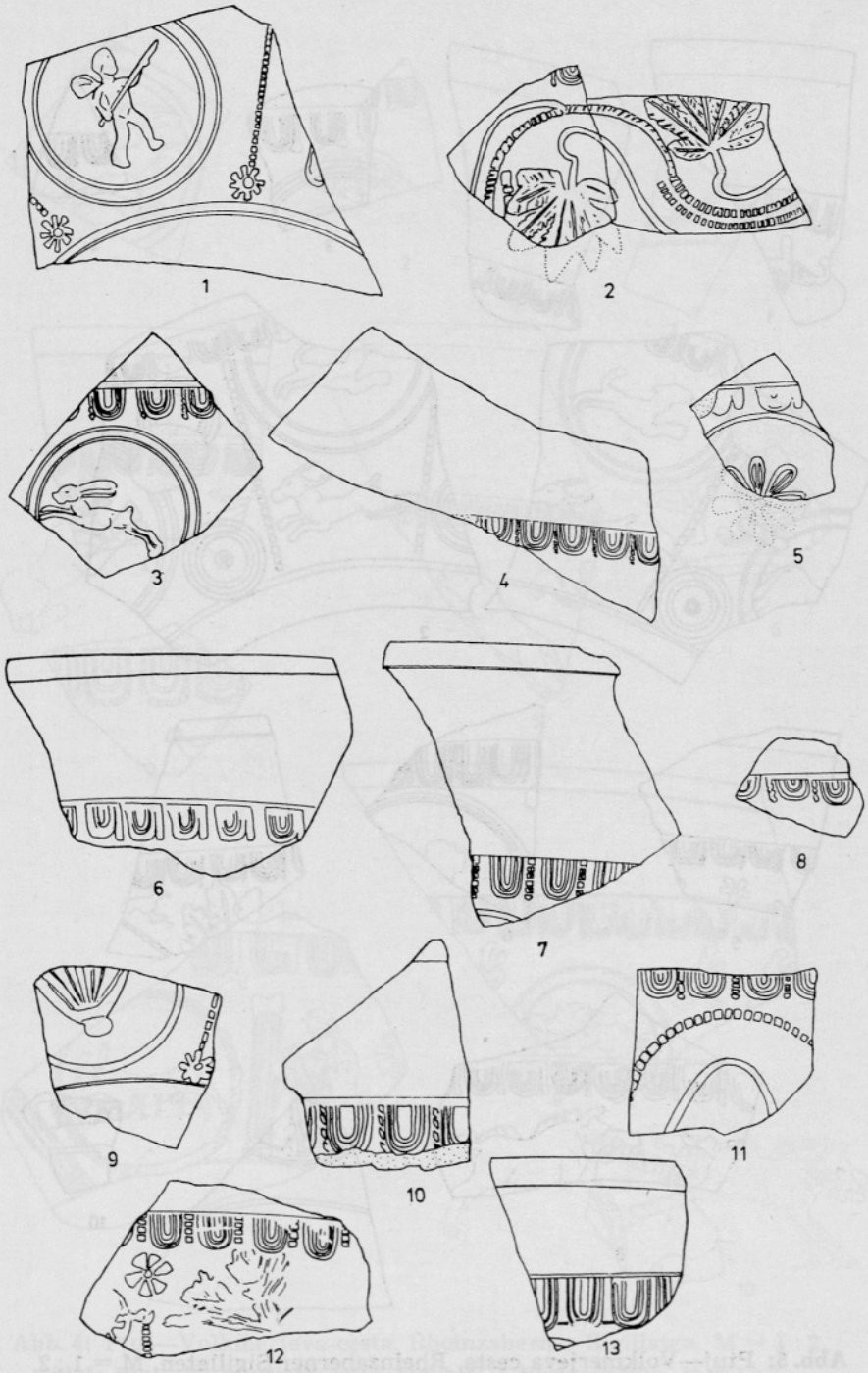

Abb. 6: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Rheinzaberner Sigillaten. M = 1 : 2.

Sl. 6: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigilata iz Rheinzaberna. M = 1 : 2.

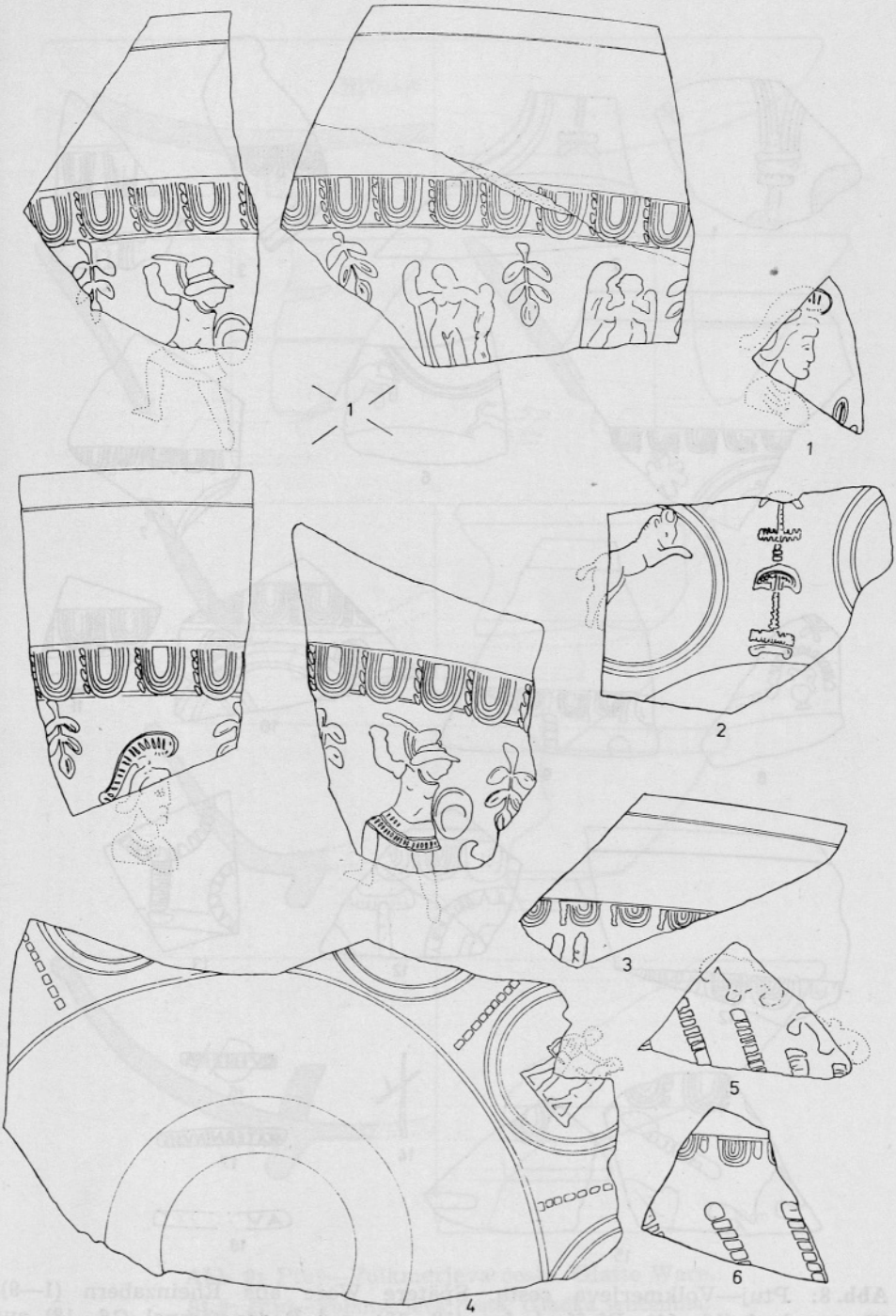

Abb. 7: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Rheinzaberner Sigillaten. M = 1 : 2.

Sl. 7: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigilata iz Rheinzaberna. M = 1 : 2.

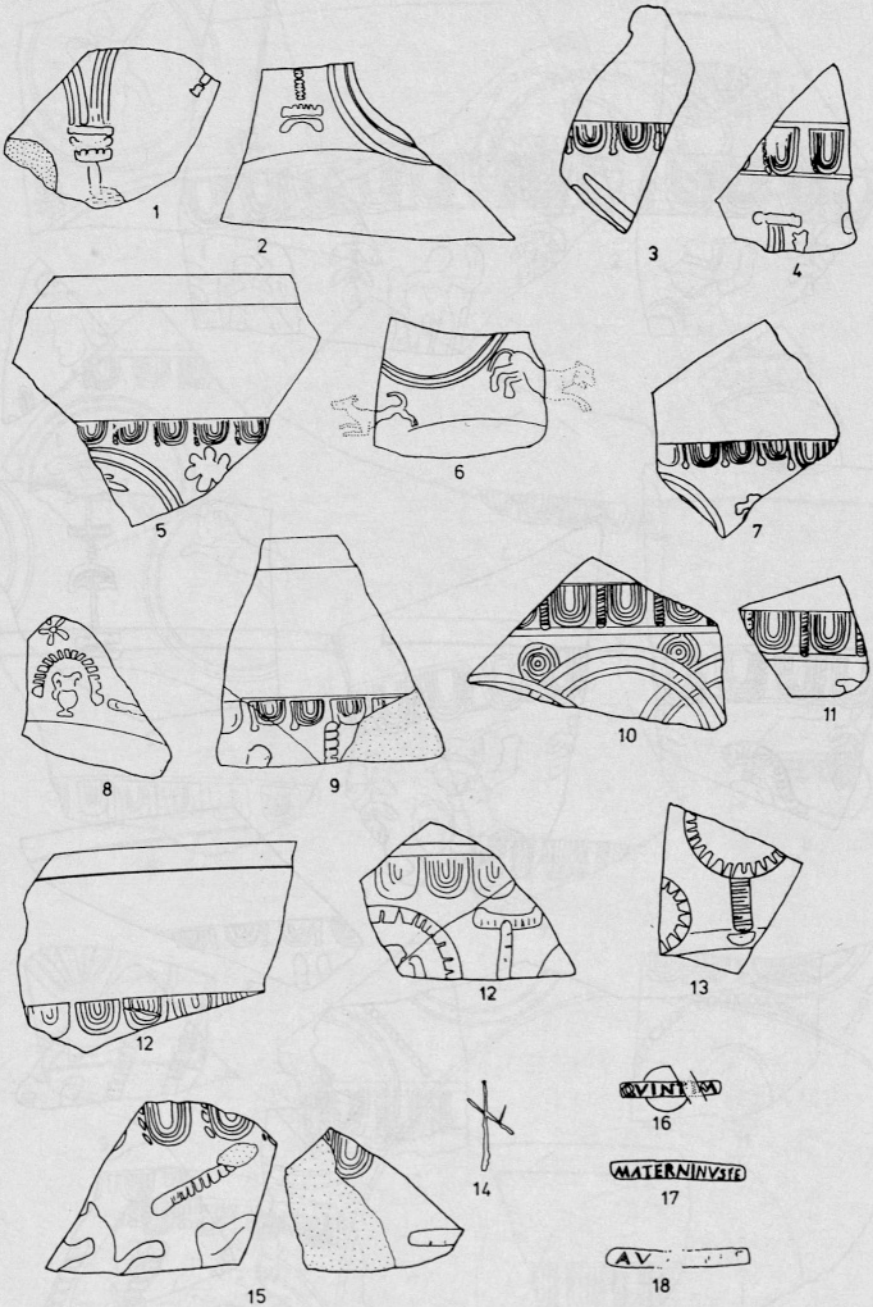

Abb. 8: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Spätere Ware aus Rheinzabern (1—9), Westerndorf (10—11), Pfaffenhofen (12—15) und Bodenstempel (16—18) auf unverzierten Sigillaten. M = 1 : 2.

Sl. 8: Ptuj — Volkmerjeva cesta. Kasnejša lončenina iz Rheinzaberna (1—9), Westerndorfa (10—11), Pfaffenhofna (12—15) in žigi na dnu (16—18) na neokrašeni sigilati. M = 1 : 2.

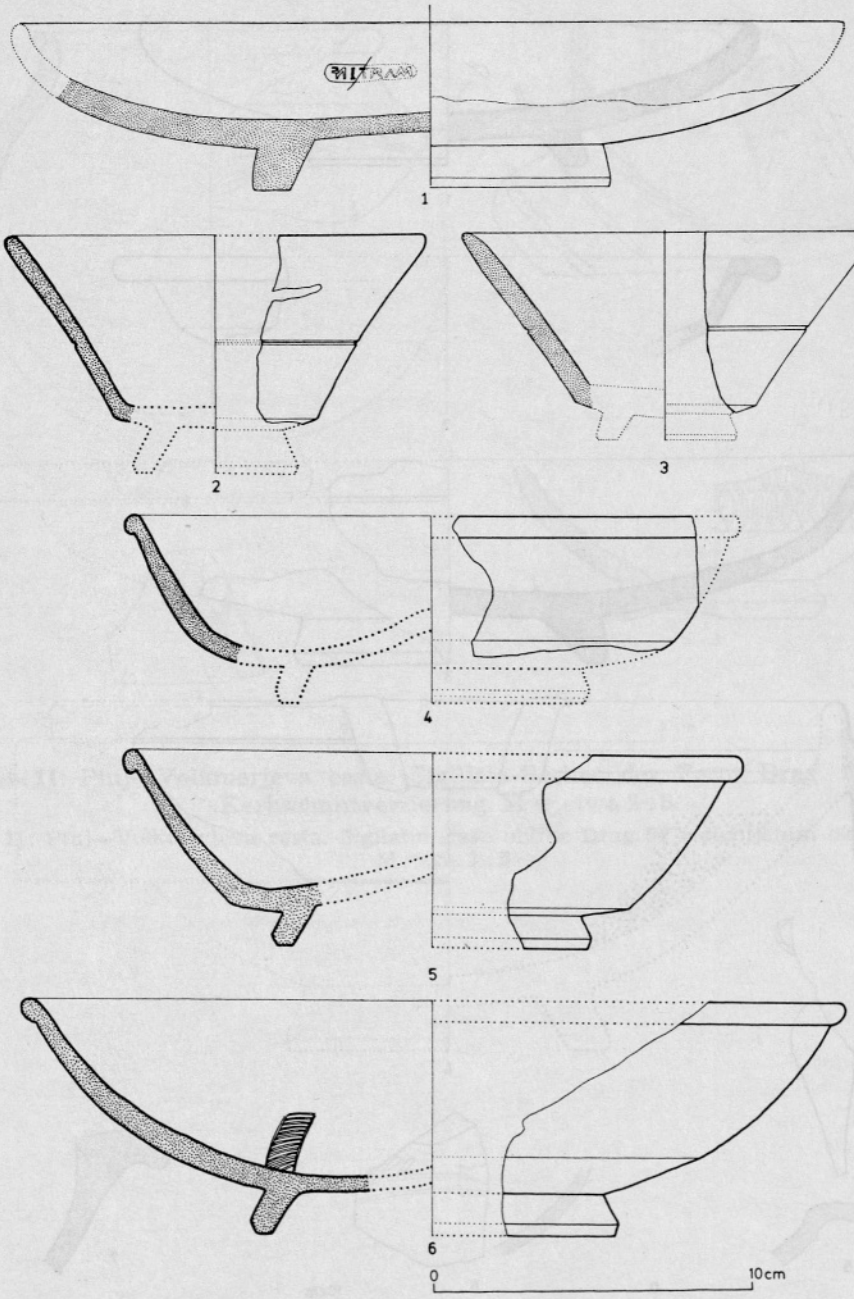

Abb. 9: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Glatte Ware.
Sl. 9: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Gladka lončenina.

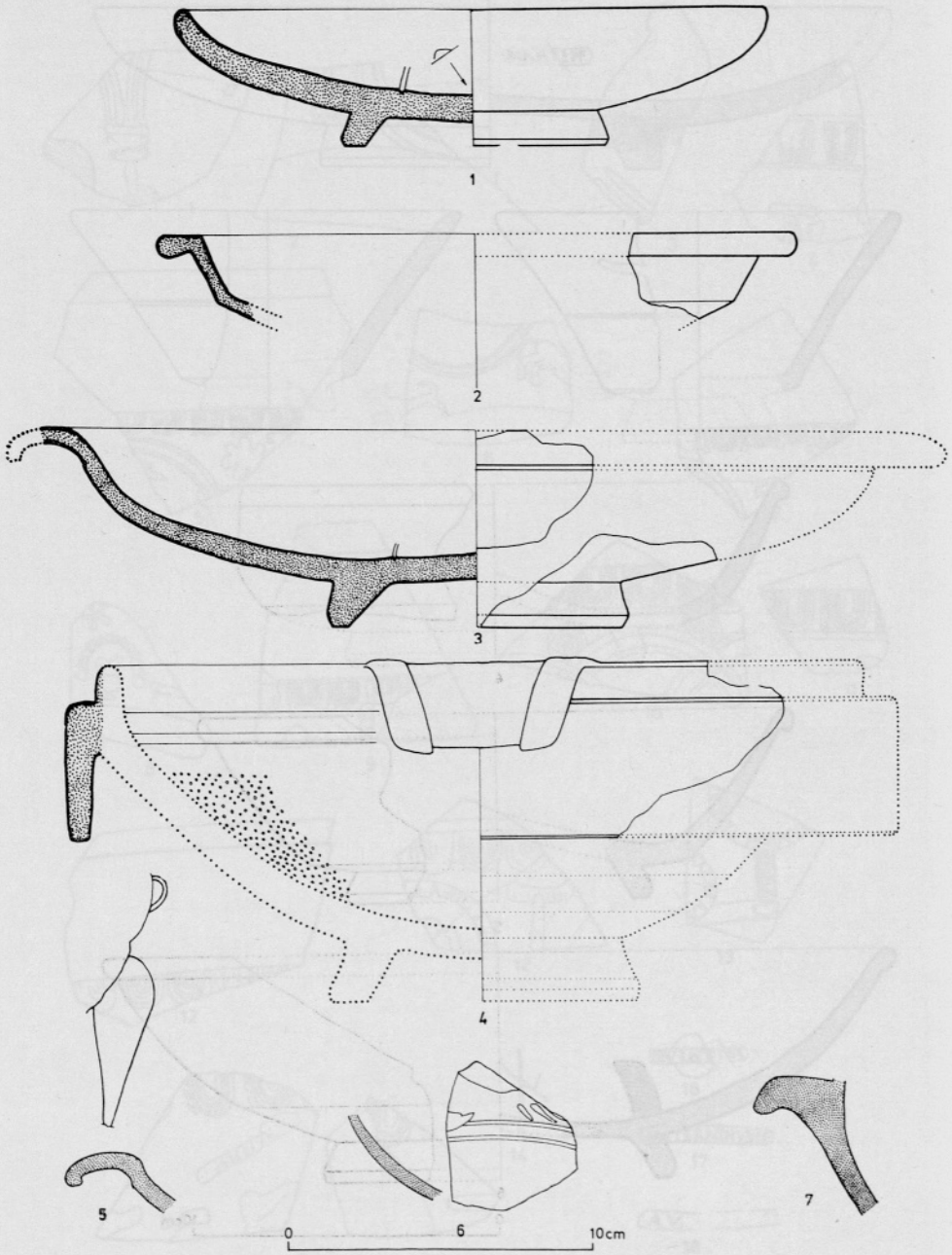

Abb. 10: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Glatte Ware.
Sl. 10: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Gladka lončenina.

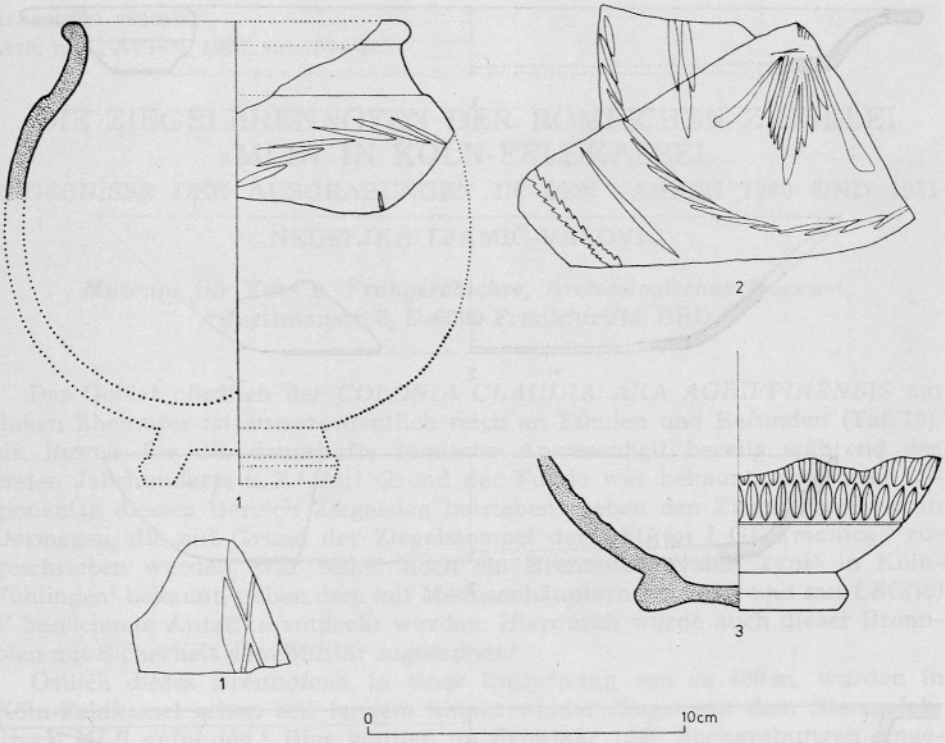

Abb. 11: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigillata-Becher der Form Drag. 54 mit Kerbschnittverzierung. M = etwa 2 : 5.

Sl. 11: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Sigilatne čaše oblike Drag. 54 z žlebljenim okrasom. M = ca. 2 : 5.

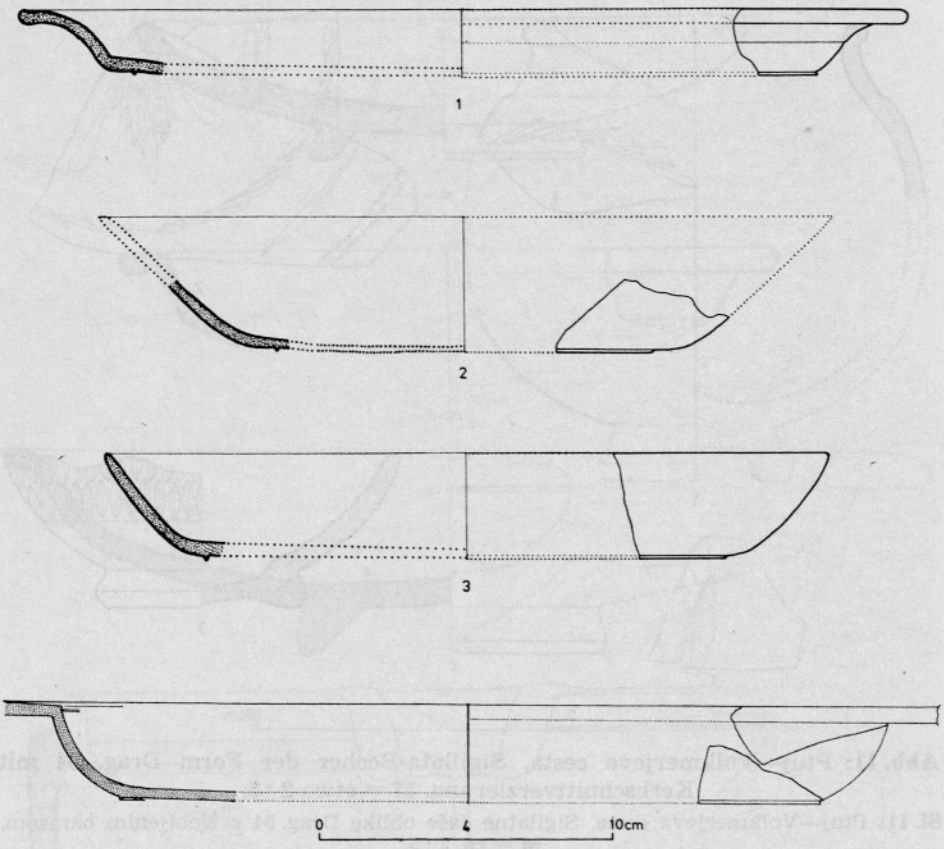

Abb. 12: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Nordafrikanische Sigillaten. M = 2 : 5.
Sl. 12: Ptuj—Volkmerjeva cesta. Severnoafriška sigilata. M = 2 : 5.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 169—215

DIE ZIEGELBRENNÖFEN DER RÖMISCHEN ZIEGELEI »MLB« IN KÖLN-FELDKASSEL

ERGEBNISSE DER AUSGRABUNGEN IN DEN JAHREN 1980 UND 1981

NEDELJKA LJAMIĆ-VALOVIĆ

Museum für Vor- u. Frühgeschichte, Archäologisches Museum,
Justinianstr. 5, D-6000 Frankfurt/M, BRD

Das Gebiet nördlich der *COLONIA CLAUDIA ARA AGRIPPINENSIS* am linken Rheinufer ist ausserordentlich reich an Funden und Befunden (**Taf. 19**), ein Beweis für die dauerhafte römische Anwesenheit bereits während des ersten Jahrhunderts u. Z.[1] Auf Grund der Funde war bekannt, dass zwei Legionen in diesem Bereich Ziegeleien betrieben: neben den Ziegelbrennöfen in Dormagen, die auf Grund der Ziegelstempel der *LEG(io) I GER(manica)*[2] zugeschrieben werden, war bisher noch ein Brennofen ovalen Typs[3] in Köln-Fühlingen[4] bekannt, neben dem mit Medusenhäuptern verzierte und mit *LEG(io)* V bezeichnete Antefixe entdeckt wurden. Hierdurch wurde auch dieser Brennofen mit Sicherheit dem Militär zugeordnet.[5]

Östlich dieses Brennofens, in einer Entfernung von ca. 400 m, wurden in Köln-Feldkassel schon seit langem immer wieder Ziegel mit dem Stempelabdruck *MLB* gefunden.[6] Hier wurden im Frühjahr 1980 Suchgrabungen eingeleitet. Diese Ausgrabungen erstreckten sich von März bis Oktober 1980 und von Mai bis Juli 1981; sie umfassten eine Fläche von ca. 5.000 m².[7] (**Taf. 1.**)

Die untersuchte Fläche war teilweise durch Bautätigkeiten des 19. und 20. Jahrhunderts gestört; von diesen Störungen abgesehen wurde sonst eine dünne Humusschicht über Straten sandigen Lehms und Sandes festgestellt.

Neben überwiegend römischen erbrachten die untersuchten Flächen auch mittelalterliche Funde und Befunde,[8] sowie aus vorgeschichtlicher Zeit einen gut geschliffenen Dechsel aus Serpentin. Da es sich um einen Einzelfund handelte, erlaubt er jedoch weder weitere Aussagen, noch gestattet er es, Verbindungen zu konstruieren.[9]

Im überwiegenden Teil des Geländes verläuft die römische Schicht weitgehend horizontal und ist ferner gekennzeichnet durch eine im Verhältnis zur untersuchten Fläche relativ geringe Zahl von Kleinfunden. Dennoch zeigten die Ausgrabungen wertvolle Ergebnisse, da derart gut erhaltene Reste einer römischen Ziegelei mit mehreren Öfen in diesen Abmessungen und der nachgewiesenen Konstruktionsart bisher in Köln noch nicht gefunden worden waren.

Die Fundstelle

Der ganze Ziegeleikomplex lag östlich der gegenwärtigen Kreuzung Robert-Bosch Edsel-Ford-Str., auf dem Baugelände der Firma Ford-Strunk, samt benachbarter Option. Auf der systematisch untersuchten Fläche wurden drei

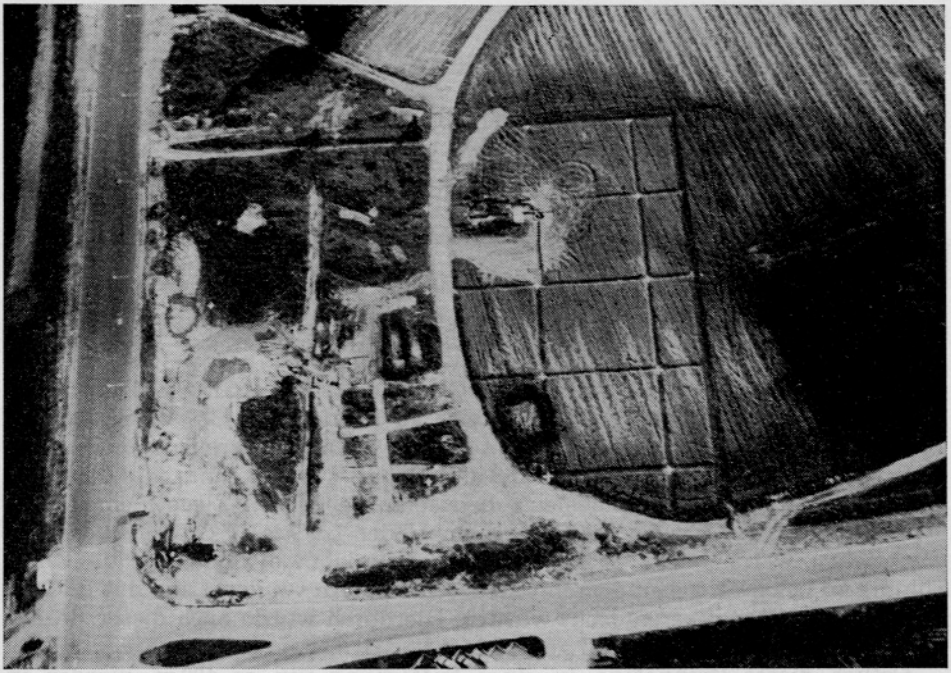

Abb. 1: Luftaufnahme des Grabungsgebietes Köln-Feldkassel während der Ausgrabung 1980 (Freigabe Reg. Präs. Nr. OM 433).

Sl. 1: Zračni snimak područja iskopavanja u Köln-Feldkasselu za vreme istraživanja 1980 (dozvola Reg. Präs. Nr. OM 433).

Ziegelöfen, ein Tonbecken und Reste einiger Bauten festgestellt, die als Werkstätte oder Trockenschuppen gedient haben könnten.

Am Beginn der Grabung wurden lange Suchschnitte von NO nach SW und von NW nach SO angelegt. Gleichzeitig wurden durch Probeschnitte jene Plätze kontrolliert, wo Auflesungen auf stärkere Konzentration römischer Befunde deuteten. (**Abb. 1.**)

Bereits im Jahr 1980 wurde ein grösserer Teil der vorgesehenen Fläche untersucht, wobei Ofen 1 entdeckt und dokumentiert werden konnte. Die Öfen 2 und 3 mit dem benachbarten Becken waren die Ergebnisse der Grabung des Jahres 1981. Alle diese Befunde, wie auch die stratigraphisch-chronologischen Verhältnisse scheinen dazu angebracht, künftig zur Lösung einiger Probleme römischer Militärziegeleien in Niedergermanien beizutragen.

Ofen 1

Der Ziegelofen 1 wurde im NO-SW gerichteten Suchschnitt der Kampagne 1980 entdeckt. Er hatte einen unregelmässig langrechteckigen Grundriss von ca. 8,20 × 4,40 m. Er war NNW/SSO orientiert, mit einer Abweichung von 16° von der nördlichen zur westlichen Richtung (**Taf. 2; Abb. 2**).[10]

Der Brennofen bestand in seinem unteren, teilweise gut erhaltenen Teil aus Feuerungsmündung und Feuerungsraum. Nirgends wurden Spuren von Hitzeeinwirkung festgestellt; der Ofen ist folglich nie in Betrieb genommen worden. Diese Tatsache und ferner die Beobachtung, dass der Ofen auch nicht fertig gebaut war, erlaubten uns beim Abbau des Befundes besonders detaillierte Einsicht in die Bauweise der Substruktion. Die Konstruktion, soweit erhalten, war in eine Baugrube eingetieft, die vom römischen Laufniveau ausging, die Schicht des sandigen Lehms und des nahezu reinen Sandes durchstiess und mit ihrem tiefsten Teil bis in den Kies hinabreichte.

Die Baugrube des Brennofens zeigt nach Form und Dimension drei Teile:

1) Der Teil der Grube, welcher der Feuerungsmündung entspricht, weist eine unregelmässige Form mit beinahe senkrechten Böschungen auf, die massiven Seitenmauern der Feuerungsmündung sind hier gegen die Grubenwand gesetzt (**Taf. 3**).

2) Jener Teil der Grube, der für den Feuerungsraum ausgehoben wurde, hat trapezoiden Querschnitt mit schrägen Böschungen, wobei die obere, längere Seite ca. 3,80 m, die untere, schmalere ca. 2,80 m aufweist. Die Tiefe der Grube betrug hier ca. 1,20 m. Dieser Teil besass viereckigen Grundriss von 4,60 × 3,60 m (an der OK), bzw. 4,60× 2,80 m (Bodenfläche) (**Taf. 3**).

3) Ebenfalls trapezoide Form zeigte jener Teil der Baugrube, der für die Ofenrückmauer ausgehoben wurde, wobei die Grube in ihrem oberen Teil um 0,40 m breiter war als unten (**Taf. 5**).

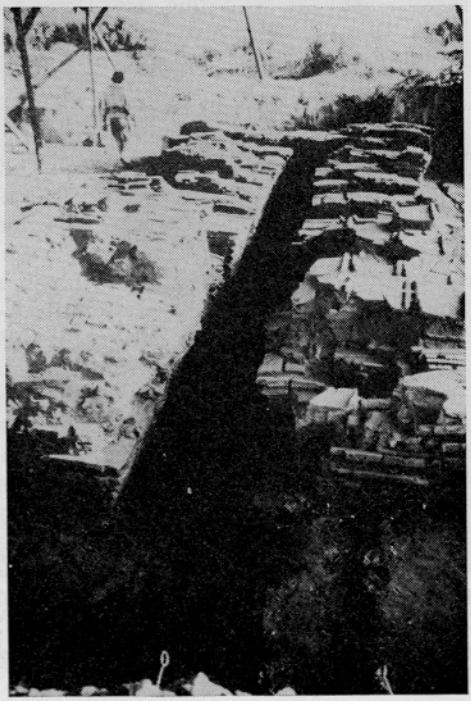

Abb. 2: Ziegelbrennofen 1 von N.
Sl. 2: Peć za pečenje opeke 1 sa severne strane.

Abb. 3: Mündung des Ofens 1 während der Ausgrabung von N.
Sl. 3: Otvor peći 1 za vreme iskopa sa severne strane.

Die Feuerungsmündung war aus zwei massiven Seitenmauern (Mauern 1 und 2) gesetzt, zwischen denen der Schürkanal verlief. Die Breite des Kanals betrug in seinem unteren Teil 1 m. Er zeigte halbkreisförmigen Querschnitt und war vorkragend überwölbt. Die Länge betrug 2,90 m, seine grösste erhaltene Höhe 0,60 m, mit oberem Abschnitt. Im Schürkanal selbst konnten keine Ziegel als Bodenbelag identifiziert werden. Zur Zeit der Ausgrabung war er verschüttet durch abgestürzte Ziegel und Verbindungsmaterial in Form sandhaltig-tonigen Lehms (**Taf. 3**; Schnitt A-A_1 und **Abb. 3**).

Die Ofenfront hatte senkrechte Wände und eine Breite von ca. 4,90 m. Diese Breite wurde in Richtung auf die Ofenrückwand auf einer Länge von 0,90 m beibehalten, danach ging die gesamte Breite abrupt auf 3,70 m zurück. Hierin gleicht Ofen 1 deutlich dem Ofen 2 von Dormagen.[11] Bis zum Übergang der Feuerungsmündung in den Feuerungsraum behalten die Seitenmauern diese Breite vom 3,70 m bei. Die Basis der Mauern verjüngt sich jedoch von der Ofenfront allmählich, um dann beim Übergang in den Feuerungsraum die gleiche Breite wie dieser aufzuweisen. Der Zwischenraum zwischen den Mauern und der Baugrubenwand war mit Ziegelstücken und Lehm gefüllt (UK der Seitenmauern 39,45 ü. NN, OK bei 40,98 m (Mauer Nr. 1); bzw. 40,82 m (Mauer Nr. 2). In beiden Seitenmauern waren nur Ziegel mit dem Stempelabdruck *MLB* (sowohl auf lateres, als auch auf tegulae) verarbeitet (**Taf. 3,** Schnitt B-B_1 u. **Abb. 4**).

Der Feuerungsraum zwischen den Seitenmauern 1 und 2 des Schürkanals und der Ofenrückmauer 19 besass in seiner Mitte einen Feuerungskanal, der mit 0,8 m Breite an der Basis enger als der Schürkanal war. Der Einstellboden über dem Feuerungsraum wurde von 16 Stützmauern getragen, je acht an jeder Kanalseite (Nrn. 3, 5, 7, usw. bis 17 links und 4, 6, 8, usw. bis 18 rechts). Jede dieser Stützmauern war aus in Reihen gesetzten tegulae errichtet, die Zwischenräume verfüllte man mit Ziegelbruch und gestampftem Lehm (**Taf. 2**).

Die Stützmauern lehnten sich mit einer Seite an die schräge Böschung der Baugrube; zum Feuerungskanal hin waren sie jedoch so gestellt, dass sich wiederum ein Vorkraggewölbe ergab, das am Scheitelpunkt möglicherweise in ein echtes Gewölbe überging. Diese Bögen des Gewölbes trugen den Einstellboden, der aus den Querprofilen erschliessbar ist, im Befund jedoch nicht nachgewiesen werden konnte. Nach allen Beobachtungen dürfte der Einstellboden aus demselben Lehm gebaut worden sein, der auch für die Herstellung der Ziegel Verwendung fand, nur dass man ihn durch fragmentierte Ziegel verstärkte (**Taf. 3;** Schnitt C-C_1).

Die Breite der Stützmauern war identisch mit der Breite der Leistenziegel und lag somit bei 0,40 m. Ihre UK entsprach mit kleinen Abweichungen der gemeinsamen Unterkante von 39,65 m ü. NN. der gesamten Anlage. Die Une-

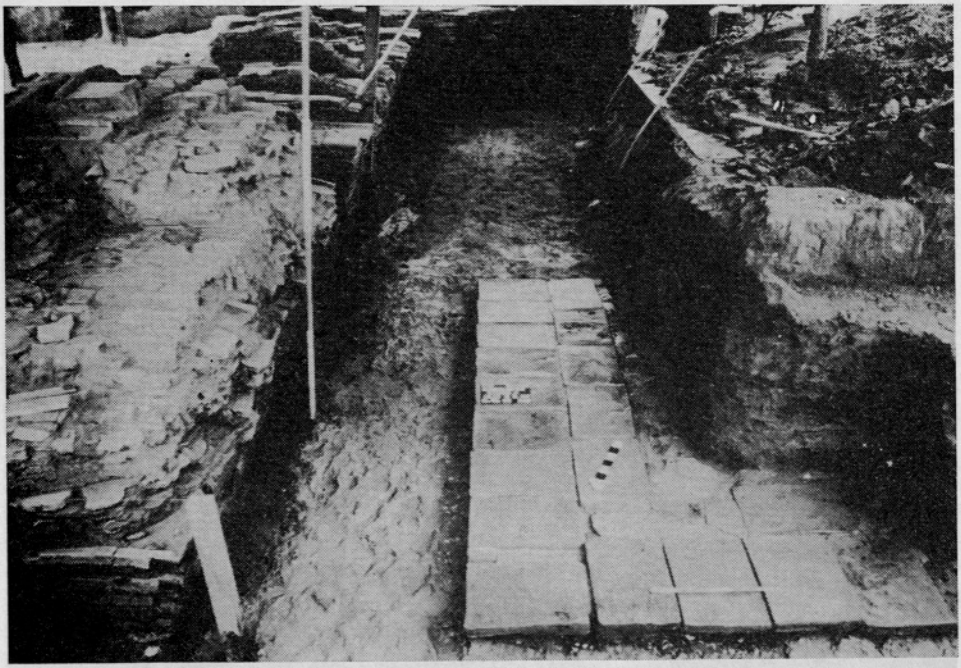

Abb. 4: Ofen 1 beim Abbau und Fundamentziegelreihen der Seitenmauer 2 von N.

Sl. 4: Peć 1 kod razgrađivanja i temelj od opeke pokrajnog zida 2 sa severne strane.

benheiten der Wandflächen waren mit einem Anstrich von Sand und Lehm ausgeglichen. Auch in diesen Mauern, wie in den Seitenmauern 1 und 2, fand man ausschliesslich Ziegel mit dem Stempelabdruck *MLB*. Als beachtenswerter Fund aus der Baugrube des Feuerungsraums hat ein fragmentiertes Messer mit bronzener scheibenförmiger Knaufplatte zu gelten (**Taf. 11:** 4).

Die Stützmauern teilten den Feuerungsraum in 18 zwischen 0,16 und 0,20 m breite Heizgasabzüge (je 9 an jeder Ofenseite, Nr. I, III, V—XVII links und II, IV, VI—XVIII rechts), welche die Heissluft aus dem Feuerungskanal weiterleiten sollten (**Taf. 2; 4**).

Im Moment der Ausgrabung waren diese Abzüge durch den abgestürzten Einstellboden völlig zugeschüttet. Die Rückseiten jedes Heizgasabzuges waren durch die schräge Böschung der Baugrube geschlossen, jedenfalls war hier ein Verschluss durch Ziegelmaterial nicht nachzuweisen. Ein wichtiger Fund aus dem Bereich der Abzüge ist das Fragment eines Leistenziegels mit deutlich erhaltenem Stempelabdruck *CLASIS* (**Taf. 17:** 1).

Die Ofenrückmauer war unmittelbar gegen die hintere, senkrechte Wand der Baugrube gesetzt. Ihre Breite von 0,5 m entspricht annähernd der Länge eines Leistenziegels. Diese waren abwechselnd längs und quer gelegt, wodurch die auf **Taf. 5** erkennbare Struktur der Aufgehenden entstand. Zwi-

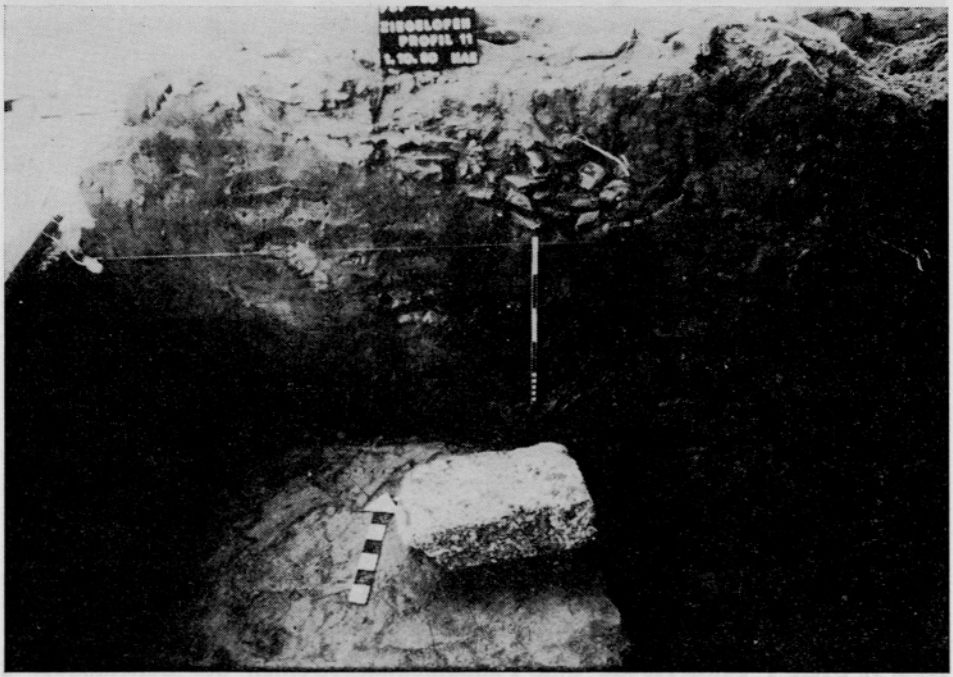

Abb. 5: Arbeitsgrube des Ofens 1 mit Kalksteinblock in situ.
Sl. 5: Radna jama peći 1 sa vapnenačkim blokom in situ.

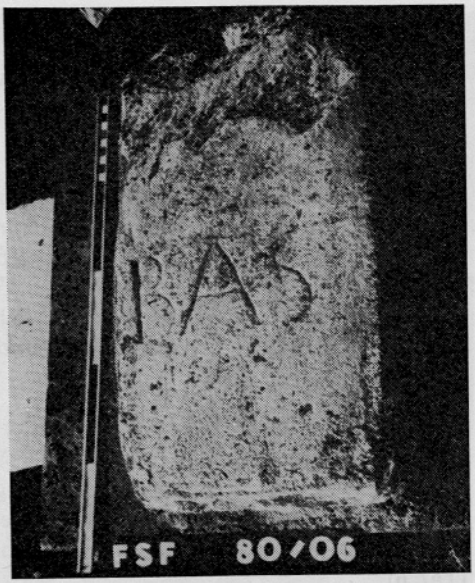

Abb. 6: Kalksteinblock mit Inschrift.
Sl. 6: Vapnenački blok sa natpisom.

schenräume füllte man, wie bei den übrigen Mauern, durch Lehm und Ziegelbruch aus. Mauer 19 überschreitet in ihrer Breite erkennbar um 0,2—0,3 m diejenige des Feuerungsraumes (**Taf. 2**).

Es ist kennzeichnend, dass für den Bau des Ofens zwei Arten von Ziegeln verwendet wurden. Die Mehrzahl war von rot-gelber Farbe und gut gebrannt, der übrige Teil, meist als Füllung zwischen den Lagen verwendet, zeigte dunkelrote Farbe und war schlecht gebrannt sowie porös.

Die halbkreisförmige Arbeitsgrube vor der Feuerungsöffnung — sie scheint von N her durch eine »Rampe« bis auf die römerzeitliche Oberfläche bei 41,10 m ü. NN. zugänglich gewesen zu sein — war nicht durch Mauern gesichert. In der Zugangsrampe wurde eine Bogenfibel entdeckt (**Taf. 11:** 2). Die Arbeitsgrube besass eine Breite, die annähernd der Breite der Ofenfront entsprach; sie war sekundär mit Ziegel- und Keramikbruch, eisernen Nägeln und Tierknochen verfüllt. Auch in diesem Teil des Ofens überwogen Ziegel mit dem Stempel *MLB*.

Ein Stempel aus der Arbeitsgrube lenkte besondere Aufmerksamkeit auf sich. Er ist leicht verschoben übereinander doppelt eingedrückt, die Buchstaben M und L fehlen. Statt diesen lässt der Stempel zwei Lesemöglichkeiten zu: entweder AB oder, unter der Voraussetzung, dass es sich um littera retrograviva handelt, VB oder »VB« (Fünfte B) (**Taf. 14:** 6). Zu bemerken ist, dass sich in der gleichen Grube auch ein Ziegel mit dem Stempel der Legio V Alauda fand (**Taf. 17:** 4).

Ferner wurde auf dem Boden der Arbeitsgrube, (auf Höhe von 39,85 m ü. NN., bzw. ungefähr 0,40 m höher als die Unterkante der Seitenmauern 1 und 2 der Feuerungsmündung) ca. 1,60 m von der Ofenmündung entfernt,

auch ein fragmentierter Steinblock mit Resten einer Inschrift gefunden. Er war aus weichem Kalkstein gearbeitet und hatte rechteckigen Querschnitt. Die Basisseite des Blockes ist gut erhalten, die obere dagegen unregelmässig abgebrochen. Der Block ist noch 47 cm lang, die Breite beträgt 23 cm, die Stärke 13,5 cm. Unten am Block sind zwei unregelmässig viereckige Eintiefungen sichtbar. Auf der glatten Vorderseite sind die drei Buchstaben BAS deutlich lesbar, Interpunktionszeichen fehlen. Die Höhe der Buchstaben ist ungleich und wechselt zwischen 7,8 und 8,4 cm. Oberhalb derselben, ebenfalls etwas schräg zur Blockkante, verläuft eine flache Rille, die möglicherweise den unteren Rand des beschädigten Feldes oberhalb der Inschrift umgrenzte. Da die gesamte Länge des Blockes nicht erhalten blieb, ist seine ursprüngliche Zweckbestimmung unsicher (**Abb. 5** und **6**).

Der Bereich der Öfen 2 und 3

Einen wichtigen Beitrag zur Lösung der Frage der »MLB-Ziegelei« brachte erst der Komplex aus einem Tonbecken und den Ziegelbrennöfen 2 und 3 mit gemeinsamer Arbeitsgrube, der während der Kampagne 1981 freigelegt wurde (**Taf. 6**).

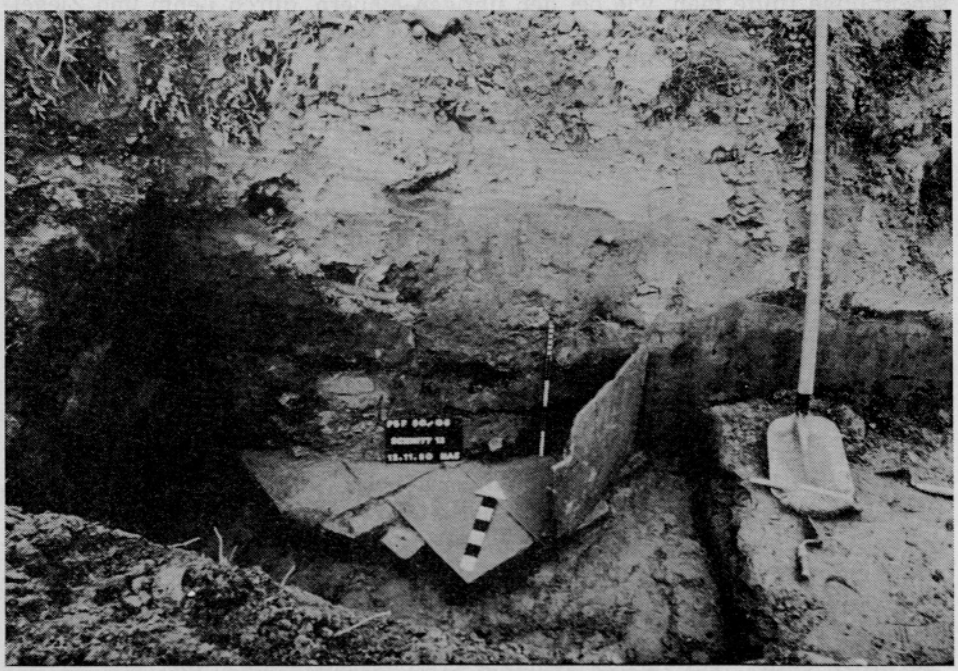

Abb. 7: Tonbecken — Stand der Ausgrabung 1980 von S.
Sl. 7: Korito za mešanje gline za vreme iskopa 1980 sa juga.

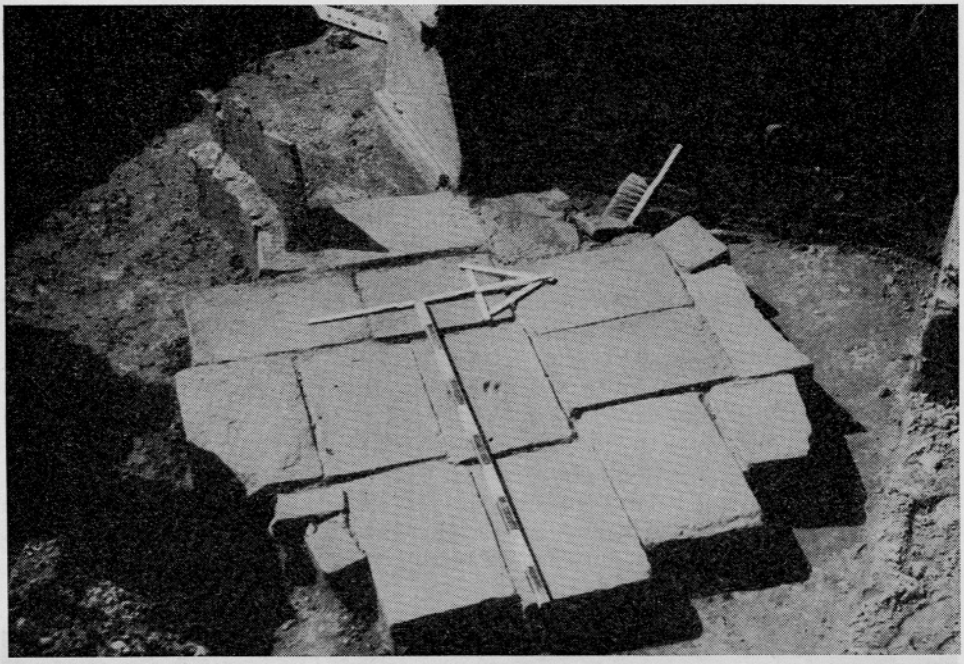

Abb. 8: Tonbecken — nach der Freilegung von O.
Sl. 8: Korito za mešanje gline posle iskopa sa istoka.

Das Tonbecken

Das Becken wurde zum Teil bereits während der Schlussarbeiten des Jahres 1980 ausgegraben (**Abb. 7**). Der Befund weist unregelmässig kreisförmigen Grundriss auf, sein Durchmesser betrug ca. 1,40 m (**Taf. 7; Abb. 8**). Die Sohle des Beckens hatte einen Boden aus sorgfältig verlegten lateres, die nach Bedarf auch angeschnitten und so den Nachbarziegeln angepasst waren. Die Masse dieser Platten entsprechen den in den Mauern der Öfen 1 und 2 nachgewiesenen Dimensionen. An der westlichen Seite des Beckens zeigte sich die Auslaufrinne, deren Breite in etwa der Länge eines later entsprach, obschon Bodenplatten nicht nachzuweisen waren. Die Seiten der Auslaufrinne waren durch je einen hochkant gestellten Leistenziegel verstärkt, der senkrecht gegen die Wand gelehnt war. In der Rinne gegenüber konnte noch eine hochkant gestellte tegula in situ beobachtet werden, die wohl als Rest der Beckenwand zu deuten ist. Als einziger Ziegel hatte letztere die Masse ca. 60 × 45 cm, ein Wert, der an keinem der übrigen gefundenen Leistenziegel messbar war. Zum Innenraum des Beckens verlief quer vor der Rinne ein Mäuerchen aus Ziegelstücken, unter dem hindurch ein kanalartiger Durchlass wohl als ursprüngliche Verbindung zwischen Becken und Rinne erkannt wurde.

Die Auslaufrinne erstreckte sich, nach den bei der Ausgrabung festgestellten Tonresten, in Richtung zur Mitte einer gemeinsamen Arbeitsgrube.

Der Befund dürfte als Tonbecken zu deuten sein, zumal die Sohle der für das Becken vorgesehenen Grube vor der Verlegung der Bodenplatten sorgfältig durch eine Schicht aus sandhaltigem, blaugrauem Ton in stellenweise bis zu 40 cm Höhe nachweisbar war.

Ofen 2

Im Gegensatz zu Ofen 1 war Ofen 2 SN orientiert, mit einer Mündung auf der Südseite. Die Längsachse des Ofens zeigte eine Abweichung von der Nordrichtung um 10°. Seine Gesamtlänge betrug 8,10 m (**Taf. 8; Abb. 9**). Der Ofenunterbau bestand deutlich getrennt aus Schürhals und Feuerungsraum. Ersterer hatte eine Länge von ca. 2 m (bzw. 7 römische Fuss). Seine Seitenmauern waren aus Ziegelstücken (längs halbierte Leistenziegel mit den Leisten nach aussen), Kern aus Ziegelbruch (**Taf. 8** und **Abb. 10**) gebaut, sandiger Ton diente als Bindemittel. Die Breite der Seitenmauern betrug je ca. 0,9 m bzw. 3 römische Fuss. Die westliche Mauer war besser erhalten, so dass hier ein Teil des Vorkragegewölbes über der Ofenmündung sichtbar war (**Abb. 9**).

Vor der Mündung befand sich die Ofenschwelle aus lateres (OK auf Höhe der UK der Arbeitsgrube, UK aber bis zur Höhe des Schürkanalbodens reichend). Die erhaltene Höhe dieser Ofenschwelle betrug ca. 0,5 m.

Abb. 9: Ofen 2 — nach der Freilegung von S.
Sl. 9: Peć 2 — posle iskopa sa juga.

Abb. 10: Ofen 2 — Ansicht der Stützmauer. Die verschiedenen Farben bezeichnen die Temperaturstufen.

Sl. 10: Peć 2 — pogled na noseći zid. Različite boje označuju stupnjeve temperature.

Der Schürkanal selbst war ca. 1,2 m bzw. 4 römische Fuss breit. Seine Sohle zeigte Pflasterung aus Leistenziegeln, die mit den Leisten nach unten, in drei parallelen Reihen zu je drei Stück verlegt waren. Diese Pflasterung reichte ca. 1,5 Leistenziegellängen in den Feuerungsraum hinein (**Taf. 8**) und war teilweise mit einer hartgebrannten Tonschicht unklarer Funktion überzogen. Unter der Pflasterung wurde eine Schicht fest gebrannten Lehms mit Beimischung von Asche festgestellt, deren Stärke zwischen 10 und 20 cm betrug. Diese Schicht ist mit Sicherheit einer älteren Phase des Ofenbetriebes zuzuschreiben. Hierfür spricht, dass auch im Feuerungskanal stellenweise eine ähnliche Abfolge wenigstens zweier Schichten festgestellt werden konnte. Sämtliche Ziegel des Schürkanals waren ungestempelt.

Der von allen Seiten von Mauern umgrenzte Feuerungsraum hatte einen quadratischen Grundriss mit einer Seitenlänge von 5,90 m (bzw. 20 römische Fuss). Alle Mauern gehen ohne Baufugen ineinander über, sind folglich in einem Arbeitsgang errichtet.

Der östliche Teil der Frontmauer des Feuerungsraumes, neben dem Schürkanal, war nicht erhalten, u. a. nach der Baugrubengrenze war sein Verlauf jedoch zu rekonstruieren. Am westlichen Teil der Frontmauer war die Baufuge zum Schürkanal — Seitenmauer festzustellen. Alle Aussenwände des Feue-

rungsraums, deren Breite durchschnittlich ca. 60 cm (2 römische Fuss) betrug, sind aus Dachziegeln erbaut. Die tegulae wurden hierfür längsgeteilt und mit den Leistenziegellagen korrespondierenden Schichten von Ziegelstücken (Fragmente von tegulae und imbrices) zugefüllt.

Der Feuerungsraum selbst wurde — ähnlich wie bei Ofen 1 — durch 7 oder 8 (siehe unten) Stützmauern unterteilt, wodurch sich auch Zahl und Verteilung der Züge ergab. Die Stützmauern sind in völlig anderer Technik erbaut, die aus der Stratifizierung des Bodens im Schürkanal zu erschliessen ist: nur die Fundamentreihen bestehen aus gebrannten lateres von 45 × 30 cm. Darauf folgen, mit 1—2 cm starkem sandhaltigem Ton als Bindemittel, luftgetrocknete lateres dergestalt, dass sich aus den immer stärker vorkragenden Ziegeln ein Gewölbe bildete (**Taf. 9**). Da luftgetrocknet, bekamen diese Ziegel die erforderliche Härte erst durch die Hitze, die während der Brennvorgänge nach Inbetriebnahme des Ofens entstand. Somit ist sicher, dass der Ofen, auf diese Weise gebaut, erst durch den Beginn der Serienproduktion die gewünschte Festigkeit und Stabilität erhielt, wenn nicht gar dem Fertigungsbeginn ein Brenn- und Härtungsprozess bei Brenntemperaturen vorausging, die niedriger lagen als die späteren Arbeitstemperaturen.

Wie die Funde zeigten bekamen jene Ziegel, die längere Zeit sehr hoher Temperatur ausgezetzt waren (die Köpfe der Stütz- und Zugmauern), eine graublaue Färbung und verloren gleichzeitig ihre Festigkeit. Die übrigen Ziegel der Konstruktion sind weniger stark, bzw. anders verfärbt (**Abb. 10**), zeigen ziegelrote über orange bis grauschwarze Tönung. Einige Schichten waren nur derart niedrigen Temperaturen ausgesetzt, dass ihr Härtegrad noch nahe beim Rohzustand liegt.

Entsprechend den Stützmauern wurden auch die Züge vorwiegend aus luftgetrockneten Ziegeln gebaut. Wegen Einsparungen im Baumaterial war der Teil des Zwischenraumes, der durch die Stützmauern, den Mauerkopf des Zuges selbst und die Seitenmauer des Feuerungsraumes begrenzt war, bei allen Zügen mit Ziegelbruch verfüllt (**Taf. 9**).

Die Züge (Typ 3 nach L. Berger)[12] hatten durchweg ebenfalls die Breite eines laters. Lediglich der hinterste Zug rechts und links mass statt 30 nur 15 cm. (1/2 römischer Fuss). Ein besonderes Problem bot der Raum zwischen den frontalen Teilen der Umgangsmauer und der ersten mit Sicherheit festgestellten Stützmauer: setzt man die Breite des ersten Zuges analog zur Breite des letzten (s. o.) ebenfalls mit 15 cm an, so wäre hier von der Fläche her Platz für zwei weitere Stützmauern rechts und links gewesen. Ihr Nachweis gelang jedoch nicht, obwohl ihr ursprüngliches Vorhandensein denkbar bleibt, zumal Teile des Ofens anscheinend intentionell abgetragen worden waren (s. u.).

Andernfalls wäre der Zwischenraum bis zu den ersten festgestellten Stützmauern entweder durch Gewölbe überbrückt (was technisch nicht unmöglich zu sein scheint, da dieser Raum in seiner Breite jener des Schürkanals entspricht, der ebenfalls überwölbt war), oder — beim Umbau des Ofens — einfach mit dem alten Schutt verfüllt worden.

Obschon der Ofenunterbau an einigen Stellen bis zu einer Höhe von 1,40 m erhalten war, konnte man keine Reste eines Rostes, bzw. des Bodens der Brennkammer feststellen. Stattdessen wurde der Ofen mit Schutt verfüllt. In den tieferen Schichten dieses Schuttes, wie auch im Ofen 2 selbst (bei seinem

Abb. 11: Ofen 3 — nach der Freilegung, Ansicht von S.
Sl. 11: Peć 3 posle iskopa, pogled sa juga.

Abbau), fanden sich ausschliesslich Ziegel mit Stempel *MLB*. Im worletzten Zug der westlichen Ofenseite fanden sich zusammenliegend ein fragmentiertes Sigillata-Schälchen und eine bronzene Bogenfibel (**Taf. 12**). Kennzeichnend und wichtig ist hierbei, dass auch die luftgetrockneten Ziegel aus den Stützmauern weiterhien nur zu dieser Ziegelei gehörende Stempel trugen. In der Baugrubenverfüllung des Ofens fanden sich übrigens keinerlei Spuren von Holzkohle oder anderem, in Ziegeleibetrieben vorwiegend zu erwartendem Material.

Deutlich war erkennbar, dass Teile des Ofens in dieser Osthälfte sekundär bis nahe an die Fundamente abgebaut worden waren (**Abb. 9**). Weitere Beschädigungen entstanden beim Bau jener Konstruktionen, als deren Reste die Objekte 1 und 2 zu gelten haben (auf **Taf. 8**, Kreis 1—2): halbkreisförmige Ziegellagen mit einem Diameter von je ca. 1,5 m. Beide Konstruktionen, aus deren Bereich Gefässfragmente stammen, dürfen nach Parallelen aus Xanten[13] als Reste von Säulenfundamenten zu deuten sein. Hier ist zu betonen, dass sich in den obersten Schichten des Schuttes, über dem Ofen 2, auch einige Ziegel mit dem Stempel der *Legio V Alauda* fanden.

Ofen 3

Der kleinere Ofen 3, nur teilweise erhalten, ist ebenfalls 1981 lokalisiert worden. Abmessungen und Konstruktionsart sind nur aus den verbliebenen Resten der Mündung, einer Seitenmauer, Teilen des Bodens und anhand der

Ausbruchgrube zu erschliessen (**Taf. 10**). Die Arbeitsgrube dieses Ofens war gleichzeitig die des Ofens 2, wobei Ofen 3 bei zwar paralleler Längsachse jedoch umgekehrt orientiert war, mit der Mündung also nach Norden (**Taf. 6**).

Nach Abmessungen und Typ unterscheidet sich Ofen 3 von beiden grossen Anlagen. Die Schwelle der Mündung z. B. wies, abweichend von der entsprechenden Mauer bei Ofen 2, keine Fuge auf, sondern war konstruktiv mit den Seitenmauern verbunden. In dieser Mauerschwelle fanden sich neben Ziegeln als Baumaterial auch grössere Fragmente von Tuff, von denen eines deutliche Bearbeitungsspuren zeigt, was sekundäre Verwendung belegt (**Taf. 13:** 3).

Die erhaltenen Teile der westlichen Seitenmauer zeigten, dass hier ebenfalls sowohl luftgetrocknete als auch gebrannte Ziegel zum Bau verwendet waren. Sie war mit einer relativen Höhe von 0,6 m am besten erhalten (bei der Mündung). Hier waren die luftgetrockneten Ziegel auf der Seite zum Schürkanal durch Hitzeeinwirkung bröckelig, während sie sich neben der Baugrubenböschung teilweise noch immer im Rohzustand befanden. Die Masse des Ofens dürften nach der Ausbruchgrube auf 4,60 × 2,40 m oder 15 × 8 römische Fuss zu schätzen sein (**Abb. 11**).

Der Boden des Ofens mit einer erhaltenen Länge von 2,20 m liess deutlich zwei Phasen erkennen. Ein erster Boden aus Ton mit eingebetteten Ziegelplatten lag auf der sandigen Sohle der Baugrube auf. Seine Oberkante befand

Abb. 12: Die Profile in der Arbeitsgrube des Ofenkomplexes 2/3.
Sl. 12: Preseci u radnoj jami kompleksa peći 2/3.

Abb. 13: Stempel *MLB.*
Sl. 13: Pečat *MLB.*

sich bei 40,47 m ü. NN, während die Oberkante eines zweiten, gleichartigen Bodens auf 40,55 m lag. In diesem zweiten, wie übrigens auch in der Ofenschwelle war je ein fragmentierter Ziegel mit Stempel der Legio V verbaut (**Taf. 16:** 1—2). Nach dem Befund dürfte Ofen 3 der Gruppe der Einkammeranlagen ohne Zungenmauern (Berger Typ F)[14] angehören. Zum Ofen gehörten wohl drei in seinem Schutt entdeckte Webgewichte und zwei Ziegelabstandhalter (**Taf. 13:** 1 und 2).

Die Arbeitsgrube vor den Öfen 2 und 3

Die gemeinsame Arbeitsgrube des Ofenkomplexes scheint zuerst allein für Ofen 2 angelegt worden zu sein. Sie hatte elyptischen Grundriss und öffnete sich nach NW, wo sie in die Zugangsrampe überging (**Taf. 6**). Die Sohle der Grube war mit einer lockeren Schicht aus Ziegelbruch bedeckt, deren Höhe der OK der Schwelle des Ofens 2 entsprach. Diese Schicht fehlte im Teil der Grube vor der Mündung des Ofens 3. Hier konnte an ihrer Stelle eine etwa 30 cm starke Tonlage mit einer Beimischung aus Holzkohle und Ziegelsplittern beobachtet werden (**Abb. 12**).

Nach einer offenbar intentionell aufgebrachten Lage aus mit Ziegelmehl, Holzkohle und Ziegelsplittern gemischtem Ton folgte in der Arbeitsgrube

Abb. 14: Stempel *L V SAB ML.*
Sl. 14: Pečat *L V SAB ML.*

40—60 m höher eine zweite Schuttschicht, aus der mehrere Ziegel mit Stempeln »MLB« und »LEGIO V« stammen. Wichtig scheint auch der Fund einer fragmentierten tegula mit dem Stempel *CLASIS* (**Taf. 16:** 6).

Die restlichen Funde aus der Ofengegend

Nordwestlich von Ofen 1, im auf 50 m Länge und 10 m Breite geöffneten Schnitt, wurden Spuren von wahrscheinlich nicht sehr solide gebauten Objekten nachgewiesen. Reste dieser Bauobjekte umschlossen viereckige Flächen; ihre tatsächlichen Dimensionen konnten nicht mit Sicherheit festgestellt werden (**Taf. 1**). Sie waren annähernd O—W, bzw: N—S orientiert, womit ihre Ausrichtung mit denen der Öfen übereinstimmte, und dergestalt verteilt, dass zwischen ihnen eine Art freien Durchgangs in O—W Richtung offengelassen war. Möglicherweise handelte es sich um Trockenschuppen oder Werkstätten, da in einigen Innenräumen auch Eisenwerkzeuge (Meissel) gefunden wurden. Zahlreiche Nägel sagen weiterhin aus, dass es sich um hölzerne Konstruktionen gehandelt haben muss, obwohl, bedingt durch die Bodeneigenschaften, Pfostenlöcher nicht festgestellt werden konnten. Zwei Tatsachen sprechen überzeugend für römerzeitliche Datierung. Einerseits benutzte man für die Substruktion dieser Objekte ausschliesslich fragmentierte römische Ziegel,[15] andererseits wurde

innerhalb der Konstruktionen und in deren Umkreis ausschliesslich römische Keramik gefunden. Aus Konstruktion 2 stammt eine Pinzette (**Taf. 11:** 3). Auch die Tatsache, dass die Baureste durchweg in einer Höhe von 41 m ü. NN errichtet waren, was zugleich der Höhe der besterhaltenen Teile der Öfen 1 und 2 entspricht, wird erwähnt.

Weitere Suchschnitte legten wir ca. 60 m SO von Ofen 1 (**Taf. 1**), an den Plätzen an, wo sich Oberflächenfunde zeigten. In einigen fanden sich mächtige Konzentrationen fragmentierter, mit römischer Keramik[16] vermengter Ziegel, wobei die irdene Ware nach Gose[17] an das Ende des 1. oder den Anfang des 2. Jh. u. Z. datiert werden kann. Die Ziegel zeigten mehrheitlich den Stempel »MLB«, von zwei anderen war der eine mit *L V R (Legio V Alauda* — **Taf. 15:** 6) gekennzeichnet, der andere dagegen stellt anscheinend eine Spielart des Stempls *MLB* dar, jedoch ohne den Buchstaben B. Er ist *M L* zu lesen (**Taf. 14:** 5). Aus einer flacheren Grube, etwa 5 m östlich von Ofen 1, stammt ferner ein fragmentierter Bronzedeckel, der als ein Beispiel für römische Dreharbeiten beachtenswert erscheint (**Taf. 11:** 1).

Römische eiserne Werkzeuge

Wie bereits erwähnt, wurden im Verlauf der Ausgrabungen auch mehrere Gegenstände aus Eisen gefunden. Hiervon waren am interessantesten zweifellos jene Werkzeuge, die sich nach ihrer Bestimmung unmittelbar mit der Ziegelproduktion. in Verbindung setzen lassen, wie z. B. die Kellen.

Eine kleine Kelle (**Taf. 11/1:** 1; **Abb. 17**) fand sich in der Zugangsrampe des Ofens 1. Dieses Werkzeug wurde aus einem Eisenstück geschmiedet. Seine Länge betrug nur 13 cm, und da es offenbar nicht fragmentiert zu sein scheint, kann man seine Masse für vollständig halten. Das Werkzeug besteht aus zwei deutlich unterschiedenen Teilen, einer Griffangel und einem Blatt.

Die Griffangel weist rechteckigen Querschnitt auf und endet in eine in etwa abgerundete Spitze. Ihre Länge beträgt 7 cm, woraus auf einen Griff aus organischem Material (Holz) gleicher Länge zu schliessen ist. Die Griffangel wurde geknickt, jedoch so, dass der umgebogene Teil nicht parallel mit dem Blatt liegt (wie das bei der Mehrheit der erhaltenen Beispiele der Fall ist),[18] sondern mit der Blattachse einen Winkel von 25° bildet.[19]

Überhaupt wirkt das Gerät ähnlich einer Spachtel, war also offenbar für unterschiedliche Arbeitsgänge verwendbar.

Das Blatt des Werkzeugs weist eine unregelmässig trapezoide Form auf, mit nahezu gerader Vorderkante. Obwohl nun das Werkzeug — blatt auf den ersten Blick auf eine Verwendung als Kelle hinweisen könnte, gibt es bei näherem Hinsehen doch auffällige Abweichungen. Abweichend von der rechten Kante ist die linke nahezu gerade. Mit Hilfe einer analytischen Zeichnung (**Taf. 11**/2: a u. b) bekommt man tatsächlich den Eindruck, als diente dieses Werkzeugblatt zwei unterschiedlichen Funktionsarten. Die symmetrische Nachzeichnung der linken Blattseite (**Taf. 11**/2: b) zeigt ausgesprochen konische Form, verjüngt sich in Richtung zum Angelpunkt und erinnert somit in der Tat an die Form einer Spachtel. Das erklärt auch die gewinkelte Form der Griffangel.

Abb. 15: Barfußabdruck auf einer Ziegelplatte.
Sl. 15: Otisak stopala na opeci.

Für eine spezielle Verwendung der linken Seite des Gerätes spricht auch die Tatsache, dass die Blattachse von der Griff- bzw. Angelachse eine Abweichung von 11° hat, wodurch eine freiere Lage der Hand bei der Verwendung des Werkzeugs ermöglicht wird. Aus der Tatsache, dass diese kleine Kelle in der Zugangsrampe eines neu errichteten, dann aber nicht benutzten Ofen lag, sind folgende Schlussfolgerungen zu ziehen:

a) das Werkzeug wurde beim Bau des Ofens verwendet. Es diente dazu, die gebrannten Ziegel mit Lehm zu verbinden;

b) der Ofen wurde von den Fachleuten der Ziegelei errichtet.

Daraus ist zu schliessen, dass ein solches Werkzeug in Ziegeleibetrieben dieser Zeit allgemein in Gebrauch war.

Aus den gleichen Grabungen stammt noch das Fragment eines Griffes mit rechteckigem Querschnitt. Der Griff (**Taf. 11**/1: 2) endet in einer rundgeschmiedeten Scheibe. Auf Grund der bekannten Parallelen[21] könnte es sich auch hier um die Griffangel einer weiteren Kelle handeln. Da der Fund in rein römischen Schichten lag, sei er hier erwähnt.

Zwei weitere Eisengeräte sind der Gattung der Meissel zuzuordnen. Das erste Exemplar (**Taf. 11**/1: 3) wurde im Bereich der Trockenschuppen gefunden. Der Meisselkopf ist nicht erhalten. Die erhaltene Länge des Fundes ist 19,5 cm. Der Meissel weist rechteckigen Querschnitt auf, seine Schneide hat

eine Breite von 1,7 cm und ist asymmetrisch, d. h. sie weicht von der Achsrichtung des Werkzeugs ab.

Obwohl der Schneidenteil nach seinem Querschnitt dem von Meisseln entspricht, dürfte es sich aufgrund der Abweichung der Schneide eher um einen Stechbeitel handeln.[22]

Der zweite Meissel (**Taf. 11**/1: 4; **Abb. 18**) gehört zu jenen Werkzeugen, die bei der Steinbearbeitung verwendet wurden.[23] Es handelt sich um einen verhältnismässig gut erhaltenen Spitzmeissel von 20 cm Länge. Die Stossfläche hat quadratische Form mit Seiten von 5 cm. Der Meisselkopf mit seiner Stärke von 2 cm geht schräg in den Meisselkörper mit seinem quadratischen Querschnitt über. In seinem unteren Teil geht der ausgeprägt quadratische in einen runden Querschnitt über und endet in einer Spitze.[24]

Aus dem Werkstattbereich stammen ferner noch zwei kleine Gegenstände, die als Ambosse gedeutet werden können. Der erste (**Taf. 11**/1: 5) wurde zusammen mit dem Meissel gefunden. Er hat T-Form und einen Körper mit rechteckigem Querschnitt und polygonalem Kopf. Die erhaltene Länge des Gerätes ist 10,8 cm, wobei die Kopfdimensionen 3,5 × 1 × 0,8 cm. sind.[25]

Der zweite Amboss (**Taff. 11**/1: 6) hat L-Form. Er ist völlig erhalten und 9 cm lang. Davon entfallen 7 cm auf die Länge des Körpers. Der trapezoide Kopf hat eine Maximalbreite von 2,7 cm und eine Länge von 4,5 cm. Der Amboss wurde als Ganzes aus einem dreieckigen Eisenstück mit rechteckigem

Abb. 16: Gruppenfund aus Ofen 2. M = 1 : 1.
Sl. 16: Skupni nalaz iz peći 2. M = 1 : 1.

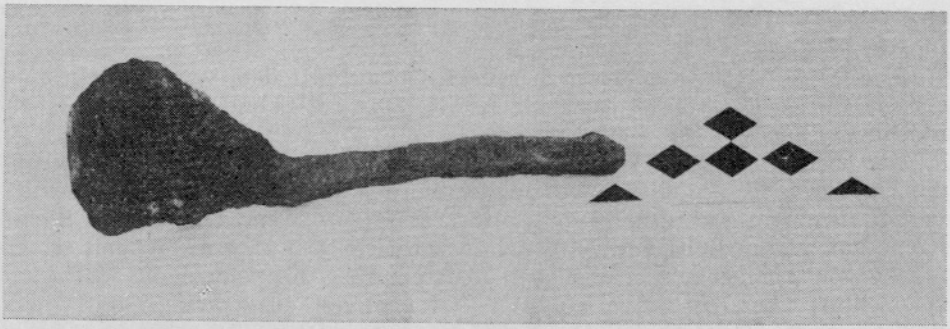

Abb. 17: Kelle.
Sl. 17: Zidarska žlica.

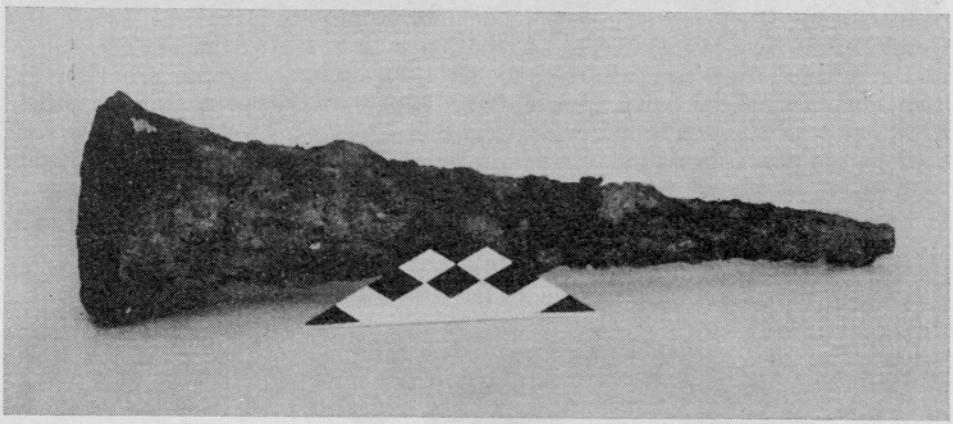

Abb. 18: Spitzmeißel.
Sl. 18: Šiljasto dleto.

Querschnitt ausgeschmiedet. Auffällig ist, dass der Kopf im Verhältnis zum Steckteil einen Winkel von 120° bildet.[26]

Zum Schluss bleibt noch festzustellen, dass in der *MLB* — Ziegelei nicht nur Maurerwerkzeuge, sondern auch Schmiede- und Steinmetzgeräte verwendet wurden. Dies mag zu neuen Vorstellungen über die Tätigkeiten im Rahmen einer römischen Ziegelei aus der Zeit des 1. Jh. in der Provinz Germania Inferior führen.

Die Ziegel, die Ziegelstempel und die übrigen Zeichen

Bei der Freilegung und beim Abbau des Ofens 1 wurden *tegulae, tegulae mamatae, lateres, imbrices* und Ziegel mit Putzrauhungsmuster festgestellt.

Die tegulae zeigten überwiegend trapezoide Form, wobei ihre Länge zwischen 55 und 48,5 cm, ihre Breite zwischen 43 und 32/36 cm schwankt. Die

Höhe variiert von 2 bis 4 cm. Die unregelmässigen Masse der lateres liegen zwischen 45—43 cm Länge, 32—29,5 cm Breite und 6,8—4 cm Höhe. Andere Ziegeltypen fanden sich nur in Fragmenten.

Die Ziegelmasse aus dem Ofenkomplex (Öfen 2 und 3) zeigen einige Abweichungen von denen aus dem Bereich von Ofen 1. So fehlt den tegulae die betont trapezoide Form, ihre Masse sind bei einer Länge von 52, einer Breite von 36 und einer Höhe von 4—3 cm wesentlich eindeutiger. Die lateres dagegen haben unterschiedliche Masse: ihre Länge schwankt zwischen 44,5 und 40 cm, ihre Breite zwischen 29 und 26,5 cm, ihre Höhe zwischen 6 und 2,8 cm. Ein einziger Keilziegel mit den Massen 42 × 32 × 10 cm stammt ebenfalls aus dem Ofenkomplex.

Insgesamt wurden 417 gestempelte Ziegel geborgen. Von diesen trugen 302 (davon 119 ganz erhaltene) den Stempel »MLB« (**Abb. 13**). 25 Mal wurden mit Sicherheit Militärstempel identifiziert, davon dreimal »CLASIS«, 20 mal Legio V und je einmal Leg. XXI Rapax und Leg. I Minervia.

Die Stempelformen *ML* und *AB* gehören, unseres Erachtens, zu einem Übergangstyp.

88 Stempelreste waren aufgrund von Beschädigungen unlesbar.

Aufgrund der grossen Zahl gut erhaltener Exemplare lässt sich der Stempel *MLB* in vier Typen einteilen (**Taf. 14**).

Die erste Gruppe bilden Stempel, bei denen die Buchstaben nicht durch Interpunktionszeichen getrennt sind. Die zweite setzt sich zusammen aus Stempeln, bei denen zwischen den Buchstaben *M* und *L* ein dreieckförmiger Abdruck eingefügt wurde. Den dritten Typ bilden Stempel mit je einem Trennungszeichen vor und nach dem Buchstaben *L* und eine vierte Gruppe stellen jene Stempel dar, bei denen vor und nach dem Buchstaben *L* statt des Dreiecks ein Punkt gesetzt wurde. Auf einer fragmentierten tegula war der Stempel dieses Typs zweimal eingedrückt.

Bedeutsam scheint die Analyse der Militärstempel, vor allem jener der Legio V, wobei bei insgesamt 20 sicheren Exemplaren 15 Varianten zu unterscheiden sind (**Taf. 15:** 2—7; **16:** 1—5 und **17:** 2—4). Neun von diesen 15 haben ein rechteckiges Feld, eines hat trapezoide Form, während vier als Modifikationen von tabulae ansatae aufzufassen sind. Bei einem Stempel kann wegen Beschädigungen dessen Form nicht exakt erkannt werden.

Zweizeilige Stempelformen erscheinen nur in drei Fällen (**Taf. 15:** 2; **16:** 5 und 7). Inschriften mit Ligatur sind mit 7 Fällen verhältnismässig häufig Trotz der zahlreichen Varianten der Stempel der Legio V konnten nur für die Spielart *L V AV* (**Taf. 16:** 3) direkte Parallelen in Vetera gefunden werden.[27]

Der wichtigste Fund unter den Stempeln der Legio V war jedoch ein Exemplar, das aus der Arbeitsgrube des Ofenkomplexes 2/3 stammt. Es handelt sich hier um ein rechteckiges, in zwei Zonen geteiltes Feld, dessen obere Zeile als *L(egionis) V* zu lesen ist. Die untere lautete *SAB ML* (**Taf. 15:** 2; **Abb. 14**). Parallelen hierzu scheinen nicht publiziert zu sein.

Militärstempel des Typs *CLASIS* tauchten in zwei Varianten auf, davon einmal unbeschädigt (**Taf. 17:** 1). Der zweite Stempel, im Grunde dem ersten ähnlich (**Taf. 16:** 6), beweist, dass die Kennzeichnung in beiden Fällen ohne weitere Attribute erscheint, wie das anhand fragmentierter Funde aus Novaesium bereits angenommen wurde.[28]

Neben Stempeln wurden auf den Ziegeln drei weitere Zeichenarten festgestellt: Wischzeichnungen, mit Fingern eingedrückte Buchstaben sowie mit einem festen Gegenstand ausgeführte Symbole:

Die Wischzeichnungen sind fast ausnahmslos kurvolinear und mit einem, zwei oder drei Fingern überstrichen worden (**Taf. 15:** 1).

Mit Fingern eingedrückte Buchstaben wurden ausschliesslich an Kanten von tegulae festgestellt und zwar als *F, L, N, T.* Sie treten manchmal auch zusammen auf der gleichen tegula auf (**Taf. 18**).

Mit einem festen Gegenstand ausgeführte Zeichen wurden nur an Stirnseiten von tegulae und zwar in Form der Zahlen I, II, X und XX festgestellt. Sowohl diese Zeichen als auch die vorher erwähnten sind vor dem Brand ausgeführt (**Taf. 18**).

Ähnlich wie an anderen Fundstellen wurden auch auf den Ziegeln in Feldkassel Abdrücke von Schuhsohlen und Barfussabdrücke, (**Abb. 15**), ebenso wie eine Vielzahl von Pfotenabdrücken, überwiegend Spuren von Caniden und Feliden, beobachtet.

Die stratigraphischen Verhältnisse der Befunde und ihre Datierung

Die Ausgrabungen der Jahre 1980 und 1981 haben in Köln-Feldkassel eine römische Offizina nachgewiesen, die mit dem Stempel *MLB* signierte.[29]

Hierbei wurden Details beobachtet, die eine relative Datierung der Befunde ermöglichten, welche die Entwicklungsgeschichte dieser Ziegelei im Norden Kölns klären helfen.

Als älteste Anlage ist Ofen 2 zu bezeichnen, aus dessen Resten auf eine längere Betriebszeit über mehrere Phasen hinweg zu schliessen war. Die Tatsache, dass auf den vermauerten Ziegeln des Ofens 2 andere Stempel ausser *MLB* fehlten und dass ferner luftgetrocknete Ziegel identisch signiert waren, beweist u. E. mit wünschenswerter Klarheit die Herstellung des Baumaterials auch für den Ofen 1 (Kampagne 1980) in Feldkassel selbst.

Stratigraphisch mit Sicherheit jünger als Ofen 2 und typologisch völlig verschieden erwies sich Ofen 3 des gleichen Komplexes. Es fällt hierbei auf, dass weder in seinen Mauern noch in dem ihm zugehörigen Schnitt auch nur ein einziger Ziegel mit dem Stempel *MLB* gefunden wurde. Stattdessen stammen aus seiner Bausubstanz zwei unterschiedliche Typen der *Legio V Alauda.* Der spätere Bau dieses Ofens als des Ofens 2 ist durch die mit Holzkohle und Ziegelsplittern kontaminierten Erdschichten unter der Ofenmündung erwiesen. Daraus folgt, dass auch die Arbeitsgrube bei Ofen 3 weiterhin benutzt wurde. Unsicher bleibt die Zugehörigkeit des Tonbeckens (s. o.) zu Ofen 2 oder Ofen 3.

Komplizierter ist jedoch das Problem der relativchronologischen Einordnung von Ofen 1. Hinweise waren hier nur aus der Verteilung der Ziegelstempel oder aus der Füllung der Arbeitsgrube zu gewinnen. Trotz unterschiedlicher Bauweise ergaben sich gewisse Ähnlichkeiten mit Ofen 2, vor allem was die nahezu gleiche Lage der beiden, aber auch die vergleichbaren Kapazitäten sowie die identischen Masse der Grundrissflächen ihrer Brenn-

kammern anbelangt. Als weitere Übereinstimmung ist zu werten, dass in den beiden Öfen ausschliesslich Ziegel mit dem Stempel »MLB« erscheinen. Lediglich im Zug XVIII fand sich ein Stempel *CLASIS*, der nach allen Beobachtungen zufällig dort hineingeraten war. Der zweite Stempel *CLASIS* stammt aus der gemeinsamen Arbeitsgrube der Öfen 2 und 3 und hat somit keine datierende Bedeutung.

Wichtig ist schliesslich die Beobachtung, dass die mit dem Stempel der *Legio V Alauda* versehenen Ziegel aus der Füllung der zu Ofen 1 gehörenden Arbeitsgrube stammen.

Nach allen diesen Befunden dürfte Ofen 1 nach Ofen 2 und vor Ofen 3 errichtet worden sein. Zu einer ähnlichen Schlussfolgerung könnte man gelangen, betrachtet man die Entwicklung des Stempeltyps der *MLB*-Formen über Zwischentypen bis hin zu den Stempeln der *Legio V Alauda*, wie sie anhand der Funde nun möglich ist.

Als Beginn der typologischen Reihe müsste man, allein schon aufgrund der stratigraphischen Verhältnisse zwischen dem Ofen 2 und 3 (wodurch *MLB* sich als älter als *Legio V Alauda* erweist) vor allem die zahlreich vertretenen *MLB*-Stempel ansetzen.

Als weiteres Kettenglied stellt sich zweifellos die Inschrift *BAS* aus der Arbeitsgrube des Ofens 1 dar. Die Stempel *ML* und *AB*, im Laufe der Ausgrabung geborgen, liessen ferner auf einen weiteren Stempel hoffen, der als *Missing Link* die direkte Verbindung von *MLB* zu Legio V herstellen könnte. Durch die Entdeckung des Stempels *L V SAB ML* erwies sich diese Erwartung als begründet. Aufgrund der Steininschrift *BAS* (**Taf. 14:** 7) lesen wir den Stempel als *L V ML BAS*, denn die Analyse der Masse und der Form der Buchstaben auf diesem Stempelabdruck deuten auf Unwissenheit des Stempelschneiders hin, dem offenbar in unterem Teil des Stempelfeldes *littera retrograviva* als Fehler unterliefen (**Taf. 15:** 2; **Abb. 14**). Ein Stempel dieses Typs mit Namen der Legion und dem Kürzel *BAS* ist keine Ausnahme, wie es die späteren Ziegelstempel der *Legio VI Victrix* mit dem Attribut *BAS* belegen.[30] Freilich muss man hier noch einige weitere Erscheinungen im epigraphischen Material Niedergermaniens, vor allem die zweizeiligen Ziegelstempel der Tegularia Transrhenena heranziehen, unter denen sich Zeichen der Bautruppen der *Leg. I* und *X* befinden. In beiden Fällen werden diese als *MILES LEGIONIS* bezeichnet; *M(iles) L(egionis) T M(inerviae) und M(iles) L(egionis) T.*[31] Diese Beispiele, wie auch der Stempel des Übergangstyps *ML* legen nahe, den ersten Teil des Stempels *MLB* als *M(iles) L(egionis)* aufzulösen. Nimmt man den in Feldkassel gefundenen Inschriftenrest (**Taf. 14:** 7) hinzu, so wäre *MLB* mit hoher Wahrscheinlichkeit als *M(iles) L(egionis) B(as . . .)* zu lesen.

Was die Bedeutung des Kürzels *BAS* anbelangt, so könnten die anderen Ziegelstempel der *Legio V* weiterhelfen, nicht zuletzt auch unser zweiter Stempel des Übergangstyps *VB*. Für diesen liegt die nächste Parallele aus *Castra Vetera* vor, wo Stempel *L V B* auftreten.[32] Weitere instruktive Anhaltspunkte sollte man möglicherweise bei den Stempeln *Legio V BLAESI* und *LEGIO V BLAESC* suchen, die ebenfalls in Xanten und Vetera gefunden worden sind.[33] Trotz fehlender unmittelbarer Parallelen zwischen einigen Stempelgruppen der *Legio V* aus Köln-Feldkassel und solchen aus Vetera ist zu folgern, dass man in der Abkürzung *BAS* bei unserem Stempel *L V ML BAS* ein Kürzel für

einen zur Zeit noch unbekannten Begriff bzw. Namen sehen sollte, der im ersten und zu Anfang des 2. Jh. u. Z. in enger Beziehung zum römischen Heer Niedergermaniens stand.

Die absoluten Daten für die während der Grabungen 1980/6 und 1981/12 entdeckten Öfen aus dem Gebiet der *MLB*-Ziegelei in Feldkassel ergeben sich einerseits aus der Verteilung der Stempel der *Legio V.* Die Tatsache, dass diese Stempel erst nach 41 u. Z. in Germanien erscheinen, macht dieses Jahr zum Ausgangspunkt für genauere Datierungen einzelner Befunde. Für Ofen 2 ist dies ein *Terminus ante quem,* da aus seiner Konstruktion nur *MLB*-Ziegel stammen.

Für die Öfen 1 und 3 ist das angegebene Jahr 41 u. Z. ein *Terminus post quem,* da in beiden Ziegel der schon bekannten Militärproduktion verbaut worden sind.

Eine zweite für die Datierung wichtige Gruppe sind die Kleinfunde, da sie die Zeitbestimmung durch die Militärziegel nicht nur bestätigen, sondern auch einen unerwartet frühen Horizont für den Ofen 2 und damit die frühere Phase der *MLB*-Ziegelei nahelegen. Der Gruppenfund einer Fibel zusammen mit dem TS-Schälchen Typ Dragendorff 24/25 (**Taf. 12; Abb. 16**) im Zug des Ofens 2 verlegt die Datierung dieses Befundes, wenn nicht in augustäische, so doch wenigstens in tiberische Zeit.[34]

Ofen 1 wurde nicht nur durch die Bogenfibel aus einer Zugangsrampe in das 1. Jh. datiert,[35] sondern noch mehr durch das Fragment eines TN-Gefässes mit horizontalem Rand. Dieser Rand, kennzeichnend für claudische Zeit,[36] verbaut in Mauer 9, liefert absolut sicher einen *terminus ante quem non,* wodurch er die stratigraphischen Verhältnisse zwischen den Öfen 1 und 2 bestätigt.

Einige Bemerkungen zur Bauweise der Ziegelbrennöfen aus Köln im Vergleich mit den Befunden in Jugoslawien

Die Funde von Köln-Feldkassel warfen auch die Frage auf, ob die bautechnologischen Traditionen der Ziegelbrennöfen im Bereich der nördlichen Grenzregionen in der Zeit der Zugehörigkeit zum römischen Reich Veränderungen unterworfen waren oder nicht. Stichprobenartig wählten wir hierzu Beispiele aus Jugoslawien aus, vor allem da die römischen Provinzen auf heutigem jugoslawischem Territorium mehr oder weniger ständig unter Militärbesetzung waren. Bei Versuchen, tiefer in diese Problematik einzudringen, stiessen wir aber auf zwei Probleme. Vor allem standen wir der Tatsache gegenüber, dass die Zahl der entdeckten Öfen relativ geringer ist,[37] wobei jene Befunde, die mit Sicherheit den Ziegelbrennereien zuzuschreiben sind, fast eine Ausnahme darzustellen scheinen. Vielmehr handelt es sich um grosse Produktionszentren für Keramik oder sogar um Einzelbefunde unsicherer Deutung.[38] Ein Teil dieser Ausgrabungen ist zudem noch unveröffentlicht und muss folglich ausserhalb der Betrachtung bleiben.[39] So kann man gegenwärtig als Vergleich nur die Befunde aus Poetovio (Ptuj) heranziehen. Sie sind von Interesse einerseits wegen der technologischen Parallelen, andererseits aufgrund der Tatsache, dass die Öfen von Poetovio nach den Ziegelstempeln einer Pri-

vatziegelei des II.—III. Jh. zugeschrieben wurden.[40] Nach ihrer Grundkonstruktion entsprechen die Öfen aus Poetovio am besten unserem Ofen Nr. 2, sind jedoch kleiner und dazu auch von unregelmässigerer Bauweise. Zudem sind bei den Ausgrabungen in Köln-Feldkassel keine Ziegel gefunden worden, die eine den Befunden aus Poetovio und Sarajevo[41] vergleichbare Konstruktion der Rostra bezeugen, wobei jedoch im Auge zu behalten ist, dass der Erhaltungszustand von Ofen 2 nicht gut genug war, dass man nähere Einzelheiten zur Konstruktion seiner Rostra hätte erfahren können.

Die Suche nach vergleichbaren Befunden in Jugoslawien führt schliesslich zu einem Ofen aus Velika Vas bei Drnovo,[42] der in etwa unserem Ofen 3, entsprechen dürfte. Neben Ähnlichkeiten hinsichtlich der Konstruktion, die in beiden Fällen nur aus den Resten der Brennkammer bestand, fällt auf, dass in Feldkassel im Brauschutt des Ofens 3 Webgewichte und Ziegelabstandhalter, in Drnovo hingegen mehrere Tubuli gefunden wurden. Dies führt zur Schlussfolgerung, dass in Ziegeleibetrieben auch Nebenerzeugnisse hergestellt worden sein können.

Andere bisher publizierte Öfen vorzüglich ovalen oder rechteckigen Grundrisses, jedoch in kleineren Massen, sind in der Regel Töpfereibetrieben zugeschrieben worden. Sie wurden daher hier nicht als Vergleich herangezogen.

Schlussbemerkungen

Aus den Ergebnissen der Ausgrabungen 1980 und 1981 ist zu schliessen, dass das Gebiet auf dem linken Rheinufer im Bereich zwischen der *CCAA* und *DURNOMAGNUS* schon zu Beginn des zweiten Drittels des 1. Jh. u. Z. zum Militärgebiet gehörte. Hierdurch ergänzt sich das Bild, das Rüger[43] zum Militärland zu Beginn des Prinzipats entwarf, und die Ergebnisse der Ausgrabungen in der Militärziegelei von Dormagen[44] werden in willkommener Weise bereichert.

Die Ergebnisse der Untersuchungen in Köln-Feldkassel zeigen, dass das Territorium der *CCAA* kleiner gewesen ist als oft angenommen, da schon in einer Entfernung von ca. 10 km (genau zwischen Dormagen und Köln) die zweifellos unter Militärkontrolle stehende *MLB*-Ziegelei produzierte. Der *MLB* Stempel, bisher als »Stempel einer privaten römischen Ziegelei« gedeutet, ist wohl als *M(iles) L(egionis) BAS* zu lesen.

Die Feldkasseler *MLB*-Ziegelei lieferte wohl Baumaterial für die öffentlichen Bauten von Köln, Neuss und Asberg.[45] Dabei ist wichtig, dass der zeitliche Ansatz der Funde aus Asberg mit unserer Datierung des Ofens 1 übereinstimmt und somit die Tätigkeit der *MLB*-Offizina auch während der claudischen Zeit nahelegt.[46] Das gleichzeitige Auftreten von *MLB*-Stempeln und Ziegelstempeln *CLASIS* in Feldkassel ist auch aus Neuss bekannt, jedoch erbrachte Feldkassel neue Elemente für die Typologie der Ziegelstempel der römischen Flotte am Rhein.[47]

Die Ziegelstempel der Legio V aus Feldkassel, obwohl in Details verschieden, weisen zweifellos Zusammenhänge mit entsprechenden Stempeln aus Castra Vetera auf, wodurch der Bau des Castrums in Fürstenberg mit der Tätig-

keit der Legio V im Gebiet der *MLB*-Ziegelei in zeitliche Korrelation gebracht werden darf.

Wie Ziegelstempel der Legionen *XXI RAPAX* und *I MINERVIA* zeigen, blieb das Ziegeleigebiet in und um Feldkassel auch in der zweiten Phase des Prinzipats[48] weiterhin im militärisch verwalteten Gebiet.

Schlussendlich, wie die Beispiele aus Jugoslawien zeigen, glauben wir, dass es mit der Zeit nicht nur zu kleineren Änderungen in der Bauweise der Ziegelbrennöfen kam, sondern dass die Privatbetriebe sowohl eine kleinere Produktionskapazität als auch weniger qualifizierte Ofenkonstrukteure als die Militärziegeleien besassen.

Bildquellen

Abb. 1—6: Bildarchiv des RGM-Köln
Abb. 9 u. 10: Rheinisches Bildarchiv Nr. 181854 und 181856
Abb. 7, 8, 11—18: Privatarchiv der Verf.

[1] H. Hellenkemper, Oppidum und Legionslager in Köln, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 13, 1972/73, 59 ff.

[2] G. Müller, *Ausgrabungen in Dormagen* 1963—77; (1979), 12.

[3] L. Berger, *Ausgrabungen in Augst III, Ein römischer Ziegelbrennofen bei Kaiseraugst;* Stiftung Pro Augusta Raurica, (1969), 3 ff.

[4] W. Lung, Vor- und frühgeschichtliche Funde im Norden Kölns; *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 8, 1965/66.

[5] E. M. Spiegel, *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern,* Band 37, 1. Köln I, 1 (1979), 177 ff.

[6] Ebd. S. 179.

[7] Ich möchte hier vor allem dem wissenschaftlichen Mitarbeiter, Dipl. Archäol. S. Valović für seine Hilfe bei den Ausgrabungen und der nachträglichen Auswertung herzlich danken. Den Grabungstechnikern H. Eisen, E. Schmidt und U. Karas, die ihre technischen Grabungsaufgaben voll befriedigend durchführten, möchte ich ebenfalls meinen Dank aussprechen. Den Facharbeitern aus Maastricht, besonderes dem Vorarbeiter G. van der Booren und seinen Helfern Gebrüder Vlanssen sei für ausgezeichnete Arbeit, ohne Rücksicht auf die teilweise auch schlechten klimatischen Bedingungen, herzlich gedankt.

Für Hilfe bei der Zeichenarbeit danke ich A. Scholten-Pi, H. Stöcker, B. Prokop und St. Schwyter (RGM-Köln). Die schnelle Inventarisierung der Funde verdanke ich Dr. P. Noelke und seinen Mitarbeitern (RGM-Köln). Ohne J. G. Deckers, Köln, wären die Grabungen, die im Jahre 1980 unter W. Meier-Arendt, jetzt Frankfurt/M., begonnen wurden, sicher nicht befriedigend zu Ende gebracht worden. Für die sprachliche Korrektur meines deutschen Textes gilt W. Meier-Arendt, Frankfurt/M., besonderer Dank.

[8] An dieser Stelle möchten wir vor allem auf zwei nebeneinander entdeckte Bestattungen hinweisen, das Körpergrab eines Menschen und ein Pferdegrab. Da das Pferd ohne Kopf, stattdessen mit den Schädelresten eines Hundes auf der rechten Schulter beigesetzt wurde, ist der ganze Komplex als Beispiel für die auch sonst gut bekannten Pferdebestattungen anzusehen. Aufgrund einer Riemenschnalle aus Bronze ist der Befund, nach Aussage von H. Steuer, früher Köln, etwa in des 12. Jh. zu datieren.

[9] Über vorgeschichtliche Fundplätze in Köln und Umgebung siehe W. Meier-Arendt, Vorgeschichtliche Besiedlung im Stadtgebiet von Köln. In: *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern,* Band 37, 1. Köln I, 1 (1979), 17 ff.

[10] Der Kreis ist hier und künftig in 400^0 geteilt.

[11] G. Müller, *a. a. O.* (1979), 7. Taf. 7.

[12] L. Berger, *a. a. O.* (1969), 19. Abb. 4, 3.

[13] H. H. Wegner, *Neue archäologische Befunde aus der römischen Legionsziegelei bei Xanten. Colonia Ulpia Traiana* 3. *Arbeitsbericht zu den Grabungen und Rekonstruktionen.* Rheinisches Landesmu-

seum Bonn. (1978), f. ff. 57—59. Abb. 58/59.

[14] L. Berger, *a. a. O.* (1969), f. ff. 28—30.

[15] Hier fanden sich folgende Stempel, die jedoch nie zusammen in einer Konstruktion auftreten: *MLB, Legio XXI Rapax, Legio V LF, LTM* (Taf. 17: 2, 5, 6).

[16] Die Publikation der Keramik wird M. Riedel (RGM-Köln) übernehmen.

[17] E. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland.* Beihefte der Bonner Jahrbücher Band 1 (1976).

[18] W. Gaitzsch, *Eiserne römische Werkzeuge.* BAR International Series 78 (1980) 138.

[19] Hier handelt es sich ebenfalls um eine Kreisteilung von 400°; ein identisches Abweichungsbeispiel ist bei einer Kelle aus Fischen zu bemerken. Siehe: W. Gaitzsch, *a. a. O.* (1980), 337, Taf. 57, 256.

[20] Ebd. S. 17.

[21] Die Griffangeln einiger Kellen aus Aquileia mit sowohl rundlichem als auch mit rechtwinkligem Querschnitt enden auf ähnliche Weise mit der Knaufplatte. Siehe: W. Gaitzsch, *a. a. O.* (1980), Taf. 28, 141, S. 357, u. 364, Taf. 40, 193.

[22] Meissel dieses Typs sind auch aus Niederbieber bekannt. Siehe: W. Gaitzsch, *a. a. O.* (1980), 367, Taf. 45, 210.

[23] Ebd. S. 162.

[24] Interessanterweise fanden sich vierkantige Spitzmeissel auch in Niederbieber. Siehe: W. Gaitzsch. *a. a. O.* (1980), 367, Taf. 45, 214.

[25] Derartige Ambosse sind auch in der spätrepublikanischen Zeit zu finden, z. B. in Pompeji selbst. Siehe: W. Gaitzsch, a. a. O. (1980), 240, 341, Taf. 1. 1.

[26] Die »L«-förmigen Ambosse — sog. »Daumen« — sind auch aus Pompeji bekannt. W. Gaitzsch, *a. a. O.* (1980), 341, Taf. 1. 4; aber auch aus Monreal. Ebd. 377—8, Taf. 58, 288.

[27] *CIL* 13/6, Nr. 12 147. 24.

[28] G. Müller, (Anm. 11).

[29] N. Ljamić-Valović, *Ein römischer Ziegelbrennofen in Köln—Feldkassel. Ein Vortrag auf der Tagung des Süd- und Westdeutschen Verbandes für Altertumsforschung,* Basel 1980 (im Manuskript).

[30] *CIL* 13/6, Nr. 12 159; *CIL* 13/2, Nr. 8 600.

[31] *CIL* 13/6, 129, Nr. 12, 13.

[32] Ebd. Nr. 12 147. 12.

[33] Ebd. S. 14/15, Typ 33, 34.

[34] E. Gose, *a. a. O.* (1976), 10, Abb. 56; T. Bechert, *Römische Fibeln des 1. u. 2. Jahrhunderts n. Chr.* Funde aus Asciburgium, Heft 1, (1973), 19 f. Taf. 28 Nr. 255.

[35] T. Bechert, *a. a. O.* (1973), Taf. 27 Nr. 240.

[36] E. Gose, *a. a. O.* (1976), 24 ff.

[37] Den besten Überblick über die Befunde sowohl bei Ziegelbrenn- als auch bei Keramiköfen gibt zur Zeit Ninina Cuomo di Caprio in der Zeitschrift *Rivista di Archeologia,* 5, 1981, 57 ff. und 6, 1982, 85 ff.

[38] Einen Überblick über die Befunde mit den Literaturnachweisen bis 1959 gibt am besten A. Smodič in »Dve rimski keramični peči iz Ptuja«. *Arheološki vestnik* 9—10, 1958—59, 39 ff.

[39] Wir denken vor allem an den Ofenkomplex in Sirmium (Sremska Mitrovica), ferner aus Stalać und auch aus Lychnidos. Hier ist auch der neuentdeckte Ofen in Čukojevac bei Kraljevo zu nennen, dessen Publikation Verf. vorbereitet.

[40] Zorka Šubic, Kompleks rimskih opekarskih peči v Ptuju, *Arheološki vestnik* 19, (1968), 455 ff.

[41] V. Radimský, Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH* (1896), 109 ff.

[42] Peter Petru u. a., Poročilo o raziskovanjih suburbanih predelov Neviodunuma v letih 1960—63, *Arheološki vestnik* 17, (1966), 469 ff.

[43] Ch. B. Rüger, *Germania Inferior, Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit,* (1968).

[44] G. Müller, *Durnomagnus — Das römische Dormagen,* (1979), 17 ff.

[45] *CIL* 13/6, 12 903, 12 904, 12 905.

[46] T. Bechert, *The Roman Military Settlement of Asciburgium. Topography and Chronology;* Roman Frontier Studies 1979 12, Part 2, 508. BAR International Series 71 (ii) 1980.

[47] CIL 13/6, 12 563; C. Koenen, Beschreibung von Novaesium, *Bonner Jahrbücher* 111/112, (1904), 211. H. Lehner, Die Einzelfunde von Novaesium, *Bonner Jahrbücher* 111/112, (1904), 304, Taf. 21. Interessanterweise fanden sich Stempel dieses Typs bis jezt in Köln — Alteburg nicht.

[48] Ch. B. Rüger, *a. a. O.* (1968), 59 f.

CIGLARSKE PEĆI RIMSKE CIGLANE »MLB« NA LOKALITETU FELDKASSEL U KÖLNU — REZULTATI ISKOPAVANJA U G. 1980 I 1981

Sažetak

U neposrednoj blizini nekadašnje Kolonije Klaudije Are Agripinensis — današnjeg Kölna, u toku 1980 i 1981 god. izvršeno je sistematsko arheološko iskopavanje na lokalitetu Feldkassel. U toku dvogodišnje kampanje otvoreno je 5000 m². Na ovoj površini otkriven je kompleks od tri ciglarske peći kojima je zajednička karakteristika da su sve sadržale cigle sa pečatom *MLB*.

Osim tri peći, ovom kompleksu pripada još i jedan bazen za mešanje gline od koje je pravljena cigla i deo koji pruža indicije da je služio kao mesto za držanje alata — neka vrsta šupe. Ovu indiciju potvrdjuje veći broj gvozdenih eksera i nekoliko pronadjenih alatki.

Na lokalitetu je takodje potvrdjen i veći broj cigli koje na sebi nose pečat *Legio V Alauda* i par cigli sa pečatom *Classis*. Još dve cigle sa pečatom *XXI Rapax* i *Legio I Minervia* pripadaju ovom kompleksu.

Veliki broj cigli sa pečatom *MLB* omogućio je istraživaču da sve pečate svrsta u četiri osnovne grupe.

Prvu grupu čine pečati bez znaka interpunkcije izmedju slova;

drugu grupu čine pečati kod kojih se izmedju slova *M* i *L* nalazi trougaona aplikacija;

treću grupu čine pečati kod kojih se izmedju slova *MLB* nalazi neka vrsta interpunkcije, i najzad,

četvrtu vrstu čine pečati koji izmedju slova *MLB* imaju kao interpunkciju krug.

U toku iskopavanja pronadjen je veliki broj keramičkih ulomaka koji se mogu datovati u kraj prvog ili početak drugog veka naše ere. Za datovanje je takodje značajan nalaz jedne male činije od terre sigillate (Drag. 24/25) nadjene zajedno sa lučnom fibulom. Ovoja nalaz sigurno možemo datovati u augustovsko-klaudijevski period.

Pokretnim nalazima sa ovog lokaliteta takodje pripada i jedan kameni blok s natpisom *BAS*. Otkriće ovog bloka u mnogome je olakšalo približno tumaćenje pečata *MLB*.

Na osnovu pokretnog materijala i na osnovu konstrukcija samih peći skoro sa sigurnošću možemo reći da je područje oko Kölna, bez svake sumnje, stajalo pod vojnom kontrolom proizvodjača cigli i pravljenja ciglarskih peći. Ovde treba napomenuti da ciglane iz Kölna sa pečatom MLB proizvode sa sigurnošću gradjevinski materijal — cigle i za potrebe Neussa i Asberga.

U ovom se radu takodje nalazi i pregled publikovanih ciglarskih peći na teritoriji Jugoslavije do 1968. god.

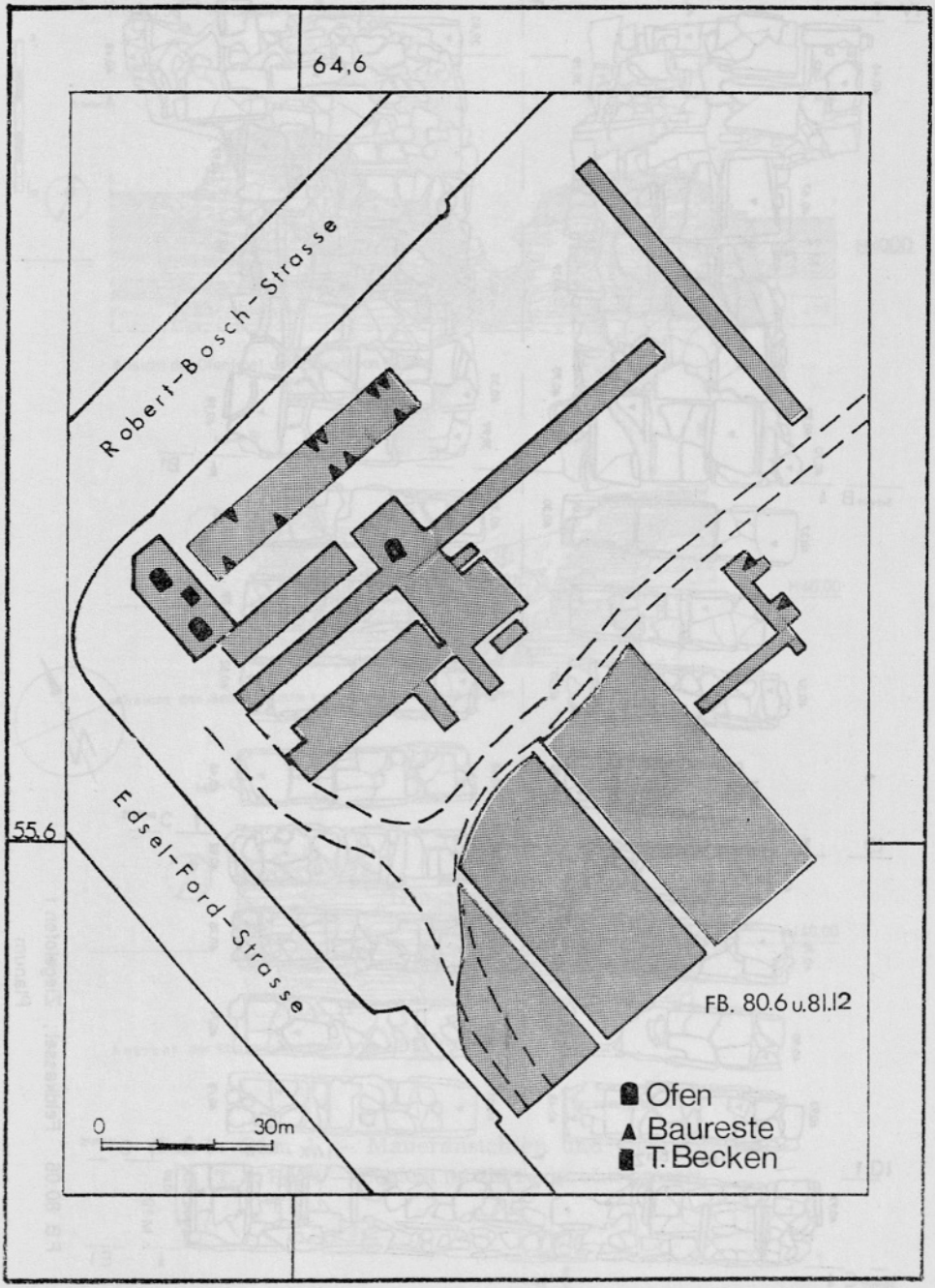

Taf. 1: Die Fundstelle Köln-Feldkassel, Übersichtsplan.
T. 1: Nalazište Köln-Feldkassel, pregledni plan.

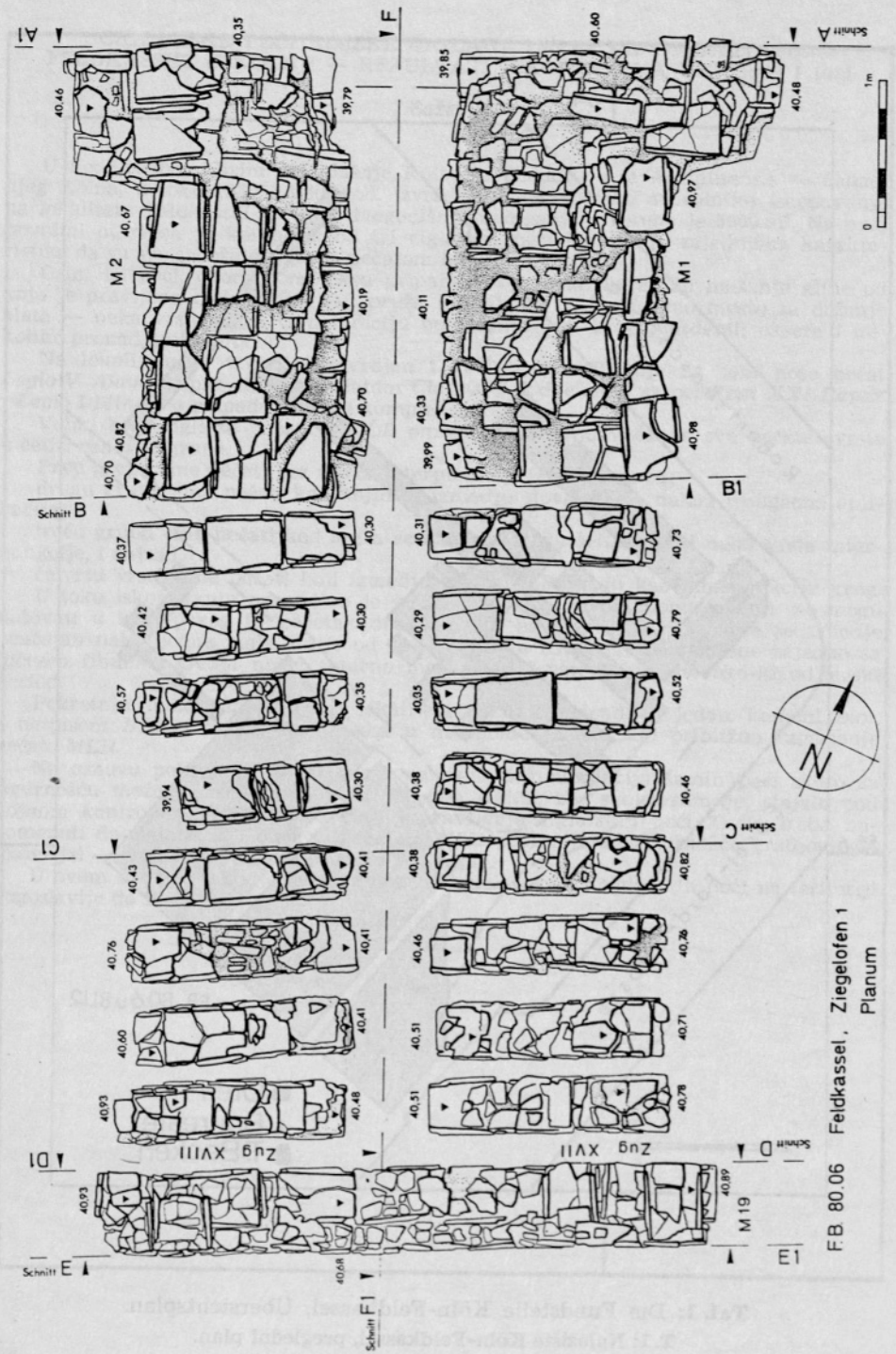

Taf. 2: Ofen 1 — Planum.

T. 2: Peć 1 — planum.

F.B. 80.06 Feldkassel, Ziegelofen 1

Ansicht der Ofenfront und Schnitt von Norden

Ansicht der Seitenmauern 1 u. 2 und Schnitt von Süden

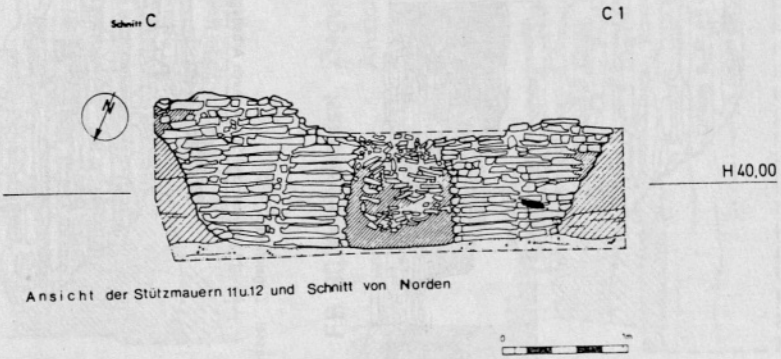

Ansicht der Stützmauern 11u.12 und Schnitt von Norden

Taf. 3: Ofen 1 — Maueransichten und Querschnitte.
T. 3: Peć 1 — pogledi na zid i poprečni preseci.

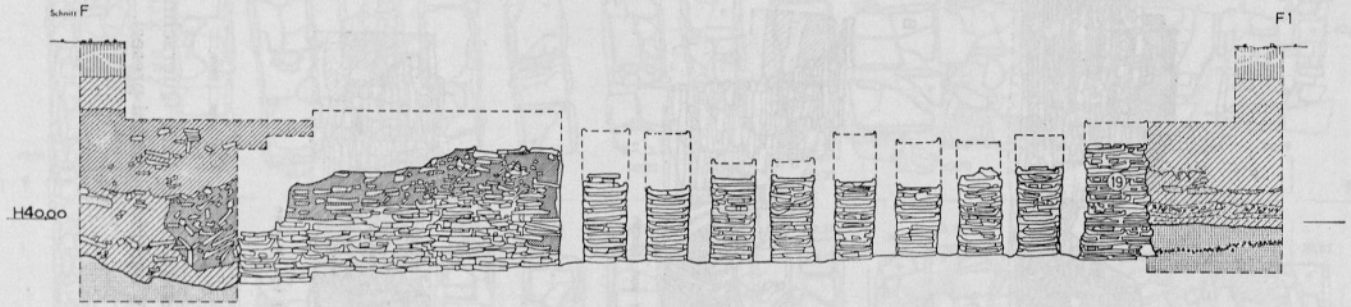

F.B. 80 06 Feldkassel, Ziegelofen 1
Ansicht von West und Schnitt durch Arbeitsgrube und Mauer (19)

Taf. 4: Ofen 1 — Maueransichten und Längsschnitt.
T. 4: Peć 1 — pogledi na zid i uzdužni presek.

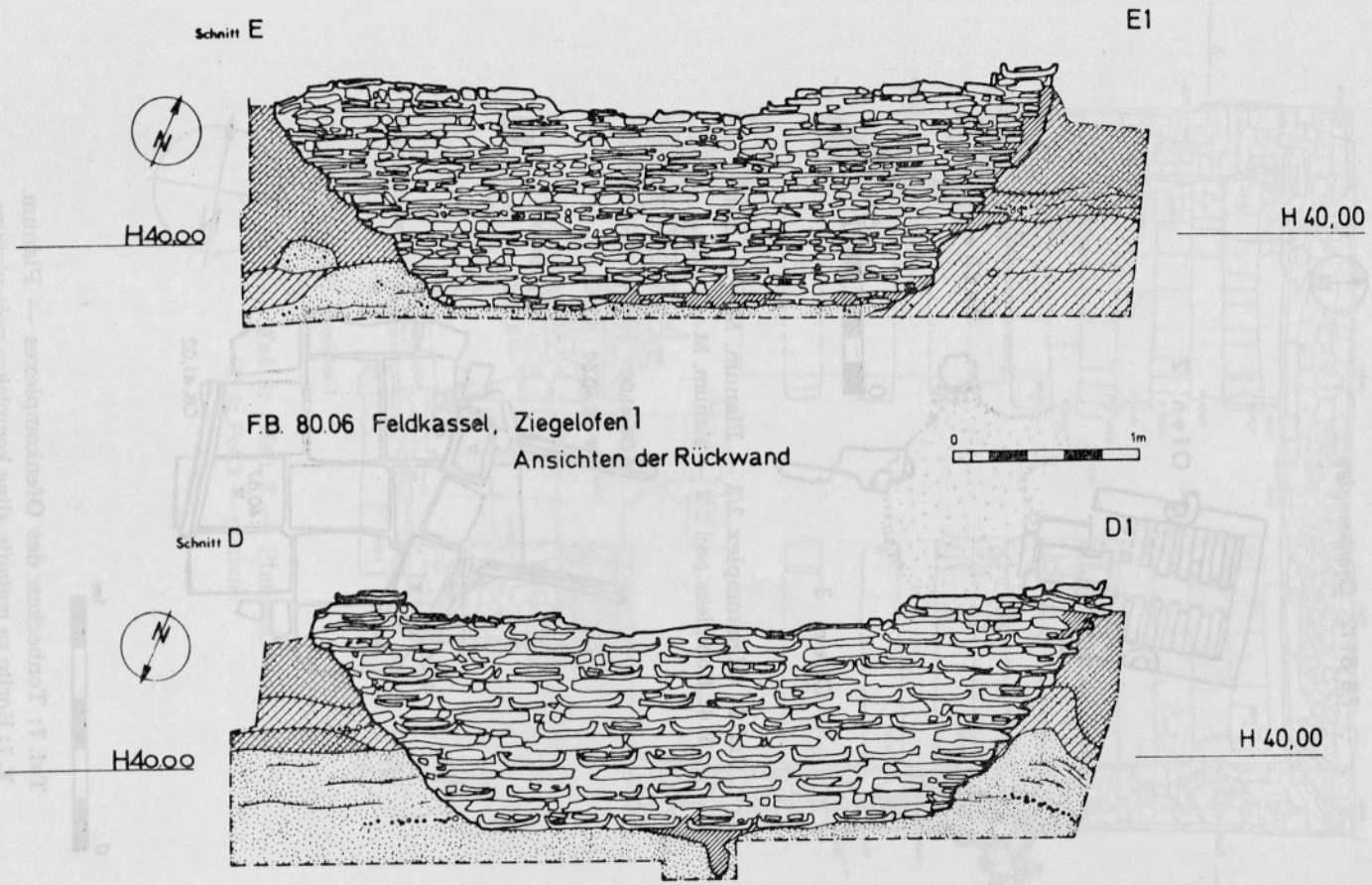

Taf. 5: Ofen 1 — Ofenrückmauer und Querschnitt.
T. 5: Peć 1 — Odostražnji zid peći i poprečni presek.

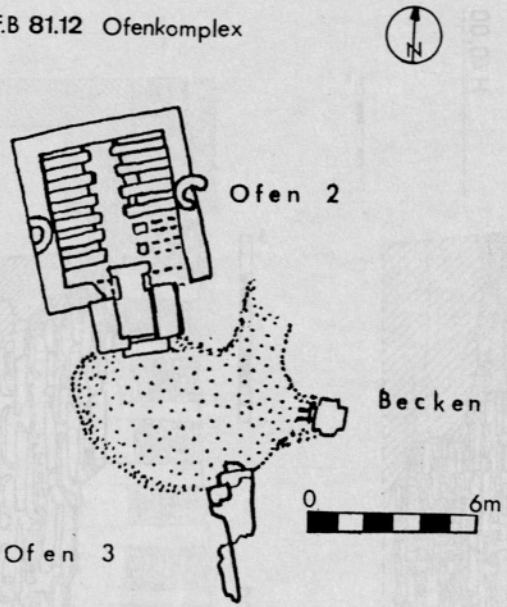

Taf. 6: Ofenkomplex 2/3 — Planum. M = 1 : 200.
T. 6: Kompleks peći 2/3 — planum. M = 1 : 200.

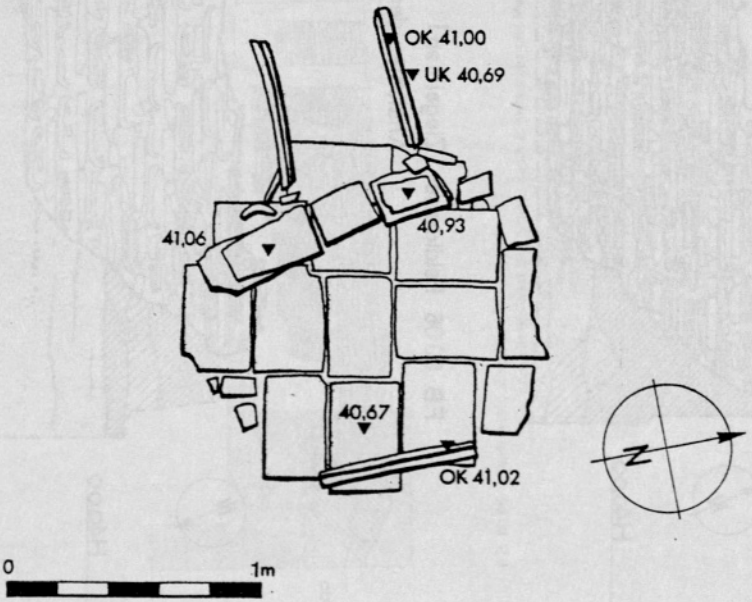

Taf. 7: Tonbecken des Ofenkomplexes — Planum.
T. 7: Korito za mešanje gline kompleksa peći-planum.

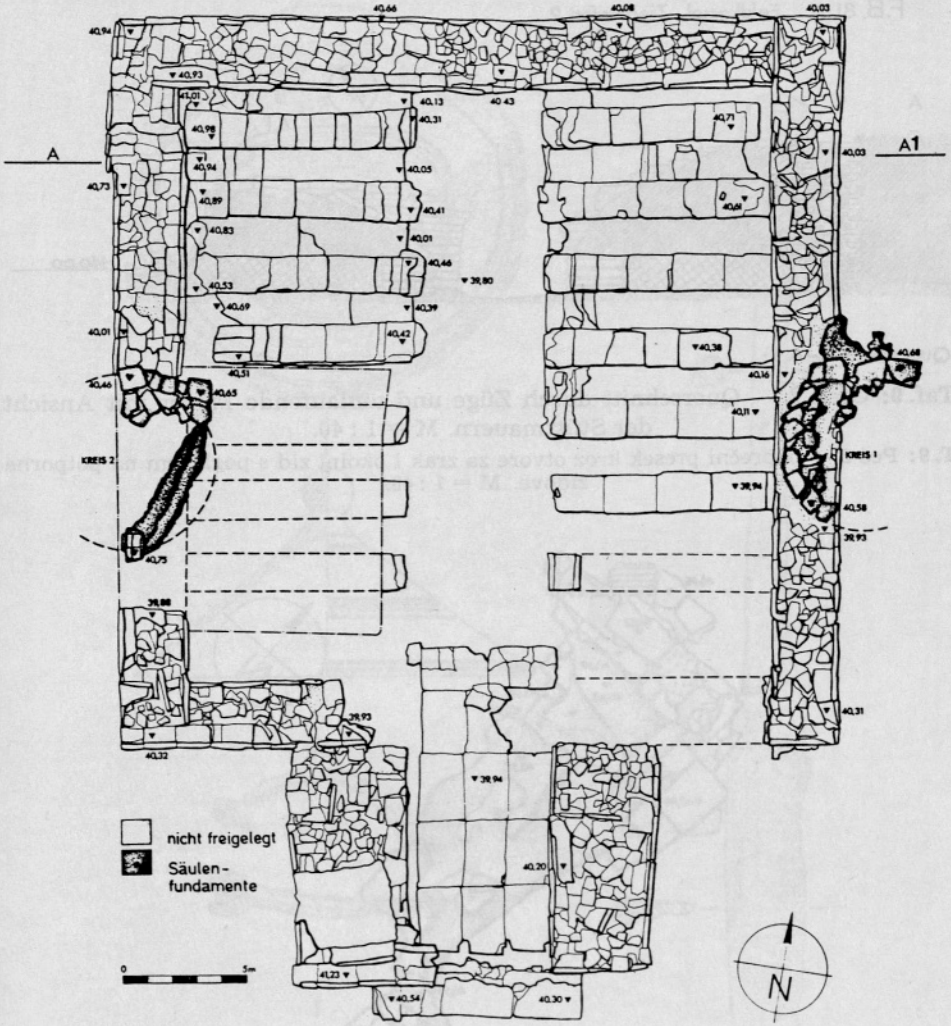

Taf. 8: Ofen 2 — Planum.
T. 8: Peć 2 — planum.

F.B. 81. 12 Feldkassel Ziegelofen 2

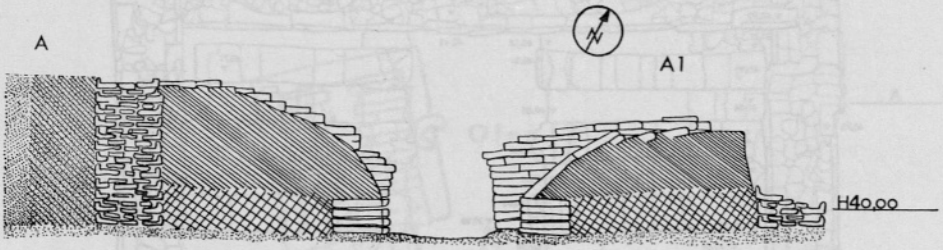

Querschnitt A–A 1

Taf. 9: Ofen 2 — Querschnitt durch Züge und umlaufende Mauer mit Ansicht der Stützmauern. M = 1 : 40.

T. 9: Peć 2 — poprečni presek kroz otvore za zrak i okolni zid s pogledom na potporne zidove. M = 1 : 40.

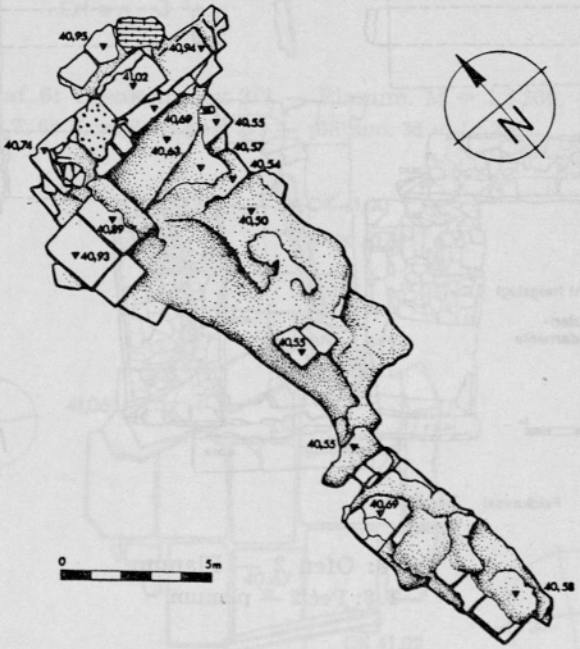

F.B. 81.12 Feldkassel, Ziegelofen 3
Planum

Taf. 10: Ofen 3 — Planum.

T. 10: Peć 3 — planum.

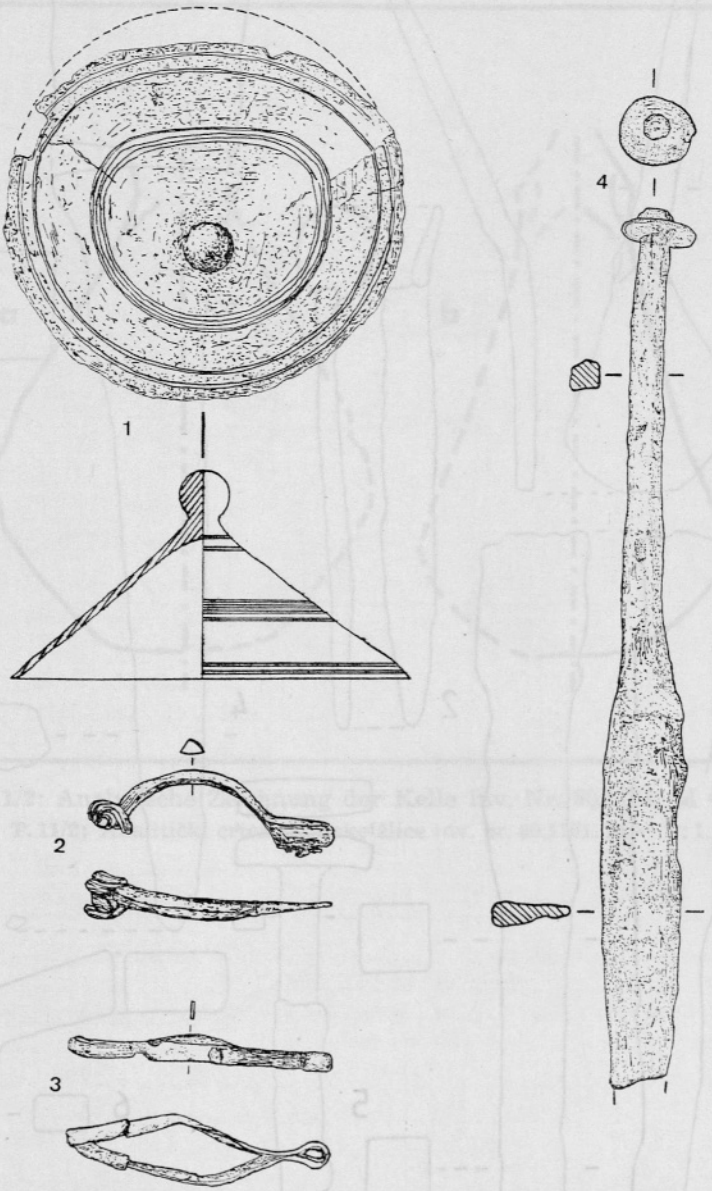

Taf. 11: Metallfunde: Bronzedeckel Inv. Nr. 80,1146; Bogenfibel Inv. Nr. 80,1158; Pinzette Inv. Nr. 80,1169; Dolch Inv. Nr. 80,1150.

T. 11: Metalni nalazi: bronzani poklopac inv. br. 80,1146; lučna fibula inv. br. 80,1158; pinceta inv. br. 80,1169; bodež inv. br. 80,1150.

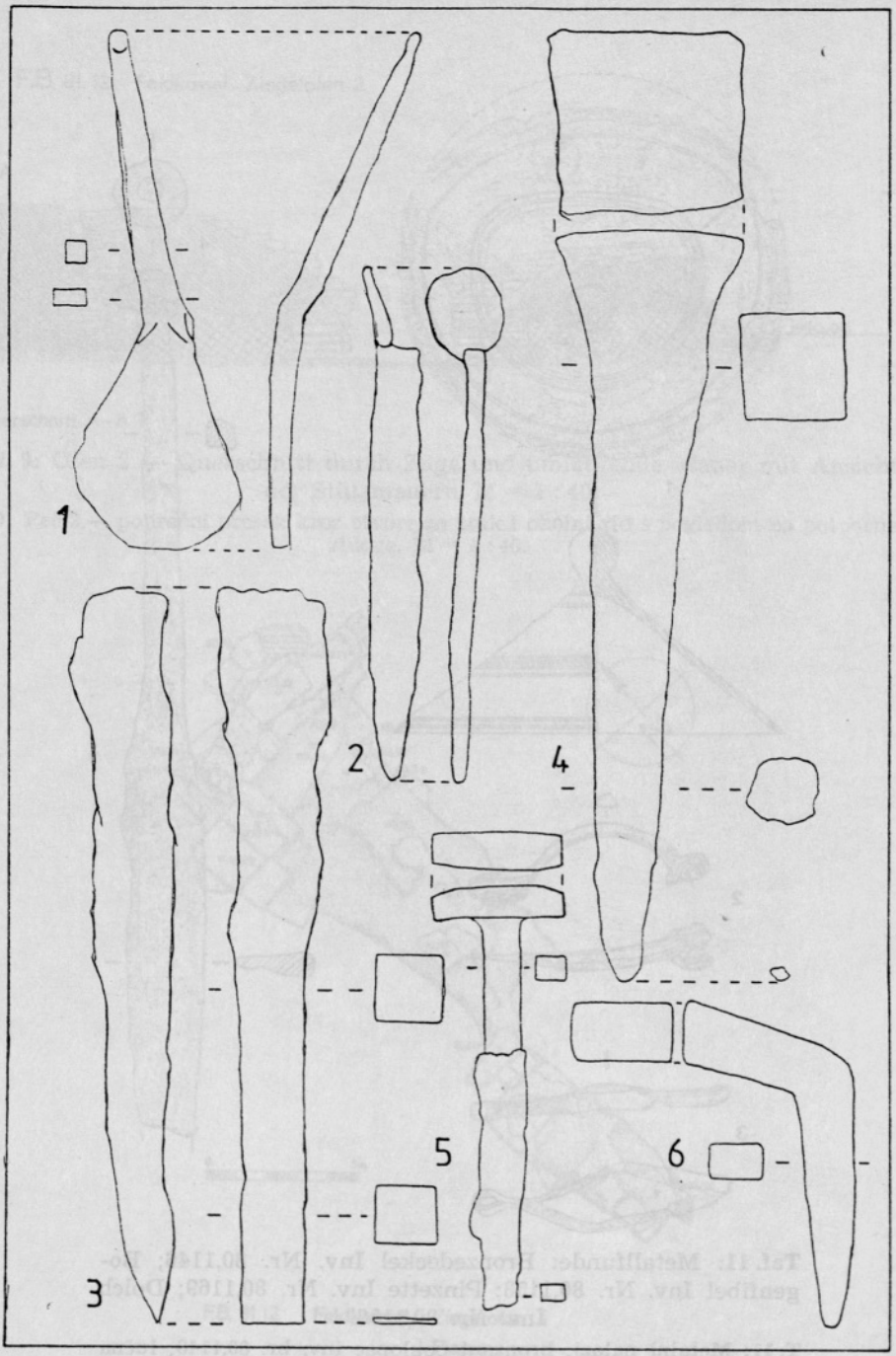

Taf. 11/1: Römische Eisenwerkzeuge: Kelle Inv. Nr. 80,1161; Griff einer Kelle Inv. Nr. 80,69; Meißel Inv. Nr. 1153; Spitzmeißel Inv. Nr. 80,1149; »T«-Amboß Inv. Nr. 80,1160; »L«-Amboß Inv. Nr. 80,1163. M = 1 : 2.

T. 11/1: Rimsko gvozdeno oruđe: zidarska žlica inv. br. 80,1161; držak zidarske žlice inv. br. 80,69; dleto inv. br. 1153; šiljasto dleto inv. br. 80,1149; T — nakovanj inv. br. 80,1160; L — nakovanj inv. br. 80,1163. M = 1 : 2.

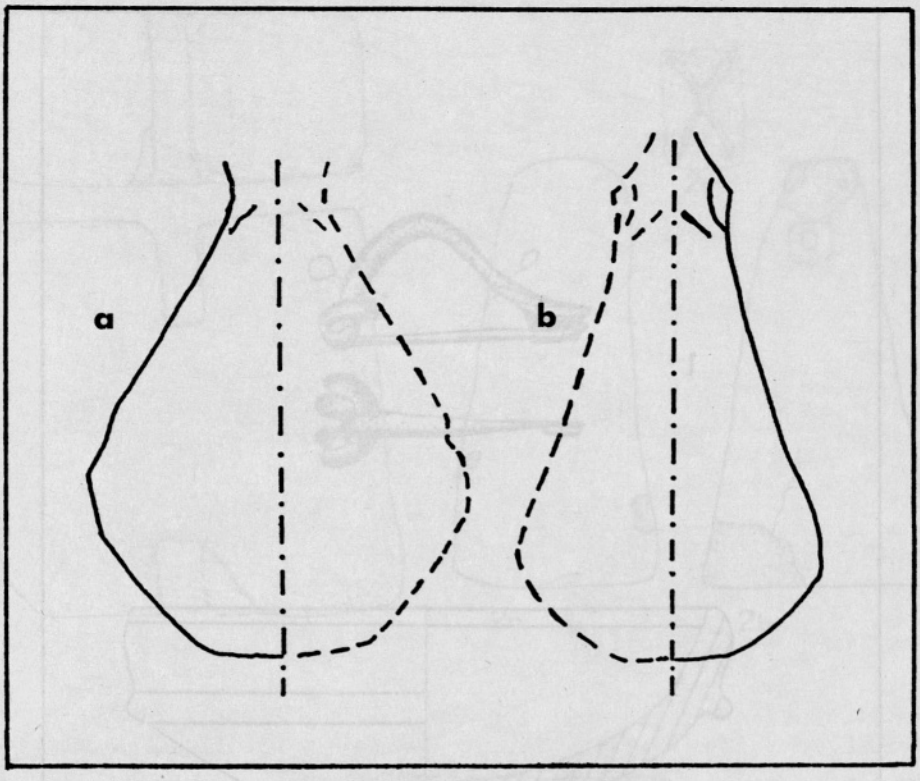

Taf. 11/2: Analytische Zeichnung der Kelle Inv. Nr. 80,1161. M = 1 : 1.
T. 11/2: Analitički crtež zidarske žlice inv. br. 80,1161. M = 1 : 1.

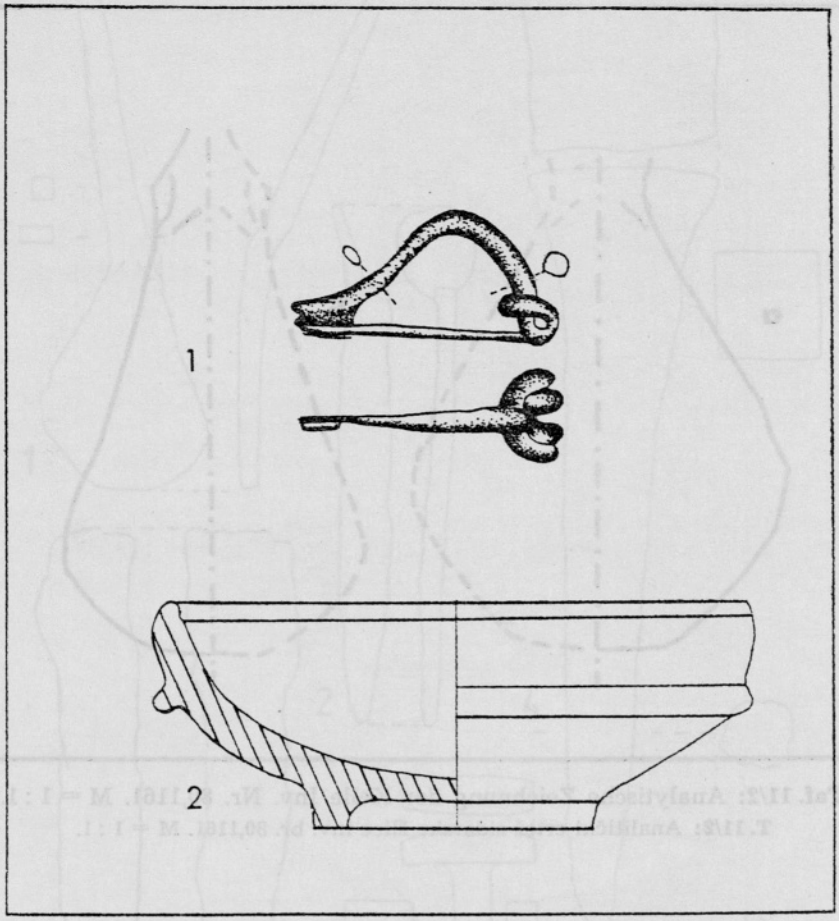

Taf. 12: Ofen 2 — Gruppenfund: 1. Bogenfibel Inv. Nr. 81,100; 2. TS — Schälchen Inv. Nr. 81,101. M = 1 : 1.

T. 12: Peć 2 — skupni nalaz: 1. Lučna fibula inv. br. 81,100; 2. TS — zdjelica inv. br. 81,101. M = 1 : 1.

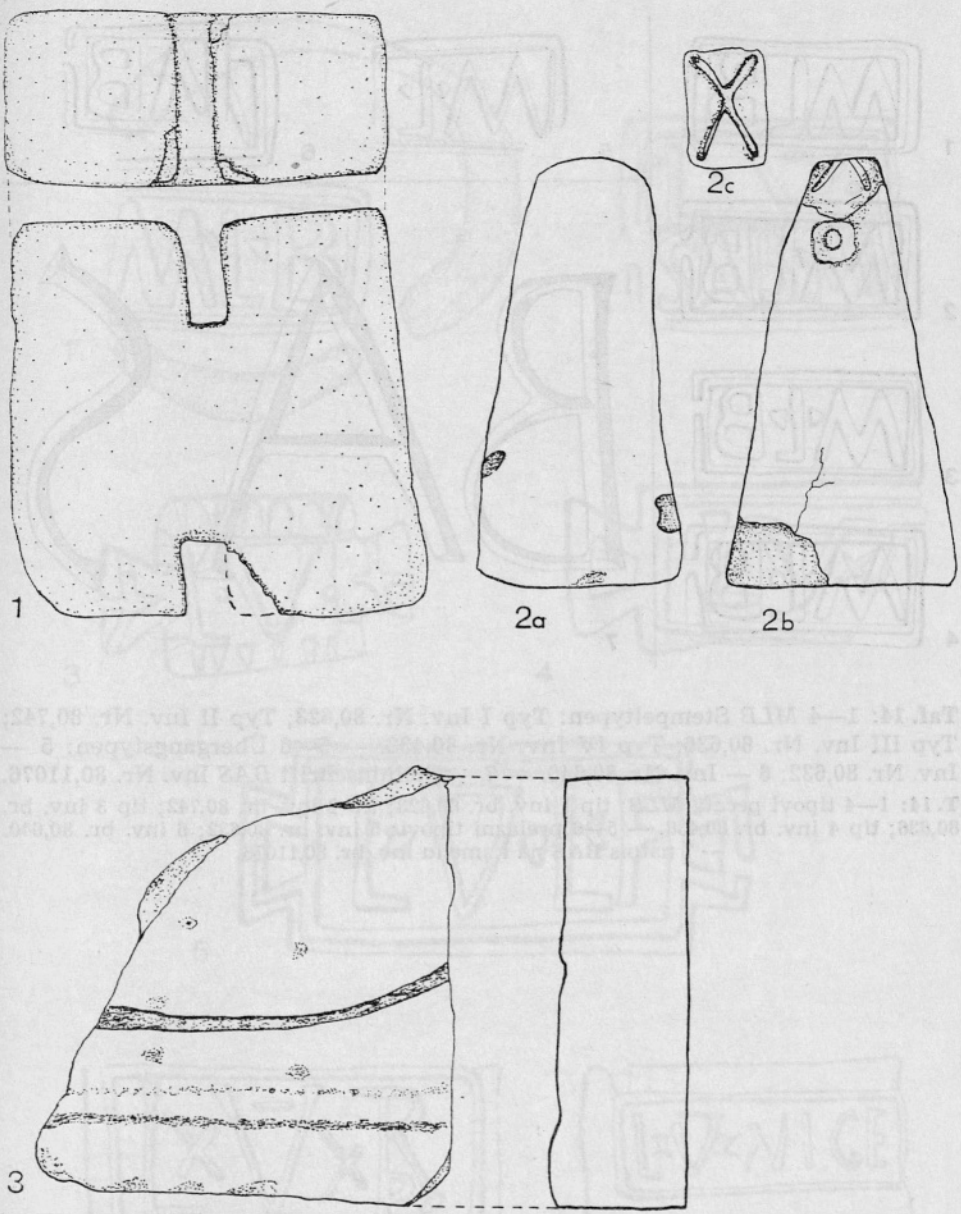

Taf. 13: Funde aus Ofen 3: 1. Ziegelabstandhalter Inv. Nr. 81,51.1; 2. Webgewicht Inv. Nr. 81,51.3. Beide M = 1 : 2. 3. Tuffspolie Inv. Nr. 81,42.

T. 13: Nalazi iz peći 3: 1. Držak razmaka između cigli inv. br. 81,51.1; 2. Tkalački uteg inv. br. 81,51.3. Oboje M = 1 : 2. 3. Spolija od tufa inv. br. 81,42.

Taf. 14: 1—4 *MLB* Stempeltypen: Typ I Inv. Nr. 80,623; Typ II Inv. Nr. 80,742; Typ III Inv. Nr. 80,636; Typ IV Inv. Nr. 80,438. — 5—6 Übergangstypen: 5 — Inv. Nr. 80,632; 6 — Inv. Nr. 80,640. — 7 — Steininschrift *BAS* Inv. Nr. 80,11076.

T. 14: 1—4 tipovi pečata *MLB*: tip 1 inv. br. 80,623; tip 2 inv. br. 80,742; tip 3 inv. br. 80,636; tip 4 inv. br. 80,438. — 5—6 prelazni tipovi: 5 inv. br. 80,632; 6 inv. br. 80,640. — 7 natpis **BAS** na kamenu inv. br. 80,11076.

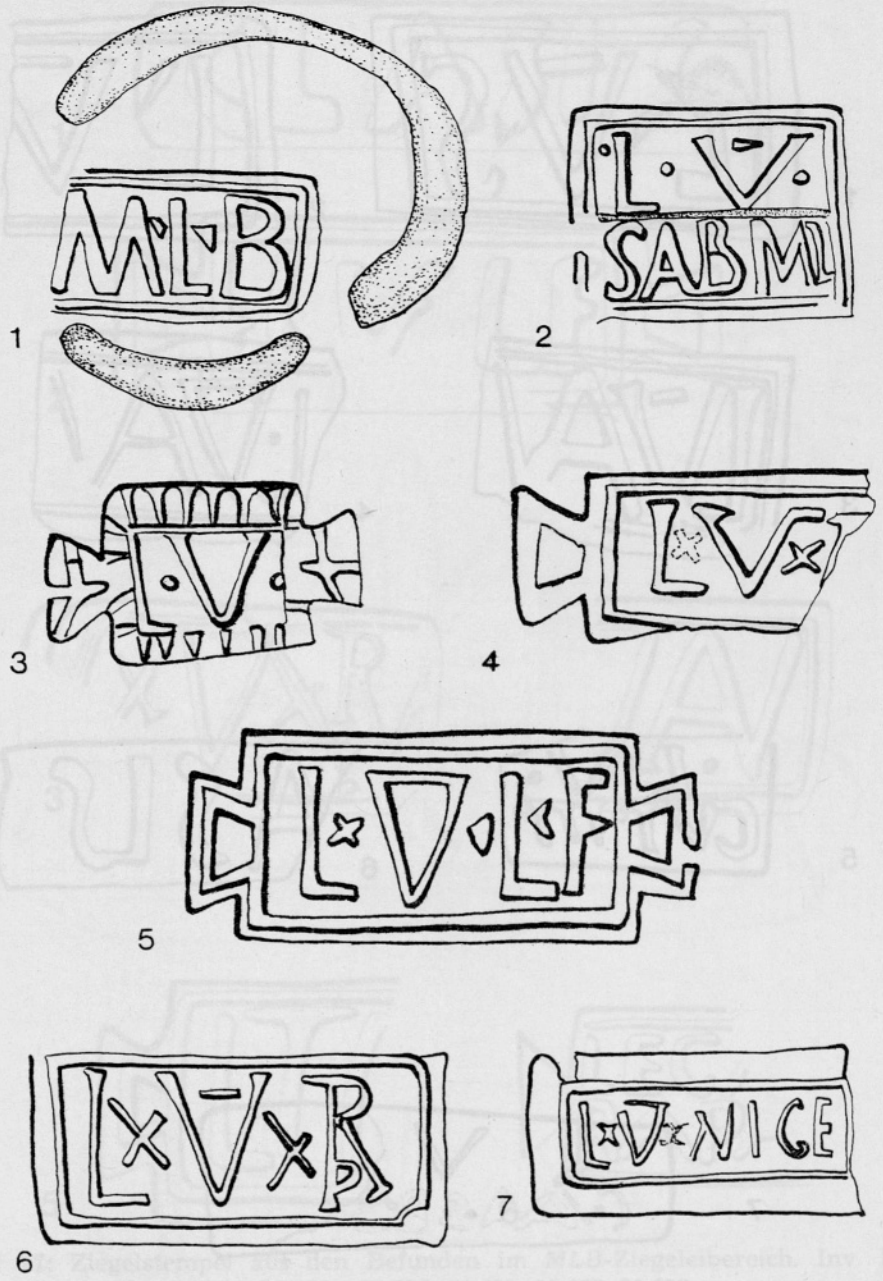

Taf. 15: Ziegelstempel aus dem Ofenkomplex 2/3. 1. *MLB* mit Wischzeichnung Inv. Nr. 81,44; 2—7 *Legio V Alauda* Inv. Nr. 81,54; 81,62; 81,70; 81,43; 81,82; 81,69.

T. 15: Pečati na opekama iz kompleksa peći 2/3. 1. *MLB* sa crtežem inv. br. 81,44; 2—7. *Legio V Alauda* inv. br. 81,54; 81,62; 81,70; 81,43; 81,82; 81,69.

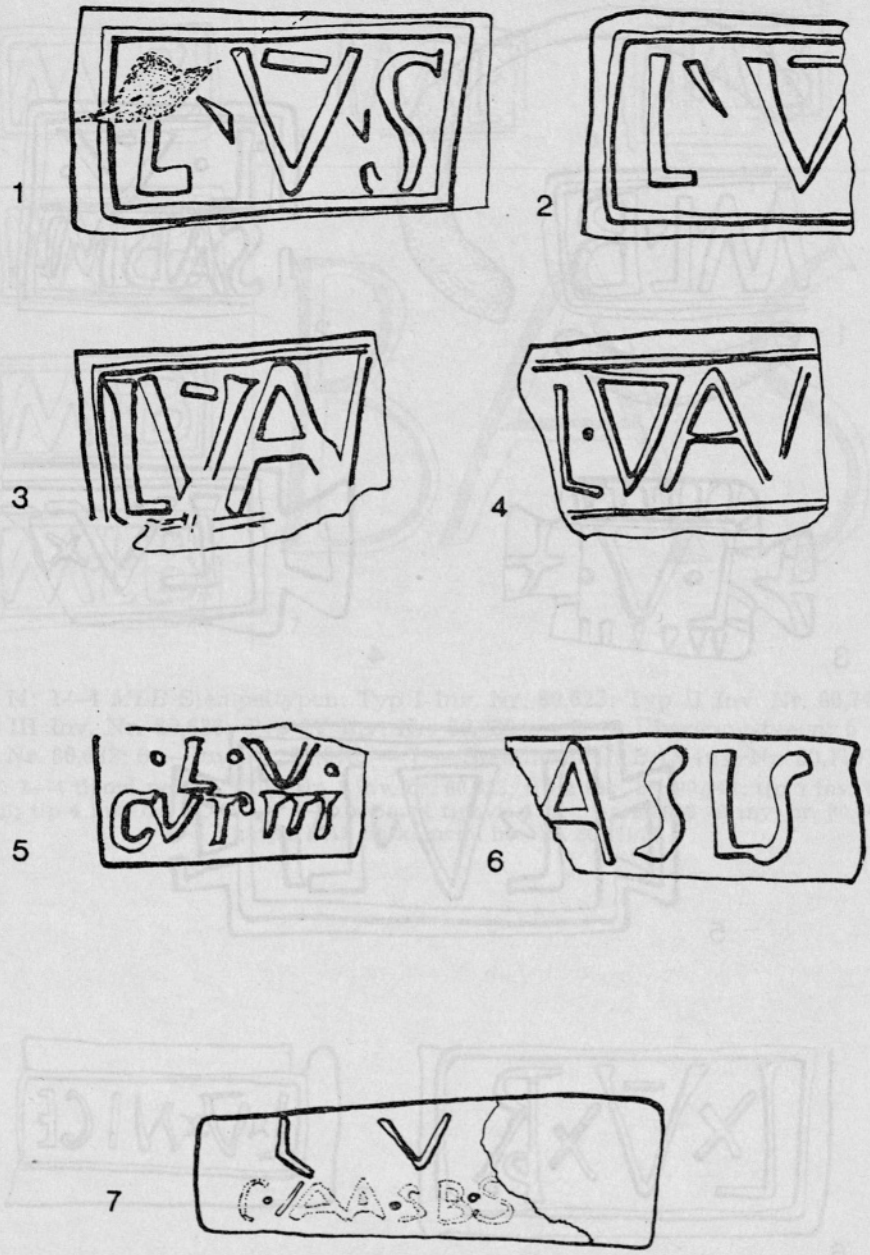

Taf. 16: Ziegelstempel aus dem Ofenkomplex 2/3. 1—5 u. 7 *Legio V Alauda* Inv. Nr. 81,52.2; 81,53.1; 81,63; 81,66; 81,64; 81,72; 6 *CLASIS* Inv. Nr. 81,79.

T. 16: Pečati na opekama iz kompleksa peći 2/3. 1—5 i 7 *Legio V Alauda* inv. br. 81,52.2; 81,53.1; 81,63; 81,66; 81,64; 81,72; 6 *CLASIS* inv. br. 81,79.

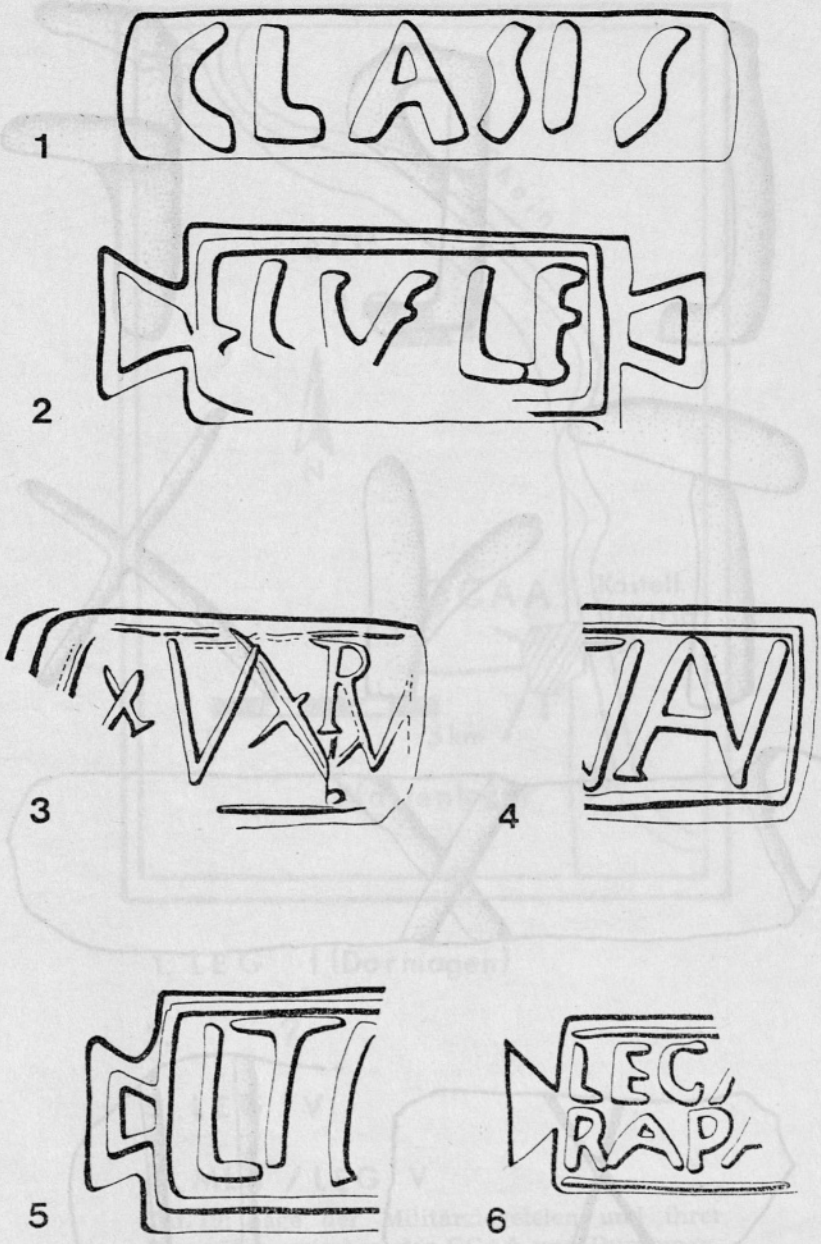

Taf 17: Ziegelstempel aus den Befunden im *MLB*-Ziegeleibereich. Inv. Nr. 80,654; 80,681; 80,726; 80,653; 80,667; 80,657.

T. 17: Pečati na opekama nađenim na području ciglane *MLB*. Inv. br. 80,654; 80,681; 80,726; 80,653; 80,667; 80,657.

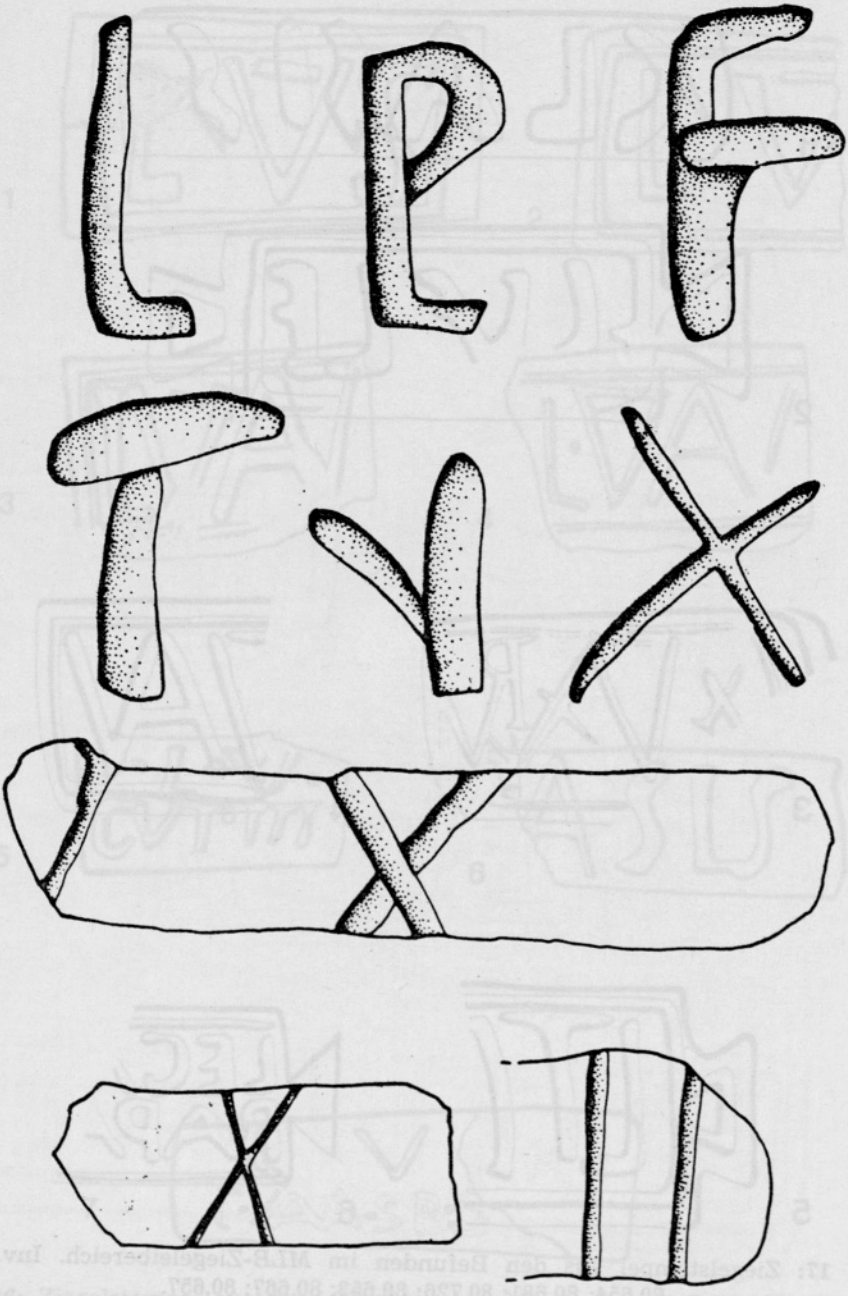

Taf. 18: Wischzeichnungen in Form von Buchstaben und zahlenförmige Zeichen.
T. 18: Crteži u obliku slova i znaci u obliku brojeva.

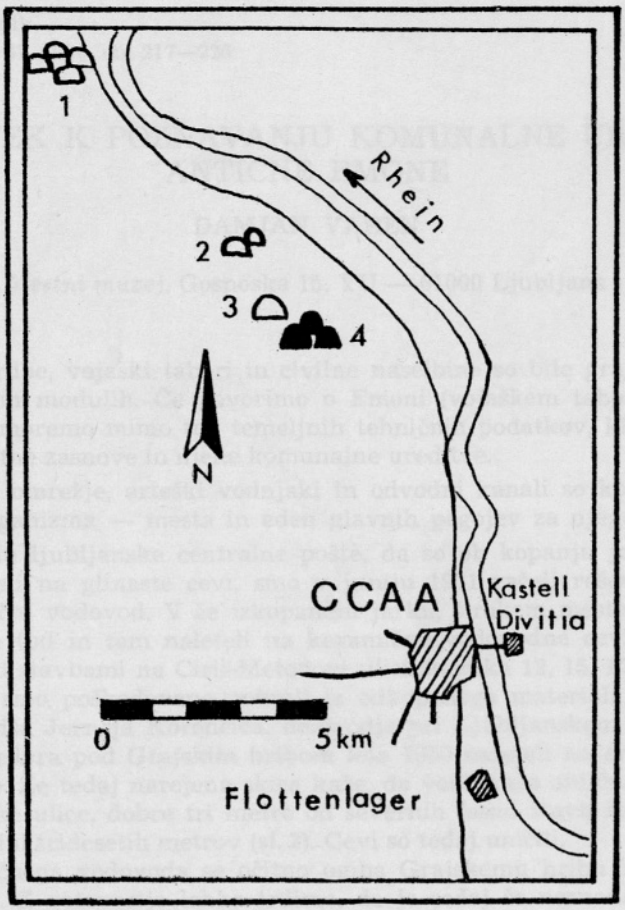

1. LEG I (Dormagen)

2. ?

3. LEG V

4. „MLB" / LEG V

Taf. 19: Lage der Militärziegeleien und ihrer Brennöfen zwischen der CCAA und Durnomagnus nach Abschlus der Grabungen 1980 und 1981 in Köln-Feldkassel.

T. 19: Položaj vojnih ciglana i njihovih peći između CCAA i Durnomagnusa posle završenih iskopavanja 1980 i 1981 u Köln-Feldkasselu.

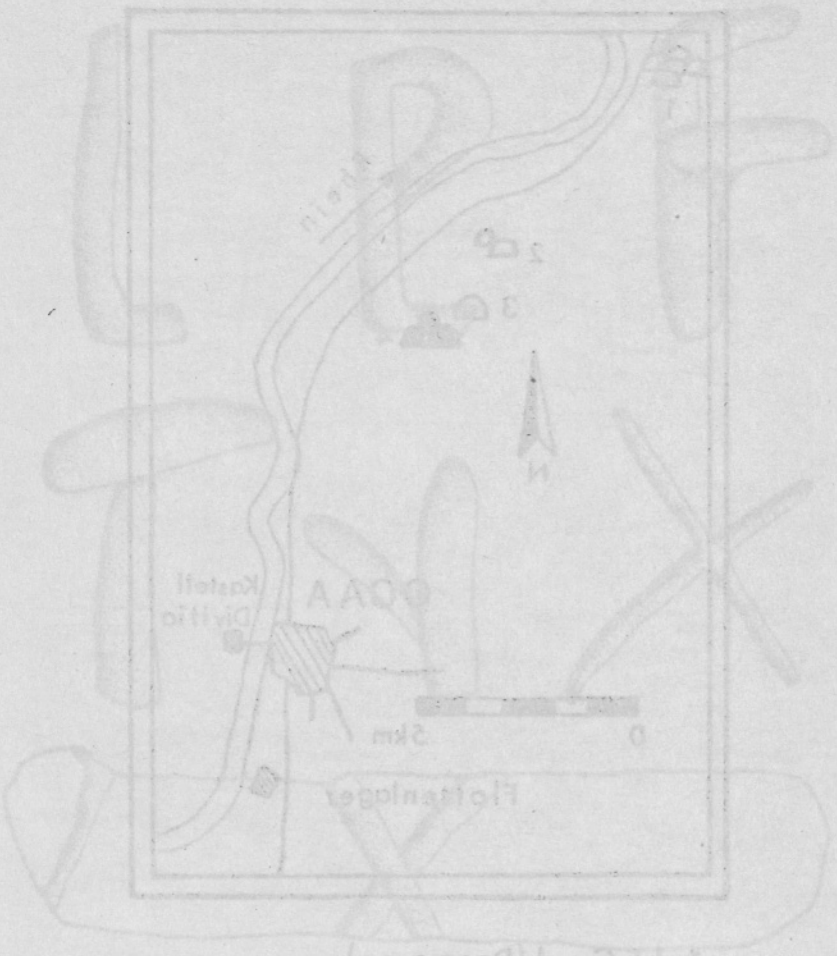

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 217—226

PRISPEVEK K POZNAVANJU KOMUNALNE UREDITVE ANTIČNE EMONE

DAMJAN VAHEN

Mestni muzej, Gosposka 15, YU — 61000 Ljubljana

Antične utrdbe, vojaški tabori in civilne naselbine so bile grajene po izdelanih načrtih in modulih. Če govorimo o Emoni (vojaškem taboru ali civilni naselbini), ne moremo mimo teh temeljnih tehničnih podatkov, ki določajo raster njene mestne zasnove in njene komunalne ureditve.

Vodovodno omrežje, arteški vodnjaki in odvodni kanali so kot aorte, vene in kapilare organizma — mesta in eden glavnih pogojev za njegovo življenje.

Po sporočilu ljubljanske centralne pošte, da so ob kopanju jarka za PTT-omrežje naleteli na glinaste cevi, smo v juniju 1971 začeli reševati in dokumentirati antični vodovod. V že izkopanem jarku, širokem mestoma do metra in pol, smo le tod in tam naleteli na keramične vodovodne cevi standardnih dolžin[1] — pred stavbami na Ciril-Metodovi ulici številka 12, 15, 17 in 19 *in situ* (**sl. 1**), drugje smo poškodovane pobrali iz odkopanega materiala. Po pripovedovanju tovariša Jerneja Korenčiča, delovodje pri Ljubljanskem vodovodu, so ob gradnji predora pod Grajskim hribom leta 1950 naleteli na enake cevi pod Streliško ulico. Že tedaj narejena skica kaže, da vodi trasa antičnega vodovoda vzdolž Streliške ulice, dobre tri metre od severnih fasad stavb številka 6 in 8, in sicer v dolžini tridesetih metrov (**sl. 2**). Cevi so tedaj uničili.

Trasa antičnega vodovoda se očitno ogiba Grajskemu hribu in se usmerja proti Golovcu. Z gotovostjo lahko trdimo, da je sedaj še neznana lokacija zajetja za ta vodovod na Golovcu ali na njegovem vznožju. Proti Emoni in čez Ljubljanico trasa vodovoda ni ugotovljena. Srednjeveške pozidave stare Ljubljane in poznejša rekonstrukcija struge Ljubljanice niso zapustile zanesljivih podatkov o najdbah mostu na območju med sedanjim Tromostovjem in Gruberjevim prekopom, ki je nedvomno povezoval levi in desni breg Ljubljanice v antiki, ter o antičnih vodovodih, ki so z vzhodne strani Emone dovajali vodo v antično mesto.

Ob dokumentiranju najdbe pod Ciril-Metodovo ulico med elementi cevovoda nismo ugotovili nikakršnega tesnjenja. Ker dokaj tanke in porozne keramične cevi ne bi prenesle večjega pritiska, med zajetjem in iztokom vodovoda ne moremo pričakovati večjih višinskih razlik (**sl. 3**). Izguba vode je bila zaradi dobrega naleganja keramičnih cevi in zasipnega materiala — rjave mastne zemlje — minimalna, če upoštevamo tako pritisk v ceveh kot minimalne višinske razlike. Absolutna višina hodnega sloja antične Emone se giblje med 295 in 300 metri, izmerjene višine dokumentirane trase vodovoda pod Ciril-Metodovo ulico pa nihajo med 289,10 in 290,15 metri.

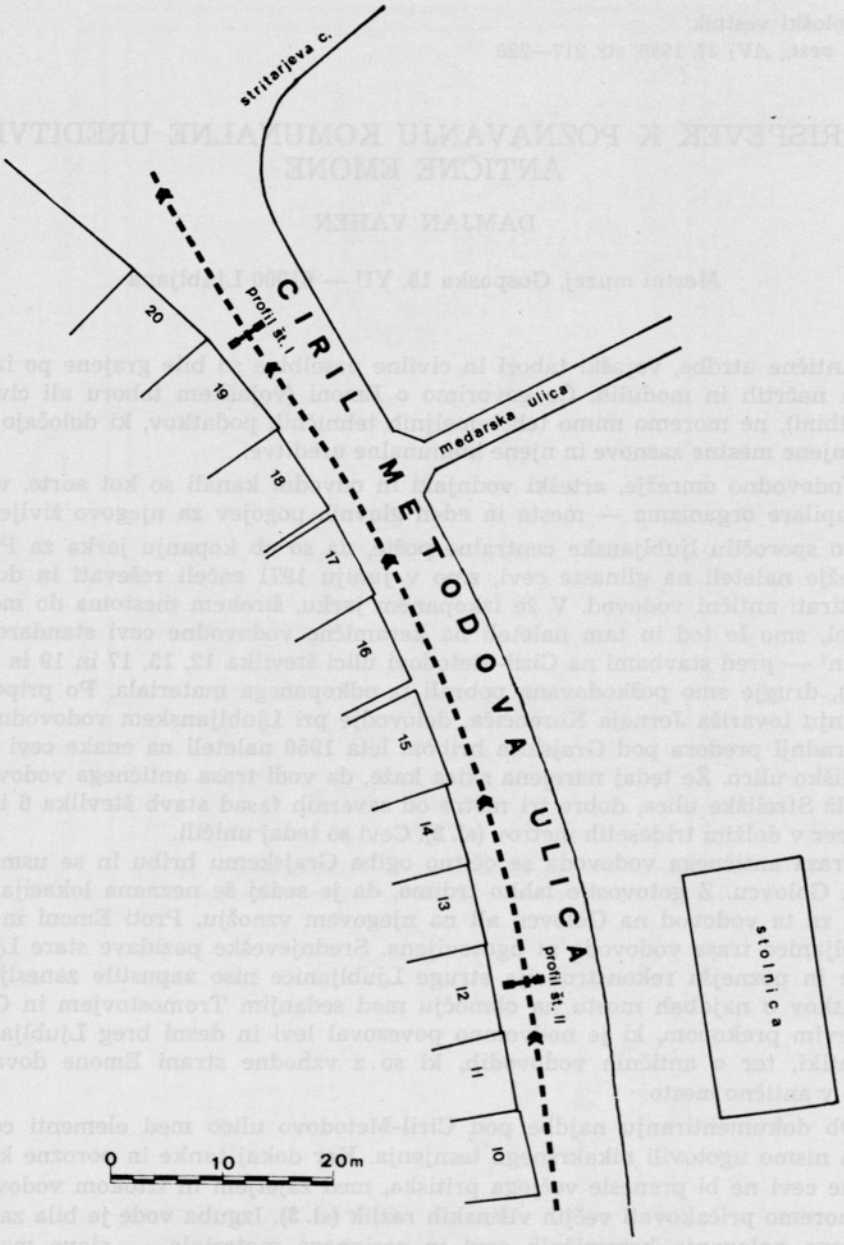

Sl. 1: Ljubljana, emonski vodovod iz glinastih cevi.
Abb. 1: Ljubljana, emonensische Wasserleitung aus Tonröhren.

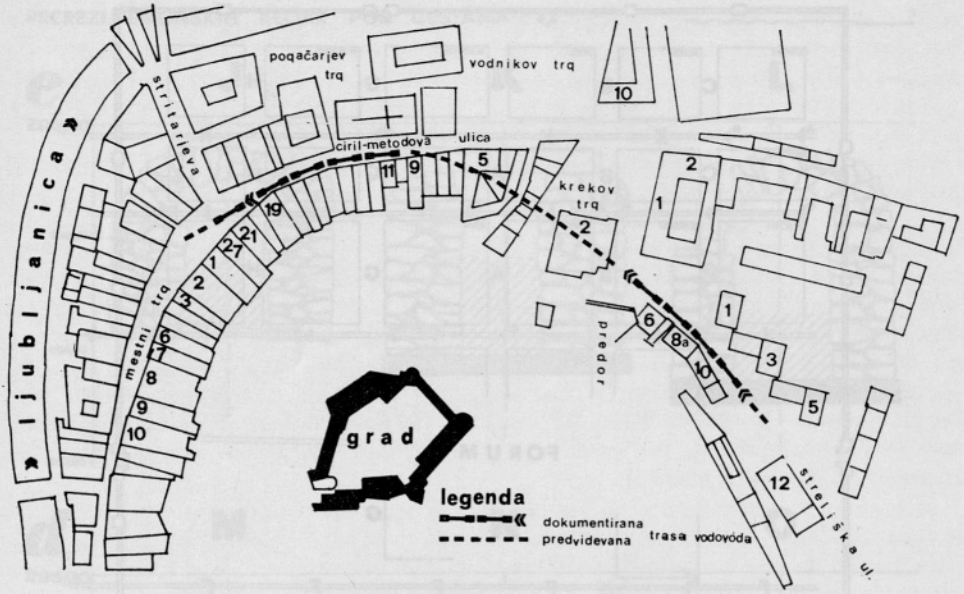

Sl. 2: Ljubljana, trasa emonskega vodovoda iz glinastih cevi.
Abb. 2: Ljubljana, Trasse der emonensischen Wasserleitung aus Tonröhren.

Oprijemljivih dokazov o času izgradnje vodovoda nismo našli. Po podatkih W. Schmida[2] in J. Šašla[3] so prve vodovode v Emoni in okolici zgradili v tretjem stoletju ali na začetku četrtega, do tega časa in tudi po postavitvi vodovodov so se Emončani oskrbovali z vodo iz javnih in atrijskih vodnjakov v Emoni, saj je bil nivo talne vode pod tedanjo hodno površino (med šestimi in sedmimi metri). Iz zajetij na Golovcu gotovo ni v Emono ali obmestne stavbe vodil le en vodovod, tudi čas uporabnosti napeljave ni bil neomejen, zato pogostost najdb antičnih vodovodnih cevi v tem predelu ni presenetljiva, in sicer tako na Vodnikovem trgu[4] kot na nekdanjem Stolnem trgu.[5]

Graditelji antične Emone so vedeli, da odplak ni pametno izpuščati v prodnate savske nanose, saj se je tako onesnaževala talna voda v arteških vodnjakih, ki so bili edini vir pitne vode ob morebitnem obleganju ali napadu na

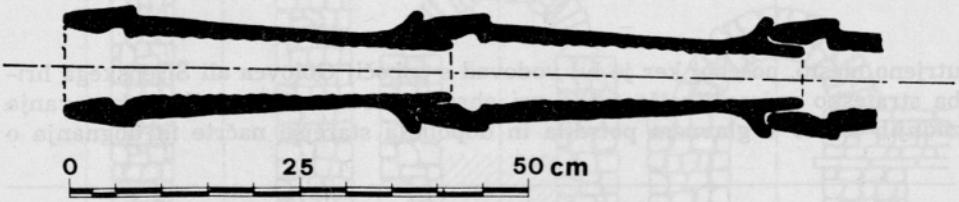

Sl. 3: Ljubljana, prerez rimskih glinastih vodovodnih cevi.
Abb. 3: Ljubljana, Querschnitt der Tonröhre der römischen Wasserleitung.

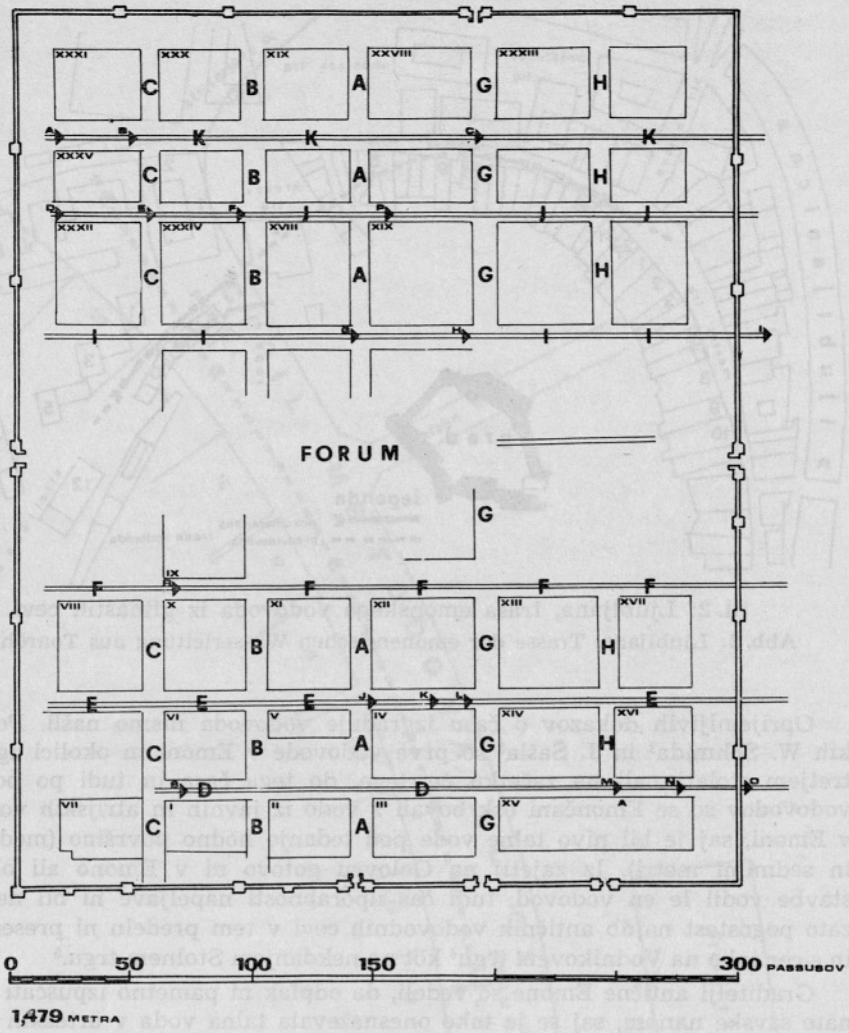

Sl. 4: Emona (Ljubljana), raster insul, cest in kloak.
Abb. 4: Emona (Ljubljana), Raster der Insulae, Strassen und Kloaken.

utrjeno mesto, posebej ker je bil vodovod s pobočij Golovca ali Šišenskega hriba strateško najranljivejša točka pri obrambi mesta. Arheološka izkopavanja zadnjih let so v glavnem potrdila in dopolnila starejše načrte in dognanja o

Sl. 5: Emona (Ljubljana), prerezi kloak pod cestami e, d, j in f.
Abb. 5: Emona (Ljubljana), Querschnitte der Kloaken unter den Strassen e, d, j und f.

PREREZI EMONSKIH KLOAK POD CESTAMA e,d

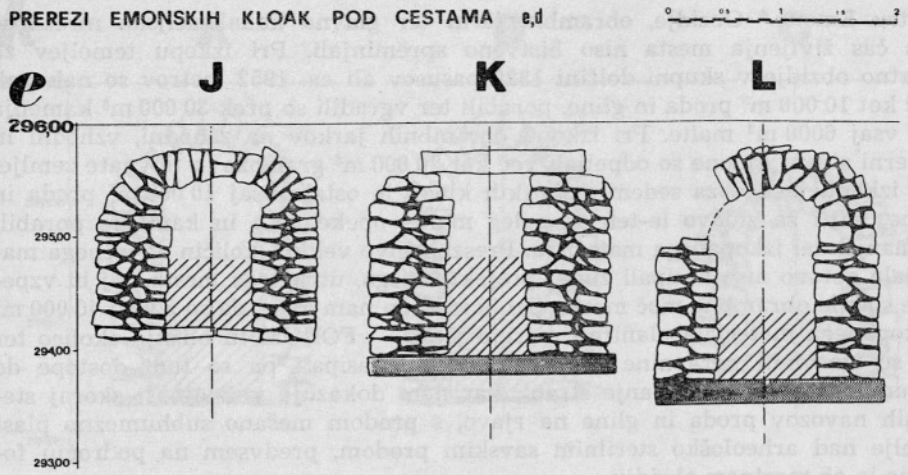

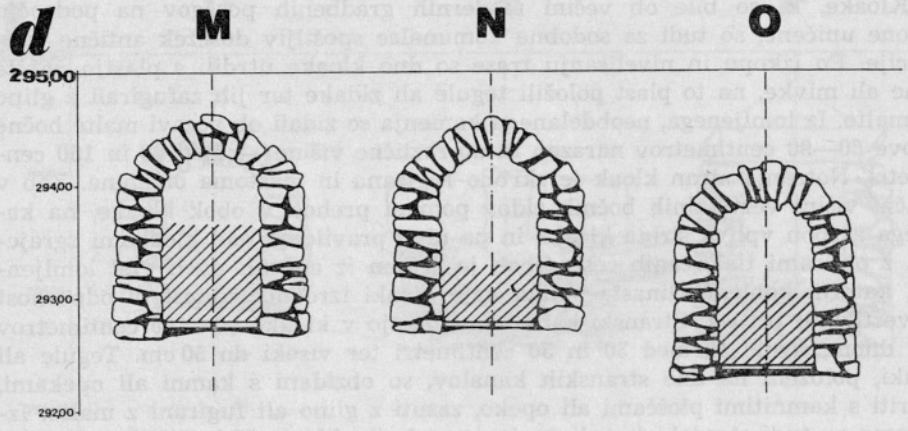

PREREZI EMONSKIH KLOAK POD CESTAMI j,f,d PO W. SCHMID-u

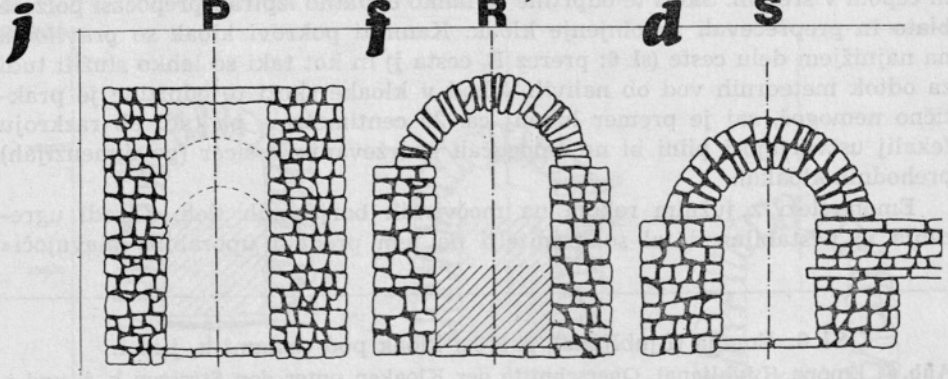

rastru Emone.[6] Obzidje, obrambni jarki ter glavna kanalizacijska mreža se ves čas življenja mesta niso bistveno spreminjali. Pri izkopu temeljev za mestno obzidje v skupni dolžini 1320 pasusov ali ca. 1952 metrov so nakopali več kot 10 000 m^3 proda in gline, porabili ter vgradili so prek 30 000 m^3 kamenja ter vsaj 6000 m^3 malte. Pri izkopu obrambnih jarkov na zahodni, vzhodni in severni strani Emone so odpeljali več kot 20 000 m^3 gramoza in ilovnate zemlje; pri izkopu jarkov za sedem emonskih kloak je ostalo vsaj 10 000 m^3 proda in gline, kajti za zidavo le-teh so poleg malte, opeke, lesa in kamenja porabili le manjši del izkopanega materiala. Presenetljivo velikih količin odvečnega materiala gotovo niso nasipali zunaj projektiranega, utrjenega mesta, saj bi vzpetine slabile obrambno moč mesta. Grobi izračun nam kaže, da so z vsaj 40 000 m^3 nakopanega materiala planirali mestno jedro — FORUM in bližnjo okolico ter da so izravnali neravnine bodočega mesta. Nasipali pa so tudi dostope do obrambnega zidu z notranje strani, kar nam dokazuje večslojnost skoraj sterilnih navozov proda in gline na rjavo, s prodom mešano subhumozno plast zemlje nad arheološko sterilnim savskim prodom, predvsem na področju foruma in ob mestnem obzidju.

Kloake, ki so bile ob večini modernih gradbenih posegov na področju Emone uničene, so tudi za sodobne komunalce spoštljiv dosežek antične civilizacije. Po izkopu in niveliranju trase so dno kloake utrdili s plastjo nabite gline ali mivke, na to plast položili tegule ali zidake ter jih zafugirali z glino ali malto. Iz lomljenega, neobdelanega kamenja so zidali ob vezavi malte bočne zidove 60—90 centimetrov narazen in do različne višine — med 60 in 150 centimetri. Notranja stran kloak je skrbno fugirana in mestoma ometana. Zob v končni višini vertikalnih bočnih zidov pomeni prehod v obok kloake, na katerega razpon vpliva širina kloake in pa nivo praviloma nad kloakami zgrajenih, z oblicami tlakovanih cest. Obok je grajen iz ene ali dveh vrst lomljencev, katerih konična-klinasta oblika daje kloaki izredno trdnost in odpornost na vertikalni pritisk. Stranski kanali se iztekajo v kloake 50—100 centimetrov nad dnom, široki so med 30 in 50 centimetri ter visoki do 50 cm. Tegule ali zidaki, položeni na dno stranskih kanalov, so obzidani s kamni ali opekami, pokriti s kamnitimi ploščami ali opeko, zasuti z glino ali fugirani z malto. Izjemoma so tudi stranski kanali grajeni v tehniki kloak. V križiščih nekaterih cest so na zob kloake položili veliko kamnito, eno- ali dvodelno ploščo z luknjo in čepom v sredini. Skozi te odprtine so lahko dodatno izpirali prepočasi polzeče blato in preprečevali zapolnjenje kloak. Kamniti pokrovi kloak so praviloma na najnižjem delu ceste (**sl. 6:** prerez E, cesta j) in kot taki so lahko služili tudi za odtok meteornih vod ob nalivih. Vhod v kloake skozi te odprtine je praktično nemogoč, saj je premer lukenj ca. 20 centimetrov, pa tudi ob razkroju fekalij ustvarjajoči plini bi ne omogočali zadrževanja v sicer (po dimenzijah) prehodnih kloakah.

Emona leži z južnim robom na močvirnih barjanskih tleh. Zaradi ugrezanja in nestabilnosti tal so graditelji na tem predelu uporabili »plavajoči«

Sl. 6: Emona (Ljubljana), prerezi kloak pod cestami k, j in i.
Abb. 6: Emona (Ljubljana), Querschnitte der Kloaken unter den Strassen k, j. und i.

PREREZI EMONSKIH KLOAK POD CESTAMI k,j,i

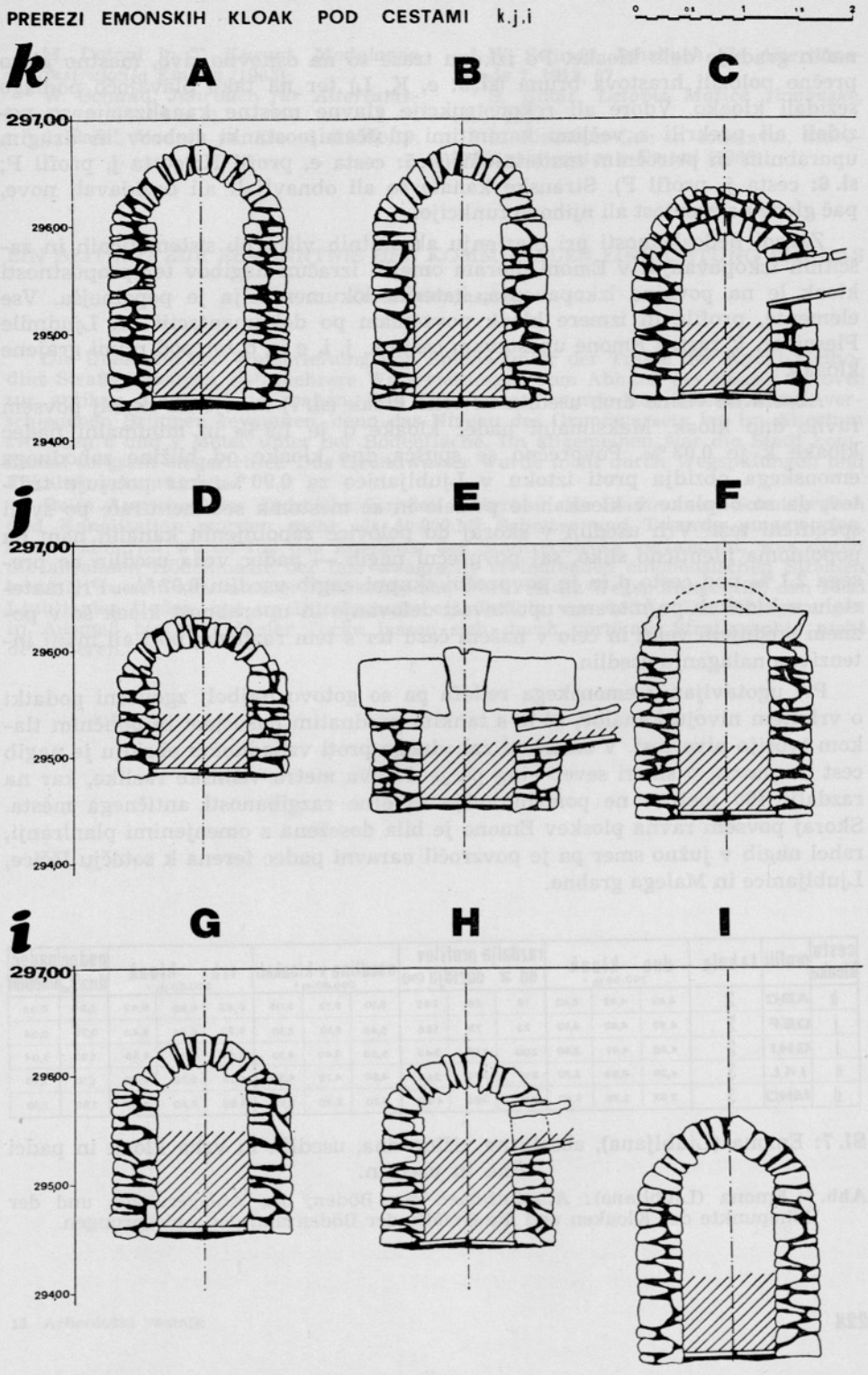

način gradnje dela kloake. Po izkopu trase so na osnovno sivo, mastno glino prečno položili hrastova bruna (**sl. 5:** e, K, L) ter na tako plavajočo podlago sezidali kloako. Vdore ali rekonstrukcije glavne mestne kanalizacije so pozidali ali prekrili z večjimi kamnitimi ploščami, ostanki stebrov in drugim uporabnim in priročnim materialom (**sl. 5:** cesta e, profil K; cesta j, profil P; **sl. 6:** cesta j, profil F). Stranske kanale so ali obnavljali ali dozidavali nove, pač glede na zasutost ali njihovo funkcijo.

Zaradi nedoslednosti pri merjenju absolutnih višin ob sistematičnih in zaščitnih izkopavanjih v Emoni moram omejiti izračun nagibov ter propustnosti kloak le na povojna izkopavanja, katerih dokumentacija je popolnejša. Vse elemente, profile in izmere kloak povzemam po dokumentaciji dr. Ljudmile Plesničar. V rastru Emone upoštevam ceste k, j, i, e in d ter pod njimi grajene kloake.

Absolutne višine dna, usedlin in vrha kloak (**sl. 7**) kažejo na skoraj povsem ravno dno kloak. Maksimalni padec kloake d je 1,9 ‰ in minimalni padec kloake k je 0,03 ‰. Povprečno se spušča dno kloake od bližine zahodnega emonskega obzidja proti iztoku v Ljubljanico za 0,90 ‰, kar potrjuje trditev, da so odplake v kloakah le polzele in se mestoma sedimentirale po svoji specifični teži. Vrh usedlin v skoraj do polovice zapolnjenih kanalih nam da popolnoma identično sliko, saj povprečni nagib — padec vrha usedlin ne presega 2,1 ‰ pod cesto d in je povprečni skupni nagib usedlin 0,92 ‰. Pri materialu v kloakah pa moramo upoštevati delovanje in uporabnost kloak še v poznem srednjem veku in celo v našem času ter s tem različna, bolj ali manj intenzivna nalaganja usedlin.

Pri ugotavljanju emonskega reliefa pa so gotovo najbolj zgovorni podatki o vrhnjem nivoju kanalov, ki le s tankim prodnatim nasutjem in obličnim tlakom tvorijo nivo cest. V smeri od zahodnega proti vzhodnemu obzidju je nagib cest neopazen, v smeri sever—jug pa je do dva metra višinske razlike, kar na razdalji 400 metrov ne pomeni večje reliefne razgibanosti antičnega mesta. Skoraj povsem ravna ploskev Emone je bila dosežena z omenjenimi planiranji, rahel nagib v južno smer pa je povzročil naravni padec terena k sotočju Iščice, Ljubljanice in Malega grabna.

cesta kloake	profili	tabele	dno kloak 290.00 m +			razdalja profilov od z obzidja (m)			usedline v kloakah 290.00 m +			vrh kloak 290.00 m +			padec dna ‰	padec usedlin
k	A,B,C	2	4,43	4,42	4,42	18	68	288	5,10	5,12	5,05	6,82	6,80	6,42	0,03	0,05
j	D,E,F	2	4,92	4,60	4,52	23	73	126	5,40	5,10	5,10	6,32	6,04	6,40	0,26	0,34
i	G,H,I	2	4,58	4,41	3,40	200	250	345	5,50	5,40	4,10	6,40	6,22	5,58	1,23	1,04
e	J,K,L	3	4,20	3,98	3,70	210	250	265	4,80	4,78	4,30	5,78	5,75	5,80	1,10	1,10
d	M,N,O	3	2,82	2,78	2,40	350	390	430	3,70	3,30	2,92	4,66	4,60	4,20	1,90	2,10

Sl. 7: Emona (Ljubljana), absolutne višine dna, usedlin in vrha kloak in padci dna in usedlin.

Abb. 7: Emona (Ljubljana): Absoluthöhen der Böden, der Ablagerungen und der Höhepunkte der Kloaken und die Gefälle der Böden und der Ablagerungen.

[1] M. Detoni in T. Kurent, *Modularna rekonstrukcija Emone* (1963).
[2] W. Schmid, *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 1913, 86 in sl.
[3] J. Šašel, *Vodnik po Emoni* (1955) 19.
[4] W. Schmid, *Jahrbuch für Altertumskunde* 7, 1913, 87.
[5] S. Rutar, *Letopis Matice slovenske*, 1891, 189.
[6] L. Plesničar-Gec in sodelavci, *Starokrščanski center v Emoni* (1983).

EIN BEITRAG ZUR ERKENNTNIS DER KOMMUNALEN EINRICHTUNG EMONAS

Zusammenfassung

Die Überreste der Wasserleitung von Emona unter der Trasse der Kyrill-Methodius Straße bezeugen, daß mehrere Wasserleitungen vom Abhang des Hügels Golovec zur antiken Stadt geleitet haben. Das Trinkwasser wurde hauptsächlich aus verschiedenen Brunnen gewonnen, denn das Niveau des Grundwassers lag im Altertum zwischen 6 und 7 Meter unter der Bodenfläche. Im allgemeinen war die Stadt kommunal sorgsam eingerichtet. Das Grundwasser wurde nicht durch Wegspülungen und Fäkalien verunreinigt.

Beim Ausheben des Erdreichs für den Unterbau der Stadtmauer, Schutzgraben und Kanalisation wurden mehr als 40 000 M³ Schotter und Tonerde umgeworfen. Dieses Material wurde für das Einebnen des Stadtrechtecks verbraucht, was durch die absoluten Höhenmasse der fast waagrecht verlaufenden emonensischen Strassen bestätigt zu sein scheint. Der Kloakenboden, worüber die Wegspülungen im den Fluß Ljubljanica floßen, hat im Durchschnitt ein Gefälle von 0,90 ‰. Die Ablagerungen in Ausmaß bis zu 1 Meter Dicke lassen sich durch vertikale Stratigraphie nicht detaillieren.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 227—236

RIMSKI KASTEL V ZALOGU PRI LJUBLJANI[1]

IVA MIKL-CURK

Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine,
Plečnikov trg 2, YU — 61000 Ljubljana

Lega, opis

Severno, tik nad strugo Ljubljanice, v skrajnem vzhodnem delu današnjega naselja in nekaj sto metrov severovzhodno od železniškega in cestnega mostu v Zalogu pri Ljubljani je ohranjen pomol prvotne prodne terase, ki ga je na jugu do nedavne ostro spodjedala Ljubljanica, na severu pa ga omejuje dokaj izrazita ježa terase. Ta pomol je ostanek starega brega na sotočju Ljubljanice in Save. Danes je na njem domačija in nekaj njiv Rahnetovih (Zalog 167); njive nosijo ledinsko ime Grič (parc. 1617, 1618 k. o. Kašelj). Katastrska mapa pa je za to površino ohranila staro ledinsko ime Gradišče. Na opisanem območju so ohranjene ruševine rimskega kastela. Danes takorekoč niso več vidne. Še pred nekaj leti je bilo na bregu nad Ljubljanico, južno, tik stare hiše, mogoče videti v podoru prelomljen temelj obzidja. Odkar so bregovi Ljubljanice utrjeni in pošev posneti, je zasuta tudi ta ruševina. Gradivo iz dela temelja, ki se je v reko rušil v minulih desetletjih, so uporabili pri gradnji valoloma v strugi Ljubljanice. Pred desetletji in stoletjem, dvema, so morale biti ruševine obodnega zidu kastela prav dobro vidne tudi na površini.

Okvirno so interpretirale in datirale kastel že starejše generacije arheologov.[2] V objektu so spoznali predvsem predstražo Emone in drobec iz obnavljanja italskih utrdbenih sistemov v času po 3. stoletju n. št. Na podlagi malega sondiranja v letih 1966 in 1968 je bilo mogoče točneje zarisati tloris obzidja kastela, nekoliko izpopolniti datacijo, hkrati pa smo se morali spoprijeti z zanimivimi problemi.[3] Ker leži kastel na strateško in prometno pomembni točki, posvetimo ostalinam kastela in rezultatom sondiranja tudi danes in tukaj še nekaj pozornosti.

Pozornost vseh sond v letu 1966 je veljala le poteku in ohranjenosti obzidja. Pri tem je bilo moč ugotoviti, da je imel kastel obliko nepravilnega štirikotnika, ki se je proti vzhodu — skladno z ozemljem — nekoliko zoževal. Ta oblika nam kaže, da je morala Ljubljanica v rimskem času teči v Savo v precej drugačnem loku kot danes. Mimo kastela je tekla proti jugu prav gotovo z večjim lokom kot danes, v Savo pa se je morala izlivati prav pod vzhodnim koncem kastela. Tako je bil kastel prav idealno lociran in oblikovan.

L. 1966 smo s sondo na enem mestu prerezali južni krak zidu, sicer smo pa na dveh mestih (bolj proti sredini, na južni stranici kastela) zid brezuspešno

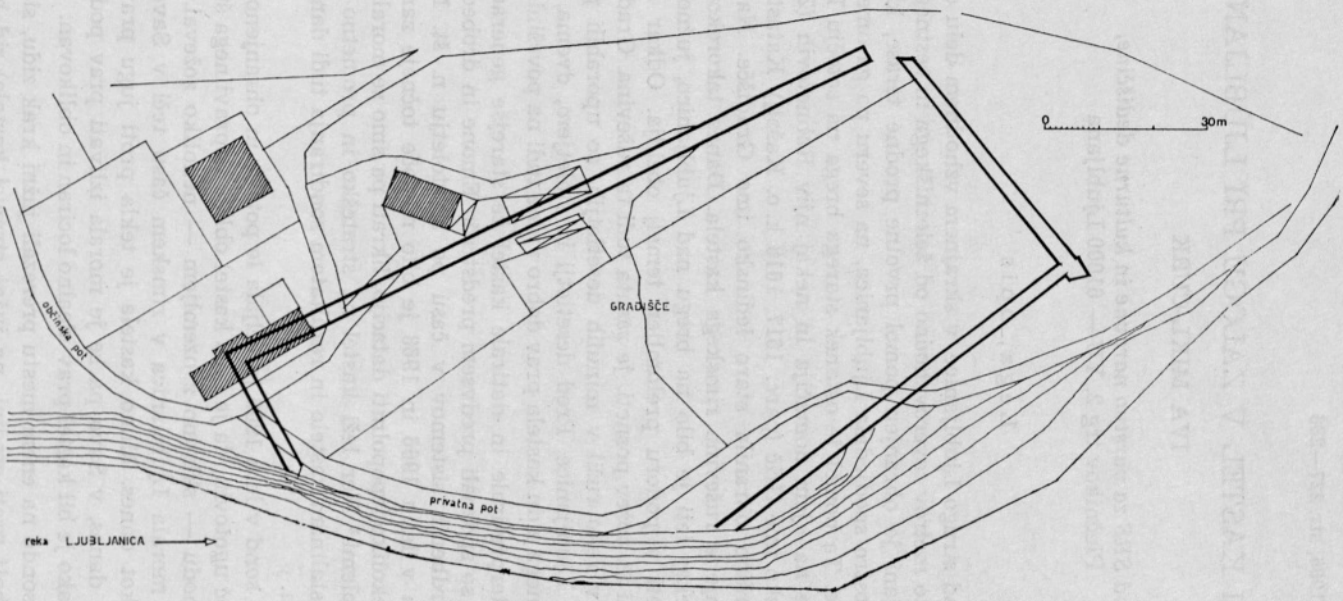

Sl. 1: Situacija arheološkega najdišča v Zalogu pri Ljubljani.
Abb. 1: Situation des archäologischen Fundortes in Zalog bei Ljubljana.

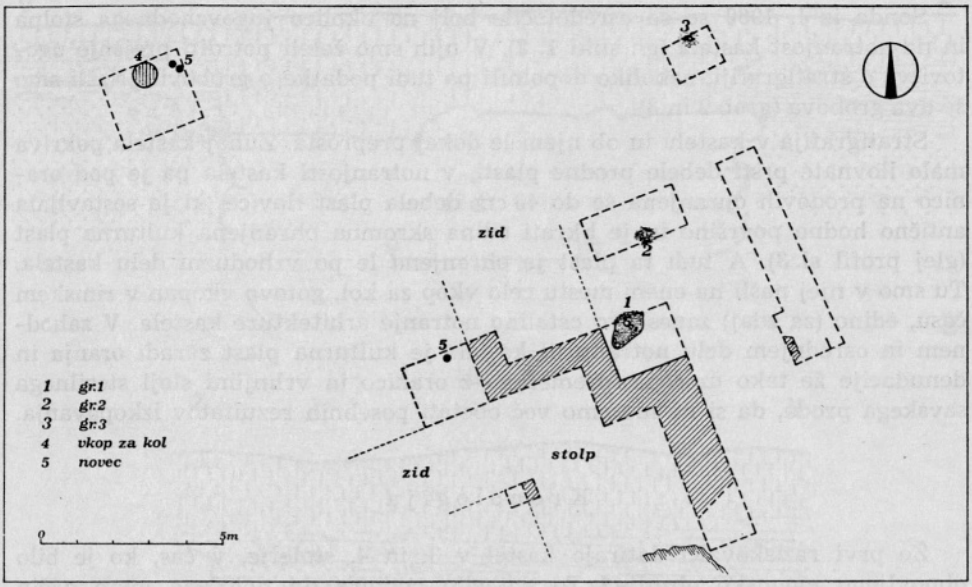

Sl. 2: Tloris izkopa ob jugovzhodnem stolpu kastela v Zalogu. Legenda: 1 — grob 1, 2 — grob 2, 3 — grob 3, 4 — vkop za kol, 5 — najdišče novca.

Abb. 2: Grundriß des Aushubs am Südostturm des Kastells in Zalog. Legende: 1 — Grab 1, 2 — Grab 2, 3 — Grab 3, 4 — Eingrabung für den Pfosten, 5 — Fundstätte der Münze.

iskali. Z dvema sondama smo približno določili severovzhodni vogal in z eno potek severnega kraka zidu. Ob jugovzhodnem vogalu smo sondo nekoliko razširili, da smo se mogli seznaniti s stolpom. V tej sondi smo našli tudi grob 1. Vse sonde so segle le tako globoko, da so odkrile vrhnje plasti zidu. Želeli smo ugotoviti le potek zidu in na mestih, kjer je še ohranjen, sledov nismo hoteli preveč razkrivati izpod varovalne plasti.

Od obzidja je ohranjen le temelj, debel okrog 2,8 m in toliko tudi globok. Fasadni del zidu je, kot moremo sklepati po rezultatih sondiranja, povsem uničen. Temelj je zidan iz lomljenca v plasteh, in sicer v obliki ribje srti. Kastel je imel vsaj na vseh štirih vogalih stolpe, od katerih sta v temeljih dva bolj ali manj fragmentarno ohranjena (severo- in jugovzhodni), severozahodni naj bi bil pod staro hišo kmetije, eden pa gotovo manjka. Prav tako manjka skoro v celoti zahodni krak obzidja, južni je močno uničen, dokaj dobro pa sta verjetno ohranjena severni in vzhodni. Najbolje ohranjeni jugovzhodni stolp izstopa nekako za 2 m iz fasade obzidja in je njegov temelj, kolikor je moč videti, masiven. Dohodov in vrat ne poznamo, na edinem mestu, kjer bi bil sedaj logičen in možen dohod proti Ljubljanici — s tem, da se dobro zavedamo, da je bila mikrotopografija v rimskem času drugačna! — je temelj obzidja povsem uničen (srednji del južnega kraka).

Sonde iz l. 1968 so se osredotočile bolj na okolico jugovzhodnega stolpa in na notranjost kastela (gl. **sliki 1, 2**). V njih smo želeli potrditi prejšnje ugotovitve o stratigrafiji, nekoliko dopolniti pa tudi podatke o grobovih. Našli smo še dva grobova (grob 2 in 3).

Stratigrafija v kastelu in ob njem je dokaj preprosta. Zunaj kastela pokriva malo ilovnate prsti debele prodne plasti, v notranjosti kastela pa je pod oranico na prodovih ohranjena še do 40 cm debela plast ilovice, ki je sestavljala antično hodno površino in je hkrati edina skromna ohranjena kulturna plast (glej profil **sl. 3**). A tudi ta plast je ohranjena le po vzhodnem delu kastela. Tu smo v njej našli na enem mestu celo vkop za kol, gotovo vkopan v rimskem času, edino (za zdaj) zanesljivo ostalino notranje arhitekture kastela. V zahodnem in osrednjem delu notranjosti kastela je kulturna plast zaradi oranja in denudacije že tako uničena, premešana z oranico in vrhnjimi sloji sterilnega savskega proda, da si ne moremo več obetati posebnih rezultatov izkopavanja.

Kronologija

Že prvi raziskovalci datirajo kastel v 3. in 4. stoletje, v čas, ko je bilo obnovljeno emonsko obzidje.[4] To datacijo podpira do določene mere način gradnje obzidja. Še raje bi se pa na današnji stopnji védenja, zaradi načina gradnje obzidja in še posebej zaradi drobnih najdb z našega sondiranja, odločili za datacijo kastela v čas po koncu 3. stoletja. V kulturni plasti smo namreč našli odlomke črnih jajčastih domačih loncev ostre profilacije, čepasto dno rdečega vrča in tri novce iz 4. stoletja. V zasipu jame za kol pa smo našli poleg fragmentov črnih loncev tudi drobce koničnega steklenega kozarca.[5]

Toda naša sondiranja so opozorila na še drugo zanimivo kronološko okoliščino, ki zadeva pomen točke, kjer je vsaj v 4. stoletju stal kastel. Kot že omenjeno, smo našli na zunanji strani obzidja, tik ob jugovzhodnem vogalnem stolpu kastela, tri preproste žgane grobove, vkopane iz ilovnate humusne prsti v vrhnje plasti savskega proda.

Sl. 3: Profil jarka čez severni krak obzidja ob jugovzhodnem stolpu kastela v Zalogu.

Abb. 3: Profil des Grabens über den Nordschenkel der Ummauerung am Südostturm des Kastells in Zalog.

Sl. 4: Profil groba 1 ob kastelu v Zalogu. Legenda: 1—3 vrček.

Abb. 4: Profil des Grabes 1 am Kastell in Zalog. Legende: 1—3 kleiner Krug.

Sl. 5: Profil groba 2 ob kastelu v Zalogu. Legenda: 1 — vrček, 2 — žlička, 3 — biser.

Abb. 5: Profil des Grabes 2 am Kastell in Zalog. Legende: 1 — kleiner Krug, 2 — ein Löffelchen, 3 — Perle.

Sl. 6: Profil groba 3 ob kastelu v Zalogu.

Abb. 6: Profil des Grabes 3 am Kastell in Zalog.

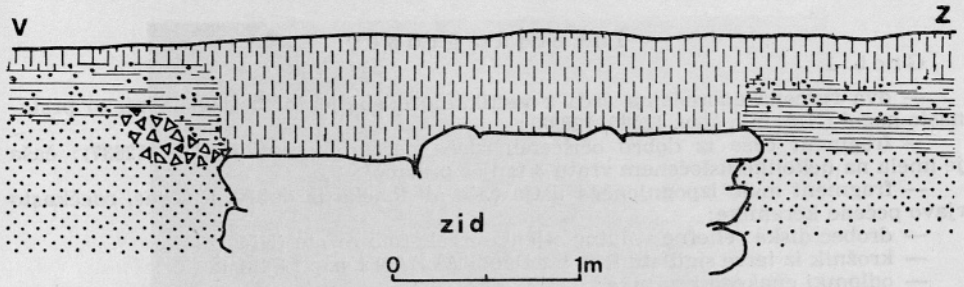

3

gr. 1

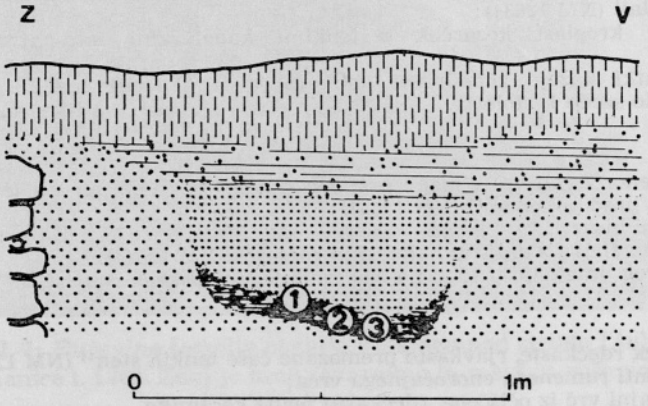

4

gr.2

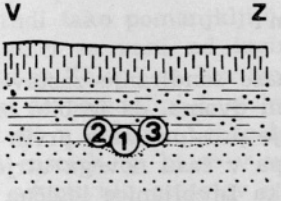

5

gr.3

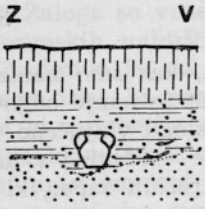

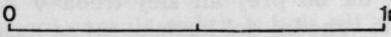

6

Inventar grobov

Grob 1

— dva rumena enoročajna vrča z vertikalno odebeljenim ustjem in nizko prstanasto nogo[6] (NM, inv. štev. 12585, 12638);
— fragment čaše iz dobro očiščene, rdeče pečene keramike (NM 12637); čaša je imela na nekoliko usločenem vratu 3 tanjše prstane[7];
— fragment malo izpognjenega ustja čaše ali lončka iz dobro očiščene, rdečkasto rjavo pečene keramike;
— drobec diska reliefne volutne oljenke z reliefom rozete (NM 12634);
— krožnik iz terre sigillate Ritt 1 z žigom ALBAN i. p. p.[8] (NM 12642);
— odlomki enakega krožnika;
— skodelica Ritt 8 iz terre sigillate z žigom PHILOC i. p. p. (NM 12636);
— manjša enaka skodelica z žigom ACATO i. p. p.[9] (NM 12635);
— steklen skifos s profilirano okrepljenim ustjem, ročajem in nizko nogo iz modrozelenega prozornega stekla[10] (NM 12632);
— steklenička za dišave s kratkim vratom in daljšim kapljastim trupom iz modrozelenega stekla[11] (NM 12634);
— manjši kroglast kozarček s tenkimi kanelurami na največjem obodu[12] (NM 12633).

Vsi pridatki kažejo značilnosti oblikovanja iz Tiberijevega časa in uvrščajo pokop v čas do srede 1. stoletja.

Grob 2

— lečast enoročajni vrč z nizko prstanasto nogo in s tem, da mu je bil ročaj verjetno odbit še pred pokopom[13] (NM 12641);
— jantarni biser;
— bronasta žlička z daljšim paličastim ročajem (NM 12644).

Tudi ta grob umeščajo pridatki v čas zgodnjega rimskega cesarstva.

Grob 3

— odlomek rdečkaste, rjavkasto premazane čaše tenkih sten[14] (NM 12649);
— fragmenti rumenega enoročajnega vrča;
— dvoročajni vrč iz očiščene, rdečkasto žgane keramike.

Vrč prehoda med trupom in vratom nima posebej poudarjenega ima pa nizko prstanasto nogo.[15]

Grob iz zgodnjega 1. stoletja.

V plasti ob grobovih je bilo še nekaj odlomkov zgodnje keramike.

Sklepi, problemi

Po vsem, kar smo nanizali, vidimo, da je naše sondiranje zastavilo več vprašanj, kot je nanje odgovorilo. Vsekakor pa ni dvoma, da je bilo ozemlje kastela v Zalogu vključeno v zavestno oblikovanje prostora že v prvih desetletjih rimske vladavine v naših krajih, utrjeno pa v času novega utrjevanja Emone in kraških zapor, ki jim je bil zaradi toka Ljubljanice logična predstraža. Dejstvo je tudi, da bo prej ali slej treba v Zalogu še kopati. Za to početje se zdi obetavnejši vzhodni del kastela, saj so naša izkopavanja pokazala, da je tam kulturna plast debelejša in bolje ohranjena. Zdi se tudi, da more biti za nadaljnja raziskovanja najbolj zanimiv severni krak obzidja, čeprav je seve — zaradi stavb in dvorišča domačije — raziskovanju teže dostopen. Nujno je treba raziskati še površino, kjer bi lahko bili nadaljnji grobovi, in videti, ali gre zgolj za grobove 1. stoletja ali za manjše grobišče daljšega trajanja, pa tudi, s kakšnim tipom naselja so bili ti grobovi v zvezi.

Sl. 7: Ruševine temelja obzidja v Zalogu nad strugo Ljubljanice l. 1964. Zdaj je breg zavarovan in zasut in ruševine niso vidne.

Abb 7: Fundamenttrümmer der Ummauerung in Zalog über dem Flußbett der Ljubljanica aus dem Jahr 1964. Jetzt ist das Ufer abgesichert sowie zugeschüttet und die Trümmer sind nicht sichtbar.

A tudi tako pomanjkljivi izsledki raziskovanja Zaloga so vznemirljivi: ob Ljubljanici se vrsti od izvira[16] sem več zgodnjerimskih najdišč in zgodnji grobovi iz Zaloga se jim smiselno pridružujejo. Zanimivo je, da pomen točk ob reki že po sredini 1. stoletja upade. Kolikor vemo zdaj, bi moglo biti prav tako tudi v Zalogu. Težko bi verjeli domnevi, da bi si kmetija ali drugačen civilni zaselek, ki bi se v ugodnem času vladavine klavdijskih, flavijskih in prvih adoptivnih cesarjev šele prav razvil, izbral prav omejeni prostor nad sotočjem Ljubljanice in Save. Gotovo smo bliže resnici, ko menimo, da so v Zalogu odkopani grobovi morali soditi k bolj ali manj vojaškem oporišču za nadzor in varnost prometa proti Nauportu.[17] Podatkov o prostoru iz 2. in zgodnjega 3. stoletja nimamo.[18] Možno je, da ni bil ne zastražen ne utrjen. Ker pa stoji na njem strateški objekt iz časa, ko se je strateški pomen naših krajev in še posebej porečja Ljubljanice povečal, pa menim, da smemo Zalogu pripisovati strateški pomen v več kritičnih obdobjih v življenju rimskega časa, vsaj dokler ne bomo imeli na voljo še kakšnega arheološkega podatka.

[1] Poročilo o izkopavanju je bilo pripravljeno za tisk že pred leti, in sicer v okviru načrtovanih objav o raziskovanju rimskih utrdb. To poročilo zdaj povzemamo v skrajšani obliki.

[2] J. Klemenc, *Zgodovina Ljubljane* I, Ljubljana 1955, 349; B. Saria, *Glasnik muz. društva za Slovenijo* 20, 1939,147.

[3] I. Mikl-Curk, *Varstvo spomenikov* (*VS*) 10, 1965, 207; eadem, *VS* 11, 1967, 131; eadem *VS* 13—14, 1970, 172; eadem, *Kronika* 16, 1968, 80 s.

[4] gl. op. 2.

[5] Na tako gradivo naletimo tudi v poznorimskih grobovih. Najbližje analogije iz Ljubljane L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8, 1972, grob 198, 200, 212, 219; primerjaj tudi E. Keller, *Die spätröm. Grabfunde in Südbayern*, Mü. Beitr. Vor. u. Frühgesch. 14, 1971; U. Giessler v T. Ulbert in sodelavci *Ad Pirum-Hrušica*, Mü. Beitr. 31, 1981, 102; I. Mikl-Curk, Arheol. vestnik 23, 1972, 376 ss.

[6] Analogije v Ljubljani: S. Petru, *Emonske nekropole*, Katal. in monogr. 7, 1972, grob 112, 1135, 1152, 848 (iz Tiberijevega in Neronovega časa); tudi L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*, Dissertationes 20, 1979, 27 ss; I. Mikl Curk, *Arheol. vestnik* 29, 1978, tab. 1, str. 747.

[7] Bližnja analogija S. Petru, Emonske nekropole grob 231; o vrsti posode tudi P. Petru, *Razprave 1. razr. SAZU* 6, 1969, 197 ss; L. Plesničar-Gec, *Keramika* 43.

[8] A. Oxé-H. Comfort, *Corpus vasorum aretinorum* (*CVA*) Antiquitas III, 4 1968 št. 35; I. Mikl-Curk *Arheol. vestnik* 30, 1979, 345 ss.

[9] *CVA* št. 31; I. Mikl-Curk, *Arheol. vestnik* 30, 342 ss.

[10] C. Isings, Glas from Dated Finds, *Archaeologia Traiectina*, Groningen-Djakarta 1957, 57.

[11] N. Lamboglia, *Rivista di studi liguri* 9, 1943, tabela stekla iz let 15—30; C. Isings *o. c.* 28.

[12] N. Lamboglia *o. c.*

[13] Za logiko razvoja vrčev gl. I. Mikl-Curk, *Arheol. vestnik* 29, tabela 1 str. 747; tudi E. Bonis, *Die Keramik der römischen Kaiserzeit in Pannonien* 1, Diss. Pann. II 20, 1942, 52; Vrči tako izrazitih profilacij so v Emoni pridatek v zgodnjih grobovih, npr. L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, grob 631, skupaj s tenko stekleno skodelico tkim. zarte Rippenschale.

[14] Verjetno je bila skodelica tenkih sten rumena in firnež svetel in je umazano-siva barva fragmenta posledica ognja. Potemtakem bi mogla biti posodica še iz razmeroma zgodnjega 1. stoletja, prim. E. Ettlinger, *Die Keramik der Augster Thermen*, Monogr. zur Ur- u. Fruhgesch, der Schweiz 6, Basel 1949, 82. O taki keramiki iz Emone govori izčrpno L. Plesničar-Gec, *Keramika* 18.

[15] E. Bonis, *o. c.* 43, tip XIX 9; P. Petru, *Razprave* 6, 198 s.

[16] Kako je Nauportus žarčil v svojo okolico, kažejo stare in nove najdbe, ki se vedno spet pojavljajo ob in v strugi Ljubljanice po Barju. Prim. *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 206—207. O novejših najdbah D. Vuga, *Zgodovinski časopis* 37, 1983, 21 ss; idem, *VS* 23, 1981, 201.

[17] Nauportus: B. Saria, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 17/2, 1935, 2008; *Arheološka najdišča Slovenije* 207; I. Mikl-Curk, *Arheol. vestnik* 25, 1976, 370 ss.

[18] *Arheološka najdišča Slovenije*, 196.

DAS RÖMISCHE KASTELL IN ZALOG BEI LJUBLJANA

Zusammenfassung

Dicht nördlich über dem Flußbett der Ljubljanica im Ostteil der heutigen Ortschaft Zalog befindet sich am Zusammenfluß der Sava und der Ljubljanica ein Rest des alten Ufers mit den Überresten eines römischen Kastells. Die Überreste sind schlecht erhalten und gegenwärtig im Terrain sozusagen nicht mehr sichtbar. Eine Rahmeninterpretation und Datierung haben bereits die älteren Archäologengenerationen vorgelegt,[2] die das Kastell als einen Vorposten Emonas aus der Zeit nach dem 3. Jh. betrachteten. Die kleine, im Rahmen der Erforschung der spätantiken Befestigungsanlagen in Slowenien in den Jahren 1964 und 1968[3] durchgeführte Son-

dierung hat diese Erkenntnis ergänzt. Im Jahr 1966 haben wir den Südschenkel der Ummauerung durchschnitten sowie die Nordwestecke und den Nordschenkel der Mauer festgestellt. An der Südostecke stießen wir auf einen Turm und fanden an diesem Turm ein Grab. Alle Sonden reichten nur so tief hinab, daß sie die Oberschichten der Mauer aufdeckten. Wir wünschten nämlich nur, ihren Verlauf zu ergründen und dabei zugleich die Spuren unter der schützenden Erdschicht nicht zu sehr aufzudecken.Von der Ummauerung ist nur das ungefähr 2,8 m dicke und ebenso tiefe Fundament erhalten. Es ist in Schichten aus im Fischgrätenmuster verlegten Bruchsteinen erbaut. Das Kastell hatte zumindest an allen vier Ecken Türme, von denen die beiden östlichen mehr oder weniger erhalten sind, der nordwestliche kann unter dem alten Haus eines Bauernhofes vermutet werden, während der südwestliche an der Stelle des heutigen Bettes der Ljubljanica schon zumindest einige Jahrzehnte zerstört ist. Desgleichen fehlt fast zur Gänze der Westschenkel der Ummauerung, der südliche ist stark beschädigt, wogegen der Nord- und der Ostschenkel vermutlich ziemlich gut erhalten sind. Der Südostturm, den wir zum Teil erforscht haben, ragt um 2 m aus der Fassade vor und sein Fundament scheint massiv zu sein. Die Zugänge und Tore des Kastells sind unbekannt.

Die Sonden aus dem J. 1968 konzentrierten sich auf die Umgebung des Südostturmes und das Kastellinnere. Es wurden noch zwei Gräber entdeckt. Die Stratigraphie im Kastell und daran herum ist recht einfach. Außerhalb des Kastells sind die mächtigen Kiesschichten nur von einer Schicht lehmartiger Erde bedeckt. Im Kastellinneren hat sich dagegen unter der Ackerkrume auf den Kiesen noch eine bis 40 cm mächtige Lehmschicht erhalten, die das römerzeitliche Laufniveau bildete und zugleich die einzige erhaltengebliebene Kulturschicht darstellt (**Abb. 3**). Doch auch diese Schicht ist nur im Ostteil des Kastells erhalten. Hier haben wir darin auch sogar eine Eingrabung für einen zweifellos in der Römerzeit eingegrabenen Pfosten gefunden, die einzige verläßliche Spur der Innerarchitektur des Kastells.

Auch die Neufunde im Überrest der Kulturschicht bestätigen die Datierung des Kastells in die Zeit nach dem Ende des 3. Jahrhunderts.[5] Die an der Südostecke des Kastells freigelegten Gräber sind hingegen aus dem frühen 1. Jahrhundert.[6—15]

Die Untersuchung ist ihrem Umfang nach ohne Zweifel zu klein, um was Endgültiges aussagen zu können. Es ist jedoch eine Tatsache, daß sich längs der Ljubljanica von ihrem Ursprung weiter[16] mehrere frührömische Fundorte reihen und daß sich die Gräber in Zalog sinngemäß daran schließen. Wir vertreten die Ansicht, daß sie zu einem militärischen Stützpunkt gehört haben müssen, am verkehrsmäßig und strategisch wichtigen Zusammenfluß könnte man ja schwerlich eine Ansiedlung anderen Charakters erwarten. So scheint das Kastell aus dem 4. Jahrhundert seinen Vorgänger schon in der Okkupationsphase gehabt zu haben.

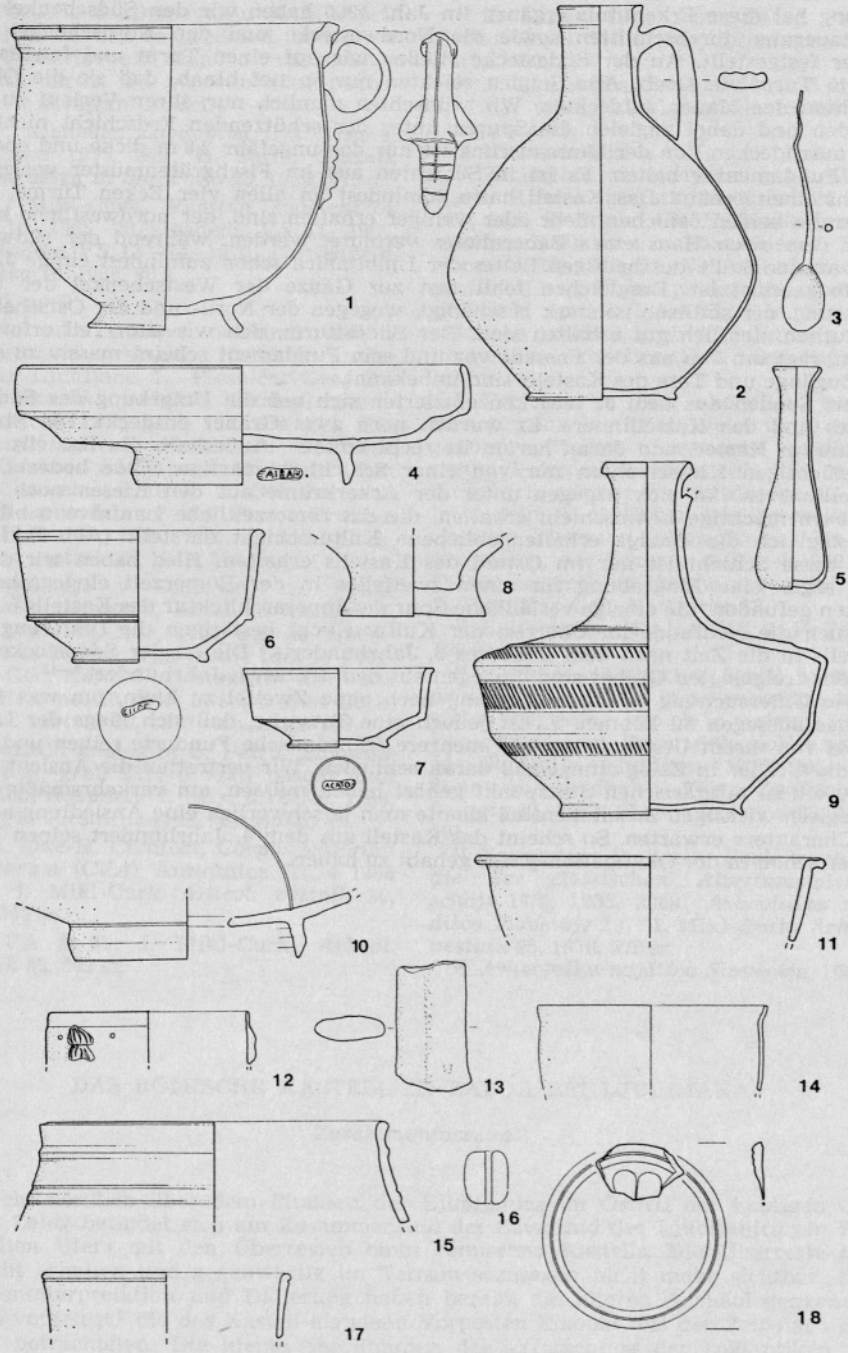

T. 1: Predmeti, najdeni l. 1966 in 1968 v Zalogu.

Taf. 1: Gegenstände, gefunden in den Jahren 1966 und 1968 in Zalog.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 237—246

EIN RÖMERZEITLICHES BRANDGRAB AUS SALONA*

ERWIN M. RUPRECHTSBERGER

Stadtmuseum, Betlehemstrasse 7, A-4020 Linz

Als eines der prächtigsten und eindrucksvollsten Baudenkmäler barocker Architektur gilt das nach Plänen von Jacob Prandtauer und Carlo Carlone erbaute Augustiner Chorherrnstift von St. Florian (bei Linz),[1] dessen Gründung mit dem Heiligen Florian, dem nunmehrigen Landespatron von Oberösterreich, engstens verbunden worden ist.[2] Dieser soll einer frühmittelalterlichen Schriftquelle zufolge unter Kaiser Diokletian im benachbarten Lauriacum/Lorch-Enns, den Martertod erlitten haben; den Leichnam aber hat, so heißt es in dem Bericht, eine Christin namens Valeria an jener Stelle begraben, über der sich nun das Stift erhebt.[3] Seine Tradition reicht weit zurück, vielleicht bis in die Zeit des frühen Christentums: Der sondierende Spaten des Archäologen hat Mauerreste ertastet, deren Datierung allerdings diskutabel zu sein scheint:[4] Unbestritten aber bleibt die Verehrung des Heiligen Florian über einen Zeitraum von rund 900 Jahren, in denen abendländische Bildung und Kultur durch Augustiner Chorherren vermittelt wurde. Bedeutende Gelehrte hatten hier ihre Wirkungsstätte gefunden, wie beispielsweise Joseph Gaisberger, der als Begründer der wissenschaftlichen Archäologie in Oberösterreich bezeichnet werden darf.[5] Hand in Hand mit der theoretischen Beschäftigung vergangener Kulturen erfolgte auch das Sammeln materieller Hinterlassenschaften, die um 1900 bereits einen beachtlichen Stellenwert eingenommen haben. So verzeichnet der Kunsthistoriker Albin Czerny in seinem Buch »Kunst und Kunstgewerbe im Stifte St. Florian von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart«[6] über 12.000 Antiquitäten und etwas später wies Johann Baptist Langthaler in seinem 1904 erschienenen Kurzführer auf »eine kleine Sammlung von römisch-griechischen sowie ägyptischen Funden und Ausgrabungen« hin.[7] Als Spender solcher »Exotica« scheinen sowohl Augustiner-Chorherren als auch dem Stift verbundene Gönner und Freunde auf, die der im Entstehen begriffenen internen Sammlung archäologische Funde verschiedener zeitlicher und örtlicher Provenienz zukommen ließen.[8] Ein Komplex wird uns im folgenden beschäftigen. Seine Fundgeschichte führt nach Salona in Dalmatien.

Dort wirkte um die Jahrhundertwende als k. u. k. Landeskonservator Dalmatiens Monsignore Frane Bulić.[9] Zu den bevorzugten Stätten seiner Tätigkeit

* Für die Publikationserlaubnis danke ich Herrn Prof. Dr. K. Rehberger, Stift St. Florian, der mir jederzeit Zutritt zu den Objekten gewährt hat. Der Grabfund aus Salona wurde in meinem unlängst erschienenen Büchlein: *Die Archäologische Sammlung im Stift St. Florian*, Schriftenreihe des Oberösterr. Musealvereins 12 (Linz 1986) 79/83, Taf. 14 in gekürzter Form besprochen.

Abkürzungen erfolgen nach den Richtlinien des Deutschen Archäologischen Instituts (*Archäologischer Anzeiger* und *Archäologische Bibliographie*).

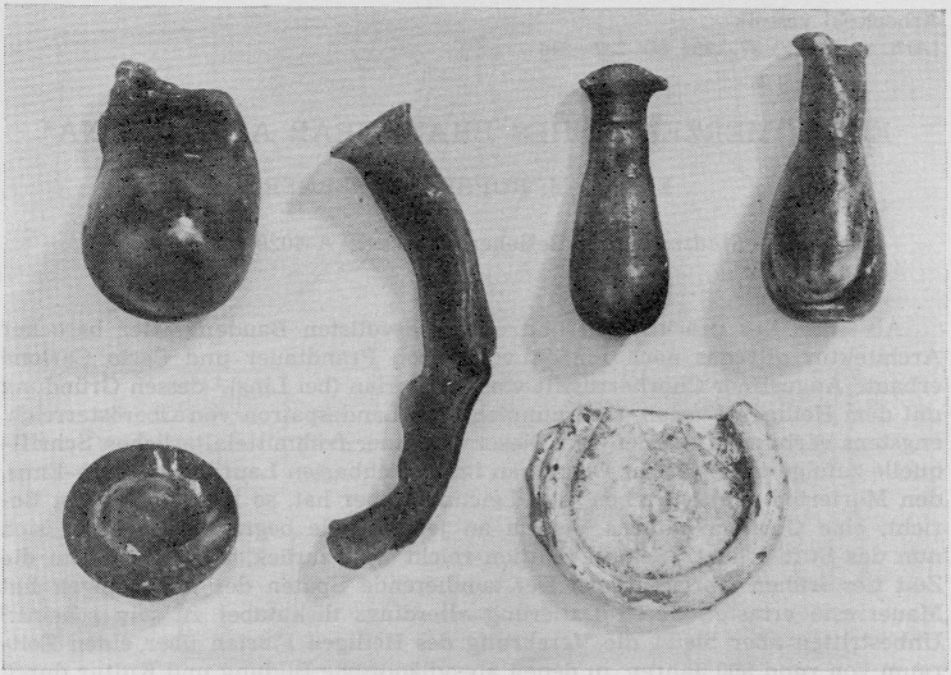

Abb. 2: Salona, römisches Grab. Balsamarien und Schalenfragment (Kat. Nr. 2, 5—9).

Sl. 2: Salona, rimski grob. Balzamariji in odlomek skodelice (kat. št. 2, 5—9).

als Altertumsforscher zählt das antike Salona,[10] dessen bedeutende Denkmäler u. a. in der von ihm begründeten Schriftenreihe Forschungen in Salona wissenschaftliche Aufnahme fanden, 1903 hat Bulić jedenfalls eine für St. Florian bestimmte Karte geschrieben,[11] in der er die baldige Lieferung eines archäologischen Fundes versprach: das Inventar eines römerzeitlichen Brandgrabes, das 1903 in Salona gehoben worden war und der Archäologischen Sammlung des Stiftes überlassen werden sollte. Der Tatsache, daß der Mitteilung von F. Bulić keine Einzelheiten hinsichtlich der genauen Fundumstände und der Zusammensetzung des Grabinventars entnommen werden können außer die Bemerkung, Steinossuar und Glasurne wären in zwei Kisten verpackt in St. Florian in Bälde zu erwarten, möge man sich nicht verschließen, wenn das Grabinventar als Einheit und zusammengehörendes, teils auch rekonstruiertes Ganzes hier betrachtet werden soll. Die vorläufige Untersuchung des in der Glasurne enthaltenen Leichenbrandes durch den Anthropologen[12] läßt nämlich auf drei Individuen unterschiedlichen Alters schließen. Der vortreffliche Erhaltungszustand der Olla ossuaria mit Deckel[13] ist jedenfalls darauf zurückzuführen, daß sie ein Steinbehälter mit Deckel vor dem Erddruck ausreichend schützte.[14] Steinbehälter und Glasurne hat F. Bulić über Fiume (Rijeka) nach St. Florian expedieren lassen. Hier lagen die Antiquitäten in der im Aufbau

befindlichen Archäologischen Studiensammlung eine zeitlang aufbewahrt. Bei der späteren Inventarisierung hat man die ursprüngliche Zusammengehörigkeit einiger Funde nicht immer bemerkt.[15]

Der Grabinhalt bestand aus derzeit nicht greifbarem Steinbehälter, Glasurne mit Deckel und Knochenklein (Nr. 1), Schmuck- bzw. Trachtenbestandteilen (Nr. 11—12, 15—16, 18) und dem Beigabengut (Nr. 2—10, 13—14, 17, 19, 24).

Katalog

1. Urne (Olla)[16] samt Deckel aus grünlich irisierendem Glas, darin Leichenbrandreste, die ein Drittel der Olla füllten. Höhe = 24,5, Mundsaumdurchmesser = 13,9, Standflächendurchmesser = 9—10 cm (**Abb. 1**).
   Auf der Schulter beidseitig aufgelegte Henkel.
2. Boden einer Glasschale aus hellem irisierendem Glas mit gewölbtem Boden. Standflächendurchmesser ca. 4,6 cm (**Abb. 2; 6**).
3. Durch Brand deformiertes Balsamar aus grünem Glas.
4. Drei durch Feuer deformierte Balsamare, in die eine gerippte Perle (vgl. V. Bertoncelj-Kučar, Taf. 1/10[17]) verbacken ist, vgl. Nr. 12 (**Abb. 3**).
5. Hals eines deformierten Balsamars, Höhe = 8,5, Mundsaumdurchmesser = 1,75 bis 1,86 cm (mit Resten rautbraunen Inhalts), gehört möglicherweise zu Nr. 6 (**Abb. 2**).

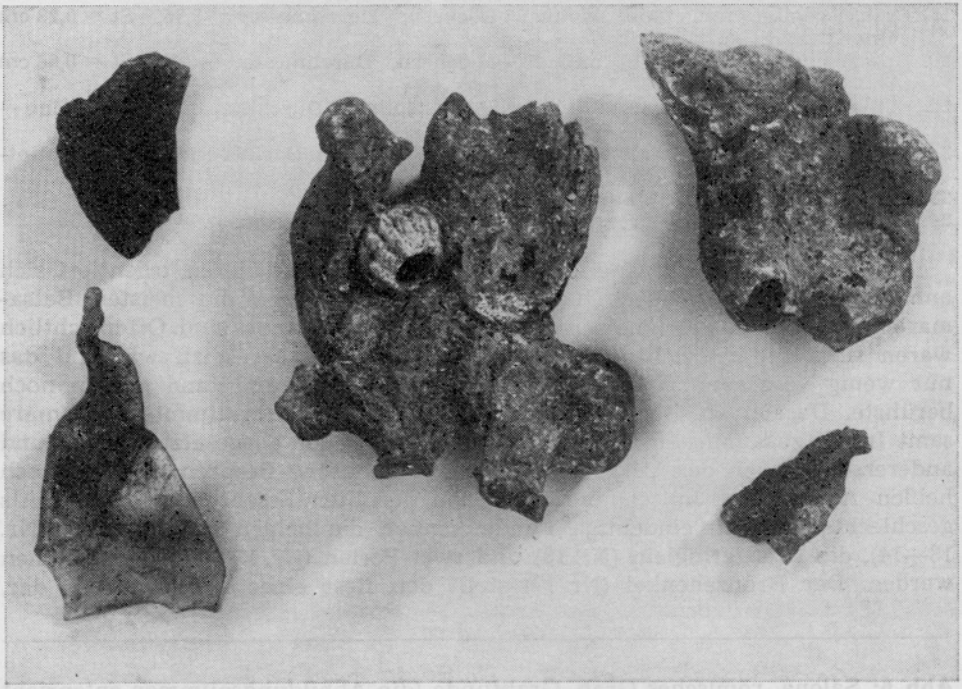

Abb. 3: Salona, römisches Grab. Verschmolzene Balsamarien und Glasreste (Kat. Nr. 4, 10).

Sl. 3: Salona, rimski grob. Staljeni balzamariji in stekleni ostanki (kat. št. 4, 10).

6. »Beutel« eines Balsamars der Form Isings 82 B 1 und 28 b[18] (gehört möglicherweise zu Nr. 5), H = 4,1 cm (**Abb. 2**).
7. Boden eines dickwandigen Balsamars, Stärke = 0,5 cm (!) aus grünem Glas. H = 2,5 cm (**Abb. 2**).
8. Vollständiges Balsamar aus grünlichem Glas, durch Hitze am Mundsaum verzogen (**Abb. 2; 6**).
   H = 5,3, Mundsaumdurchmesser = 1,55, Standflächendurchmesser = 2,27 cm. Form wie V. Paškvalin, 137 Taf. 10/2.[19]
9. Vollständiges Balsamar wie Nr. 8, durch Brand verzogen. H = 5, Mundsaumdurchmesser = 1—1,65 cm (**Abb. 2; 6**).
10. Vier geschmolzene Reste von Gläsern (meist Balsamarien) (**Abb. 3**).
11. Gelochte Perle aus grünlichem Glas. H = 1,62, Durchmesser = 1,56 cm (**Abb. 5; 6**).
12. Gerippte Perle aus grünlichem Glas in drei Balsamarien (siehe oben Nr. 4) verbacken, H = ca. 1 cm (**Abb. 5; 6**).
13. Konischer Lavezwirtel mit zwei umlaufenden Rillen, H = 1,35, Durchmesser = 2,22, Lochdurchmesser = 0,57—0,61 cm (**Abb. 5; 6**).
14. Doppelkonischer Wirtel aus Ton, H = 1,22, Durchmesser = 2,83 cm, Lochdurchmesser = 0,92—0,93 cm (**Abb. 5; 6**).
15. Fibel aus Bronze, L = 3,05 cm = Aucissafibel[20] (**Abb. 5; 6**).
16. Fibelbruchstück, L = 2,9 cm = Kniefibel mit halbrunder Kopfplatte und längsgeteiltem Nadelhalter[21] (**Abb. 5; 6**).
17. Bronzehenkel vierkantigen Querschnitts, Durchmesser = 5,6 cm. Die Enden des patinierten Henkels fehlen (**Abb. 5; 6**).
18. Drei ineinander verkettete Bronzeringlein mit Schiebeverschluß. Mit einem der Ringe ist ein Glasklümpschen verschmolzen. Durchmesser = 2,65, 2,86, 2,66 cm. Form wie K. Mihovilić, 240 Taf. 1 (1. Jh. n.)[22] (**Abb. 4**).
19. Bronzescheibe mit zwei kleinen Löchern, Durchmesser = 3,35, St = 0,23 cm (**Abb. 4**).
20. Bronzescheibe wie Nr. 19 mit drei Löchern, Durchmesser = 3,17, St = 0,98 cm (**Abb. 4**).
21. »Umbo« aus Bronze (vermutlich Kästchensplint). Durchmesser = 3,35, Höhe = 1,17 cm (**Abb. 4; 6**).
22. »Umbo« wie Nr. 21. Durchmesser = 3,2, Höhe = 1,2 cm. Darin verankert ein Splintansatz (**Abb. 4; 6**).
23. Flaches Stück aus Eisen. Länge = 6,5, St = 0,28 cm.
24. Spielstein aus Granit, Durchmesser = 2,33, Höhe = 1 cm (**Abb. 5**).

Der Versuch, den Vorgang der Bestattung zu rekonstruieren, orientiert sich anhand der nicht wenigen Glasgegenstände, von denen die meisten Balsamarien durch Hitze geschmolzen, beschädigt oder deformiert sind. Offensichtlich waren sie bei der Leichenverbrennung dem Feuer ausgesetzt, während das nur wenig verzogene Balsamar Nr. 8 den Brandherd am Rand gerade noch berührte. Daraus ableitbar wäre die Vorstellung, daß bestimmte Balsamare samt Inhalt zusammen mit dem Leichnam dem Feuer ausgesetzt wurden und andererseits nach der Verbrennung eine symbolische Besprengung der noch heißen Aschenreste mittels in Fläschchen gefüllter Essenzen erfolgte.[23] Als geschlechtsspezifisch eindeutige Funde können die beiden Spinnwirteln (Nr. 13—14), die Bronzeringlein (Nr. 18) und zwei Perlen (Nr. 11—12) angesprochen werden. Der Bronzehenkel (Nr. 17) stellt den Rest eines Holzkästchens dar,

---

Abb. 6: Salona, römisches Grab. Grabfunde (die Abbildungsnummer entspricht der Katalognummer). Maßstab 1 : 1.

Sl. 6: Salona, rimski grob. Grobne najdbe (številke ustrezajo številkam kataloga). Merilo 1 : 1.

Abb. 1: Salona, römisches Grab. Glasurne, Höhe = 24,5 cm.
Sl. 1: Salona, rimski grob. Steklena žara, višina = 24,5 cm.

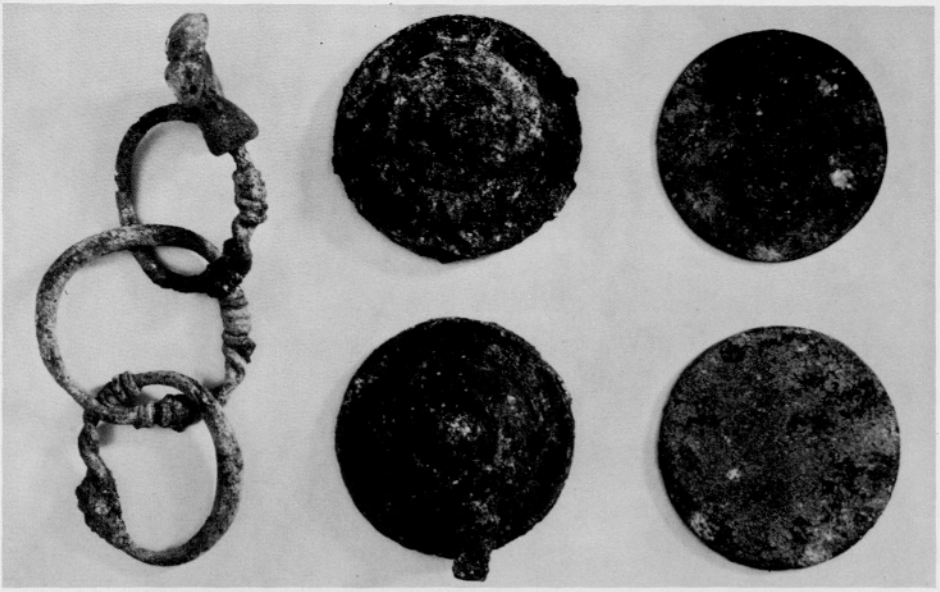

Abb. 4: Salona, römisches Grab. Bronzeringlein (Kat. Nr. 18) und Bronzebeschläge (Kat. Nr. 19—21).

Sl. 4: Salona, rimski grob. Bronasti prstani (kat. št. 18) in bronasti okovi (kat. št. 19—21).

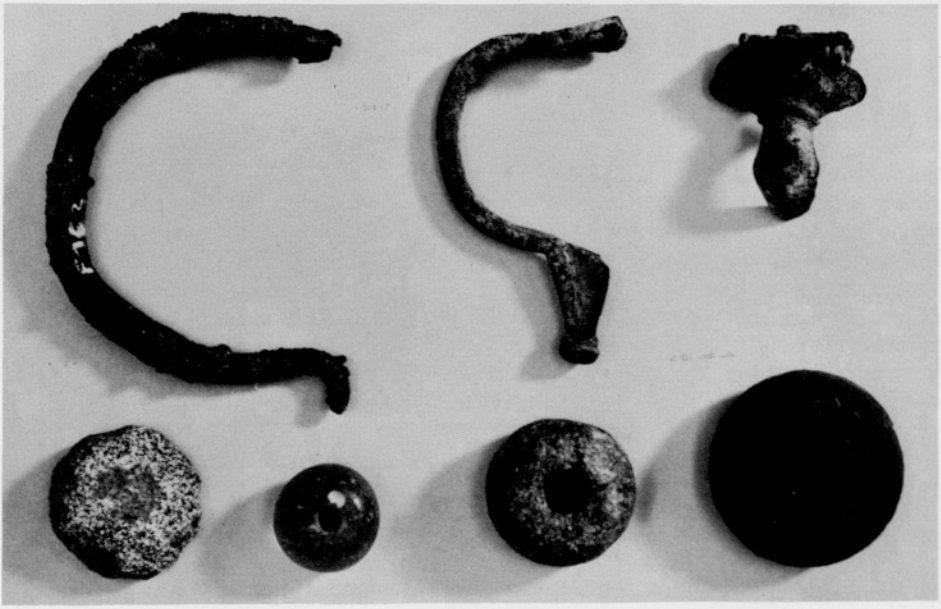

Abb. 5: Salona, römisches Grab. Kästchenhenkel (Kat. Nr. 17), Fibeln (Kat. Nr. 15—16), Spielstein (Kat. Nr. 24), Glasperle (Kat. Nr. 11) und Wirteln (Kat. Nr. 13—14).

Sl. 5: Salona, rimski grob. Ročaj skrinjice (kat. št. 17), fibuli (kat. št. 15—16), igralni kamenček (kat. št. 24), steklena jagoda (kat. št. 11) in vretenci (kat. št. 13—14).

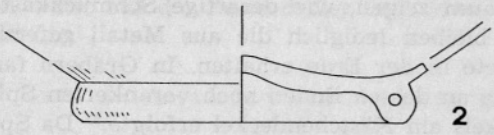
2

11

8

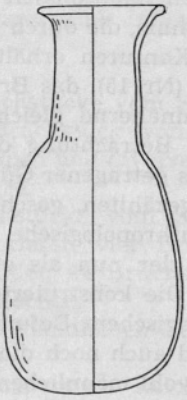
9

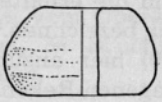
13

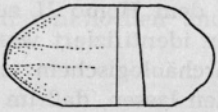
14

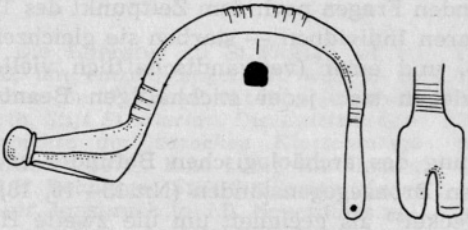
15

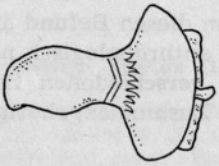
16

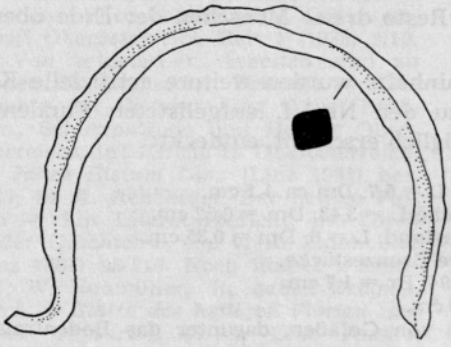
17

22

das ein Mädchen oder eine junge Frau besessen haben mochte. Reliefdarstellungen aus dem südnorischen Raum zeigen, wie derartige Schmuckkästchen ausgesehen haben;[24] von diesen bleiben lediglich die aus Metall gefertigten Teile: Henkel, Beschläge und Niete in der Erde erhalten. In Gräbern fanden sich bisweilen der Henkel und die an dessen Enden noch verankerten Splinte, durch die die Fixierung des Henkels am Kästchendeckel erfolgte.[25] Da Splinte im Grabinventar aus Salona fehlen, könnten die beiden umboartigen Bronzestücke mit Splintansatz Nr. 21—22) einen funktionalen Zusammenhang mit dem Henkel erschließen lassen — eine Annahme, die durch kürzlich entdeckte Grabfunde aus Ungarn und Deutschland Konturen erhält.[26] Als Bestandteile der Tracht sind die erhaltene Aucissafibel (Nr. 15), das Bruchstück einer Kniefibel (Nr. 16) zu bezeichnen.[27] Die beiden annähernd gleich großen Bronzescheiben (Nr. 19—20) hier anzureihen, läge bei Betrachtung der von Jochen Garbsch vorgeschlagenen Rekonstruktion damals getragener Gürteln nahe,[28] die ähnliche Scheibenbeschläge aufwiesen. Die aufgezählten, geschlechtsspezifisch auswertbaren Fundstücke wären, auf das anthropologische Gutachten bezogen, am ehesten dem Homo II zuzuschreiben, der nun als etwas 12—14 Jahre altes Mädchen identifiziert werden könnte. Die konstruierte Übereinstimmung zwischen archäologischem und anthropologischem Befund darf uns jedoch nicht übersehen lassen, daß im Leichenbrand auch noch die Reste eines ca. fünfjährigen Kindes und eines Erwachsenen (wohl männlichen Geschlechts) festgestellt wurden, die im Hinblick auf ein etwaiges dazugehörendes archäologisches Begleitmaterial anonym bleiben.

Die an diesen Befund anschließenden Fragen nach dem Zeitpunkt des Todes der drei anthropologisch nachweisbaren Individuen — starben sie gleichzeitig[30] oder zu verschiedenen Zeiten[31] —, und einer (verwandtschaftlich vielleicht engen?) Zusammengehörigkeit entziehen sich jeder stichhältigen Beantwortung.

Für die chronologische Einordnung des archäologischen Befundes erweist sich außer den Balsamarien und den Bronzegegenständen (Nr. 15—16, 18) vor allem die Leichenbrandurne mit Deckel[32] als geeignet, um die zweite Hälfte des 1. Jahrhunderts und das frühe 2. Jahrhundert n. Chr. als jene Zeit in Betracht zu ziehen, als die sterblichen Reste dreier Menschen der Erde überantwortet wurden.

Bei der Aussonderung des Urneninhalts wurden weitere artifizielle Kleingegenstände, deren Zugehörigkeit zu den Nr. 1ff, aufgelisteten Funden nur in Einzelfällen (z. B. Nr. 25, 30) als möglich erscheint, entdeckt:

25. Beingriff mit Bronzehülse, erhaltene L = 5,7, Dm ca. 1,1 cm.
26. Länglicher Bronzegegenstand, erhaltene L = 3,43, Dm = 0,52 cm.
27. Länglicher, nadelartiger Bronzegegenstand, L = 6, Dm = 0,35 cm.
28. Zwei kleine, nicht näher bestimmbare Bronzestücke.
29. Kleines Zierstück aus Bronze, H = 1,94, Br = 1,7 cm.
30. Fragment einer Beinnadel,[33] L = 1,93 cm.
31. 22 kleine und kleinste Bruchstücke von Gefäßen, darunter das Bodenfragment einer Schale.
32. Vier kleine münzähnliche Stücke aus Bronze, deren nähere Bestimmung nicht möglich ist.[34]

Die Untersuchung des Leichenbrandes durch Prof. Dr. Ämilian Kloiber, Linz, weist auf die Reste dreier Individuen: zwei Kinder und einen Erwachsenen hin.

Anthropologisches Kurzgutachten

Ämilian Kloiber

Homo I: 28 Bruchstücke eines Infans I, dazu ca. 20 Bruchstücke von Milchzähnen.

Alter: ca. drei Jahre.

Homo II: Sechs Bruchstücke vom Schädeldach, zwei vom Oberkiefer, zwei vom Felsenbein, ein Bruchstück vom Gesichtsschädel, 34 Bruchstücke von Röhrenknochen und Rippen und diverser anderer Knochen.

Alter: ca. 12—14 Jahre.

Homo III: 29 Bruchstücke vom Schädeldach, zwei vom Oberkiefer, ein Bruchstück vom Unterkiefer, vier Bruchstücke vom Felsenbein, ein Bruchstück vom Gesichtsschädel, 44 Bruchstücke von Röhrenknochen und Rippen und diverser anderer Knochen.

Alter: Maturus, wohl männlichen Geschlechts.

Abbildungsnachweis. Zeichnungen vom Verfasser. Fotos: E. Meichar, Bundesdenkmalamt Wien, Neg. Nr. 49087 (Glasurne). Alle anderen F. Michalek, Stadtmuseum Linz, Lichtbildstelle.

[1] Die Literatur zu St. Florian ist zu groß, um einzeln angeführt werden zu können. Zur Baugeschichte vgl. jedoch T. Korth, *Stift St. Florian. Die Entstehungsgeschichte der barocken Klosteranlage* (Nürnberg 1975). Eine kurze Einführung gibt K. Rehberger, *Stift St. Florian* (Kurzführer, Innsbruck [o. J.]). Neuerdings vgl. H. Schindler, Architektur, Macht und Raum-St. Florian im Rahmen der europäischen Barockbaukunst: *Kulturzeitschrift Oberösterreich* Heft 1 (1986) 2/10.

[2] Von zahlreichen Arbeiten sind zu nennen: R. Zinnhobler, *Beiträge zur Geschichte des Bistums Linz* (Linz [2]1978). Ders., Schutzpatrone und Heilige Oberösterreichs, in: *Kirche in Oberösterreich. 200 Jahre Bistum Linz* (Linz 1985) bes. 34/37, 48. K. Rehberger, Der heilige Florian — Ein Literaturbericht, in: *Lorch in der Geschichte*, hg. v. R. Zinnhobler (Linz 1981) 98/116. Noch immer wesentlich: W. Neumüller, *Sie gaben Zeugnis. Lorch — Stätte des heiligen Florian und seiner Gefährten* (Wien—Linz—Passau, o. J. [1968]). Siehe auch die für breitere Kreise gedachte Einführung zum Thema von W. Neuwirth-E. Marckhgott-F. Reisinger, *Der heilige Florian* (Linz—Wien 1985).

[3] Eine neue textkritische Fassung der Passio Floriani edierte W. Neumüller, Der heilige Florian und seine »Passio«: *Mitt OÖ Landesarchiv* 10 (1971) 1/35.

[4] L. Eckhart, Die Versuchsgrabung 1953 in der Gruft der Stiftskirche zu St. Florian: *OÖ Heimatblätter* 8 (1954) 187/200. Ders., Oberösterreichische *Kirchen* in archäologischer Schau: *Jb Mus Linz* 106 (1961) 166/9. Ä. Kloiber, Anthropologische Untersuchungen in der Krypta zu St. Florian bei Linz: *Jb Mus Linz* 96 (1951) 169/84.

[5] Vgl. zuletzt G. Winkler, Josef Gaisberger zum 100. Todestag: *Jb Mus Linz* 117/II Berichte (1972) 23/6. Ders., in: *Oberösterreicher*, hg. v. A. Zauner — H. Slapnicka, Bd. 3 (Linz 1984) 61/9.

[6] (Linz 1886) 309 f.

[7] J. B. Langthaler, *Das Chorherrnstift St. Florian. Ein kurzer Abriß seiner Geschichte. Seine Sehenswürdigkeiten* (Steyr 1904) 64.

[8] E. M. Ruprechtsberger, Die archäologische Sammlung, in: *Österr. Kunsttopographie* (Stift St. Florian) erscheint 1986.

Dort auch eine Auflistung der Herkunftsländer der Funde unter denen Jugoslawien mehrmals vertreten ist. Eine Monographie mit demselben Titel ist kürzlich in der Schriftenreihe des Oberösterreichischen Musealvereines als Band 12 (Linz 1986) erschienen.

[9] Vgl. *Österr. Biographisches Lexikon* 1815—1950, Bd. 1 (1957) 126. J. Filip (Hg), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Bd. 1 (1966) 184. D. Rendić-Miočević, in: *Enciklopedija Jugoslavije*, 2/2 (Zagreb 1982) 578 f. 1984 waren Bulić eine Ausstellung und Vorträge in Split gewidmet: Katalog »*Don Frane Bulić*« und »*Disputationes Salonitanae III: Bulić — 50 anni dopo la morte*« 26. nov. 1984. Diesbezüglich informiert E. Marin, Mons. Frane Bulić 1934—1984: *RA Crist* 60 (1984) 353/5.

[10] Vulić, Art. *Salona*, in: RE 1 A 2 (1920) 2003/6. M. M. Roberti, in: *EAA* 6 (1965) 1077/80. J. Fitz, in: *Kl Pauly* 4 (1975 bzw. 1979) 1521. D. Rendić-Miočević, in: J. Filip (Anm. 9) Bd. 2, 1193 f. M. Zaninović, in: *Princ Enc Class Sites* (Princeton 1976) 799.

[11] Datiert vom 2. 9. 1903, aufbewahrt in der Archäologischen Sammlung: Es ist dies eine beschriebene Visitenkarte (12 × 7,15 cm), der eine Aufstellungsordnung der Funde auf Briefpapier beigelegt ist.

[12] Siehe das Gutachten von Ä. J. Kloiber, S. 243.

[13] Zur Bezeichnung des Gefäßes vgl. W. Hilgers, Lateinische Gefäßnamen, *B Jb Beih* 31 (Düsseldorf 1969) 39 f., 112/6. Vgl. auch Anm. 16.

[14] Der Steinbehälter (Steincista) konnte in der Archäologischen Sammlung allerdings noch nicht ausfindig gemacht werden.

[15] Da unter den Inventarnummern F 162 und F 164 mit anderen Objekten subsumiert.

[16] Vgl. allgemein C. Isings, Roman glass from dated finds, *Archaeologica Traiectina* 2 (Groningen—Djakarta 1957) 83 f, Form 64. Speziell: V. Damevski, A survey of the types of glass vessels . . .: *A V* 25 (1974) 62/87, bes. 78 Taf. 6/1.

[17] V. Bertoncelj-Kučar, Glas- und Bernsteinschmuck: *A V* 30 (1979) 254/2, Taf. 1/5.

[18] Siehe Anm. 16.

[19] V. Paškvalin, Ancient glass from the territory of Bosnia and Herzegovina: *A V* 25 (1974) 109/38.

[20] Diesbezüglich vgl. speziell R. Koščević, *Antičke fibule s područja Siska* (Zagreb 1980) 15/17, bes. Taf. 5.

[21] Vgl. R. Koščević, *aO* 27 f., Taf. 23 f.

[22] K. Mihovilić, Anelli ed orecchini di epoca Romana in Slovenia: *A V* 30 (1979) 223/39, Taf. 1—3.

[23] Zu den schriftlichen Quellen vgl. J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer* (Leipzig ^{2}1886 = Nachdruck Darmstadt 1975) 381 f.

[24] Vgl. J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, MBV 11 (München 1965) Taf. 1—3. Ders., *Die norisch-pannonische Tracht*, in: ANRW II 12/3 (1985) 546/77.

[25] Vgl. z. B. *Zaton antike v Sloveniji*. Narodni muzej v Ljubljani (Ljubljana 1976) Abb. auf nicht numerierter Seite 46. D. Gaspar, Rekonstruktionsversuche römischer Kästchenbeschläge: *MA Inst Ung AK* 7 (1977) 33/6, Taf. 9/14. Dies., Kastenbeschlag des Schatzfundes aus Pápasalamon: *Veszprém Közl* 15 (1980) 77/86.

[26] W. Jährling, Spätantike Frauengräber von Gross-Gerau: *A Korr Bl* 15 (1985) 391/5 bes. 392. u. Taf. 43. D. Gaspar, *aO* (Anm. 25).

[27] Siehe Anm. 20—21.

[28] J. Garbsch, *Frauentracht* (Anm. 24) 111. Dort aber sind die Scheiben dem Durchmesser nach kleiner. Vgl. auch M. Sagadin, Antike Gürtelschnallen und -garnituren in Slowenien: *A V* 30 (1979) 294/327, Taf. 1/11.

[29] Siehe Gutachten von Ä. J. Kloiber, S. 243.

[30] Durch Unfall oder Krankheiten (Seuche? Zu Seuchen vgl. I. Schwidetzky, *Das Problem des Völkertodes* (Stuttgart 1954). J. und A. Šašel, Deserta regna pastorum: *Situla* 20/21 (1980) 421/30 und H. Grassl, Zur »norischen Viehseuche« bei Vergil: *Rh M* 125 (1982) 67/77 mit weiteren Literaturhinweisen).

[31] Wobei die Glasolla (im Grab) zugänglich gewesen sein muß.

[32] Vgl. Anm. 16—21.

[33] Zur Form vgl. E. M. Ruprechtsberger, Die römischen Bein- und Bronzenadeln aus den Museen Enns und Linz, *Linz AF* 8 (1978) Nr. 134. Ebd. 9 (1979) 32, 100. Vgl. auch A. Dular, Römische Knochennadeln aus Slowenien: *A V* 30 (1979) 278/90.

[34] Für dieses Gutachten danke ich Frau H. Dimt, Oberösterr. Landesmuseum Linz.

ŽGAN RIMSKI GROB IZ SALONE

Povzetek

Avguštinski kanoniški samostan v St. Florianu pri Linzu, Gornja Avstrija, velja kot eden najsijajnejših gradbenih spomenikov baročne arhitekture.[1] Njegova preteklost je povezana z imenom svetega Florijana, ki naj bi v sosednjem Lauriacumu (Lorch-Enns) pod cesarjem Diokleciјanom umrl mučeniške smrti.[2—4] V navedenem samostanu se nahaja tudi arheološka zbirka prazgodovinskih, grških, rimskih ter egipčanskih najdb, ki so jih zbrali avguštinski kanoniki, prijatelji in meceni samostana.[7] Zveze na znanstveni ravni so segale npr. v Rim in v Dalmacijo. Tam je tedaj deloval znameniti starinoslovec Frane Bulić, ki mu je bilo — poleg člankov v raznih priročnikih, nazadnje v Enciklopediji Jugoslavije — posvečeno leta 1984 v Splitu posebno znanstveno srečanje.[9]

V okviru pred kratkim izvršene znanstvene obdelave[8] arheoloških najdb te zbirke je zbudil pozornost inventar rimskodobnega žganega, leta 1903 v Saloni izkopanega groba, ki ga je Frane Bulić podaril samostanu in ki je zdaj predmet te razprave.

Grobni inventar je obsegal kamnito posodo (ki pa je v St. Florianu še niso mogli najti), stekleno žaro[16] s pokrovom in kostnim drobirjem (št. 1), sestavne dele nakita oziroma noše (št. 11—12, 15—16, 18) in pridatke (št. 2—10, 13—14, 17—19, 24). Pri preiskavi žganine, ki jo je opravil prof. dr. Ämilian Kloiber, Linz, so bili nadalje izločeni še nekateri mali predmeti (št. 25—32).

Poskus, da bi rekonstruirali potek pokopa, se orientira po steklenih predmetih,[19] od katerih je vročina večino balzamarijev stalila, poškodovala ali deformirala. Enemu balzamariju (št. 8) je ogenj deformiral ustje. Kot spolno-specifično nedvoumne najdbe moremo smatrati dve vretenci (št. 13—14), bronasti prstanček[22] (št. 18) in dve jagodi[17] (št. 11—12). Bronasti ročaj (št. 17) predstavlja ostanek lesene skrinjice; predstavo o njenem morebitnem izgledu nam posredujejo grobni reliefi, ki so se ohranili v Južnem Noriku.[24, 25] Kot sestavne dele noše lahko navedemo fibuli (št. 15—16), h katerim se pridružujeta dve bronasti ploščici (št. 19—20) kot morebitna pasna okova (?).

Naštete najdbe, ki jih lahko spolno-specifično ovrednotimo, bi se dale z ozirom na antropološko strokovno mnenje o kostnih ostankih še najprej pripisati osebku homo II, ki bi ga zdaj mogli identificirati kot približno dvanajst- do štirinajstletno deklico. Ob ujemanju te arheološke in antropološke ugotovitve pa ne smemo prezreti, da so ugotovili v žganini tudi še ostanke približno petletnega otroka in enega odraslega (najbrž moškega spola) (glej kratko strokovno mnenje Ämiliana Kloiberja), ki jima ni mogoče pripisati morebitnega pripadajočega spremnega materiala.

S to ugotovitvijo združena vprašanja o trenutku smrti teh treh individuov, ki se dajo antropološko dokazati — ali so umrli istočasno[30] ali ob različnem času — in o njihovi eventualni povezanosti (sorodstveni?) se odtegujejo vsakemu zanesljivemu odgovoru.

Za kronološko uvrstitev žganega groba in njegove vsebine je primerna posebno steklena žara s pokrovom (*olla*),[13, 16] ki nakazuje, da so bili posmrtni ostanki treh ljudi sežgani in izročeni zemlji v razdobju med sredino 1. in zgodnjim 2. stoletjem n. e.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 247—254

K VELIKOSTIM RIMSKIH POSOD[1]

JANA HORVAT

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Pri oblikovanju najrazličnejših izdelkov so v antiki uporabljali standardne mere. Merske enote, moduli in proporci so posebno dobro proučeni v antični arhitekturi. Najdemo jih v merah gradbenih elementov, od najmanjših, kot so mozaične kocke, do tlakovcev, zidakov in vodovodnih cevi. Po istih načelih so načrtovali tudi zgradbe in mesta.[2] T. Kurent in L. Muhič, ki sta raziskovala module in pravila kompozicije rimskih posod, najdenih v Sloveniji, sta ugotovila, da so izdelki italskega izvora dosledno mersko standardizirani. Za module so uporabljali enostavne mnogokratnike rimskih merskih enot. Odstopanja so zelo majhna, kljub temu da proizvodni postopki, kot sta žganje keramike in pihanje stekla, vplivajo na mere. Pri preprostejši, domači lončenini pa nista opazila merske doslednosti.[3] A. Oxé je spoznal pri obdelavi terre sigillate iz Oberadna, da je obstajalo več tipov pladnjev in krožnikov, ki so se med seboj razlikovali samo po premeru.[4]

T. Kurent in L. Muhič objavljata rezultate meritev posameznih posod, zanimivo in jasnejšo sliko pa bi dobili, ko bi izmerili več posod enake oblike. Lažje bi ugotovili idealno zamišljene mere in videli bi, kakšna odstopanja so nastajala zaradi tehnike izdelave.

Pogoj za uspešen preizkus je večje število zadovoljivo ohranjenih posod istega tipa. Na emonskih grobiščih sem izbrala tri skupine, ki se med seboj razlikujejo po izvoru in materialu: skodelice iz terre sigillate, steklene skodelice z ovratnikom in posode iz preprostejše keramike — sklede z izvihanim ustjem, sklede s profiliranim ustjem in krožnike.[5] Premere ustij in višine posod sem nanesla na koordinatni sistem (**sl. 1—6**).[6]

Skodelice iz terre sigillate

Obliki Haltern (Ha) 12 in Haltern (Ha) 15 (**sl. 1** in **2**)

I. Mikl-Curk je sigillato iz Emone na podlagi oblik, okrasa in izdelave natančno kronološko obdelala. Prevzela sem njene datacije in v koordinatnem sistemu z različnimi znaki upoštevala delitev na dve obdobji. Starejše skodelice Ha 12 in Ha 15 so iz Tiberijevega ali zgodnjega Klavdijevega časa, mlajše so klavdijske in kasnejše.[7]

Na slikah 1 in 2 jasno vidimo dve velikosti skodelic, ki so bile istočasno v uporabi. Osrednje vrednosti skupin sem primerjala z rimskimi merami. Po-

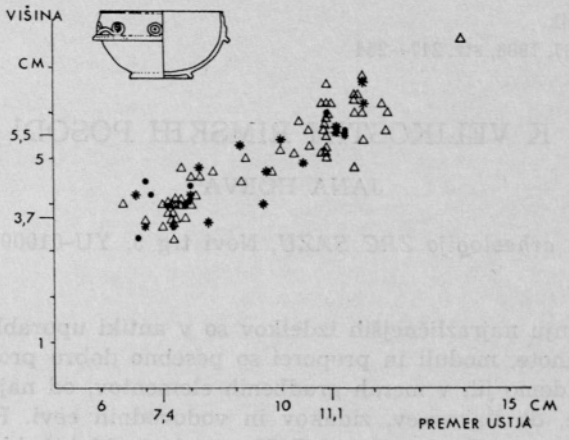

Sl. 1: Velikosti skodelic Ha 12. ● Tiberijev in zgodnji Klavdijev čas, △ Klavdijev čas, ∗ časovno neopredeljene.

Fig. 1: The sizes of cups Haltern 12. ● Tiberian and early Claudian period, △ Claudian period, ∗ indefinitely dated.

kazalo se je, da se skladajo z mnogokratniki rimskega palca in da je razmerje med višino in širino skodelic 1 : 2 (rimski palec — *digitus:* 18,48 mm).[8] Mere posameznih skodelic lahko odstopajo od središčne velikosti za 1 cm in več, kar je verjetno posledica tehničnih postopkov pri obdelavi gline.

Idealne mere skodelic Ha 12 in Ha 15:

manjša	višina	premer ustja
acetabulum	36,96 mm	73,9 mm
	2 palca	4 palci
večja	55,4 mm	110,9 mm
paropsis	3 palci	6 palcev

Že S. Loeschcke je pri objavi Halterna ločil v servisih iz terre sigillate velike in male skodelice.[9] Kombinacija krožnika in dveh različno velikih skodelic je bila osnova servisov namiznega posodja iz srebra in iz terre sigillate. V klasičnih pogrinjkih se je sestava ponovila štirikrat ali trikrat (12 ali 9 delni pogrinjek). V Cannstattu so kombinirali 6 krožnikov in 3 skodelice. Če se je del izgubil, je servis ostal nepopoln ali pa so manjkajočo posodo nadomestili z drugo podobne oblike.[10] Vse posode so imele enak profil, velika in mala skodelica pa tudi enako obliko. Mala skodelica se je imenovala *acetabulum,* velika skodelica *paropsis.*[11] Takšni pogrinjki so ustrezali rimskim običajem pri mizi. Jedi so prinesli na pladnjih in jih razdelili po krožnikih, v številnih skodelicah pa so bile različne omake.[12]

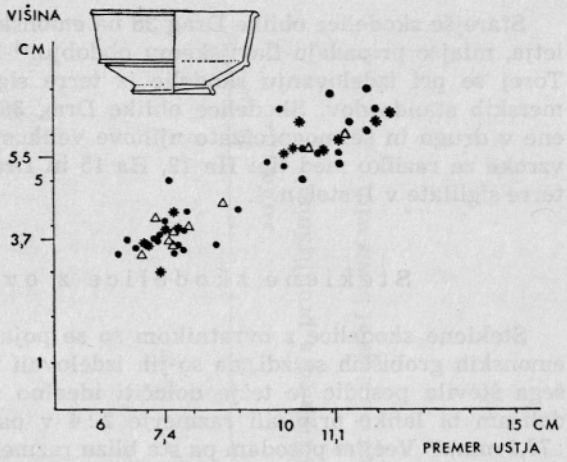

Sl. 2: Velikosti skodelic Ha 15. ● Tiberijev čas, △ Klavdijev čas, ∗ časovno neopredeljene.

Fig. 2: The sizes of cups Haltern 15. ● Tiberian period, △ Claudian period, ∗ indefinitely dated.

Oblika Dragendorff (Drag) 36 (**sl. 3**)

Na koordinatnem sistemu skodelic Drag 36 vidimo drugačno sliko kot pri prejšnjih dveh tipih. Tokrat ne moremo govoriti o dveh velikostih, ampak so točke precej razpršene. Manjši skupini bi lahko videli le v petih posodah s premerom ustja okoli 5 cm (blizu jim je razmerje 2 : 4 v palcih [36,96 : : 73,9 mm]) in v šestih posodah s premerom okoli 12 cm (blizu so razmerju 2 : 5 v unčah [49,2 × 123,0 mm]).[13]

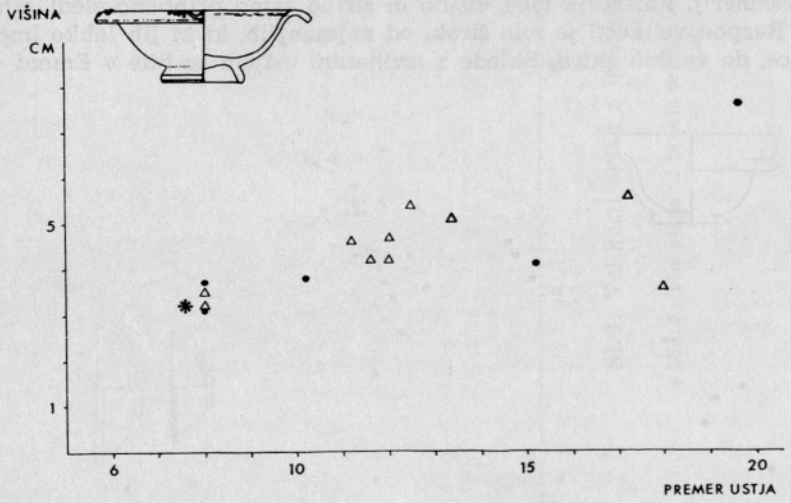

Sl. 3: Velikosti skodelic Drag 36. ● Klavdijev čas, △ flavijsko obdobje, ∗ časovno neopredeljene.

Fig. 3: The sizes of cups Dragendorff 36. ● Claudian period, △ Flavian period, ∗ indefinitely dated.

Starejše skodelice oblike Drag 36 na emonskem grobišču so iz sredine 1. stoletja, mlajše pripadajo flavijskemu obdobju.[14] Že starejše so mersko neenotne. Torej se pri izdelovanju skodelic iz terre sigillate niso vedno strogo držali merskih standardov. Skodelice oblike Drag 36 so zelo primerne za skladanje ene v drugo in se mogoče zato njihove velikosti ne grupirajo. Morda pa lahko vzroke za razliko med tipi Ha 12, Ha 15 in Drag 36 iščemo v razvoju delavnic terre sigillate v 1. stol. n. š.

Steklene skodelice z ovratnikom (sl. 4)

Steklene skodelice z ovratnikom so se pojavile v flavijskem obdobju.[15] Na emonskih grobiščih se zdi, da so jih izdelovali v dveh velikostih. Zaradi manjšega števila posodic je težje določiti idealno zamišljene mere. Manjšim skodelicam bi lahko pripisali razmerje 2 : 4 v palcih ali 3 : 6 v polunčah (36,9 : : 73,9 mm).[16] Večjim posodam pa sta blizu razmerji 3 : 6 v palcih (55,4 : 110,9 mm) in 5 : 10 v polunčah (61,5 : 123,0 mm). Če so skodelice res mersko usklajene, potem so odstopanja večja kot pri keramiki, kar bi bilo razumljivo zaradi načina izdelovanja steklenih posod.

Sklede z izvihanim ustjem, sklede s profiliranim ustjem (sl. 5) in krožniki (sl. 6)

Na **sl. 5** se še jasneje vidijo značilnosti, ki smo jih opazili že pri skodelicah Drag 36. Mere skled so neodvisne od mnogokratnikov merskih enot in njihovih razmerij. Razmerje med višino in širino samo približno sledi zahtevam oblike. Razpon velikosti je zelo širok, od najmanjših, ki bi jih lahko imenovali skodelice, do velikih skled. Sklede z izvihanim ustjem so bile v Emoni v upo-

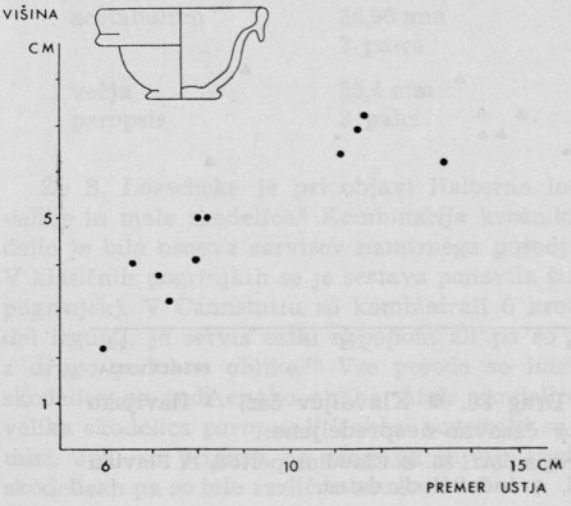

Sl. 4: Velikosti steklenih skodelic z ovratnikom.

Fig. 4: The sizes of glass cups with collars.

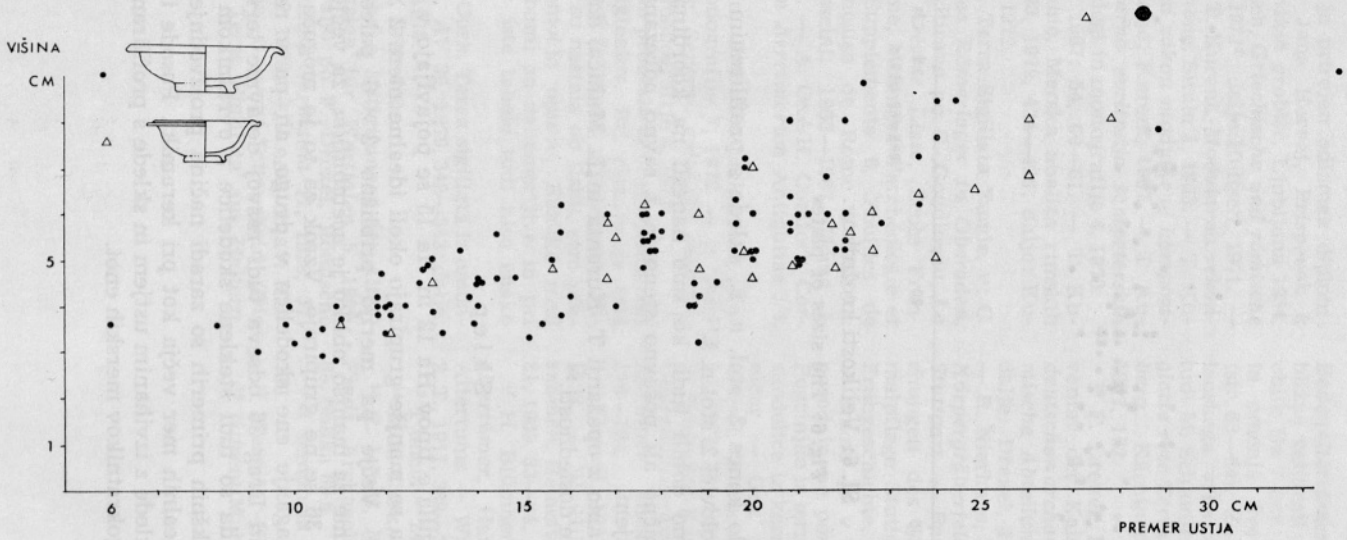

Sl. 5: Velikosti skled z izvihanim ustjem (●) in velikosti skled s profiliranim ustjem (△)

Fig. 5: The sizes of bowls with outwardly curving rims (●) and the sizes of bowls with flatly cut or everted rims (△).

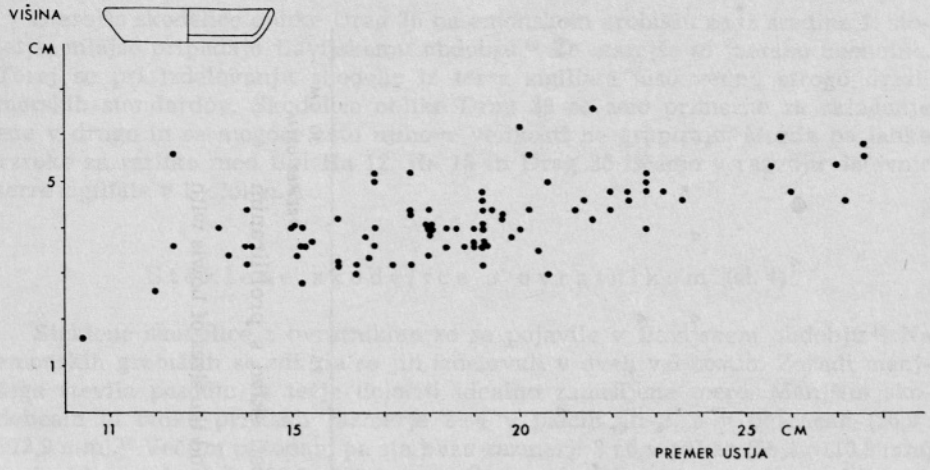

Sl. 6: Velikosti krožnikov.
Fig. 6: The sizes of plates.

rabi od konca 1. stol. do konca 2. stol. n. š., sklede s profiliranim ustjem pa konec 1. stol. in v prvi polovici 2. stol n. š.[17]

Podobno sliko (**6**) smo dobili tudi, ko smo nanesli na koordinatni sistem mere krožnikov z navpično ali poševno steno in z ravno odrezanim ali navznoter zapognjenim ustjem.

Torej se lahko strinjamo z opažanji T. Kurenta in L. Muhiča, da v preprostejši lončenini ni merske doslednosti.[18]

Sklep

Skodelice iz terre sigillate tipov Ha 12 in Ha 15 se pojavljajo v dveh velikostih. Ugotovili smo, da se manjše grupirajo okoli idealne mere 2 × 4 rimske palce (36,96 × 73,9 mm). Večje pa merijo približno 3 × 6 palcev (55,4 × × 110,9 mm). Latinsko ime za manjšo obliko je *acetabulum*, za večjo *paropsis*. Velikosti skodelic Drag 36 se ne grupirajo. Vzrok za to je mogoče oblika, ki je zelo primerna za zlaganje ene skodelice v drugo, ali pa v razliki med skodelicami Ha 12, 15 in Drag 36 odseva tudi razvoj delavnic terre sigillate v 1. stol. n. š. Zdi se, da so tudi steklene skodelice z ovratnikom izdelovali v dveh velikostih. V takšnih primerih so zaradi načina proizvodnje steklenih posod) odstopanja od idealnih mer večja kot pri keramiki. Posode iz navadne keramike — krožniki, sklede z izvihanim ustjem in sklede s profiliranim ustjem — so neodvisne od mnogokratnikov merskih enot.

[1] Članek je prirejen odlomek diplomske naloge: Jana Horvat, *Prispevek k analizi emonskih grobišč*, Ljubljana 1984.

[2] F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie, 1971*[2]; dalje:Hultsch, 1971. — M. Detoni / T. Kurent, *Modularna rekonstrukcija Emone*, Situla 1, 1963. — T. Kurent, *Osnovni zakon modularne kompozicije*, 1967; dalje: Kurent, 1967. — T. Kurent, *Modularna evritmija šempeterskih edikul*, Katalogi in monografije 4, 1970.

[3] Kurent, 1967: 54, 60—61. — T. Kurent /L. Muhič, Merska analiza rimskih posod, *AV* 23, 1972, 424—426; dalje: Kurent/Muhič, 1972.

[4] A. Oxé, Terra Sigillata Funde, v: C. Albrecht, *Das Römerlager in Oberaden*, 1938, 36 s; citirano po C. Goudineau, *La Céramique Arétine Lisse*, École Française de Rome, Mélanges d'archéologie et d'histoire, Suppléments 6, Fouilles de l'École Française de Rome à Bolsena (Poggio Moscini) 1962—1967, Tome 4, 1968, 27—28. — A. Oxé/H. Comfort, *Corpus Vasorum Arretinorum* Antiquitas 3/4, 1968, 25.

[5] S. Petru, *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7, 1972. — S. Plesničar — Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8, 1972.

[6] Mere sem prenesla iz objavljenih risb in ne z originalov. Pri risanju je bila posoda namreč že enkrat premerjena. Odstopanja, ki so nastala ob tisku, sem preverila s pomočjo opisov. Razlike med opisi in risbami so zanemarljive in pri predmetih z iste tabele tudi niso enako usmerjene.

[7] I. Mikl-Curk, Terra sigillata iz emonskih grobišč, *AV* 30, 1979, 342—343; dalje: Mikl-Curk, 1979.

[8] Hultsch, 1971: 700.

[9] S. Loeschcke, *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen* 5, 1909, 136 ss; citirano po F. Drexel, Römische Sigillataservices, *Germania* 11, 1928, 51; dalje: Drexel, 1928. — V novi objavi Halterna podaja S. von Schnurbein (Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern, *Bodenaltertümer Westfalens* 19, 1982) približne velikosti malih in velikih skodelic oblik Ha 7 (str. 35—37), Ha 8 (str. 45—49) in omenja dve velikosti oblike Ha 15 (str. 63—64). Za skodelice Ha 15 s Štalenskega vrha ugotavljata dve velikosti tudi M. Schindler in S. Scheffenegger (*Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg*, Kärntner Museumsschriften 62, 1977, 162.

[10] F. Drexel, Ein ägyptisches Silberinventar der Kaiserzeit, *Mitteilungen des deutschen archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung* 36/37, 1921—22, 34—57; dalje: Drexel, 1921—22. — Drexel, 1928. — R. Nierhaus, *Das römische Brand- und Körpergräberfeld »Auf der Steig« in Stuttgart — Bad Cannstatt*, Veröffentlichungen des Staatl. Amtes für Denkmalpflege Stuttgart, Reihe A, Vor- und Frühgeschichte, Heft 5, 1959, 42—44. — V Emoni je v grobovih manjše število posod in ne poznamo popolnih servisov. Pogrinjke iz terre sigillate so dopolnjevale skodelice iz keramike tankih sten. L. Plesničar — Gec, *Keramika emonskih nekropol*, Dissertationes et monographiae 20, 1977, 23; dalje: Plesničar-Gec, 1977. — E. Schindler-Kaudelka, *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*, Kärntner Museumsschriften 58, 1975, 178—184.

[11] Drexel, 1921—22: 41, 42. — Drexel, 1928. — W. Hilgers, *Lateinische Gefässnamen*, Beihefte der Bonner Jahrbücher 31, 1969, 33—34.

[12] H. Blümner, *Die römischen Privataltertümer*, Handbuch der klassischen Altertums — Wissenschaft 4. Bd., 2. Abt., 2. T., 1911, 389—399.

[13] 1 uncia = 24,6 mm. Hultsch, 1971: 700.

[14] Mikl-Curk, 1979: 342, 343.

[15] C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Archaeologica Traiectina 2, 1957, 88, oblika 69 a.

[16] 1 semuncia = 12,3 mm. Hultsch, 1971: 700.

[17] Plesničar-Gec, 1977: 52—55.

[18] Kurent/Muhič, 1972.

ABOUT THE SIZES OF ROMAN VESSELS

Summary

The sizes of vessels found in the Roman cemetery of Emona are compared to Roman measurements. Terra sigillata cups (types Haltern 12 and 15) are presented in two groups according to their size (**fig. 1** and **2**). The smaller cups, called *acetabulum*, are two digiti in height while the diameter of the rim is four digiti. The larger cups (*paropsis*) correspond to the ideal measurement of 3×4 digiti. Terra sigillata cups of type Dragendorff 36 cannot be categorized into groups on the basis of size (**fig. 3**). However, as this form is very convenient for stacking the cups, this may explain the lack of significant size differentiation. The development of terra sigillata workshops in the 1st century A. D. may offer another explanation for the size variations between types Haltern 12 and 15 and Dragendorff 36. It seems that glass cups with collars were also made in two sizes (**fig. 4**). The technique of glass production might cause more significant variations from the ideal measurement than would occur in the production of ceramics. Plates (**fig. 6**), bowls with outwardly curving rims, and bowls with flatly cut or everted rims (**fig. 5**) are all common ceramic types which do not agree with Roman measurements. The relation between the height of the vessel and the diameter of its rim is relevant only in terms of the general form of the vessel.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 255—278

NEKI OBLICI STAKLENOG MATERIJALA IZ ANTIČKE LUKE U ZATONU KRAJ ZADRA

SMILJAN GLUŠČEVIĆ

Arheološki muzej, B. Petranovića b. b., YU — 57000 Zadar

Za antičku luku u Zatonu, koja je egzistirala kao luka stare Aenone, zna se već dvadesetak godina.[1] Najprije sporadični površinski nalazi, a zatim od 1979. godine i sistematska hidroarheološka istraživanja, iznjela su na svijetlo dana, slobodno možemo kazati, ogromnu količinu materiala, u prvom redu keramičkog. O najvrijednijim nalazima — brodovima koje vjerojatno treba atribuirati plemenu Liburna, već je pisano,[2] ali se ne smije zaboraviti ni ostali vrlo raznovrsni i nerijetko unikatan materijal.[3]

Bogatstvo i raznolikost materijala izvađenog na istraživanjima 1979, 1981, 1982 i 1983. godine značajno je obogatilo fundus Arheološkog muzeja u Zadru, ali ujedno i pokazalo da se radi o luci koja se može svrstati u red najbogatijih nalazišta takove vrste na Mediteranu, usudio bih se kazati, i na samo njihovo čelo.

Obrada ovoga, napomenuli smo, prvenstveno keramičkog materijala, bez sumnje će promijeniti ili barem značajno nadopuniti dosadašnja saznanja ili mišljenja o pojedinim vrstama keramičkih proizvoda.

Dijelom se to odnosi i na stakleni materijal koji brojem i nije suviše veliki, ali koji je dao nekoliko primjeraka kod nas inače vrlo rijetkih, ili pak takovih za koje u poprilično obimnoj literaturi kojom smo raspolagali,[4] nismo mogli naći analogija. Ako bismo promatrali stakleni materijal u cjelini slobodno bi mogli reći da se radi o barem dvije do tri stotine primjeraka, od kojih je, međutim, oblik moguće sa sigurnošću utvrditi samo kod manjega broja. Sve su to relativno sitni ulomci, a kada se radi o primjercima kod kojih debljina staklenih stijenki iznosi samo jedan milimetar ili čak i manje, gotovo da i nije moguće pronači i spojiti pripadajuće dijelove.

Kako je već više puta rečeno u spomenutim radovima, čitav je materijal u more dospio tijekom lučkih operacija, pa je upravo iz toga razloga i svaki komad razbijen. Tu nema zatvorenih grobnih cjelina koje bi nam, osim što bi omogućili lakšu dataciju, dali i više-manje cjelovite primjerke. Kod datiranja ovakovih nalaza ostaje nam jedino da se oslonimo isključivo na komparativni materijal te da, služeći se tipološkom podjelom, dođemo do nekoga kronološkog slijeda.

Moramo žaliti što grobne cjeline ninskih nekropola nisu sačuvane, pogotovo s obzirom na to da se radi o istovrsnom materijalu pomoću kojega se moglo doći do značajnijih znanstvenih rezultata.

Daljnjim radom na istraživanju zatonske luke svakako će se znatno povećati i broj staklenih predmeta. Njihovom sistematskom obradom uzimajući u

obzir sve ono čemu se, makar i djelomično, može prepoznati oblik, bez sumnje bi dobili mnogo bolju sliku o vrstama, učestalosti i, moguće, provenijenciji pojedinih oblika. Samim tim upotpunili bi naša saznanja o trgovini i trgovcima koji su dolazili u naše krajeve da bi prodali svoju robu, ali da bi i od nas nešto ponjeli nazad.

U ovome radu ćemo obraditi samo nekoliko tipova koji se na našim nalazištima pojavljuju veoma rijetko, s izuzetkom rebrastih zdjelica, ali koji ni na ostalim nalazištima u svijetu nisu suviše česti.

Čaše

Forma 1

Visoka konična čaša puhana u kalup, s reljefnim lotosovim pupoljcima koncipiranim u pet pojaseva uokolo čitavog plašta. Između pupoljaka su manja točkasta izbočenja, a na dnu koncentrični krugovi. Čaša je izrađena od vrlo tankog zelenkastog stakla. Obod je brušen. Dio čaše nedostaje, ali se po sačuvanom dijelu lako može rekonstruirati. (**T. 1:** 1).

Ovaj tip čaše pripada skupocjenom luksuznom posuđu, a smatra se da je imitirao metalno pupčasto posuđe.[5] Sačuvan je relativno mali broj primjeraka. Veličine u kojima se ovaj tip čaše javlja su vrlo različite, od desetak do preko dvadeset centimetara visine.[6] Zajedno s visinom mijenja se i veličina i broj lotosovih pupoljaka odnosno njihovih redova kojih nikada nema manje od četiri. Pupoljci svakoga slijedećeg reda nalaze se iznad međuprostora prethodnog.

Čaše ovoga tipa javljaju se u dvije varijante od kojih su jedna ova već spomenuta, dok drugoj pripadaju nešto niže i šire čaše čija su širina i visina otprilike u odnosu 1 : 1 ili nešto malo više.[7] Kod prve varijante obod je ravan ili pak lagano povijen unutra, dok je kod druge obod oštrim koljenom odijeljen od tijela. Naš drugi primjerak (**T. 1,** 2), međutim, ima dvostruko profiliran obod, lagano izvijen prema vani, pa po tome donekle predstavlja iznimku kojoj, dakako, nismo mogli naći analogija. Među ovim oblicima imamo i jedan, dosta različit od ostalih, gotovo cilindričnog oblika i s izvodjenom nogom.[8] Komparacija za naše primjerke imamo dosta, naravno u različitim inačicama.[9]

Do sada je iz naše zemlje bilo poznato pet primjeraka[10] pa se s naša dva taj broj povećava na sedam.

Svi autori koji su pisali o ovome tipu čaša slažu se da podrijetlo vode s istočnog Mediterana. Pri tome preciziraju da je to Sirija »zbog karakterističnog motiva lotosova pupoljka koji je veoma omiljen u Siriji«,[11] dok samo jedan autor kao moguće mjesto proizvodnje navodi i užu lokaciju i to Sidon.[12] Datacije se kreću u okviru 1. st. n. e., a samo dva autora[13] produžuju dataciju i na 2. stoljeće.

Forma 2

Konična čaša na ravnoj konično proširenoj nozi, rađena od bezbojnog ili blijedožučkastog prozirnog stakla, relativno debelih stijenki. Plašt je facetiran (brušen) u obliku rombova koji su obično s gornje i donje strane omeđeni s jednim plastičnim rebrom (**T. 1,** 3—6).

Čaše ovoga oblika već su odavno privukle pažnju[14] pa je uočeno da ovaj tip ima nekoliko varijanti. Naime postoje primjerci vrlo izduženog koničnog oblika, kakav je vjerojatno bio i naš primjerak (**T. 1,** 6), kao i oni koji su znatno pliči i zdepastiji, ali koji time ne gube ništa od svoje ljepote. Veličina im jako varira. Međutim čaše se razlikuju i po samom ukrasu koji varira od okruglog, preko ovalnog do romboidnog. Pri tome su ovali ili rombovi više ili manje izduženi, dodiruju se ili su pak sasvim odijeljeni. Već je Berger[15] ove čase podijelio u pet formi, navodeći dosta velik broj primjeraka, dok se kod ostalih autora spominje jedan ili više primjeraka.[16]

Podrijetlo ovih čaša je bez sumnje istočni Mediteran, ali su neki primjerci, po mišljenju autora, bili proizvedeni u zapadnim radionicama pod istočnim utjecajem.[17] Drugi pretpostavljaju da su sidonski puhači stakla došli iz sirijskih i aleksandrijskih staklarskih radionica u radionice sjeverne Italije[18] ili pak neke druge staklarske centre u zapadnim provincijama Carstva (Köln). Pretpostavka o proizvodnji ovih čaša u radioničkim centrima sjeverne Italije iznosi i Barkóczi[19] za primjerak iz Brigecija kojega datira u 2. stoljeće. C. Isings[20] ovaj tip čaše svrstava u svoju formu 21. i kaže kako dolaze u upotrebu na kraju 1. st. n. e. Zbog vrlo slabog poznavanja industrije na Istoku teško je kazati da li je centar proizvodnje ovih čaša bio u Egiptu ili Siriji.[21] Neki smatraju da je Aleksandrija imala dominantnu ulogu u usavršavanju nekih tipova posuđa, među ostalim i ovih čaša.[22] Smatra se da brušenje potječe iz Aleksandrije iako, kako se kaže, izgleda da se proširilo iz Sirije na prijelazu iz 1. u 2. st. n. e.[23]

U našoj je zemlji, koliko mi je poznato, do sada bio publiciran samo jedan primjerak i to onaj iz Ptuja[24] pa bi na taj način četiri zatonska primjerka znatno obogatila njihov broj. Tri primjerka možemo svrstati u formu IV Bergera[25] (**T. 1,** 3, 4 i 5), a jedan, najmanje sačuvan, u formu III[26] (**T. 1,** 6). Da li naši primjerci potječu iz istočnih ili sjevernoitalskih radionica, ne možemo sa sigurnošću reći. Međutim zbog ogromne količine materijala u zatonskoj luci kojemu provenijenciju treba tražiti na istočnom Mediteranu[27] skloni smo i ove staklene čaše pripisati egipatskim ili bliskoistočnim radionicama i datirati ih na kraj 1. i u 2. stoljeće n. e.

Forma 3

Djelomično sačuvana čaša od zelenkastog stakla, na istaknutoj nozi udubljenoj s unutrašnje strane. Podijeljena je u tri pojasa od kojih je donji narebren, gornji profiliran a obod izvijen prema vani, dok srednjim teče natpis od kojega je sačuvano samo sedam slova i to ..... INO ..... APEI (**T.** *2,* 1).

Ovo je takodjer jedan od primjeraka puhanih u kalup, čije podrijetlo svakako treba tražiti na obali Sirije, jer ovakvi ili slični primjerci ponekad imaju potpis majstora. U nekim slučajevima majstori sebe nazivaju »Sidonjani«, kao npr. Artas ili, najpoznatiji od njih, Ennion.[28]

Poznato nam je da je ovaj tip staklenih čaša, a koji se javlja u nevelikom broju varijanti, bio predmetom posebnog rada[29] koji nam, na žalost, nije bio dostupan.

Natpis kao što je naš javlja se u nekoliko slučajeva na već spomenutim varijantama ovoga tipa tj. na čašama koje mogu biti jajolike[30] ili pak oblika

kao naša.[31] Jedini oblik identičan našoj jest onaj iz Pantikapeuma na obali Crnog Mora i jedan koji potječe iz Libanona.[32] Služeći se tim primjercima možemo naš natpis nadopuniti na slijedeći način [EYΦPA] INO [Y EO Φ Π] APEI što u slobodnom prijevodu znači: »Radujem ti se dok si ovdje.« Dakle ovo je treći primjerak ovoga oblika i treći natpis u ovoj formi,[33] a kao i ostali slični oblici datira se u 1. st. n. e.

Forma 4

Ulomak čaše od žučkastozelenkastog stakla, puhane u kalup, kojemu je s lijeve strane vidljiv šav kalupa. Obod je izvijen prema vani, a ispod njega teku dvije paralelne horizontalne pruge. Ispod njih dio deblje zakrivljene pruge i druge nešto tanje okomite na prvu (**T. 2,** 2).

Vidljivi djelovi zakrivljenih reljefnih pruga dio su biljnog ornamenta, najvjerojatnije stiliziranog motiva vinove loze. Tipološki spada u prije spomenute konične ili cilindrične čaše s figuralnim ili florealnim prikazom i natpisom.[34] Tipove cilindričnih čaša donosi i Vessberg[35] smatrajući da su neke od njih bile proizvedene na Cipru, dok za četiri fragmenta kaže da su nađeni blizu Sidona. Čašu s istim natpisom i ukrasom, ali konične forme, nalazimo u Muranu, a potječe iz Zadra.[36] Istoga oblika ali bez natpisa i sa stiliziranim prikazom vinove loze nalazimo opet na jednoj čaši iz Zadra,[37] a naš je ulomak bez sumnje pripadao upravo ovakvom primjerku.[38] Gotovo identičan ulomak nalazimo i u Osoru,[39] a po komparativnom materijalu oba su datirana u 1. st. n. e.

Forma 5

Oblici ove forme su obično izrađivani od bezbojnog, prozirnog i vrlo tankog stakla, dok su stijenke nekih primjeraka od zelenkastog stakla znatno deblje. To je inače tip čaša zvonolikog tijela na izdvojenoj nozi kojoj je dno konkavno. Obod je poliran (brušen), a ispod njega mogu teći jedna, dvije ili više brušenih kanelira, ili je pak bez njih, i izvijen prema vani. Uokolo plašta teku plastični ukrasi arkada više ili manje ovalnog oblika, šire ili uže zbog čega i varira njihov broj (**T. 2,** 3—6).

Tip ovih čaša je prilično rijedak, a najčešći je u Italiji.[40] Zbog toga je Sunkowsky[41] i bio iznio teoriju da je udubljeno kalotasto dno karakteristika italijanskih primjeraka, što međutim nema čvršće osnove, obzirom da se takova dna javljaju i na drugim mjestima.

Među čašama ovoga tipa iznimku svakako pretstavlja jedna iz Kölna[42] koja nema definiranu nogu kao ostali tipovi, nego ima ravno dno, odnosno stajaću plohu. Plastično formirani izduženi ovali su međusobno odvojeni narebrenom

---

T. 1: 1. Čaša od zelenkastog stakla 1/2 2. Čaša od blijedozelenog stakla 1/2. 3. Čaša od blijedožučkastog stakla 1/2. 4. Čaša od bezbojnog stakla 1/2. 5. Čaša od blijedožučkastog stakla 1/2. 6. Čaša od blijedožučkastog stakla 1/2.

Plate 1: 1. Beaker of green glass 1 : 2. 2. Beaker of pale green glass 1 : 2. 3. Beaker of pale yellow glass 1 : 2. 4. Beaker of colourless glass 1 : 2. 5. Beaker of pale yellow glass 1 : 2. 6. Beaker of pale yellow glass 1 : 2.

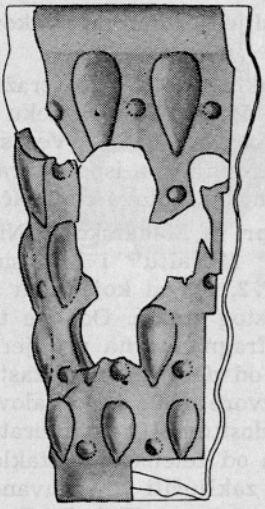

1

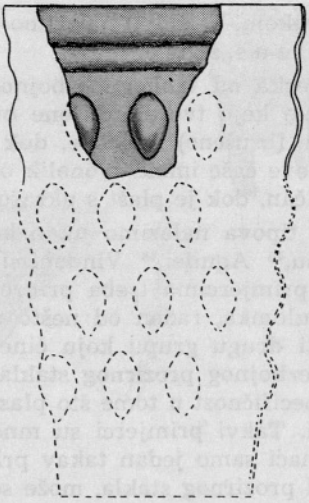

2

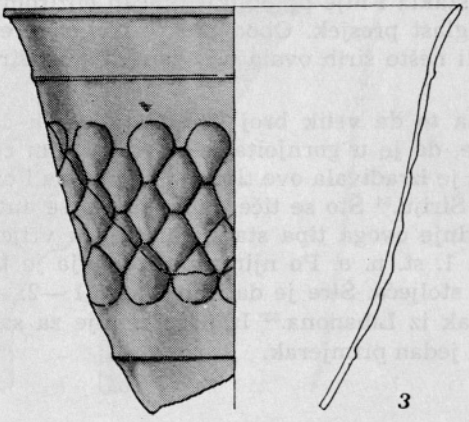

3

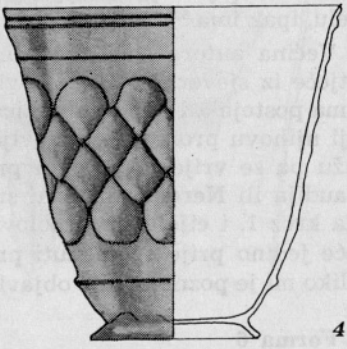

4

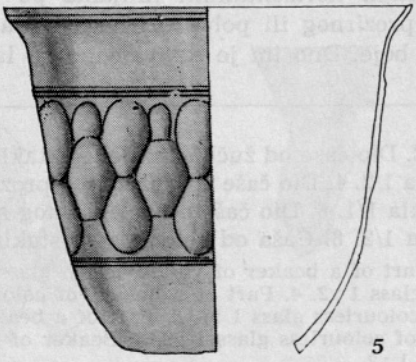

5

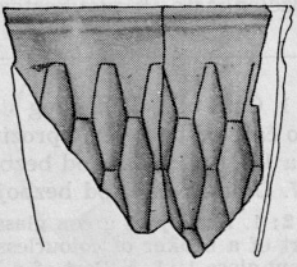

6

plastičnom trakom. U Kölnu nalazimo vjerojatno i poslijednji derivat ovakovih čaša, a datira se u 4. st. n. e.[43]

Tri primjerka od tankog bezbojnog prozirnog stakla imaju vrlo izražene plastične trake koje tvore izdužene ovale (**T. 2,** 3, 4, 5). Poviše njih teku po dvije urezane (brušene) kanelire, dok na trećemu ima samo jedna. Već smo kazali da su ove čaše imale zvonolik oblik s tim da je donji dio, ispod ukrasa, ipak bio koničan, dok je plašt s ukrasom bio blago koničan, gotovo cilindričan.

Ovakovih tipova nalazimo na nekoliko mjesta npr. u Mađarskoj,[44] Nidi-Heddernheimu,[45] Aquilei,[46] Vindonissi,[47] Liverpoolu,[48] Muraltu[49] i Minusiu.[50] Ovim trima primjercima treba pribrojiti i četvrti (**T. 2,** 6), od kojega su sačuvana dva ulomka, rađen od nešto debljeg zelenkastog stakla. Od ove trebamo odvojiti drugu grupu koju čine dva, također fragmentarna primjerka. Prvi je od bezbojnog prozirnog stakla, dok je drugi od debljega zelenkastog. Njihova je specifičnost u tome što plastične trake ne tvore ovale nego valovito teku plaštom. Takvi primjerci su mnogo rijeđi i u dostupnoj nam literaturi uspjeli smo naći samo jedan takav primjerak izrađen od zelenkastog stakla.[51] Primjerak od prozirnog stakla, može se sa sigurnošću zaključiti po sačuvanom ulomku, pripadao je već prije spomenutim izduženim čašama (**T. 2,** 7). Drugi je primjerak (**T. 2,** 8) od zelenkastog stakla i nije po obliku tipičan obzirom da mu tijelo ima ovalan ili čak polukuglast presjek. Obod mu je izvijen prema vani. Analogija nismo uspjeli naći, ali nešto širih ovala na zdepastijem i širem tijelu, ipak ima.[52]

Većina autora smatra, obzirom na to da velik broj primjeraka ovih čaša potječe iz sjeverne Italije i Švicarske, da je u gornjoitalskim tvorničkim centrima postojala i jedna radionica koja je izrađivala ove tipove.[53] Ipak ima i onih koji njihovu proizvodnju stavljaju u Siriju.[54] Što se tiče datacije i tu se autori slažu pa se vrijeme početka proizvodnje ovoga tipa stavlja negdje u vrijeme Klaudija ili Nerona, dakle u sredinu 1. st. n. e. Po njima proizvodnja je trajala kroz 1. i cijelu prvu polovicu 2. stoljeća. Šire je datiran i to u 1.—2. stoljeće jedino prije spomenuti primjerak iz Libanona.[55] Iz naše zemlje za sada, koliko mi je poznato, nije objavljen ni jedan primjerak.

Forma 6

Cilindrične čaše s urezanim (brušenim horizontalnim linijama po tijelu (**T. 3,** 1—6; 4). Čaše su izrađivane od prozirnog ili poluprozirnog stakla žučkastozelenkaste ili plavkastozelenkaste boje. Dno im je ravno odnosno lagano

---

T. 2: 1. Čaša od zelenkastog stakla 1/2. 2. Dio čase od žučkastozelenog stakla 1/1 3. Dio čaše od bezbojnog prozirnog stakla 1/2. 4. Dio čaše od bezbojnog prozirnog stakla 1/1. 5. Dio čaše od bezbojnog stakla 1/1. 6. Dio čaše od zelenkastog stakla 1/2. 7. Ulomak čaše od bezbojnog stakla 1/2. 8. Čaša od zelenkastog stakla 1/2.

Plate 2: 1. Beaker of green glass 1 : 2. 2. Part of a beaker of yellow-green glass 1 : 1. 3. Part of a beaker of colourless window glass 1 : 2. 4. Part of a beaker of colourless window glass 1 : 1. 5. Part of a beaker of colourless glass 1 : 1. 6. Part of a beaker of green glass 1 : 2. 7. Fragment of a beaker of colourless glass 1 : 2. 8. Beaker of green glass 1 : 2.

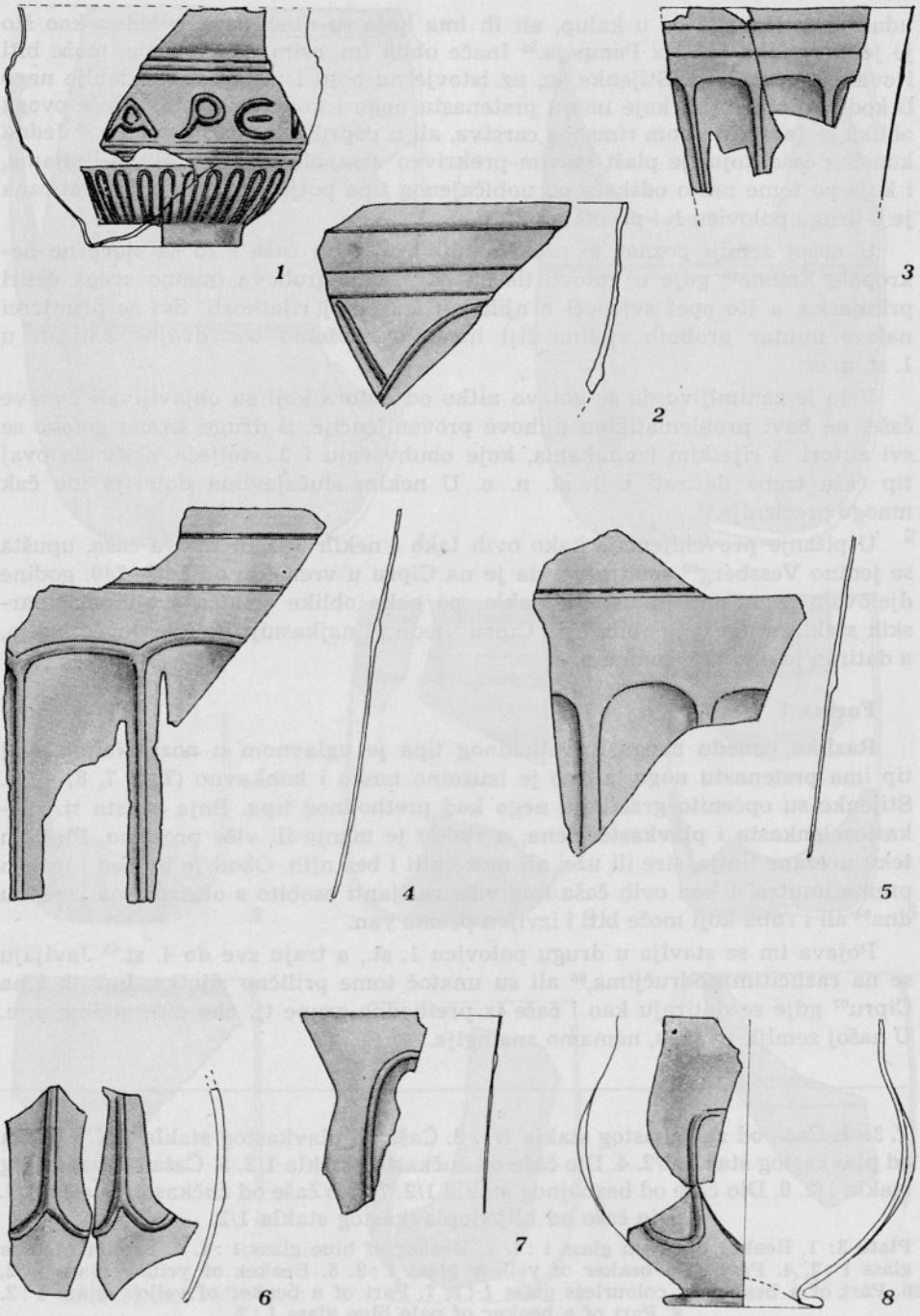
1
2
3
4
5
6
7
8

udubljeno. Puhane su u kalup, ali ih ima koje su utiskivane u kalup kao što je jedna velika čaša iz Pompeja.[56] Inače oblik im, osim cilindričnog, može biti i ovalan ili koničan. Stijenke su, uz istovjetnu boju i ukras, nešto deblje nego li kod srodnih formi koje imaju prstenastu nogu i konkavno dno.[57] Čaše ovoga oblika se javljaju širom rimskog carstva, ali u poprilično malome broju.[58] Jedna konična čaša kojoj je plašt sasvim prekriven urezanim horizontalnim linijama, i koja po tome nešto odskaće od uobičajenog tipa potječe iz Sirije,[59] a datirana je u drugu polovicu 1. i početak 2. st. n. e.

U našoj zemlji poznat je samo manji broj ovih čaša i to sa sjeverne nekropole Emone[60] gdje u gotovo tisuću istraženih grobova imamo svega četiri primjerka, a što opet svjedoći o njihovoj izuzetnoj rijetkosti. Svi se primjerci nalaze unutar grobnih cjelina čiji inventar možemo bez dvojbe datirati u 1. st. n. e.

Vrlo je zanimljivo da se gotovo nitko od autora koji su objavljivali ovakve čaše, ne bavi problematikom njihove provenijencije. S druge strane gotovo se svi autori, s rijetkim iznimkama, koje obuhvaćaju i 2. stoljeće, slažu da ovaj tip čaša treba datirati u 1. st. n. e. U nekim slučajevima datacija ide čak mnogo preciznije.[61]

U pitanje provenijencije kako ovih tako i nekih drugih tipova čaša, upušta se jedino Vessberg[62] smatrajući da je na Cipru u vremenu od 140—240. godine djelovala nezavisna industrija stakla, pa neke oblike smatra svojinom ciparskih staklara. Ovaj je oblik[63] na Cipru ujedno i najkasniji koji se uopće javlja, a datiran je oko 220. godine n. e.

Forma 7

Razlika između ovoga i prethodnog tipa je uglavnom u nozi. Naime ovaj tip ima prstenastu nogu, a dno je izuzetno tanko i konkavno (**T. 3,** 7, 8; **4,** 1). Stijenke su općenito gracilnije nego kod prethodnog tipa. Boja je ista tj. žučkastozelenkasta i plavkastozelena, a staklo je manje ili više prozirno. Plaštem teku urezane linije, šire ili uže, ali može biti i bez njih. Obod je brušen i uvijen prema unutra. I kod ovih čaša ima više varijanti osobito s obzirom na izvedbu dna[64] ali i ruba koji može biti i izvijen prema van.

Pojava im se stavlja u drugu polovicu 1. st., a traju sve do 4. st.[65] Javljaju se na različitim područjima,[66] ali su unatoč tome prilično rijetke. Ima ih i na Cipru[67] gdje se datiraju kao i čaše iz prethodne grupe tj. oko 220. godine n. e. U našoj zemlji, za sada, nemamo analogija.

T. 3: 1. Čaša od zelenkastog stakla 1/1. 2. Čaša od plavkastog stakla 1/1. 3. Čaša od plavkastog stakla 1/2. 4. Dio čaše od žučkastog stakla 1/2. 5. Čaša od žučkastog stakla 1/2. 6. Dio čaše od bezbojnog stakla 1/2. 7. Dio čaše od žučkastog stakla 1/2. 8. Dio čaše od blijedoplavkastog stakla 1/2.

Plate 3: 1. Beaker of green glass 1 : 1. 2. Beaker of blue glass 1 : 1. 3. Beaker of blue glass 1 : 2. 4. Part of a beaker of yellow glass 1 : 2. 5. Beaker of yellow glass 1 : 2. 6. Part of a beaker of colourless glass 1 : 2. 7. Part of a beaker of yellow glass 1 : 2. 8. Part of a beaker of pale blue glass 1 : 2.

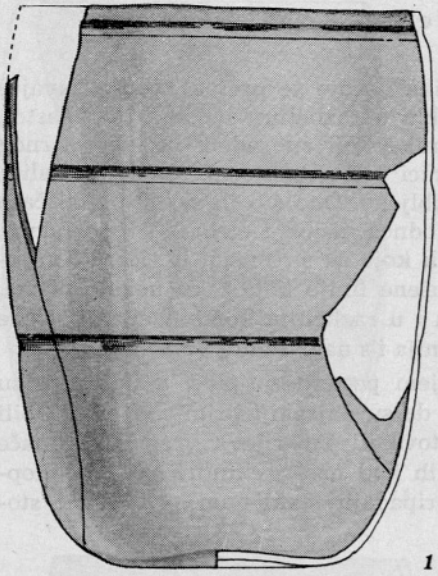

1

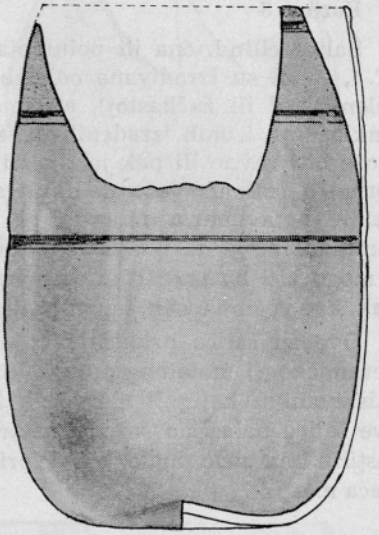

2

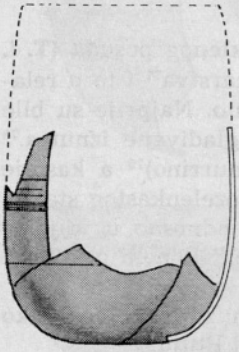

3

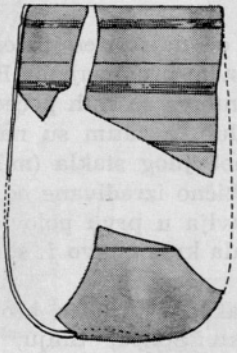

4

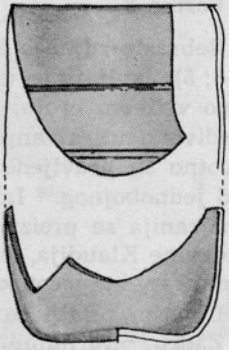

5

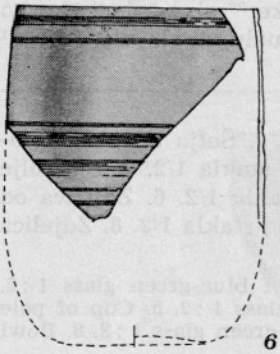

6

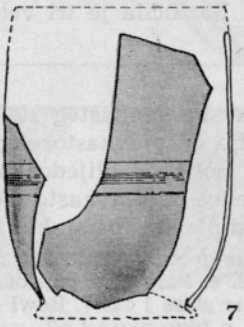

7

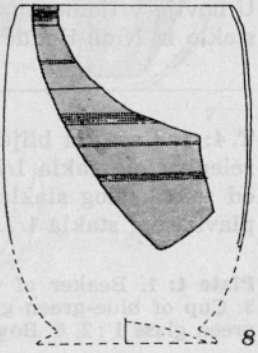

8

Šalice

Forma 8

Šalice cilindrična ili poluloptastog oblika[68] (koje se prema vrhu sužavaju) (**T. 4,** 2—5) su izrađivane od debljega stakla u različitim bojama (plavkastoj, zelenkastoj ili žučkastoj), ali ima primjeraka koji su rađeni od neprozirnog stakla,[69] ali i onih izrađenih u kameo tehnici[70] ili slikanjem.[71] Dno ovih šalica može biti ravno ili pak manje ili više udubljeno. Ono što ih razlikuje od čaša forme 6 jest, uz veću debljinu stakla, i odnos visine i širine. Taj je odnos, naime, uglavnom u omjeru 1 : 1, ali ima ih koje su šire nego li više.[72] Karakteristika im je da imaju gravirane ili brušene linije koje teku uokolo plašta, a mogu biti na različitim djelovima plašta i u različitim kombinacijama. Neke pak, kao većina naših, mogu biti i bez tih linija i s naglašenim vratom.

Ove su šalice pripadale najprimitivnijem posuđu za piče, a imitacija su keramičkog i metalnog posuđa. Smatra se da su najraniji primjerci možda bili utiskivani u kalup,[73] a potječu iz Augustova ili Tiberijeva vremena.[74] Inače ove šalice nalazimo širom Carstva,[75] dok ih kod nas (i cilindričnih i poluloptastih) ima vrlo malo.[76] Svi primjerci pripadaju staklenom priboru 1. stoljeća n. e.

Zdjelice

Forma 9

Rebraste zdjelice su jedan od najraširenijih oblika staklenog posuđa (**T. 4.** 6—8; **5**). Javljaju se u gotovo svim provincijama Rimskog carstva[77] i to u relativno velikom broju, pa je i interes za njih počeo vrlo rano. Najprije su bile izrađivane utiskivanjem u kalup, a zatim su na kolu zaglađivane iznutra.[78] Prvotno su pravljene od raznobojnog stakla (millefiori, murrino)[79] a kasnije i od jednobojnog.[80] Inače su obično izrađivane od plavkastozelenkastog stakla, a najranija se proizvodnja stavlja u prvu polovicu 1. st., odnosno u vrijeme vladavine Klaudija, da bi trajala kroz čitavo 1. stoljeće n. e.[81] Poneki primjerci su datirani i u početak 2. st.

U našoj zemlji se našao također priličan broj ovakvih zdjelica[82] pa tako i u Zadru,[83] Burnumu,[84] Šibeniku i Splitu,[85] Sinju,[86] Emoni[87] i Ptuju.[88]

Već ranije se kod ovih zdjelica razlikovalo dva tipa: plitki i duboki.[89] U novije vrijeme njima se malo više pozabavila E. Welker[90] obradujući rimsko staklo iz Nide-Heddernheim. Razlučila je tri veličine: malu, srednju i veliku[91]

T. 4: 1. Čaša od blijedoplavkastozelenkastog stakla 1/1. 2. Šolja od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 3. Šolja od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 4. Dio šolje od zelenkastog stakla 1/2. 5. Šolja od blijedozelenog stakla 1/2. 6. Zdjelica od plavkastog stakla 1/2. 7. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 8. Zdjelica od plavkastog stakla 1/2.

Plate 4: 1. Beaker of pale blue-green glass 1 : 1. 2. Cup of blue-green glass 1 : 2. 3. Cup of blue-green glass 1 : 2. 4. Part of a cup of green glass 1 : 2. 5. Cup of pale green glass 1 : 2. 6. Bowl of blue glass 1 : 2. 7. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 8. Bowl o blue glass 1 : 2.

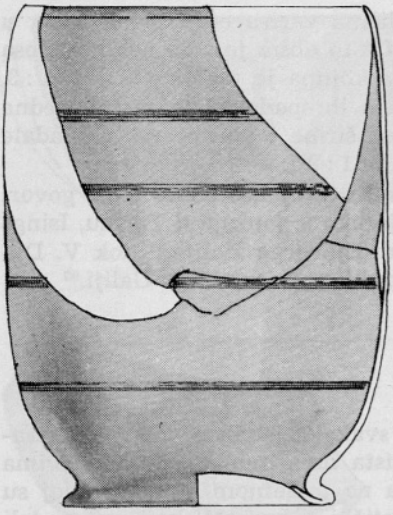

1

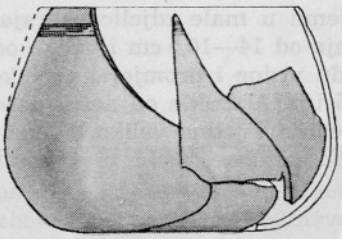

2

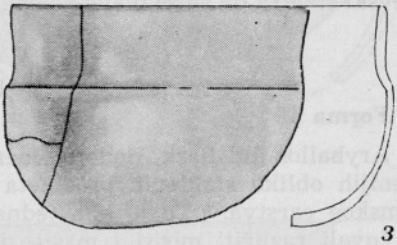

3

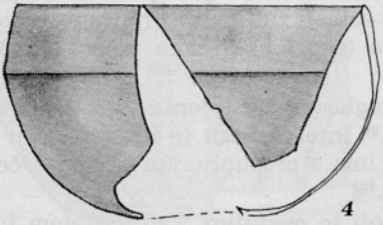

4

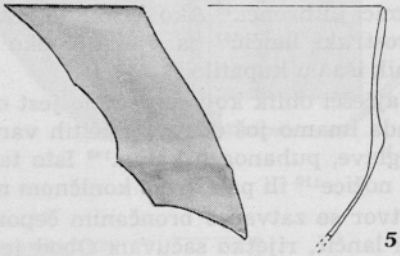

5

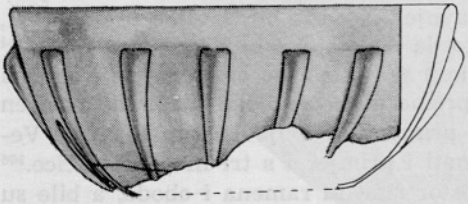

6

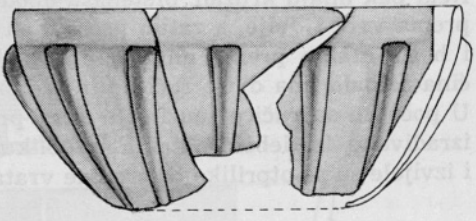

7

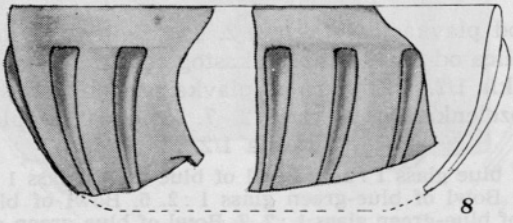

8

pri čemu u male zdjelice ubraja one čija veličina varira od 11,5—13,5 cm, u srednje od 14—16,5 cm i velike od 17—20 cm. Uz to došla je i do nekih odnosa između visine i promjera, pa tako ima zdjelica kojima je taj omjer 1 : 4, 1 : 3, 1 : 2,5 i 1 : 2. Dakle od naših deset zdjelica osam ih spada među manje, jedna je srednja i jedna velika. S obzirom na odnose širine i visine sve bi spadale u plitke zdjelice, jer im se omjeri kreću od 1 : 2 do 1 : 2,7.

Zanimljivo je da se zbog njihove velike rasprostranjenosti vrlo malo govori o provenijenciji. Za nekoliko nedatiranih primjeraka iz muzeja u Turinu, Isings pretpostavlja da bi mogli biti lokalni proizvodi Sjeverne Italije,[92] dok V. Damevski smatra da su se plavo-zelene rebraste zdjelice proizvodile u Galiji.[93]

Bočice

Forma 10

Aryballos (oil-flask, Badefläschen) (**T. 6**) je svakako jedan od najrasprostranjenijih oblika staklenih predmeta kojega zaista nalazimo u svim djelovima Rimskog carstva.[94] To je bila jedna od bočica na toaletnom stolu u kojoj su se čuvali različiti mirisi i masti, dakle kozmetički preparati, koji su spadali u opremu za kupanje ili sportsku opremu, a imitirala je tipove izrađene u keramici ili bronci.[95] Ako je to bilo potrebno aribali su imali i brončanu ručicu[96] ili trostruki lančić[97] za vješanje oko zgloba (zapešća) ili oko pojasa kada bi vlasnik išao u kupatilo.[98]

Najčešći oblik koji susrećemo jest onaj kuglastog recipijenta i kratkog vrata premda imamo još dosta različitih varijanti.[99] Interesantan je tip aribala u obliku glave, puhanog u kalup.[100] Isto tako ih ima s prošupljenim tijelom i četiri male nožice[110] ili pak širom koničnom nogom.[102]

Otvor se zatvarao brončanim čepom[103] koji je međutim, kao uostalom i ručice i lančić, rijetko sačuvan. Obod je obično izvijen prema vani, a zatim presavijen prema unutra i horizontalno zaravnjen, a može biti izvijen prema vani, a zatim presavijen koso prema gore tako da u presjeku ima trokutast oblik.[104] Neki pak imaju kružan, prstenast, obod koji se radio tako da je najprije izvijen prema vani i dolje, a zatim presavijen prema gore (ponekad može biti savijen i horizontalno prema unutra).[105] Ima i primjeraka s ljevkastim vratom. Većina aribala ima dvije ručice ali su poznati i primjerci s tri ili četiri ručice.[106] U početku su ručice zauzimale čitav prostor između ramena i oboda, a bile su izrađivane iz debelog stakla u obliku delfina, ali su kasnije postale manje i izvijele su se otprilike od sredine vrata i spajale s ramenom, tvoreći uglavnom

---

T. 5: 1. Zdjelica od plavkastog stakla 1/2. 2. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 3. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 4. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 5. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 6. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2. 7. Zdjelica od plavkastozelenkastog stakla 1/2.

Plate 5: 1. Bowl of blue glass 1 : 2. 2. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 3. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 4. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 5. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 6. Bowl of blue-green glass 1 : 2. 7. Bowl of blue-green glass 1 : 2.

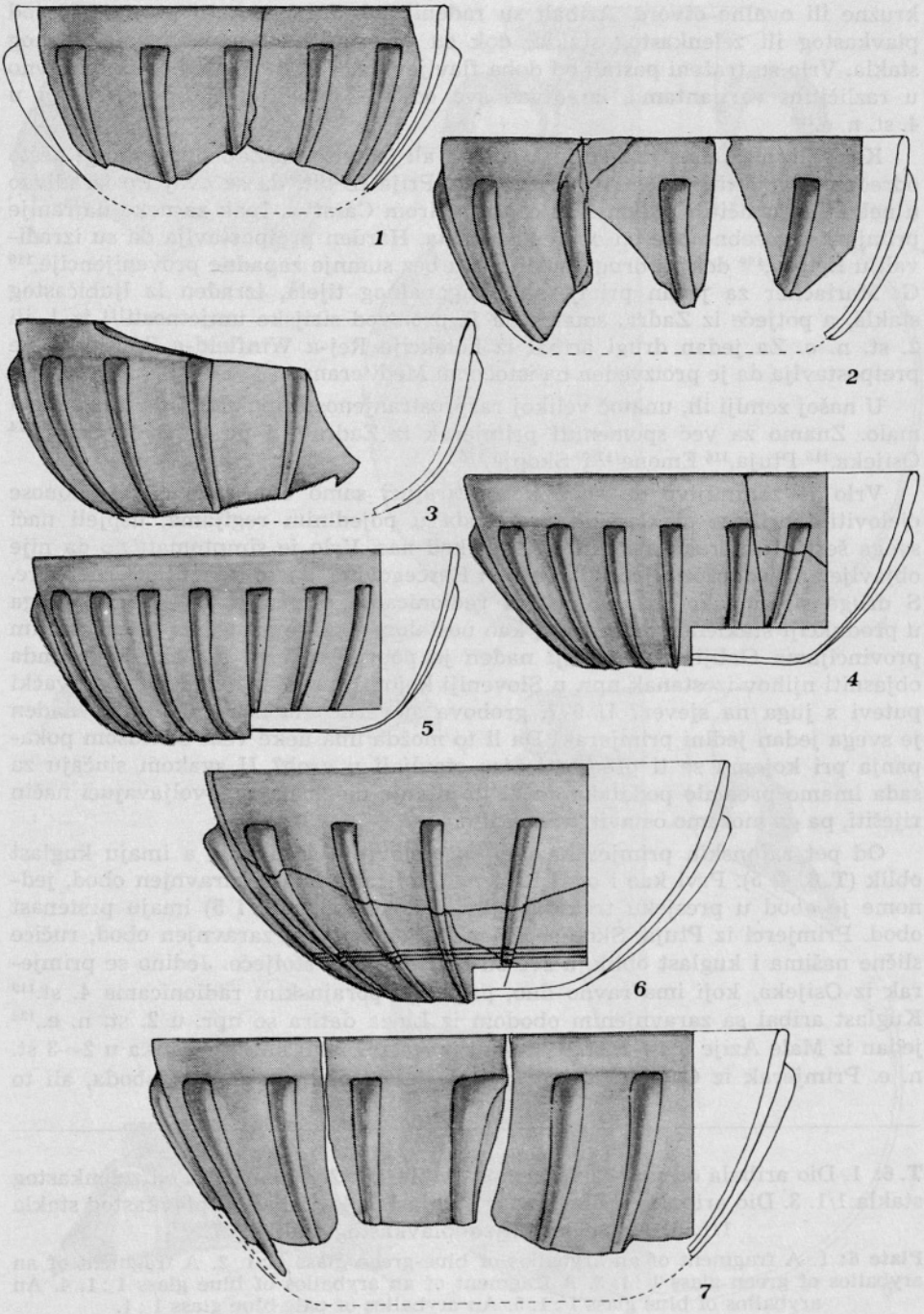
1
2
3
4
5
6
7

kružne ili ovalne otvore. Aribali su rađeni slobodnim puhanjem, najčešće od plavkastog ili zelenkastog stakla, dok su oni raniji od neprozirnog bojenog stakla. Vrlo su traženi postali od doba flavijevaca,[107] iako se ovaj oblik, naravno u različitim varijantama, izrađivao sve od 1—3 st., a u Galiji, možda, i u 4. st. n. e.[108]

Kako ih ima zaista mnogo i na Istoku, ali još više na Zapadu, teško je nešto određenije govoriti o centru proizvodnje. Prije će biti da se ovaj tip izrađivao u nekoliko različitih radioničkih centara širom Carstva. Ipak za neke najranije primjerke, posebno one od obojenog stakla, Harden pretpostavlja da su izrađivali u Egiptu,[109] dok za druge misli da su bez sumnje zapadne provenijencije.[110] G. Mariacher za jedan primjerak poligonalnog tijela, izrađen iz ljubičastog stakla, a potjeće iz Zadra, smatra da je proizvod sirijske umjetnosti[111] iz 1. ili 2. st. n. e. Za jedan drugi aribal iz kolekcije Rej-a Winfield-a Smith-a[112] se pretpostavlja da je proizveden na istočnom Mediteranu.

U našoj zemlji ih, unatoč velikoj rasprostranjenosti, ipak za sada ima veoma malo. Znamo za već spomenuti primjerak iz Zadra[113] i po jedan iz Senja,[114] Osijeka,[115] Ptuja,[116] Emone[117] i Skopja.[118]

Vrlo je zanimljivo da smo, konsultirajući samo one radove koji donose cjelovitije prikaze staklarskih proizvoda u pojedinim regijama, uspjeli naći svega šest primjeraka aribala nađenih kod nas. Vrlo je simptomatično da nije objavljen ni jedan primjerak iz Bosne i Hercegovine, a isto tako ni iz Crne Gore. S druge strane ako se akvilejskim radionicama pripisuje tako velika uloga u produkciji staklenog materijala, kao uostalom i keramičkog, a i u sjevernijim provincijama Galiji i Germaniji nađen je popriličan broj aribala, kako onda objasniti njihov izostanak npr. u Sloveniji kojom su prolazili značajni trgovački putevi s juga na sjever? U 977. grobova sjeverne emonske nekropole nađen je svega jedan jedini primjerak! Da li to možda ima neke veze s ritusom pokapanja pri kojemu se ti predmeti nisu stavljali u grob? U svakom slučaju za sada imamo premalo podataka da bi to pitanje mogli na zadovoljavajući način riješiti, pa ga moramo ostaviti otvorenim.

Od pet zatonskih primjeraka dva su cjelovitije sačuvana, a imaju kuglast oblik (**T. 6**, 4, 5). Prvi kao i onaj br. 1 na istoj tabli imaju zaravnjen obod, jednome je obod u presjeku trokutast (br. 2) dok dva (br. 3 i 5) imaju prstenast obod. Primjerci iz Ptuja, Skopja, Emone i Senja imaju zaravnjen obod, ručice slične našima i kuglast oblik, a sve su datirane u 1. stoljeće. Jedino se primjerak iz Osijeka, koji ima ravno dno, pripisuje porajnskim radionicama 4. st.[119] Kuglast aribal sa zaravnjenim obodom iz Linza datira se npr. u 2. st. n. e.,[120] jedan iz Male Azije u 1—2. st.,[121] a onaj iz Arla[122] istih karakteristika u 2—3 st. n. e. Primjerak iz Cagliarija, koji doduše ima trokutast presjek oboda, ali to

---

T. 6: 1. Dio aribala od plavkastozelenog stakla 1/1. 2. Dio aribala od zelenkastog stakla 1/1. 3. Dio aribala od plavkastog stakla 1/1. 4. Aribal od plavkastog stakla 1/1. 5. Aribal od blijedoplavkastog stakla 1/1.

Plate 6: 1. A fragment of an aryballos of blue-green glass 1 : 1. 2. A fragment of an aryballos of green glass 1 : 1. 3. A fragment of an aryballos of blue glass 1 : 1. 4. An aryballos of blue glass 1 : 1. 5. An aryballos of pale blue glass 1 : 1.

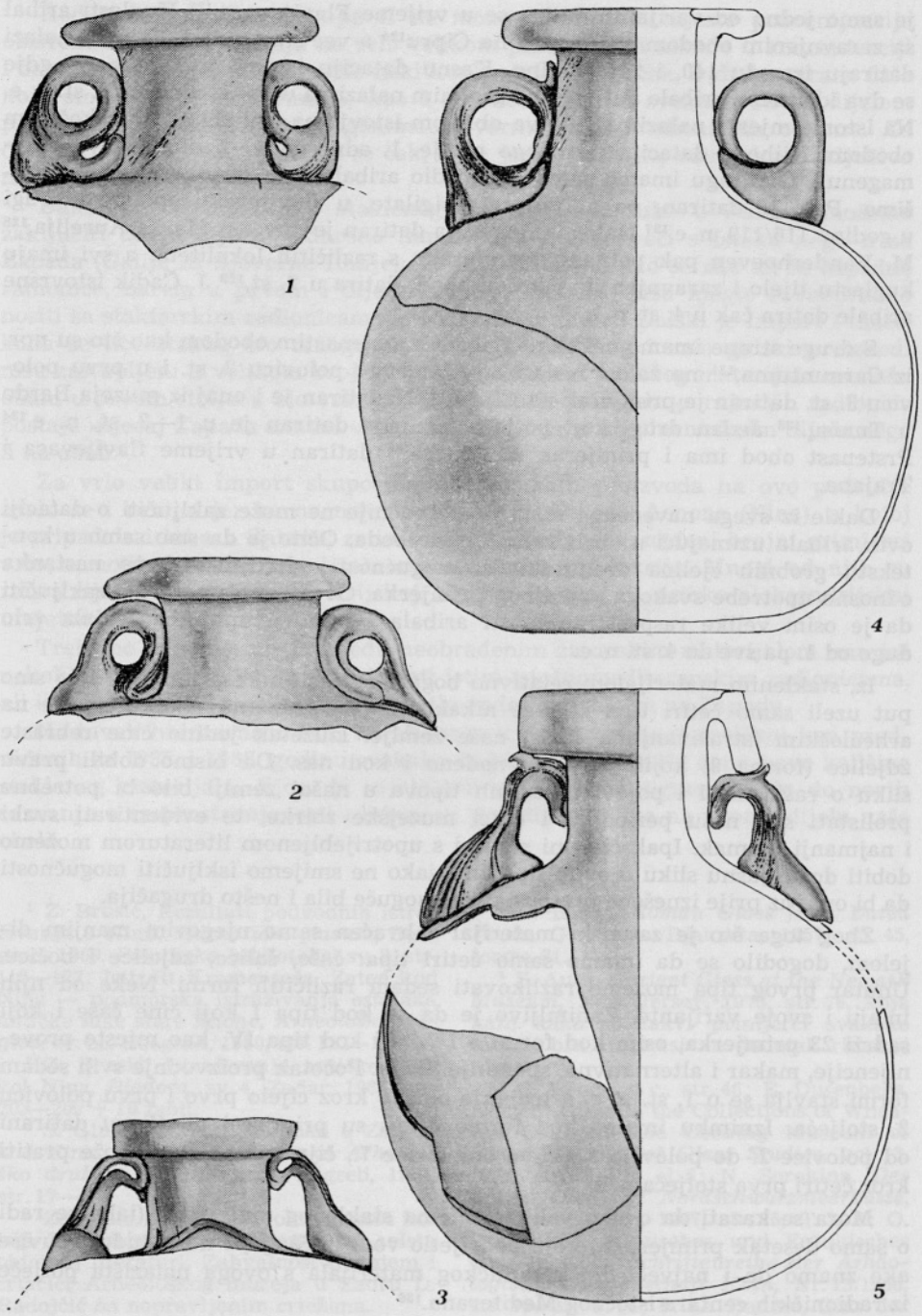
1
2
3
4
5

je samo jedna od varijanti, datira se u vrijeme Flavijevaca.[123] Kuglasti aribal sa zaravnjenim obodom nalazimo i na Cipru[124] a već smo vidjeli da se ti nalazi datiraju između 140. i 240. godine. Kasnu dataciju imamo u Tomima,[125] gdje se dva identična aribala datiraju po grobnim nalazima u 2—3, odnosno 3. st. n. e. Na istome mjestu nalazimo još dva oblikom istovjetna aribala ali sa zakošenim obodom. Njihova datacija je mnogo ranije. 1. odnosno 1—2. stoljeće.[126] U Remagenu i Gautingu imamo samo gornji dio aribala, bez recipijenta, slična našima. Prvi je datiran, po nalazu tera sigilate, u flavijevsku epohu, a drugi u godine 116/119. n. e.[127] Nalaz iz Brigecija datiran je novcem Marka Aurelija.[128] M. Vanderhoeven pak petnaest primjeraka s različitih lokaliteta, a svi imaju kuglastu tijelo i zaravnjen ili zakošen obod, datira u 2. st.[129] J. Čadik istovrsne aribale datira čak u 4. st. n. e.[130]

S druge strane imamo nekoliko aribala s prstenastim obodom kao što su npr. iz Carnuntuma,[131] na žalost nedatirani. U drugu polovicu 2. st. i u prvu polovicu 3. st. datiran je primjerak na Cipru.[13] Nedatiran je i onaj iz muzeja Bardo u Tunisu.[133] Jedan drugi koji potječe iz Sirije datiran je u 1—2. st. n. e.[134] Prstenast obod ima i primjerak iz Trijera[135] datiran u vrijeme flavijevaca i Trajana.

Dakle iz svega navedenog ništa se određenije ne može zaključiti o dataciji ovih aribala uzimajući u obzir samo oblik oboda. Očito je da smo samo u kontekstu grobnih cjelina eventualno u mogućnosti odrediti vrijeme nastanka odnosno upotrebe svakoga pojedinog primjerka. Ovako se samo može zaključiti da je osim velike rasprostranjenosti aribala i njihova upotreba trajala vrlo dugo od 1. pa sve do 4. st. n. e.

Iz, staklenim materijalom relativno bogate antičke luke u Zatonu, ovaj smo put uzeli samo četiri tipa koji se nikako ili pak izuzetno rijetko nalaze na arheološkim istraživanjima širom naše zemlje. Izuzetak jedino čine rebraste zdjelice (forma 9) kojih je dosta nađeno i kod nas. Da bismo dobili pravu sliku o raširenosti i pojavi pojedinih tipova u našoj zemlji bilo bi potrebno prolistati svu našu periodiku i obići muzejske zbirke, te evidentirati svaki i najmanji ulomak. Ipak čini mi se da i s upotrijebljenom literaturom možemo dobiti dosta jasnu sliku o ovim tipovima iako ne smijemo isključiti mogučnosti da bi ona, uz prije iznešene pretpostavke, moguće bila i nešto drugačija.

Zbog toga što je zatonski materijal zahvaćen samo njegovim manjim dijelom, dogodilo se da imamo samo četiri tipa: čaše, šalice, zdjelice i bočice. Unutar prvog tipa možemo razlikovati sedam različitih formi. Neke od njih imaju i svoje varijante. Zanimljivo je da se kod tipa I koji čine čaše i koji sadrži 23 primjerka, osim kod formi 5 i 7., a i kod tipa IV, kao mjesto provenijencije, makar i alternativno, spominje Sirija. Početak proizvodnje svih sedam formi stavlja se u 1. st. n. e. a trajanje obično kroz cijelo prvo i prvu polovicu 2. stoljeća. Iznimku imamo kod forme 6 čiji su primjerci na Cipru datirani od polovice 2. do polovice 3. st., te oni forme 7., čija se upotreba može pratiti kroz četiri prva stoljeća n. e.

Mora se kazati da ovako velika količina staklenog materijala (iako se radi o samo desetak primjeraka) koja podrijetlo vodi iz Sirije, i ne začuđuje suviše ako znamo da i najveći dio keramičkog materijala s ovoga nalazišta potječe iz radioničkih centara istočnog Mediterana.[136]

Kod tipa I, forma 7 i tipa II ne može se odrediti mjesto provenijencije obzirom da se oba javljaju na vrlo velikom prostoru, ali nikada u koncentraciji i okolnostima koje bi omogućile neki konkretniji zaključak. S druge strane čaše koje smo ubrojili u formu 5, kao i zdjelice tipa III svakako su se dijelom proizvodile u staklarskim pogonima sjevernoitalskih radioničkih centara. Za čaše forme 5. Sjeverna Italija se čak, osim jedne iznimke, uzima kao isključivo mjesto proizvodnje.

Dakle po ovome dijelu staklenog materijala iz luke u Zatonu možemo zaključiti da je utjecaj, odnosno import, bio mnogo veći s Istoka nego li sa Zapada (Galije ili Sjeverne Italije). To nije ni čudno ako se zna da se zapadne radionice, barem u prvom i dijelu drugoga stoljeća, nisu mogle ravnopravno nositi sa staklarskim radionicama istočnog Mediterana. Galski je import i inače, kada se tiče stakla, bio mnogo slabiji od keramičkog i zato galski proizvodi nisu zastupljeni u velikom broju.[137] Inače je import istočnog materijala na našu obalu u prvom stoljeću bio vrlo jak. Tek kasnije jačanjem porajnskih radionica postaje utjecaj Zapada znatno veći, ali i tada jače u kontinentalnom dijelu nego li na obali.

Za vrlo veliki import skupocjenih staklarskih proizvoda na ovo područje znalo se i ranije, jer su na nekropolama prvenstveno Aenone (Nina), a kojoj je pripadala i luka u Zatonu, zatim Zadra i Starigrada, nađeni brojni primjerci vrlo raznolikog materijala istočnomediteranske produkcije. Mnogi od njih su zaista rijetki, a pripisuju se sirijskoj, aleksandrijskoj ili rimsko-aleksandrijskoj umjetnosti 1. odnosno 2. st. n. e.[139]

Trebamo napomenuti da među neobrađenim zatonskim materijalom ima još nekoliko tipova koji se mogu pripisati istim istočnomediteranskim radionicama, ali isto tako da ima i onih koji podrijetlo vode iz radionica na Zapadu.

Nastavak hidroarheoloških istraživanja u ovoj značajnoj antičkoj luci predviđenih za 1985. i 1986. godinu svakako će iznjeti na svijetlo dana nove količine staklenog materijala, čijom bi se cjelovitom obradom sigurno došlo do novih saznanja o rasprostranjenosti i brojnosti pojedinih oblika na ovome dijelu naše obale.

[1] Z. Brusić, Rezultati podvodnih istraživanja u Ninu, *Mornarički glasnik*, Beograd, 1969, *Pomorska biblioteka*, sv. 2, str. 115—122; Isti, Rt Kremenjača, Zaton kod Nina — podmorska istraživanja ostataka antičke luke stare Enone, *Arheološki pregled*, sv. 21, Beograd, 1980, str. 112—114

[2] Z. Brusić, Istraživanje antičke luke kot Nina, *Diadora*, sv. 4, Zadar, 1968, str. 203—209 + 10 tabli.

[3] S. Gluščević, Antička luka u Zatonu kod Nina, *Obavijesti, Hrvatsko Arheološko društvo*, god. 16, br. 1, Zagreb, 1984, str. 17—18.

[4] Zahvalio bih se na ovome mjestu kolegi I. Fadiću na ustupljenoj mi zaista obimnoj literaturi. Zahvalnost dugujem i crtačici Arheološkog muzeja u Zadru D. Radojčić na napravljenim crtežima.

[5] C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta, 1957, str. 45, forma 31.

[6] S. Auth, *Ancient Glass at the Newark Museum*, New Jersey, 1976, str. 78, koja kaže kako su takvi primjerci svakako morali biti »impresivan dodatak rimskoj trpezi«.

[7] C. Isings, *o. c.*, str. 46; E. Dusenbery, Ancient Glass in the Collections of Wheaton College, (The Corning Museum of Glass), *Journal of Glass Studies*, vol. 13, 1971, str. 12—13, sl. 5; N. Sorokina, *Des antike Glas der Nordschwarzmeerküste*, Ravenne-Venice, 1967, str. 75, T. 2, 8; O. Doppelfeld, Römisches und Fränkisches Glas in Köln, *Schriftenreihe der Arhäologischen Gesellschaft Köln*, Nr. 13/1966, str. 34—35, T. 18; P. La Baume, Glas der

antiken Welt 1, *Wissenschaftliche Kataloge des Römisch-Germanischen Museums Köln*, Band 1, Köln, 1978, T. 45, 2.

[8] A. Kisa, *Das Glas im Altertume*, 2, Leipzig, 1908, str. 638 i str. 647, sl. 272, d; Morin-Jean, *La Verrerie en Gaule sous l'empire romain*, Paris, 1922—1923, str. 139, fig. 186, forma 104.

[9] C. Isings, *o. c.*, str. 45—46, gdje spominje i sve njoj poznate i datirane primjerke; S. Auth, *o. c.*, str. 76, također s dosta analogija; M. Yacoub, Les Verres romains des Musées de Sfax, de Sousse et du Bardo, *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 6, 1971—1972, str. 62, 21, fig. 46; L. Berger, Römische Gläser aus Vindonissa, *Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa*, Band 4, Basel, 1960, str. 52 i d., T. 8, 129—138; N. Sorokina, *o. c.*, T. 2, 7; G. Savage, *Glas*, Stuttgart, str. 14; *Antike Gläser*, Staatliche Kunstsammlungen, Kassel, br. 33, T. 8; M. Bucovala, *Vase antice de Sticla la Tomis*, Muzeul de arheologie Constanta, 1968, str. 52, 57, a, b; *Glass from the Ancient World*, The Ray Winfield Smith Collection, (The Corning Museum of Glas), New York, 1957, str. 58, 71. Na istome mjestu (str. 59) kaže se kako su primjerci ovakovih čaša nađeni npr. u Španjolskoj, Italiji i Siriji »and may well have been made in all of them«. Za primjerak na str. 60, 72, se kaže da je nabavljen u Libanonu, a da vjerojatno potječe iz Sirije, moguće Sidona; Recent Important Acquisiations Public and Private Collections in the United States and Abroad, *Journal of Glass Studies* vol. 4, 1962, str. 141, 10. i vol. 13, 1971, str. 136, 11 (istočni Mediteran, 1. st., visina 22,5 cm). *Régészeti Füzetek*, ser. 2, 11, Magyar Nemzeti Múzeum, 1962, T. 32, 7.

[10] V. Damevski, Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog carstva, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 65, T. 12, 5 (iz Podgrađa). Na istome mjestu se spominje i jedna iz novih Banovaca. Jedna iz Zadra objavljena je u G. Mariacher, I vetri antichi del Museo di Zara depositati al Correr, *Bollettino dei Musei civici Veneziani*, god. 8, br. 1, 1963, str. 5—6, sl. 11. Ista je čaša objavljena u G. Mariacher, *L'arte del vetro dall' antichità al Rinascimento*, Milano, 1966, str. 37, br. 14, danas u Muranu (Museo Vetrario), G. Mariacher, Vetri del Museo di Zara restaurati, *Bollettino . .*, god. 11, br. 4, 1966, str. 26—27, sl. 28. Konačno jednu iz Osora u I. Fadić, Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru, *Izdanja Hrvatskog Arheološkog društva*, sv. 7, sa simpozija »*Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*«, Zagreb, 1982, str. 124, forma 19, sl. 3/54.

[11] I. Fadić, *o. c.*, str. 124 i literatura tamo navedena.

[12] *Glass from the Ancient World*, str. 60, 72.

[13] G. Savage, *o. c.*, str. 14; M. Bucovala, *o. c.*, str. 52.

[14] A. Kisa, *o. c.*, 3, str. 905—906, sl. 377; J. Werner, Zu älterkaiserzeitlichen Glasbechern, *Germania*, 31, 1953, str. 61; D. Harden, Roman Glass from Karanis, *University of Michigan Archeological Expedition in Egypt* 1924—1929, 1936, T. 4, 409, fig. 3, a, c.

[15] L. Berger, o. c., str. 67—70, T. 10, 165—177, T. 11, forme I—V.

[16] P. La Baume, *o. c.*, T. 46, 12; O. Doppelfeld, *o. c.* str. 41, T. 40; *Glass from the Ancient World*, str. 176—177, sl. 357, K. Goethert-Polaschek, Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier, *Trierer Grabungen und Forschungen*, Band 9, 1977, T. 35, 131, M. T. Canivet, I vetri romani di cornus conservati al Museo di Cagliari, *Journal of Glass Studies*, vol. 11, 1969, str. 24, fig. 19, Ch. Simonett, *Tessiner Gräberfelder*, Basel, 1941, str. 84, Liverpool, gr. 17, sl. 68, 8, i T. 12, 3., A. von Saldern, Glass from Sardis, *American Journal of Archeology*, vol. 66, br. 1, 1962, str. 7. T. 5, fig. 5., i T. 8, 5.

[17] D. Harden, *o. c.*, str. 139.

[18] E. Welker, Die römischen Gläser von Nida-heddernheim, *Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte*, 3, 1974, str. 60, i T. 21, 1, 2. Ista opširno raspravlja o problematici vezanoj uz ovaj tip čaša donoseći i sva ranija i sva ranija mišljenja i podjele. Usp. i T. 9, 146—149., i 01.

[19] L. Barkóczi, Die datierten Giasfunde aus dem II Jahrhundert von Brigetio, *Folia Archaeologica*, 18, 1966—1967, str. 69—70. sl. 24, 1., 32, 1.

[20] C. Isings, *o. c.*, str. 37, forma 21.

[21] C. Isings, str. 38.

[22] *Glass from the Ancient World*, str. 44.

[23] *Glass from the Ancient World*, str. 49.

[24] S. Petru, Rimsko steklo Slovenije, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 14—15, T. 2, 1., koji se datira u drugu polovicu 1. i na početak 2. st. n. e. Iz usmenog saopćenja Vesne Šaranović poznato mi je da

nešto ulomaka ima i u našemu dijelu rimske provincije Donje Panonije.

[25] L. Berger, *o. c.*, T. 11, 4.

[26] L. Berger, *l. c.*

[27] Kako imamo vrlo dobar uvid u materijal skloni smo tvrdnji da je čak 90 % keramičkog materijala iz luke u Zatonu proizvedeno u radioničkim centrima istočnog Mediterana. Zapadnoj, odnosno sjevernoitalskoj produkciji pripada samo tzv. keramika tankih stijenki, kao i manji broj primjeraka tera sigilate.

[28] *Glass from the Ancient World*, str. 44.

[29] D. Harden, Romano-Syrian Glasses with Mould-Blown Inscriptions, *Journal of Roman Studies*, 25, 1935, str. 163—186; D. Harden, Two Tomb-groups of the First Century A. D. from Yahmour, Syria, and a Supplement to the List of Roman-Syrian Glasses with Mould-Blown Inscriptions, *Syria*, 24, No. 1—2, 1944—1945, str. 81—95. Srodne čaše obrađuje i J. Hayward, Roman Mould-Blown Glass at Yale University, *Journal of Glass Studies*, vol. 4, 1962, str. 49—60.

[30] A. Kisa, *o. c.*, str. 707, sl. 285, i str. 722 ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ Εφ Ο ΠΑΡΕΙ).

[31] N. Sorokina, *o. c.*, str. 70, sl. 70, sl. 2, 16, i str. 77, gdje se natpis donosi u obliku ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ Εφ ΠΑΡΕΙΩ (iz Pantikapeuma). Oblik vrlo sličan našemu s natpisom Eniona vidi u J. Hayward, *o. c.*, str. 50, fig. 2.

[32] *Glass from the Ancient World*, str. 60—61, br. 74.

[33] Na srodnim oblicima (blago koničnim ili cilindričnim čašama) javljaju se natpisi kao ΚΑΤΑΙΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ili pak ΛΑΒΕ ΤΗΝ ΝΕΙΚΗΝ.

[34] Vidi bilješku 33. Usporedi i N. Sorokina, *o. c.*, str. 70, sl. 2, 17, 18.

[35] O. Vessberg, Roman Glass in Cyprus, *Opuscula Archeologica*, 1952, 8, str. 120 do 121, T. 3, 6, 7, 8., i T. 12, 1, 2.

[36] G. Mariacher, I vetri antichi del Museo di Zara depositati . . ., *Bollettino dei Musei civici Veneziani*, 1963, br. 1, god. 8, str. 26, sl. 27. Pripisuje se sirijskim radionicama i datira se u 1. st. n. e.

[37] Guida del Museo di S. Donato in Zara, Instituto Archeologico Austriaco, Vienna, 1913, str. 89.

[38] U Muzeju u Zadru danas postoji dio upravo takve staklene čaše, ali se ne može kazati da li je to ona ista objavljena u »*Guida* . . .«, spomenuta u prethodnoj bilješci.

[39] I. Fadić, *o. c.*, str. 124, forma 20, sl. 3/54.

[40] C. Isings, *o. c.*, str. 47, forma 33.

[41] C. Isings, *l. c.*

[42] O. Doppelfeld, *o. c.*, str. 35—36, T. 19; Isto u P. La Baume, *o. c.*, T. 51, 2. Istu takvu čašu s prikazom mitoloških figura unutar ovala, a potjeće iz Sirije, vidi u »Recent Important Acquisitions made by Public and Private Collections in the United States and Abroad«, *Journal of Glass Studies*, vol. 13, 1971, str. 136, 9.

[43] O. Doppelfeld, str. 58—59, T. 132.

[44] *Régészeti Füzetek*, ser. 2, 11, T. 35, 8.

[45] E. Welker, *o. c.*, str. 25—27, T. 3, 27.

[46] M. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, 1968, str. 57, gruppo D, br. 140, T. B, 4., i T. 6, 5.

[47] L. Berger, *o. c.*, str. 47, T. 7, 110—115.

[49] Ch. Simonett, *o. c.*, str. 119—120, sl. 99, grob 2, 5.

[50] Ch. Simonett, *o. c.*, str. 169, grob 33, 5.

[51] C. Isings, *o. c.*, str. 47, Ch. Simonett, *o. c.*, str. 74, grob 6, 3.

[52] *Régészeti Füzetek*, T. 24, 1., T. 30, 1., *Glass from the Ancient World*, str. 148, sl. 296.

[53] E. Welker, *o. c.*, str. 26., C. Isings, *o. c.*, str. 48.

[54] *Glass from the Ancient World*, str. 149, 296, vjerojatno zbog toga što je taj primjerak nabavljen u Libanonu.

[55] *Glass from the Ancient World*, *l. c.*

[56] C. Isings, *o. c.*, str. 44, forma 29.

[57] C. Isings, str. 48, forma 34.

[58] Za neke nalaze vidi C. Isings, *o. c.*, str. 44, L. Berger, *o. c.*, str. 43, T. 6, 94, 96, T. 19, br. 40, 50., *Antike Gläser*, T. 8, 34, gdje se široko datiraju od 1—3 stoljeća, K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, T. 40, 244 i 246, T. 41, 247, 259 i 260., M. Bucovala, *o. c.*, str. 45, sl. 41, 42, gdje se datira u 1—2. st., E. Dusenbery, Ancient Glass from the Cemeteries of Samothrace, *Journal of Glass Studies*, vol. 9, 1967, str. 46, fig. 39. (datirana u sredini 1. st.), *Régészeti Füzetek*, T. 31, 4., M. Calvi, *o. c.*, str. 52—53, T. 6, 4 (druga polovica 1. st.).

[59] S. Auth, *o. c.*, str. 99, 108.

[60] L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije, 8, Ljubljana, 1972, T. 69, grob 253, 21., T. 85, grob 328, 3 i isto T. 225, 2., T. 124, grob 539, 8., T. 135, grob 700, 11.

[61] Npr. E. Dusenbery, *o. c.*, str. 46, koja se datira u drugu četvrtinu do sredine 1. st.

[62] O. Vessberg, *o. c.*, str. 159.

[63] O. Vessberg, *o. c.*, P. 3, 21.

[64] C. Isings, *o. c.*, str. 48, forma 34.

[65] C. Issings, *l. c.*

[66] U Kölnu, *Glas der Antiken Welt* 1, T. 53, 2, datirana u 1. st., Trieru, K. Goe-

thert-Polaschek, *o. c.*, T. 45, 344, 353., Konstanci, M. Bucovala, *o. c.*, str. 50, 53 (nedatirana), Brigeciju, L. Barkóczi, *o. c.*, str. 66, sl. 34, 4, 5, datirana u 3. i 4. stoljeće (str. 74), na Samotraci, E. Dusenbery, *o. c.*, str. 47, fig. 41, (datirana u drugu četvrtinu 1. st.), u Lincu, E. Ruprechtsberger, *Römerzeit in Linz-Bilddokumentation*, Linzer Archäologische Forschungen, Band 11, str. 171, 255, (datirana u 4. st.), M. Calvi, *o. c.*, str. 53, T. 6, 6.

[67] O. Vessberg, *o. c.*, str. 123, T. 4, 6, grupa BIIß.

[68] L. Slim, Verres romains inédits d'El-Jem (Tunisie), *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Histoire du verre*, 6, Liège, 1971—1972, str. 148—149, fig. 116. i fig. 117, d., R. Chambon, *Trois millenaires d'Art Verrier a travers les Collections publiques et privées de Belgique*, Catalogue général de l'Exposition, Musée Curtius, Liège, 1958, str. 100—101, sl. 218, d., M. Vanderhoeven, *Verres Romains* (I—III *siècle*) *des Musées Curtius et du Verre à Liège*, 1961, P. 3, 14—15., P. La Baume, *o. c.*, T. 16, 3.

[69] I. Fadić, Antičko staklo u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, *Izdanja Hrvatskog Arheološkog društva*, sv. 8, sa simpozija *»Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka«*, Sinj, 1980, Split, 1984, str. 138, forma 13, sl. 5, 47., S. Auth, *o. c.*, str. 202, br. 347.

[70] C. Isings, *o. c.*, str. 29 i d., Ch. Simonett, *o. c.*, Liverpool, grob 11, str. 78, sl. 61, 1.

[71] *Glass from the Ancient World*, str. 98—99, br. 167, 168.

[72] P. La Baume, *o. c.* T. 48, 3., L. Berger, *o. c.*, T. 17, 100, 102, 104., K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, T. 34, 119., M. Bucovala, *o. c.*, str. 39, 31.

[73] C. Isings, o. c., str. 28.

[74] C. Isings, *l. c.*, Ch. Simonett, *o. c.*, str. 54, Passolli, sl. 31, grob 25, 2.

[75] A. Kisa, *o. c.*, 2, str. 503, sl. 234., Régészeti Füzetek, T. 28, 2, 5., M. Vanderhoeven, *o.c.*, P. 3, 16, *Antike Gläser*, T. 7, 30 (G. 121), 31 (G. 143)., K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, T. 34, 122., L. Berger, *o. c.*, T. 6, 98., Ch Simonett, *o. c.*, str. 148, sl. 126, grob 12, 15, str. 162, sl. 138, grob 28, 13., P. La Baume, *o. c.*, T. 49, 1.

[76] L. Plesničar-Gec, *o. c.*, grob 365. T. 95, 24, iz prve pol. 1. st., T. 98, grob 371, 19., T. 110, grob 406, 14., T. 135 i 225, 4, grob 588, 10., T. 154, grob 674, 14., T. 206, grob 744, 3., G. Mariacher, Vetri del Museo di Zara restaurati, *Bolletino . . .*, 11, 4, 1966, str. 29, sl. 29, 2., M. Suić, *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb, 1954, str. 35.

[77] A. Kisa, *o. c.*, 1, str. 85, sl. 43., A. Kisa, *o. c.*, 2, str. 453., Morin-Jean, *o. c.*, str. 122—123, forma 68 i 69, fig. 151, 152., Ch. Simonett, *o. c.*, str. 145, sl. 124, grob 11, 21 i T. 12, 8, 3., C. Isings, *o. c.*, str. 12—20, forma 3., C. Isings, Roman Glass in Limburg, *Archaeologica Traiectina* 9, Groningen, 1971, str. 55, fig. 11, 50, 51, i fig. 18., R. Sunkowsky, *Antike Gläser in Carnuntum und Wien*, 1956, sl. 16, b., M. Vanderhoeven, *o. c.*, str. 12, T. 1, 1., K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, str. 10, 117, d, str. 28—29., L. Berger, *o. c.*, T. 2, 24—29., N. Sorokina, *o. c.*, str. 72, sl. 3, 16, i str. 76, sl. 5, 10, 11., *Régészeti . . .*, T. 6, 2, 3, 6., P. La Baume, o. c., T. 7, 2, 3, 4, T. 48, 1., M. Bucovala, *o. c.*, str. 37, br. 28, a, b., O. Doppelfeld, *o. c.*, T 9., M. Yacoub, *o. c.*, str. 57, fig. 41., C. Calvi, *o. c.*, str. 65, T. 100, 2 i T. 9, 4., S. Auth, o. c., str. 194, 2, 3., J. Čadik, *Antické sklo, Graeco-Roman and Egyptian Glass*, Praha, 1970, sl. 18., E. Dusenbery, *o. c.*, str. 39, 11., M. Canivet, *o. c.*, str. 24, fig. 21., J-L. Maier, *Verres Romains*, Images du Musée d'Art et d'Histoire de Genève, 1975, sl. 1, str. 25, 1.

[78] C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, str. 18.

[79] C. Calvi, *o. c.*, str. 65., Ch. Simonett, *o. c.*, str. 135, sl. 116, grob 4, 27., *Glass from the Ancient World*, str. 80—81, sl. 127—128, gdje se za prvu kao moguće mjesto provenijencije spominje Aleksandrija, a za drugu, nabavljenu u Libanonu, pretpostavlja se Bliski Istok., K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, str. 28, 8, 9, 16., L. Berger, *o. c.*, T. 1, 16, 17, i T. 2, 18—21., Primjerci takvih zdjelica kojima je dodana konična noga vidi u *Règèszeti . . .*, T. 37, 2., L. Berger, *o. c.*, T. 2, 22, 22 a. Za našu zemlju vidi: I. Mikulčić, Antičko staklo iz Scupi-a i ostali makedonski nalazi, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 191, i T. 1 B za koje se kaže da su iz aleksandrijskih radionica.

[80] C. Isings, *o. c.*, str. 17.

[81] Vidi bilješku 77.

[82] V. Damevski, *o. c.*, str. 64, T. 7, 3, gdje nabraja još neka nalazišta.

[83] G. Mariacher, *o. c.*, str. 24, sl. 24.

[84] S. Zabehlicky-Scheffenegger, *Burnum* 1, Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1979, T. 16, 1—3.

[85] I. Fadić, *o. c.*, str. 140, forma 15.

[86] I. Fadić, *l. c.*

[87] L. Plesničar-Gec, *o. c.*, T. 29, grob 108, 1., T. 87, grob 335, 16.

[88] Z. Šubic, Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovioni, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 43, sl. 7.

[89] C. Isings, *o. c.*, str. 18—19, forma 3, a, b.

[90] E. Welker, *o. c.*, str. 18—14, T. 1, 1—12, T. 2, 13—14, T. 3, 25.

[91] E. Welker, *o. c.*, str. 19.

[92] C. Isings, *o. c.*, str. 19.

[93] V. Damevski, *o. c.*, str. 64.

[94] A. Kisa, *o. c.*, 1, str. 125, sl. 63, str. 121, sl. 61, str. 122, sl. 62., Morin-Jean, *o. c.*, str. 82—88, sl. 87—96, forma 33—36., D. Harden, *o. c.*, str. 259—261, T. 20, 767, 773, 774, 780., M. Vanderhoeven, o. c., T. 19, 82—85, T. 20, 86—89, T. 21, 91—94, T. 22, 95—96., *Antike Gläser*, T. 17, 69, 70, T. 37, 65., R. Sunkowsky, *o. c.*, sl. 38 c—38 d., P. La Baume, *o. c.*, sl. 3, T. 55, 4., J. Čadik, *o. c.*, T. 9., M. Bucovala, *o. c.*, str. 81, br. 129—135., O. Doppelfeld, *o. c.*, sl. 68—69., C. Calvi, o. c., str. 26—27, T. A, 2, T. 2, 1, 5, 7., S. Auth, *o. c.*, str. 118, br. 142—144, str. 215, 429—430., M. Yacoub, *o. c.*, str. 47, 36., R. Chambon, *o. c.*, str. 64, 97, str. 68, 121., L. Barkóczi, *o. c.*, str. 70, sl. 25, 2—3., G. Mariacher, *I vetri antichi...*, str. 9, 14., G. Mariacher, *Vetri del Museo...*, str. 22, 20., L. Berger, *o. c.*, T. 13, 196—198, T. 20, 74—75., J-L. Maier, *o. c.*, sl. 16, str. 28., C. Isings, *Roman Glass in Limburg*, str. 47, fig. 2, 3, T. 3, 123, fig. 16, T. 5, 37., M. Canivet, *o. c.*, str. 26, fig. 29., E. Dusenbery, *o. c.*, str. 48, fig. 48., E. Dusenbery, *Ancient Glass in the Collections of Wheaton Collegge*, str. 19, fig. 22—23., *Recent* Important Acquistations..., *Journal of Glass Studies*, vol. 13, 1971, str. 136, 15., E. Welker, *o. c.*, str. 30—35, T. 3 i 4., *Régészeti...*, T. 9, T. 10., K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, T. 73., *Glass from the Ancient World*, str. 120, br. 203., E. Ruprechtsberger, *o. c.*, str. 119, br. 170.

[95] Morin-Jean, *o. c.*, str. 83., C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, str. 78, forma 61.

[96] Morin-Jean, *o. c.*, str. 84, fig. 88, str. 85, fig. 89., S. Auth, *o. c.*, str. 118, br. 142, 144., A. Kisa, *o. c*, str. 125, sl. 63.

[97] Morin-Jean, *o. c.*, str. 89, fig. 99., S. Auth, *o. c.*, str. 118, br. 143.

[98] Morin-Jean, *l. c.*, O. Vessberg, *o. c.*, str. 144.

[99] Morin-Jean, *o. c.*, str. 86, fig. 91 B, str. 87, fig. 94 A, str. 88, fig. 97, str. 89, fig. 98, 99., G. Mariacher, *o. c.*, str. 9, sl. 14.

[100] A. Kisa, *o. c.*, 3, sl. 302., R. Chambon, o. c., str. 64, br. 96.

[101] Morin-Jean, o. c., str. 89, fig. 100.

[102] R. Chambon, *o. c.*, str. 68—69, br. 121., C. Isings, *Roman Glass in Limburg*, T. 5, 37, i fig. 16, 37.

[103] A. Kisa, o. c., 1, str. 125, sl. 63. i čep str. 126, sl. 63 a., Morin-Jean, *o. c.*, str. 85, fig. 89.

[104] C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, str. 79.

[105] C. Isings, *o. c.*, str. 79—80.

[106] C. Isings, *l. c.*, Morin-Jean, *o. c.*, str. 86, fig. 91 A.

[107] C. Isings, *o. c.*, str. 79.

[108] O. Vessberg, *o. c.*, str. 144.

[109] D. Harden, *o. c.*, str. 254.

[110] D. Harden, *l. c.*

[111] G. Mariacher, *o. c.*, str. 9, br. 14.

[112] *Glass from the Ancient World*, str. 119, br. 203.

[113] Vidi bilješku 106.

[114] V. Damevska, *o. c.*, str. 65, T. 7, sl. 1.

[115] M. Bulat, Antičko staklo u Muzeju Slavonije, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 89, 6, T 2, sl. 3, T. 6, sl. 2.

[116] Z. Šubic, *o. c.*, str. 49, T. 3, 21., I. Mikl Curk, *Poetovio* 1, Katalogi in monografije, 13, Ljubljana, 1978, str. 25 (1236), T. 4, 6.

[117] L. Plesničar-Gec, *o. c.*. T, 22, grob 90, 12.

[118] I. Mikulčić, *o. c.*, str. 206, T. 4, 378.

[119] M. Bulat, *o. c.*, str. 92.

[120] E. Ruprechtsberger, *o. c.*, str. 119.

[121] *Glass from the Ancient World*, str. 119, 203.

[122] J.-L. Maier, *o. c.*, str. 28, br. 16.

[123] M. Canivet, *o. c.*, str. 25, fig. 29.

[124] O. Vessberg, *o. c.*, T. 9, 33.

[125] M. Bucovala, *o. c.*, str. 83, br. 134, 135.

[126] M. Bucovala, *o. c.*, str. 81—82, br. 131—132.

[127] L. Berger, *o. c.*, str. 78.

[128] L. Barkóczi, *o. c.*, str. 72.

[129] M. Vanderhoeven, *o. c.*, str. 77—88.

[130] J. Čadik, *o. c.*, T. 9, A, B, C.

[131] R. Sunkowsky, *o. c.*, sl. 38 c—38 d.

[132] O. Vessberg, *o. c.*, T. 9, 36.

[133] A. Yacoub, *o. c.*, str. 54, 36, fig. 36.

[134] *Antike Gläser*, T. 17, br. 70.

[135] K. Goethert-Polaschek, *o. c.*, str. 352, forma 135.

[136] Vidi bilješku 27.

[137] V. Damevski, *o. c.*, str. 66.

[138] V. Damevski, l. c., A. Cermanivić-Kuzmanović, Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori, *Arheološki vestnik*, 25, 1974, str. 182.

[139] Vidi o tome G. Mariacher, *I vetri antichi...*, i G. Mariacher, *Vetri del Muzeo di Zara restaurati.*

SOME FORMS OF GLASS MATERIAL FROM THE ROMAN HARBOUR OF ZATON NEAR ZADAR

Summary

Twenty years ago a Roman harbour was discovered in Zaton, 20 kilometers from Zadar. The breakwater for the harbour, approximately 200 meters long, protected the harbour from the western and northwestern wind. The thick layers of sand concealed rich archaeological material which ended in the sea either through the transfer of loads or through being deliberately thrown in as unuseful. In this way, through three centuries (1st—3rd centuries A. D.), the period known to date for the existence of the harbour, material was deposited from the entire Mediterranean area, with some (although very little) from continental regions. Remains of pottery are most frequent, composing ca. 95 % of all finds. Second most numerous are finds of glass. As at other similar sites, all the materials is broken and presents a difficult

Of the glass material, of which there are two to three hundred examples, only about half were suitable for study. It was possible to completely or partially recognize the shape for that amount of the material. From this selection, only four types of material were categorized, of which Type I has seven forms. The majority of these types, with the exception of ribbed bowls (form 9), are never or only exceptionally rarely found on archaeological excavations in Yugoslavia. The four types are: beakers, cups, bowls, and miniature bottles.

Form 1 (**Pl. 1:** 1—2) consists of two conical beakers made of green glass with a motif of lotus buds on the outside. This is a type of glass object blown into a mould, and they were produced in the 1st century A. D. in Syria, possibly in Sidon. Including the two Zaton pieces, there are now seven examples of this type in Yugoslavia.

Form 2 (**Pl. 1:** 3—6) is composed of conical beakers on a shallow conical base decorated with ground or etched rhomboids which may have an elongated shape (**Pl. 1:** 6). They are made of colourless or pale yellow glass and were doubtlessly produced somewhere in the eastern Mediterranean at the end of the 1st and during the 2nd centuries AD. It has been suggested that they were produced in Alexandrian workshops, but also that their production could have taken place in the western provinces of the Empire, for example in the north Italian production centers. In addition to the Zaton example, a single example from Ptuj is known from Yugoslavia.

Form 3 (**Pl. 2:** 1) is represented by a single example, not commonly found on the coasts of the Mediterranean. This beaker was also blown into a mould and was made of green glass. On the central section there is a partially preserved legend which can without, difficulty be completed to read EYΦPAINOY EΦ OΠAPEL. A single identical example comes from Pantikapeum on the Black Sea. This product should also be assigned to Syrian workshops in the 1st century A. D.

Form 4 (**Pl. 2:** 2) is represented by a fragment of a conical beaker, blown into a mould and decorated with a stylized design of grape leaves. The mould seam is visible on the fragment. An identical fragment comes from Osor, and there is another from the original collection of the Archaeological Museum in Zadar. This form in assigned to the eastern workshops of the 1st century A. D.

Form 5 (**Pl. 2:** 3—8) consists of six partially preserved examples, the only ones known to date from Yugoslavia. They are made of colourless window glass with very thin walls, or of green glass in which case the walls are notably thicker. The body has a bell-shape on a shallow base. The exterior is decorated with elongated applique ovals or wavy applique lines. Example no. 8 (**Pl. 2**) is the only exception in terms of shape among the examples known to date. It is generally considered that these beakers were produced in upper Italian factory centers due to the large number of examples found in Italy and Switzerland, although some consider that their provenience should be searched for in Syria. Production began in the middle of the 1st century and continued throughout the whole of the 1st and 2nd centuries A. D.

Beakers with etched or ground horizontal lines — Form 6 (**Pl. 3:** 1—6) — were made of yellow-green or blue-green window glass. They are found throughout the entire Roman empire, but in rather small quantities. In Yugoslavia there are very

few of them, altogether several examples, and they are dated in the 1st century A. D. As the question of their provenience has not been investigated, it is difficult to discuss the production centers.

Beakers of Form 7 (**Pl. 3:** 7—8; **Pl. 4:** 1) are similar to the previous type in shape, colour of glass, and decoration, but they have fingerlike legs which are thickened on the underside. It is considered that this form appears in the second half of the 1st century and continues to be produced to the 4th century A. D. They have been found on Cyprus where they are dated to ca. 220 A. D. and are considered the production of the Cyprian glass industry. In Yugoslavia (other than Zaton) there are no finds of these beakers.

The main characteristics of the beakers of Form 8 (**Pl. 4:** 2—5) are cylindrical or hemispherical shape, and a height which is usually identical to the width. On the outer surface they also have ground lines, but in some cases these are absent. They are imitations of pottery and metal vessels. They are found throughout the entire Empire and belong to the class of glass vessels of the 1st century A. D.

The beginning of production of ribbed bowls (Form 9) is placed during the reign of Claudius. They are usually made of blue-green glass and were blown into a mould. They can be divided into shallow and deep types, and on that basis all the Zaton examples fall into the category of shallow bowls (**Pl. 4:** 6—8; **5**). The ratio of height to width varies from 1 : 2 to 1 : 2,7. They are very widely distributed and hence there has been little discussion of their provenience. However, C. Isings considers that some of them could be local products of the north Italian workshops, while V. Damevski thinks that they were produced in Gaul. The period of production includes the whole of the 1st and part of the 2nd centuries A. D.

Form 10 (**Pl. 6**) is represented by five examples of aryballos. They served to hold cosmetic preparations and there are very many of them distributed throughout the Empire. They became very popular in the Flavian period, and were produced in various forms from the 1st—3rd centuries, and in Gaul perhaps also in the 4th century. Only six exemples are known from Yugoslavia and not one of these comes from Montenegro or Bosnia and Hercegovina. In the 977 graves of the north Emona cemetery only one example was found and given the fact that Slovenia is directly on the route between the north and the south (where there are many finds of aryballos), the causes of this absense must be investigated. Perhaps it is connected with a burial ritual in which these objects were not placed in the grave? The extremely small quantity of such finds (to date unexplained) in all of Yugoslavia may indicate this.

It is interesting that for Type I (except for Forms 5 and 7) and for Type IV, Syria is noted either as the provenience or at least as an alternative. The commencement of the production of all seven forms of Type I is placed in the 1st century and the production usually continues to the first half of the 2nd century A. D. The exceptions are beakers of Form 6, as examples from Cyprus are dated somewhat later.

On the basis of this part of the glass material from the harbour in Zaton, we may conclude that influences (or rather imports) were much greater from the East than from the West. This is not surprising considering that the western workshops could not compete on an equal basis with the glass workshops of the eastern Mediterranean, at least not in the 1st and part of the 2nd centuries. This conclusion is corroborated by the fact that at least 90 % of the pottery material from this harbour had an eastern origin.

The continuation of underwater exploration of the Roman harbour in Zaton will certainly further enrich the collection of glass objects in the Archaeological Museum of Zadar and it will also enable further analyses which may result in more secure information and conclusions at least for the Yugoslav part of the Adriatic coast.

Translated by Barbara Smith-Demo

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 279—286

A SOLDIER'S TOMBSTONE FROM EMONA

VALERIE A. MAXFIELD

University of Exeter, Department of History and Archaeology,
Queen's Building, The Queen's Drive, Exeter EX4 4QH, GB

A small limestone block, built into a wall of the castle at Ljubljana, can be identified, by the distinctive carving upon it, as part of a Roman soldier's tombstone (**Pl. 1**).[1] The surviving fragment, which measures approximately 0.45 × 0.5 m, retains the corner of a rectangular design of roundels joined horizontally, vertically and transversely, by bars. This design may be restored as shown in **Fig. 1.**[2] The layout is not entirely symmetrical, being rectangular rather than square. The central motif is in a poor state of preservation but just enough survives of its circumference to indicate that it is clearly larger than the rest. It is theoretically possible to restore this central motif as an oval rather than a circle, but since this would be unparalleled and a circle produces a more balanced design, the roundel is preferred. The sculpture can be identified with confidence as a stylistic rendering of a set of *phalerae,* a type of military decoration awarded to soldiers of the rank of centurion and below.[3] The roundels are the *phalerae* themselves, in this case relatively plain examples with only a concentric circle design; the bars represent the leather straps of the harness on which the *phalerae* were mounted so that they could be worn on the chest.[4]

The closest parallel to the Ljubljana example, in terms of the layout of the *phalerae,* comes from ancient Ateste, modern Este, in Venetia, north-east Italy (**Pl. 2:** 1).[5] Here a tombstone commemorating the veteran, Lucius Blattius Vetus, a former centurion of legion IV Macedonica, depicts, above the text, a set of nine *phalerae,* identical in layout to the example under discussion, with eight roundels around the outside and one larger one at the centre, these being mounted on a harness of horizontal, vertical and transverse straps. The *phalerae* themselves are, in this instance, completely plain, though they may originally have been enlivened with painted detail. The stone is not specifically dated but should belong to the latter part of the first century BC. *Phalerae* of the concentric circle design are attested on tombstones from Villa Vallelunga in Latium (of probable late republican date), from Caritza, modern Korce, in Macedonia (undated), from Boppard and Mainz in Upper Germany (three examples, all of Julio-Claudian date),[6] and from Ptuj in Pannonia, this last being one of three examples of tombstones depicting military decorations which derive from the area of Illyricum.

The tombstone from Ptuj, ancient Poetovio, commemorates a soldier of legion VIII Augusta, one Lucius Petronius Classicus (**Pl. 2:** 2).[7] Below the text of the inscription there is depicted a human torso adorned with a set of *pha-*

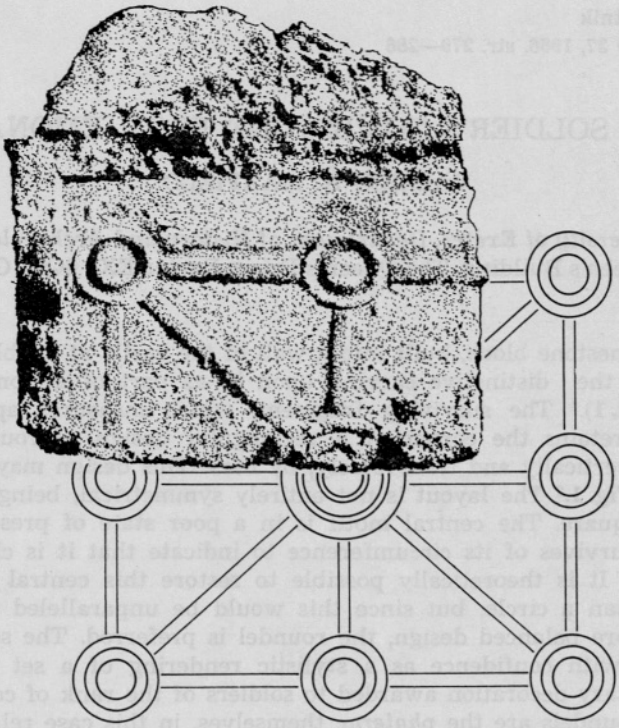

Fig. 1: Ljubljana (Emona); restored drawing of fragmentary soldier's tombstone.

Sl. 1: Ljubljana (Emona): prikaz rekonstrukcije fragmentarnega vojaškega napisa.

lerae similar to the Ljubljana examples. Unfortunately the lower part of the torso is broken away, so that the representation is incomplete. However it is clear from the surviving portion that Classicus's *phalerae* are mounted on a harness of horizontal and vertical straps, and are accompanied by a pair of *torques;* three further *torques* (or possibly *armillae* — in the absence of any indication of size it is impossible to distinguish between the two) are depicted at the top of the stone above the epitaph. During the period of the early Principate, to which the Classicus stone belongs, it was extremely common for sets of *phalerae* to be awarded in combination with both *torques* and *armillae,* and it is not improbable that the Ljubljana stone originally depicted something other than just the *phalerae.* Legion VIII Augusta moved to the newly established legionary base at Poetovio in AD 9 and remained there until AD 45 when it transferred to Novae in lower Moesia.[8] If Classicus won his military decorations when serving with VIII Augusta, the most likely occasion is in connection with the suppression of Pannonian revolt in which it was engaged immediately prior to its move to Poetovio.

Pl. 1: Ljubljana (Emona); fragment of a Roman soldier's tombstone, depicting *phalerae*.

Tab. 1: Ljubljana (Emona): fragmentarni nagrobnik rimskega vojaka, ki prikazuje falere.

1 2

Pl. 2: Este (Ateste); tombstone of L. Blattius Vetus (1). Ptuj (Poetovio); tombstone of L. Petronius Classicus (2).

Tab. 2: Este (Ateste): nagrobnik Lukija Blatija Veta (1). Ptuj (Pojtoviona): nagrobnik Lukija Petronija Klasika (2).

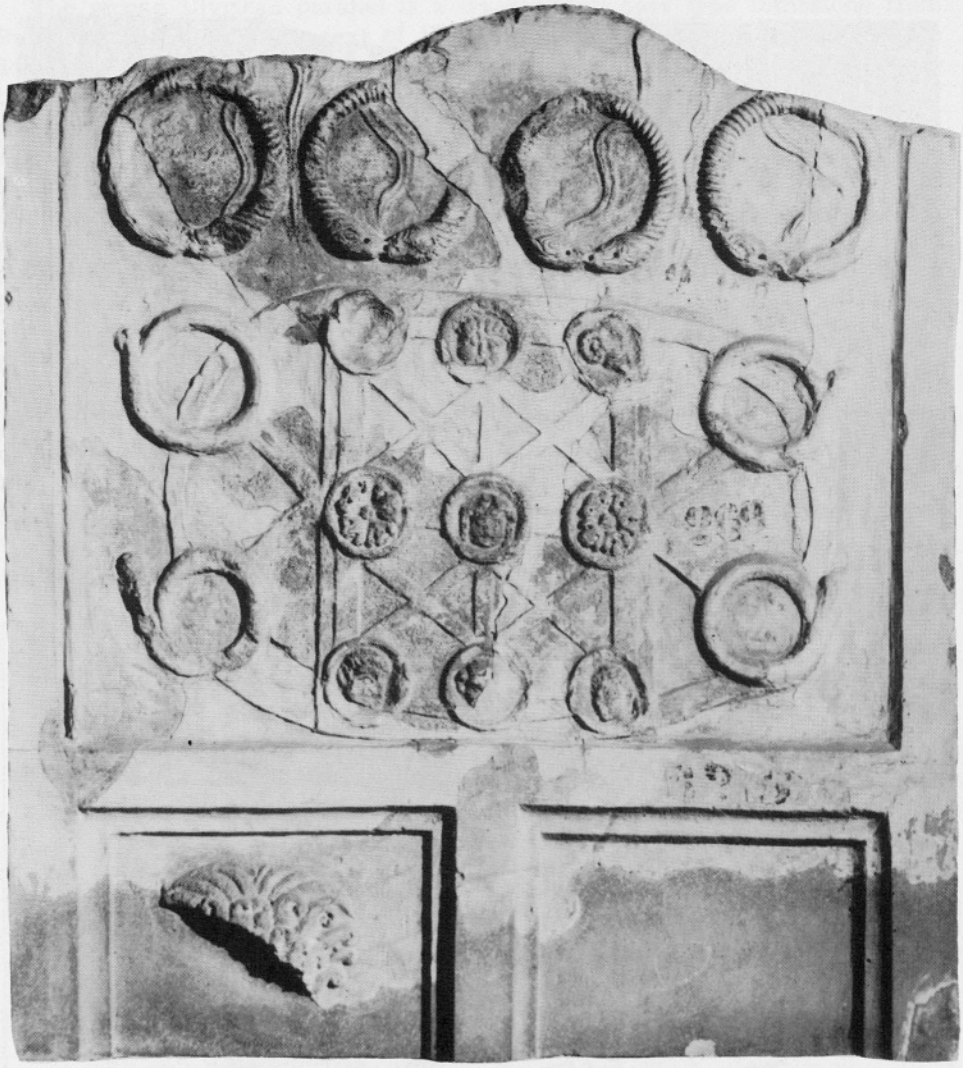

Pl. 3: Burnum, near Split; fragmentary door-type tombstone depicting military decorations.

Tab. 3: Buren pri Splitu: fragmentarni nagrobnik v obliki vhodnih vrat, ki prikazuje vojaška odlikovanja.

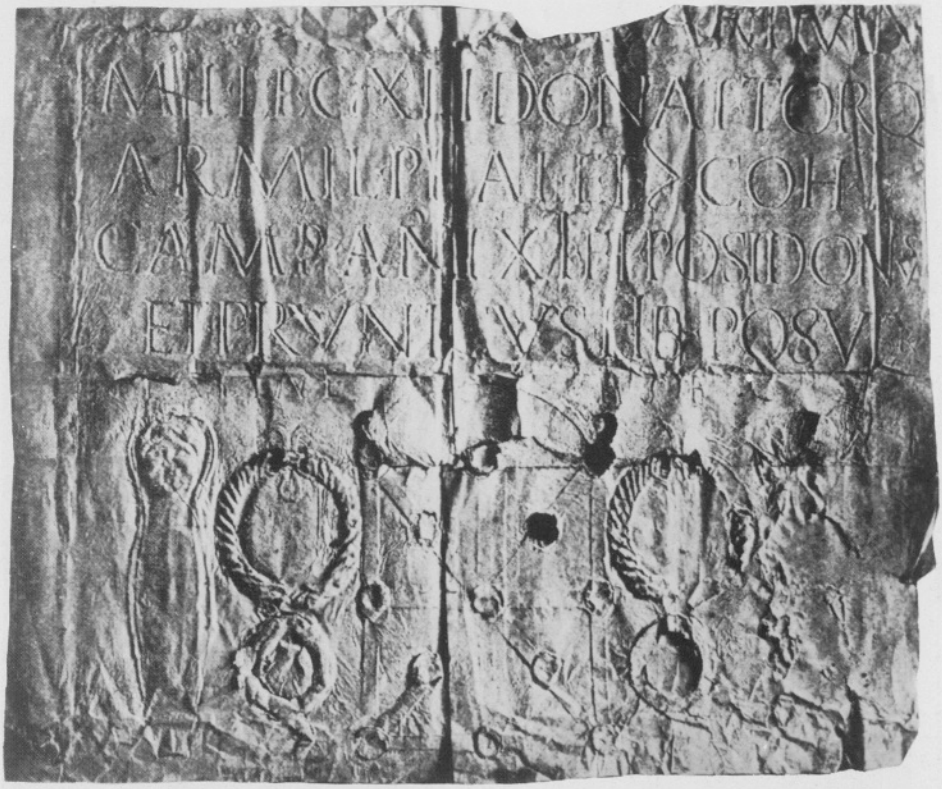

Pl. 4: Narona; tombstone depicting military decorations and greaves.
Tab. 4: Narona: nagrobnik, ki prikazuje vojaška odlikovanja in golenice.

The second Illyrican parallel is a fragmentary door type tombstone from Burnum, near Split.[9] The text of this inscription and the lower part of the door are completely lost, but enough survives of the panel depicting the military decorations for a confident restoration to be attempted (**Pl. 3**). A set of *phalerae,* decorated with rosettes and human (or divine) heads, is mounted on a harness of horizontal, vertical and transverse straps, slightly more complex than the Ljubljana example. The straps extend to left and right of the *phalerae* themselves, indicating, presumably, those parts of the harness which went around behind the wearer's back. Again, the *phalerae* are accompanied by *torques* and *armillae,* four of each. The two sets of ribbons hanging down from above, attest the presence of two crowns, *coronae aureae.*[10] To the left of the decorations is depicted a rod, best interpreted as a *vitis,* the symbol of authority of the centurion, thereby indicating the rank of the unknown soldier commemorated.[11] Burnum was a legionary base from the Augustan period until the final departure of the army in AD 86, when it began to develop as a civil settlement, though not as a military colony.[12] Legion XI Claudia was based at the fortress from c. AD 9 until its transfer to Germany in AD 70 when it was replaced by IV Flavia. The unknown centurion could have served with either of these legions and won his military decorations with one of

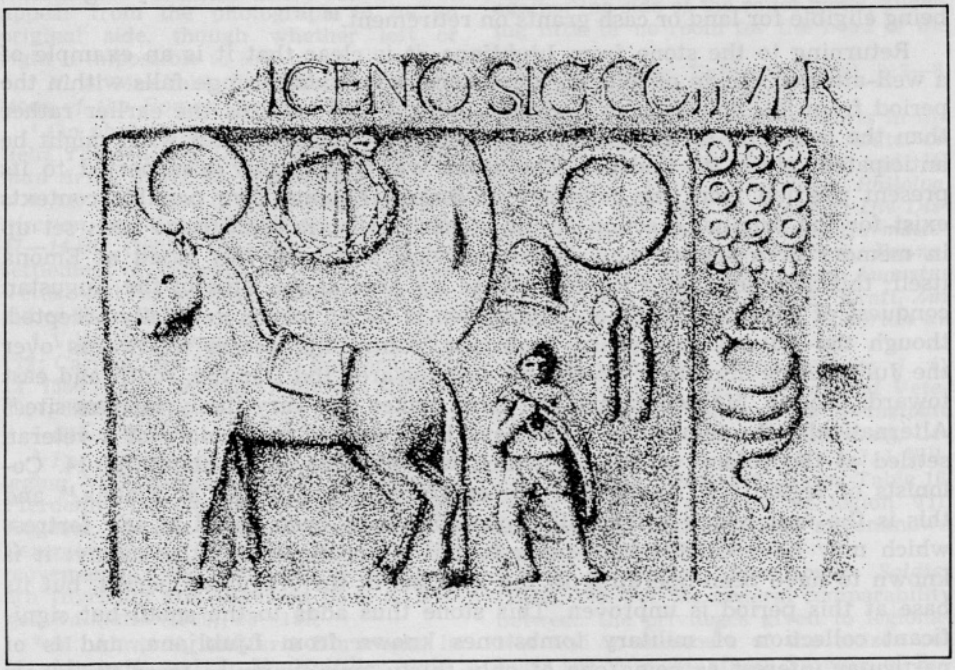

Fig. 2
Sl. 2

these or another unit in which he could have served prior to his commission as centurion.

Thirdly there is a stone which derives from Narona: it is now lost, but it was recorded prior to its disappearance in a shipwreck (**Pl. 4**).[13] The uppermost part, giving the name and filiation of the soldier commemorated did not survive, but the bulk of the text and the sculpted panel which lay below it were intact. The sculpture shows a very stylized set of *phalerae* (the roundels themselves are no more than small plain discs), but includes an interesting detail in the loop which rises up above the rectangular panel, indicating, presumably, a strap which went up around behind the wearer's neck. To either side of the *phalerae* is a *torques*, an *armilla* and a greave. The soldier commemorated served in legion XII prior to a commission as centurion in a cohors Camp(ana) or Camp(anorum), one of a group of citizen cohorts raised by Augustus at a date which cannot be ascertained with precision.[14] It is not improbable that this soldier was transferred to the cohort at the time of its inception, in which case the decorations belong to the wars of the late first century BC or early first century AD. Narona was established as a colony, Colonia Iulia Narona (in all probability a civilian not a veteran colony) some time between 47 and 27 BC, while there is evidence of land-grants there being made to veterans early in the reign of Tiberius.[15] It must have been at about this time that the soldier in question was settled there on his discharge from the army, members of the citizen cohorts, unlike those of the other auxiliary regiments, being eligible for land or cash grants on retirement.[16]

Returning to the stone from Ljubljana, it is clear that it is an example of a well-attested design of military tombstone, whose date-range falls within the period from late Republic to Domitian, with a bias towards the earlier rather than the later end of the range. This dating is consistent with what might be anticipated, given its findspot. The stone was presumably transported to its present position from the cemetery of Roman Emona. Two possible contexts exist for the original erection of the stone. Firstly, it could have been set up in memory of a soldier who died in service, and who was based at Emona itself; this assumes that a legionary base lay here at the time of the Augustan conquest of Illyricum. Such an assumption is by no means generally accepted, though the critical position of Ljubljana, controlling access westwards over the Julian Alps into Italy, north and east towards the Danube, south and east towards Moesia, Macedonia and the East, makes it a very likely fortress site.[17] Alternatively, the tombstone could have been erected in memory of a veteran settled at the colony of Emona, which was founded in or about AD 14. Colonists of legion XV Apollinaris are epigraphically attested at Emona,[18] and this is the unit which will in all probability have been based in any fortress which may have existed here prior to the establishment of the colony: it is known to have been operating in the Balkans in the Augustan period, but its base at this period is unproven. This stone thus adds to the small but significant collection of military tombstones known from Ljubljana, and is of particular interest as being one of only thirty-four examples from the whole of the Roman Empire (four of these coming from Illyricum) of sculptural representations of *dona militaria*.

Source of illustrations

Fig. 1: drawn by Mike Rouillard.

Fig. 2: drawn by Seán Goddard from a photograph published in *Epigraphaites Makedonias* 1 (1915), 28.

Plate 2: 1: Museo Nationale Atestino, Este.

Plate 2: Archaeological Museum, Ptuj.

Plate 3: Archaeological Museum, Split.

Plate 4: Photograph of a squeeze of the stone, originally published in *Bonner Jahrbücher* 114/5 (1906); courtesy of the Rheinisches Landesmuseum, Bonn.

[1] I am grateful to Professor Šašel for drawing this fragment to my attention and inviting me to write this note on it, and to Dr L. J. F. Keppie for discussing with me various points connected with veteran settlement.

[2] The stone has been considerably mutilated in later use: it is unclear which way up it originallly went and it has therefore been drawn in the same alignment as it appears built into the castle. The present top of the stone would appear from the photograph to be an original side, though whether left or right is impossible to tell.

[3] V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (1981), 91—97.

[4] On *phalera* harnesses see V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (1981), 93—4 and fig. 11.

[5] AE 1893, 119. L. J. F. Keppie, *Colonisation and Veteran Settlement in Italy, 47—14 BC* (1983), 195—201 discusses the settlement of veterans at Ateste. Blattius Vetus will have been settled there in either 30 or 14 BC.

[6] Villa Vallelunga: AE 1891, 15 = EE 8, 172; Caritza: *AE* 1915, 112; Boppard: *CIL* 13 7556 = *ILS* 2649 add; Mainz: *CIL* 13 6901, 6938, 11837.

[7] CIL 3 4060.

[8] For a recent survey of the history of legion VIII Augusta see B. Oldenstein-Pferdehirt, Die Geschichte der Legio VIII Augusta, *Jb. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 31 (1984), 397—433. The movements of the Roman army in southern Illyricum are discussed in J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969), 88—152.

[9] M. Abramić, Militaria Burnensia, in M. Abramić and I. V. Hoffiller (eds), *Strena Buliciana: Commentationes Gratulatoriae Francisco Bulić* (1924), 221—8 esp. 225—8.

[10] The various forms of military crown are discussed in V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army* (1981), 67—81 and illustrated on fig. 6. Only the *corona aurea* and the *corona civica* are tied with ribbons, and the former is statistically much the more likely to have been won in duplicate.

[11] An alternative interpretation of the rod as the lower part of the shaft of a *hasta pura* is much less likely, given its relatively inconspicuous position tight up against the side of the relief panel, allowing little or no room for the head of the spear.

[12] J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969), 217—8.

[13] *CIL* 3 8438 = *ILS* 2597.

[14] M. P. Speidel, Citizen Cohorts in the Roman Imperial Army. New Data on the Cohorts Apula, Campana and III Campestris, *Trans. American Philolog. Assn.* 106, 339—348; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus* (1938), 114—6; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau* (1951), 82—105.

[15] *AE* 1950, 44 = *ILIug* 113—4; J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate* (1983), 30—1, note 336; E. Ritterling, Legio, *RE* 12 (1924—5), 1243—4. Cf. J. J. Wilkes, *Dalmatia* (1969), 248. Mann, Table 16, refers to seven veterans of legion VII, one from XI and one from an unknown legion settled at Narona.

[16] G. R. Watson, *The Roman Soldier* (1969), 149. For the general comparability between the privileges given to legionaries and to members of the citizen cohorts see V. A. Maxfield, Systems of Reward in Relation to Military Diplomas, in W. Eck and H. Wolff (eds), *Die römischen Militärdiplome als historische*

Quelle. Passauer Historische Forschungen forthcoming. Failure to give a land or cash grant to the soldier under discussion would clearly have been totally inequitable, given that he had transferred to the citizen cohort from a legion: had he retired direct from the legion there would have been no doubting his eligibility for *missio agraria.*

[17] For a discussion of the history of Emona see, J. Šašel, Emona, *RE* Suppl. 11 (1968), 540—578.

[18] J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate* (1938), Table 18.1 refers to three veterans from XV Apollinaris, and one from VIII Augusta which was stationed at nearby Poetovio from AD 9—45.

VOJAŠKI NAGROBNIK IZ EMONE

Povzetek

Kamen manjših dimenzij iz apnenca, vzidan v steno ljubljanskega Gradu, je sodeč po značilni upodobitvi na njem brez dvoma fragment rimskega vojaškega nagrobnika (**Tab. 1**). Na odlomku je ostanek pravokotne upodobitve okroglih plošč, povezanih med seboj vodoravno, navpično in počez s palicami; rekonstrukcija te upodobitve je predstavljena na sliki 1: gre za stilistični prikaz garniture faler *(phalerae)*, posebnega vojaškega odlikovanja, ki so ga prejemali vojaki na stopnji stotnika *(centurio)* in nižjih činov. Okrogle plošče so falere, okrašene s koncentričnimi krogi; palice predstavljajo usnjene pasove jermenja, na katerem so bile falere pritrjene, da so jih odlikovanci mogli nositi na prsih.

Najboljša paralela ljubljanskemu kamnu z ozirom na upodobitev faler je nagrobnik Lukija Blatija Veta *(L. Blattius Vetus)*, veterana in nekdanjega stotnika IV. Makedonike, iz Atesta (danes Este) v Benečiji (**Tab. 2:** 1), na katerem je garnitura devetih faler upodobljena na enak način kot na ljubljanskem nagrobniku. Same falere so neokrašene, čeprav ni izključeno, da so bile prvotno pobarvane. Kamen ni natančno datiran, vendar je bržčas s konca 1. stoletja pr. n. š. Falere, okrašene s koncentričnimi krogi, so upodobljene na nagrobnikih iz Ville Vallelunge v Latiju (verjetno kasnega republikanskega datuma), iz Caritze (danes Korce) v Makedoniji (nedatiran), iz Bopparda in Mainza v Zgornji Germaniji (trije primerki, vsi iz julijsko-klavdijskega časa) in iz Ptuja v Panoniji. Slednji je eden od treh nagrobnikov z upodobljenimi vojaškimi odlikovanji, ki izvirajo s področja Ilirika.

Nagrobnik iz Ptuja, antične Pojtovione, pripada vojaku VIII. Avguste, Lukiju Petroniju Klasiku *(L. Petronius Classicus)* (**Tab. 2:** 2). Pod napisom je upodobljen torzo moža, ki ga krasi garnitura faler; podobne so tistim z ljubljanskega nagrobnika. Poleg faler je par torkvesov *(torques,* ovratnica); še trije torkvesi ali armile *(armillae,* narokvice) so upodobljeni na zgornjem delu nagrobnika nad napisom. V zgodnjem principatu — Klasikov nagrobnik je iz tega obdobja — so navadno odlikovali z garniturami faler skupaj s torkvesi in armilami in sklepamo lahko, da na ljubljanskem nagrobniku niso bile upodobljene zgolj falere. VIII. Avgusta je prišla v Pojtoviono l. 9 n. š. in ostala v legijski trdnjavi do l. 45, ko je bila prestavljena v Nove *(Novae)* v Spodnji Meziji. Če je bil Klasik odlikovan v času svojega službovanja v VIII. Avgusti, se je to zgodilo najverjetneje za panonsko-delmatskega upora, ki ga je legija pomagala zatreti, tik preden je prišla v Pojtoviono.

Druga paralela iz Ilirika je fragmentarni nagrobnik v obliki vhodnih vrat iz Burna pri Splitu (**Tab. 3**). Garnitura faler, okrašenih z rozetami in človeškimi ali božjimi glavami, je pritrjena na jermenje iz usnjenih pasov, ki je nekoliko bolj komplicirano prepleteno kot jermenje z ljubljanskega nagrobnika. Falere spremljajo štirje torkvesi in štiri armile. Dve garnituri trakov, ki visijo nad temi odlikovanji, pričajo, da je bil pokojni odlikovan tudi z venci *(coronae aureae)*. Levo od odlikovanj je palica, najverjetneje *vitis*, znak stotnikove oblasti; sicer neznani vojak je bil torej *centurio*. V Burnu je bila nameščena legija od avgustejskega obdobja do l. 86, ko se je začel razvijati v civilno naselbino. XI. Klavdija je bila nameščena v trdnjavi od ok. l. 9 n. š. do premestitve v Germanijo l. 70, ko jo je nadomestila IV. Flavija. Neznani stotnik

je služil v eni od omenjenih legij in si zaslužil odlikovanja bodisi v eni od teh legij, bodisi v kaki drugi enoti, v kateri je služil, preden je postal stotnik.

Tretji kamen je iz Narone, manjka mu zgornji del; danes je izgubljen, vendar je bil objavljen, še preden je izginil v nekem brodolomu (**Tab. 4**). Relief prikazuje zelo stilizirano garnituro faler, na vsaki strani še torkves, armilo in golenico. Pokojni vojak je služil v XII. legiji, preden je postal stotnik v kohorti *Camp(ana)* ali *Camp(anorum)*, eni od kohort rimskih državljanov, ki jo je bil dal nabrati Avgust. Verjetno je bil vojak prestavljen v kohorto ob priliki njenega nastanka, torej je dobil odlikovanja v vojnah konec 1. stoletja pr. n. š. ali v zgodnjem 1. stoletju n. š. Narono je ustanovil kot kolonijo verjetno Tiberij in verjetno se je vojak v njej naselil po dosluženju vojaškega roka, saj so vojaki iz kohort rimskih državljanov dobivali po upokojitvi ali zemljo ali denar.

Ljubljanski nagrobnik je torej lep primer tipa vojaškega nagrobnika, ki je bil razširjen v obdobju od pozne republike do Domicijana; bolj kot za končno fazo je bil značilen za zgodnjo fazo tega obdobja. Ta datacija je v skladu s tem, kar bi že sicer predvidevali glede na najdišče kamna, ki je bil očitno prenesen na Grad z emonskega pokopališča. Okoliščine postavitve nagrobnika bi mogli pojasniti na dva načina. Če je bil nagrobnik postavljen še aktivnemu vojaku, bi morali predpostavljati, da je v Emoni v času avgustejskega osvajanja Ilirika obstajala legijska trdnjava. Čeprav hipoteza ni splošno sprejeta, jo potrjuje strateško-kritična lega Ljubljane, kjer bi z veliko verjetnostjo mogli pričakovati obstoj legijske trdnjave. Sicer nam ostane domneva, da je bil nagrobnik postavljen za veterana, ki je bil naseljen v koloniji Emoni, ustanovljeni okoli l. 14 n. š. ali prav to leto.

Nagrobnik je važen prispevek k sicer majhni, vendar pomembni zbirki vojaških napisov iz Ljubljane.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 287—296

ROMAN PERIOD ANIMAL REMAINS FROM MOST NA SOČI

LÁSZLÓ BARTOSIEWICZ

Institute of Archaeology, Hungarian Academy of Sciences,
Úri u. 49, H-1250 Budapest

Introduction

More than six thousand cremation graves have been unearthed in the Iron Age necropolis of Most na Soči (S. Lucija). The preliminary faunal analysis of the related Hallstatt period settlement material, brought to light during the last one and a half decades, have provided insight into animal keeping practices during the approximately 250 years the site was inhabited by the S. Lucija group (Bartosiewicz 1983). By now, identifiable animal bones from the Hallstatt settlement total almost four thousand specimens. This encouragingly large quantity is the main impetus behind the present attempt to evaluate a significantly smaller animal bone sample from the Roman period of the same settlement.

Environment and Animal Production

The geographical location and surroundings of Most na Soči have already been discussed in detail in a series published on the site (Gabrovec-Svoljšak 1983). As part of the natural environment the Soča and Idrijca rivers are particularly worth mentioning again since they form a natural defense system around the semi-arid slopes over which the settlement spread. Of additional interest here may be the economic environment which, by the early decades A. D. must have been affected by Roman occupation and the proximity of Emona (some 100 kms to the East) and Aquileia (some 100 kms to the south-east). These towns became major cultural and trading centers in the area. It was hoped that in spite of the order of magnitude difference between the sizes of the Hallstatt and Roman Period faunal assemblages they could be used to demonstrate cultural differences on the one hand, while would also serve as an example of environmentally determined continuity in animal keeping on the other.

The impact of environment on the physiological and anthropogenic factors of animal production was discussed by Choyke (1983). According to her model, net production output of any domestic animal species may be defined in terms of the interaction between the biological production capacity of that species and culturally determined human needs. Mayr (1970) says that *»marginal populations . . . are under the severe handicap of having to remain co-adapted with*

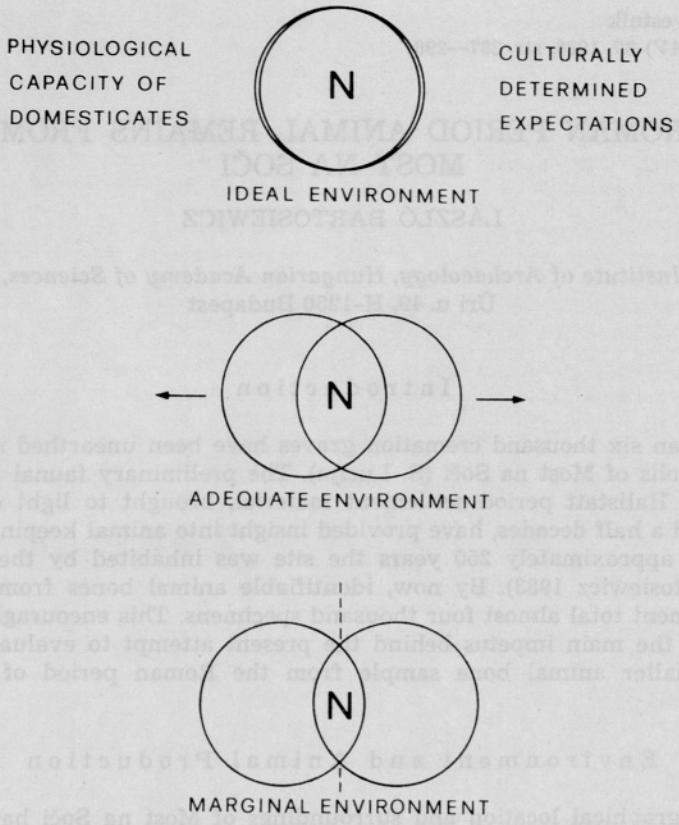

Figure 1: Net production output (N) of domesticates as defined by the genotype-environment interaction in a cultural context. Dashed line indicates the minimum threshold mentioned in the text.

Sl. 1: Neto učinek prireje (N) domačih živali, opredeljen z medsebojnim vplivanjem genotipa in okolja v neki kulturi. Prekinjena črta označuje v tekstu omenjeno skrajno mejo.

the gene pool of the species as a whole while adapting to local conditions«. That is, in the case of human dependent domestic animals, the interaction between genotype and environment under marginal circumstances may result in phenotypes that are deemed unacceptable from a cultural viewpoint. When production output declines to a minimum threshold keeping of that species is sooner or later abandoned. These ideas are presented in **Figure 1.**

On the basis of modern analogies the Hallstatt period fauna of Most na Soči was identified as having been characterized by consumption of sheep products as opposed to the wide exploitation of pigs for meat (Bartosiewicz-Sáfár 1983). Subsequent investigations also showed that this basic type of animal husbandry is highly correlated with the consumption of energy in form

of plants that increases as the keeping of sheep and goat increasingly predominates (Bartosiewicz 1984). This general picture should be compared with tendencies observed in the small Roman Period assemblage of animal bones from Most na Soči.

Material

From the 2nd century A. D. time period discussed here, 667 bones were available for study, of which almost three quarters could be identified to species.

The distribution of these animal remains is shown in **Table 1.** The faunal list has also been sub-divided into meat value categories that each of the bones represent in one way or the other. According to Uerpmann (1972) best meat bearing parts of the skeleton (including mandibles with the tongue and masseter muscle) were classified into group A, B represents medium meat output, while group C was allotted to the boniest regions of the body such as dry limb.

According to Table 1 breaking the material down this way shows that Roman Period domestic garbage contained surprisingly many bones from the low meat carrying capacity (C category) bones in the case of cattle which is the most important domestic animal at this site.

It is worthy of note that relatively many A category bones are present suggesting that while large pieces of beef may have been stripped off the carcass within the habitation area, some of the less valuable cuts may have been left behind during primary butchering off site.

The other interesting phenomenon is that when compared to tendencies observed at the Hallstatt settlement, relatively few horn core and antler fragments are present. The large number of these bones would have been most indicative of related craft activities such as horn working.

The species composition of the bone material was reviewed against the background of the considerable sample from the Hallstatt Period which by the mere virtue of its size proved to reflect species proportions in statistically significant terms. Although the nearly 500 identifiable bones from the time of the late Roman occupation may well be representative of meat consumption patterns at the settlement, with percentages from such a small sample one should be aware of the possibility that species proportions may be distorted (Choyke-Bartosiewicz 1983).

In order to avoid potential bias of this kind, the binomial standard error of pairwise proportions for each species was calculated using McCullagh's formula (1974):

$$SE = \left(\frac{p\,\% \; q\,\%}{n} \right)^{\frac{1}{2}}$$

where SE = the binomal standard error
p = the percentage of one species
q = the percentage of the other species
n = the sum of fragments from the two species

Table 1: The animal species — skeletal part distribution of bones from the Roman Period features of the Most na Soči settlement.

Tabela 1: Živalske vrste — zastopanost skeletnih delov iz rimske naselbine na Mostu na Soči.

	Cattle	Sheep	Goat	Caprine	Pig	Horse	Red deer	Wild pig
mandibula	27			18	5		1	
atlas	4				1			
vertebra								
cervicalis	1			1			1	
thoracalis	3							
lumbaris	3			1				
scapula	11			6	4			
humerus	19	4		12	3			
pelvis	6	1		3	1			
femur	6	2		6			1	
A category total	80	7		49	14		3	
neurocranium	4			3				
maxilla	7			3	1			
radius	42	1	1	12	5	1	1	1
ulna	4				1			
tibia/fibula	12	10	1	17	4	1		
costa	7			8				
B category total	76	11	2	43	11	2	1	1
horn core/antler	1	1	2	1			1	
teeth	17			17	4	2	1	
metacarpus	23	9	7	8	3			
phalanx	15			4	2	1	1	
calcaneus	5	3			2			
astragalus	4	4		3	1			
metatarsus	9	10	1					
C category total	74	27	10	33	12	3	3	
long bone fragm.	5			16				
flat bone fragm.	1							
Total	236	45	12	141	37	5	7	1

Note: 118 bone fragments from large ungulates and 66 pieces from small ungulates could not be identified to species. The Caprine term refers to the Caprinae subfamily that includes both sheep and goat, two species of similar osteomorphological makeup.

Table 2: The matrix of binomial standard errors (SE) calculated between each pair of species in the Roman Period sample.

Tabela 2: Matrika binomnih standardnih napak (SE), izračunanih na osnovi dvojic živalskih vrst iz rimskodobnega vzorca.

	Sheep	Goat	Caprine	Pig	Horse	Red deer
cattle	**2.1878**	**1.3626**	**2.3908**	**2.0716**	**0.9181**	**1.0730**
sheep		5.3999	—	5.4950	**4.2426**	**4.7331**
goat			—	6.1432	11.0510	11.0665
caprine				**2.3759**	**1.5272**	**1.2684**
pig					**4.9970**	5.5142
horse						24.7249

Note: Wild pig with only one specimen was not included in the table. Bold face indicates that the proportion between the two species concerned (shown in Table 1) is statistically significant on the $P \leqq 0.05$ level of probability.

(For the purpose of this calculation percentages are expressed relative to n, that is only in terms of two species.) Results of these investigations are presented in **Table 2.** Values exceeding 5 in this matrix belong to proportions which are not significant on the $P \leqq 0.5$ level of probability. Smaller figures on the other hand, show that the proportion between the number of fragments of the two species concerned, as was summarized in the last line of **Table 1,** is statistically significant. Such relationships include the unambiguous dominance of cattle remains over bones from all the remaining species, and a value which shows that the proportion of Caprine remains is significantly higher than those of pig, horse and red deer. At the same time, while the pig bones outnumber those of horse in relative terms, the same phenomen between pig and red deer is not supported by this statistical test.

These preliminary observations should be considered as guidelines in the subsequent comparison with the Hallstatt Period faunal list from this settlement to be discussed in the following section of this study.

Comparative Analysis

The general traits described in the previous sections may be reviewed in detail by way of a diachronic comparison between the two relevant settlement periods. The Hallstatt and Roman Period faunal lists are presented in a parallel fashion in **Table 3.** As a result of smaller sample size species found sporadically in the Hallstatt layers (such as hare or brown bear) do not occur in the Roman Period assemblage. When percentages of the most characteristic animals (mostly domesticates) are compared, the remains of cattle and the two caprine species seem to dominate both samples. Visual appraisal of this tendency is enhanced in **Figure 2.** Here the percentages of comparable species from the Roman Period material are plotted against corresponding values of the Hallstatt sample. Identical bone deposition patterns should have occured on

Table 3: Comparative faunal lists based on the number (n) and percentage (%) of fragments from animal species identified in the two chronological units of the settlement.

Tabela 3: Primerjalni favnistični seznami, izdelani na osnovi absolutnega števila (n) in odstotkov (%) kostnih fragmentov določljivih živalskih vrst iz dveh časovnih faz naselbine.

	Hallstatt Period		Roman Period	
	n	%	n	%
cattle *(Bos taurus L.)*	1470	39.71	236	48.76
sheep *(Ovis aries L.)*	483	13.04	45	9.30
goat *(Capra hircus L.)*	50	1.35	12	2.48
sheep/goat *(Caprinae)*	1226	33.12	141	29.13
pig *(Sus domesticus L.)*	237	6.40	37	7.64
horse *(Equus caballus L.)*	14	0.38	5	1.03
dog *(Canis familiaris L.)*	64	1.73		
hen *(Gallus domesticus L.)*	1	0.03		
red deer *(Cervus elaphus L.)*	38	1.02	7	1.45
roe *(Capreolus capreolus L.)*	4	0.11		
hare *(Lepus europaeus Pall.)*	1	0.03		
wild pig *(Sus scrofa L.)*	20	0.54	1	0.21
brown bear *(Ursus arctos L.)*	1	0.03		
wild or domestic pig *(Sus sp.)*	93	2.51		
Total	3702	100.00	484	100.00

the dashed isometry line in the diagram. While the positions of data points assigned to cattle (1) and caprines (4) respectively are remarkably different, a high $r = 0.973$ coefficient of correlation shows that the dispersion of all points along the $y = -0.903 + 1.088 \times$ regression line is insignificant.

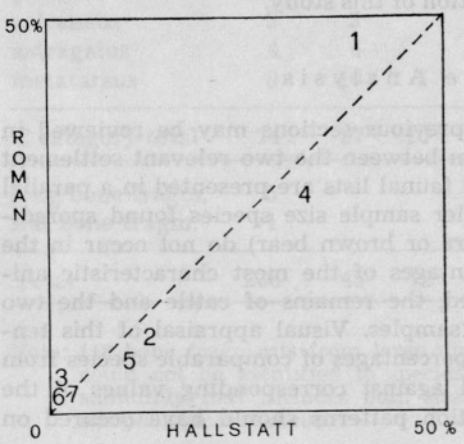

Figure 2: The graphic representation of differences between the percentage contribution of animals to the two samples. 1 = cattle, 2 = sheep, 3 = goat, 4 = caprine, 5 = pig, 6 = horse, 7 = red deer.

Sl. 2: Grafično prikazane razlike med odstotkovnimi vrednostmi posameznih živalskih vrst iz halštatske in rimske dobe. 1 = govedo, 2 = ovca, 3 = koza, 4 = drobnica, 5 = svinja, 6 = konj, 7 = jelen.

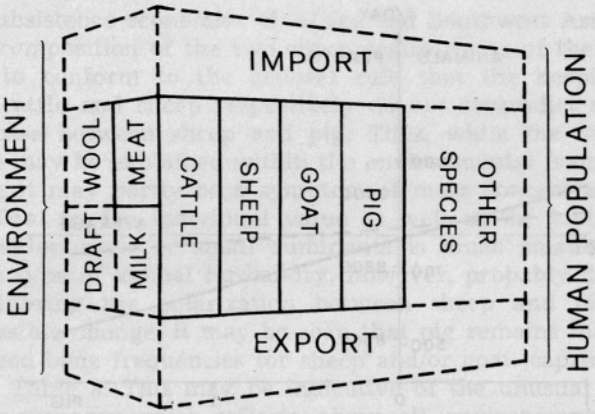

Figure 3: The schematic summary of the consumption of animal products at a settlement. Dashed lines indicate aspects to be reconstructed, however, largely intangible.

Sl. 3: Prikaz porabe živinorejskih proizvodov v naselbini. Črtkano je rekonstruirano in negotovo.

As has been previously mentioned, of the main domestic Artiodactyls pig makes no noteworthy contribution to the faunal list from either periods. The difference between the proportions of bone fragments from cattle and caprine species, however, may be indicative of a shift toward the meat exploitation of cattle at the expense of sheep and/or goat in the Roman Period: the tendency is almost the reverse of what occurs during Hallstatt times. Since binomial standard errors listed in Table 2 confirm the dominance of cattle bones over those of caprines one may reasonably speculate that cattle in fact had a slightly more important role in Roman Period meat exploitation than in the earlier Hallstatt time. Should this argument hold true, differences between meat oriented cattle and sheep consumption could be ascertained.

Figure 3 shows the relationship between animal product from domestic species, of which only meat amounts can be at least indirectly quantified using the bone material from archaeological sites. While rarely found representations or special artifacts (such as remains of wool or harness elements) may also cast light on the various other ways animals were exploited, many questions may only be hypothetically answered in the absence of external archaeological evidence (Neustupný 1978).

Conclusions

Just as during Hallstatt times, the keeping of domestic animals unambiguously determined the meat consumption profile of the Roman Period settlement at Most na Soči. It is also evident that the percentage contribution of cattle to the faunal assemblage increased between the two periods discussed here. Inter-

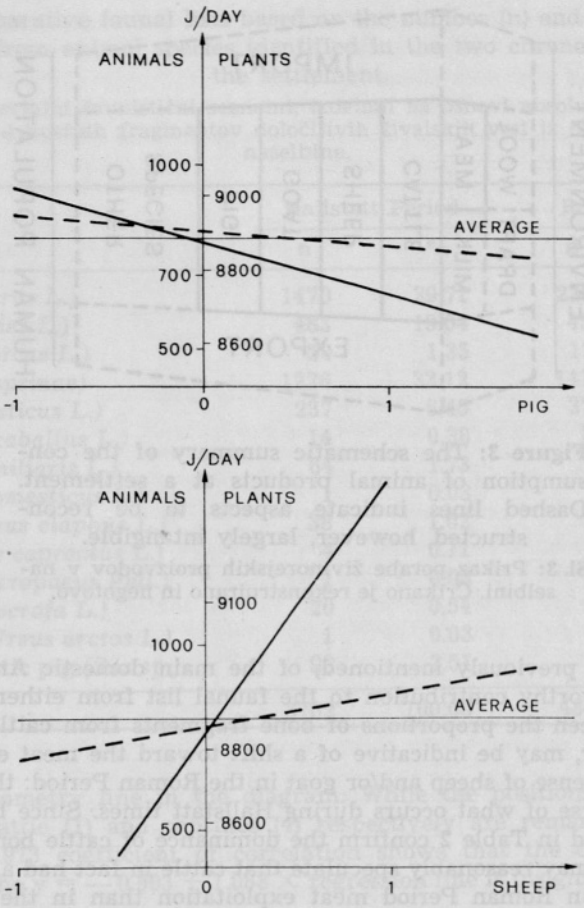

Figure 4: Daily per capita energy consumption as the function of factor scores characterizing »Pig« and »Sheep« type animal husbandry. (Bartosiewicz 1984.) According to the continuous lines indicating significant correlations, the consumption of energy in form of animal products declines as pig prevails (top graph), while the consumption of plant energy increases with the prevalence of sheep keeping.

Sl. 4: Dnevna poraba energije po glavi kot funkcija faktorske množice, ki jo označujeta prireji »svinje« in »ovce« (Bartosiewicz 1984). Glede na polni črti, ki označujeta močno povezanost (korelacijo), pada poraba energije iz živalskih proizvodov v primeru, ko prevladuje svinjereja (zgornji diagram), medtem ko poraba energije iz rastlin narašča v primeru, ko prevladuje ovčereja.

relationships between keeping and production of the four domestic Artiodactyls listed in Figure 3 have already been discussed in relation to the preliminary evaluation of the Hallstatt material (Bartosiewicz 1983) when a factor analysis was performed in order to reveal functional patterning between these four

species in the subsistence economies of Africa and Southwest Asia. Changes in the percentage composition of the two chronological units of the Most na Soči material seem to conform to the general rule that the keeping and meat exploitation of cattle and sheep respectively do not contradict each other, as would be the case between sheep and pig. Thus, while the increasing proportion of cattle may be explained within the environmental framework identified at this site, it may partly be a symptom of more concentrated wealth in Roman times. That is, the individual value as well as the biological and financial reproduction cycle of small ruminants is much smaller (Dahl-Hjort 1979). The basic type of animal husbandry, however, probably did not change radically. Considering the polarization between sheep and pig as a main criterion for possible change, it may be seen that pig remains make up 18.7 % of the summarized bone frequencies for sheep and/or goat (caprine remains) in both periods in Table 3. This may be indicative of the unusual stability of a »sheep keeping« economy which reflects, above all, environmental constraints.

In light of this rather clear expression of determination, the modern analogy may be worth citing again. Although data on the domestic flora are not available at this point the following observation may be of interest in generating hypotheses concerning the cultivation of crops in the surroundings of Most na Soči. Factor scores of 27 developing countries representing a wide range of natural and economic environments on Factor 2 (»Sheep«) in the preliminary analysis of the Hallstatt material from Most na Soči showed that energy consumption in the form of plants increases significantly with the prevalence of sheep breeding as expressed by factor scores (**Figure 4**). The trend concerning the energy content of animal products on the other hand, is not supported by significant correlations as a possible result of varying degrees of meat versus milk consumption. This is why domestic crops of high caloric value (grain in particular) may have been of great importance during the economic history of Most na Soči.

In this paper an attempt was made to outline the general faunal picture of Roman Period Most na Soči. Many of the observations and hypothetical statements are to be further tested during the comprehensive evaluation of the material by additional methods of archaeozoology such as the estimation of numbers of individuals and biometrical analysis of the osteometrical data.

Acknowledgements

Grateful thanks are due to Drago Svoljšak (Goriški Muzej, Nova Gorica) who encouraged the writing of this study and provided me with both moral and practical support during the course of my work. I would also like to acknowledge Dr. Alice M. Choyke who corrected the English text.

BARTOSIEWICZ 1985 L. Bartosiewicz: Most na Soči: A preliminary faunal analysis of the Hallstatt Period settlement. *AV* 36, Ljubljana 1985, 107—130.

BARTOSIEWICZ-SÁFÁR 1983 L. Bartosiewicz-L. Sáfár: *Interspecific relationships in mixed herd farming. Paper deli-*

vered at the First Hungarian-Egyptian Conference of Animal Production, Gödöllő, 1983.

BARTOSIEWICZ 1984 L. Bartosiewicz: Correlations between herd structure and per capita energy contents of the human diet in a number of developing countries. *Állattenyésztés és Takarmányozás* 33/3, Budapest 1984, 193—203.

CHOYKE 1983 A. M. Choyke: An Analysis of Bone, Antler and Tooth Tools from Bronze Age Hungary. *Mitt. Arch. Inst.* 12/13, Budapest 1983, 13—59.

CHOYKE-BARTOSIEWICZ 1983 A. M. Choyke-L. Bartosiewicz: Interaction between Game Biology, Environment and Human Behaviour in Patterns of Deer Hunting: Analysis of a Precolumbian Site in Pennsylvania, U. S. A. *Mitt. Arch. Inst.* 12/13, Budapest 1983, 253—264.

DAHL-HJORT 1979 G. Dahl-A. Hjort: *Having Herds: Pastoral Herd Growth and Household Economy.* Stockholm 1979.

GABROVEC-SVOLJŠAK 1983 S. Gabrovec-D. Svoljšak: *Most na Soči (S. Lucia)* 1. Katalogi in Monografije 22, Narodni muzej v Ljubljani, 1983.

MAYR 1970 E. Mayr: *Populations, Species and Evolution.* Belknap Press, Cambridge 1970.

McCULLAGH 1974 P. McCullagh: *Data Use and Interpretation, Science in Geography* 4, Oxford 1974.

NEUSTUPNÝ 1978 E. F. Neustupný: Mathematics at Jenišův Újezd. In J. Waldhauser ed. *Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen* II. *Archeologický výzkum v severních Čechách* 6—7, Praha 1978, 40—66.

UERPMANN 1972 H.-P. Uerpmann: Tierknochenfunde und Wirtschaftsarchäologie. Eine kritische Studie der Methoden der Osteo-Archäologie. *Archäologische Informationen* 1972/1, 9—27.

RIMSKODOBNI OSTANKI ŽIVALI Z MOSTA NA SOČI

Povzetek

Med značilnostmi rimskega obdobja na Mostu na Soči, kjer sicer prevladuje halštatska poselitev, je tudi razmeroma majhna količina živalskih ostankov. Na sestavo živalskih kosti je očitno vplivalo predvsem okolje naselbine, kajti med kostnim odpadnim gradivom svetolucijske kulture in kasnejšega keltskega in rimskega obdobja ni statistično pomembnih razlik. Prevladujejo prežvekovalci (tako govedo kot ovce, oz. koze), hkrati pa ni veliko ostankov divjih živali, kar potrjuje mnenje o kontinuirani izrabi živali ne glede na to, da je na tem področju prišlo do velikih kulturnih sprememb.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 297—306

RIMSKE UTRJENE POSTOJANKE V SLOVENIJI

FRANC TRUHLAR

Ljubljana

Za rimsko armadno vodstvo je bilo ozemlje Slovenije občasno manevrsko-taktično, vselej pa strateško pomembno področje. Doslej je znanih skupno okoli 260 postojank, ki bi jih morda smeli opredeljevati kot »vojaške«. Ta prostor ima izjemen geopolitičen položaj. Njegova značilnost je ozek prehod z Balkanskega na Apeninski polotok, prehod, ki je stisnjen med Julijske Alpe in *caput Adriae*. Predvsem na tej črti, pa tudi na nekaterih drugih strateških področjih, npr. Poetovio na prehodu čez Dravo, Velike Malence, stisnjene med Savo in Gorjance, naletimo na največ takih postojank. V ožjem krogu prehoda je bila v 4. stoletju zgrajena vojaška cona, imenovana *claustra Alpium Iuliarum*.

Kakor je morala rimska vojska v času prvih okupacijskih sunkov uporabljati že vzpostavljene za vojaški promet primerne komunikacije, tako je v naslednji vojno-upravni fazi v utrdbeni sestav vključila tudi nekatera dotedanja »gradišča« oziroma postavila po potrebi nove kastele, kontrolne zapore, signalne postojanke in relejne točke. Na marsikatero teh opozarjajo toponimske posebnosti, ki še niso načrtno preučene (na primer oznake Šance, Ajdovski gradec, Kaštelir, ev. patrociniji posameznih cerkva). Organsko je bilo s tem povezano cestno omrežje, ki je predvsem povezovalo severovzhod Apeninskega polotoka in Padsko nižino čez *caput Adriae* z limesom na Donavi in z zalednimi štabnimi bazami.

Če odštejemo nekaj vojaško-politično kritičnih faz ob menjavah na prestolu, ob uzurpacijah generalov in predvsem v času katastrofe ob vdoru enot markomanske konfederacije plemen v Italijo za Marka Avrelija, je vzhodnoalpski in zahodnobalkanski prostor »vojaško« zaživel šele od 4. stoletja dalje. Prehodi armad z vzhoda na zahod imperija, vdori barbarov in pričetki tako imenovanega preseljevanja narodov so terjali tako od armadnega vodstva kot od mestnih postojank, ki so se često bile prisiljene braniti z lastnimi silami, utrdbeno gradnjo. Prilagoditi se je bilo treba novim okoliščinam. Hkrati sta se obrambna tehnika in struktura enot po Dioklecijanu vse bolj prilagajali barbarsko-nomadski taktiki, proti kateri so bili — vse tako kaže — predvsem naperjeni tudi obrambni koncepti kompleksa *claustra Alpium Iuliarum*.

Kar je vojaško pomembnih neposrednih ali posrednih podatkov, so predloženi v naslednjem. Referenčna podlaga za vse je predvsem delo *Arheološka najdišča Slovenije* (1976) s poznejšimi dopolnili v Arheološkem vestniku in v letnikih Varstva spomenikov.

Seznam rimskih utrjenih postojank v Sloveniji

Ajdovski gradec — Bohinjska Bistrica (Bohinjska Bistrica, Radovljica): na hribu Ajdovski gradec (711 m) je ilo prazgodovinsko in rimsko gradišče. R nsko obzidje.

Ajdovščina (Ajdovščina, Gorica): poznoantični kastel v obsegu 608 m.

Ajdovščina — Zaboršt pri Dolu (Dolsko, Ljubljana): prazgodovinsko in rimsko gradišče (496 m).

Baba— Slavina (Pivka, Postojna): prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Babno polje (Loška dolina, Postojna): od Babnega polja proti Prezidu poteka med hriboma Požarišče in Čabarska gora približno 700 m dolgo poznoantično zaporno zidovje.

Bandjera — Dolenja vas (Senožeče, Sežana): na hribu Bandjera je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Benete (Bloke, Postojna): na klancu Boncar (823 m) so ostanki približno 1 km dolgega zapornega zidu, ki je zapiral vstop na planoto in pot Sodražica—Nova vas.

Brezovica (Črni kal, Sežana): na robu planote nad Brezovico je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Bičje (Podtabor pri Grosupljem, Ljubljana): na hribu (474 m) je bilo prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče. Mimo je vodila rimska cesta Šmarje—Gradiščnica.

Blagovica (Blagovica, Ljubljana): rimske utrdbe. Sled rimske ceste. V bližini je gradišče.

Bločice (Cerknica, Postojna): na griču blizu vasi je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Bohinjska Bela (Bled, Radovljica): pri vasi je bilo gradišče, ki je zapiralo prehod skozi Sotesko v Bohinjsko dolino.

Bolunc — Mala Pristava (Dolane, Postojna): prazgodovinsko ali rimsko gradišče.

Boršt (Cerklje ob Krki, Krško): prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Boštanj — Malo Mlačevo (Grosuplje, Ljubljana): prazgodovinska in rimska (?) postojanka.

Brinjeva gora — Zreče (Zreče, Celje): na Brinjevi gori (608 m) je bila rimska utrdba.

Budanje (Vipava, Gorica): domnevne rimske utrdbe.

Celje (Celje, Celje): Celeia, rimski municipij. Mestno obzidje, utrdbe na Miklavškem hribu.

Cerkno (Cerkno, Tolmin): na območju Cerknega naj bi bil rimski kastel. Med Cerknim in Poljanami je utrjen prehod, ki sodi v sistem rimskih zapor. V hribu med Stražo in Planino so ostanki rimske ceste.

Col (Col, Gorica): na Šancah je rimska utrdba. Pri Podvelbu je rimsko cesto zapirala trdnjava. Nad Orešjem so razvaline utrjenega tabora. Cesto proti Črnemu vrhu so zapirali stolpi na osamelcih Šturmanik in Griže.

Cvinger — Dolenja vas (Cerknica, Postojna): na vzpetini Cvinger (610 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Cvinger — Vinkov vrh (Dvor, Novo mesto): na vzpetini Cvinger je bilo prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Čatež ob Savi (Čatež ob Savi, Krško): pod prazgodovinskim gradiščem s cerkvijo sv. Vida (384 m) so ruševine poznoantičnega opazovalnega stolpa.

Črešnjevec (Slovenska Bistrica, Maribor): na Starem gradu (Preseku) s koto 282 m je domnevna utrdba.

Čreta (Hoče, Maribor): na Čreti (350 m) je bilo gradišče, verjetno tudi rimsko.

Črneče (Dravograd, Slovenj Gradec): pri cerkvi naj bi bila rimska utrdba, imenovana »rimski kastel«.

Črni vrh (Črni vrh, Gorica): v okolici Črnega vrha je rimsko zaporno zidovje.

Črnuče (Črnuče, Ljubljana): 300 m dolg in 8 m širok rimski most čez Savo so branile rimske utrdbe na Straži in Oljski gori.

Čušperk (Grosuplje, Ljubljana): nad čušperškim gradom so rimski sledovi.

Dekani (Dekani, Koper): na hribu (243 m) severovzhodno od Dekanov je prazgodovinski in rimski kaštelir.

Dobrova pri Dravogradu (Dravograd, Slovenj Gradec): severno od kraja so tri rimske (?) utrdbe.

Dolnje Vreme (Vreme, Sežana): na gradišču (488 m) so ostanki rimske utrdbe.

Donačka gora (Rogatec, Celje): pod vrhom Donačke gore, na ledini Dvor, naj bi bila pozno antična utrjena postojanka.

Draga (Škofja Loka, Kranj): nad vasjo so ostanki domnevnega rimskega zidovja.

Dunaj — Dunaj (Videm-Krško, Krško): prazgodovinsko in rimsko gradišče z obsegom približno 1000 m.

Glem (Marezige, Koper): prazgodovinsko gradišče in rimska utrdba.

Glinjek — Stranski vrh (Polšnik, Trbovlje): blizu cerkve sv. Jurija je bilo prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Godovič (Črni vrh, Gorica): pri Godoviču omenjajo rimsko zaporno zidovje.

Golo (Ig, Ljubljana): okrog cerkve sv. Marjete (654 m) je bil poznoantični kohortni kastel. Sled rimske ceste.

Gombišče (Veliki gaber, Novo mesto): pri vasi je domnevna rimska vojaška postojanka.

Gorenja Straža (Straža, Novo mesto): prazgodovinsko in rimsko (?) gradišče.

Gorenji Boštanj — Boštanj (Boštanj, Krško) — Boštanjski grad: prazgodovinsko in rimsko (?) gradišče.

Gorenji Logatec (Logatec, Ljubljana): na kopi Velike bukve (579 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Gornji Ajdovec — Ajdovec (Dvor, Novo mesto): od Gornjega na Dolnji Ajdovec se vlečejo ostanki utrdbe.

Grac — Sela pri Zajčjem vrhu (Gotna vas, Novo mesto): na vzpetini Grac je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Grad — Miren (Miren, Gorica): na Gradu (120 m) južno od Mirna je gradišče, verjetno rimska postojanka, ki naj bi branila prehod čez Sočo.

Gradec — Jurišče (Pivka, Postojna): na Gradcu (787 m) je bila utrjena rimska postojanka.

Gradec — Prapretno (Planina pri Sevnici, Celje): na hribu Gradec (700 m) nad Prapretnim je bila poznoantična utrjena naselbina.

Gradina — (Jelšane, Postojna): na hribu Gradina (561 m) je bilo prazgodovinsko gradišče, ki naj bi varovalo rimsko cesto Tergeste—Tarsatica.

Gradišče v Tuhinju (Tuhinjska Srednja vas, Ljubljana): na hribu Sv. Miklavž (757 m) je bilo gradišče — verjetno tudi rimska utrjena postojanka.

Gradišče Sv. Pavel — Planina (Ajdovščina, Gorica): zahodna od cerkve sv. Pavla je stala na gradišču antična utrdba.

Gradišče pri Lukovici (Lukovica, Ljubljana): na hribu s cerkvijo sv. Marjete (466 m) je bila poznoantična utrjena postojanka.

Gradišče na Štuclju — Pivka (Naklo, Kranj): na gradišču na Štuclju, ob robu Udin boršta, so ostanki utrdbe iz prazgodovinske in rimske dobe. Utrdbe naj bi varovala poti čez Ljubelj na Virunum, proti Radovljici in Kamniku.

Gradišče na Čepni — Knežak (Knežak, Postojna): na hribu Gradišče (791 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Gradišče — Žažar (Horjul, Ljubljana): na hribu Gradišče (547 m) je bila prazgodovinska in rimska postojanka.

Gradišče — Zalog (Polje, Ljubljana): na pomolu Gradišče, med sotočjem Ljubljanice in Save, so sledovi utrdbe, verjetno poznoantične postojanke, ki je nadzirala plovbo po Ljubljanici in Savi.

Gradišče — Vrhpeč (Trebnje, Novo mesto): na Gradišču, kjer so ostanki zidov, naj bi bilo vojaško oporišče trebanjske rimske posadke.

Gradišče (Velike Lašče, Kočevje): prek Gradiškega vrha (680 m) je zgrajen 1500 m dolgi »ajdovski zid« — poznoantična zapora.

Gradišče — Valična vas (Zagradec, Novo mesto): utrjena postojanka.

Gradišče — Slavina (Pivka, Postojna): na hribu Gradišče (655 m), jugozahodno od Slavine, je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Gradišče Raduše (Slovenj Gradec, Slovenj Gradec): jugozahodno od Starega trga je utrjeno gradišče.

Gradišče — Potoki (Jesenice, Radovljica): rimski kastel Gradišče nad Sotesko pri Potokih je zapiral prehod v Zgornjesavsko dolino.

Gradišče — Podbreg (Vipava, Gorica): na hribu Gradišče (369 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Gradišče — Bevke (Vrhnika, Ljubljana): na Gradišču je bila prazgodovinska in rimska postojanka.

Gradišče — Cerknica (Cerknica, Postojna): na hribu Gradišče (858 m) je bila rimska utrjena postojanka.

Gradišče (Dole pri Litiji, Trbovlje): prazgodovinska in rimska utrjena postojanka.

Gradišče — Gorica (Vinica, Črnomelj): na vrhu Srednjega vrha Gradišča (553 m) je bila rimska postojanka.

Gradišče — Gornja Košana (Dolane, Postojna): na hribu Gradišče (641 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Gradišče — Gosteče (Škofja Loka, Kranj): na Gradišču, hribu nad vasjo, so ostanki zidovja.

Gradišče — Martinj hrib (Logatec, Ljubljana): na vzhodnem pobočju hriba Gradišče (632 m) leži obsežnejša poznoantična utrdba. Zaporno obzidje, ki se navezuje na postojanko, naj bi segalo do Kamnega vrha nad Borovnico.

Gradišče — Pivka (Pivka, Postojna): na vzpetini Gradišče, nad železniško postajo, je bil kvadraten rimski kastel s stolpi.

Gradiška (Zgornja Kungota, Maribor): na vrhu nad vasjo naj bi stala nekoč rimska stražarnica.

Grčarevac (Planina, Postojna): rimska zaporna utrdba.

Grosuplje (Grosuplje, Ljubljana): ime Frtica ob nekdanji rimski cesti spominja na rimsko utrdbo.

Hruševo (Dobrova, Ljubljana): na ledini Partica s cerkvijo sv. Jurija (413 m) je domnevna rimska utrdba.

Hrušica — Podkraj (Col, Gorica): rimski poznoantični kastel Ad pirum ob rimski cesti Aquileia—Emona je bil člen poznoantične zapore od Baške doline do Jadrana in je obsegal 250 × 80 m. Obzidje se nadaljuje proti Velikemu vrhu in Brščljanovcu ter zapira tudi cesto čez Vodice proti Črnemu vrhu. Beneficiarska postojanka in poštna postaja.

Ig (Ig, Ljubljana): na grajskem hribu z Ižanskim gradom (Na Pungertu) je bilo gradišče — rimska postojanka (?).

Ilirska Bistrica (Ilirska Bistrica, Postojna): Gradišča-Gradišče nad Trnovim (600 m). Stražica (711 m), Sv. Ahac (799 m) — je povezoval v obliki trikotnika približno 3 km dolg in 4 km širok zid, ki je en največjih utrjenih kompleksov na Krasu. Znotraj obzidja so odkrili antične zgradbe.

Jelenšek — Godovič (Črni vrh, Gorica): na hribu Jelenšek (817 m) je bila prazgodovinska in verjetno tudi rimska utrjena postojanka.

Jelšane (Jelšane, Postojna): na hribu (632 m) je bilo gradišče, ki je varovalo rimsko cesto Oglej—Materija—Tarsatica.

Jelšane (Jelšane, Postojna): na hribu (634 m) je bilo gradišče, ki je varovalo rimsko cesto Oglej—Materija—Tarsatica.

Jereka (Srednja vas v Bohinju, Radovljica): na hribu Dunaj je bila prazgodovinska in rimska postojanka.

Jurišna vas (Slovenska Bistrica, Maribor): Ančnikovo gradišče — poznoantična utrdba (?).

Kalški grad — Zagorje (Pivka, Postojna): rimska utrjena postojanka.

Kamni vrh — Pokojišče (Borovnica, Ljubljana): rimski zaporni zid, vzhodno od Kamnega vrha (810 m), je povezan z zaporo na Gradišču pri Logatcu.

Kamnica (Kamnica, Maribor): rimska postojanka ob rimski cesti (?).

Kamnik (Kamnik, Ljubljana): grad Zaprice in Mali grad sta bila rimski utrjeni postojanki.

Kaštelir — Dvori nad Izolo (Izola, Koper): na hribu Kaštelir (269 m) nad Čedljami je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Kaštelir — Jelarji (Dekani, Koper): na hribu Kaštelir (Gradišče, 245 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Kompolje (Lukovica, Ljubljana): ostanki rimskega obrambnega zidu.

Koprivnik — Stranski vrh (Polšnik, Trbovlje): na hribu Špega naj bi bila rimska utrjena postojanka.

Korinjski hrib — Veliki Korinj (Zagradec, Novo mesto): na Korinjskem hribu (Ciganskem hribu) s koto 728 m je bilo prazgodovinsko gradišče in poznoantična utrjena postojanka.

Koritno (Oplotnica, Maribor): na ledini Na gradišču naj bi bila rimska postojanka.

Kortina — Pridvor (Dekani, Koper): na vzhodni strani hriba Sv. Anton, je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Koštabona (Šmarje, Koper): na hribu s koto 251 m, severozahodno od Koštabone, je bil prazgodovinski in rimski kaštelir.

Kremenik (Poljane nad Škofjo Loko, Kranj): na Frtici naj bi stala antična utrdba.

Križevska vas (Dolsko, Ljubljana): na Gradišču ali na Pelinovcu je domnevno rimsko gradišče.

Križna gora — Podlož (Loška Dolina, Postojna): v sklopu prazgodovinskega gradišča na Križni gori (855 m) je bila tudi antična trdnjava.

Krkavče (Šmarje, Koper): na hribu Gradišče (277 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Krog (Murska Sobota, Murska Sobota) — Gradišče: rimska utrjena postojanka ob rimski cesti Radgona—Lendava.

Kučar — Podzemelj (Gradac, Črnomelj): na hribu Kučar (220 m) nad Podzemljem je bilo prazgodovinsko gradišče in poznoantična utrjena postojanka.

Kupljenik (Bled, Radovljica): na vzpetini Gradišče (824 m) je bila domnevno rimska utrjena postojanka.

Laze (Planina, Postojna): rimska zaporna utrdba.

Lesično (Lesično, Celje): na ledini Miza, v zaselku Slatina, je bila poznoantična utrjena postojanka (?).

Libna — Videm-Krško (Videm-Krško, Krško): na hribu Libna (359 m), s cerkvijo sv. Marjete, je bila rimska utrjena postojanka.

Limberk — Mala Račna (Grosuplje, Ljubljana): na hribu Limberk (688 m) je bila poznoantična utrdba.

Limbuš (Pekre-Limbuš, Maribor): med Limbušem in Laznico je bilo ob rimski cesti prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Lisca — (Jurklošter, Celje): na hribu Gradišče je bila rimska utrdba.

Ljubljana (Ljubljana, Ljubljana) — Gradišče: z obzidjem 523 × 435 m utrjena Emona. Na Ljubljanskem gradu je bila rimska stražna postaja.

Ločica ob Savinji (Polzela, Celje): na ledini Grobeljce je bilo rimsko legijsko taborišče v velikosti 534 × 435 m.

Mala Račna (Grosuplje, Ljubljana): v obrambo rimske ceste Čušperk—Lužarji so bile zgrajene »Rimske šance« (Ajdovski zid).

Mali vrhek — Lož (Loška Dolina, Postojna): na hribu Mali vrhek je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Malija (Izola, Koper): na Malijskem hribu (276 m) je bil rimski kaštelir.

Marija Gradec (Laško, Celje): Gradišče (kastel?) ob rimski cesti.

Markovec — Semedela (Koper, Koper): na hribu Markovec (224 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Mozirje (Mozirje, Šoštanj): rimski kastel (?).

Na lanišču — Kalce (Logatec, Ljubljana) — poznoantični kastel v sklopu kraških zapor, ob itinerarski cesti Aquileia—Emona.

Nadlesk (Loška Dolina, Postojna): na Nadleškem hribu so sledovi zgodnjerimskega kohortnega kastela.

Nadliški hrib — Hiteno (Bloke, Postojna): pri cerkvi sv. Urha (856 m) sta bila prazgodovinsko gradišče in rimski kastel. Mimo cerkve je potekal rimski zaporni zid proti Gradiškemu vrhu in Sv. Primožu.

Nasirec — Hrpelje (Hrpelje, Sežana): prazgodovinsko gradišče in rimska utrdba, ki je varovala cesto iz Trsta v obmorsko Istro.

Neverški boršt — Neverke (Dolane, Postojna): na hribu Neverški boršt je bilo gradišče in domnevno tudi rimska postojanka.

Nova Oselica (Sovodenj, Kranj): na Šancah je rimski zaporni zid, ki je varoval prehod Škofja Loka—Poljanska dolina—Cerkno.

Ogulin (Vinica, Črnomelj): v vasi je stala močna rimska utrdba.

Okroglice (Loka pri Zidanem mostu, Trbovlje): na prelazu Na gradcu je bila ob rimski cesti trdnjava.

Osp (Dekani, Koper): na hribu (314 m), severovzhodno od Ospa, je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Piran (Piran, Koper): kjer stoji cerkev sv. Jurija, je stal rimski kastel.

Planina (Planina, Postojna): pri Planini so sledovi rimskih zapornih zidov v dolžini 3 km.

Pod Studencem — Knežak (Knežak, Postojna): na vzpetini Pod Studencem je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Podgrad (Podgrad, Sežana): na Starem gradu je bilo gradišče ali rimska utrdba.

Podgraje (Jablanica pod Snežnikom, Postojna): rimska utrjena postojanka.

Podkum (Podkum, Trbovlje): na hribu Na gradcu je bila verjetno rimska utrjena postojanka.

Podmolnik (Polje, Ljubljana): na hribu Mareček sta bila gradišče in rimska postojanka.

Podturn (Trebelno, Novo mesto): na hribu Log sta bila prazgodovinsko gradišče in rimska utrjena postojanka.

Pokojišče (Borovnica, Ljubljana): poznoantično zaporno zidovje.

Polhograjska gora — Polhov Gradec (Polhov Gradec, Ljubljana): na Polhograjski gori je bila poznoantična utrjena postojanka.

Polica (Grosuplje, Ljubljana): na Straži (Gradišču, Gradcu) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Pomjan (Šmarje, Koper): na hribu Roman je bila rimska utrjena postojanka.

Poštela — Zgornje Radvanje (Maribor): na Gradišču (547 m) naj bi bila rimska utrjena postojanka ob rimski cesti.

Povodje (Vodice, Ljubljana): ostanki utrdb.

Prelesje — Plave (Kanal, Gorica): na platoju Gradec je bila rimska utrjena

postojanka, ki naj bi zapirala prehod iz doline Soče v Benečijo.

Prem (Prem, Postojna): rimski kastel.

Ptuj (Ptuj, Ptuj) — Poetovio: legijska trdnjava kot obramba dravskega prehoda in rimske ceste.

Radovljica (Radovljica, Radovljica): na Gradišču je bilo prazgodovinsko gradišče, z verjetno kontinuiteto v rimski dobi.

Rakitna (Podpeč-Preserje, Ljubljana): poznoantične zapore (Ajdovski zid in Rimske šance) so zapirale cesto Ljubljana—Cerknica.

Rašica (Črnuče, Ljubljana): ostanki utrdb v sklopu zapore rimskega mostu pri Črnučah.

Razdrto (Hruševje, Postojna): na hribu Gradišče (640 m) pod Nanosom sta bila prazgodovinsko gradišče in rimski kastel. Stičišče rimskih cest iz Akvileje in Tergesta.

Rifengozd (Laško, Celje): na Gradišču so ostanki rimskega zidovja.

Rifnik (Šentjur pri Celju, Celje): na hribu Rifnik (570 m) je bilo kontinuirano gradišče. Rimska postojanka.

Rihemberk — Branik (Branik, Gorica): grad Rihemberk — nekdanje gradišče in rimska postojanka.

Rodež (Podkum, Trbovlje): nad vasjo Rodež je bilo na hribu s cerkvijo sv. Lenarta veliko prazgodovinsko gradišče in verjetno tudi poznoantična utrdba.

Rodik (Divača, Sežana): na hribu Ajdovščina sta bila prazgodovinsko gradišče in rimska postojanka.

Sanabor (Col, Gorica): na hribu Gradišče je bila verjetno rimska utrjena postojanka.

Sedlarjevo (Podčetrtek, Celje): na ledini Tabor je domnevno antična postojanka.

Sela pri Šumberku (Žužemberk, Novo mesto): na hribu Vrh nad vasjo je bilo prazgodovinsko gradišče z verjetno rimsko kontinuiteto.

Selo (Prosenjakovci, Murska Sobota): na ledini Gradišče je bilo gradišče ob rimski cesti.

Selo pri Robu (Velike Lašče, Kočevje): rimsko cesto Emona—Loška Dolina je varovala 382 m dolga zapora (ajdovski zid).

Senično (Tržič, Kranj): na Gradišču so sledovi utrjene postojanke.

Slevce — Koreno nad Horjulom (Horjul, Ljubljana): domnevno rimsko gradišče.

Slivnica pri Mariboru (Hoče, Maribor): na grebenu Črete je bilo gradišče, pod njim rimska naselbina in rimska cesta.

Smlednik (Smlednik, Kranj): na smledniškem gradu (514 m) je bila rimska utrdba, ki naj bi varovala cesto Ljubljana—Smlednik—Kranj.

Snežnik — Kozarišče (Loška Dolina, Postojna): grad Snežnik naj bi bil nekdanja rimska utrjena postojanka.

Solkan — Nova Gorica (Nova Gorica, Gorica): rimska utrdba (castellum Siliganum), ki naj bi zapirala vhod v dolino Soče.

Sovič — Postojna (Postojna, Postojna): na Soviču je bil rimski kastel.

Srmin (Kaštelir) — Srmin (Koper, Koper): na hribu Srmin (85 m) je bilo manjše prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Stara Loka (Škofja Loka, Kranj): za Ajmanovim gradom (Sv. Duh) naj bi bili ostanki rimske trdnjave.

Stari grad — Metulje (Bloke, Postojna): na Starem gradu sta bila prazgodovinsko gradišče in rimska utrdba, ki sta varovala mimo speljano rimsko cesto.

Stari grad — Planina (Planina, Postojna): na Starem gradu je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Stari grad na Taboršču — Runarsko (Bloke, Postojna): rimska zapora (stražni stolp in zid), ki je varovala cesto Velike Lašče—Runarsko.

Stari grad v Podbočju (Podbočje, Krško): prazgodovinska, rimska in zgodnjesrednjeveška utrjena postojanka.

Stari grad (Slovenj Gradec, Slovenj Gradec): na grajskem hribu Puščava (527 m) in na griču Šance je bilo prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče ob cesti Celeia-Virunum.

Stožice — Ljubljana (Ljubljana, Ljubljana): na območju cerkve sv. Jurija so odkrili obzidje 100 × 100 korakov obsegajoče rimske stavbe, ki da sklepati na rimsko utrdbo ob cesti Emona—Poetovio.

Straža — Pomjan (Šmarje-Koper): na hribu Straža je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Straže — Gorenji Radenci (Predgrad, Črnomelj) — na hribu Straže je bila verjetno poznoantična utrjena postojanka.

Strmca (Bloke, Postojna) — severno od vasi teče ob cesti proti Sodražici poznoantični zid. Na vzpetini gradu Žmucavo so ruševine.

Strmec — Socerb (Dekani, Koper): na hribu Strmec (450 m) nad Socerbom je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Studenice (Poljčane, Maribor): na hribu Groblje je bila domnevno rimska utrdba ob cesti Celeia—Poetovio.

Studeno (Postojna, Postojna): na grebenu Ostrog je bila rimska utrdba, ki je zapirala cesto pri Strmici.

Sveta gora (Zasavska gora) — Rovišče (Senožeti, Trbovlje): na hribu Sveta gora (849 m) sta bila prazgodovinsko gradišče in rimski kastel.

Svete gore — Zagaj (Bistrica ob Sotli, Krško): na Svetih gorah je bilo domnevno prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Sv. Ahac — Sloka gora (Velike Lašče, Kočevje): na hribu Sv. Ahac je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Sv. Helena — Podbela (Breginj, Tolmin): na gribu Sv. Helena (364 m) je bilo gradišče. Mimo je šla rimska cesta iz Čedada v Tolmin.

Sv. Helena — Mirna (Mirna, Novo mesto): domnevno prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Sv. Helena — Draga (Šmarjeta, Novo mesto): na hribu s cerkvijo sv. Helene je bila prazgodovinska in verjetno tudi rimska postojanka.

Sv. Helena — Dolsko (Dolsko, Ljubljana): na hribu nad cerkvijo sv. Helene je bilo prazgodovinsko in domnevno tudi rimsko gradišče.

Sv. Jurij nad Potočami — Potoče (Senožeče, Sežana): na hribu s cerkvijo sv. Jurija je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Sv. Katarina — Nova Gorica (Nova Gorica, Gorica): na hribu Sv. Katarina (307 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Sv. Marjeta — Žlebe (Medvode, Ljubljana): na griču Sv. Marjeta (488 m) je bila prazgodovinska in rimska utrjena postojanka.

Sv. Pavel — Vrtovin (Črniče, Gorica): na planoti s cerkvijo sv. Pavla (525 m) sta bila prazgodovinsko gradišče in poznoantična utrdba.

Sv. Primož — Zgonče (Velike Lašče, Kočevje): na hribu Sv. Primož (817 m) je bilo prazgodovinsko gradišče, domnevno povezano z rimskim zapornim zidom.

Sv. Primož — Radohova vas (Pivka, Postojna): na vrhu Sv. Primož (718 m) sta bila prazgodovinsko gradišče in rimski kastel.

Sv. Tibot — Šmarje (Branik, Gorica): na hribu Sv. Tibot je bila poznoantična utrjena postojanka.

Šembije (Knežak, Postojna): na hribu (630 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Šentjurski hrib — Kaplja vas (Tržišče, Krško): na Šentjurskem hribu sta bila gradišče in verjetno rimska utrjena postojanka.

Šenturška gora (Cerklje, Kranj): okoli cerkve sv. Urha (687 m) sta bila prazgodovinsko gradišče in poznoantična utrjena postojanka.

Šilentabor — Tabor nad Knežakom (Pivka, Postojna): prazgodovinsko gradišče in rimska utrjena postojanka.

Škocjan (Divača, Sežana): prazgodovinsko gradišče in rimski kastel.

Škocjan (Škocjan, Novo mesto): na hribu je bilo prazgodovinsko gradišče in domnevno rimska utrjena postojanka.

Škrljevec — Krkavče (Šmarje, Koper): na griču Gradišče je bilo rimsko gradišče.

Šmarje-Sap (Šmarje-Sap, Ljubljana): na Režilah je stalo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Šmarjetna gora — Kranj (Kranj, Kranj): na vrhu Šmarjetne gore (592 m) je bilo prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Šmarna gora — Šmartno pod Šmarno goro (Šentvid pri Ljubljani, Ljubljana): Gradišče — antična utrjena postojanka?

Šmeje — Podturn (Trebelno, Novo

Šmihel pod Nanosom (Hruševje, Postojna): na hribu Mačkovec je bila prazgodovinska in rimska obrambna postojanka.

Šmihelsko gradišče — Štorje (Sežana, Sežana): Šmihelsko gradišče (452 m) je obstajalo od halštatske dobe do srednjega veka.

Špiček — Grahovo (Cerknica, Postojna): na hribu Špiček je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Štampetov most — Vrhnika (Vrhnika, Ljubljana): pri Štampetovem mostu je bil rimski zaporni zid.

Štanjel (Štanjel, Sežana): na vrhu Štanjelskega hriba je bilo rimsko gradišče.

Štatenberk (Trebelno, Novo mesto): prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Šturmanik — Col (Col, Gorica): rimska utrdba za zaporo ceste proti Črnemu vrhu.

Tabor — Vojščica (Kostanjevica na Krasu, Gorica): na hribu Tabor (327 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Tabor — Slavina (Pivka, Postojna): na hribu Tabor je bila rimska utrjena postojanka in srednjeveški grad.

Tabor — Povir (Sežana, Sežana): na hribu Tabor (523 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Tabor — Gorenji Logatec (Logatec, Ljubljana): na hribu Tabor (612 m) je rimsko obrambno zidovje.

Tabor — Cerovo (Podtabor pri Grosupljem, Ljubljana): na hribu Tabor (492 m) je bila rimska utrdba.

Tihaboj (Gabrovka, Ljubljana): prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Tinjan (Dekani, Koper): na hribu z naseljem Tinjan (371 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Tinje — Loka pri Žusmu (Žusem, Celje): na Starem gradu (461 m) je bila poznoantična postojanka.

Tinje (Slovenska Bistrica, Maribor): Babičevo gradišče — rimska postojanka? Rimska cesta čez Tinjsko Pohorje.

Tlake (Šmarje-Sap, Ljubljana): na hribu s cerkvijo sv. Helene je bila rimska utrdba kot obramba rimske ceste.

Tolmin (Tolmin, Tolmin): na Kozlovem robu sta bila domnevno prazgodovinsko gradišče in poznoantična utrdba.

Tomaj (Dutovlje, Sežana): na vzpetini Gradišče (382 m) in na Taboru je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Trbinc (Mirna, Novo mesto): na hribu Trbinc je bila poznoantična utrjena postojanka.

Trebeše (Gračišče, Sežana): na Hribu (402 m) je bila domnevno rimska utrjena postojanka.

Trebnje (Trebnje, Novo mesto): rimska etapna vojaška postaja — praetorium.

Trnje (Pivka, Postojna): prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Trojane (Trojane, Trbovlje): rimski zaporni zid. Na hribu Učak je bila utrjena stražarnica.

Tržec (Videm pri Ptuju, Ptuj): zidni ostanki VIII (?) rimske legije. Rimska cesta.

Tržič (Tržič, Kranj): blizu Tržiča naj bi stala rimska postojanka forum Lubelinum, ki naj bi nadzirala rimsko pot čez Ljubelj v Podravje.

Tržišče — Dolenja vas (Cerknica, Postojna): na hribu Tržišče je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Ulaka — Stari trg pri Ložu (Loška Dolina, Postojna): na hribu Ulaka (682 m) je bilo gradišče z obsegom več kot 3000 m, stalno poseljeno od obdobja kulture žarnih grobišč do rimske dobe. Rimska trdnjava kot obramba rimske ceste Emona—Tergeste.

Unec (Rakek, Postojna): blizu Unca je potekal rimski zaporni zid.

Vače (Vače, Ljubljana): na Zgornji in Spodnji Kroni je bila prazgodovinska in rimska obrambna postojanka.

Valična vas (Zagradec, Novo mesto): na Gradišču je bila latenska in rimska utrjena postojanka, na Straži pa rimska stražnica.

Velika Trata — Šentvid pri Ljubljani (Šentvid pri Ljubljani, Ljubljana) — na hribu Velika Trata (439 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Velika vrata — Golac (Materija, Sežana): na prelazu Velika vrata (764 m) je stala rimska utrdba, in sicer ob rimski cesti iz Vodic, ki se je pri Obrovu priključila na itinerarsko cesto Aquileia —Tarsatica.

Velike Malence (Čatež ob Savi, Krško): na Gradišču sta stala prazgodovinsko gradišče in rimska trdnjava, ki je obvladovala Krško polje, prehod čez Savo ter pota v Belo krajino in na Hrvaško.

Velike Žablje (Ajdovščina, Gorica): pri vasi je stalo gradišče, ki naj bi branilo most čez Vipavo.

Veliki Kolečaj — Zapudje (Dragatuš, Črnomelj): na hribu Veliki Kolečaj (691 m) je bila rimska poznoantična postojanka.

Veliki vrh — Osredek pri Podsredi (Podsreda, Krško): na hribu Veliki vrh (698 m) je večji prazgodovinski in poznoantični utrjeni prostor.

Veliki Centur — Centur (Koper, Koper): rimska utrjena postojanka (taborišče).

Verd (Vrhnika, Ljubljana): pod železniško postajo Verd se začenja rimski zaporni zid. Njegov potek: Javore, Vrška pot pod Javoričem, pobočje Ljubljanskega vrha, pod vzpetino Jerinovec, prestop Mirške poti, Lahovo seniše, Leskovčev gozd, pod globeljo Krvava jama, križa Sevniško pot, nadaljuje se po Dolinski poti, prestopi Staro cesto (rimsko cesto), gre po vzhodnih obronkih Raskovca, prečka Leskovo dolino, nadaljuje se po Dekanovem gozdu, čez Strmico (601 m), Jerinov grič (555 m), povzpne se na Špikelj, kjer se konča. Po vsej skoraj 10 km

dolgi črti je bilo na notranji strani ugotovljenih približno 62 štirikotnih stolpov 3,60 × 4,80 m.

V i d e m p r i P t u j u (Videm pri Ptuju, Ptuj): na ledini Haložan je bil domnevno rimski tabor.

V i n j i v r h — Šmarjeta (Šmarjeta, Novo mesto): na hribih Vinji vrh (392 m) in Jelševec (389 m) je bilo gradišče od halštatskega obdobja do zgodnjega srednjega veka.

V i n k o v v r h — Dvor (Dvor, Novo mesto): na hribu Vinkov vrh (340 m) sta bila veliko prazgodovinsko gradišče in rimska utrdba.

V i n t a r j e v e c (Šmartno pri Litiji, Ljubljana): na Gradišču je bila prazgodovinska in rimska postojanka.

V i p a v a (Vipava, Gorica): na mestu vipavskega gradu je bila verjetno rimska trdnjava.

V o j s k o (Idrija, Tolmin): na planoti nad Vojskim so v bližini dvojnega izliva Idrijce ohranjeni ostanki 40 m dolgega zidu rimske utrdbe, ki je zapirala prehod iz gornje doline Idrijce v dolino Soče.

V r a n j e (Zabukovje, Krško): na Starem gradu (445 m) je bila rimska utrdba.

V r h n a d K n e ž a k o m — Knežak (Knežak, Postojna): na Vrhu nad Knežakom (729 m) je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

V r h n i k a (Vrhnika, Ljubljana): na območju Hriba je stal na ledini Gradišče rimski pentagonalni kastel.

V r h t r e b n j e (Trebnje, Novo mesto): prazgodovinsko, poznoantično ali staroslovansko gradišče.

Z a d o b j e (Gorenja vas, Kranj): na grebenu Frtica naj bi stala rimska utrdba, ki naj bi bila identična s poznejšim castrum Bosisen, omenjenim leta 973.

Z a g r a j e c (Komen, Sežana): na vzpetini Gradišče je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Z a j č j i g r i č — Grahovo (Cerknica, Postojna): na hribu Zajčji grič je bilo rimsko gradišče.

Z a r a k o v e c — Koritnica (Grahovo, Tolmin): od Cepudrove hiše v Zarakovcu 6 prek Bače navzgor do Mirja pri Brelihu poteka v dolžini približno 3 km dolg rimski zaporni zid.

Z a v r h e k (Vreme, Sežana): na hribu Boarič (ledina Ajdovski gradec) je bilo prazgodovinsko gradišče ali rimska utrdba.

Z a z i d (Podgorje, Sežana): na hribu Gradež je bilo prazgodovinsko in rimsko gradišče.

Z e m o n o (Vipava, Gorica): nad vasjo je bila utrjena postojanka.

Z i d a n i g a b e r — Mihovo (Šentjernej, Novo mesto): v Zidanem gabru je bila poznorimska utrdba.

Z l o g a n j e (Škocjan, Novo mesto): prazgodovinsko in verjetno tudi rimsko gradišče.

Ž i d o v e c — Miklarji (Črnomelj, Črnomelj): na hribu Židovec (838 m) je stalo verjetno poznoantično gradišče.

Ž u ž e m b e r k (Žužemberk, Novo mesto): na hribu z župno cerkvijo je bilo domnevno prazgodovinsko in rimsko gradišče.

EIN ÜBERBLICK DER BEFESTIGTEN RÖMISCHEN STÄTTEN IN SLOWENIEN

Zusammenfassung

Der Katalog basiert auf dem *Lexikon Archäol. Fundorte Sloweniens* (1976) mit Zusätzen, die in *AV* und *VS* veröffentlicht wurden, und legt rund 260 Punkte vor, wovon einige nur toponomastisch erschlossen worden sind. Das behandelte Gebiet ist strategisch stets bedeutend, da es von der die zwei wictigen Halbinseln verbindenden Verkehrslinie durchschnitten wird. Es ist die Linie *Sirmium-Mediolanum*, die in *Ad Pirum summas Alpes* ihren höchsten und auch gut geschützten Punkt erreicht. Eben um diesen herum, d. i. im Bereich zwischen den Julischen Alpen und der Adria und zwischen Emona (Ljubljana) und Forum Iulii (Cividale) entstand im Laufe der Zeit und unter der Forderung der Ereignisse, eine militärisch befestigte und kontrollierte Zone, die von Ammianus Marcellinus *Claustra Alpium Iuliarum* benannt wurde.

Die politischen Ereignisse jedoch werden im Folgenden kaum berührt, da der Schwerpunkt auf einer kursorischen Evidenz aller befestigten Punkte (im weitesten Sinne des Wortes) gelegen ist.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 307—342

DE LA CELLA TRICHORA AU COMPLEXE MONASTIQUE DE ST. ANDRÉ À BETIKA ENTRE PULA ET ROVINJ*

BRANKO MARUŠIĆ

Arheološki muzej Istre, M. Balote 3, YU-52000 Pula

JAROSLAV ŠAŠEL

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

La localité archéologique de Betika près de Barbariga (commune de Pula) en Istrie méridionale a été portée dans le relevé professionnel dès le début de ce siècle par H. Schwalb, A. Gnirs et B. Schiavuzzi.[1] Entre les deux guerres elle est mentionnée par B. Tamaro,[2] et des découvertes occasionnelles de monuments de pierre ont alors enrichi le lapidarium de Vodnjan.[3] Elle se manifeste de nouveau dans la littérature professionnelle de l'Istrie, lorsque les collaborateurs du Musée archéologique de l'Istrie à Pula ont procédé à la reconnaissance du territoire[4] et entrepris des fouilles systématiques entre les années 1975 et 1977 sur le terrain de *Sv. Andrija* ou *S. Andrea* (parc. cad. 567/1, cad. de la commune de Vodnjan).[5] Les résultats des travaux de recherche n'ont été jusqu' ici présentés au public professionnel et plus large qu'en passant et d'une manière fugitive.[6]

La localité même est vaste (**Fig. 1**) et se compose de la *villa rustica* romaine, nommée *Tre ville,* de la nécropole de la Basse Antiquité (?) sur le terrain *Pod dračo,* de l'église de Ste. Agnès avec le cimetière *sub divo* et du complexe archéologique déjà mentionné de St. André, où l'on a exhumé des matériaux archéologiques fort variés. Ont été mis à jour les restes de nombreux murs relativement bien conservés, des sols mosaïqués, des parties de pierre de décoration architectonique et d'équipement d'église, de modestes restes de peintures murales, des tombes de diverses exécutions et de nombreuses découvertes céramiques, métalliques et de verre.

Le complexe de St. André (**Fig. 2**) s'est formé progressivement; — les principaux ouvrages se suivaient de l'est vers l'ouest le long de l'axe longitudinal du bâtiment le plus ancien, — et il s'est élargi, surtout dans la phase de construction plus jeune, aussi vers le nord et le sud. Une connaissance plus détaillée de sa croissance et de la chronologie relative et absolue des ouvrages particuliers ne sera cependant possible qu'après la présentation et l'analyse des matériaux archéologiques adéquats, ce qui est, au moins en partie, aussi le but de base de la discussion ultérieure.

---

* L'introduction et les chapitres I, II et III sont écrits par Branko Marušić, le chapitre IV par Jaroslav Šašel.

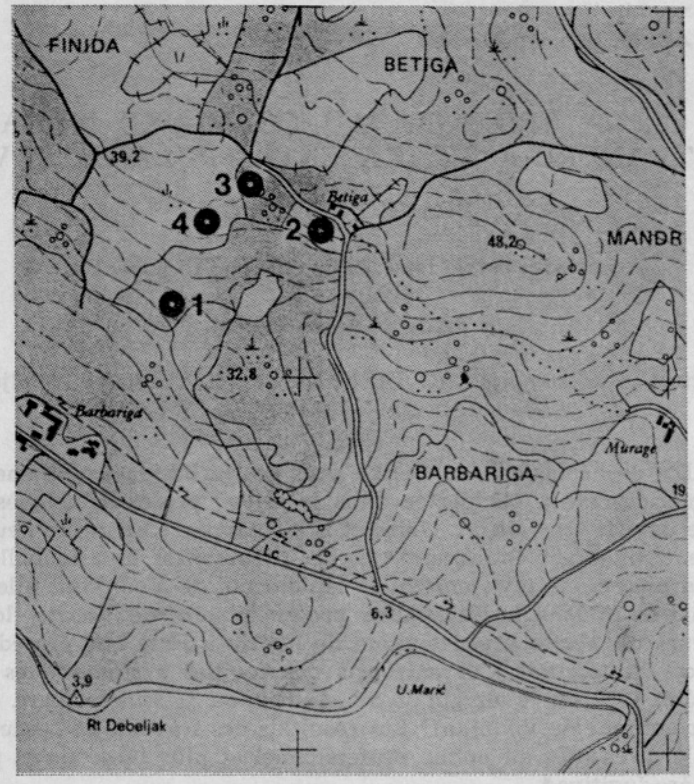

Fig. 1: Betika, carte des localités archéologiques (1 = St. André, 2 = Ste. Agnès, 3 = »Tre ville«, 4 = »Pod dračo«).

Sl. 1: Betika, karta arheoloških najdišč (1 = Sv. Andrej, 2 = Sv. Agneza, 3 = »Tre ville«, 4 = Pod dračo).

I, 1. Cella trichora

La partie la plus ancienne et la plus importante du complexe est la chapelle trifoliée (**Fig. 3**), mouvementée aux surfaces etxérieures avec des pilastres grimpants superficiels qui montaient probablement jusqu'au toit. Au quatrième côté occidental se trouve un espace trapézoïdal, qui s'ouvre vers l'ouest;

Fig. 2: Plan de base schématique du complexe de St. André (A = cella trichora, B = basilique, C = abside préromaine, D = baptistère, E = mausolée, F = portique avec atrium et citerne).

Sl. 2: Shematičen tloris kompleksa sv. Andreja (A = cella trichora, B = bazilika, C = predromanska apsida, D = baptisterij, E = mavzolej, F = portik z atrijem in cisterno).

BETIGA – Sv. Andrija

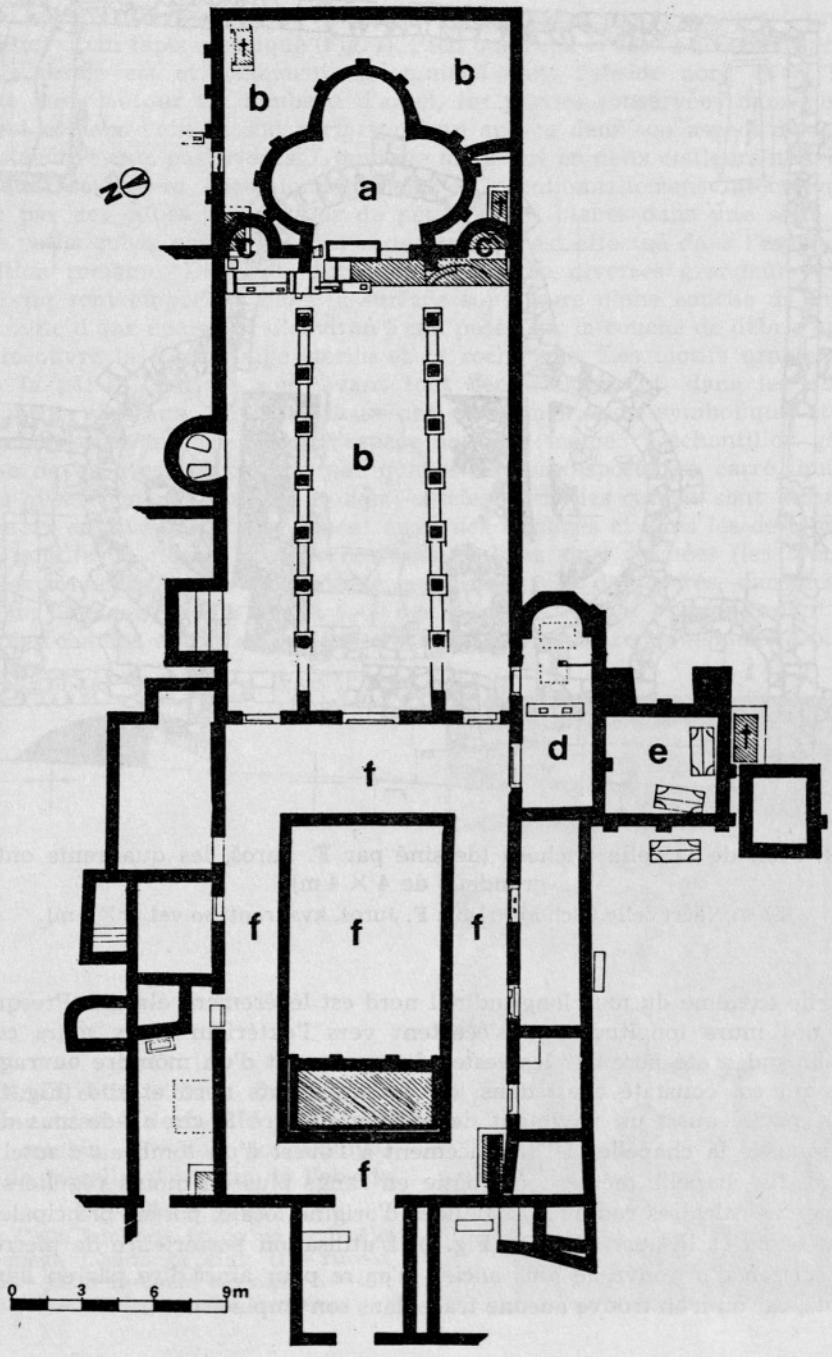

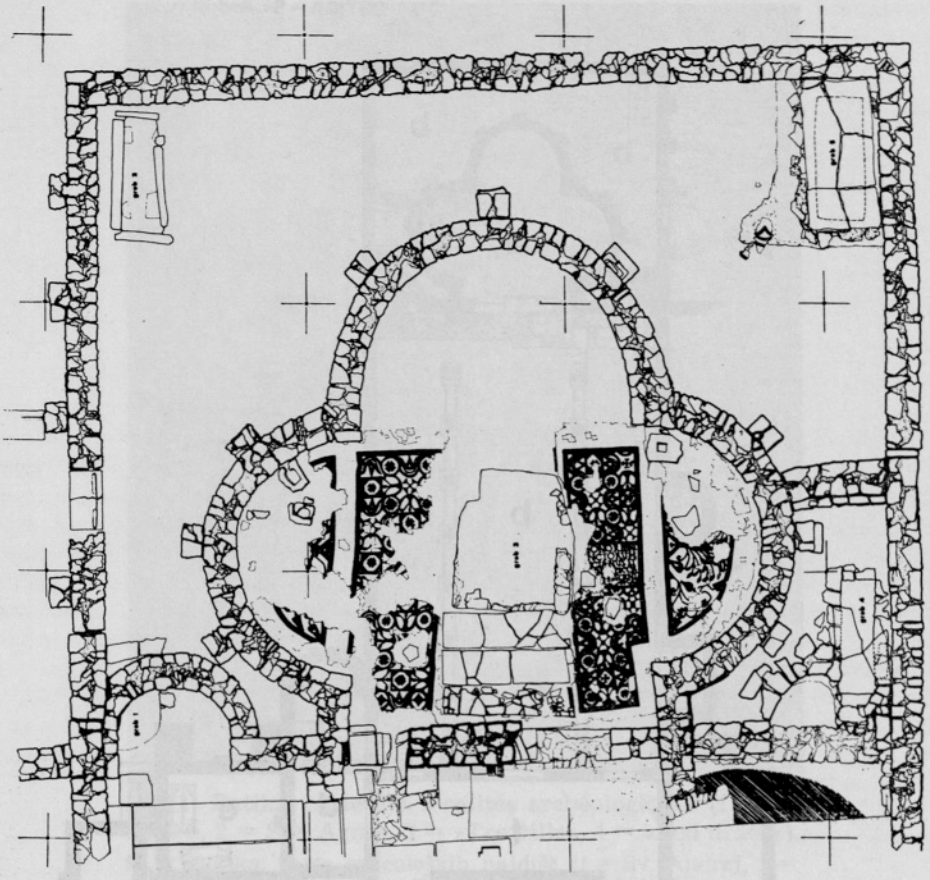

Fig. 3: Plan de la cella trichora (dessiné par F. Juroš, les quadrants ont une grandeur de 4 × 4 m).

Sl. 3: Načrt celle trichore (risala F. Juroš, kvadranti so vel. 4 × 4 m).

la partie extrême du mur longitudinal nord est légèrement élargie. Presque au bout des murs longitudinaux s'écartent vers l'extérieur deux murs courts. Le mur sud a été posé sur les restes du mur ouest d'un moindre ouvrage romain qui est constaté aussi dans les prolongements nord et sud (**Fig. 4**). En faisait partie aussi un paviment de mortier déterré 30 cm au-dessous du sol mosaïqué de la chapelle, à l'emplacement à l'ouest d'un tombeau d'autel pillé (**Fig. 5**). La chapelle même a été bâtie en rangs plus ou moins réguliers avec des pierres calcaires rompues et taillées d'origine locale, posées principalement à plat et çà et là aussi debout (**Fig. 6**). L'utilisation postérieure de pierres de construction d'un ouvrage plus ancien n'entre pour ainsi dire pas en ligne de compte, car on n'en trouve aucune trace dans son emplacement.

Le sol à l'intérieur de la chapelle a été primitivement recouvert presque en entier d' un tapis mosaïqué (**Fig. 7**). Bien que celui-ci fût entièrement anéanti dans l'abside est et fortement endommagé dans l'abside nord et qu'il fût écarté aussi autour du tombeau d'autel, les parties conservées dans l'espace central et dans l'abside sud permettent un aperçu dans son aspect d'autrefois et les événements postérieurs. L'ouvrage mosaïqué en deux couleurs noir-blanc, qui était seulement exceptionnellement et intentionnellement interrompu çà et là par des cubes gris ou par de petits cubes blancs dans une série noire et de petits cubes noirs dans une série blanche, est effectué dans l'esprit de la tradition romaine. De petits cubes mosaïqués de diverses grandeurs (de 0,6 à 1,6 cm) sont empreints dans la surface supérieure d'une couche de mortier de qualité d'une épaisseur d'environ 5 cm, posée sur la couche de débris aplanie qui recouvre la terre rouge stérile et la roche nue. Les motifs ornementaux dans la partie centrale sont avant tout géométriques et, dans les absides, seulement végétaux, dans les deux cas d'ornementation symbolique et avec de nombreuses analogies dans l'espace aquiléen même.[7] L'échantillon géométrique de base est représenté par quatre cercles disposés en carré, qui sont reliés avec le même nombre de demi-cercles. Dans les cercles sont incorporés des croix en X, exceptionnellement aussi des losanges et dans les demi-cercles deux motifs de fleurs. Les rosaces quadrifoliées ainsi formées (les croix qui ont les branches arrondies) ont été complétées par des carrés, dans lesquels sont de nouveau insérés avant tout des croix en X, qui se manifestent aussi dans les champs entre les rosaces. Dans les absides se renouvelaient probable-

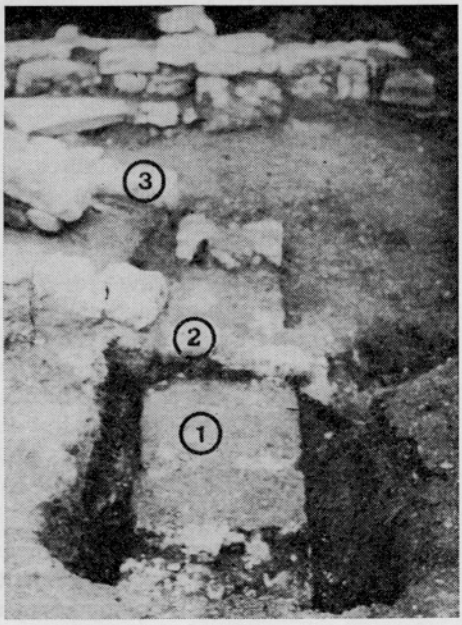

Fig. 4: La cella trichora, fouille dans la zone du mur de façade ouest (1 = mur romain, 2 = mur longitudinal sud de la cella, 3 = mur de l'abside préromane sud).

Sl. 4: Cella trichora, izkop na področju zahodnega fasadnega zidu (1 = rimski zid, 2 = južni vzdolžni zid celle, 3 = zid južne predromanske apside).

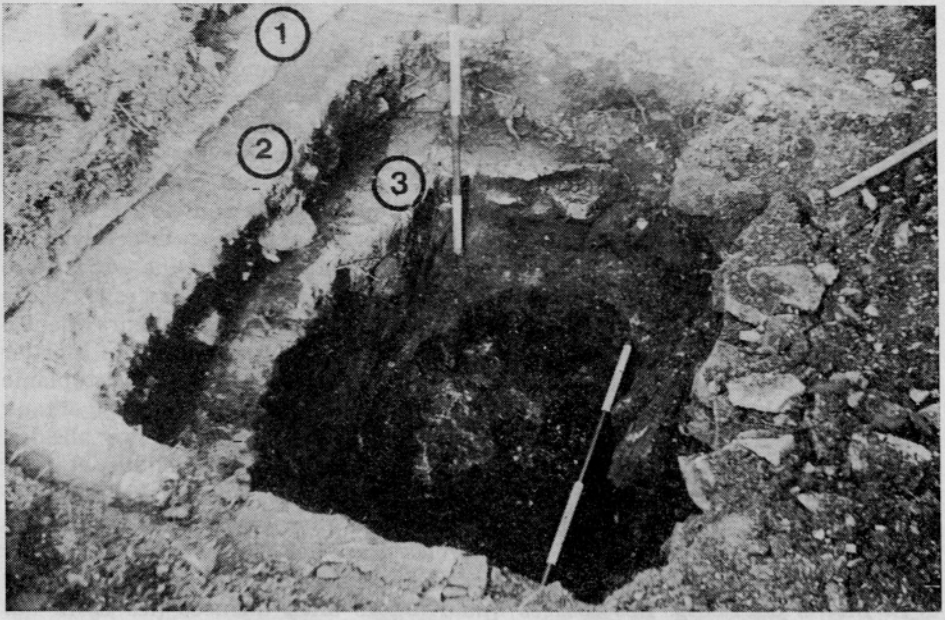

Fig. 5: La cella trichora, fouilles de dessous les plaques posées ultérieurement (1 = mosaïque, 2 = couche inférieure de mortier pour la mosaïque, 3 = aire romaine).

Sl. 5: Cella trichora, izkop pod naknadno postavljenimi ploščami (1 = mozaik, 2 = maltna podlaga mozaika, 3 = rimski estrih).

ment les mêmes motifs très symboliques: la palme stylisée — l'arbre de la vie — au centre et, à ses côtés, se ramifie le cep de vigne — symbole du Christ. Au sud du tombeau d'autel il y a l'inscription du donateur qui, cependant, sera l'objet d'une réflexion détaillée.

L'utilisation prolongée du sol mosaïqué et certains changements fonctionnels dans la chapelle même ont laissé des traces visibles: le sol est anéanti en des endroits particuliers, on observe aussi des réparations effectuées maladroitement et des plombages avec des fragments de plaques de pierre (**Fig. 7**) et même une substitution partielle du sol mosaïqué avec des plaques de pierre régulières. Les fragments de l'équipement d'église préroman, découverts dans la couche des débris sous les plaques mentionnées et aux endroits plombés (**Fig. 8**) rangent les oeuvres décrites profondément au Moyen âge, au temps du roman avancé ou même du début du gothique.

I, 3

Les fouilles du domaine du tombeau d'autel pillé ont découvert de modestes restes de la tombe bâtie relativement large aux dimensions de 1,25 × 1,60 × × 0,65 cm (**Fig. 9**). Hors du tombeau, à la jonction des absides nord et est, on

a trouvé de nombreux débris en verre de l'ampoule de couleur olive avec des poignées ornées (**Fig. 10**) et, dans la couche de comblement, des parties de sol mosaïqué et un fragment du stylobate de cloisonnement. Le fond du tombeau est formé de terre rouge et les surfaces intérieures des murs de 25 cm d'épaisseur étaient recouvertes d'un ferme crépi. Il est évident que le tombeau d'autel a été vidé et anéanti seulement après l'abandon définitif du complexe monastique, ce qu'indique aussi l'aspect superficiel désordonné (**Fig. 7**) du domaine du tombeau d'autel, qui fut de toute façon gardé et honoré durant de longs siècles de la Basse Antiquité à la fin du Haut Moyen âge. Et cela est aussi tout à fait compréhensible, étant donné que s'y trouvaient — l'inscription du donateur le confirme éloquemment — les reliques de saints bienheureux. Et par là est donnée à la fois la fonction de la chapelle trifoliée que l'on peut caractériser comme cella memoriae ou martyrium, si dans le tombeau d'autel on gardait et honorait les reliques d'apôtres. Au déclin de l'Antiquité, elle représente, sur le sol de la presq'île istrienne et aussi de l'espace nord-adriatique plus large, un phénomène exceptionnel,[8] qui a les plus proches analogies dans la Concordia Sagittaria[9] et le culte même des reliques, gardées dans les tombeaux d'autel, est prouvé archéologiquement au 5e s. encore à Trieste, Pula, St. Hermagor près de Štinjan, Dvograd et Nezakcij.[10] Le large cadre temporel du 5e s. peut

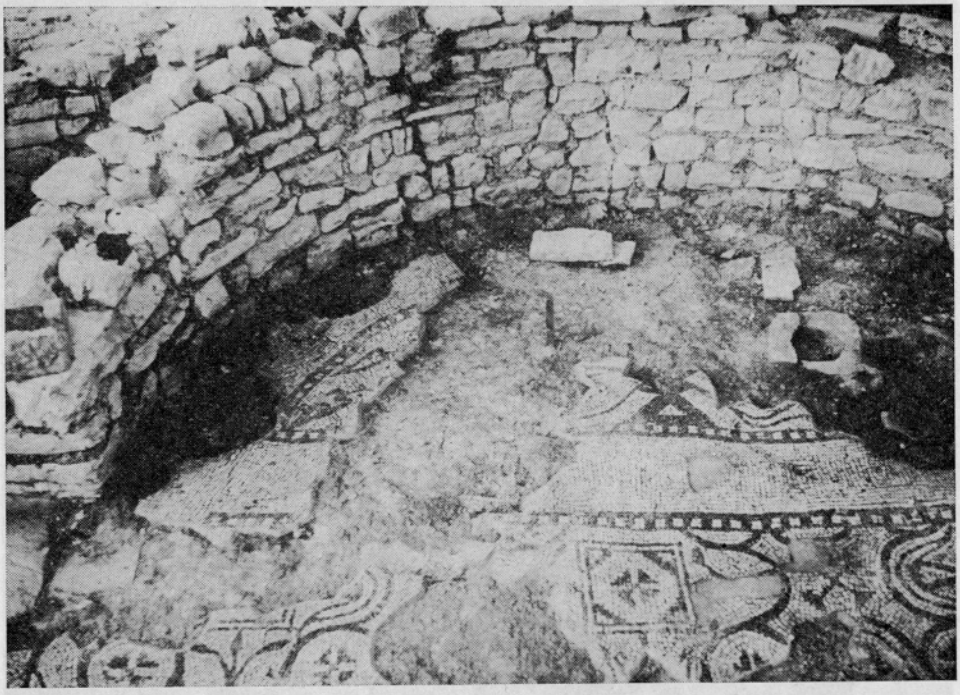

Fig. 6: La cella trichora, structure du mur dans l'abside nord.
Sl. 6: Cella trichora, struktura zidu v severni apsidi.

Fig. 8: La cella trichora, pièce apportée préromane dans le sol mosaïqué.
Sl. 8: Cella trichora, predromanska spolija v mozaičnih tleh.

se limiter à Betika à sa première moitié, et cela permet non seulement des matériaux analogues des localités proches, comme la cella trichora à Concordia et le sol mosaïqué du baptistère à Emona,[11] mais encore les découvertes archéologiques de Betika même.

II, 1. Basilique à trois nefs

A l'ouest et autour de la cella trichora on a exhumé d'importants restes d'une grande basilique à trois nefs au plan de base rectangulaire (**Fig. 2**), qui ensemble avec la chapelle représente un tout harmonieux. Comme à Concordia, à Betika aussi s'offrent deux possibilités sous une forme en partie modifiée: selon la première, la chapelle et la basilique ont été construites en même temps, selon la seconde, la basilique a été ajoutée plus tard.[12] En faveur de la première variante — et en ce cas, en ce qui concerne la typologie des édifices paléochrétiens, il est question de la basilique à abside trifoliée,[13] — parlent avant tout certaines observations au cours même des fouilles. Les deux murs, qui se séparent en ailes des murs longitudinaux de la chapelle, ne sont qu'appa-

Fig. 7: L'espace central de la cella trichora, nettoyé jusqu'au sol mosaïqué.
Sl. 7: Središčni prostor celle trichore, očiščen do mozaičnih tal.

remment courts, car primitivement ils formaient avec les pilastres le long de la surface intérieure du mur de façade nord (**Fig. 11**) et sud de la basilique une masse murale homogène, posée dans la partie interrompue sur la poutre de porte et l'arc de décharge préposé, qui encadraient au côté supérieur les passages nord et sud des nefs latérales dans l'espace autour de la chapelle. Un arc de décharge analogue ou plus large se trouvait probablement aussi au côté de façade avant de la chapelle. Est possible aussi la seconde variante qui était répandue surtout en Afrique du Nord,[14] et la différence temporelle, dans ce cas, devait être insignifiante, ce que prouvent les travaux de maçonnerie et de taile de la pierre, le sol mosaïqué dans la nef centrale, la décoration architectonique et l'équipement de pierre d'église.

Tous les murs de façade de la basilique sont droits et les surfaces extérieures sont planes, à l'exception de la partie est extrême de la façade nord, qui a quatre pilastres grimpants (**Fig. 3**). Deux pilastres intérieurs se trouvent dans le mur de façade ouest. Entre eux et les pilastres du mur de façade ouest de la chapelle on a découvert des bases, sept dans la ligne nord et seulement trois »in situ« dans la partie sud, qui font partie du système des arcades, posées sur des colonnes. Entre les bases ont été déterrés des murs, qui sont conservés presque jusqu'au niveau du sol mosaïqué dans la nef centrale. Tout indique qu'ils ont été bâtis en même temps que la basilique ou même ultérieurement,

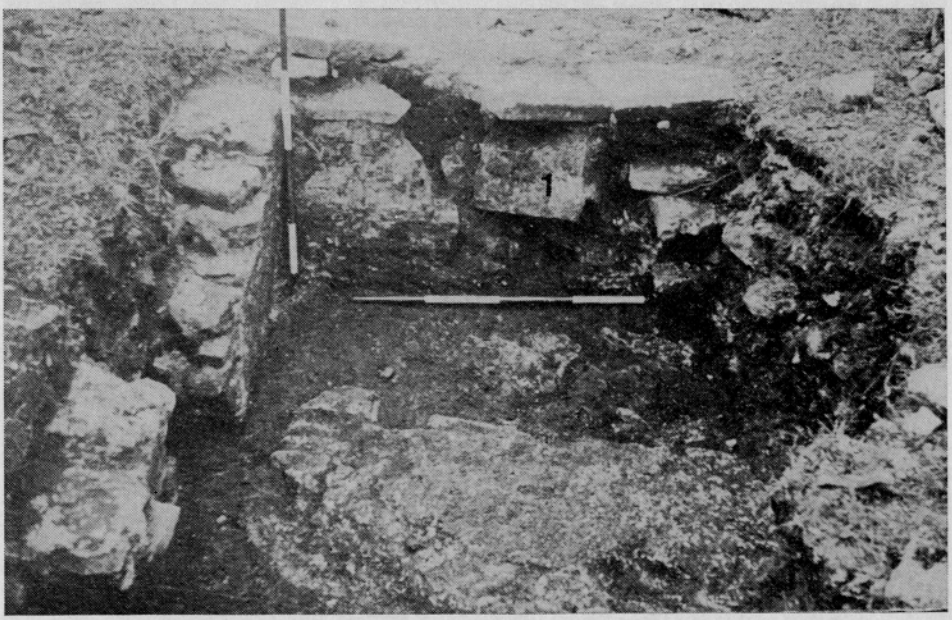

Fig. 9: La cella trichora, restes du tombeau d'autel pillé (1 = fragment du stylobate de cloisonnement).

Sl. 9: Cella trichora, ostanki izropanega oltarnega groba (1 = fragment pregradnega stilobata).

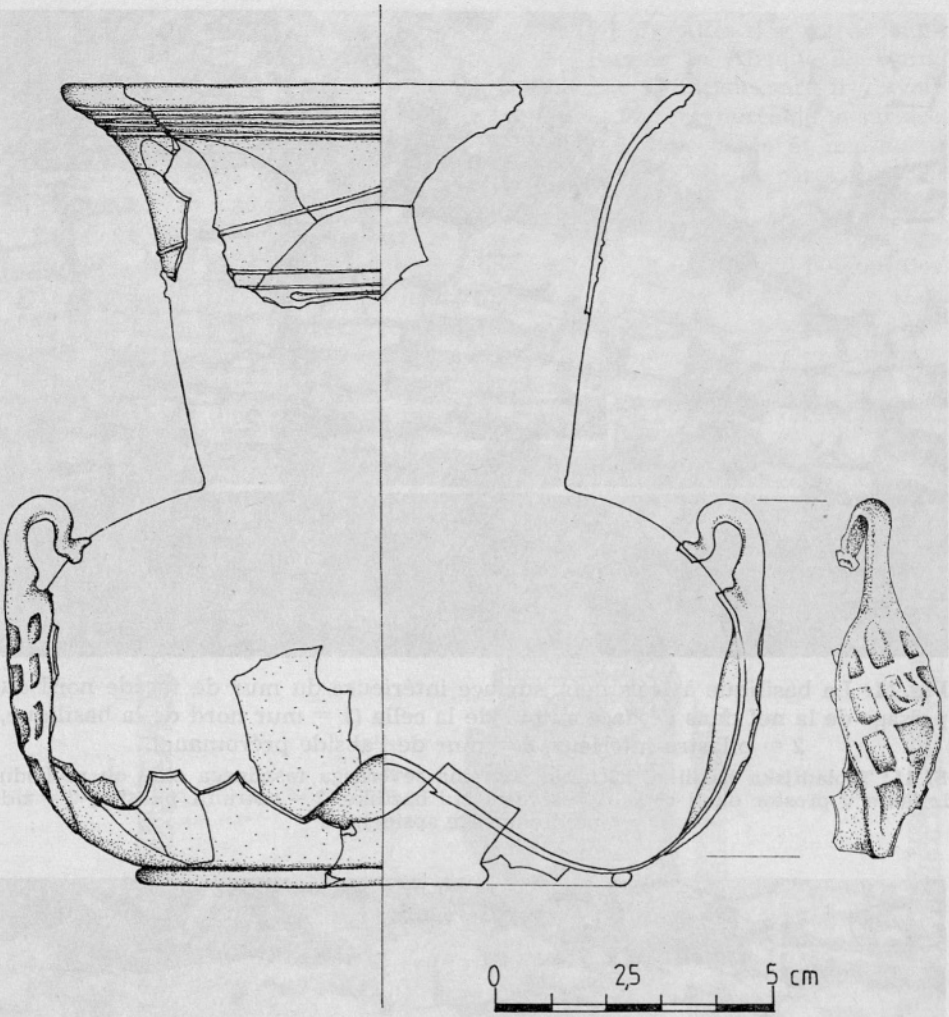

Fig. 10: Une bouteille du tombeau d'autel (dessinée par F. Juroš).
Sl. 10: Steklenica iz oltarnega groba (risala F. Juroš).

car toute idée d'une phase plus ancienne de construction, qui en ce cas représenterait une longue église-salle à abside trifoliée,[15] est niée par la jonction organique des pilastres intérieurs mentionnés avec le mur de façade même dans sa largeur entière et pas seulement dans la partie qui répond à la largeur de la nef centrale (**Fig. 15**).[16]

Le caractère mémorial de la chapelle se renouvelle aussi dans la basilique. Auprès des angles intérieurs de l'espace presque carré, de son mur de façade est aux transitions dans les nefs latérales, on a découvert trois tombeaux bâtis

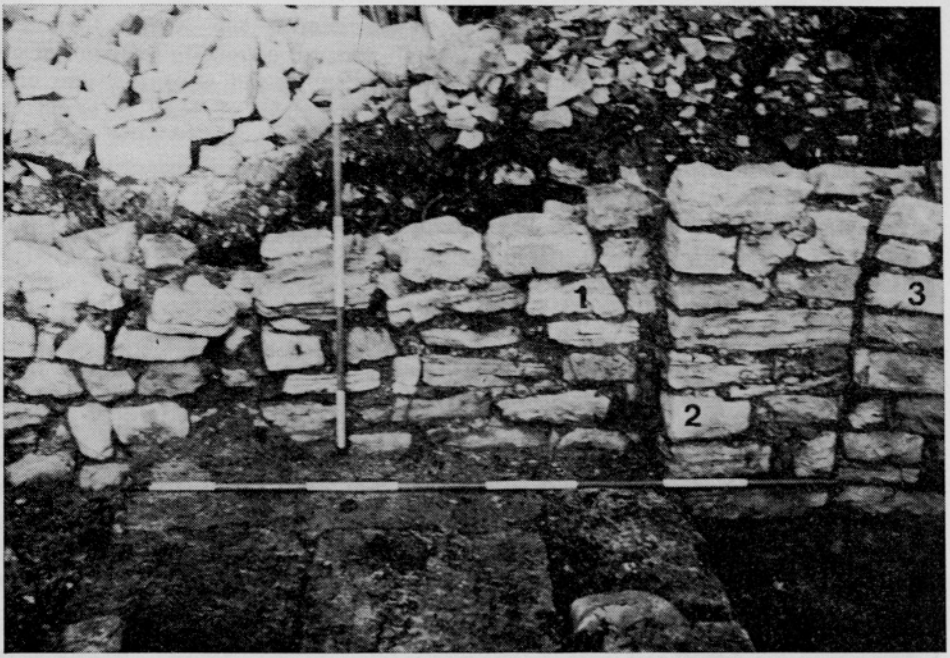

Fig. 11: La basilique à trois nefs, surface intérieure du mur de façade nord au passage de la nef dans l'espace autour de la cella (1 = mur nord de la basilique, 2 = pilastre intérieur, 3 = mur de l'abside préromane).

Sl. 11: Troladijska bazilika, notranja površina severnega fasadnega zidu ob prehodu iz ladje v prostor okoli celle (1 = severni zid bazilike, 2 = notranji pilaster, 3 = zid predromanske apside).

Fig. 12: La basilique à trois nefs, structure du mur de façade nord.

Sl. 12: Troladijska bazilika, struktura severnega fasadnega zidu.

et un tombeau avec des plaques de revêtement (**Fig. 3**), pillés il y a très longtemps, qui étaient couverts d'un sol mosaïqué, comme en Afrique du Nord, à Aquilée et à Grado.[17] Dans la partie ouest du mur de façade nord il y avait deux entrées latérales, ultérieurement en partie murées et, auprès de la surface extérieure du mur on été ajoutées une chapelle tombale carée et une autre semi-circulaire: dans cette dernière on a trouvé »in situ« deux bases simples, qui font partie d'un sarcophage de pierre emporté (**Fig. 13, 15**).

La structure des restes de murs se distingue dans une certaine mesure des murs de la cella trichora. A côté des pierres de taille on a utilisé aussi des pierres amorphes et les rangées horizontales sont souvent interrompues. Les pierres de taille sont souvent posées l'une contre l'autre en position debout et oblique (**Fig. 12**). On n'a pas observé de parties apportées, ce qui indique indirectement un état économique relativement bon. Tous les produits taillés, aussi bien simples que plus exigeants, sont en calcaire local; les exceptions sont

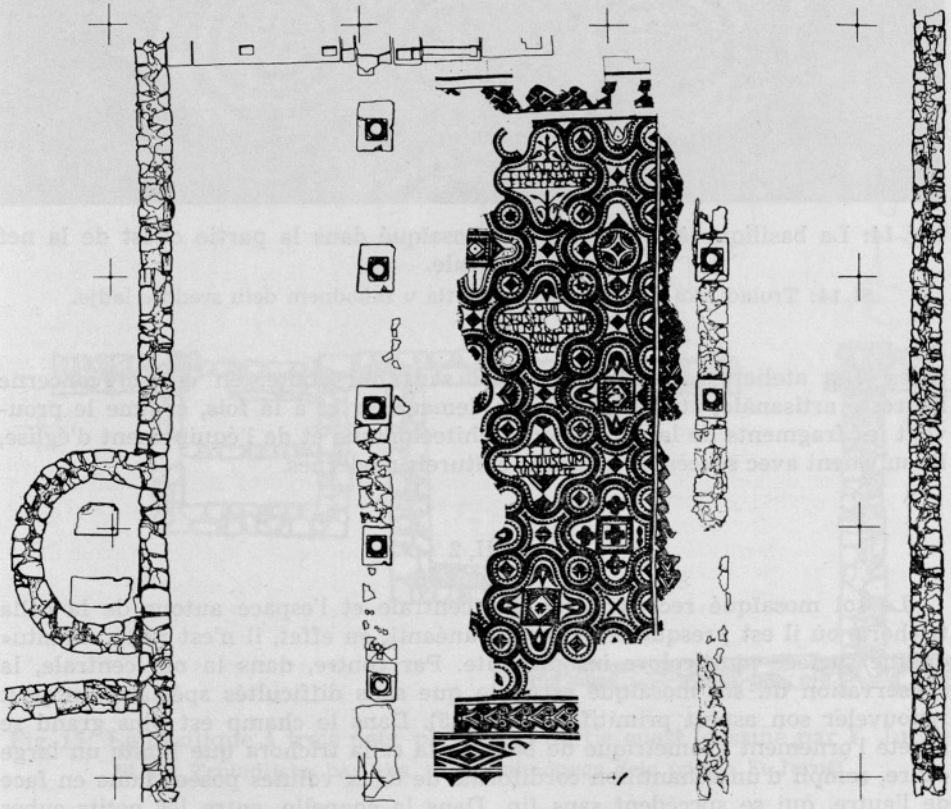

Fig. 13: La basilique à trois nefs, plan de la partie est (dessiné par F. Juroš).
Sl. 13: Troladijska bazilika, tloris vzhodnega dela (risala F. Juroš).

Fig. 14: La basilique à trois nefs, sol mosaïqué dans la partie ouest de la nef centrale.

Sl. 14: Troladijska bazilika, mozaična tla v zahodnem delu srednje ladje.

rares. Les ateliers locaux répondaient sans nul doute, en ce qui concerne l'adresse artisanale, aux exigences du demandeur et à la fois, comme le prouvent les fragments de la décoration architectonique et de l'équipement d'église, ils suivaient avec succès les courants culturels modernes.

II, 2

Le sol mosaïqué recouvrait la nef centrale et l'espace autour de la cella trichora, où il est presque entièrement anéanti; en effet, il n'est resté »in situ« qu'une surface multicolore insignifiante. Par contre, dans la nef centrale, la conservation du sol mosaïqué est telle que sans difficultés spéciales on peut renouveler son aspect primitif (**Fig. 13, 15**). Dans le champ est plus grand se répète l'ornement géométrique de base de la cella trichora que limite un large cadre, rempli d'un échantillon cordiforme de deux volutes posées l'une en face de l'autre, qui se succèdent sans fin. Dans la chapelle, entre les petits cubes mosaïqués de différentes grandeurs, on en utilisait souvent de plus petites, de 0,6 à 1,3 cm, alors que dans la nef centrale, de tels cubes ne se manifestent

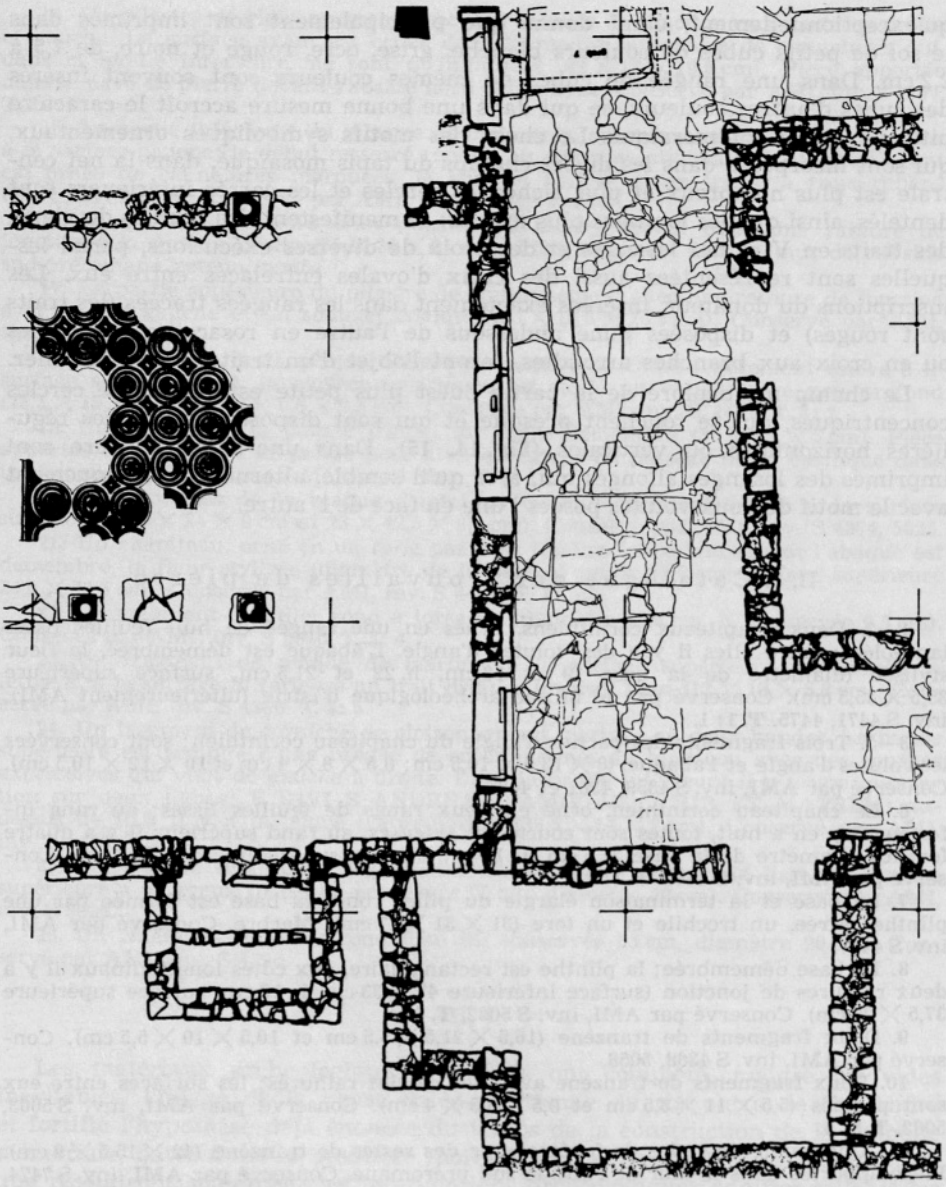

Fig. 15: La basilique à trois nefs, plan de la partie ouest (dessiné par F. Juroš).
Sl. 15: Troladijska bazilika, tloris zahodnega dela (risala F. Juroš).

qu'exceptionnellement, étant donné que principalement sont imprimés dans le sol de petits cubes de couleurs blanche, grise, ocre, rouge et noire, de 1,5 à 2,2 cm. Dans une rangée de cubes de mêmes couleurs sont souvent insérés des cubes d'autres couleurs, ce qui dans une bonne mesure accroît le caractère pittoresque du sol mosaïqué. Le choix des motifs symboliques ornementaux, qui sont incorporés dans les divers champs du tapis mosaïqué, dans la nef centrale est plus nombreux et plus riche: les cercles et les carrés intérieuers sont dentelés, ainsi que les losanges plus grands; se manifestent des feuilles de vigne, des traits en V et des losanges et des croix de diverses exécutions, parmi lesquelles sont représentées aussi des croix d'ovales entrelacés entre eux. Les inscriptions du donateur, insérées exactement dans les rangées tracées (les traits sont rouges) et disposées l'une audessous de l'autre en rosaces quadrifoliées ou en croix aux branches arrondies, feront l'objet d'un traitement particulier.

Le champ multicolore de la partie ouest plus petite est rempli de cercles concentriques, qui se touchent presque et qui sont disposés en rangées régulières horizontales ou verticales (**Fig. 14, 15**). Dans une large bordure sont imprimés des losanges allongés qui, à ce qu'il semble, alternent rythmiquement avec le motif de deux volutes posées l'une en face de l' autre.

II, 3. Catalogue des trouvailles de pierre

1—2. Deux chapiteaux corinthiens, ornés en une rangée de huit feuilles lisses lancéolées; entre elles il y a des volutes d'angle. L'abaque est démembreé, la fleur stylisée (diamètre de la base 19 et 18 cm, h. 22 et 21,5 cm, surface supérieure 35,5 × 35,5 cm). Conservé par le Musée archéologique d'Istrie (ultérieurement AMI), inv. S 4471, 4475. **T. 1:** 1.

3—5. Trois fragments des parties d'angle du chapiteau corinthien; sont conservées les volutes d'angle et l'abaque. (8 × 13,5 × 10,5 cm; 8,5 × 8 × 4 cm et 10 × 12 × 10,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 4359, 4361 et 4485.

6. Le chapiteau corinthien, orné en deux rangs de feuilles lisses; au rang inférieur il y en a huit, toutes sont courtes et *juteuses*, au rand supérieur il y a quatre feuilles (diamètre de la base 21,5 cm, h. 19 cm, surface supérieure 35 × 35,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 4468. **T. 1:** 3.

7. La base et la terminaison élargie du pilier rond; la base est formée par une plinthe carrée, un trochile et un tore (31 × 31 × 17 cm). Marbre. Conservé par AMI, inv. S 4467.

8. La base démembrée; la plinthe est rectangulaire, aux côtés longitudinaux il y a deux rainures de jonction (surface inférieure 47 × 33 cm, h. 16 cm, surface supérieure 37,5 × 20 cm). Conservé par AMI, inv. S 5032, **T. 4:** 4.

9. Deux fragments de tranzène (16,5 × 21,5 × 5,5 cm et 10,5 × 10 × 5,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 4368, 5058.

10. Deux fragments de tranzène avec des cercles rainurés; les surfaces entre eux sont percées (5,5 × 11 × 3,5 cm et 9,5 × 8,5 × 4 cm). Conservé par AMI, inv. S 5003, 5062. **T. 3:** 5.

11. Une partie de cadre de fenêtre avec des restes de tranzène (42 × 15,5 × 9 cm). Pièce apportée dans le mur de l'abside sud préromane. Conservé par AMI, inv. S 7474.

12. Une partie de la tranzène (35 × 25 × 9 cm). Conservé par AMI, inv. S 6452.

13. La moitié supérieure du pilastre de cloisonnement, qui est endommagé à gauche et enlevé à la partie inférieure. La surface avant est encadrée par une double bordure et ornée de cercles qui se touchent. Les cercles sont remplis d'une croix isocèle et de fleurs à cinq feuilles. Dans l'espace étroit entre la bordure intérieure et les cercles, aux côtés longitudinaux sont insérés des rubans arrondis. La surface droite est encadrée d'une rainure en V et d'une simple bordure (68 × 20,5 × 21 cm). Conservé par AMI, inv. S 4498. **T. 2:** 2.

14. Un pilastre de cloisonnement avec une rainure de jonction aux surfaces droite et gauche. La surface avant est ornée dans la moitié supérieure de cannelures qui, dans la moitié inférieure, ne sont qu'indiquées (82 × 18 × 19,5 cm). Pièce apportée dans le pavé de pierre devant l'abside nord préromane. Conservé par AMI, inv. S 4357. **T. 2:** 1.

15. La partie inférieure du pilastre de cloisonnement avec une rainure de jonction à la surface gauche; le début resserré répond au creux du stylobate. La surface avant est ornée de cannelures marquées, la surface arrière d'une tresse à trois rubans (48 × 15 × 15 cm). Conservé par AMI, inv. S 4382. **T. 1:** 4.

16. La partie supérieure d'un pilastre de cloisennement avec une rainure de jonction à la surface droite (55 × 26 × 21 cm). Pièce apportée dans le mur de l'abside sud préromane, retenu *in situ*.

17. La partie supérieure du pilastre de cloisonnement avec une rainure de jonction à la surface gauche et un sommet conique (58 × 18,5 × 20,5 cm). Conservé par AMI, inv. S. 5001. **T. 2:** 3.

18. Deux parties de la plaque d'autel de marbre au cadre légèrement relevé à la surface supérieure. A la surface inférieure est taillé un creux carré peu profond (23,5 × 15 × 7 cm et 19 × 9,5 × 7,5 cm). Conservé par AMI, inv. S. 4477. **T. 3:** 2.

19. Une partie de la plaque d'autel au cadre démembré (30 × 12 × 5 cm). Pièce apportée dans le pavé de pierre posé ultérieurement au passage de la basilique dans la chapelle. Conservé par AMI, inv. S 5061. **T. 3:** 1.

20. Deux parties de la plaque d'autel au cadre légèrement relevé à la surface supérieure (23 × 24 × 9 cm et 23 × 42,5 × 8,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 4374, 5025.

21. Un chapiteau, orné en un rang par huit feuilles lisses lancéolées; l'abaque est démembré, la fleur stylisée (diamètre de la base 15 cm, h. 17,5 cm, surface supérieure 24,5 × 23,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 4479. **T. 1:** 2.

22. Un fragment de pilier rond à torsades (diamètre 11,5 cm, h. conservée 9,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5010, **T. 3:** 4.

23. Un fragment de plaque de marbre; à la surface supérieure est incisée la lettre E, à la surface in férieure un trait droit et un trait plan (12 × 13 × 5,8 cm). Conservé par AMI, inv. S 4380. **T. 4:** 5.

24. Un fragment de corniche de cloisonnement, partagé en deux bandes. La bande supérieure est remplie d'une rangée de crocs inclinés au long cou avec des courbes expressives qui vont de gauche à droite. Dans la bande inférieure il y a une inscription sur deux lignes: E DIVI S ANDREAS FAM(VLVS) / RIB ET MATREM; au-dessus de RIB il y a un signe d'abréviation (38,5 × 14 × 8 cm). Conservé par AMI, inv. S 4463. **T. 2:** 4.

25. L'extrémité supérieure, légèrement élargie, d'un pilier rond lisse; la surface supérieure a un creux incisé (h. conservée 25 cm, diamètre 22 cm). Conservé par AMI, inv. S 5029.

26. Un fragment de pilier rond lisse (h. conservée 63 cm, diamètre 20 cm). Conservé par AMI, inv. S 4390.

II, 4

Les matériaux archéologiques présentés ont complété, malgré les vides inévitables, l'image de la phase paléo-chrétienne du complexe de St. André et fortifié l'hypothèse déjà énoncée du temps de la construction de la chapelle mémoriale, datée dans la première moitié du 5e siècle. Malgré certains doutes que résoudront seulement les interventions archéologiques additionnelles,[18] les observations, établies au cours des fouilles, indiquent la construction simultaneé ou presque simultanée du mémorial et de la basilique rectangulaire à trois nefs, dont la nef centrale était probablement »sub divo«. On peut supposer que la première intention du commettant était limitée au mémorial et à la vénération d'un martyr local inconnu, tandis que les circonstances inconnues et connues — une aisace relative, la rapide diffusion du christianisme et la

vague intensive de construction qui submergea dans la première moitié du 5e siècle le vaste domaine métropolite d'Aquilée (sur le sol d'Istrie elle se maintint même dans la seconde moitié du siècle) — dictèrent l'accroissement de l'ouvrage et sa transformation fonctionnelle de mémorial en édifice d'église, attrayant par l'aspect, la décoration et le contenu religieux pour le large cercle des fidèles.

Le sol mosaïqué géométrique multicolore de la partie est de la nef centrale provient sans nul doute des ateliers d'Aquilée, présents directement ou seulement indirectement sur le territoire adriatique nord et son arrière-pays. Un sol mosaïqué semblable a, en effet, été exhumé dans Aquilée même, où l'on peut même suivre sa ligne d'évolution de la basilique théodorienne nord et sud à la basilique postatilane,[19] et l'on en a découvert encore à Ljubljana, Celje et Szombathely.[20] A Aquilée mérite l'attention surtout l'église de Monastero, où la phase la plus ancienne de construction, à laquelle appartient aussi le sixième champ dans la moitié sud de l'édifice, orné du schéma des croix arrondies, est datée par la méthode C 14 de l'année 460 (± 50) ou de la fin de la première moitié du 5e siècle.[21] Presque dans le même temps, peu après l'an 452, a été exécuté aussi le tapis mosaïqué droit de la basilique postatilane à Aquilée,[22] tandis que, à ce qu'il semble, la mosaïque de la moitié est du baptistère du centre paléo-chrétien à Emona est plus ancienne, étant datée ensemble avec le complexe de la période entre 408 et 423.[23]

Le champ mosaïqué ouest, plus petit, pourrait être d'une décennie plus jeune que le champ est, plus grand, car les motifs des losanges allongés et des cercles concentriques qui se touchent presque, se manifestent à Monastero seulement dans la seconde phase de la construction, qui suivit la démolition de force de l'église primitive (452).[24] L'hypothèse indiquée est confirmée aussi par les analogies de Trieste,[25] Poreč[26] et Grado.[27]

Les monuments de pierre appartiennent au 5e siècle; malheureusement, leur valeur chronologique est imparfaite à cause des larges cadres temporels. Tel est le cas des chapiteaux corinthiens de la Basse Antiquité (**T. 1:** 1—3), qui ont été trouvés dans de nombreuses localités paléo-chrétiennes du 5e siècle de l'Istrie,[28] et plus encore des pilastres de cloisonnement (**T. 1:** 4 et **2:** 1), datés à Rome des 5e, 6e siècles,[29] et à Ravenne même de la première moitié du 6e siècle.[30] Dans ce groupe on peut inclure encore la plaque de cloisonnement (**T. 4:** 1), ornée de grilles aveugles (voir **T. 3:** 2: 2), qui est datée à Rome du 4e au 7e siècle.[31] Malgré cela, la découverte de la plaque de cloisonnement de Betika est importante, car une plaque égale a été déterrée à Samager près de Pula,[32] où l'on a trouvé aussi une corniche avec une inscription qui, à ce qu'il semble, mentionne des reliques (ET REL), un tombeau d'autel avec un coffre de pierre pour des reliques et un reliquaire en ivoire, désigné dans la littérature comme produit des ateliers romains des environs de l'an 440.[33] L'église *trifoliée* et à trois nefs de Samagero pourrait donc être aussi plus ancienne par rapport à la datation actuelle (environ de 500),[34] ce qui correspondrait à la situation chronologique de Betika. L'attention est attirée encore par un pilier au sommet conique (**T. 2:** 3), qui a une analogie à Concordia, où se trouvait au côté ouest de la cella trichora un presbytérium soulevé, limité par des plaques de cloisonnement et des pilastres (l'un d'entre eux est terminé par un sommet conique), que I. Furlan range dans la seconde moitié du 5e siècle.[35]

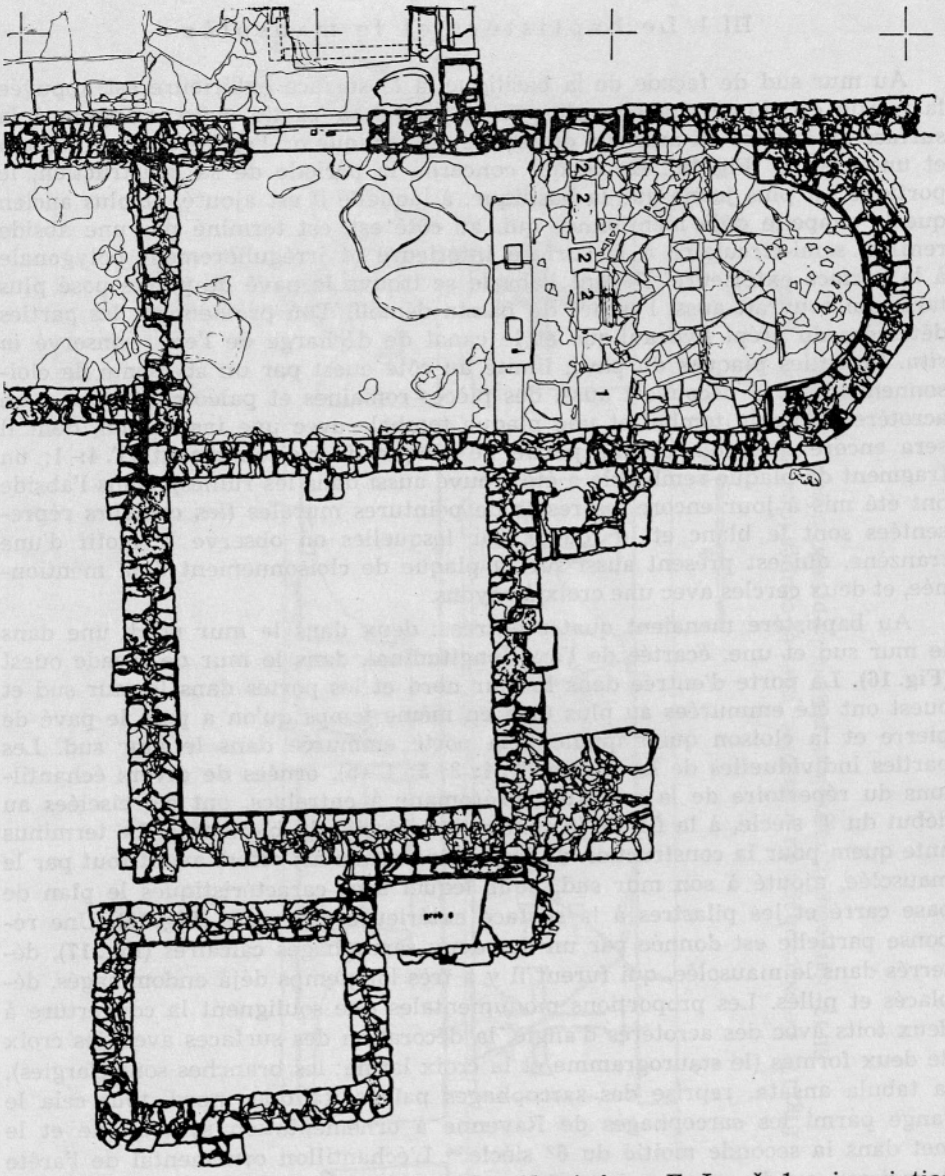

Fig. 16: Le baptistère et le mausolée, plan (dessiné par F. Juroš; 1 = inscription romaine, 2 = acrotère, 3 = S 5069).

Sl. 16: Baptisterij in mavzolej, tloris (risala F. Juroš; 1 = rimski napis, 2 = akroterij, 3 = S 5069).

III. 1. Le baptistère et le mausolée

Au mur sud de façade de la basilique, à la surface extérieure est appuyée la moitié est d'une chapelle plus petite qui, à sa partie ouest, s'appuie à la surface extérieure du mur sud de façade du portique de l'église avec un atrium et une citerne (**Fig. 16**). En ce qui concerne la période de sa construction, le portique est plus jeune que la basilique, à laquelle il est ajouté, et plus ancien que la chapelle déjà mentionnée qui, au côté est, est terminé par une abside renflée, semi-circulaire à la surface intérieure et irrégulièrement polygonale à la surface extérieure. Devant l'abside se trouve le pavé de pierre posé plus tard, qui couvrait aussi l'espace du bassin démoli, d'où proviennent les parties déterrées du crépi hydraulique et le canal de décharge de l'eau, conservé *in situ*. Entre les plaques du pavé, limité au côté ouest par un stylobate de cloisonnement, on a découvert aussi des pièces romaines et paléo-chrétiennes: un acrotère d'édicule tombal et une plaque tombale avec une inscription, dont il sera encore question, et une partie de plaque de cloisonnement (**T. 4:** 1; un fragment de plaque semblable a été trouvé aussi dans les ruines). Dans l'abside ont été mis à jour encore les restes de peintures murales (les couleurs représentées sont le blanc et le rouge), sur lesquelles on observe le motif d'une tranzène, qui est présent aussi sur la plaque de cloisonnement déjà mentionnée, et deux cercles avec une croix à rayons.

Au baptistère menaient quatre entrées: deux dans le mur nord, une dans le mur sud et une, écartée de l'axe longitudinal, dans le mur de façade ouest (**Fig. 16**). La porte d'entrée dans le mur nord et les portes dans le mur sud et ouest ont été emmurées au plus tard en même temps qu'on a posé le pavé de pierre et la cloison qui s'appuie à la porte emmurée dans le mur sud. Les parties individuelles de la cloison (**T. 4:** 3; **5:** 1—5), ornées de divers échantillons du répertoire de la sculpture préromane à entrelacs, ont été ciselées au début du 9e siècle, à la fin de la rénovation décrite du baptistère. Le terminus ante quem pour la construction du baptistère même est offert avant tout par le mausolée, ajouté à son mur sud, pour lequel sont caractéristiques le plan de base carré et les pilastres à la surface extérieure des murs (**Fig. 16**). Une réponse partielle est donnée par un des deux sarcophages calcaires (**Fig. 17**), déterrés dans le mausolée, qui furent il y a très longtemps déjà endommagés, déplacés et pillés. Les proportions monumentales que soulignent la couverture à deux toits avec des acrotères d'angle, la décoration des surfaces avec des croix de deux formes (le staurogramme et la croix latine; les branches sont élargies), la tabula ansata, reprise des sarcophages païens italiques nord, tout cela le range parmi les sarcophages de Ravenne à ornementation symbolique et le met dans la seconde moitié du 6e siècle.[36] L'échantillon ornemental de l'arête de poisson ou du rameau de sapin, qui se manifeste en même temps que les traits incisés de diverses formes dans la croix à une des surfaces latérales, permet une légère correction éventuelle à la fin du 6e ou au début du 7e siècle. Un échantillon analogue est noté aussi dans la partie du pilastre (**T. 4:** 2), inséré dans le mur absidal du baptistère, qui représente probablement un produit de tailleur manqué, employé aussitôt ou plus tard comme pierre de construction ordinaire. Le même sort — on pense ici à l'utilisation postérieure — échut peut-

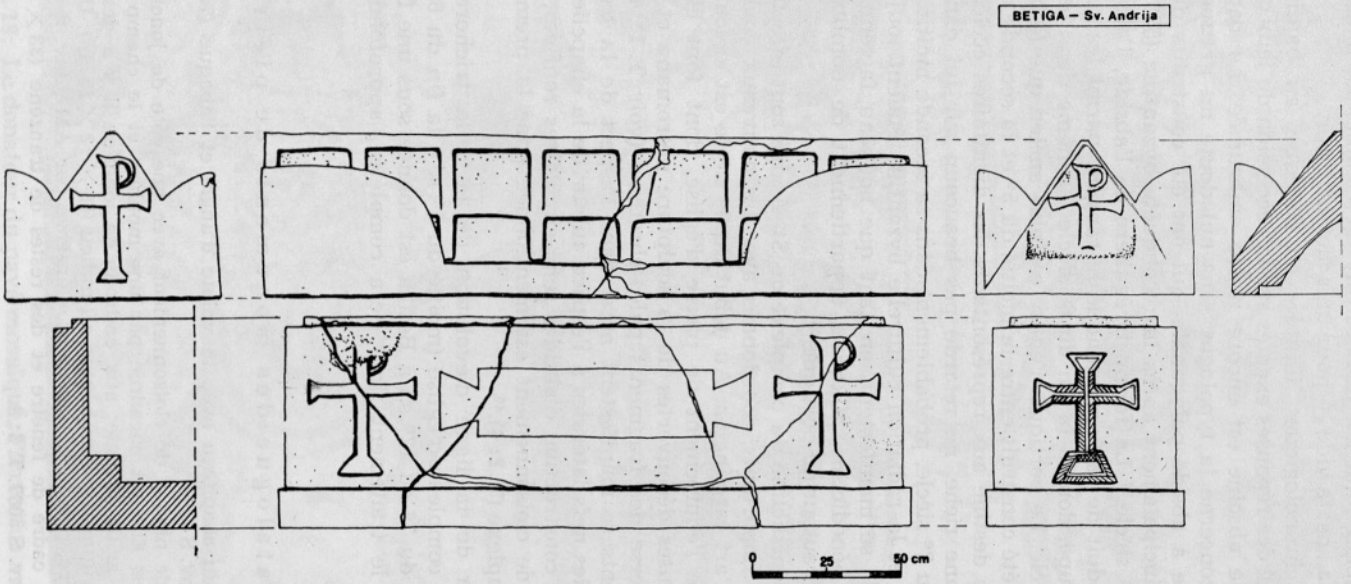

Fig. 17: Le sarcophage du mausolée, vues et coupes (dessiné par F. Juroš).
Sl. 17: Sarkofag iz mavzoleja, pogledi in preseki (risala F. Juroš).

être aussi au sarcophage qui n'a pas été fait sur commande, mais — cela est prouvé par la tabula ansata vide — pour un acheteur futur.

Les réflexions chronologiques, limitées au portique, au baptistère et au mausolée, ont donné des réponses exactes sur la succession de leur construction, mais la chronologie absolue est encore restée embrumée. Le baptistère fait partie, en ce qui concerne la typologie, sans nul doute du groupe nombreux des édifices d'église à abside polygonale, qui ont été construits dans l'espace adriatique nord principalement après la reconquête byzantine (538) et jusqu'à la fin même du 6e siècle.[37] La forme irrégulière de l'abside, l'absence de sol mosaïqué et le produit de tailleur manqué le rangent parmi les représentants plus jeunes du groupe, donc à la fin du 6e siècle ou même dans les premières décennies du 7e siècle. Le portique d'église est plus ancien que le baptistère et de toute façon il a été construit entre la moitié du 5e et la seconde moitié du 6e siècle. Le mausolée destiné aux représentants des dignitaires ecclésiastique ou de la couche profane riche, ne retarde pas beaucoup sur lui dans le temps. Il a été construit au 7e siècle, probablement dans sa seconde moitié, lorsque les traditions antiques et la radiation culturelle byzantine étaient toujours vivantes. A cette période se manifestent, en tant que nouveau facteur économico-culturel, aussi les bénédictins, auxquels appartiennent de nombreux espaces monastiques, rangés autour du portique.[38]

Dans la phase bénédictine du complexe de St. André sont effectués les derniers travaux plus importants, coordonnés avec les nouveaux courants culturels, apportés par l'art carolingien. Au début du 9e siècle est exécutée la rénovation complète de l'équipement de pierre d'église, dont font éloquemment preuve les nombreuses découvertes de la sculpture préromane et l'utilisation ultérieure fort diverse des fragments paléo-chrétiens (voir **T. 1:** 4 et **4:** 1).[39] Certains changements se manifestent aussi dans l'aspect de la basilique, car les deux passages des nefs latérales à l'espace autour de la chapelle mémoriale sont fermés par la construction d'absides semi-circulaires renflées; à un fragment de corniche de cloisonnement est mentionnée pour la première fois le patrocinium du complexe (**T. 2:** 4).[40]

La présentation de la ligne d'évolution de la cella trichora (première moitié du 5e s.) au complexe d'église (moitié du 5e s. à la fin du 6e s.) et monastique (du début du 7e au 12e s.) à Betika est donnée sous une forme préliminaire qui, avec le traitement final, sera complétée, approfondie et peut-être aussi modifiée.

III, 2. Catalogue des monuments de pierre

1. Un fragment du chapiteau avec la volute d'angle et l'abaque (7 × 8 × 3 cm). Conservé par AMI, inv. S 5009.

2. Un fragment de plaque de cloisonnement avec une côte de jonction sur une des surfaces latérales. Elle est encadrée par une moulure et le champ de base est orné du motif de la grille aveugle; aux endroits de jonction il y a des boutons ou deux cercles concentriques avec un bouton au milieu (68 × 12 × 15 cm). Une dépouille dans le pavé de pierre, posé ultérieurement. Conservé par AMI, inv. S 5069. **T. 4:** 1.

3. Une partie de cadre de fenêtre et des restes de tranzène (33 × 17 × 8,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5067. **T. 3:** 3.

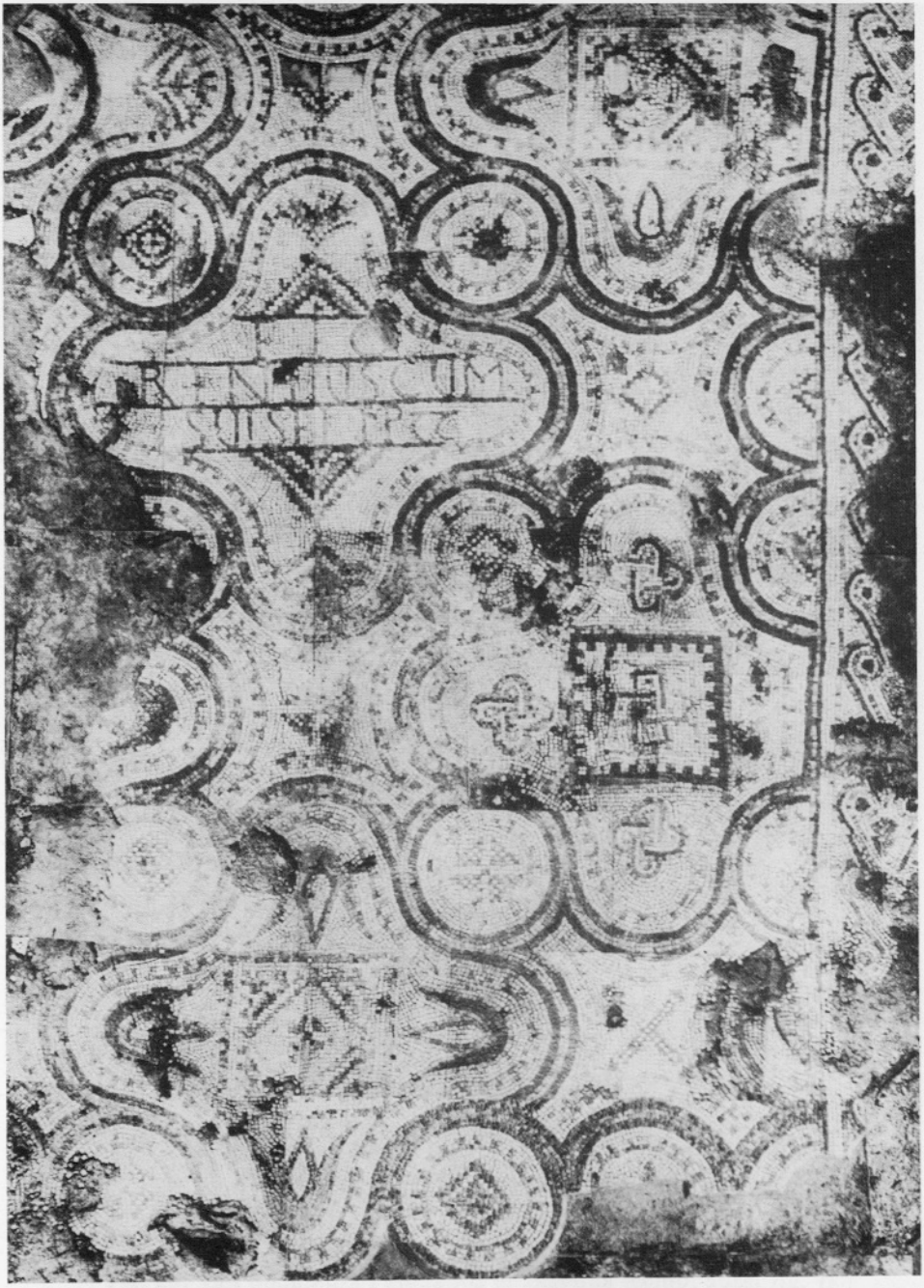

Fig. 18: Le donateur du pavé mosaïqué, Florentius avec les siens.
Sl. 18: Darovalec mozaičnega tlaka Florentius s svojci.

Fig. 19: Les donateurs du pavé mosaïqué: le presbyter Dalmatius et Aquilinus avec les siens.

Sl. 19: Darovalca mozaičnega tlaka: Dalmatius presbiter in Aquilinus s svojimi.

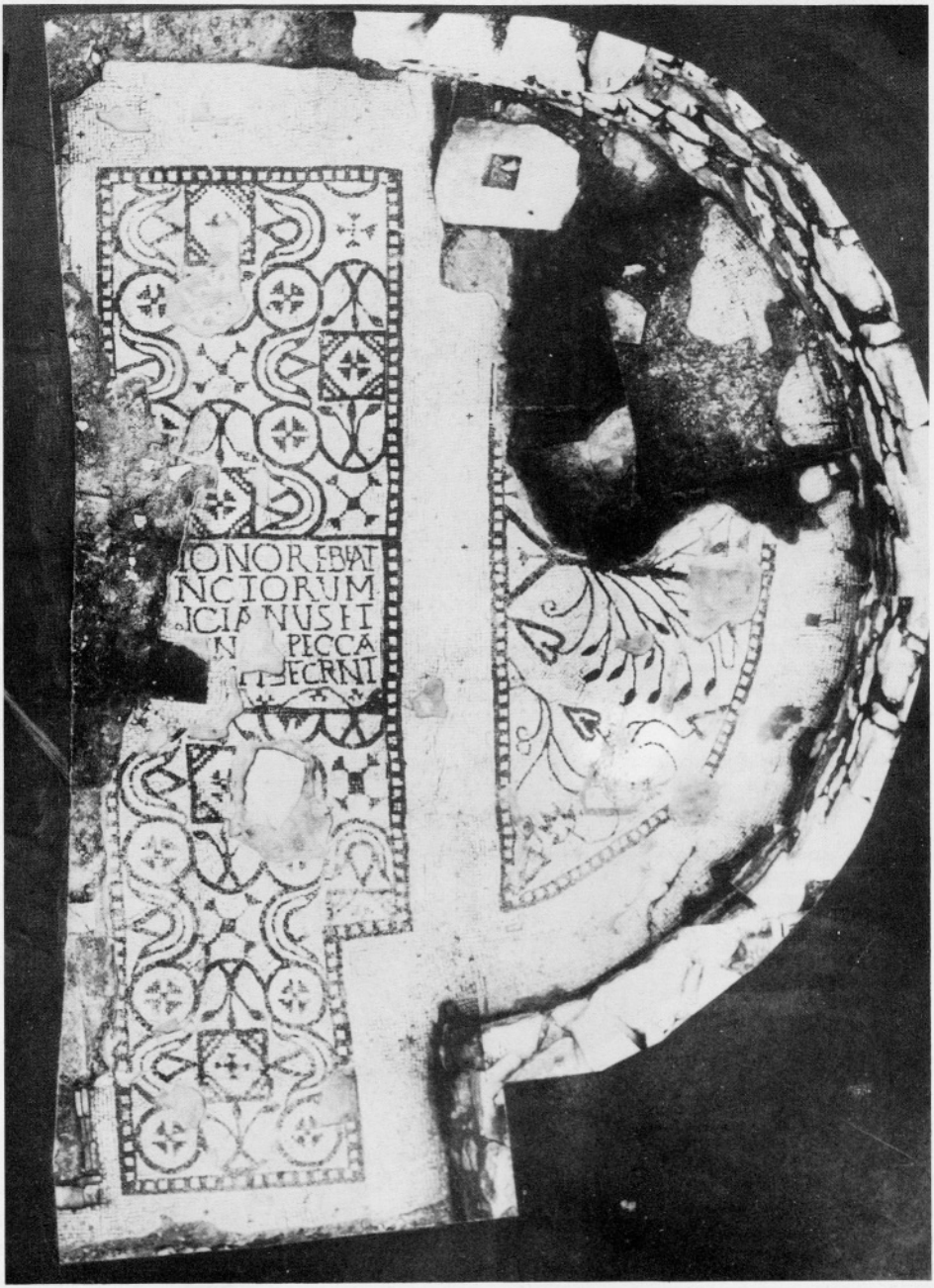

Fig. 20: Les donateurs Felicianus et Ingenua (comp. aussi fig. 7).
Sl. 20: Darovalca Felicianus ter Ingenua (prim. tudi sl. 7).

21

22

Fig. 21: Inscription en l'honneur de T. Settidius Firmus.

Sl. 21: Napis v čast T. Settidija Firma.

Fig. 22: Fragment du sarcophage avec un reste endommagé d'inscription.

Sl. 22: Odlomek sarkofaga s poškodovanim ostankom napisa.

4. Un fragment de pilastre qui s'élargit légèrement vers la surface supérieure, dans laquelle est incisé un creux. La surface avant est ornée du motif incisé d'une branche de sapin, qui se poursuit sur les cadres longitudinaux à moulure. A la surface arrière, aux côtés longitudinaux est incisée une rainure (31 × 14 × 11 cm). Conservé par AMI, inv. S 5068. **T. 4:** 2.

5. La partie supérieure gauche de la plaque de cloisonnement, encadrée de moulures. Le système de l'ornement est formé de cercles à trois rubans noués entre eux, qui passent dans un cadre rectangulaire à trois rubans; les vides sont remplis par des ancres et des lis. Les tresses d'un ou de deux rubans avec deux sillons remplissent les bordures supérieure et gauche (56 × 38,5 × 10 cm). Conservé par AMI, inv. S 5064. **T. 5:** 1.

6. Un fragment de plaque de cloisonnement, encadrée par une moulure. Elle est ornée d'une croix, remplie d'une tresse à trois rubans; les branches de la croix se terminent par des volutes (18 × 21,5 × 5,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5081. **T. 5:** 3.

7. Un fragment de la partie gauche de la corniche de cloisonnement, partagée en deux bandes. La bande supérieure est remplie par un rang de crocs obliques au long cou avec des courbes expressives, qui vont de gauche à droite. La bande inférieure est bordée de rainures incisées et dans le champ en deux rangs il y a l'inscription: DOC/(DI)VINA (21,5 × 17,5 × 8 cm), V et I sont en ligature. Conservé par AMI, inv. S 4463.

8. Un fragment de tympanon triangulaire au-dessus du passage inférieur à travers la cloison, réparti en deux bandes. La bande supérieure est remplie d'un rang de crocs obliques, qui vont de droite à gauche; les courbes sont courtes et sillonnées. Dans la bande semi-circulaire inférieure il y a deux rubans à deux sillons, qui se coupent dans le champ et s'entrelacent au bord avec deux autres rubans, qui passent en tant que lignes ondulées le long du bord (24,5 × 27 × 9,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5080. **T. 5:** 5.

9. Un fragment de corniche de cloisonnement, répartie en deux bandes. La bande supérieure est remplie d'un rang de crocs obliques au long cou avec des courbes expressives, qui vont de droite à gauche. La bande inférieme est encadrée de moulures et remplie par une tresse á trois rubans (19 × 18,5 × 8 cm). Conservé par AMI, inv. S. 5065. **T. 5:** 4.

10. Un fragment de corniche de cloisonnement, répartie en deux bandes. La bande supérieure est remplie d'un rang de crocs obliques, qui vont de gauche à droite; à la surfaces upérieure il y a un creux rond (15 × 24 × 8,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5079.

11. Un fragment de la partie moyenne de la corniche de cloisonnement, répartie en deux bandes. La bande supérieure est remplie de crocs obliques, qui vont de gauche à droite et de droite à gauche (10 × 13,5 × 6 cm). Conservé par AMI, inv. S 5095.

12. Un fragment de cadre de fenêtre, rempli par une tresse à trois rubans; sur la surface arrière il y a un creux rond (18,5 × 9 × 8,5 cm). Conservé par AMI, inv. S 5098. **T. 5:** 2.

13. Une frustule avec un ornement à trois rubans (6 × 8 × 3 cm). Conservé par AMI, inv. S 5083. **T. 4:** 3.

IV. Epigraphie

Sur le tapis mosaïqué de la nef centrale sont disposés du milieu de la nef vers l'autel trois champs d'inscriptions. Dans chacun d'eux se trouve une inscription du donateur. Aussi bien l'ornement du tapis que la forme à feuilles, dans laquelle les inscriptions sont composées, sont les mêmes à Aquilée, puis dans la chapelle-baptistère d'Emona et dans les églises de Celeia et de Savaria (voir ci-dessus II, 4 et dans l'oeuvre de L. Plesničar-Gec, *Le centre paléochrétien à Emona* [1983] 22 avec la litt. ultérieure). Comme les lettres et le style

des inscriptions sont les mêmes, il n'y a pas de raison de ne pas les coordonner dans le temps. Ces inscriptions des donateurs sont donc de la première moitié du 5e siècle.

IV, 1

L'inscription au centre de la nef (160 × 160, h. des lettres 13,5—10 cm), **Fig. 18**:

Flo|rentius cum | suis fe(ci)t p(edes) CC

Le nom de Florentius, qui est assez répandu dans l'onomastique paléochrétienne en Italie et dans l'ouest de l'empire (comp. aussi *l'index* dans l'oeuvre *ILChrV*), ne se manifeste pas dans le cercle italique nord-orientale et dans l'espace est-alpin et balkanique occidental. La personne faisait partie des plus riches, comme l'indique la donation de 200 pieds carrés de sol mosaïqué (env. 16.82 m²).

IV, 2

L'inscription suivante en direction de l'autel (160 × 160, h. des lettres 16—21 cm, **Fig. 19**:

Aquili|nus et Urania | cum suis fece|runt |[5] p(edes) CCC

Le nom d'Aquilinus est répandu dans l'Italie du Nord aussi dans l'onomastique préchrétienne, Uranius est plus rare et expressément paléochrétien. Il s'agit d'un homme riche avec sa femme, qui avec les leurs ont fait don de 300 pieds carrés (env. 25.23 m²).

IV, 3

La dernière inscription dans cette rangée (le plus près de l'autel, 160 × 160, h. des lettres 14—12 cm), **Fig. 19**:

Dalma|tius presbiter | fecet p(edes) CCC

Ce nom, qui dérive d'une désignation tribale, obtient au 4e siècle un accent tout à fait chrétien et s'emploie presque exclusivement dans ce cercle. Dalmatius était un *presbyter*, ce qui pouvait désigner ou un prêtre ou un évêque ou un abbé. Dans ce contexte, il s'agirait plutôt d'un prêtre que d'un abbé. Dans le groupement qui entre en ligne de compte, le presbyter est documenté dans les villes de *Concordia, Tergeste, Parentium*, Roč en Istrie (comp. G. Cuscito, Gradi e funzioni ecclesiastiche nelle epigrafi dell'Alto Adriatico, *Antichità Altoadriatiche* 6 [1974] 211—253). Pour aucun il n'est possible d'affirmer avec certitude qu'il fût un évêque.

IV, 4

Une inscription séparée des autres (65 × 100, h. des lettres 10—7 cm) se trouve dans un champ rectangulaire sur un tapis mosaïqué noir-blanc, devant l'abside sud de la chapelle trifoliée (**Fig. 20**). Sa position semble plus importante

déjà à cause de son isolement, mais is s'agit avant tout aussi d'une différence chronologique entre les deux tapis; la technique de modelage des lettres et de l'ornementation ici se distingue essentiellement de celle du tapis dans la nef (voir ci-dessus II, 2), ce qu' amène à l'idée qu'il s'agit, par rapport à la mosaïque de la nef, d'une exécution soit plus ancienne, soit plus jeune. Les données archéologiques montrent qu'il s'agit d'une oeuvre plus ancienne, donc d'une oeuvre du début du 5e siècle. Le sol mosaïqué est endommagé à gauche, de sorte que manquent les débuts des vers. A cause de la réparation maladroite (ancienne), l'inscription de l'angle inférieur gauche est encore additionnellement endommagée. Sous le cinquième vers il y a un ornement avec des volutes.

[In] honore beat(orum) | *[sa]nctorum* | *[Fe]licianus et* | *[Ing]enua pecca* |[5] *[tores . .] tis fec(e)r(u)nt*

Inscription dédicatoire de construction de deux personnes plus aisées, qui érigèrent, ornèrent d'une mosaïque et consacrèrent à tous les saints soit toute la chapelle, soit son abside sud avec l'autel.

Lorsque, sous l'évêque Valérien et son successeur Chromace, les premières reliques arrivèrent à Aquilée, où fut aussitôt complétée et consacrée une nouvelle église — *perfecta est basilica in honorem sanctorum et velociter perfecta* —, les églises voisines, par exemple celle de Concordia, désirèrent aussi obtenir des reliques. Peut-être aussi Betika? De toute façon l'expression *beati-sancti* fut communiquée de bonne heure, épigraphiquement aussi à Aquilée, comp. *ILChrV* 2168 (*Leontia bene merita teget haec sedes, cui tale sepulchrum sancta beatorum merito vicinia praestat*), puis Chromace, *Sermo* 26. 1: *ornata est igitur Ecclesia Concordiensis et munere sanctorum et basilicae constructione,* et ib. *nos a vobis reliquias sanctorum accepimus . . . Tulimus quod adlatum vobis fuerat de munere sanctorum;* Y.-M. Duval, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, *AA* 12/1 (1977) 263—322, en particulier 303 et s., et aussi G. Cuscito, Cromazio di Aquileia e la chiesa di Concordia, *ib.* 25 (1984) 69 et s.

Le nom de Felicianus est attesté partout, de même et plus encore Ingenua.

IV, 5. L'inscription de Settidius

Monument funéraire (? ou inscription honorifique ?) en calcaire; conservé est seulement l'angle supérieur droit (76 × 77 × 15, h. des lettres 7,5—5,5 cm). Coupé droit, le bord supérieur original du monument avait probablement deux chevilles. La face droite du monument est originale; la face gauche a été plus tard coupée lisse verticalement et adaptée à l'utilisation secondaire pour la fixation au mur. La pierre a été rompue dans le bas, le dos coupé lisse. Comme la couche calcaire supérieure du monument s'est envolée en haut et du côté droit, les lettres sont à peine lisibles sur le bord. Elles ont d'ailleurs été incisées profondément, clairement, élégamment; les points entre les mots, sauf au 6e rang, ont été taillés.

Le monument a été déterré en 1977 à Betika ensemble avec d'autres restes et fragments de construction (voir ci-dessus III, 1) dans la cour de la chapelle-baptistère, qui fut construite au début du 7e siècle à l'angle entre l'enceinte

de l'eglise paléochrétienne de St. André et le portique sud, où — en troisième usage — il servit au pavé ultérieurement posé avec le côté dos en haut. Conservé par AMI, inv. A. 17001, **Fig. 21.**

Le texte du monument est tellement endommagé que sa reconstruction dans les détails est incertaine; fort probablement elle est la suivante:

[*T. Settidio C. Fil. P*]*upin(ia) Firm*[o] | [— —]*ciano co(n)s(uli)* [. .] | [— —*praef-(ecto) a*] *liment(orum) curat(ori)* [*viae*] | [*Appiae? leg(ato) leg(ionis) VI? Fer*]*r-(atae) et leg(ionis) VII Cl(audiae) p(iae) f(idelis)* [*leg(ato)*] | [*prov(inciarum) Cappad(ociae) Galat(iae) Lyc*]*aoniae le*[*g(ato) prov(inciae)*] | [*Asiae* ou *Africae?* — — —]

Il s'agit du *cursus honorum* descendant donné au datif d'une personne sénatoriale de la famille des Settidii, dont les membres vivaient principalement à Pola et la zone. Le consulat de cette personne n'est pas déterminable avec certitude; il est cependant clair qu'il tombe (surtout si l'on tient compte des commandements de légions successifs) dans la période de Marc Aurèle, il est plus que vraisemblable que les commandements appartiennent à la période des guerres marcomanes. Notre Settidius pourrait être le petit-fils du consul suffect de l'an 112 (*In. It.* 10/1, 67). Voir les détails et les possibilités d'une interprétation différente dans l'analyse présentée par J. Šašel et W. Eck dans le recueil *Epigrafia e ordine senatorio* 1 (1982) 481.

A Betika, la pierre a été réutilisée deux fois successivement entre le 2e et le 7e siècle, mais il n'est pas évident si elle a été posée originellement à Betika ou dans la zone, ou bien amenée là de Pola. Bien que la seconde possibilité d'interprétation ait l'air plus convaincante, j'incline à la première, parce que je ne vois pas de raison pour le transport, surtout pas à cause du fait qu'on ne manque pas de la pierre dans cette zone. Dans ce cas il s'agit à Betika soit d'une agglomération, où le monument se trouvait primitivement, soit — le plus vraisemblablement — d'une importante domaine de campagne de cette famille. Des restes d'une grande *villa rustica* sont au voisinage immédiat de la localité (fig. 1).

IV, 6. Un monument funéraire (ou un sarcophage) de calcaire

Est conservé un fragment de la surface centrale d'inscription (24,5 × 27 × × 9 cm, h. des lettres 5,9—3,6 cm). Les lettres de l'inscription sont nettement taillées, en partie endommagées, elles ont un caractère essentiellement tardif, probablement du 6e ou du 7e siècle. Elles sont taillées entre des traits incisés. La première ligne conservée est, à ce qu'il semble, aussi la première ligne de l'inscription. La longueur des lignes ne peut pas être déterminée. Il a été trouvé dans le complexe d'église de St. André à Betika en 1975. Conservé par AMI, inv. S 4486, **Fig. 22.**

— *hic re*]*quiesci*[*t* —
— *in p*]*ace et amo*[*re* —

—] it et Pauli [—
—] suor[um —

2 *et* en ligature. 3 com. Peut-être *bit. et* en ligature. Je lis *Pauli* [—].

IV, 7

Les autres fragments épigraphiques, fouillés dans le complexe sacral à Betika, sont publiés avec la description et la photographie ci-dessus sous II, 3 avant tout les numéros II, 23, puis 24 et III, 7.

L'analyse épigraphique indique que cet espace, avant la construction du complexe sacral paléochrétien, appartenait (fort probablement) aux Settidii, notable famille de Pola, qui avait là un de ses bases agraires avec les propriétés correspondantes et avec une activité artisanale, des domestiques, des valets et des esclaves. Cela était, comme le montre un aperçu analytique du développement de cette famille, de la seconde moitié du 1er siècle et jusqu'à la fin du 2e siècle, peut-être même au 3e siècle. On ne sait pas si l'espace est resté tout le temps dans les mains de cette famille ou s'il est passé en d'autres mains. Quoi qu'il en soit, au passage du 4e au 5e siècle, dans une partie de ce complexe s'est développé un noyau chrétien religieux qui, dans les premières décennies du 5e siècle, a obtenu son reflet architectonique. En harmonie avec le développement du cercle d'Aquilée, la communauté chrétienne a fondé son centre spirituel, ce qui indique qu'elle était soit relativement nombreuse, soit qu'elle avait un caractère cénobitique. L'idée du monachisme était alors et dans cette zone déjà vivante. Parmi des premiers mécènes exprimés par des sources et nominalement connus il y eut Felicianus et Ingenua que suivirent aussitôt (la moitié du 5e s.) le *presbyter* Dalmatius et Florentius avec les siens, et Aquilinus et Urania avec les leurs. Cette composition indique qu'il s'agissait plutôt d'une commune ecclésiastique organisée que d'un groupe monastique, qui ne s'est développé qu'après. La commune était agraire et de pêche, parce qu'elle se trouvait dans une contrée fertile et favorable en bord de mer. Le monument funéraire du 6e siècle atteste que la localité — probablement alors déjà près du monastère ou proche de celui-ci — exista aussi aux 6e/7e siècles. Le nom de lieu *Sveti Andrija* et la corniche de pierre avec l'inscription (voir plus haut III, 2), trouvée lors des fouilles, indiquent que l'église était consacrée à St. Andrée. Nous pouvons à peine dater la consécration à ce saint avant le 6e siècle. Jusqu'au 6e siècle, l'église était manifestement sous la protection des *beatorum sanctorum.*

Pour le problème du transfert des reliques de St. André apôtre, et pour l'extension de sa vénération dans le cercle d'Aquilée, particulièrement aussi dans la région de Rovinj, où son église est attestée au monastère (Betika se trouve dans cette zone), voir Y.-M. Duval (cit. ci-dessus, surtout les pages 305 et s. de son étude), puis l'étude de G. Cuscito, Venanzio Fortunato e le chiese istriane, *AMSI,* NS 26 (1978) 209—225 et B. Benussi, *ib.* 29 (1927) 195; il s'agit peut-être vraiment d'une de ces églises, mentionnées sommairement par Venance Fortunat.

[1] B. Benussi, Attraverso l'agro colonico di Pola, *Atti e memorie della Società istriana d'archeologia e storia patria* (par la suite AMSI) 24 (1908), 101 (il mentionne aussi les fouilles du capitaine H. Schwalb); A. Gnirs, Frühchristliche Denkmale in Pola, *Jahrbuch der Z. K.* 4 (1906), 20; Caprin, *L'Istria nobilissima* 1 (1905), 69.

[2] *Notizie degli scavi*, Ser. 6, v. 4 (1928), 408.

[3] D. Rismondo, *Dignano d'Istria* (1937), 224.

[4] B. Marušić, L'activité de la section médiévale du Musée archéologique de l'Istrie à Pula 1956—1958, *Starohrvatska prosvjeta* 8—9 (1963), 255—257, T. 4, 1—7, T. 5, 1—2, T. 7, 1 (le chapiteau T. 1, 7 a été trouvé aussi dans l'église de St. André, et non dans l'église de Ste. Agnès, comme il est mentionné dans le texte sous le tableau).

[5] Les travaux ont été dirigés par B. Marušič, avec la collaboration de F. Juroš et J. Ferri. Les recherches ont été soutenues par la Communauté d'intérêt autogestionnaire (CIA) pour les travaux scientifiques de la RS de Croatie, le Musée archéologique de l'Istrie et la CIA pour la culture de la commune de Pula.

[6] B. Marušič, Le christianisme et le paganisme sur le sol de l'Istrie aux IVe et Ve siècles, *Arheološki vestnik* (par la suite *AV*) 29 (1978), 566; *Likovni leksikon Jugoslavije* I (1984), article Betika, auteur Branko Marušič.

[7] Cf. R. Farioli, Struttura dei mosaici geometrici, Mosaici in Aquileia e nell'Alto Adriatico, *Antichità Altoadriatiche* (par la suite *AA*) 8 (1975), 162, rem. 7.

[8] S. Piussi, Le basiliche cruciformi nell' area adriatica, Aquileia e Ravenna, *AA* 13 (1978), 471—472; en plus grand nombre se manifestent des absides trifoliées dans l'espace de la Dalmatie du Nord au Littoral monténégrina au 6e s., cf. N. Cambi, L'architecture d'église paléo-chrétienne dans la zone métropolite salonitane, *AV* 29 (1978), 609—611; T. Andelić, La basilique de la Basse Antiquité de Cimo et Žitomislići près de Mostar, *AV* 29 (1978), 629—636 et P. Mijović, Les monuments paléo-chrétiens de Praevalis, *AV* 29 (1978), 655, 673.

[9] G. Brusin-P. L. Zovatto, *Monumenti romani e cristiani di Iulia Concordia* (1960), 116—118.

[10] C. Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria* (1977), 268; A. Puschi, Nesazio, *AMSI* 30 (1914), 13; A. Gnirs, *o. c.*, 252 (l'église du cimetière de St. Jean), 240 (Samager); B. Marušič, Le complexe de la basilique de Ste. Sophie à Dvograd, *Histria archaeologica* (par la suite *HA*) 2, 2 (1971, imprimé en 1976), 10—11.

[11] L. Plesničar-Gec, *Le centre paléochrétien d'Emona*, Catalogues et monographies 21 (1983), 30—31, 55.

[12] Pour les différentes opinions concernant les phases de construction et leurs formes cf. G. Brusin-P. L. Zovatto, *o. c.*, 118; I. Furlan, Architettura del complesso paleocristiano di Iulia Concordia: revisione e proposte, *Scritti storici in memoria di Paolo Lino Zovatto* (1972), 81—85; *Da Aquileia a Venezia* (1980), 329, 335, rem. 11.

[13] N. Cambi, *o. c.*, 611 (type 3 b); l'espace à l'ouest de l'abside trifoliée peut être désigné sous forme d'hypothèse de travail comme basilica discoperta (deux portiques recouverts limitent l'espace central ouvert), l'appui principal est offert avant tout par les piliers graciles, qui ont seulement 24 cm de diamètre (cf. pour une hypothèse analogue à Concordia — I. Furlan, *o. c.*, 83).

[14] S. Piussi, *o. c.*, 471, rem. 86.

[15] N. Cambi, *o. c.*, 611 (type 3 a); T. Andelić, *o. c.*

[16] Les murs entre les bases se manifestent au 5e s. aussi à Concordia et Grado (*Da Aquileia a Venezia*, 296, 297: 26 pour Grado et 310: 29 pour Concordia).

[17] *Da Aquileia a Venezia*, 280; l'espace rectangulaire autour de la cella trichora était, comme à Monastero et Fondo Tullio près d'Aquilée, plus bas que la chapelle (cf. *Da Aquileia a Venezia*, 239, 245).

[18] L'église-salle longue à abside trifoliée, qui est seulement supposée, pourrait être aussi plus courte et répondre à la grandeur du champ mosaïqué est. Cette hypothèse aussi est à peine croyable, car elle est niée par les surfaces lisses des murs longitudinaux, qui ne sont pas démembrés, comme c'est le cas dans la chapelle mémoriale.

[19] *Da Aquileia a Venezia*, 178 — Fig. 158, 192: 10, 193 (la basilique théodorienne nord) 200, 201: 11, 207 — Fig. 169 (la basilique théodorienne sud).

[20] L. Plesničar-Gec, *o. c.*, 22, rem. 53—58.

[21] *Da Aquileia a Venezia*, 240—243: 26, 27, 253 — Fig. 204.

[22] *Da Aquileia a Venezia*, 216 — Fig. 188, 231, 232: 14.

[23] L. Plesničar-Gec, *o. c.*, 23.

[24] *Da Aquileia a Venezia*, 241, 243—244: 17 et 253 — Fig. 205.

[25] M. Mirabella Roberti, *San Giusto* (1970), 19, Fig. 187.

[26] B. Molajoli, *La basilica Eufrasiana di Parenzo* (1943), 24 — Fig. 205.

[27] *Da Aquileia a Venezia*, 284: 25, 285 — Fig. 237 (la basilique de Ste. Euphémie).

[28] B. Marušič, *o. c.* (Le christianisme et le paganisme), 560 et 567, rem. 26; B. Marušić, Il tramonto del periodo antico ai confini orientali dell'agro polese, Centro di ricerche storiche — Rovigno, *Atti* 14 (1983—84), 49.

[29] *Corpus della scultura altomedioevale* (par la suite *GSA*) 7: 5 (1981), monuments Nos 93, 94; commentaire à la page 133.

[30] *»Corpus« della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna* 3 (1969), 64 (monuments Nos 115, 116).

[31] *CSA* 7: 1 (1974), monuments Nos 4 (7e s.), 28 (5e s. et encore début du 6e s.), 129 (4e, 5e s.), 140 et 141 (4e, 5e s.); *CSA* 7: 3 (1974), monuments Nos 6 (seconde moitié du 5e s.) et 13 (5e, 6e s.); *CSA* 7: 5 (1981), monuments Nos 1 et 15 (4e, 5e s.), commentaire approfondi aux p. 71—73.

[32] A. Gnir, *o. c.*, 240.

[33] A. Angiolini, La capsella eburnea di Pola, *Studi di antichità cristiane* 7 (1970), 101—106.

[34] B. Marušič, *La Pula de la Basse Antiquité et byzantine* (1967), 15 (l'appui principal pour la datation aux environs de 500 a été offert par les absides polygonales latérales; les recherches les plus récentes ont montré que les absides polygonales se manifestent dans l'espace adriatique nord déjà dans la première moitié du 5e siècle, et peut-être encore auparavant (voir pour Monastero et Fondo Tullio près d'Aquilée dans *Da Aquileia a Venezia*, 239, 245, pour Concordia I. Furlan, *o. c.*, 81 et pour Invillino V. Bierbrauer, Gli scavi a Ibligo-Invillino, *Aquileia nostra* 44 [1973], 94, 102).

[35] I. Furlan, *o. c.*, 82; des analogies sont connues à Rome, voir *CSA* 7: 5, monuments Nos 98 (an 565), 150 (5e, 6e s.) et 289 (538—555).

[36] *»Corpus« della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna* 2 (1968), 9.

[37] B. Marušič, *o. c.*, (La Pula de la Basse Antiquité et byzantine), 22—30.

[38] L'ancien toponyme de la zone de Betika est inconnu, ce qui rend impossible, au moins pour le moment, la fixation du complexe monastique dans les sources historiques (voir I. Ostojić, *Les bénédictins en Croatie* 1, 1963).

[39] Voir B. Marušič, Une contribution à la connaissance des monuments historico-artistiques du castel de Bale en Istrie méridionale, *Starohrvatska prosvjeta* 13 (1983), 92, 95.

[40] Sur un autre fragment de la corniche de cloisonnement on mentionne le maître tailleur de pierre Roctegausus, qui a effectué la rénovation de l'equipement d'église de pierre (voir Ž. Rapanić, Maîtres — tailleurs, *Recherches archéologiques dans les îles de Cres et de Lošinj*, 1982, 183).

OD CELLE TRICHORE DO SAMOSTANSKEGA KOMPLEKSA SV. ANDREJA V BETIKI MED PULO IN ROVINJEM

Povzetek

Samostanski kompleks sv. Andreja v Betiki (**sl. 1, 2**) se je oblikoval postopno, glavni objekti so se nizali od vzhoda proti zahodu, širil pa se je, zlasti v mlajši fazi, tudi proti severu in jugu. Razvojna linija od trilistne kapele (prva pol. 5. st.) do cerkvenega (od sredine 5. st. do konca 6. st.) in samostanskega (od začetka 7. do 12. st.) kompleksa še ni dokončna, ob končni obdelavi pa bo dopolnjena, poglobljena in morda tudi spremenjena.

Najstarejši del kompleksa je trilistna kapela (**sl. 3**), postavljena delno na skromne ostanke nekega starejšega rimskega objekta (**sl. 4, 5**; del zahodnega zidu in tla iz malte). Črno-beli mozaični tlak (**sl. 7**) datirajo številne analogije v poznoantičnem oglejskem kulturnem prostoru v širok časovni okvir 5. st., ki se lahko zoži glede na podobne najdbe v Emoni in Ogleju (Monastero in postatilanska bazilika) ter arheološko gradivo v sami Betiki na njegovo prvo polovico. Oropani oltarni grob (**sl. 9**), ki mu pripada steklena ampula (**sl. 10**), in donatorski napis na mozaični pre-

progi, ki omenja blažene svetnike, zgovorno določata spominsko naravo kapele, ki se jo lahko označi kot *martyrium*. Po analogiji ji je najbližja najdba v Konkordiji (Concordia Sagittaria), sam kult relikvij, hranjenih v oltarnih grobovih, pa je za 5. st. arheološko dokazan na številnih najdiščih po Istri (Trst, Dvograd, Pula, Nezakcij).

Zahodno od kapele in okoli nje se je širila velika troladijska bazilika pravokotnega tlorisa (**sl. 2**), ki sestavlja s kapelo skladno celoto. Analiza gradbenih posameznosti na zahodni strani kapele (**sl. 11**) in ob notranji površini pročelja bazilike (**sl. 15**) kaže, da je bila bazilika grajena istočasno ali pa skoraj istočasno s kapelo, posamezni najdeni deli originalne arhitektonske dekoracije (fragmenti gladkih stebrov in kapiteli, **T. 1:** 1), ki pripadajo sistemu arkad s stebri, pa navajajo celo na razmišljanje o obstoju odkrite bazilike (basilica discoperta). Vse kaže, da je bila prvotna namera naročnika del omejena na kapelo in čaščenje neznanega lokalnega mučenika, naglo širjenje krščanstva, sorazmerno blagostanje in intenzivni gradbeni val, ki je preplavil v prvi pol. 5. st. obsežno področje oglejske metropolije, pa so narekovali povečanje objekta in njegovo funkcionalno preoblikovanje od spominskega objekta v cerkveno stavbo, po izgledu, dekoraciji in religiozni vsebini privlačno za široki krog vernikov. Večbarvna mozaična tla so pokrivala srednjo ladjo: večje, vzhodno polje (sredina 5. st.) je bilo izpolnjeno v glavnem z enakimi vzorci, kakršni so krasili kapelo, in z donatorskimi napisi (**sl. 13, 15**), manjše, zahodno, pa s koncentričnimi krogi, podolgovatimi rombi in viticami (**sl. 14, 15**). Podobni mozaiki iz Monastera in tudi iz Trsta, Poreča in Gradeža datirajo zahodno polje v drugo pol. 5. stoletja. Kamniti spomeniki (kapiteli: **T. 1:** 1—3; pregradna plošča: **T. 4:** 1; pregradni pilastri: **T. 1:** 4 in **2:** 1—3; oltarne plošče **T. 3:** 1—2 in okenske tranzene: **T. 3:** 5) pripadajo obdobju 5. stoletja.

Ob južnem zidu bazilike je dozidan vzhodni del manjše kapele, ki se delno naslanja še na južni zid cerkvenega portika z atrijem in cisterno (**sl. 16**). Portik je časovno mlajši od že omenjene kapele, ki je zaključena z izbočeno apsido, polkrožno na notranji in nepravilno poligonalno na zunanji površini. Pred apsido je pozneje postavljeni kamniti tlak, ki je pokril tudi površino porušenega bazena, od katerega so bili pri izkopavanju odkriti deli hidravličnega ometa in kanal za odtok vode. Med ploščami tlaka, omejenega na zahodni strani z pregradnim stilobatom (posamezni deli pregrade so okrašeni z vzorci iz repertoarja pleteninaste predromanske skulpture: **T. 4: 3** in **5:** 1—5), so bile odkrite tudi rimske in starokrščanske spolije (**T. 4:** 1). Kapela oziroma krstilnica pripada nedvomno številni skupini cerkvenih stavb s poligonalno apsido, ki so bile grajene v severnojadranskem prostoru v glavnem po bizantinski rekonkvisti (538) in vse do konca 6. stoletja. Nepravilna oblika apside, tla, ki niso mozaična in ponesrečeni klesarski izdelek (**T. 4:** 2) datirajo krstilnico na konec 6. ali pa celo v prva desetletja 7. stoletja. Terminus ante quem nudi tudi grobna kapela, dozidana na njeni južni strani (**sl. 16**). V njej sta bila najdena dva apnenčasta sarkofaga. Eden od njiju (**sl. 17**) je bogato dekoriran in se lahko uvrsti med ravenske sarkofage z simboličnimi okrasi, ki jih uvrščamo v drugo pol. 6. stoletja. Neizrabljena tabula ansata priča, da ni bil izdelan po naročilu, ampak za bodočega kupca. Grobna kapela je bila torej zgrajena v 7. st., verjetno v njegovi drugi polovici, ko so poleg bizantinskega kulturnega vpliva še vedno obstajale tudi antične tradicije. V tem času se pojavljajo kot novi ekonomsko-kulturni dejavnik tudi benediktinci, ki jim pripadajo številni samostanski prostori, razmeščeni okoli portika.

V benediktinski fazi kompleksa sv. Andreja so bila izvedena zadnja pomembnejša dela, usklajena z novimi kulturnimi tokovi, ki jih prinaša karolinška umetnost. Na začetku 9. st. je bila v celoti obnovljena kamnita cerkvena oprema, o čemer zgovorno pričajo številne najdbe predromanske skulpture in raznovrstna poznejša uporaba starokrščanskih fragmentov (**T. 1:** 4 in **4:** 1). Določene spremembe se kažejo tudi v zunanjosti bazilike, kajti oba prehoda iz stranskih ladij v prostor okoli spominske kapele sta zaprta z dozidavo izbočenih polkrožnih apsid, na enem fragmentu pregradne grede pa se prvič omenja patrocinij kompleksa (**T. 2:** 4).

Epigrafska analiza (IV, 5) nakazuje, da je prostor pred izgradnjo starokrščanskega sakralnega kompleksa pripadal (zelo verjetno) Settidijem, ugledni familiji iz Pole, ki je imelu tu enega svojih agrarnih dvorcev s pripadajočimi posestmi in z obrtniško dejavnostjo, posli, hlapci in sužnji. To je bilo, kot približuje analitični vpogled v razvoj te familije, od druge polovice 1. stoletja dalje in je trajalo vse 2. stoletje, morda (za to sklepanje ni virov) tudi v 3. Ali je prostor ves ta čas ostal v rokah

te familije ali pa je prešel v druge, ni jasno; vsekakor se je na prehodu iz 4. v 5. stoletje na delu tega kompleksa razvilo krščansko religiozno jedro, ki je v prvih desetletjih 5. stoletja dobilo svoj arhitektonski odraz. Krščanska srenja si je skladno z razvojem v akvilejskem krogu zasnovala duhovno središče, kar kaže, da je bila ali relativno številna ali pa, da je imela cenobitski značaj. Ideja monahizma je tedaj in na tem področju že bila živa. Med prvimi z viri izraženimi in imensko znanimi meceni sta bila Felicianus in Ingenua, takoj sta jima sledila (sredi 5. stoletja) presbiter Dalmatius in Florentius s svojci, ter Aquilinus in Urania s svojci (napise in dokumentacijo glej zgoraj, IV 1—IV 4). Ta sestava nakazuje, da je šlo prej za organizirano cerkveno komuno kot za samostansko skupino, ki se je šele nato razvila. Komuna je bila agrarno-ribiška, ker je ležala v rodovitnem predelu in ugodno ob morju. Nagrobnik iz 6. stoletja priča (IV 6), da je naselje — prejkone tedaj že ob samostanu ali blizu — obstajalo tudi v 6./7. stoletju. Ledinsko ime *Sveti Andrija* ter kamnita greda z napisom (glej zgoraj III, 2), najdena pri izkopavanjih, pa kažeta, da je bila cerkev posvečena sv. Andriju. Posvetitev temu svetniku komajda lahko datiramo pred 6. stoletje. Do 6. stoletja je cerkev očitno stala pod zavetjem *beatorum sanctorum*.

K problemu prenosa relikvij sv. Andreja apostola, k širjenju njegovega čaščenja v akvilejskem krogu, posebej tudi pri Rovinju, kjer je njegova cerkev v samostanu spričana (Betika leži na tem področju,), glej Y.-M. Duval (*AA.* 12/1 [1977] 263—322, posebej str. 305 sl. njegove študije), dalje študijo G. Cuscito, Venanzio Fortunato e le chiese istriane, *AMSI* NS 26 (1978) 209—225, ter B. Benussi, *ib.* 29 (1927) 195; morda gre res za katero onih Andrejevih cerkva, ki jih sumarno omenja Venancij Fortunat.

1

4

2

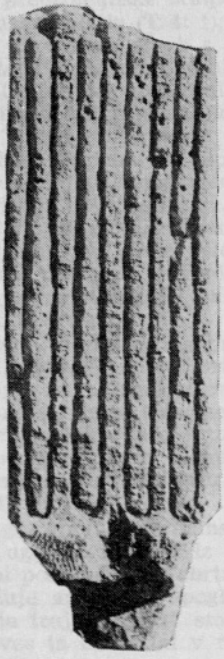

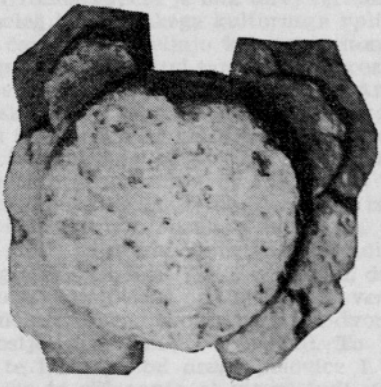

3

T. 1: 1 = S 4471, 2 = S 4479, 3 = S 4468, 4 = S 4382.

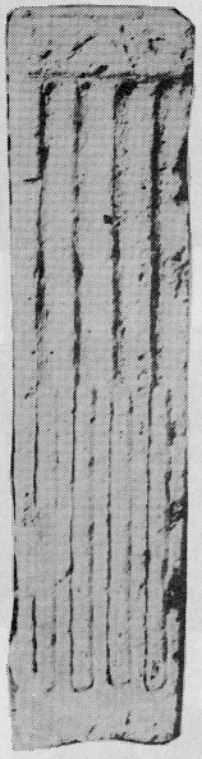

1

2

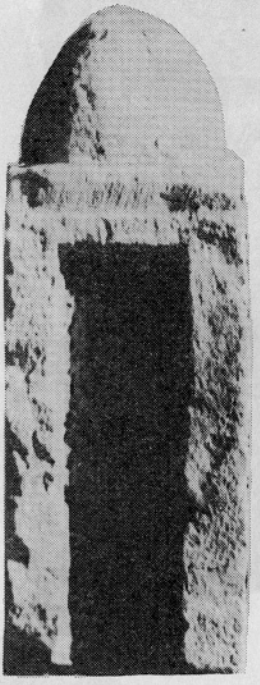

3

4

T. 2: 1 = S 4357, 2 = S 4498, 3 = S 5001, 4 = S 4463.

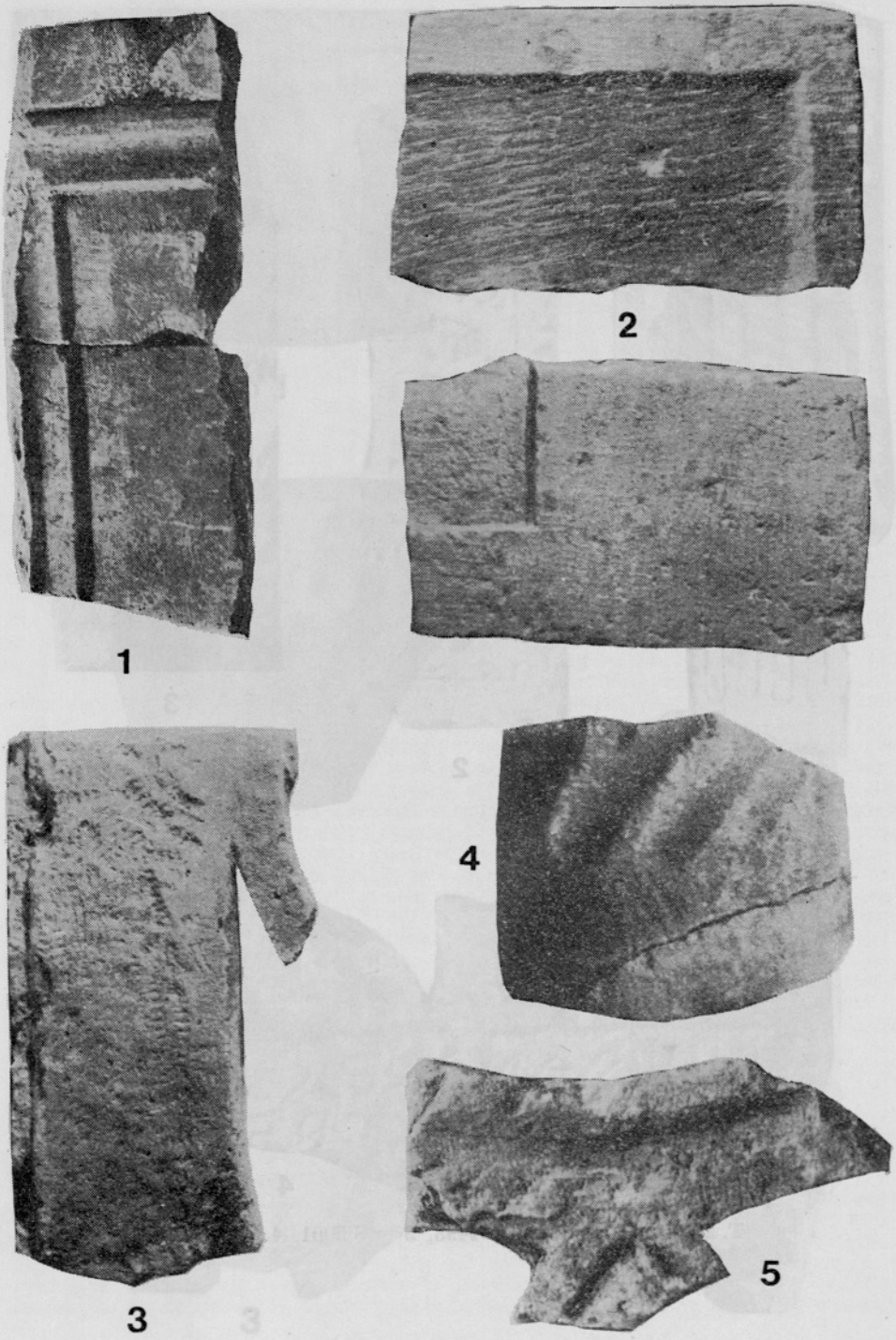

T. 3: 1 = S 5061, 2 = S 4477, 3 = S 5067, 4 = S 5010, 5 = S 5003.

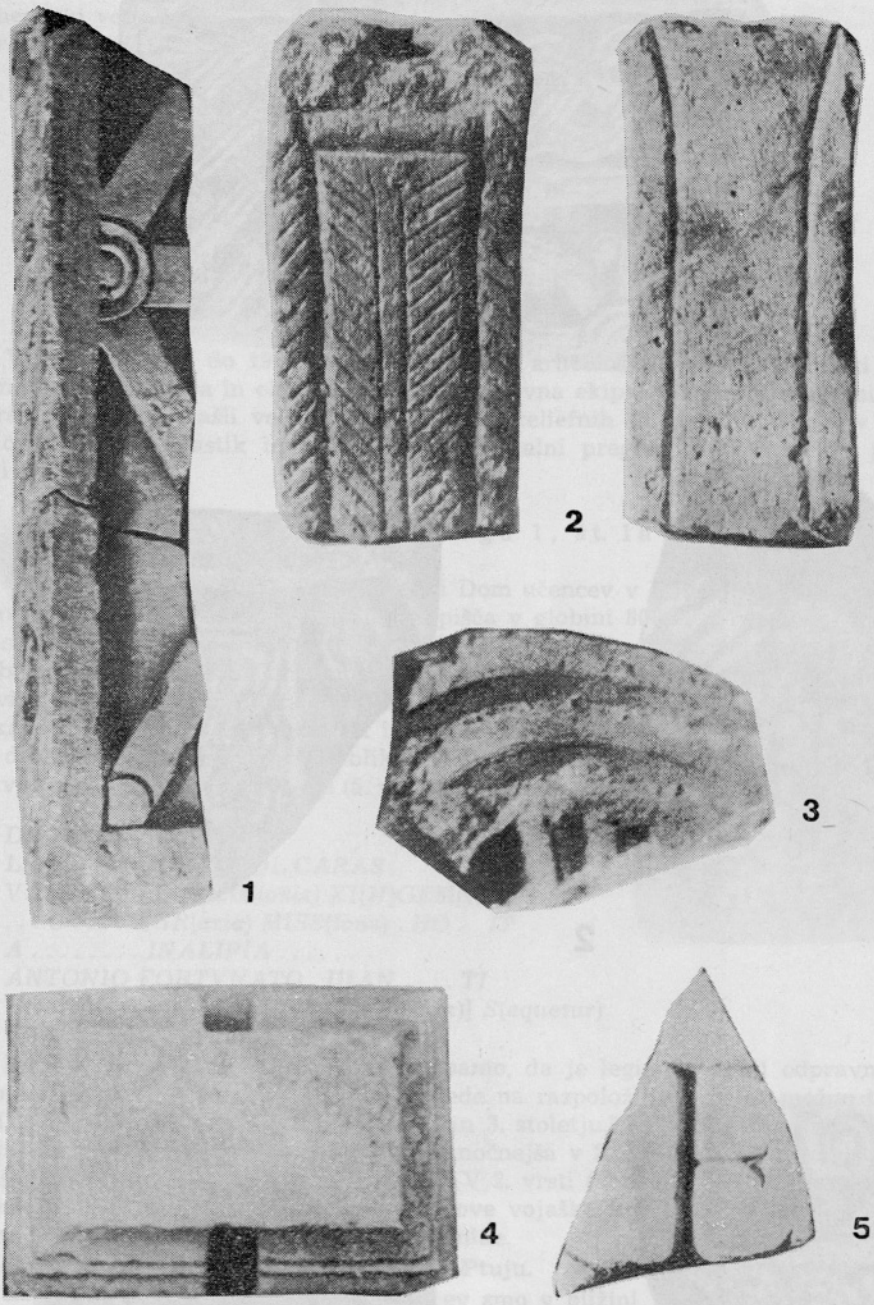

T. 4: 1 = S 5069, 2 = S 5068, 3 = S 5083, 4 = S 5032, 5 = S 4380.

1

2

3

4

5

T. 5: 1 = S 5064, 2 = S 5098, 3 = S 5081, 4 = S 5065, 5 = S 5080.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 343—370

NOVI RIMSKI RELIEFNI KAMNI IN NAPISI IZ PTUJA

IVAN TUŠEK

Zavod za spomeniško varstvo, Slomškov trg 6, Yu-62000 Maribor

V letih od 1979 do 1986 smo pri zaščitnih arheoloških izkopavanjih, ki jih je na območju Ptuja in okolice izvajala strokovna ekipa Zavoda za spomeniško varstvo Maribor, našli večje število rimskih reliefnih in napisnih kamnov ter delov kamnitih plastik in arhitekture (generalni pregled najdišč glej v prilogi 1).[1]

Dom učencev (Priloga 1, št. 1a in b)

— Pri izkopu gradbene jame za novi Dom učencev v Rabelčji vasi — zahod smo leta 1979 v vzhodnem profilu izkopišča v globini 80 cm v rumeni ilovnati plasti našli nagrobno ploščo vojaka legije XIII Gemine (**T. 1**). Nagrobna plošča iz belega debelozrnatega marmorja (vel.: 87 × 62 × 10 cm) ima v profiliranem okviru poglobljeno in od vlage močno preperelo napisno polje (vel.: 70 × 45 cm), v katerem je le delno ohranjenih in čitljivih sedem vrst napisa. Interpunkcije so drobne, plitve in trikotne oblike. Višina črk: 4,8 cm (1. in 2. vrsta), 4 cm (3. vrsta), 3,8 cm (4. vrsta), 3 cm (5. vrsta), 2,6 cm (6. vrsta) in 4,5 cm (7. vrsta).

D(is) M(anibus)
L(ucio) .ANTONIO.COL.CARAS
VALENTI VI[.] *LEG(ionis) XI*[*II*]*GEM(inae)*
. . . C . . . . AGR(aria) MISS(ione) . HO . . IT
A . . . . . INALIPIA . . . . .
ANTONIO FORTVNATO . IIIAN . . . . TI
H(oc) M(onumentum) H(eredem) [N(on)] S(equetur)

Po sicer težko čitljivem napisu sklepamo, da je legionar dobil odpravnino v obliki posestva. Vojaki legije XIII (glede na razpoložljiv prostor možno tudi XIIII) Gemine so bili v Poetovioni v 1. in 3. stoletju,[2] vendar je bila poselitev vojaških veteranov na tem območju najmočnejša v 2. stoletju; v 2. stoletje pa bi sodil tudi nagrobnik z Doma učencev. V 2. vrsti (konec) ni mogoče ugotoviti vojakovega izvora *(domus),* v 3. ne njegove vojaške funkcije (*vi*[*g(ili)*??]) in v 4. ne fraze, uporabljene za oznako odpravnine.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ob urejanju okolice Doma učencev smo v bližini jugovzhodnega vogala nove stavbe našli v globini ca. 50 cm grob s skeletnim pokopom v kamnitem sarkofagu (velikost: 200 × 85 × 72 cm) iz rumenega peščenca (**Sl. 1**). Grobna

Sl. 1: Dom učencev 1980, Sarkofag s poškodovanim pokrovom.
Abb. 1: Dom učencev (Schülerheim) 1980. Sarkophag mit beschädigtem Deckel.

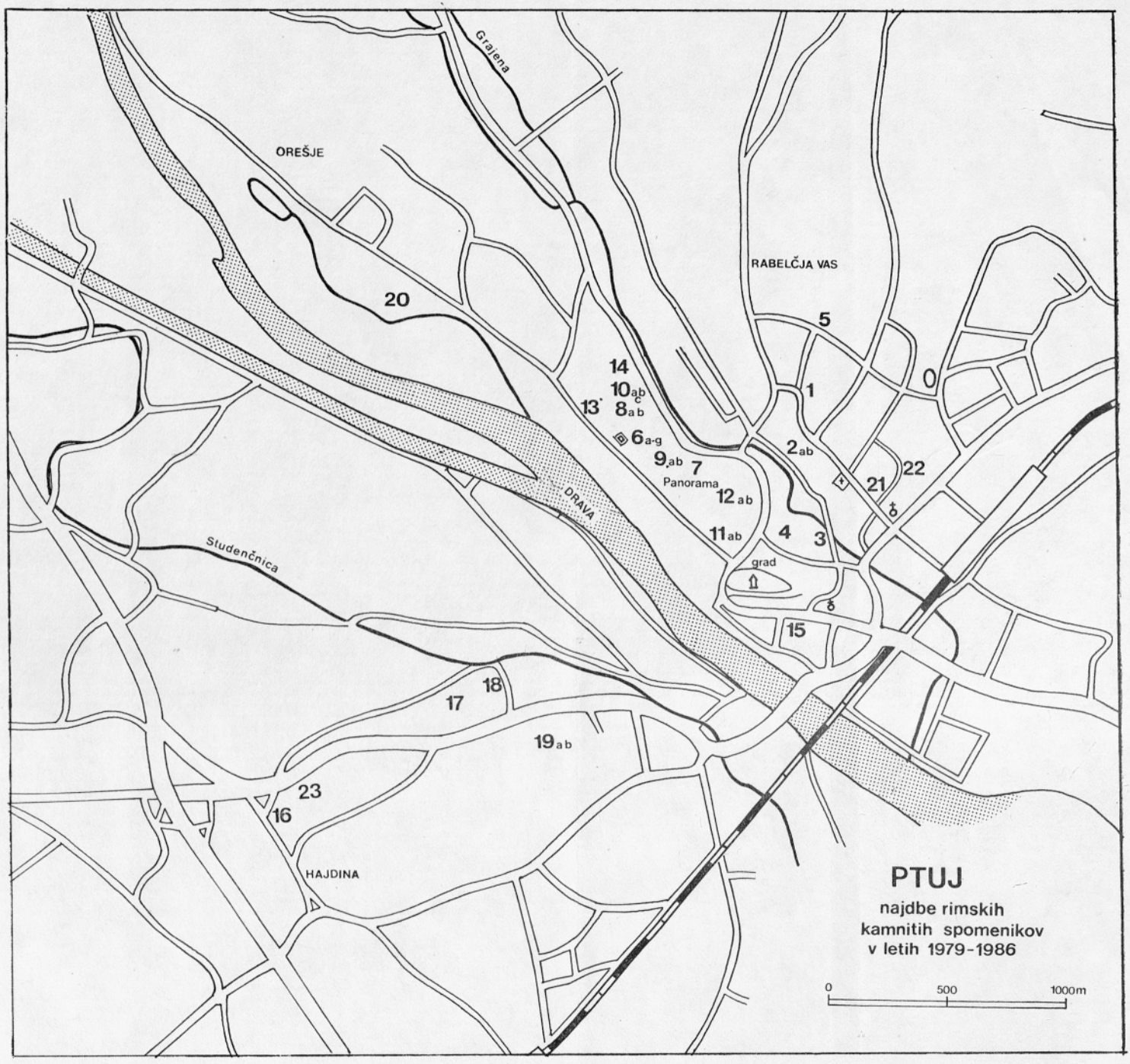

Priloga 1
Beilage 1

skrinja je bila le delno pokrita s polomljenim pokrovom strehaste oblike in polkrožno oblikovanimi akroteriji na vogalih (ohranjena velikost: 125 × 104 × najvišji del pokrova, ki meri 24 cm). Na dnu skrinje so bile premetane pokojnikove kosti. Po dnu izklesan jarek poteka k luknji v daljši stranici grobne skrinje.

Razstavljen je na zelenici pred Domom učencev.

Center srednješolskega usmerjenega izobraževanja — CSUI (Priloga 1, št. 2a in b)

— V izkopu jarka za električni kabel za cestno razsvetljavo pod današnjim pločnikom pred CSUI smo leta 1979 našli v zasipni plasti med rimskimi skeletnimi grobovi v globini 40 cm kip genija smrti iz belorumenega debelozrnatega marmorja (**T. 2,** 1), katerega spodnji del nog s stopali je bil odbit (velikost: 42 × 21,5 × 14,3 cm). Rahlo na levo stran nagnjena glava s prameni las in otožnim izrazom na obrazu počiva na zapestju skrčene leve roke, medtem ko z desnico čez pas podpira levi komolec in drži v njej spuščeno plamenico. Na hrbtu so vidne perutnice. Desno nogo ima stegnjeno, levo pa prekrižano čeznjo.[3] Na glavi ima s svincem zalito okroglo luknjo (premer 2 cm), v svinec pa je utrjen železen klin. Kakor grobišče ob CSUI sodi tudi kipec v čas okoli 2. stoletja.

Shranjen je na Zavodu za spomeniško varstvo v Mariboru.

— Istega leta smo pri izkopu jarka za kanalizacijo in pri širjenju Volkmerjeve ceste ob parkirišču na CSUI našli v ruševinski plasti srednji del rimskega stebra z dolžino 240 cm ter premerom zgoraj 30 cm in spodaj 36 cm. Izdelali smo odlitke baze in nedokončanega kapitela[4] ter steber leta 1985 postavili na zelenici pred vhodom v CSUI (**Sl. 2**).

Ob Grajeni št. 1 (Priloga 1, št. 3)

Pri prenovi stanovanjske hiše Ob Grajeni št. 1 je bil leta 1979 odkrit del pokrova sarkofaga iz belega marmorja (58 × 53 × 45 cm) z reliefno upodobitvijo ženskega doprsja v vogalnem akroteriju pokrova z delno ohranjenima dvema vrstama napisa (**T. 3,** 2). Interpunkcija je trikotne oblike, višina črk pa 4 cm (1. vrsta) in 3 cm (2. vrsta). Prva črka v prvi vrsti je največja in meri 5,5 cm v višino.

D(is) . P(ublius) . AEL(ius) . VITALIS . QV[— — — — *M(anibus)*]
FILIVS . EOR . ET[— — — — —]
[—

Na koncu prve vrstice napisa je slejkoprej črka M. Priimek Vitalis je bil pogost v Noriku in Panoniji,[5] pa tudi v drugih rimskih provincah.[6] Sarkofag, ki mu pripada najdeni del pokrova, spada na konec 2. ali v začetek 3. stoletja.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

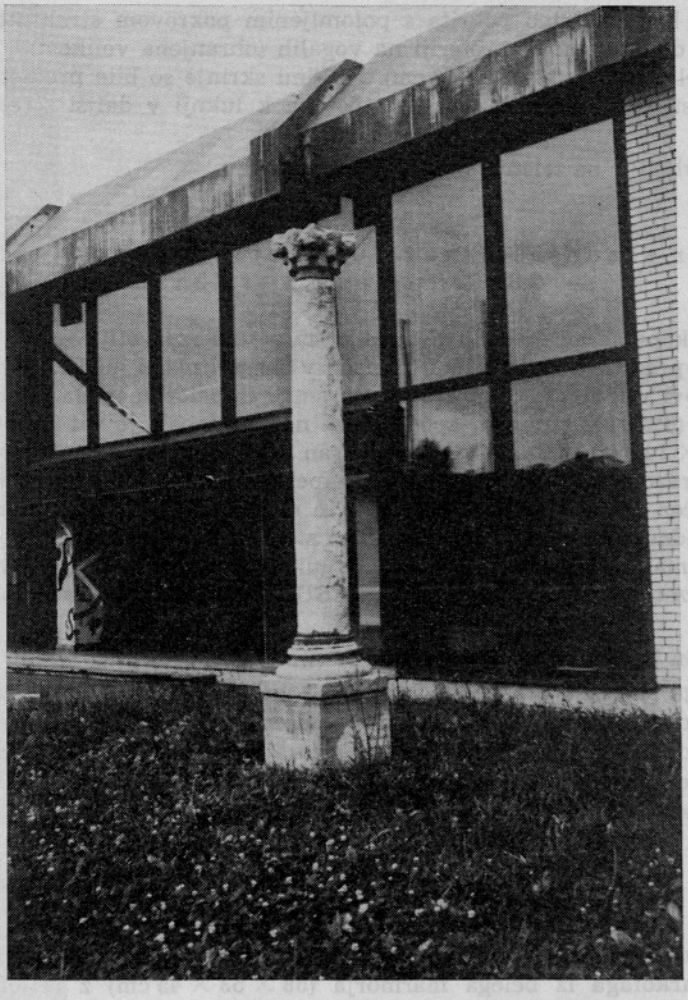

Sl. 2: CSUI 1979, Razstavljeni rimski steber.

Abb. 2: CSUI (Zentrum der Mittelstufe des orientierten Bildungswesens) 1979. Präsentierte römische Säule.

Med Vrti št. 9 (Priloga 1, št. 4)

Pri nadzoru izkopa za novogradnjo smo istega leta na parc. št. 621/1, k. o. Ptuj, last Franca Esiha, našli v zasipni plasti odlomek spomenika iz belega marmorja z reliefi na dveh stranskih ploskvah (**T. 4**). Odlomek je bil pozneje najbrž uporabljen kot mejnik (križ, vsekan na baznem delu odlomka). Ohranjena velikost: 46 × 30 × 65 cm. Spodnja stran odlomka je profilirano razširjena in ima na rahlo zoženi bazi motiv prepleta. V profilirano uokvirjenih poljih je na eni strani reliefna upodobitev ptice roparice s plenom in nad njo

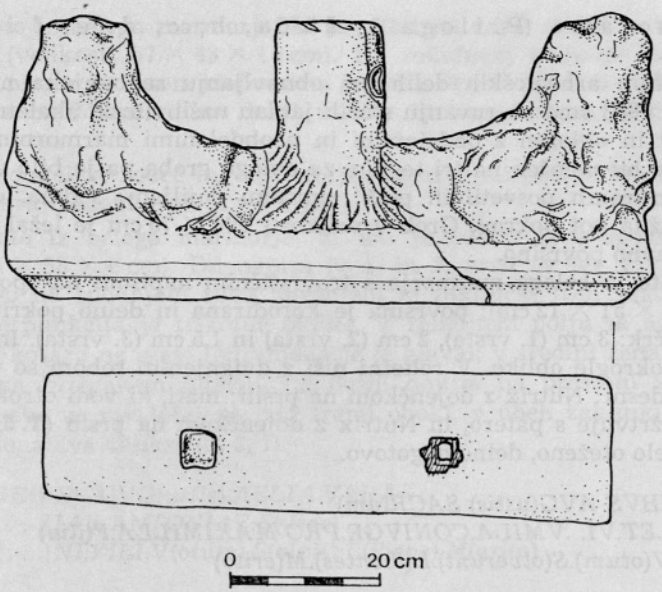

Sl. 3: Rabelčja vas — zahod 1982, Levje ovršje.

Abb. 3: Rabelčja vas — West 1982. Grabsteinbekrönung mit Löwen.

rastlinski ornament, na drugi strani sta dve levinji s kantarom, iz katerega raste vinska trta. Odlomek je lahko del pilastra, kakršni so bili najdeni na grobišču v Šempetru.[7] Spomenik spada slejkoprej v prvo polovico 2. stoletja. Na bazi ima kvadratno luknjo za čep pri postavitvi.

Shranjen je na zelenici pri Janezu Gojkoviču na Spodnji Hajdini.

Rabelčja vas — zahod (Priloga 1, št. 5)

Ob komunalnem urejanju zemljišča za nove stanovanjske bloke smo na Cesti 2 (kvadrant 55) leta 1982 našli ob skeletnem grobu IV v globini 50 cm levje ovršje iz belega marmorja (velikost: 88 × 22 × 39 cm). Figure so izlizane in precej nejasne, predvsem v srednjem delu ovršja. Levo in desno sta ležeča leva, v srednjem delu je valjast polsteber s slabo vidnim reliefnim prikazom moške glave z dolgimi lasmi, brki in brado (**T. 2,** 3; **sl. 3**). Spodaj na bazi sta kvadratni luknji za pritrditev; v desni je še nabita svinčena masa, v kateri je sled pravokotnega železnega klina.[8]

Grobišče z več sto žganimi in skletnimi grobovi v Rabelčji vasi — zahod, katerega časovni razpon je od 2. do 4. stoletja, težko časovno opredeljuje najdbo, pa čeprav je bilo ovršje najdeno v bližini skeletnega groba. Močna stratigrafska in oblikovna mešanost grobišča ne omogoča časovne opredelitve. Vendar je levje ovršje iz Ceste 2 kljub slabi ohranjenosti podobno ovršju, vzidanem v Sodnem stolpu v Mariboru, s katerim ga na splošno opredelimo v 2. stoletje.[9]

Shranjeno je v Domu učencev.

Panorama (Priloga 1, št. 6a, b, c, d, e, f in g)

Ob zaščitnih arheoloških delih pri obnavljanju sadovnjaka na Panorami v Ptuju leta 1983 smo ob ruvanju starih jablan našli rimski skeletni grob 3, ki je bil pokrit in obložen z obdelanimi in neobdelanimi marmornimi ploščami; sam skelet je bil položen na tri tegule, za oblogo groba pa je bilo uporabljenih šest fragmentiranih posvetilnih plošč rimskim dojiljam; sedma, ohranjena v celoti, je služila kot pokrov. Grob v velikosti 200 × 70 cm je ležal na pobočju, takoj pod travno površino.

— Ex voto iz belega marmorja s trovrstičnim napisom na spodnjem robu (velikost: 79 × 51 × 12 cm); površina je korodirana in delno pokrita z apneno sigo. Višina črk: 3 cm (1. vrsta), 2 cm (2. vrsta) in 1,5 cm (3. vrsta). Interpunkcija je plitva in okrogle oblike. V reliefni niši z dvignjenim robom so upodobljene z leve proti desni: Nutrix z dojenčkom na prsih; mati, ki vodi otroka k oltarju, na katerem žrtvuje s patero, in Nutrix z dojenčkom na prsih (**T. 5**, 1). Čitanje besedila je zelo oteženo, delno negotovo.

NVTRICIBVS AVG(ustis) SACR(um)
VITALIS.ET.VI. .VMILA.CONIVGE.PRO MAXIMILLA.F(ilia)
V(otum).S(olverunt).L(ibentes).M(erito)

Spomenik je prejkone s konca 2. stoletja. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja s peterovrstičnim napisom na spodnjem robu (velikost: 45 × 41 × 9 cm). Interpunkcija je plitva in trikotne oblike ter na mestih, ki smo jih označili. Višina črk: 1,5 cm (1. vrsta), 1,2 cm (2. in 3. vrsta) in 1 cm (4. in 5. vrsta). V reliefni niši so od leve proti desni: služabnica s peharjem hlebčkov, mati, ki drži otroka nad oltarjem, in Nutrix z dojenčkom na prsih (**T. 6**).

NVTRICI.BVS.AVG.VSTIS
DEIS.AV.RFLIVS.SER.VANDVS ET.
VLPIA.SECV.NDINA.PRO.SECVMDINO
ET SERVATO.FILIS.VOTVM.
V(otum).S(olverunt).L(ibentes).M(erito)

Črke so ostro, neenakomerno klesane. Drugi **e** v 2. vrsti je klesan kot **f**. V tretji je *m* namesto *n*. Spomenik je prejkone iz 3. stoletja.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja, od katerega je ohranjena le leva zgornja četrtina z enovrstičnim napisom na zgornjem robu (velikost: 60 × 46 × 10 cm). Manjka kakšnih 18 črk; ohranjene imajo višino 2,5 do 3 cm. Interpunkcija je globoka in trikotne oblike. V reliefni niši sta upodobljeni na levi služabnica, ki prinaša košaro s hlebci; v sredini mati, ki dviga otroka nad oltar (ki je odbit), na desni strani, ki je odbita, pa je bila Nutrix na prestolu (**T. 7**).

NVTRICIBVS.AVG(ustis).SACR(um).P(ublius). MII[-ca. 18 črk-]

Spada v 2. stoletje. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja, ki je odbit na desni strani in spodaj z napisom vred (velikost: 57 × 43 × 10 cm). Na reliefnem polju je vidna na levi strani služabnica z jerbasom hlebcev na glavi, v desni roki drži vedro; v sredini je žena, ki nosi dojenčka; na desni mati z otrokom, ki ga dviga nad oltar (**T. 5,** 2).

Po grobi obdelavi sodeč in v primerjavi z drugimi sodi v 2. stoletje. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja, ki mu je odbita leva spodnja polovica (velikost: 60 × 58 × 6 cm). Od napisa (v 1. in 2. vrsti *ae* ter v 2. vrsti še *nt* v ligaturi) so na spodnjem robu ohranjeni le zaključki treh vrst. Višina črk je 3 cm, interpunkcija je trikotne oblike. V reliefnem polju je na levi strani služabnica s košaro na glavi (ohranjena je le glava); v sredini žena s peharjem, ki žrtvuje na prižganem oltarju, na desni dojilja na prestolu z dojenčkom na prsih. Osebe so upodobljene pod tremi oboki, v obeh zaklinkih nad njimi sta upodobljena dva kaliksa (**T. 3,** 1).

NVTRICIB(VS) A]VG(ustis).AELIA.VERA
[. . . . . .]IAR.ANTONIAE.F(iliae)
[. . . . . .]NI.FILI.V(otum).S(olvit).L(ibens).M(erito)

Spada v 2. stoletje. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja, ki je zgoraj levo odbit in ima spodaj na robu napis v štirih vrstah (velikost: 71 × 57 × 10 cm). Ligature so v 1. vrsti *ae* in v 2. vrsti *et* ter *ae*. Višina črk: 2 cm (1.—3. vrsta) in 1,5 cm (4. vrsta). Interpunkcija je globoka in trikotne oblike. V reliefni niši je na levi služabnica z vedrom v levi roki, v sredini mati z otrokom, ki ga drži nad oltarjem, na desni pa Nutrix na prestolu z dojenčkom v naročju (**T. 8**).

NVTRICIBVS.AVG(ustis).SACR(um).T(itus).CASSIVS.
VERINVS.DEC(urio).COL(oniae).POET(ovionensium).PRAEF(ectus).
FABR(um). PRAEF(ectus)
PRO II VIR(is) ET.DONNIA.MAXIMILLA.CON(iux)
PRO.SALVTE.T(iti).CASSI.SEVERI.FILI(i)

Spada v začetek 3. stoletja. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Ex voto iz belega marmorja, ki je zgoraj desno odbit in ima spodaj na levi strani delno poškodovan napis v štirih vrstah (velikost: 71 × 62 × 10 cm) in ligaturo v 2 vrsti: *et*. Višina črk: 2,5 cm (1. vrsta), 2,2 cm (2. vrsta) in 2 cm (3. in 4. vrsta). Interpunkcija je globoka in trikotne oblike. V poglobljeni reliefni niši so prikazane od leve proti desni: služabnica s košaro na glavi; mati z otrokom, ki stoji na oltarju in Nutrix na prestolu s povitim dojenčkom na prsih (**T. 9**).

NVTRICIBVS.AVG(ustis).SACRVM.L(ucius).FVSC(inius)
EXSVPERATVS.AVG(ustalis).COL(oniae).POET(ovionensium).ET
[FI]LIA.HONORATA.PRO.SALVTE.
[. F]VSCINI.HONORATI.FIL(ii).V(otum).S(olverunt)

Ime *Exsuperatus* je zapisano tudi na oltarju Nutricam, ki so ga našli v Ptuju že leta 1937.[10] Spomenik spada prejkone v 3. stoletje. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

* * *

Ob tej izredni najdbi v poznorimskem grobu na Panorami je potrebno poudariti, da je bilo v Ptuju, na Zgornjem Bregu, Spodnji Hajdini in na Panorami najdenih že večje število celih ali poškodovanih plošč, posvečenih rimskim dojiljam.[11] Te se zelo razlikujejo po izdelavi reliefov, tehniki vrezov in po napisih. Vse to je pomembno za datacijo oltarjev, katerih nastanek spada po izgledu reliefov v glavnem v 2. in 3. stoletje.[12] Ob tem je razvidno, da se je z izdelavo posvetilnih plošč Nutricam ukvarjalo v Poetoviu in njegovi okolici veliko obrtnikov, ki pa so pri svojih izdelkih radi posnemali mojstre od drugod. Ostanki svetišča — kapelice *Nutrices Augustae* — so bili najdeni okoli 160 m severozahodno od I. mitreja na Spodnji Hajdini,[13] in sicer v sklopu celega svetiščnega kompleksa bogatega mestnega predela, kar lahko sklepamo po navedenih funkcijah, ki so jih imeli donatorji v državni, vojaški in mestni upravi.

Precejšnje število posvetilnih plošč Nutricam, najdenih na Panorami, da sklepati, da je podobno svetišče-kapelica obstajalo tudi na levem bregu Drave; donatorji le-tega pa niso po bogastvu in funkcijah nič zaostajali za svojimi someščani z druge strani Drave. Te reliefne upodobitve Nutrices na oltarjih s posvetili, ki jih najdemo le na našem področju na vzhodni meji Norika, so ostalina keltske duhovne kulture, ki ob rimski zasedbi ni mogla izginiti brez sledov in ki je v 2. in 3. stoletju močno vplivala na oblikovanje lokalnih posebnosti rimske provincialne kulture.[14] V težkih urah svojih žena in za blagor svojih otrok so se jim v tem času priporočali tudi rimski družinski očetje Poetovione.[15] Zahvalo za uresničenje svojih želja so pokazali na zaobljubnih oltarčkih v reliefnih upodobitvah Nutrix z dojenčki na prsih.

Svetišče ali kapelica na Panorami je bila v nemirnih časih konca 3. in v 4. stoletju porušena, poškodovane posvetilne plošče z mojstrsko izdelanimi reliefi pa so še vedno zbujale pozornost Rimljana ali prišleka. Tako so jih še v poznorimskem času uporabili za oblogo oziroma pokojnikov grob.[16]

Panorama (Priloga 1, št. 7)

Na severovzhodnem pobočju Panorame (sektor II) smo na 15. terasi leta 1983 našli v globini 60 cm rimski nagrobnik iz belega marmorja (velikost: 153 × 60 × 27 cm) z napisom in reliefom ter s podstavkom iz rumenega peščenca, ki je zaradi preperelosti ob dvigovanju razpadal, pa smo ga pustili in situ v izkopu (**Sl. 4**).

V reliefni niši je zgoraj na levi upodobljena mati, v sredini hči in desno mož, ki drži v roki *volumen*. Mati z obema rokama drži hčer za ramena, mož pa s prosto desnico objema čez ramo ženo. Med to nišo in profiliranim napisnim poljem je ena vrsta napisa z višino črk 2,5 cm. V napisnem polju je dvanajst vrst napisa z višino črk od 3 cm do 3,5 cm in ligaturami: v 4. vrsti *et*, v 5. vrsti *at*, v 7. vrsti *me*, v 10. vrsti *et* in *li*, v 12. vrsti *et*, *mi*, *ti* in *an* ter v 13. vrsti *et*. *I-longa* je na pričetku 2. in v 10. vrsti (začetni *i* v *Iulia*). Interpunkcija je plitva in trikotne oblike (**T. 10**).

Sl. 4: Rimski nagrobnik z reliefom in napisom na terasi na vzhodnem pobočju Panorame.

Abb. 4: Römisches Grabmal mit Relief und Inschrift auf der Terrasse auf der Ostböschung des Panoramas.

MEMORIAE
IVLIAE.CVPITAE
OBSEQVENTISSI
MAE.ET.RARISSIM(a)E
PROPTER.PIETATEM
CONIVGI.QVAE
VIXIT.ANN(is).XX.MENS(ibus)
VIIII.D(iebus).XIII.APVL(eius).
LVPVS.MIL(es).LEG(ionis).XIIII
GEM(inae).ET.IVLIA.FECLA
FILIA.SVPERSTIS
ET.TIBERI(a).DOMITIANA
MATER.ET.S(ibi).VIVI.F(aciendum).C(uraverunt)

Sl. 5: Panorama 1983, Odlomek nagrobnika z glavo meduze.
Abb. 5: Panorama 1983. Fragment des Grabmals mit Medusenhaupt.

Slog besedila in porabljene fraze kažejo, da gre za spomenik iz (prve polovice) 3. stoletja; datacija, s katero se skladata tudi omemba in zgodovina karnuntinske legije, ki ji je vojak pripadal.

Spomenik je shranjen v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Panorama (Priloga 1, št. 8a in b)

— Na robu severovzhodnega pobočja smo v istem letu na 1. terasi (sektor II) našli poleg rimskega žganega groba 8 s konstrukcijo iz tegul, takoj pod travnato površino, reliefni marmorni torzo genija s plaščem čez desno ramo, kratkim, v pasu prepasanim krilom; desno roko ima pod ramenom odbito, naslanja se na v komolcu skrčeno levo roko, desno nogo ima stegnjeno, levo pa prekrižano čeznjo (velikost: 73 × 36 × 4—13 cm). Verjetno gre za reliefno predstavo Attisa[17] (**T. 2**, 2). Spomenik spada v čas močnejše razširjenosti vzhodnjaških kultov na našem ozemlju, mogoče tudi v začetek 2. stoletja. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Odlomek zgornjega dela nagrobnika iz rumeno-belega debelozrnatega marmorja z delno ohranjeno glavo meduze s kačami (**Sl. 5**). Velikost: 19,5 × 15 × 7 cm.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Panorama (Priloga 1, št. 9a in b)

Pri sondiranju na položnem pobočju južno od današnjega vodnega zbiralnika (sektor VI) smo v rimski ruševinski plasti debeline do 120 cm našli dele kamnite ograje in stebričkov[18] ter dva napisna odlomka.

T. 1: Rabelčja vas — zahod, Dom učencev.
Taf. 1: Rabelčja vas — West. Dom učencev (Schülerheim).

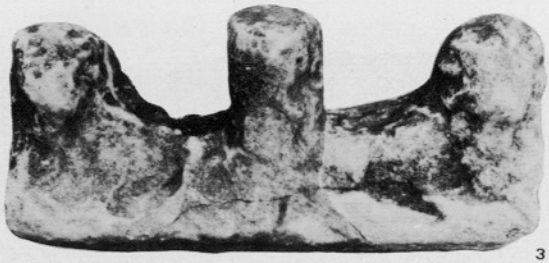

T. 2: 1. Rabelčja vas — zahod, CSUI. 2. Panorama 1983. 3. Rabelčja vas — zahod, Cesta 2. 4. Mariborska cesta, Breg 1984.

Taf. 2: 1. Rabelčja vas — West, CSUI (Zentrum der Mittelstufe des orientierten Bildungswesens). 2. Panorama 1983. 3. Rabelčja vas — West, Cesta 2. 4. Maribor-Straße, Breg 1984.

1

2

T. 3: 1. Panorama 1983, 2. Ptuj, Ob Grajeni št. 1.
Taf. 3: 1. Panorama 1983. 2. Ptuj, Ob Grajeni Nr. 1.

T. 4: Ptuj, Med vrti št. 9.
Taf. 4: Ptuj, Med vrti Nr. 9.

1

2

T. 5: 1. Panorama 1983. 2. Panorama 1983.
Taf. 5: 1. Panorama 1983. 2. Panorama 1983.

T. 6: Panorama 1983.
Taf. 6: Panorama 1983.

T. 7: Panorama 1983.
Taf. 7: Panorama 1983.

T. 8: Panorama 1983.
Taf. 8: Panorama 1983.

T. 9: Panorama 1983.
Taf. 9: Panorama 1983.

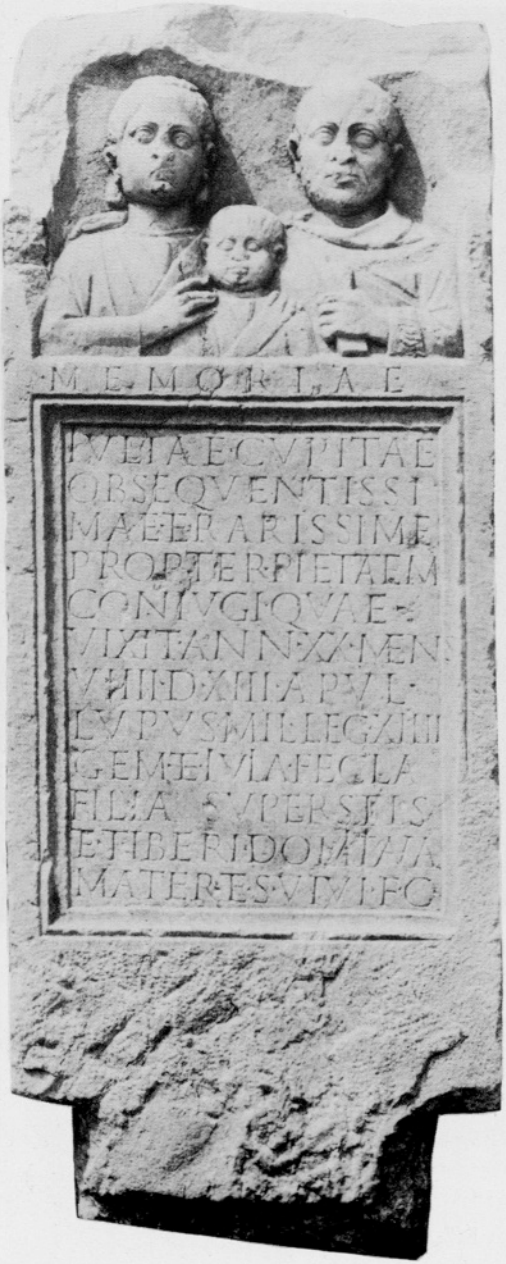

T. 10: Panorama 1983.

Taf. 10: Panorama 1983.

1

2

3

4

T. 11: 1. Mariborska cesta, Breg 1984. 2. Ptuj, Rimska ulica št. 2. 3. Panorama 1984. 4. Panorama 1984.

Taf. 11: 1. Maribor-Straße, Breg 1984. 2. Ptuj, Rimska-Gasse Nr. 2. 3. Panorama 1984. 4. Panorama 1984.

a

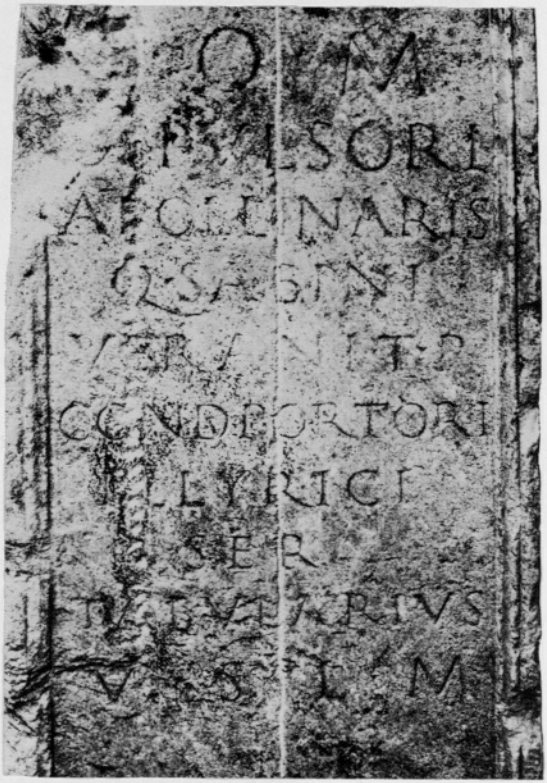

b

T. 12: a) Ptuj, Prešernova ulica št. 3. b) Ptuj, Prešernova ulica št. 3.
Taf. 12: a) Ptuj, Prešeren-Gasse Nr. 3. b) Ptuj, Prešeren-Gasse Nr. 3.

T. 13: Rabelčja vas — vzhod, Dom upokojencev 1985.
Taf. 13: Rabelčja vas — Ost, Dom upokojencev (Pensionistenheim) 1985.

1

2

T. 14: 1. Ptuj, Pergerjeva ulica 1982. 2. Sp. Hajdina, Zupaničeva njiva 1985.
Taf. 14: 1. Ptuj, Perger-Gasse 1982. 2. Sp. Hajdina, Zupanič-Acker 1985.

1

2

T. 15: 1. Sp. Hajdina, Zupaničeva njiva 1985. 2. Sp. Hajdina, Zupaničeva njiva 1985.

Taf. 15: 1. Sp. Hajdina, Zupanič-Acker 1985. 2. Sp. Hajdina, Zupanič-Acker 1985.

1

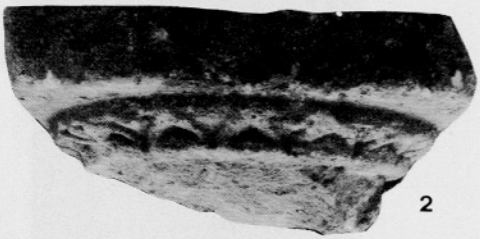

2

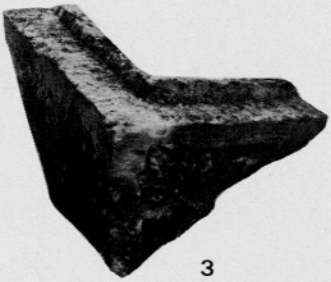

3

4

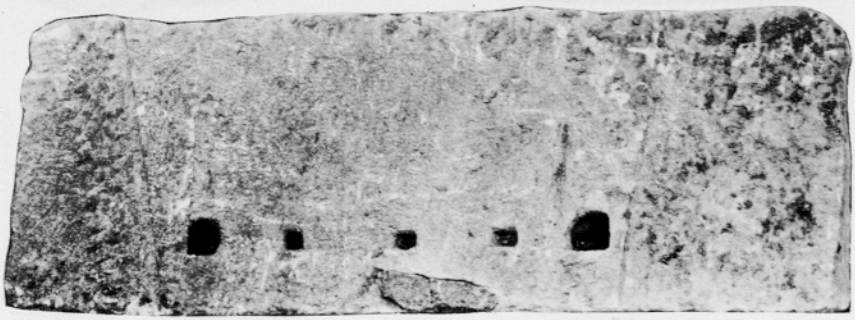

5

T. 16: 1. Panorama 1986. 2. Panorama 1986. 3. Orešje 1984. 4. Sp. Hajdina, Perutnina Ptuj — TOK Kooperacija. 5. Sp. Hajdina, Perutnina Ptuj — TOK Kooperacija.

Taf. 16: 1. Panorama 1986. 2. Panorama 1986. 3. Orešje 1984. 4. Sp. Hajdina, Perutnina Ptuj, TOK Kooperacija. 5. Sp. Hajdina, Perutnina Ptuj, TOK Kooperacija.

Sl. 6: Panorama 1983, Akroterij s črko D.
Abb. 6: Panorama 1983. Akroterion mit dem Buchstaben *D*.

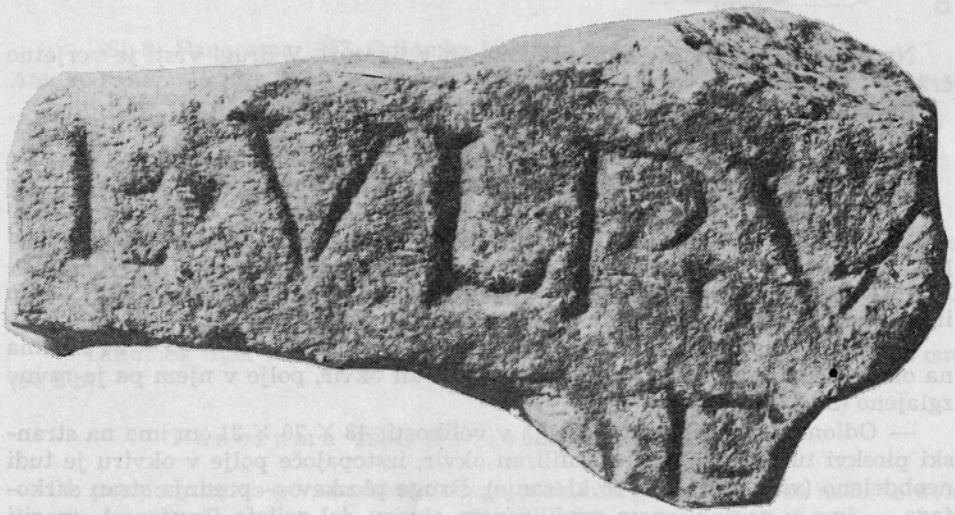

Sl. 7: Panorama 1983, Odlomek napisa.
Abb. 7: Panorama 1983. Inschriftbruchstück.

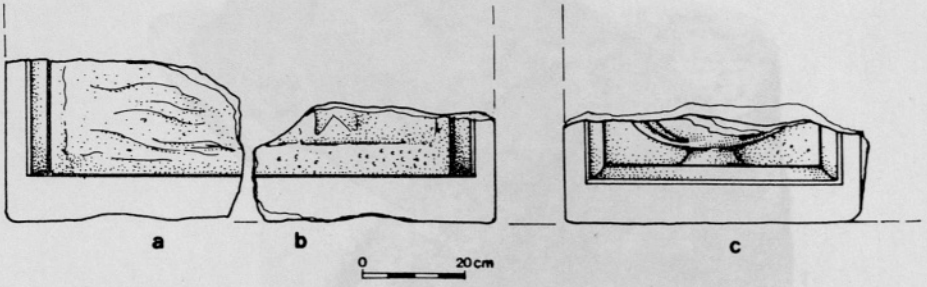

Sl. 8: Panorama 1983, Trije odlomki dna sarkofaga.
Abb. 8: Panorama 1983. Drei Bodenfragmente eines Sarkophags.

— Odlomek levega vogalnega akroterija iz belega marmorja (velikost: 12,5 × 12 × 11 cm; višina črke: 6 cm) je na vrhu ravno zaključen (**Sl. 6**).

D(is) [*M(anibus)*] | [—

Na desnem vogalnem akroteriju na spomeniku je bila verjetno črka M. Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— Odlomek napisne plošče iz belega marmorja z dvovrstnim napisom (velikost: 27 × 12 × 13 cm; višina črk: 5 cm). Interpunkcija je globoka in trikotne oblike (**Sl. 7**).

—]*ET.VLP(iae).V*[—
—]*DE*[—

Na pričetku prve vrste stoji prejkone *et* v ligaturi. V drugi vrsti je verjetno črka D.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Panorama (Priloga 1, št. 10 a, b in c)

Na 14. terasi (sektor II) smo ob zgornjem robu vzhodnega pobočja tik pod površino našli tri dele polomljenega marmornega sarkofaga.[19]

— Odlomek dna sarkofaga iz belega marmorja v velikosti: 50 × 70 × 31 cm ima le na stranski ploskvi nedokončan profiliran okvir (**Sl. 8 a**).

— Odlomek sarkofaga iz belega marmorja v velikosti: 68 × 55 × 24 cm ima na obdelani stranici rahlo poglobljen profiliran okvir, polje v njem pa je ravno zglajeno (**Sl. 8 b**).

— Odlomek dna istega sarkofaga v velikosti: 48 × 70 × 21 cm ima na stranski ploskvi tudi nedokončan profiliran okvir, izstopajoče polje v okviru je tudi neobdelano (vidno je le grobo klesanje). Druga ploskev — prednja stran sarkofaga — ima v poglobljenem profiliranem okviru del reliefa (kantaros), opaziti pa je tudi, da se obdelava stranice nadaljuje v drugem (mogoče napisnem) polju (**Sl. 8 c**).

Vsi trije deli sarkofaga so deponirani v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

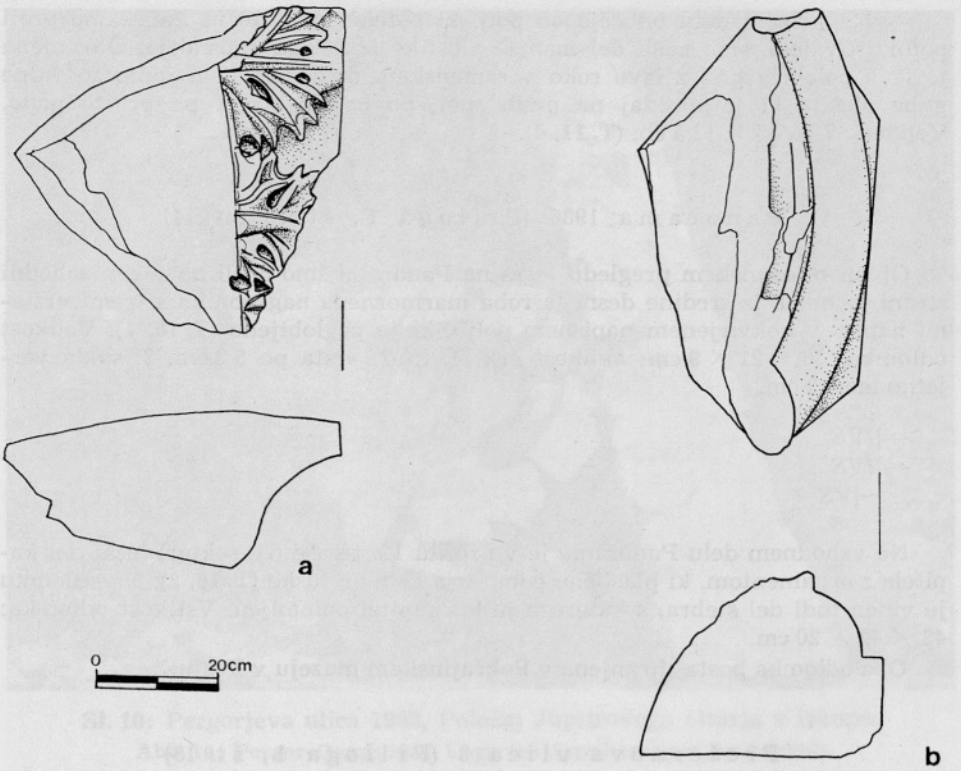

Sl. 9: Panorama 1983, Odlomka kapitela in baze rimskega stebra.
Abb. 9: Panorama 1983. Zwei Fragmente des Kapitells und der Basis einer römischen Säule.

Panorama (Priloga 1, št. 11 a in b)

Pri terasiranju na južnem najnižjem delu Panorame smo istega leta našli še dva arhitektonska gradbena elementa:

— Odlomek kapitela iz belega marmorja v velikosti: 55 × 55 × 26 cm, okrašen z akantovimi listi (**Sl. 9 a**).

— Odlomek baze rimskega stebra iz marmorja v velikosti: 40 × 74 × 30 cm (**Sl. 9 b**).

Panorama 1984 (Priloga 1, št. 12 a in b)

Ob pregledu teras po zasaditvi novega jablanovega nasada smo našli še dva marmorna odlomka.

— Na zahodnem nižjem delu Panorame smo našli marmorni odlomek velikega kipa. Odlomek v velikosti 24 × 18 × 34 cm predstavlja koleno desne noge (**T. 11,** 3).

— Na južnem delu pobočja ob poti, ki poteka ob vznožju Panorame proti potoku Grajeni, smo našli del manjše plastike iz belega marmorja. Ohranjena je leva polovica prsi z levo roko v ramenskem delu. Čez levo ramo so vidne gube plašča, ki je spredaj na prsih spet, po hrbtni strani pa prosto pada. Velikost: 7 × 7,5 × 12,5 cm (**T. 11,** 4).

Panorama 1986 (Priloga 1, št. 13 in 14)

Ob spomladanskem pregledu teras na Panorami smo našli na severozahodni strani odlomek iz sredine desnega roba marmornega nagrobnika s tremi vrstami napisa v uokvirjenem napisnem polju, ki je poglobljeno (**T. 16,** 1). Velikost odlomka: 36 × 21 × 9 cm; velikost črk: 1. in 2. vrsta po 5,2 cm, 3. vrsta verjetno meri 3 cm.

—]*IVS*
—]*IVS*
—]*VS*

Na vzhodnem delu Panorame je v profilu 12. terase (II. sektor) ležal del kapitela z ornamentom, ki plastično ponazarja liste ali luske (**T. 16,** 2). Na odlomku je viden tudi del stebra, s katerega je bil kapitel odlomljen. Velikost odlomka: 42 × 42 × 20 cm.

Oba odlomka bosta shranjena v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Prešernova ulica 3 (Priloga 1, št. 15)

Pri nadzoru ob prenovi Prešernove ulice smo leta 1983 našli v temeljih stanovanjske hiše št. 3 vzidan, Jupitru Depulsorju posvečen votivni oltar iz belega marmorja (velikost: 127 × 47 × 41 cm) s stopničasto profiliranim ovršjem in bazo (**T. 12,** a). Profilacija je bila na levi strani spomenika zaradi drugotne uporabe v temelju stavbe odklesana. Napisno polje je profilirano poglobljeno in ima deset vrst napisa (**T. 12,** b). Velikost črk: 4 cm (1. vrsta), 3 cm (2.—4. vrsta), 2,5 cm (5.—7. in 10. vrsta), 2,2 cm (8. vrsta) in 2 cm (9. vrsta). Napisno polje (velikosti: 64 × 32 cm) je bilo s kasnejšim klesanjem dvakrat poškodovano. Interpunkcija je plitva in okrogle oblike.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
DEPVLSORI
APOLLINARIS
Q(uinti).SABINI
VERANI.T(ertiae).P(artis)
COND(uctoris).PORTORI(i)
ILLYRICI
SER(vus)
TABVLARIVS
V(otum).S(olvit).L(ibens).M(erito)

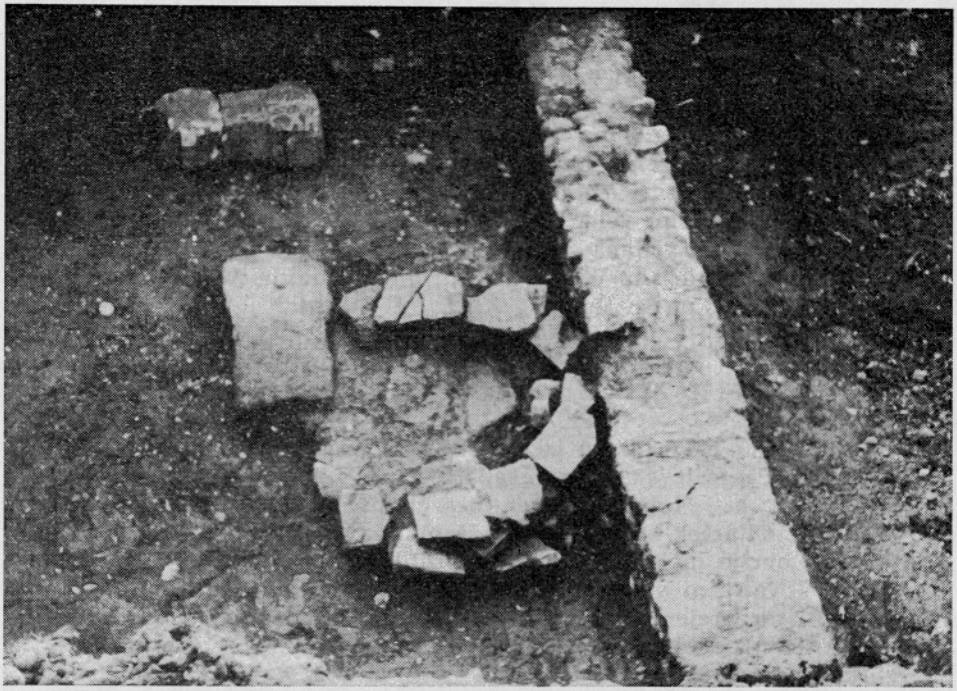

Sl. 10: Pergerjeva ulica 1982, Položaj Jupitrovega oltarja v izkopu.
Abb. 10: Perger-Gasse 1982. Lage des Juppiteraltars im Aushub.

Ilirsko carino v Ptuju — *Publicum portorii Illyrici* — so imeli v času med leti 146—157[20] v zakupu trije zakupniki-plemiči (*conductores*): *C. Antonius Rufus, Q. Sabinius Veranus in T. Iulius Saturninus.*[21] Operativno osebje rimskih carinskih zakupnikov je bilo po pravilu izbrano iz vrst sposobnih sužnjev, kakor je tudi v našem napisu omenjeni *tabularius* (računski uradnik, računovodja). Marsikateri cesarski uradnik je ob osvoboditvi ali napredovanju postavil v čast bogu in gospodarju zahvalni oltar.

Quintus Sabinius Veranus se kot zakupnik tretjine ilirske carine omenja še na oltarjih iz I. mitreja,[22] II. mitreja[23] iz Sp. Hajdine ter na nagrobniku in odlomku napisa s Krnskega gradu.[24]

Spomenik spada v drugo polovico 2. stoletja[25] in je postavljen pred vhodom v Pokrajinski arhiv v Ptuju.

Perutnina Ptuj — TOK Kooperacija Hajdina (Priloga 1, št. 16)

V zahodnem delu sonde I smo (Mesokombinat Perutnina Ptuj — TOK Kooperacija Hajdina je naročil vkop za cisterno in prečrpališče) na parc. št. 1070/2, k. o. Hajdina, med temelji rimskih zidov našli dve večji obdelani kamniti plošči,

ki po razporeditvi vklesanih lukenj in poglobitvijo v srednjem delu kažeta na dva gradbena elementa oken ali vrat.

— Obdelana plošča iz belega marmorja, ki ima v poglobljenem polju v vogalih dve luknji za nosilce (**T. 16,** 4). Velikost plošče: 96 × 44 × 20 cm; velikost lukenj: 5,5 × 5,5 × globina 6 cm.

— Obdelana plošča iz belega marmorja ima na robu v poglobljenem polju dve luknji za nosilce in tri manjše luknje za zatiče ali čepe (**T. 16,** 5). Velikost plošče: 140 × 48 × 16 cm; velikost lukenj za nosilce: 6 × 6 × globina 4 cm in za zatiče: 3,5—4 × 3 × globina 2,5 cm.

Na poglobljenem delu in v luknjah so vidni sledovi uporabe. Shranjeni sta pri Janezu Gojkoviču na Sp. Hajdini.

Pergerjeva ulica (Priloga 1, št. 17)

Leta 1982 smo pri nadzoru izkopa za kanalizacijo ob Mariborski cesti v Ptuju našli na Pergerjevi ulici, parc. št. 1108/1, k. o. Hajdina, Jupitru posvečen votivni oltarček, ki je ležal prevrnjen med ognjiščem in temeljem zidu rimske stavbe (**Sl. 10**). Oltarček iz rumenega peščenjaka (velikosti: v. 49 cm, š. 22 cm in d. 17cm) ima ovršje in bazo stopničasto profilirano in okrašeno s koncentričnimi krogi z vetrnico v sredini (**Sl. 11**).[26] Krogi imajo premere od 4 cm do 14,2 cm in so razporejeni enakomerno po ovršju in bazi nad napisnim poljem in pod njim ter na obeh stranskih ploskvah oltarčka. Napis je štirivrsticen, velikost črk: 3,5 cm (1. in 2. vrsta), 3 cm (3. vrsta) in 2 cm (4. vrsta). Napisno polje, ki ni uokvirjeno, je z vodoravnimi vrezi večkrat poškodovano (**T. 14,** 1).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
SPECTA
TIVS.MA
RO.V(otum).S(olvit).L(ibens).M(erito)

Ime *Spectatius* se ob različnih priimkih (Priscianus, Secundinus, Avitus) pojavlja pri nas še na nagrobnikih v Šempetru.[27] Datiramo jih v čas od sredine 2. do sredine 3. stoletja.[28]

Kognomen *Maro* je keltskega izvora,[29] kot ime pa ga poznamo tudi z nagrobnika iz Vranja.[30] Ornament vetrnice-rozete in kroge ob straneh zasledimo tudi na vrhu trikotnega zatrepa na nagrobniku s Kovaškega vrha in je datiran v prvo polovico 2. stoletja.[31] Ornament je bil v pozni rimski dobi dokaj pogost. Datiramo ga hkrati s podobnim oltarčkom, vendar brez ornamenta, ki so ga leta 1963 našli na Spodnji Hajdini,[32] in sicer v 3. stoletje.

Spomenik je shranjen na ZSV v Mariboru.

Rimska ulica (Priloga 1, št. 18)

V izkopu za sekundarni kolektor v Rimski ulici smo leta 1983 v premešani rimski ruševinski plasti (opeka, oblice, fragmenti rimske keramike, ometa in gramoza) pred stanovanjsko hišo št. 2 našli na globini 60—80 cm na tri dele

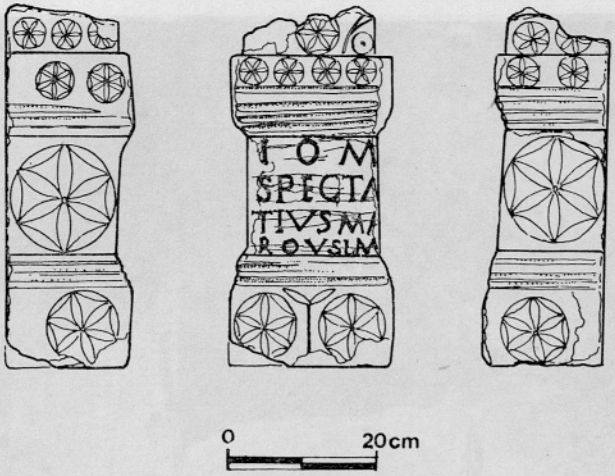

Sl. 11: Pergerjeva ulica 1982, Risba Jupitrovega oltarja.

Abb. 11: Perger-Gasse 1982. Zeichnung des Juppiter-altars.

zlomljeno marmorno ploščo, ki ima v ožjem prednjem profilu relief leva (**T. 11,** 2). V reliefu je lepo izdelana, vendar rahlo zožena glava z grivo in odprtim gobcem, močno poudarjenimi izbočenimi prsmi in prednje tace s kremplji. Na širši stranski notranji ploskvi je po dolžini izklesan vodoraven žleb dolžine 30 cm, širine 4 cm in globok 2 cm. Velikost plošče: 77 × 31 × 9 cm.

Plošča z levjo podobo na ožji stranici bi lahko služila kot pokončen nosilec klopi ali mize,[33] kakor je to prikazano v III. mitreju na Bregu v Ptuju; taki elementi so lahko služili tudi v druge namene, saj jih je bilo mogoče uporabiti tudi kot del nagrobnika ali grobne skrinje.

Spomenik je shranjen v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Mariborska cesta (Priloga 1, št. 19 a in b)

— Pri zaščitnih arheoloških delih ob polaganju kanalizacije ob Mariborski cesti na Bregu v Ptuju smo leta 1984 našli med poznorimskimi grobovi reliefni torzo iz belega marmorja, ki je močno poškodovan (brez spodnjega dela nog, desne roke in z odbitim obrazom). Na glavi ima dolge kodraste lase, na hrbtni strani so vidne močno poškodovane perutnice in od levega ramena na desni bok je prepasan s širokim pasom (**T. 11,** 1). Po odkrušeninah na desni strani izgleda, kot da bi z desno roko držal za ročaj meča ali noža, levo roko pa ima v komolcu upognjeno in dvignjeno. Okoli vratu ima torkves okroglega preseka. Velikost: 49 × 31 × 13 cm.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

— V zasipni plasti 80 cm globoko smo našli odlomek spodnjega dela reliefnega spomenika s 6,5 cm debelo prelomljeno bazo iz belega marmorja v veli-

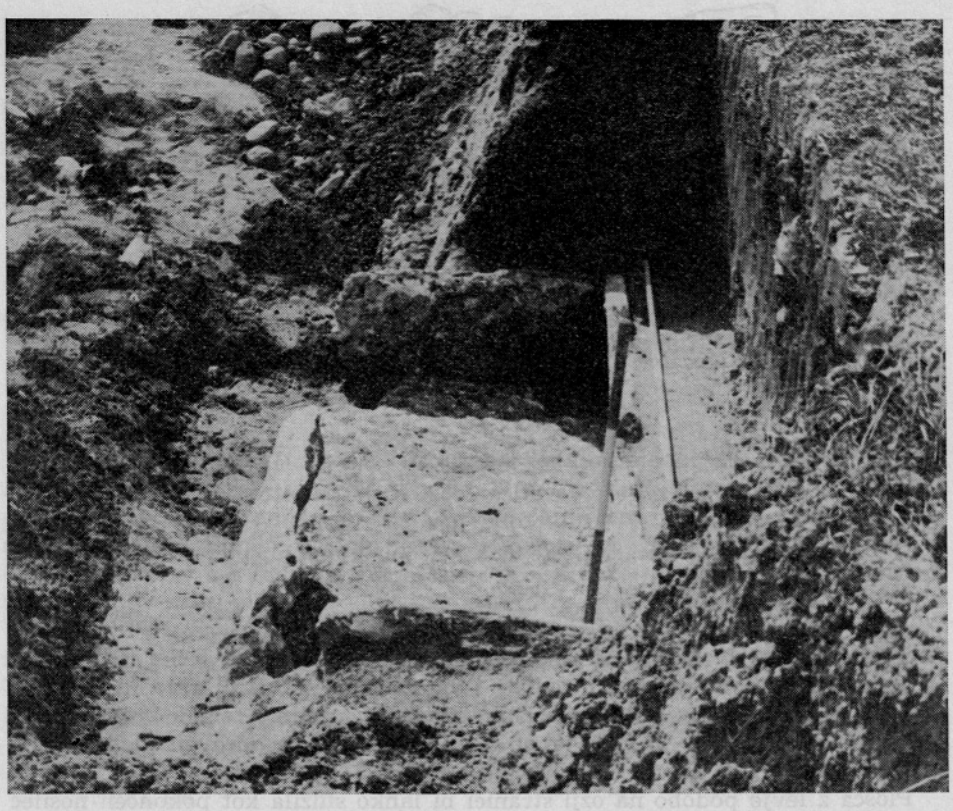

Sl. 12: Dom upokojencev 1985, Položaj rimskega nagrobnika na dnu groba 2.
Abb. 12: Dom upokojencev (Pensionistenheim) 1985. Lage des römischen Grabmals auf der Sohle des Grabes 2.

kosti 14 × 26 × 31 cm. Ohranjena je le leva noga pod kolenom; ob njej so vidne plitve gube plašča in sledovi desne noge. Odbito stopalo leve noge je izvito v levo. V sredini prelomljene baze je vidna kvadratna luknja za namestitev (**T. 2,** 4).

Orešje 1984 (Priloga 1, št. 20)

Ob terenskem ogledu arheološkega območja v Orešju in Krčevini pri Ptuju smo na njivi ob robu dravske terase na parc. št. 248/5, k. o. Krčevina pri Ptuju, našli marmorni odlomek skrinje — zgornjega dela sarkofaga ali pepelnice z robom za nastavitev pokrova. Marmor je grobo obdelan, vendar je na krajši stranici v poglobljenem uokvirjenem polju viden rastlinski motiv: list in vitica (**T. 16,** 3). Velikost odlomka: 50 × 31 × 10,5 cm. Odlomek je bil najden ob oranju njive, kar da slutiti na rimske kulturne ostaline pod orno površino.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

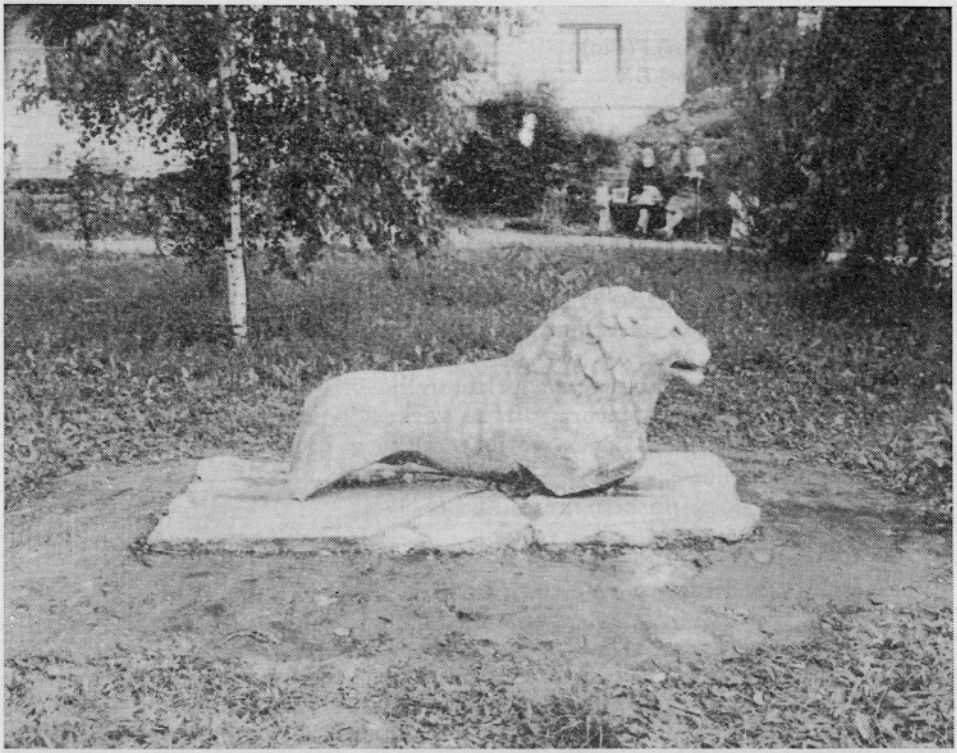

Sl. 13: Dom upokojencev 1985, Razstavljen rimski lev.
Abb. 13: Dom upokojencev (Pensionistenheim) 1985. Präsentierter römischer Löwe.

Dom upokojencev (Priloga 1, št. 21)

Pri spomladanskem pregledu profilov na izkopišču za prizidek k Domu upokojencev smo aprila 1985 našli skeletni grob 2 (**Sl. 12**), ki je bil obložen z neobdelanimi marmornimi ploščami bele in sive barve. Na dnu poznorimskega groba je ležal nagrobnik iz belega marmorja v velikosti 184 × 86 × 19 cm (**T. 13**).

Nagrobnik ima zgoraj reliefno nišo, uokvirjeno s tordiranima stebroma, vendar je zgornji del niše odbit. V njej so bili verjetno upodobljeni člani družine: oče, mati in sinova, od katerih je ohranjen le portret sina na desni strani. Med reliefno nišo in napisnim poljem je ornament vitice s srčastimi listi. Napisno polje je poglobljeno in ga omejuje na vsaki strani steber s palmetami, enostavno bazo in polžasto zavitimi listi na kapitelu. V napisnem polju je dvanajst vrst napisa z ligaturami (v 5. vrsti *ae* in *ni*, v 6. vrsti *in* ter v 11. vrsti *ti*), velikost črk: 5,5 cm (1. in 3. vrsta), 6 cm (2. vrsta), 4 cm (4. in 7. vrsta), 3,5 cm (5., 6. in 8. vrsta) in 3 cm (9.—12. vrsta). Pod napisnim poljem je v poglobljeni niši reliefni konjenik, ki s sulico napada vepra.

D(is) M(anibus)
T(ito).VABERIO.T(iti).F(ilio)
CELSINO.AN(norum).LX
ET.SEMPRONIAE
CELERINAE.CONI(ugi).AN(norum).XL
ET.VABERIO.CELERINO
AN(norum).XX.ET
VABERIO.CELSINO.AN(norum)
XVI.FILIS.VABERI(i).MAR
TINVS.ET.ATTO.LIB(erti).ET
HERED(es).PATRONO.OPTIM(o)
F(aciendum).C(uraverunt).H(oc).M(onumentum).H(eredem).N(on).S(equetur)

Nagrobnik s podobnim lovskim prizorom je bil najden v Trebnjem.[34] Kognomen *Atto* je keltskega izvora,[35] in se večkrat pojavlja na rimskih nagrobnikih, kot oznaka za osvobojenca pa tudi na oltarju iz Hoč pri Mariboru.[36] Spada prejkone v 3. stoletje.

Shranjen je v Pokrajinskem muzeju v Ptuju.

Dom upokojencev (Priloga 1, št. 22)

V izkopu za prizidek k Domu upokojencev smo leta 1984 našli na parc. št. 516, k. o. Ptuj, v globini ca. 1 m iz drobnozrnatega belega marmorja izklesan ter delno poškodovan (nima nog in repa) kip leva (**Sl. 13**). Izklesan je plastično in v naravni velikosti: 136 × 42 × 69 cm pri glavi. Ležal je med ruševinskim materialom, s katerim so pred časi zasipavali recentno jamo.

Pod oprsjem ima sled odbitega okroglega stebra ali ciste, poza odbitih nog pa daje občutek, da je v skoku. Gleda skoraj naravnost predse, ima odprt gobec, griva mu v lepo oblikovanih pramenih pokriva glavo do hrbta in oprsje. Kipi levov so bili na rimskih grobiščnih kompleksih pogosti,[37] omenjajo pa jih tudi kot čuvarje mitrejev.[38] Prostor, kjer smo ga našli, je neposredno povezan, pravzaprav na robu ogromnega rimskega grobišča v Rabelčji vasi in zato je imel kip leva najverjetneje vlogo nagrobnika. V neposredni bližini je bil tudi obrtniški del rimskega Poetovia,[39] kjer je bila med drugimi obrtniškimi dejavnostmi tudi klesarska delavnica z nedokončno izdelanimi gradbenimi elementi. Izdelan je bil prejkone ob koncu 2. ali v 3. stoletju, in to z roko domačega umetnika klesarske obrti.

Sedaj stoji na zelenici pred Domom upokojencev, kjer je bil najden.

Zupaničeva njiva na Spodnji Hajdini (Priloga 1, št. 23)

Decembra 1985 je plug pri oranju na Zupaničevi njivi na Sp. Hajdini, parc. št. 1063/1, k. o. Hajdina, lastnik Vlado Zupanič,[40] v podnožju druge dravske terase zadel ob beli marmorni kamen — močno poškodovan rimski oltar. Sonda

Sl. 14: Položaj rimskih oltarjev v sondi I na Zupaničevi njivi na Sp. Hajdini.
Abb. 14: Lage der römischen Altäre in Sonde I auf dem Zupanič-Acker auf Sp. Hajdina.

v velikosti 850 × 210 × 20—50 cm (**Sl. 14**) je pokazala, da je dvignjeni oltar ležal še ob dveh oltarjih iz belega marmorja, ki pa sta imela lepo ohranjene napise. Ležali so vzporedno drug ob drugem v ozkem jarku, polnem rimskih ruševin (polomljenih imbreksov, tegul in opečnih plošč), redkih fragmentov rimske keramike in rečnih oblic.

Ugotovili smo, da teren polagoma pada proti vzhodu, kjer je postajal jarek vedno plitkejši in se pod 20 cm debelo humusno plastjo pričenja plast drobnega gramoza, ki v različni debelini prehaja v rumeno in rjavo ilovnato plast, le-ta pa se proti severnemu delu sonde dvigne na površino njive. Tudi proti jugu plasti polagoma padajo in nad gramozno plastjo se mešajo razni peski z rumeno in sivo mivko.

— Poškodovan rimski oltar iz belega marmorja ima popolnoma izbrisano prednjo napisno stran (velikost: 57 × 38 cm). Spredaj je na bazi, predvsem pa na obeh stranskih ploskvah, lepo vidna profilacija baze in ovršja. Na levi stranski ploskvi je viden zadnji vogalni akroterij. Velikost oltarja je 105 × 47 ×

31,5 cm. Podobno močno poškodovana oltarja so že leta 1904 našli na Zgornjem Bregu v Ptuju[41] (**Sl. 15; T. 15,** 1).

— Oltar, posvečen keltskemu božanstvu Marimogiu, je iz belega debelozrnatega marmorja in meri 65 × 35 × 27,5 cm. Baza in ovršje sta profilirana na prednji in stranskih ploskvah, na prednji strani pa profilacija omejuje napisno polje brez okvira velikosti: 28 × 25 cm, v katerem je ohranjenih sedem vrst napisa (**T. 14,** 2). Interpunkcija je drobna in trikotne oblike. Ligatura je v 4. vrsti: *te*. Višina črk: 3,2 cm (1. vrsta), 3 cm (2. vrsta), 2,7 cm (3. vrsta), 2,6 cm (4. vrsta), 2,5 cm (5. in 6. vrsta) in 2,2 cm (7. vrsta).

MARIMO
GIO.SACR(um)
PISTVS.ET
PHILETE.PRO
SALVTE
PHILETI.FILI(i)
V(otum).S(olverunt)

Mar(i)mogius se kot keltsko božanstvo pogosto pojavlja v rimskem cesarskem obdobju v Noriku[42] ter ga tako zasledimo na oltarjih v Flaviji Solvi,[43] v Poetovioni[44] in okolici — Videm pri Ptuju[45] — pa tudi v panonskem svetu v Sisciji.[46] Omenjene oltarje večinoma datiramo v pozno 1. stoletje, tradicija pa se ohranja še v 2. stoletju. Nekateri jezikoslovci povezujejo Marmogia z Marsom, na kar posebej opozarjajo posvetila Marti-Marmogio.

Osebna imena na spomeniku so redka in jih nosijo predvsem socialno-politično nižji sloji prebivalstva v rimskem imperiju, k nam pa so bržkone prišla prek Italije, mogoče tudi Dalmacije.

Spomenik spada v 2. stoletje, na kar navezuje tudi skladnost in lepota izklesanih črk.

— Oltar iz drobnozrnatega belega marmorja ima lepo profilirano bazo in ovršje z izrazitimi akroteriji, na stranskih ploskvah sta le profilaciji baze in ovršja, napisno polje v velikosti 66 × 42 cm je neuokvirjeno in ima dvanajst vrst napisa. Velikost oltarja je: 110 × 51 × 27 cm. Interpunkcija je izrazita in trikotne oblike. Ligature so v 1., 5., 6. in 11. vrsti *et*, 2. vrsti *vte*, 5. vrsti *ae* in v 7. vrsti *me*. Višina črk: 3,5 cm (1. vrsta), 3,2—3,5 cm (2. vrsta) in 3 cm (3.—12. vrsta) (**T. 15,** 2).

FONTI.ET.NYM
PHIS.PRO.SALVTE
GAETVLICI.ET
GAETVLICIAN(i)
ET.VENERANDAE
ET.LAETAE.DOM
INORVM.MEORVM
HILARVS.VIKA
RIVS.V(otum).S(olvit).L(ibens).M(erito)
(ante diem)X.KAL(endas) MAIAS
APRO.ET.MAXIMO
CO(n)S(ulibus)

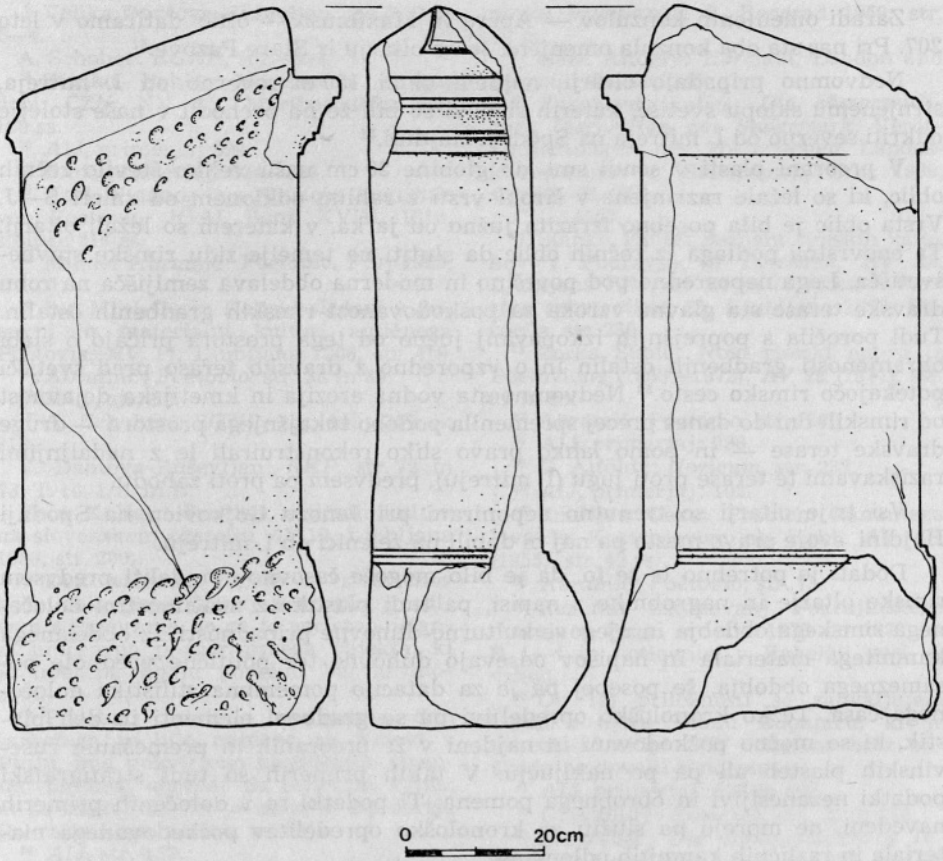

Sl. 15: Zupaničeva njiva 1985, Poškodovan rimski oltar brez napisnega polja in z vidno profilacijo baze in ovršja.

Abb. 15: Zupanič-Acker 1985. Beschädigter römicher Altar ohne Inshriftfeld und mit sichtbarer Profilierung von Basis und Oberteil.

Medtem ko nastopa »sveti izvir« — Fons ali »večni vrelec« — *Fons perennis*[47] v zvezi z Mitrovim kultom, Nimfe v takih primerih ne nastopajo, jih pa najdemo na spomenikih iz Varaždinskih toplic.[48]

Ime *Gaetulicus* in njegove izpeljanke izvirajo iz plemena *Gaetuli*, katerega pripadniki so prebivali južno od Numidije in so predhodniki današnjih nomadskih Tuaregov.[49] Ime *Gaetulus* je pri nas omenjeno le na steli v Mursi.[50] Ime *Veneranda* je redko, *Laeto* je znano predvsem v Italiji in Španiji, *Hilarus* pa je znan povsod. Hilarus na oltarju je bil *vikarius* — namestnik pri štirih gospodarjih in zato oltar bržkone pomeni zdravstveno priprošnjo, kjer je možna povezava med »svetim izvirom« in Nimfami.

Zaradi omenjenih konzulov — Apera in Maximusa — oltar datiramo v leto 207. Pri nas sta oba konzula omenjena še na oltarju iz Stare Pazove.[51]

Nedvomno pripadajo oltarji, najdeni okoli 150 m severno od I. mitreja, strnjenemu sklopu svetišč, katerih sledovi so bili že na prehodu v naše stoletje odkriti severno od I. mitreja na Spodnji Hajdini.[52]

V preorani plasti v sondi smo do globine 20 cm našli veliko število rečnih oblic, ki so ležale razrinjene v široki vrsti z rahlim odklonom od smeri S—J. Vrsta oblic je bila posebno izrazita južno od jarka, v katerem so ležali oltarji. Ta enovrstna podlaga iz rečnih oblic da slutiti na temelje zidu rimske stavbe-svetišča. Lega neposredno pod površino in moderna obdelava zemljišča na robu dravske terase sta glavna vzroka za poškodovanost rimskih gradbenih ostalin. Tudi poročila s poprejšnjih izkopavanj južno od tega prostora pričajo o slabi ohranjenosti gradbenih ostalin in o vzporedno z dravsko teraso pred svetišči potekajočo rimsko cesto.[53] Nedvomno sta vodna erozija in kmetijska dejavnost od rimskih dni do danes precej spremenila podobo tukajšnjega prostora — druge dravske terase — in bomo lahko pravo sliko rekonstruirali le z nadaljnjimi raziskavami te terase proti jugu (I. mitreju), predvsem pa proti zahodu.

Vsi trije oltarji so trenutno deponirani pri Janezu Gojkoviču na Spodnji Hajdini, svoje pravo mesto pa naj bi dobili na zelenici ob I. mitreju.

Dodati je potrebno le še to, da je bilo mogoče časovno opredeliti predvsem rimske oltarje in nagrobnike z napisi, pa tudi plastike z značilnostmi določenega rimskega obdobja in njegove kulturno-duhovne pripadnosti. Iz obdelanega kamnitega materiala in napisov odsevajo duhovne ter politične vrednote posameznega obdobja, še posebej pa je za datacijo pomembna stilistika določenega časa. Težko kronološko opredeljivi pa so gradbeni elementi in deli plastik, ki so močno poškodovani in najdeni v že preoranih in premešanih ruševinskih plasteh ali pa po naključju. V takih primerih so tudi stratigrafski podatki nezanesljivi in obrobnega pomena. Ti podatki so v določenih primerih navedeni, ne morejo pa služiti za kronološko opredelitev poškodovanega materiala in različnih kamnitih odlomkov.

[1] Za pomoč pri terenskem delu in transportu kamnitih spomenikov se ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem preparatorju Stanku Gojkoviču, za vse izrise spomenikov in prilogo arheologinji Mariji Lubšina-Tušek, za pomoč pri čitanju spomenikov dr. Jaroslavu Šašlu in za fotografije spomenikov akad. slikarju Petru Verniku in rest. specialistu Binetu Kovačiču.

[2] Legija XIII Gemina je bila stacionirana v Poetoviu v letih 46—69 n. št. in v 3. stoletju, za časa cesarja Galiena (260—268), ko so prek limesa na Donavi vpadala Rimljanom sovražna plemena.

[3] Arnold Schober: *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, primerjaj: 287, sl. 151.

Velika Dautova-Ruševljan: *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad 1983, primerjaj: T. 28, 1/A.

[4] Bazo in kapitel smo odlili po originalih, hranjenih v Pokrajinskem muzeju v Ptuju, kjer smo naleteli na razumevanje za naša prizadevanja za ohranitev kulturnega spomenika.

[5] Viktor Hoffiller in Balduin Saria: *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Zagreb 1938, primerjaj: 56, 193, 201, 251 in 373.

Anna et Jaro Šašel: *Inscriptiones Latinae*, Situla 5 in 19, Ljubljana 1963 in 1978, primerjaj: 339, 341 in 1151.

[6] Primerjaj *ILJug:* 69, 269, 847 in 931.

[7] Josip Klemenc-Vera Kolšek-Peter Petru: *Antične grobnice v Šempetru*, Katalogi in monografije 9, Ljubljana 1972, T. 60, 139.

[8] Velika Dautova-Ruševljan: RKP, T. 5, 1—4.

A. Schober: *RGNP*, 302—304.

[9] Stanko Pahič: Maribor v rimski dobi, *ČZN*, NV 6/2, Maribor 1970, str. 190 ss.

[10] *AIJ*, primerjaj 324.

[11] Ibid., primerjaj: 324—334.

[12] Karl Wigand: Die Nutrices Augustae von Poetovio, *JÖAI*, Band XVIII, 1915, stolpec 214 ss.

[13] Mihael Abramič: *Poetovio*, Ptuj 1925, str. 31.

[14] Iva Mikl-Curk: Keltski sledovi v duhovni in materialni kulturi antičnega Poetovia, *AV* 17, Ljubljana 1966, str. 419.

[15] Abramič: *Poetovio*, str. 38 in 39.

[16] *Ibid.*, str. 38.

[17] A. Schober: *RGNP*, str. 140; 317 in 318.

V. Dautova-Ruševljan: *RKP*, str. 72 in 73, T. 10, 1/A in B.

Vera Kolšek: Pregled antičnih kultov na slovenskem ozemlju, *AV* 19, Ljubljana 1968, str. 280.

[18] Deli kamnite ograje in stebričkov bodo objavljeni skupaj z drugim gradivom s Panorame, so pa to verjetno ostanki uničenega poznorimskega objekta, ki je imel na hodni površini barvni mozaik.

[19] Podobno masivno marmorno dno sarkofaga je bilo najdeno na Vičavi v Ptuju, ima uokvirjeno neobdelano stransko ploskev, spredaj pa relief in napis; ni še objavljeno in je sedaj v lapidariju Pokrajinskega muzeja v Ptuju.

[20] *AIJ*, str. 133.

[21] Abramič: *Poetovio*, str. 35.

[22] Ibid., str. 166; *CIL* 14354_{26}.

[23] *Ibid.*, str. 72.

[24] Paul Siegfried Leber: *Die in Kärnten seit 1902 gefundenen römischen Steininschriften.* Aus Kärntens römischer Vergangenheit, Heft 3, Klagenfurt 1972, str. 70, št. 117; str. 77, št. 132.

[25] Abramič: *Poetovio*, str. 15.

AIJ, primerjaj: 290, 291, 293, 294, 297 in 348.

[26] *AIJ*, podoben 460 in 583.

[27] Klemenc-Kolšek-Petru: *Antične grobnice v Šempetru*, str. 11 ss.

[28] *ILJug*, str. 126—128, št. 371—373.

Josip Klemenc: Typen der Grabdenkmäler aus St. Peter im Sanntale, *Archaeologia Iugoslavica* 3, Beograd 1959, str. 55 ss.

[29] Géza Alföldy: *Noricum*, London and Boston 1974, str. 235.

[30] Ekkehard Weber: *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark*, Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission für Steiermark, Graz 1969, str. 405, št. 349.

CIL 14367.

[31] Stanko Pahič: Seznam rimskih kamnov v Podravju in Pomurju, *AV* 28, Ljubljana 1977, str. 78 in 79, slika 5. *Varstvo spomenikov* 21, Ljubljana 1977, Poročila, str. 230.

[32] Zorka Šubic: Novi rimski napisi iz Poetovione (1968—1972), *AV* 28 (1977), str. 94 in 95.

[33] Abramič: *Poetovio*, str. 186.

[34] *AIJ*, primerjaj: 236.

[35] G. Alföldy: *Noricum*, str. 232.

[36] *AIJ*, primerjaj: 102.

[37] Emilijan Cevc: Problem kamnitega leva iz Kostanjevice ob Krki, *AV* 6/1 (1955), str. 42 ss.

[38] Abramič: *Poetovio*, str. 73.

[39] Rezultat izkopavanj Pokrajinskega muzeja v Ptuju v letih 1975 do 1978 na B 1—4 in kotlovnici v Rabelčji vasi — vzhod.

[40] Ob tej priložnosti se zahvaljujem lastniku njive Vladu Zupaniču, ki je arheološki ekipi ZSV Maribor brez odškodnine dovolil sondiranje.

[41] *AIJ*, primerjaj: 267 in 268.

[42] G. Alföldy: *Noricum*, str. 22 in 240.

[43] E. Weber: *Die Römerzeitlichen Inschriften der Steiermark*, str. 222, št. 166.

[44] *Varstvo spomenikov* 21, Ljubljana 1977, Poročila, str. 251.

[45] Abramič: *Poetovio*, str. 147.

S. Pahič, *AV* 28, 1977, str. 60.

[46] *AIJ*, str. 249, št. 542.

[47] Abramič: *Poetovio*, str. 72; *CIL* 15184_{24}, *AIJ*, str. 101, št. 223.

[48] *Ibid.*, 460—465 in 470.

[49] Še v prvem stoletju živijo južno od Saharskega višavja (Westermann: *Grosser Atlas zur Weltgeschichte*, Braunschweig, 9. Auflage 1976, str. 26 in 34).

[50] *ILJug*, str. 103, št. 292.

[51] *Ibid.*, str. 165—166, št. 1053.

[52] Abramič: *Poetovio*, str. 30 in 31.

[53] *Ibid.*, str. 170.

NEUE RÖMISCHE RELIEFSTEINE UND INSCHRIFTEN AUS PTUJ

Zusammenfassung

In den Jahren von 1979 bis 1986 haben die Facharbeiter des Denkmalschutzamtes Maribor bei Schutzgrabungen im Bereich von Ptuj und Umgebung mehrere römische Relief- und Inschriftsteine, beschädigte Plastiken sowie Elemente von Steinarchitektur gefunden (Generalübersicht der Fundorte siehe **Beilage 1**).

In der Baugrube für das neue Schülerheim (Dom učencev) sind wir im Jahr 1979 in einer Tiefe von 80 cm auf die Grabmalplatte eines Soldaten der Legion XIII Gemina (**Taf. 1**) gestoßen, die ins 2. Jahrhundert gehört. Beim Ordnen der Umgebung dieses Raumes haben wir im Sarkophag mit beschädigtem Deckel (**Abb. 1**), der in der Grünanlage vor dem Schülerheim präsentiert ist, eine Skelettbestattung ausgegraben. Zwischen den römischen Skelettgräbern auf CSUI (Zentrum der Mittelstufe des orientierten Bildungswesens) lag in einer Tiefe von 40 cm eine in die Zeit um das 2. Jahrhundert gehörende Statue des Todesgenius (**Taf. 2,** 1) Anläßlich der Verbreitung der Volkmer-Straße lag im Kanalisationsaushub der Mittelteil der römischen Säule, die jetzt vor der Aula präsentiert ist (**Abb. 2**). Während der Renovierung des Wohnhauses Ob Grajeni 1 wurde ein Deckelfragment eines Sarkophags mit Reliefdarstellung einer Frauenbüste im Eckakroterion und einer zweizeiligen Inschrift entdeckt (**Taf. 3,** 2). Die Aushebung für den Neubau Med vrti Nr. 9 ergab in der ausgehobenen Erdschicht ein Pilasterfragment mit beiderseitigen Reliefs; eine Seite zeigt die Abbildung eines Raubvogels mit Beute und einem Pflanzenmotiv darüber, auf der anderen hingegen sind zwei Löwinnen mit Kantharos, aus dem eine Weinrebe wächst (**Taf. 4**). An der Ausgrabungsstelle in der Straße Cesta 2 in Rabelčja vas—West wurde im Jahr 1982 neben dem Skelettgrab IV in einer Tiefe von 50 cm die stark verschleißte Grabsteinbekrönung mit Löwen geborgen (**Taf. 2,** 3; **Abb. 3**).

Bei der Erneuerung des Obstgartens auf dem Panorama in Ptuj im Jahr 1983 wurde das mit bearbeiteten (sieben Votivaltäre an *nutrices*) und unbearbeiteten Marmorplatten bedeckte und umlegte Skelettgrab 3 entdeckt:

— *Ex voto* den *nutrices* mit dreizeiliger Inschrift und Relief mit Mutter und zwei *nutrices*, vom Ende des 2. Jahrhunderts (**Taf. 5,** 1).

— *Ex voto* den *nutrices* mit Relief und fünfzeiliger aus scharf und klar herausgemeißelten Buchstaben bestehender Inschrift, was vermutlich ins 3. Jahrhundert gehört (**Taf. 6**).

— Fragmentiertes *ex voto* an *nutrices* mit Relief und Inschrift [auf der Oberseite, worin ungefähr 18 Buchstaben fehlen], die ins 2. Jahrhundert zu setzen ist (**Taf. 7**).

— Fragmentiertes *ex voto* an *nutrices* mit Relief, das samt der Inschrift unten abgeschlagen ist, und die ins 2. Jahrhundert datiert wird (**Taf. 5,** 2).

— Fragmentiertes *ex voto* an *nutrices* mit erhaltenem Reliefteil und Abschluß der dreizeiligen Inschrift aus dem 2. Jahrhundert (**Taf. 3,** 1).

— Fragmentiertes *ex voto* an *nutrices* mit beschädigtem Relieffeld und vierzeiliger Inschrift, die an den Beginn des 3. Jahrhunderts zu setzen ist (**Taf. 8**).

— Fragmentiertes *ex voto* an *nutrices* mit beschädigtem Relieffeld und vierzeiliger Inschrift, deren Anfang abgebrochen ist, und die ins 3. Jahrhundert gehört (**Taf. 9**).

Angesichts dieses Fundes läßt sich schließen, daß sich auf dem Panorama unter anderem ein den römischen *nutrices* geweihtes Heiligtum befand, das während der unruhigen Zeiten des 3. und 4. Jahrhunderts zerstört wurde, wobei das Steinmaterial in spätrömischen Gräbern für unterschiedliche Konstruktionen verwendet worden ist.

Anläßlich der Terrassierung ebendort fanden wir ein Grabmal mit Reliefdarstellung der Familie einer verstorbenen Frau und Inschrift (**Taf. 10**) aus dem 3. Jahrhundert;ferner einen beschädigten Relieftorso des Attis (**Taf. 2,** 2) aus dem Beginn des 2. Jahrhunderts; und ein Grabmalfragment mit Medusenhaupt (**Abb. 5**). In der Sonde südlich des heutigen Wasserspeichers wurde in der Trümmerschicht das linke Eckakroterion mit dem Buchstaben *D* gefunden (**Abb. 6**) sowie das Fragment einer Inschriftplatte (**Abb. 7.**) Desgleichen wurden in der Nähe dieser Sonde auf der 14.

Terrasse drei Bodenfragmente eines massiven Sarkophags entdeckt (**Abb. 8** a, b und c). Im niedrigst gelegenen Südteil des Panoramas fanden wir ein Fragment der Basis (**Abb. 9** b) und des Kapitells einer römischen Säule (**Abb. 9** a). Nach der Bepflanzung der neuen Anlage fanden wir während der Überprüfung der Terrassen ein Fragment (Knie) einer großen Statue (**Taf. 11,** 3) und das Bruchstück einer kleineren Plastik (**Taf. 11,** 4). Bei der Überprüfung der Terrassen im Jahr 1986 entdeckten wir noch einen Teil einer Inschriftplatte (**Taf. 16,** 1) und einen Teil des Kapitells einer römischen Säule (**Taf. 16,** 2).

Bei der Renovierung der Prešeren-Gasse wurde in den Fundamenten des Hauses Nr. 3 ein eingemauerter Juppiteraltar (**Taf. 12** a) mit einer zehnzeiligen Inschrift entdeckt (**Taf. 12** b), der in die zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts datiert wird.

Im Westteil der Sonde I für die Bedürfnisse der »Geflügelzucht (Perutnina) Ptuj« auf Hajdina kamen zwei Bauelemente von Fenstern mit Löchern für die Träger und Keile (**Taf. 16,** 5 und 6) an den Tag.

In der Perger-Gasse wurde im Jahr 1982 unter den Resten der Herdstelle und den Mauerfundamenten eines römischen. Objekts (**Abb. 10**) ein kleiner Juppiteraltar aus dem 3. Jahrhundert gefunden (**Taf. 14,** 1).

Im Aushub für den sekundären Kollektor in der Gasse Rimska ulica fanden wir eine Marmorplatte mit Reliefbild eines Löwen im schmaleren Plattenvorderteil (**Taf. 11,** 2).

Während der Beaufsichtigung der Kanalisationsausgrabung an der Maribor—Straße auf Breg kamen der beschädigte Relieftorso eines geflügelten Genius (**Taf. 11,** 1) und ein Relieffragment an den Tag (**Taf. 2,** 4).

Anläßlich einer Terrainbesichtigung wurde am Rand bei Drau-Terrasse in Orešje ein Sarkophagfragment mit Blattmotiv an der Seitenwand gefunden (**Taf. 16,** 3).

Im Aushub für den Anbau zum Pensionistenheim (Dom upokojencev) trafen wir in der Zuschüttungsschicht in einer Tiefe von 1 m auf das beschädigte Bildwerk eines römischen Löwen, das wir an der Stelle, wo wir es fanden, präsentiert haben (**Abb. 13**), und das Skelettgrab 2 (**Abb. 12**), auf dessen Sohle ein römisches Grabmal mit beschädigter Reliefdarstellung der Familie im Oberteil, einer zwölfzeiligen Inschrift und einer Jagdszene unter dem Inschriftfeld (**Taf. 13**) gelegt war. Das Inschriftfeld ist beiderseits durch eine Säule mit Palmetten begrenzt, darüber aber befindet sich der Sturz mit Rankenmotiv aus herzförmigen Blättern. Es gehört wahrscheinlich ins 3. Jahrhundert.

Im Dezember 1985 fanden wir beim Pflügen und späteren Sondieren auf dem Zupanič-Acker auf Spodnja Hajdina in einem schmalen und seichten Graben mit römischen Trümmerresten drei Altäre aus weißem Marmor:

— Beschädigter Altar mit abgeschlagenem Inschriftfeld, an dem nur an den Seitenflächen die Profilierung von Basis und Oberteil sichtbar ist (**Abb. 15**).

— Der keltischen Gottheit *Marimogius* geweihter Altar mit einer siebenzeiligen Inschrift, der vermutlich ins 2. Jahrhundert zu datieren ist (**Taf. 14,** 2).

— Dem *Fons* und den Nymphen geweihter Altar, der Profilierung des Oberteils und der Basis sowie eine zwölfzeilige Inschrift im Inschriftenfeld aufweist. Der Altar wird durch die Konsuln Aper und Maximus ins Jahr 207 datiert und wurde als Fürbitte um Gesundheit gesetzt (**Taf. 15**).

Diese Altäre gehören ohne Zweifel zum geschlossenen Komplex von Heiligtümern am I. Mithräum auf Spodnja Hajdina.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 371—384

EPIGRAFSKI IN RELIEFNI PABERKI NA CELJSKEM

VERA KOLŠEK

Pokrajinski muzej, Muzejski trg 1, YU-63000 Celje

Zopet se je nabralo nekaj napisnih kamnov in reliefno obdelanih arhitektonskih členov, ki smo jih pridobili pri zaščitnih arheoloških izkopavanjih, ali so kot slučajne najdbe ostali na kraju samem.

1. Leta 1979 je podjetje »Nivo« iz Celja reguliralo reko Hudinjo v novo, ravno, s kamenjem obloženo strugo. Na starem najdišču miljnikov v Škofji vasi so odkrili sedmi miljnik. S tem je bil izpopolnjen seznam miljnikov,[1] oddaljenih iz Celja 3 milje. Z dokončno regulacijo vode so se morebitna nova odkritja končala. Miljnik iz pohorskega marmorja, inv. št. L 283, je visok 171 cm in ima premer 44 cm. **Sl. 1; T. 1.** Napis:

Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Sept(imius) | *Severus Pius* | *Pertinax Aug(ustus) Arab(icus)* | *Adiabe(nicus) Parth(icus) max(imus)* | [5]*pont(ifex) max(imus) trib(unicia) potest(ate)* | *VIIII(?) imp(erator) XI(?) co(n)s(ul) II pro*| *co(n)s(ul) p(ater) p(atriae) et imp(erator) Caes(ar) M(arcus)* | *Aurel(ius) Antoninus Pius* | *Aug(ustus) Felix trib(unicia) potest(ate)* | [10]*III proco(n)s(ul) et P(ublius) Sept(imius)* | *Geta Caes(ar) miliaria* | *vetustate conlabsa* | *resti tuerunt curante* | *M(arco) Iuventio Suro Proculo* | [15]*leg(ato) pr(o) pr(aetore) a Celeie m(ilia) p(assuum)* | *III*

Miljnik, posvečen Septimiju Severu (umrl l. 210) in njegovima sinovoma Karakali in Geti (rojenima leta 186 in 189), je bil postavljen v letu 201, leto pred cesarjevim obiskom Panonije.[2] Z njim sta — kot običajno — potovala oba sinova. Priprave na obisk so zajele popravilo in novogradnjo številnih cest v Reciji, Noriku in Panoniji. Napisi na tedaj postavljenih miljnikih so si podobni; do manjših razlik je prišlo predvsem zaradi kamnosekovih napak pri prepisovanju predloge. Tudi pri našem miljniku je bilo tako. V 6. vrstici je številka *XI* namesto *XII,* v 10. vrstici je *III* namesto *IIII;* v 12. vrstici je zapisano *conlabsa,* namesto *conlapsa,* in v 15. stoji *a Celeie* namesto prav *a Celeia.*

Miljnik je dal postaviti cesarjev namestnik v Noriku *M. Iuventius Surus Proculus.* Njegovo ime je znano po številnih napisih, predvsem na miljnikih. Vse doslej znane napise z njegovim imenom je zbral G. Winkler.[3] Na cesti *Celeia—Poteovio* je to drugi znan njegov miljnik (Ivenca *CIL* 3. 5735).

2. V Šempetru v Savinjski dolini št. 265 so pri izkopu za greznico (v globini 3 m) našli votivno aro. Kopali so v nekdanjem koritu Savinje, med starim centrom Šempetra in Dobrtešo vasjo, južno od obeh nekropol.[4] Zaradi pomanj-

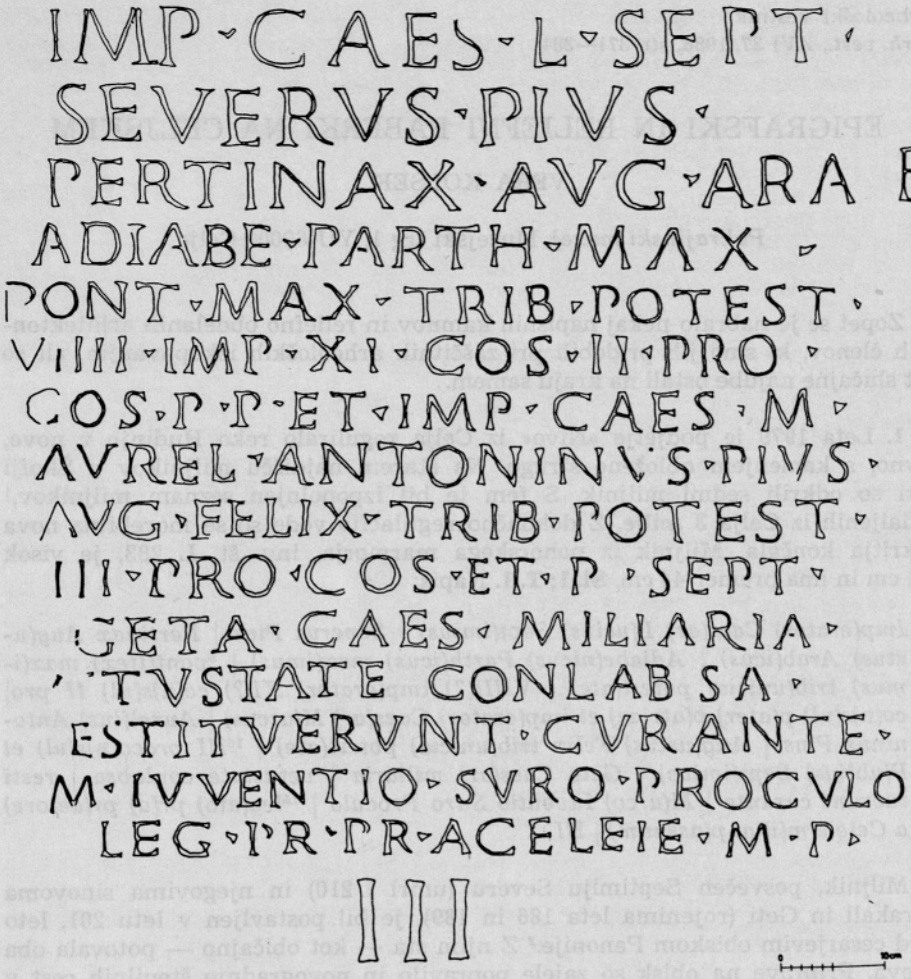

Sl. 1: Škofja vas pri Celju, miljnik (Septimij Sever).
Abb. 1: Škofja vas bei Celje, Meilenstein (Septimius Severus).

kljivega poznavanja antične naselbine v Šempetru je najdba še posebno dragocena, saj poznamo od naselbinskih najdb le še aro, posvečeno Karvoniji, iz Dobrteše vasi (*AIJ* 17).

Aro smo prepeljali v lapidarij Pokrajinskega muzeja v Celju. Velikost: višina 90 cm, širina 60 cm, debelina 38 cm. Inv. št. L 298. **T. 2:** 1. Napis:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)
pro s(alute) imp(eratoris) Caes(aris)
[[*M. Opelli*]] *Severi*
[[*Macrini Pii Fel(icis) Aug(usti)*]] *et*

[5] *M.* [[*Opelli*]] *Antonini*
[[*Diadumeniani nob(ilissimi)*]] *Caes(aris)*
Aur(elius) Aquila et Aur(elius) Bassus et Var....
sacerdotes templum (?) vi ignis consum[ptum]
[*r(eficiendum) c(uraverunt)?*]

S postavitvijo are v čast Jupitra Dolihenskega in za zdravje cesarja Makrina in njegovega sina Diadumenijana so svečeniki *Aurelius Aquila, Aurelius Bassus* in *Var...* pokazali, da so poskrbeli za obnovo požganega templja.[5]

Makrin je prevzel oblast leta 217, po tem, ko je sodeloval pri odstranitvi predhodnika Karakale. Ko je postal cesar, je privzel ime po Septimiju Severu, ki je bil njegov sonarodnjak in vzornik. Svojemu desetletnemu sinu Diadumenijanu je maja leta 218 v Zevgmi ob Evfratu dodelil naziv *nobilissimus Caesar* in mu dodal ime *Antoninus*. Med ljudstvom in vojaštvom priljubljeno ime slavnih vladarjev naj bi učinkovalo demagoško. Makrina so v istem letu ubili, na njegovo mesto je stopil *M. Aurelius Antoninus Elagabalus*. Makrin in Diadumenijan sta padla pod *damnatio memoriae,* kar je razvidno tudi iz šempetrske are. Obe imeni sta odklesani. Ara je bila izdelana po maju leta 218, ker napis že upošteva Diadumenijanov naziv *nobilissimus Caesar,* in pred Makrinovo smrtjo v juliju istega leta.[6]

Med svojo kratko vladavino se je Makrin posvetil popravilu cestne mreže v provincah. Na cesti *Celeia—Poetovio* poznamo kar tri njegove miljnike (Ivenca

Sl. 2: Celeja, zatrep nagrobnika z orlom v reliefu.
Abb. 2: Celeia, Tympanon eines fragmentierten Grabsteins mit Adler-Darstellung.

Sl. 3: Celeja, odlomek nagrobnika s hipokampom.
Abb. 3: Celeia, Grabsteinfragment mit Hypokamp-Darstellung.

CIL 3. 5736; Lindek *CIL* 3. 11841; Škofja vas *AV* 30, 1979, 168).[7] Miljnike v Panoniji so postavili v letu 217. Ceste je bilo treba hitro popraviti zaradi rimske ofenzive ob vdoru Dačanov v provinco.

Imeni *Aurelius Aquila* in *Aurelius Bassus* sta običajni. *Aurelius Bassus* je znan s celejanskega nagrobnika *AIJ* 54.

3. Med kamnitimi ostanki leta 1979 odkrite nekropole[8] je bil tudi nagrobnik — glej **T. 2:** 2 — (zdi se, da je bil predelan iz arhitektonskega člena) z napisom, ki se glasi:

D(iis) M(anibus) | *Bellicius* | *Victor vir d(e)c(urio)* | *Celeienssium (!)* | [5]*Ursina liberta* | *patrono op* | *timo et bene* | *merito o(bito) an(norum)* | *LXXX fecit*

Družinsko ime *Bellicius* je izpeljanka iz kognomena *Bellicus*, morda si ga je nosilec sam priredil, ko je postal celejanski dekurion. Formulacija *vir decurio* je nenavadna, verjetno imamo opraviti v duovirom. V besedi *Celeienssium* bi zadostoval en *S*. V lapidariju celjskega muzeja se nahaja še en napis duovira z imenom *Bellicius* (*CIL* 3. 1583).

Če upoštevamo, da je odkopana nekropola v Šempetru prenehala obstajati po letu 286, so novo zastavili konec 3. stoletja. Oblika črk in nagrobnika ter

pomanjkljivosti v tekstu dovoljujejo postaviti spomenik na konec 3. ali v 4. stoletje. Vse dosedanje najdbe kažejo, da gre za skeletno grobišče.

4. Na gradu Dvor pri Radečah so našli rimske napise, vzidane v poslopje.[9] Enega so odkrili pred leti pri adaptaciji nekdanje jedilnice v pritličju gradu. Bil je pod servirnim okencem kot njegova polica. Zato ima en rob profilirano zaključen. Ob predelavah so ga s svedrom predrli. Tako je del napisa odpadel, vendar se je ta odlomek ohranil. Za fotografiranje smo ga namestili na prvotno mesto (glej **T. 3**).

Nagrobnik je iz pohorskega marmorja. Višina 91 cm, širina 74 cm, deb. plošče 12,5 cm; velikost napisne ploskve 51 × 59,5 cm; niša s portreti je visoka 29 cm, višina črk 5—4,6 cm. Napis:

Acutus C. S. s(ervus) | v(ivus) f(ecit) sibi et | Verecundae | ann(orum) . . . |[5]
f(ilio) Super(o) an(norum) IX | et Domestica f(ilia)

Napis, ki je na prekladi, označuje poznejši pokop:

Casto C. V. s(ervo) an(norum) . . .

Sl. 4: Celeja, odlomek nagrobnika.
Abb. 4: Celeia, Grabsteinfragment.

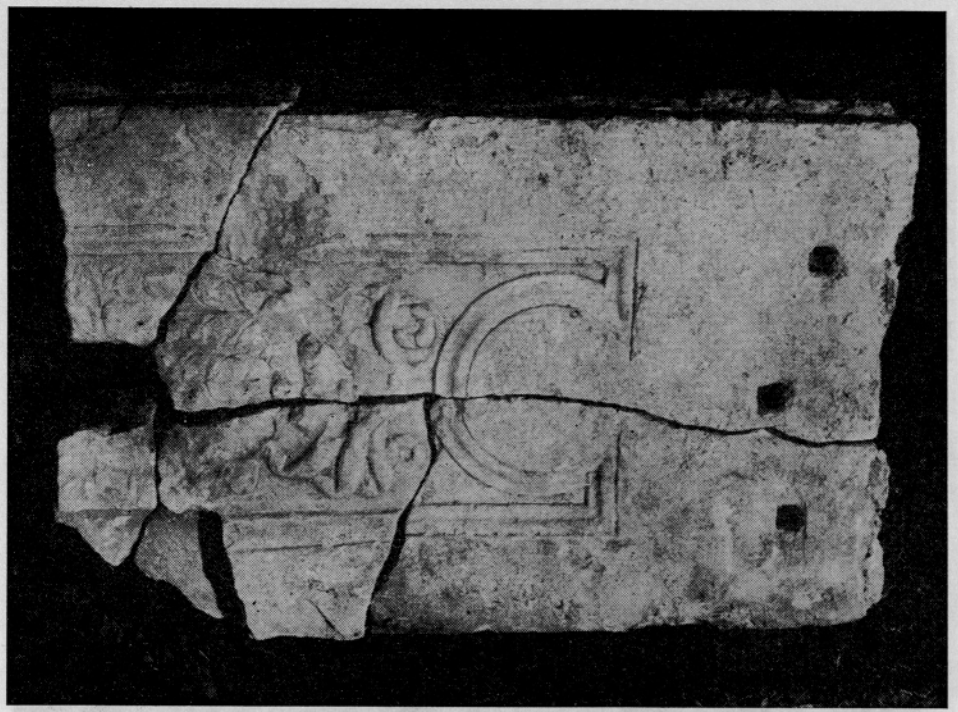

Sl. 5: Celeja, marmorna preklada.
Abb. 5: Celeia, Architravfragmente.

Acutus je oče, *Verecunda* mati, vendar je mož zaradi suženjskega položaja ne navaja kot *uxor*. Nagrobnik je postavil tudi za devetletnega sina *Supera*. Pripisano je tudi hčerkino ime — *Domestica*. Kratic *C. S.* v prvi vrstici in *C. V.* na prekladi zaenkrat ne moremo razvozlati. Gre za kratice imena gospodarja. Imena na nagrobniku so dokaj običajna (*Casto, -us CIL* 3. 5151 in 3. 5191; *Casta AIJ* 26; *Acutus AIJ* 304; *Super, -a AIJ* 446, *IL Jug.* 66; *Verecunda, -us AIJ* 104, 107, 394, *ILJug.* 157).

Niša s portretoma zakoncev je polkrožna, v zaklinkih sta delfina. Napisno polje je obdano s tordiranima stebroma. Iz baze raste stiliziran akantov list. Na vrhu sta dva listna kapitela. Žena nosi značilno noriško avbo in obleko, speto z dvema fibulama (Almgren 236 d). Mož ima na čelo počesane lase in nosi brado. Vsi ti elementi ter to, da ni okrajšave *DM* (upoštevati je treba odročnost najdišča), nakazujejo datacijo v začetek 2. stoletja. Nagrobnik je ostal na kraju najdišča v Prevzgojnem domu, Pot na brdo 23, v Radečah in je razstavljen v dvorani za prireditve.

Leta 1984 smo opravili zaščitna arheološka izkopavanja v Celju, na Muzejskem trgu 5. Poleg sotočja treh rimskih kanalov smo v renesančnem zidu odkrili več antičnih spolij, med njima dva fragmenta različnih napisov.

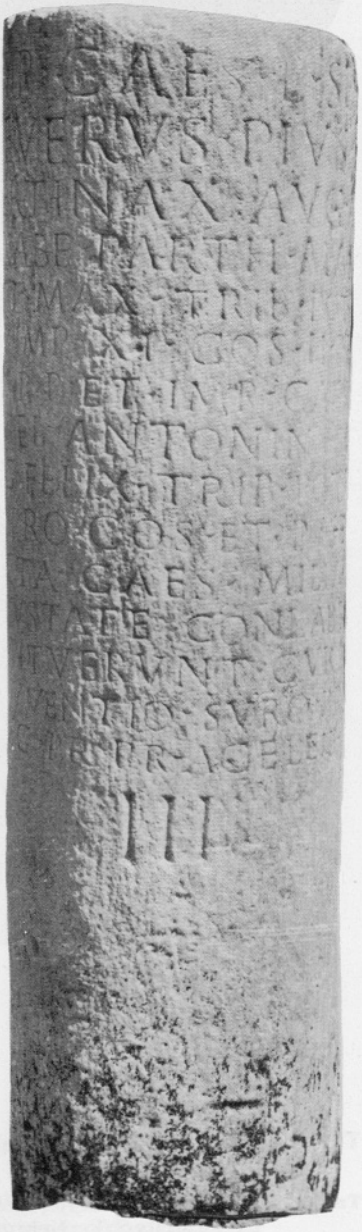

T. 1: Škofja vas pri Celju, miljnik (Septimij Sever).

Taf. 1: Škofja vas bei Celje, Meilenstein (Septimius Severus).

1

2

T. 2: 1. Šempeter pri Celju, Dolihenu posvečen oltar, postavljen l. 217. **2.** Šempeter pri Celju, poznoantično grobišče, nagrobnik za celejanskega dekuriona.

Taf. 2: 1. Šempeter bei Celje, Dolichenus-Altar (aufgestellt im J. 217). **2.** Šempeter bei Celje, spätantike Nekropole, Grabstein eines celeianischen Decurio.

T. 3: Grad Dvor pri Radečah, nagrobnik suženjske družine.
Taf. 3: Schloss Dvor bei Radeče, Grabstein einer Sklavenfamilie.

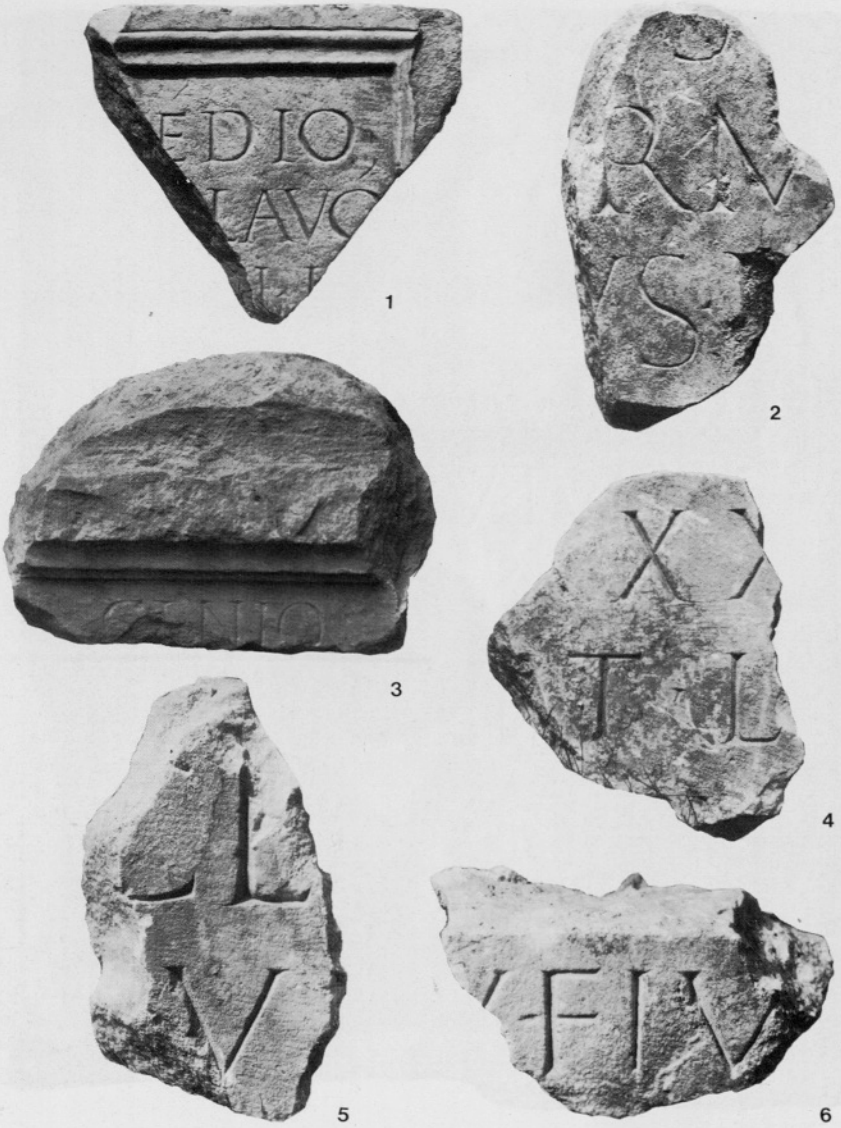

T. 4: 1. Celeja, odlomek nagrobnika. **2.** Celeja, odlomek vladarju (?) posvečenega napisa. **3.** Celeja, vrhnji del nekemu Geniju posvečenega oltarja. **4—6.** Celeja, odlomek nagrobnika.

Taf. 4: 1. Celeia, Grabsteinfragment. **2.** Celeia, Bruchstück einer Kaiserinschrift (?). **3.** Celeia, Fragment einem Genius geweihten Altars. **4—6.** Celeia, Grabsteinfragment.

5. Napisna plošča v profiliranem okviru. Ohranjen je zgornji desni vogal z lepimi črkami v treh vrsticah. Velikost: 36 × 31 × 10,5 cm, višina črk 4,5 do 5 cm. Inv. št. L 285, **T. 4:** 1.

—]*edio*
—]*lavo*
—]*I·I*[—

Apex je v prvi vrstici na črki *E*, v drugi na črki O.

Možnosti za ime v prvi vrstici je več: *Attedio, Vedio, Paedio,* v drugi [*F*]*lavo* (dativ), morda samo *Lavo.* Po vsej verjetnosti gre za nagrobno ploščo. Črki v 3. vrsti nista določljivi.

6. Fragment napisa na marmornem kamnu. Izgleda, da so ohranjene črke prve, druge in tretje vrstice. Velikost: 47 × 30 × 17 cm; vel. črk 12 cm. Inv. št. L 285. **T. 4:** 2.

S
RM
VS.

Sl. 6: Celeja, nagrobnik s portretom moža in žene.
Abb. 6: Celeia, Porträtnische vom Grabstein.

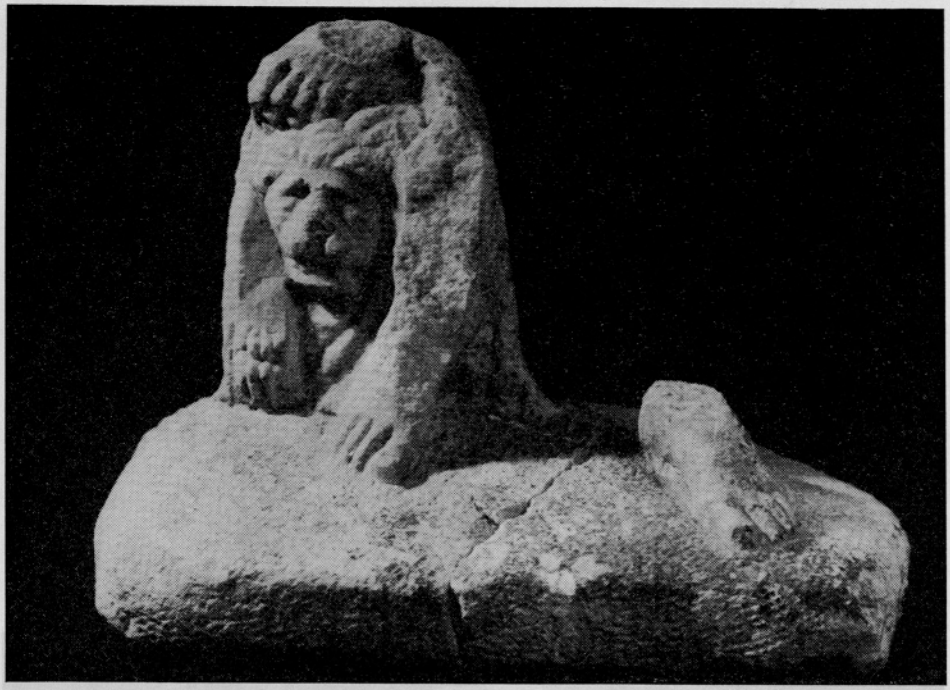

Sl. 7: Celeja, spodnji del Herkulovega kipa.
Abb. 7: Celeia, Statuenbasis der Herkules-Statue.

Zaradi višine črk in skrbnega klesanja domnevamo, da je bil napis posvečen vladarju, kjer v titulaturi lahko nastopajo — glej 2. ohranjeno vrsto — med *cognomina devictarum gentium* ali *Ge]rm[anicus* ali *Sa]rm[aticus* ali *A]rm[enicus.*

Na prostoru celjskega minoritskega samostana, na vogalu današnjega Trga V. kongresa in Savinove ulice, so pri izkopu temeljev za novo kresijo leta 1851 odkrili več fragmentov različnih reliefov, ki so jih vzidali v zakristijo Marijine cerkve. Ta je mejila z apsido na novo poslopje. Leta 1978 je ob eksploziji plina razmajalo kresijo — sedanjo banko — in vzhodni del cerkve. Po zrušenju stare cerkvene omare v zakristiji so se pokazali trije reliefi, ki so opisani spodaj.

Leta 1980 je bil na omenjenem prostoru potreben arheološki izkop pred gradnjo nove banke. Zaradi določenih administrativnih ovir do gradnje takrat ni prišlo, pač pa šele leta 1985. Nadzorovali smo izkop temeljev in odkrili, od kod so prišli v zakristijo vzidani kamni. Kletni temelji kresije iz leta 1851 so počivali na starem temelju minoritskega samostana, ki je bil zgrajen iz malte in marmornih fragmentov rimskih spomenikov. Nekaj teh spolij nam je uspelo izluščiti iz zidu in jih prepeljati v muzej.

7. Fragment reliefa z orlom, vzidan v zakristiji Marijine cerkve. Velikost: viš. 72,5 cm, šir. 51 cm, viš. orla 42 cm. **Sl. 2.**

Orel stoji z razprtimi perutmi na kantaru, polnem grozdja in trtnih listov. Glavo ima obrnjeno v desno in s kljunom drži cvetno girlando, povezano s trakovi. Desno zgoraj je dobro viden zaključek desnega traku, to je drugega konca girlande. Lep grobni motiv, ki ima analogijo v Šempetru; tam je na loku baldahina nerekonstruirane grobnice.[10]

8. Fragment zgornjega, reliefnega dela nagrobnika iz pohorskega marmorja. Velikost: viš. 41 cm, šir. 42 cm. **Sl. 3**. Vzidan v zakristiji Marijine cerkve.

Relief je del profiliranega in okrašenega timpanona. V zaklinku je hipokamp s spiralasto uvitim luskastim repom in vzpetima sprednjima nogama. Griva je oblikovana v svitek. Hipokamp, priljubljen okras grobnic in nagrobnikov, ki naj bi imel zaščitni pomen, je dovršeno kamnoseško delo.

Sl. 8: Celeja, odlomek Herkulovega kipa.

Abb. 8: Celeia, Fragment der Herkules-Statue.

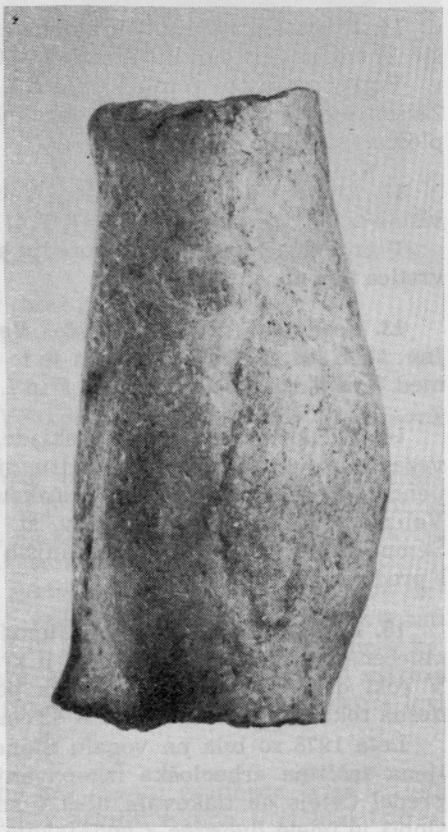

Sl. 9: Celeja, odlomek Herkulovega kipa.

Abb. 9: Celeia, Fragment der Herkules-Statue.

9. Tretji fragment predstavlja psa, ki — napetih ušes — nekaj pričakuje. Zaradi ostankov malte na kamnu je težko razbrati položaj njegovega repa. Za psom je ukrivljeno akantovo listje. Fragment pripada robu nekega reliefa, ki ga je z obeh strani obrobljalo rastlinje. Velikost: viš. 31 cm, šir. 38 cm. **Sl. 4.**

Od spolij, prinesenih v muzej, objavljamo izbor.

10. Zgornji del posvetilnega oltarja (velikost: viš. 34 cm, šir. 50 cm, deb. 22, inv. št. L. 292, **T. 4:** 3) z delno ohranjeno profilacijo in prvo vrstico napisa:

Genio

Težko bi ugotovili, za katerega genija gre. V Celju so doslej dokumentirali tri (*Genius Anigemius CIL* 3. 5157, *Genius Augusti CIL* 3. 5158, *Genius civitatis CIL* 3. 5159).

11. Fragment napisa. Ohranjene črke so od dveh vrstic. Velikost: viš. 41 cm, šir. 37 cm, deb. 12 cm. Višina črk 7—10 cm. Inv. št. L 286. **T. 4:** 4.

V prvi vrstici je vidno število *XX* (lahko tudi *XXX*), druga vrstica ima *T. L.* Zaradi navedenega števila in debeline kamna domnevamo, da gre za nagrobno ploščo.

12. Fragment napisne plošče. Velikost: viš. 48,5 cm, šir. 33 cm, deb. 10 cm; višina črk 13,3 cm. Inv. št. L 287. **T. 4:** 5. Črke so ohranjene v dveh vrsticah.

V prvi *CL:* črki v tem zaporedju sta v Celju zelo pogosti, npr. *Cl Cel*; druga vrstica ima ohranjen le *V.*

13. Fragment napisne plošče. Velikost: 31 × 25 × 14 cm. Viš. črk 9,5 cm. Inv. št. L 294. **T. 4:** 6. Ohranjen je le del ene vrstice: *V. F. IV.* Interpunkcija je med *V* in *F*, zdi se, da tudi med *F* in *I.*

14. Več kosov marmorne preklade, ki ima na spodnji stranici tri vdolbine za vezavo in v profiliranem okviru girlando iz listov in cvetov, povezanih s pentljo. Profilacije, ki bi jih pričakovali na treh stranskih stranicah, so odbite. Velikost: 120 × 84 × 24 cm. Inv. št. L 293. **Sl. 5.** Analogijo lahko poiščemo v Šempetru,[11] kjer je preklada manjših razsežnosti, ki je povezovala zadnjo steno s prednjim stebrom.

15. Fragment nagrobnika z upodobitvijo dveh pokojnikov. Levo je žena, oblečena v tuniko in stolo. Vrat ji krasi niz biserov, na desnici nosi zapestnico. V roki drži jabolko. Od drugega pokojnika, verjetno moža, je ohranjena le desna roka. Velikost: 24 × 36 × 42 cm. Inv. št. L 295. **Sl. 6.**

Leta 1978 so bila na vogalu Stanetove in Miklošičeve ulice v Celju opravljena zaščitna arheološka izkopavanja. Najdišče nam je odkrilo stanovanjski predel Celeje ob tlakovani ulici v smeri severovzhod—jugozahod. Eno od poslopij je imelo dvorišče z vodnjakom, ki pa so ga zasuli, da bi stavba v 4. stoletju prišla do izraza.

V nasutju je bilo polno keramike, vmes nekaj ostankov tlakov iz opek ali oblic, na dan je prišlo tudi nekaj fragmentov marmornega kipa, ki so bili uporabljeni za tlak.

Sl. 10: Celeja, oltar (brez napisa).
Abb. 10: Celeia, Inschriftsloser Altar.

16. Spodnji del kipa na podstavku. Velikost: ohr. viš. 40 cm; podstavek 56 × 34 cm. Inv. št. L 278. **Sl. 7.**

Na podstavku sta ohranjeni stopali kipa, visokega okrog 90 cm. Ob desni nogi je levja koža, nad njo še eno stopalo, ki je pripadalo postavi, dvignjeni od tal. Na podlagi levje kože lahko sklepamo, da gre za kip Herakleja, ki opravlja eno svojih junaških dejanj. Morda nosi Alkesto? Heraklejev kult je bil v Celeji precej razširjen. Omenim naj Heraklejevo svetišče, kjer sta bili odkriti dve Heraklejevi gorjači z ostankoma rok različnih velikosti,[12] dve miniaturni bronasti plastiki iz hišnih oltarjev[13] in votivno aro (*CIL* 3. 5193). V isti globini smo v kv. E-4 odkrili še marmorno stopalo desne noge, ki po velikosti in izdelavi ustreza levi nogi nad levjo kožo (velikost: 15 × 6 cm, **sl. 8**), ter del meč, ki ustreza levi nogi stoječega kipa (**sl. 9**, velikost: ohr. viš. 17,9 cm).

17. Z istega najdišča je tudi mala hišna ara. Zunaj gradbene jame so leta 1980 kopali prostor za greznico. Aro so našli v profilu izkopa, v globini 1,30 m. Velikost: višina 30,5 cm, širina 13 cm, deb. 12,7 cm. Inv. št. L 281. **Sl. 10.**

Profilacijo ima spodaj in zgoraj, kjer se zaključuje z dvema kolutoma, povezanima v sredini z bisernim nizom. Koluta sta prekrita s stiliziranimi bršljanovimi listi; na konceh so rozete. Napisna ploskev je prazna. Obe stranici imata

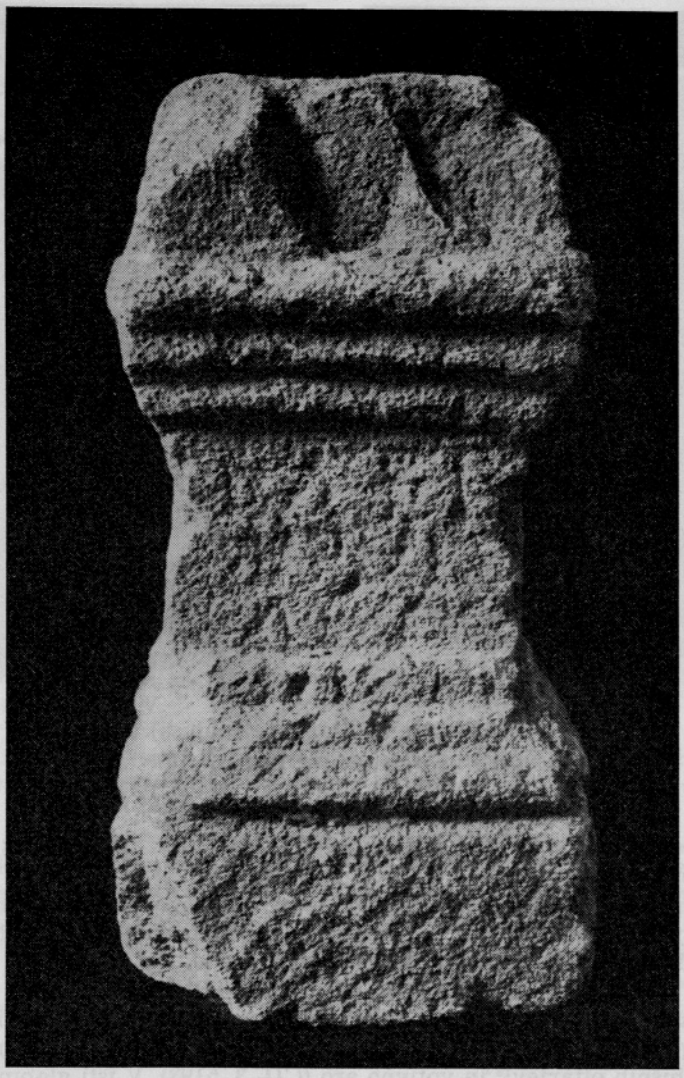

Sl. 11: Celeja, oltar (napis uničen).
Abb. 11: Celeia, Altar mit vollkommen korrodierter Inschrift.

rastlinski okras. Na levi strani je v enostavnem okviru cvet, ki spominja na rog obilja, desna stranica je okrašena z vejico bršljanovih in trtnih listov, vmes je nekaj cvetov.

18. Leta 1977 smo na parcelah št. 2147, 2155 in 2166, v kareju Stanetove, Levstikove in Aškerčeve ulice, naredili nekaj orientacijskih sond pred izkopom za veleblagovnico. Do zaščitnih izkopavanj potem ni prišlo, ker je podjetje od-

stopilo od gradnje. V sondi I, v gl. 3,50 m je ležala mala peščenčeva ara. Velikost: viš. 29 cm, šir. 14 cm, deb. 14 cm. Inv. št. L 296. **Sl. 11**. Po površini je zelo razjedena. Profilacija je na zgornji in spodnji strani, zaključuje se z dvema akroterijema. Ara je imela verjetno trivrstični napis. Razbrati se da le *ET* v prvi vrstici.

[1] V. Kolšek, Novi napisi in reliefi iz območja celejanskega municipija, *AV* 30 (1979) 167.

[2] J. Fitz, Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. Z., *Acta Arch. Acad. Scient. Hung.* 11 (1959) 237 ss.

[3] G. Winkler, Der norische Statthalter M. Iuventius Surus Proculus und die von ihm errichteten Meilensteine, *Mitt. Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 112/113 (1972/73) 233.

[4] V. Kolšek, Nova arheološka odkritja v Šempetru v Savinjski dolini, *Savinjski zbornik* 1983, 83.

[5] Zahvaljujem se J. Šašlu za pomoč pri čitanju.

[6] H. v. Petrikovits, *RE* 18 (1939) 552.

[7] J. Šašel, Elagabalov miljnik v celejanskem municipalnem področju, *Živa antika* 6 (1956) 267 razvozlja pomoto števila miljnikov na gradu Lindeku pri Frankolovem.

[8] *Savinjski zbornik* 1983, 83.

[9] *ANSl* 265; Hotemnež.

[10] J. Klemenc, V. Kolšek, P. Petru, *Antične grobnice v Šempetru*, Katalogi in monografije 9 (1972) tab. 68, 353.

[11] L. c. Inv. št. 523.

[12] J. Klemenc, Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju, *Celjski zbornik* 1957, 101, sl. 9 ter: Celeja v antiki, *Celjski zbornik* 1961, 427.

[13] J. Orožen, *Zgodovina Celja* I, 1927, 109.

EPIGRAPHISCHE UND ARCHITEKTONISCHE NEUIGKEITEN AUS CELEIA UND UMGEBUNG

Zusammenfassung

1. Meilenstein von Škofja vas (d. h. drei *millia passuum* nördlich von Celeia), aufbewahrt in Celje. Text s. oben.

2. Dolichenus-Altar, aufgestellt im J. 217 für Macrinus und Sohn (Diadumenianus), nachträglich getilgt; gefunden in Šempeter bei Celje, aufbewahrt im Museum in Celje. Text s. oben.

3. Grabstein vom selben Ort (zweite Hälfte des 3. Jhdts) für Bellicius Victor, Decurio Celeienssium (sic). Aufbewahrt in Celje im Museum.

4. Grabstein einer Sklavenfamilie, entdeckt in zweiter Verwendung im Schloss Dvor bei Radeče (ebd. aufbewahrt).

5. Grabsteinfragment (?) aus Celeia.

6. Fragment einer kaiserlichen Ehreninschrift aus Celeia.

Fragmente N. 7—18 stammen aus Celje.

7. Bruchstück eines Grabreliefs mit der Darstellung eines Adlers.

8. Tympanon eines Grabsteinfragments (mit Hypokamp-Darstellung).

9. Grabsteinfragment mit der Darstellung eines Hundes.

10. Altarfragment mit erhaltener erster Inschriftenzeile *(Genio)*.

11. Grabsteinbruchstück, erhalten nur einige Buchstaben.

12. Ebenso.

13. Ebenso.

14. Bruchstück eines Architravs aus Marmor.

15. Porträtnische eines Grabsteins vom 2. Jhdt.; Darstellung einer Frau und eines Mannes.

16. Basis einer Herakles-Statue.

17. Kleiner Haus-Altar ohne (erhaltene?) Inschrift.

18. Kleine Ara mit korrodierter Inschrift.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 385—398

NOVI NAPISI V POSOČJU

DRAGO SVOLJŠAK, BEATRIČE ŽBONA-TRKMAN

Goriški muzej, Grad Kromberk 97, YU-65000 Nova Gorica

V Goriškem muzeju (Nova Gorica) se je v dobrih treh desetletjih njegovega obstoja nabralo nekaj napisnih kamnov in kamnitih stavbnih delov iz Ajdovščine, Mosta na Soči, Lok pri Kromberku, Hruševja v Goriških brdih in iz Solkana. Nekateri so bili odkriti z arheološkimi izkopavanji, drugi so bili muzeju podarjeni ali pa so bili odkupljeni.

1. Odlomek p r e k l a d e iz apnenca. Vel. 34 × 24 × 18 cm, ohranjena viš. črk 15 cm. Prvotni sta zgolj sprednja stran in hrbtna ploskev. GM, inv. št. A 85. **Sl. 1.**

Najdišče: A j d o v š č i n a — Bratinova hiša. Zaščitno arheološko izkopavanje Goriškega muzeja in Zavoda za spomeniško varstvo SRS, april 1965. Odlomek je bil odkrit v ruševinah takrat porušene stare kinodvorane (D. Svoljšak,

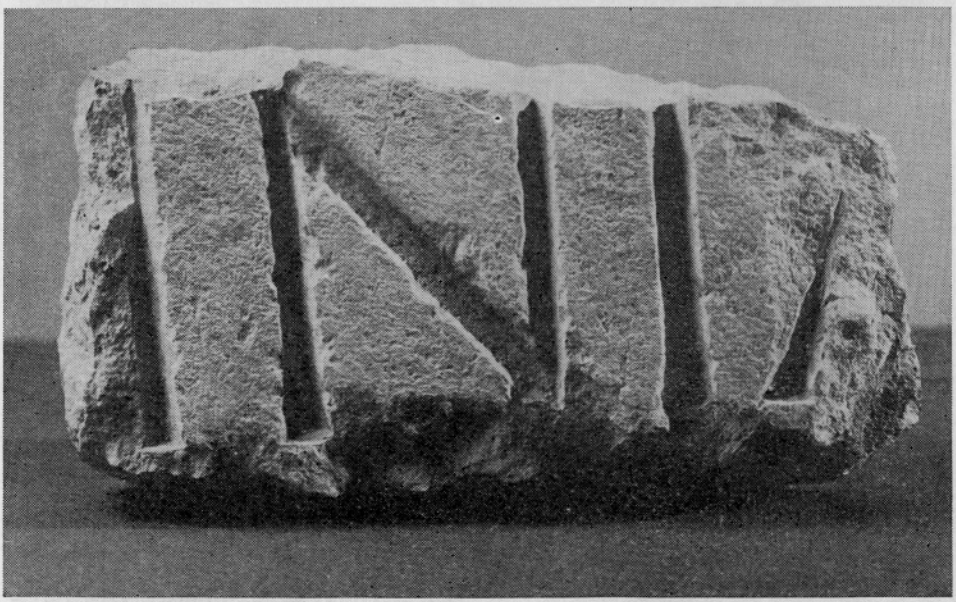

Sl. 1: Ajdovščina, Bratinova hiša; odlomek preklade. Foto C. Narobe.
Abb. 1: Ajdovščina, Bratina-Haus; Sturzfragment.

P. Petru *Varstvo spomenikov* 10, 1965, 197s; iidem, *Arheološki pregled* 7, 1965, 125). Prej je bil vzidan na vrtu Bratinove hiše, parc. št. 67.

—] *inia* [—

Berljivo so ohranjene tri črke (*ini*), od četrte pa le del kraka, zato je odlomek mogoče čitati tudi obrnjeno (*vini*).

Lit.: *In. It.* 10, 4, 346.

2. Dela p r e k l a d e iz apnenca z enovrstičnim napisom. Vel. 42 × 29 × 10 cm in 73 × 52 × 17/11,5 cm, viš. črk 22,5 cm. Na manjšem odlomku je ohranjen zgornji rob s profilacijo in del profilacije pod napisom, hrbtni del pa je odluščen; na večjem odlomku sta ohranjena zgornji rob s profilacijo in spodnja profilacija enovrstičnega napisa ter pod njo širok prazen pas. Večji odlomek je na desni strani gladko odrezan, v vrhnji rob sta ob odrezani strani vklesana moznica (1,6 × 1,8 cm) in žlebič (1,8 cm) kot opora in ležišče povezovalne spone. Gladko je odklesana tudi zadnja stran preklade. Napisno polje je visoko 29,5 cm. GM, inv. št. 84/1, 2. **Sl. 2.**

Sl. 2: Ajdovščina, kinodvorana; odlomek preklade. Foto C. Narobe.
Abb. 2: Ajdovščina, Kinosaal; Sturzfragment.

Sl. 2: Ajdovščina, kinodvorana; odlomek preklade. Foto C. Narobe.
Abb. 2: Ajdovščina, Kinosaal; Sturzfragment.

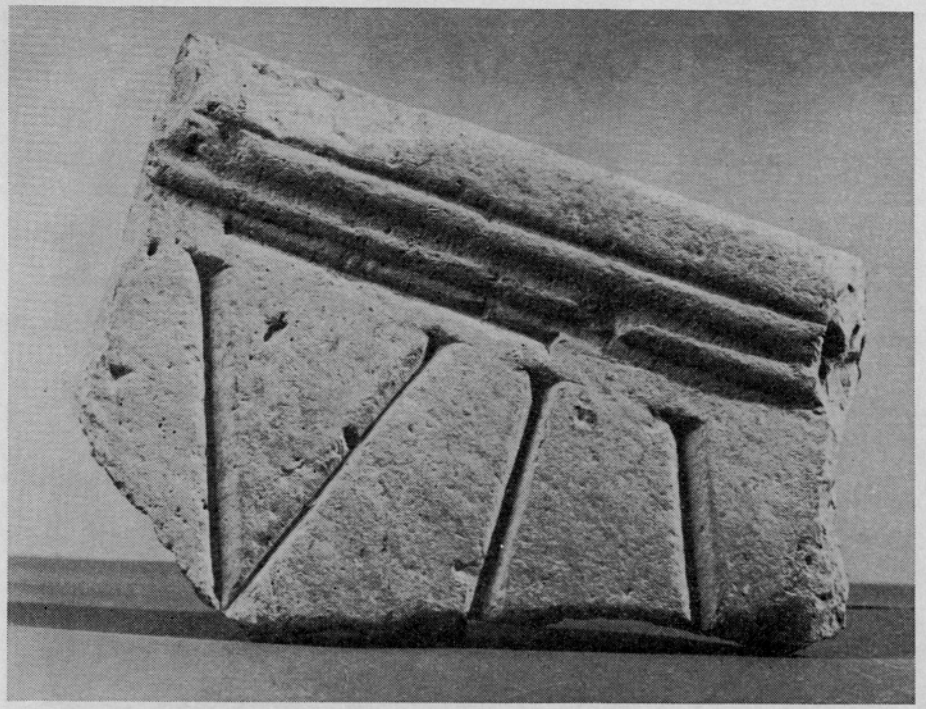

Sl. 3: Ajdovščina, kinodvorana; preklada. Foto C. Narobe.
Abb. 3: Ajdovščina, Kinosaal; Sturz.

Najdišče: A j d o v š č i n a — kinodvorana. Zaščitno arheološko izkopavanje Goriškega muzeja in Zavoda za spomeniško varstvo SRS, april 1965. Odlomka sta bila odkrita v ruševinah takrat porušene kinodvorane (P. Petru, D. Svoljšak, *o. c.*).

—]*r*[— —]*am*[—

Lit.: P. Petru, D. Svoljšak, Ajdovščina, *Varstvo spomenikov* 10, 1965, 197; iidem, Ajdovščina, *Arheološki pregled* 7, 1965, 125; P. Petru, Obnovljena antika v Ajdovščini, *Varstvo spomenikov* 10, 1965, 139; idem, Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum, *Arheološki vestnik* 23, 1972, 350; idem, Najnovija istraživanja Julijskih Alpa, *Osječki zbornik* 12, 1969, 17; *ILJug* 1221 a in 1221 b.

3. P r e k l a d a iz apnenca. Ohranjen je spodaj odbit odlomek s tremi monumentalnimi črkami. Vel. 36 × 54 × 11,5 cm, viš. črk 22,5 cm. Napisno polje je zgoraj zaključeno s profiliranim robom, vanj sta desno na vrhu vklesana moznica (vel. 2,2 × 1,5 cm, gl. 1,5 cm) in žlebič za spenjalno vez. Na levi strani je

odlomek gladko odrezan, spodaj in na desni je odlomljena. GM, inv. št. A 4149. **Sl. 3.**

Najdišče: Ajdovščina — kinodvorana. Zaščitna arheološka izkopavanja Goriškega muzeja in Zavoda za spomeniško varstvo SRS, april 1965 (P. Petru, D. Svoljšak, Ajdovščina, *Varstvo spomenikov* 10, 1965, 197; iidem, *Arheološki pregled* 7, 1965, 125).

—] . *VI v* [—

Odlomek je del gradbenega napisa. Črke so skrbno oblikovane. Pred številko je ohranjena vklesana pika, s katero je bila ločena beseda pred njo, nedvomno osebno ime. Imenovani je bil član kolegija za vladarjev kult, prejkone imovit osvobojenec. 1. stoletje po Kr.

Skupaj z odlomki 1, 2, 11 in 12 je bil tudi ta odlomek preklade člen večje stavbe, od katere sta bila odkrita le del zahodnega zidu in z njim vzporedna kloaka, ki je bila pokrita tudi s tegulo s pečatom *Q. Caecili Flaviani.* Za objekt je P. Petru domneval, da je bil svetišče, in ga datiral v konec 1. ali na začetek 2. stoletja (hadrijansko obdobje), črke na odlomku preklade pa je sprva bral kot *viv* in jih je povezal (kot verjetni dvomljivi poizkus) v *Flu(viu)s frigidus.* Kasneje je to prvo, prenagljeno, vendar zaradi pomembnosti takratnega odkritja umljivo izpeljavo popravil v *VI v.*

Lit.: P. Petru, Najnovija istraživanja Julijskih Alpa, *Osječki zbornik* 12, 1969, 17; idem, Novejše arheološke raziskave Claustra Alpium Iuliarum, *AV* 23, 1972, 350; idem, Ajdovščina: neue Ausgrabungsresultate, *Roman frontier studies,* 1969 (1974) 181; idem, Ricerche recenti sulle fortificazioni nelle Alpi orientali, *Antichità altoadriatiche* 9, *Aquileia e l'arco alpino orientale,* 1976, 231; *ILJug* 1221 c.

4. Nagrobnik iz apnenca. Ohranjen je del iz osredja in spodnjega dela napisnega polja. Vel. 41 × 30 × 16 cm, viš. črk 3,3—3,6 cm. GM, inv. št. A 3981. **T. 1.**

Najdišče: Ajdovščina — ob zahodnem obzidju, leta 1818.[1] Nato je bil vzidan na cestno stran hiše št. 70 (lastnik Giacomo Bolaffio; danes Gregorčičeva ul. 2, lastnik Ergaver Zdravko). Do leta 1949 je bil ohranjen v celoti, s popolnim besedilom (vel. 122 × 44 cm), nato pa je bil razbit in del prepeljan v Goriški muzej, Nova Gorica.[2]

P(ublius) Public(ius) Ursio | *v(ivus) s(ibi) f(ecit) et* | *coniugi kariss(imae)* | *Voltiliae Satunn*[. .] | [5]*dum saltus pu*|*blicos curo d*[*e*]|*cidi hoc in pri*|*vato agello*

Ursio je bil čuvaj v *saltus publicus,* nerazdeljenem gorskem svetu, primernem za pašništvo, oglarjenje, podiranje lesa in lov, najbrž nekje v goratem predelu nad Ajdovščino, med Čavnom in Nanosom.[3]

Lit.: *CIL* 5 715; *ILS* 6682; *In. It.* 10, 4, 340; A. Müllner, *Emona,* 1879, 248, n. 98; E. Majonica, *Programma del ginnasio di Gorizia,* 1885, 6 s; C. Gregorutti, L'antico

Timavo e le vie Gemina e Postumia, *Archeografo Triestino N. S.* 18, 1892, 48 s; P. Sticotti, Le lapidi del museo di Gorizia, *o. c.* 31, 1906, 169, op. 1; idem, Scoperte d'antichità a Trieste e nel suo agro, *o. c.* 32, 1908, 285 ss; J. Šašel, Aditus ad aquam, *Traditiones* 5—6, 1979, 357 s. ter Pastorizia e transumanza, *Rivista storica dell'Antichità* 10 (1980) 179—185.

5. Nagrobnik iz apnenca. Preprosta pravokotna, skrbno in gladko obdelana plošča iz volčanskega apnenca. Vel. 94 × 62,5 × 10 cm, viš. črk 8—8,5 cm. **T. 2.**

Najdišče: Most na Soči — nekropola II, grob št. 45. Izkopavanja Goriškega muzeja, 1978. Nagrobnik je bil postavljen ob rob grobne jame, vzporedno z okostjem. Bil je močno nagnjen v notranjost grobne jame — preko lobanje, ki je bila zato močno stisnjena. Smer pokopa: SV—JZ, 286°.

A(ulus) Vicrius A(uli) f(ilius)
Claudia
hic situs

Črke so jasno vrezane, republikanskodobne po obliki, preproste, kakor je preprosto in jasno oblikovano tudi besedilo. Tako za obliko črk, obliko spomenika in za stil prim. A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae, Imagines* (1965) na primer št. 165 (Clusii), 168 (Roma), 223, 227 in 228 (Aquileia in območje).

Rodovno ime je zelo redko, po izvoru najbrž s sabinskega ozemlja. *Tribus Claudia* je v bližnjem okolju dokumentirana predvsem za Konkordijo in Iulium Carnicum, Tarvisium (v daljnem jo imata le še Acelum in Novaria), kar pa še ne pomeni, da izvira oseba prav od tam. Oseba nima kognomena, kar je poleg oblike črk, lapidarne formulacije in uporabljene zaključne formule znak, da gre po vsej verjetnosti za nagrobnik iz sredine 1. stoletja pr. Kr.

Lit.: neobjavljeno.

6. Nagrobnik iz volčanskega apnenca. Odlomljen je zgoraj, levo in spodaj. Površina je močno korodirana, napis je zato v glavnem nečitljiv, da se ločiti le posamične črke. Vel. 90 × 33 × 15 cm, viš. črk 5—6 cm. **T. 3.**

Najdišče: Most na Soči — nekropola II, iz kamnite groblje nad grobovi, ob grobu št. 67. Izkopavanja Goriškega muzeja, 1980.

[—] | [—] . . . . *vel* | [—?] . .(?) | [— *mile*]*s leg*(*ionis*) *XV* |[5] [—] . . *vis* | [—] . . . . . *meni* | [—]*st*(?) | [—] . *ulqart* . | [—] . . . *inae*

Po primerjavi z nagrobnikom A. Vicriusa izgleda, da po širini manjka približno polovica spomenika, pri vrsticah torej okoli 6 črk.

Verjetno gre v 2. vrsti za *Vel*(*ina tribu*), pred tem torej manjkajo *praenomen, nomen* in filiacija. Pred črko *s* v 4. vrsti ni gotovo, da gre za sledi črk, če gre, potem je bila črka pomanjšano klesana. V tem primeru je stal na tem mestu ali *cognomen* ali *origo*. Edini zanesljivi podatek v ohranjenem tekstu je 15. legija, ki pa, kot vse kaže, nima vzdevka. [*Apollina*]*ris* odpade, ker je sled črke *v*

Sl.4: Loke pri Novi Gorici, najdišče Pavlini; ara. Foto C. Narobe.
Abb. 4: Loke bei Nova Gorica, Fundort Pavlini; Ara.

nedvomna. Črki *st* v 7. vrsti sta morda del formule [*h(ic) s(itus)*]*est?* Skupini črk v zadnjih dveh vrstah so prejkone zaključki imen sorodstva in rojakov.

Druga polovica ali sredina 1. stoletja pr. Kr.

Lit.: neobjavljeno. Prim. študijsko notico o nagrobniku: J. Šašel, Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze der Cisalpina zur Zeit Caesars, *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik* (*Festschrift für Artur Betz,* 1985) 547—555.

7. A r a iz apnenca. Vsenaokrog je odlomljena, le spodaj je neobdelano zaobljena. Vel. odlomka 37 × 25 × 10,5 cm, viš. črk 3,8—4,2 cm. Od napisa so ohranjene tri vrstice v njegovi spodnji tretjini. GM, inv. št. A 79. **Sl. 4.**

Najdišče: L o k e — Pavlini. Do leta 1965 je bila ara vgrajena v popločeni tlak pred hišo št. 29 (Jožef Rijavec) v Lokah, nato je bila prenesena v Goriški muzej, Nova Gorica. Drugi del are je — po pripovedi J. R. — še vedno vgrajen v hiši, kot opornik strešnega tramu.

—] | *C. Iulius* | *Anymphus* | *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

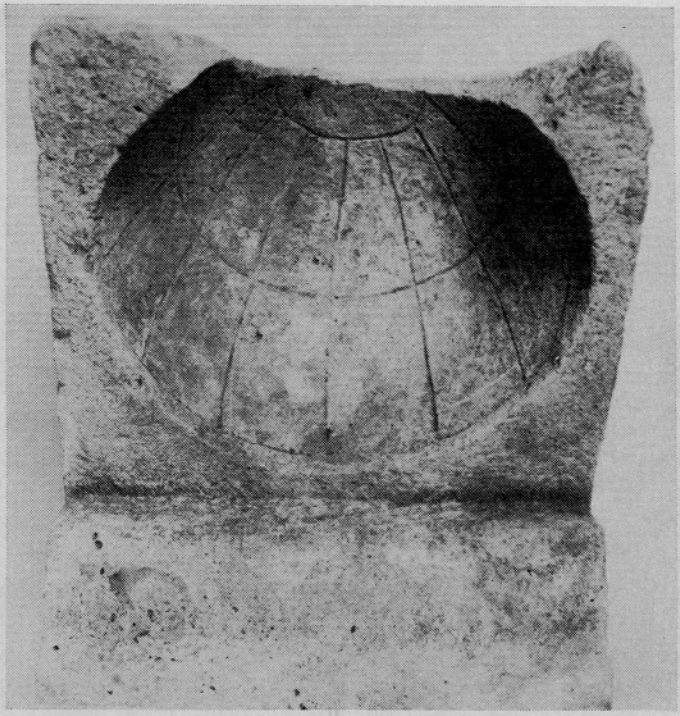

Sl. 5: Loke pri Novi Gorici, najdišče Pavlini, sončna ura.
Abb. 5: Loke bei Nova Gorica, Fundort Pavlini, Sonnenuhr.

V besedilu manjka posvetilo boštvu. Po imenu sodeč gre za osebo suženjskega porekla, ki je bila — ali ona ali njen prednik — v času julijske vladarske rodovine osvobojena. *Cognomen* je zelo redek, brez zadostnih analogij (se pojavlja npr. enkrat v Italiji). Morda sredina 1. stol. po Kr.

Lit.: B. Marušič, Rimske najdbe v Lokah, *Primorske novice*, št. 25, 21. 6. 1961, 4 in št. 26—27, 30. 6. 1961, 12; E. Smole, Loke pri Kromberku, *Varstvo spomenikov* 8, 1960, 245; *ILJug* 1222.

8. N a g r o b n i k iz apnenca. Nad pravokotnim napisnim poljem je polkrožna portretna niša, katere profiliran obok sloni na stebričkih. Levi stebriček je v celoti odbit, obtolčen je tudi desni rob niše. V niši je doprsni portret moža v togi. Spodnji del njegovega obraza je odbit. Na vrhu loka niše je pravokotni nastavek, levo in desno od njega je na zunanjem loku niše majhna moznica. Vel. 106 × 85 × 18—20 cm, viš. črk 4—7,3 cm. **T. 4.**

Najdišče: A k v i l e j a. Do leta 1972 je bil vzidan v hiši št. 4 v Hruševljah (Goriška brda), od decembra 1972 ga hrani Goriški muzej v Novi Gorici. Po ljudskem izročilu je bil spomenik znan v šlovrenski fari v Goriških brdih že 700 let.[4]

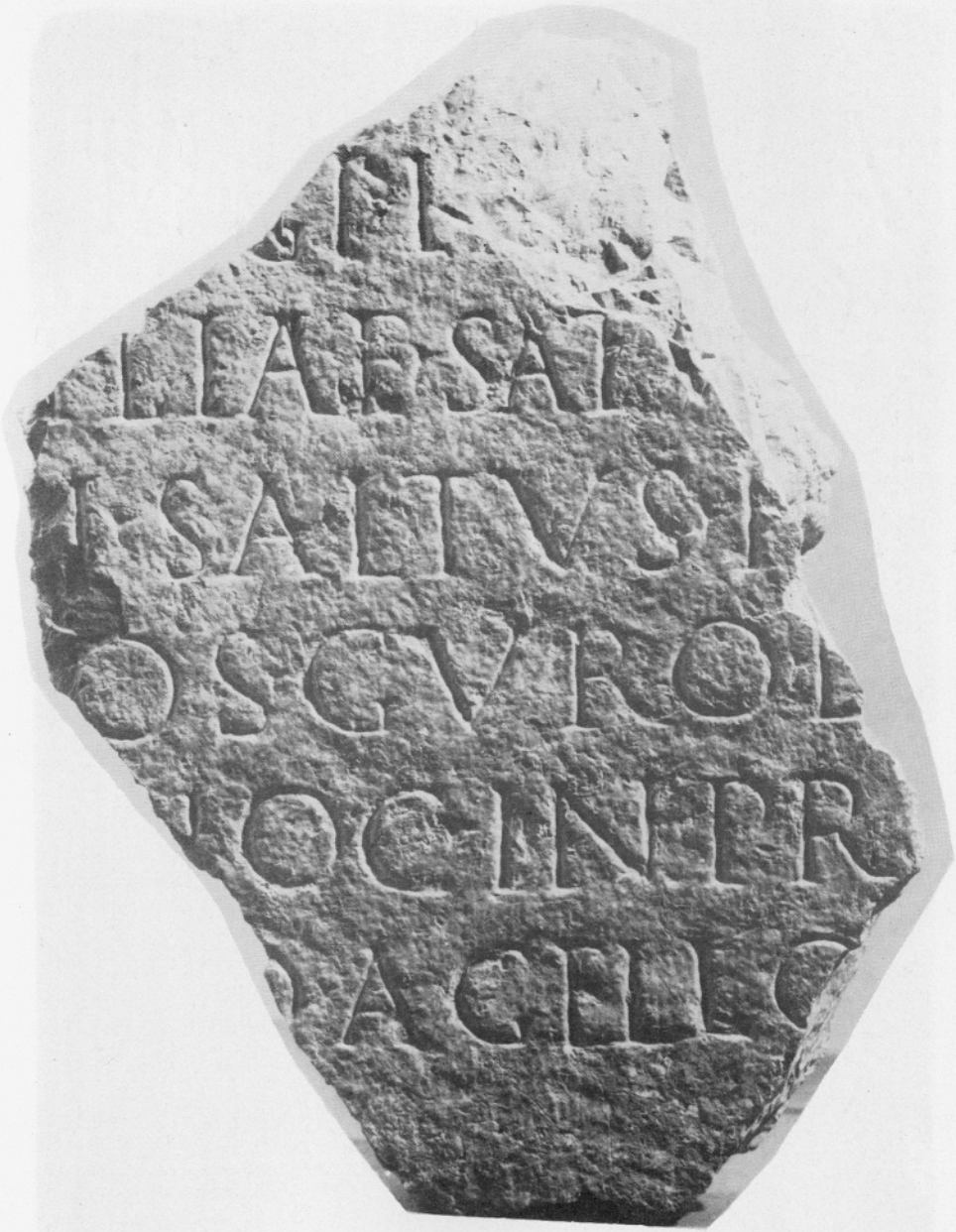

T. 1: Ajdovščina, zahodno obzidje; nagrobnik. Foto C. Narobe.
Taf. 1: Ajdovščina, westliche Ummauerung; Grabmal.

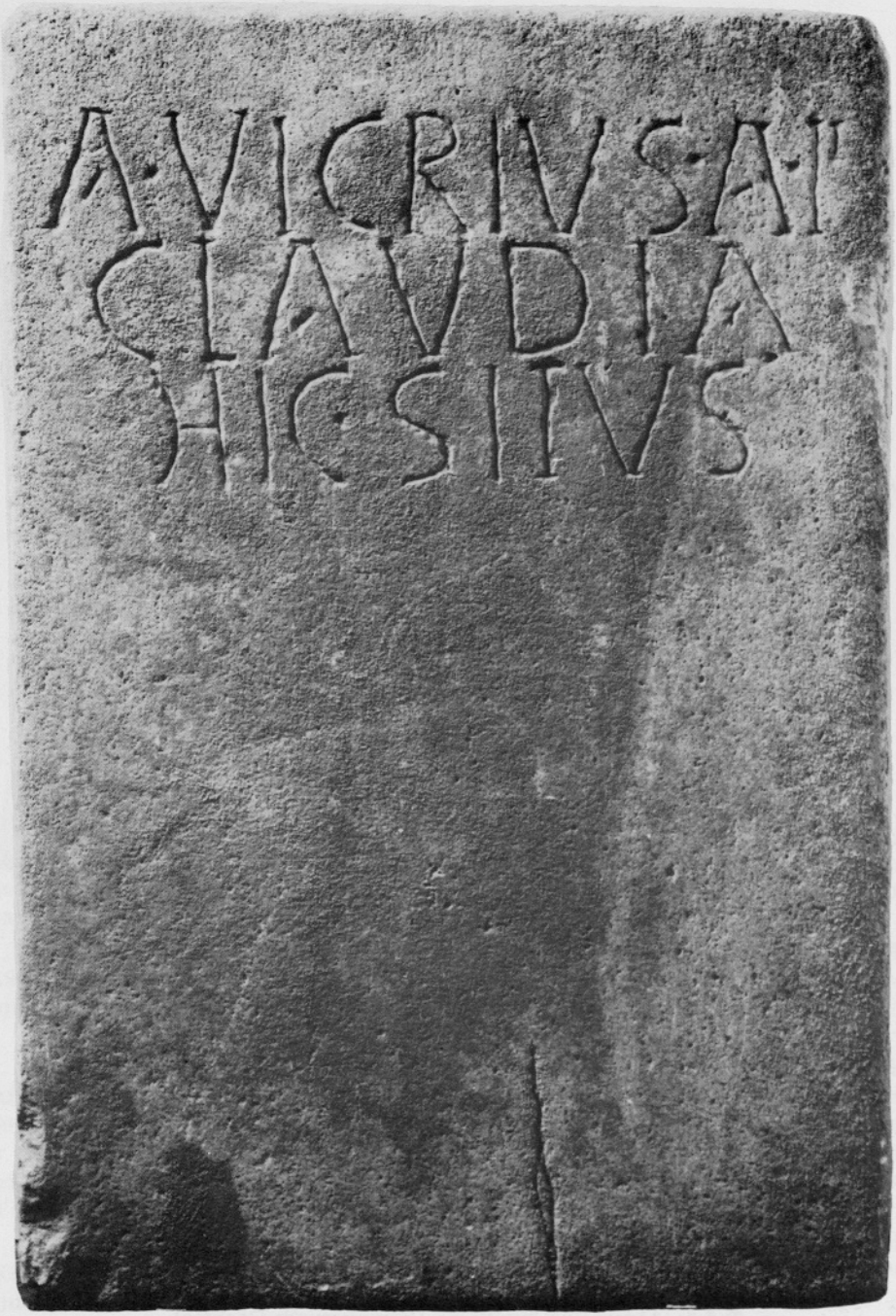

T. 2: Most na Soči, nekropola II, grob 45; nagrobnik. Foto C. Narobe.
Taf. 2: Most na Soči, Nekropole II, Grab 45; Grabmal.

T. 3: Most na Soči, nekropola II; nagrobnik. Foto C. Narobe.

Taf. 3: Most na Soči, Nekropole II; Grabmal.

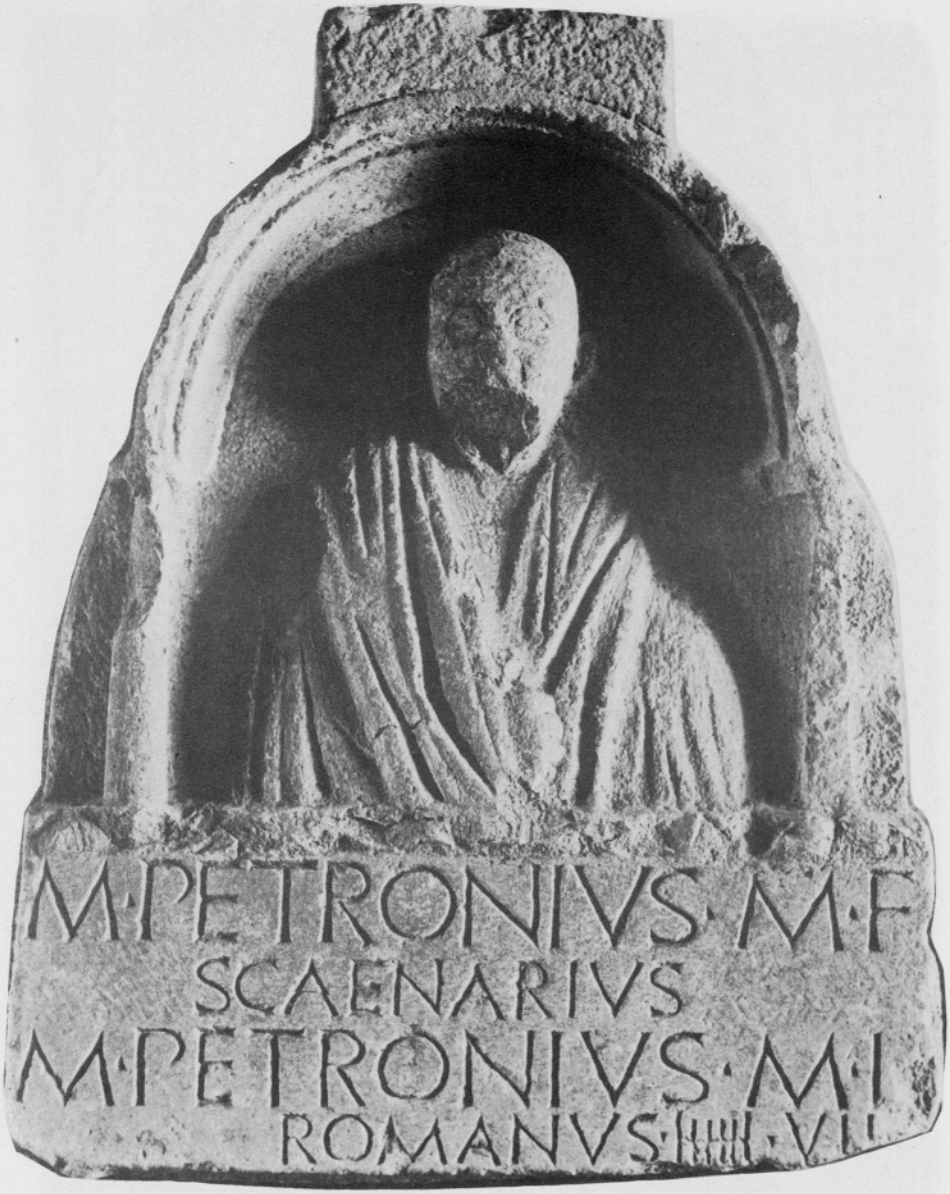

T. 4: Hruševlje v Goriških Brdih; nagrobnik iz Akvileje. Foto C. Narobe.
Taf. 4: Hruševlje im Hügelzug Goriška Brda; Grabmal aus Aquileia.

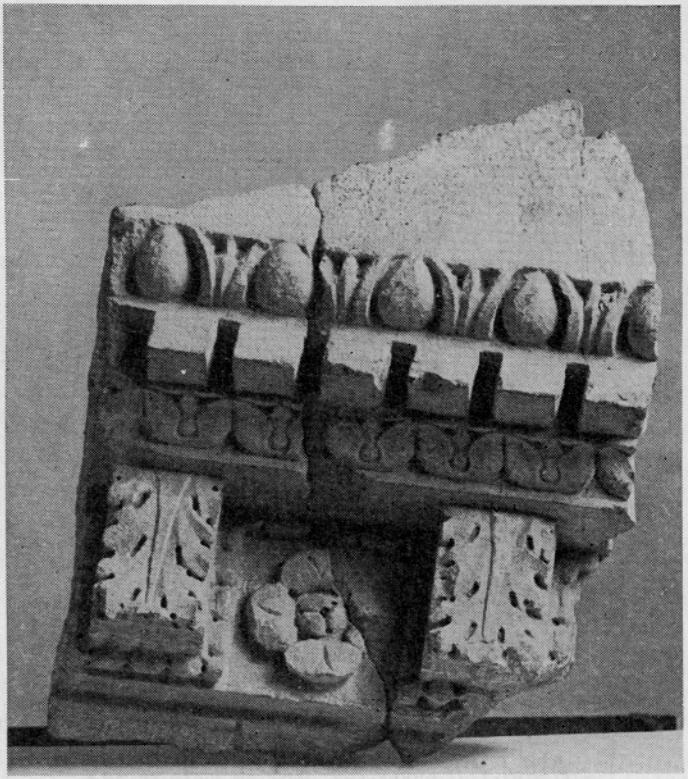

Sl. 6: Ajdovščina, kinodvorana; del arhitrava. Foto C. Narobe.

Abb. 6: Ajdovščina, Kinosaal; Architravteil.

M(arcus) Petronius M(arci) f(ilius) | *Scaenarius* | *M(arcus) Petronius M(arci) l(ibertus)* | *Romanus IIIIII vir*

Črke so klesane skrbno. Zdi se, kot da manjka spodnji del spomenika z zaključkom napisa, ki bi se v tem primeru morda lapidarno glasil *patrono optimo*. Gentile *Petronius* je v Akvileji pogost, prvič pa se tukaj pojavi cognomen *Scaenarius;* prejkone je v zvezi z lat. besedo *scaena, scaenarius,* kar pa v teh področjih ni nujno (prim. ilir. os. ime *Scaeno-barbus* ipd.). Njegov osvobojenec je bil, nedvomno zaradi imovitosti, izvoljen za sevira, člana šesterice, ki je v mestih vodila vladarski kult in državne obrede v zvezi z njim. Vsekakor je bila pokopana, kot kaže tudi upodobitev, prva imenovana oseba.

Lit.: CIL 5 1003; N. Osmuk, Hruševlje v Brdih, *Varstvo spomenikov* 17—19/1, 1974, 129.

9. S a r k o f a g iz apnenca. Pokrov manjka. Na spodnji strani ima sarkofag nakazano stojno osnovo. Na zgornjem robu so sledovi moznic, v obeh gornjih

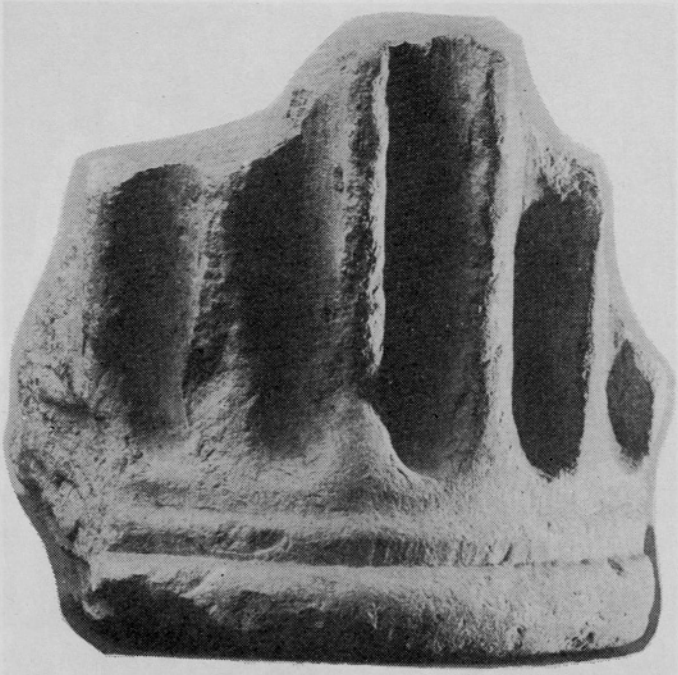

Sl. 7: Ajdovščina, kinodvorana; del stebra. Foto C. Narobe.

Abb. 7: Ajdovščina, Kinosaal; Säulenteil.

vogalih na zadnji strani sta stranski steni vodoravno prevrtani. Sekundarno je bil predelan v korito z odtočno luknjo na sprednji strani desno spodaj. V napisnem polju na prednji strani so ohranjene tri vrstice besedila (prva vrstica je poškodovana in zlizana). Začetki vrstic so na levem robu poravnani. Od tretje vrstice navzdol je površina sarkofaga plitvo poglobljena in bolj groba kot del z napisom (izbrisano besedilo?). Vel. 195 × 109 × 80 cm, deb. ostenja 11—13,5 cm, viš. črk 4,3 cm.

Najdišče: neznano. Do leta 1958 je sarkofag služil kot korito pri obcestnem vodnjaku v Solkanu (na križišču današnje ceste IX. korpusa in Pionirske ulice v Novi Gorici.) To leto je bil prepeljan v Goriški muzej, Nova Gorica.

Lit.: neobjavljeno.

10. Sončna ura iz apnenca. Viš. 40 cm, šir. 32,8 cm, db. zgoraj 27,1 cm, spodaj 16,3 cm. Strop je na najvišjem delu vdrt in poškodovan. V kamnit blok trapezoidne oblike je vdolbena polkrogla z vrezano mrežo dnevnih krivulj (poletni in zimski solsticij ter ekvinokcij). Od enajstih urnih linij jih je ohranjenih devet. V stojni ploskvi je manjša jamica pravokotne oblike (2 × 2,5 cm), v njej je železen zatič kvadratnega preseka (db. 1 cm). V zgornjo polovico

Sl. 8: Most na Soči, nekropola II; odlomek nagrobnika. Foto C. Narobe.

Abb. 8: Most na Soči, Nekropole II; Grabmalfragment.

hrbtne ploskve je vklesana moznica pravokotne oblike (4,4 × 2,5 cm, gl. 3 cm). GM, inv. št. A 3347. **Sl .5.**

Najdišče: L o k e — Pavlini, parc. št. 129/1, k. o. Loke, lastnik Jožef Rijavec, Loke 29. Ura je bila odkrita v ruševinah rimskodobnega objekta.

Sončna ura iz Lok sodi v skupino krogelnih ur z nadstrešjem. Izdelana je bila za zemljepisno širino 42,3° (Loke 45,58°). Po vsej verjetnosti je izdelek oglejskega mojstra. Oglej (Aquileia) je bil namreč v 1. stol. n. št. Lokam najbližji proizvajalec in razpečevalec tovrstnih ur.[5]

Lit.: B. Žbona-Trkman, Arheološko najdišče Pavlini v Lokah, *Goriški letnik* 11, 1984, 81 ss.

11. Odlomek a r h i t r a v a. Vel. 25 × 28,5 × 32 cm. GM, inv. št. A 86. **Sl. 6.**

Najdišče: A j d o v š č i n a — kinodvorana. Zaščitna arheološka izkopavanja Goriškega muzeja in Zavoda za spomeniško varstvo SRS, april 1965. Najden je bil — skupaj s prekladami 1—3 — v ruševinah stare ajdovske kinodvorane. Večji odlomek istega arhitrava je bil odpeljan na odlagališče ob Lokavščku. Tega hrani dr. Franc Kerkoč iz Ajdovščine, Stritarjeva ul. 5.

Lit.: neobjavljeno.

12. Odlomek stebra. Ohranjen je kos spodnjega dela s kolobarjasto bazo in plitvo profiliranim prehodom v globoko kaneliran plašč. Od spodaj je v bazo vklesana 6,5 cm globoka, pokončna moznica. Ohr. viš. 25 cm, pr. baze 34,5 cm. **Sl. 7.**

Najdišče: Ajdovščina — kinodvorana, april 1965.

Lit.: neobjavljeno.

13. Odlomek nagrobnika (?) iz volčanskega apnenca. Ohranjen je kos spodnjega dela, vsenaokrog je odlomljen. Stojna ploskev je gladka, hrbtna valovito poravnana. V prednji ploskvi sta dve rebri (pokončno in poševno). Ohr. viš. 33,5 cm, ohr. šir. 26 cm, d. 14,4 cm. **Sl. 8.**

Najdišče: Most na Soči — nekropola II, sonda 26/R, kv. 7, planum 1, 1978; v kamniti groblji nad grobovi.

Lit.: neobjavljeno.

[1] A. Müllner, *Emona*, 1879, 249.

[2] Od napisa je ohranjeno to, kar je podčrtano.

[3] J. Šašel, Aditus ad aquam, *Tradition*es 5—6, 1976—1977, 357 s.

[4] N. Osmuk, Hruševlje v Brdih, *Varstvo spomenikov* 17—19/1, 1974, 129.

[5] Dolžina loka med solsticijskima krivuljama in ekvinokcijskim krogom v meridianski ravnini (opoldne): ES 10,9 cm, EW 10,7 cm. — Dolžine lokov med sosednjimi urnimi krivuljami po ekvinokcijskem krogu EF: VIII—IX 4,5 cm, IX—X 5,2 cm, X—XI 5,1 cm, XI—XII 5,1 cm, XII—XIII 5,7 cm, XIII—XIV 5,1 cm, XIV—XV 5,0 cm, XV—XVI 4,75 cm. Izračun polmera krogle, premera ekvinokcijskega kroga in zemljepisne širine: polmer krogle r:

$$ES = EW = \frac{r \cdot \pi \cdot 2 \cdot \varepsilon^0}{180};\quad r = \frac{180^0 \cdot (ES\ EW)/2}{2 \cdot \varepsilon^0 \cdot \pi}$$

V 1. stol. n. št. je bil kot (ε) med ravnino gibanja zemlje okoli sonca in ravnino zemljinega ekvatorja 23,7 °.

$$r = \frac{180^0 \cdot 10{,}8\ cm}{2 \cdot 23{,}7^0 \cdot \pi};\quad r = 13{,}05\ cm.$$

Premer ekvinokcijskega kroga OE:

$$OE = \frac{12 \cdot EF}{\pi}.$$

Praviloma bi morali biti vsi loki na ekvinokcijskem krogu enaki. Ker so dejanski loki med urnimi krivuljami na ekvinokcijskem krogu različni, je za EF vzeta srednja vrednost EF—5,056 cm.

$$OE = \frac{12 \cdot 5{,}056\ cm}{\pi};\quad OE = 19{,}31\ cm. —$$

Zemljepisna širina:

$$\cos \varphi\ \frac{OE}{2 \cdot r} = \frac{19{,}31\ cm}{2 \cdot 13{,}05\ cm};\quad \varphi = 42{,}3^0.$$

Meritve in izračun je napravila mag. Pavla Ranzinger, dipl. astr.

NEUE INSCHRIFTEN IM SOČAGEBIET

Zusammenfassung

Das Museum zu Nova Gorica (Goriški muzej) hat in den vergangenen drei Jahrzehnten für seine archäologischen Sammlungen einige neue Inschriftsteine und steinerne Architekturteile erworben, entweder durch archäologische Ausgrabungsaktionen oder als Schenkungen und durch Ankauf.

Durch Schutzgrabungen (Goriški muzej und Zavod za spomeniško varstvo SRS im J. 1965) während des Baues des neuen Kinosaales in Ajdovščina wurden in den bereits zerstörten Schichten eines größeren Gebäudes aus dem 1. Jh. u. Z. Teile eines Sturzes (Nr. 2, 3) und dekorative Architekturelemente (Nr. 11, 12) entdeckt. Zugleich wurde in den Trümmern des alten Kinosaales der Abschlag eines bis damals im Garten des Bratina-Hauses eingemauerten Sturzes neu gefunden (Nr. 1; *In. It.* X 4, 346).

Aus Ajdovščina kommt auch der Mittelteil des bis zum Jahr 1949 vollständig erhaltenen Grabmals Nr. 4 (*CIL* V 715). Im Laufe der Erforschung der vorgeschichtlichen Ansiedlung auf Most na Soči (Goriški muzej, 1971—1984) wurde in ihrem Ostteil eine neue Nekropole (Nekropole II) mit rund 160 Brand- und Skelettgräbern entdeckt. Im Grab 45 (Skelettbestattung) wurde *in situ*, am Haupt, das Grabmal Nr. 5 gefunden, während das Fragment eines anderen Grabmals (Nr. 6) in der Aufschüttung der einst zerstörten und über den übrigen Teil der Nekropole zerstreuten Gräber entdeckt wurde. Beide Grabmale stammen aus dem 1. Jh. v. u. Z.

Aus Loke bei Nova Gorica kommen das Fragment einer Ara (Nr. 7) und das Fragment einer Sonnenuhr (Nr.10); beide Denkmäler gehören zum römischen Weiler im Fundort Pavlini (Goriški muzej, 1982). Zeitlich sind sie ins 1. Jh. u. Z. zu setzen.

Das Grabmal Nr. 8 (*CIL* V 1003) wurde im Hügelzug Goriška Brda verwahrt, im Dorf Hruševlje, es stammt jedoch aus Aquileia.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 399—404

EPIGRAFSKE NAJDBE V ISTRI

MATEJ ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej, Kidričeva 19, YU-66000 Koper

1. Sv. Juraj pri Grožnjanu, obč. Buje, SRH

Zadnjega marca 1981 je prinesel E. Viler v Pokrajinski muzej v Kopru prepis neznanega rimskega napisa, obenem pa je opozoril na slabo stanje opuščene cerkve Sv. Jurija pri Grožnjanu. Po ogledu je bilo jasno, da je bila cerkev res razdejana, a že pred tem je morala biti v slabem stanju.[1] Ob vandalskem uničevanju so poškodovali zidano oltarno mizo, pri tem je omet odpadel in pokazal se je del rimskega napisa (**sl. 1**). O najdbi sta bila obveščena Arheološki muzej Istre v Puli in Regionalni zavod za zaščito spomenikov kulture na Reki.[2]

V oltarno mizo cerkve Sv. Jurija (2700 m vzhodno od Grožnjana) je vzidan del rimskega nagrobnika (odlomek a), v njenih ruševinah sem našel še manjši odlomek z napisom (b) in končno še ornamentiran odlomek trikotnega zaključka (c). Oba manjša odlomka sta iz polnila oltarne mize, kamor spada še več koščkov drobirja. Véliki odlomek z napisom je bil ob gradnji oltarja odklesan in prirejen zgoraj in spodaj. Odklesali so mu tudi vsadni trn (spodaj); sledovi so še vidni.

S pomočjo odlomkov je moč rekonstruirati mere kamna (**sl. 2**): viš. 1,49 m; šir. 0,57 m; deb. 0,24 m. Napisno polje meri 1,025 × 0,34 m; globina profilacije ob napisu je 2,9 do 2,5 cm. Višina črk v posameznih vrstah od 6 cm do 4 cm. V ohranjenem levem delu zaključka je poševen grozd, pas pod zaključkom je ornamentiran.

Kamen je iz krednega apnenca z ostanki školjčnih lupin in foraminifer.[3] Kot mi sporoča ing. M. Hvala (IGMA, tozd »Kamen«, Pazin), je to kamen s komercialnim nazivom »Grožnjan«. Še danes ga lomijo v Kornariji pri bližnjih Marušićih.

[*D.*] *m.* | [. . . . .]*ico* | . . . . *de* . . *i* | *et Acerreti* |[5] *nae Thymele* | *parentibus* | *L.Acerretinus* | *Verus filius* | *fecit.*

1 Zaradi formule in bližnjih analogij lahko sredina 2. stol.[4] 2 Gentile na *-us*, nikakor ne Acerretinus; verjetno tudi prenomen. J. Šašel po fotografiji dopušča *-uco*; vendar je v napisu klesanje *V* tolikanj značilno (z rahlo zaobljenimi hastami), kot npr., *Vervs filivs*, da se bolj nagibam k *-ico*, še zlasti, ker je tudi *i* lahko poševen, kot v *Acerretinus*. 3 Od odklesanih črk so ostali deli serifov zgoraj ali spodaj: nad črkama ER iz naslednje vrstice je par *-de-* ali *-be-*, manj verjetno pa *-dl-* ali *-bl-*; J. Šašel po fotografiji domneva zaključek *-eli*, kar bi pomenilo cognomen na *-is*. 4 Zelo redek gentile. 5 lig. *ae*, *me*; redkejši ženski grški cognomen. 6 končni *s* pomanjšan. 7 končni *s* je pomanjšan in vstavljen v *v*. 8 *ve* v ligaturi.

Sin nosi gentile po materi, kar je morda zaradi »zakonito« priznanega predporočnega rojstva ali pa zaradi krajevne navade.

Sl. 2: Fotografska rekonstrukcija napisnega kamna.

Fig. 2: La ricostruzione fotografica del monumento epigrafico.

Sl. 3: Kostanjica.
Fig. 3: Castagna.

2. Kostanjica (Castagna), obč. Buje, SRH

V vasi Kostanjica[5] v Istri, jugovzhodno od Grožnjana, je vzidan v hiši brez številke kot okenska preklada del rimskega nagrobnika iz sivorjavega flišnega peščenjaka. Napis je postavljen na glavo. Mere: dolž. 0,87 m; viš. 0,14 m; višina črk 7 cm. Nagrobnik je bil obsekan za okenski okvir, tako da je od napisa ostala ena sama vrsta.

L. Vi . . . . Paulus an XX[—

V vasi poznamo že tri napisne kamne (*In. It.* 10/3, št. 88, 89, 90), ki pa so vsi iz apnenca. Tako po klesanju kot po materialu lahko napis primerjamo z nagrobniki iz bližnjega Završja (Piemonte): *In. It.* 10/3, št. 91—95.

3. Sv. Trojica v Čepiću, obč. Labin, SRH — k CIL V, 424 in dodatek 1021

Na cerkvi Sv. Trojice je bil vzidan rimski napis, posvečen Silvanu-Avgustu. A. Degrassi objavlja (*In. It.* 10/3, 196 = CIL V, 424 in add. 1021) napis po zapisu v *Laibacher Wochenblatt* 1804, n. 23, brez slike: *Silvano/Avg./C. Aquilius. Celer/ V. S. L. M.* Dalje piše, da je A. Nezić odstranil napis s cerkve ali pa ga dal vzidati tako, da ga je zakril.

Arhiv SRS hrani v fondu Dol, fasc. 124, skico are z napisom in komentar Ivana Slokovića (Gio. Slokovich) iz leta 1700. Objavljam skico in skrajšan prepis Slokovićevega komentarja, tako zaradi historične zanimivosti kot tudi zaradi očitno natančne risbe in zapisa. Terenski podatki utegnejo biti uporabni in zanimivi za krajevno topografijo.

Quest'inscrizione trovasi sopra le porte della chiesa di Ss^{ma} Trinità in Cepich estratta da me Gio. Slocovich l'anno 1700 sopraripposta ivi al tempo dell'erezione di detta chiesa, forse ritrovata sotto terra appresso qualche monumento de Romani sepolti al tempo della distruzione di Nesatio Mutila e Faveria, e secondo la Carta geografica del Filippo Cluverio d'Italia antiqua, che pone vicino al Lago di Cepich, esersi trovata all'ora Faveria discosta dal Lago un miglio ora detto Jesero . . .

. . . esce stata la casa Aquilia consolare in Roma, quest'inscrizione deve legersi:

SILVANO AVGVRE CAIVS AQVILIVS CELER VIVENS SIBI LEGAVITS MONIMENTVM.

Vicino la chiesa di San Vito (. . . . .) in Cepich stimarei fosse stata Faveria, per diverse congieture; la prima è, che Filippo Cluverio . . . .

2da che vicino alla chiesa di San Vito, ove è una fontana, per tradizione

---

Sl. 1: Prednja stran zidane oltarne mize z rimskim votivnim napisom.
Fig. 1: L'altare coll'iscrizione romana votiva.

Quest' inscrizione trovasi sopra le porte della chiesa di SS.ma Trinità in Cepich estratta da me Gio Slocovich l'anno 1700 sopraripostà ivi al tempo dell' erezione di detta chiesa, forse ritrovata sotto terra appresso qualche monumento de' Romani sepolti al tempo della destruzione di Nesatio Mutila e Faveria, e specialmente secondo la Carta geografica del Filippo Cluverio Italia antiqua, che pone vicino al Lago di Cepich, essersi trovata all' ora Faveria, ora detto fiscio, secondo il Schoenleben historia Carniolia. Comprovano l' istoria di Trieste, fabricio, chemnicenses Romano, Pallodio l' istoria del foiouli, esser stata la casa Aquilia consolare in Roma; quest' inscrizione deve legersi SILVANO AVGVRE CAIVS AQVILIVS CELER VIVENS SIBI LEGAVIT MONIMENTVM.

Vicino la chiesa di San Vito ( ) in Cepich stimarei fosse stata Faveria, per diverse congietture. La prima è, che Filippo Cluverio nell' Italia ant. comme dimostra l' istoria Carn. di Schoenleben, fosse stata vicino il lago in Cepich quasi contigua al Arsa, che scorre dal detto Lago

2do chè vicino alla chiesa di San Vito, ove è una fontana, per tradizione antica, ivi fossero state trovate sotterrate le campane di detta chiesa

3 che nel campo vicino alla detta chiesa, pare fossero state fornaci, dalli frantumi di tegole, coppi e motoni, non già alla moderna fabricati mà all' antica; mà più tosto deve credersi che ivi gli frantumi rimasero dalla destruzione di Faveria 175 anni avanti la nascita di Christo. Comme dichiara Schoenleben fondato sopra l' istoria di Tito Livio L. 44.

4 che nello zappare le fosse per far piantade, poco sopra la chiesa di San Vito, si sono trovate diverse ole sotterrate con appresso ossi di cadaveri umani, comme intesi da più di loro affermare e specialmente dal vecchio Nicolò Zeverich

antica, ivi fossero trovate sotterrate le campagne di detta chiesa.
3 che nel campo vicino al detta chiesa, pare, fossero stati fornaci, dalli frantumi di tegole, coppi e matoni, non già alla moderna fabricati mà all'antica; mà piu tosto deve credersi, che ivi li frantumi rimasero dalla destruzione di Faveria 175 anni avanti la nascita di Christo, come dichiara Schoenleben fondato sopra l'istoria di Tito Livio L. 44. 4. che nell zappare le fosse per le piantade, poco sopra la chiesa di San Vito, se sono trovate diverse ole sotterrate con appresso ossi di cadaveri umani, come intesi da piu di loro affermare e specialmente dal vecchio Nicolò Leverich.

[1] Romanska enoladijska cerkev s tremi vzidanimi apsidami in vzhodnim zvonikom. Opisujeta jo A. Šonje, Sv. Juraj istočno od Grožnjana u Bujštini, *Glasilo Arhitektonskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, br. 2, Zgb. 1973, str. 93—105 ter B. Marušić, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria archaeologica* 5/1—2, 1974, str. 30—33. Ob njunih obiskih napis še ni bil viden, pač pa Šonje že opozarja na ogroženost cerkve.

[2] Regionalni zavod za zaščito kulturnih spomenikov na Reki je evidentiral napis leta 1976, kot me je 11. 5. 1981 obvestil direktor R. Švalba.

[3] Za analizo se zahvaljujem dr. Jerneju Pavšiču, FNT Univerze v Ljubljani.

[4] Z datacijo in opisom napisa mi je pomagal dr. J. Šašel, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana, za kar se mu zahvaljujem.

[5] Hrvaško ime vasi povzemam po publikaciji Zavoda SRS za statistiko Seznam občin in naselij v SFRJ, Ljubljana 1975. Na kartah in v literaturi se vas pojavlja tudi kot »Kostanjevica«.

TRE EPIGRAFI ROMANE DALL'ISTRIA

Riassunto

1. Sveti Juraj presso Grožnjan (Grisignana). Stele sepulcrale dal calcare locale, scoperta nell'altare della chiesa rovinata. Conservata in loco. Testo vide sopra. Appartiene alla metà del secolo II. **Fig. 1—2.**

2. Kostanjica (Castagna). Frammento del titolo sepolcrale in lapide arenario, serve in una casa del villaggio per cornice della finestra. Testo vide sopra. Rimasto in loco. **Fig. 3.**

3. Sta Trinità in Čepić. Nel Archivio statale di Slovenia (Dol, fasc. 124) si è scoperto il disegno dell'inscrizione *In. It.* 10/3, 196 = *CIL* V 424, add. 1021 che si pubblica (vide sopra) insieme col lemma pertinente in originale. **Fig. 4.**

Sl. 4: Čepić, cerkev Sv. Trojice: Silvano /Avg./C Aquilius/Celer./ VSLM. (po I. Sloković l. 1700). Arhiv SR Slovenije, fond Dol, fasc. 124.

Fig. 4: Čepić, chiesa della S. Trinità: Silvano Aug. C Aquilius Celer VSLM (secondo I. Sloković, a. 1700). Archivio della R. S. di Slovenia, fondo Dol, fasc. 124.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 405—408

RIMSKI NAPIS IZ PODGRADA

DANILO BREŠČAK

Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Kidričev trg 3, YU-68000 Novo mesto

Fragmentiran nagrobnik iz apnenca je bil odkrit v začetku junija 1984, nanj je opozoril župnik iz Podgrada pri Novem mestu Jernej Nemanič.

Večji del nagrobnika je bil uporabljen kot zgornja stopnica na vrt tik pod župno cerkvijo Device Marije dobrega svéta v Podgradu. Ta del obsega spodnjo polovico napisa s štirimi vrstami besedila in sledovi pete vrste, prek katere je bil spomenik prelomljen. Napisno polje je bilo obrnjeno navzgor. Nekaj dni kasneje je bil v škarpi odkrit še manjši del istega kamna z napisom. Oba kosa sta bila prepeljana v Dolenjski muzej v Novo mesto.

Za nagrobnik uporabljeni kamen je 20 do 23 cm debel, 90 cm visok (oba kosa skupaj) in 57 cm širok. Napisno polje je bilo obrobljeno s profiliranim robom. Ta je izrazit na zgornjem, manjšem kosu, na spodnjem je skoraj povsem izginil, ker je bila to hodna površina stopnice. Obroba je zgoraj 18 cm široka, ob strani 9 cm. Višina črk je od 4 do 8 cm, upoštevana je perspektivna korekcija. Klesanje je skrbno in jasno.

S spomenika so razvidne naslednje črke in besede:

AVI$^{S}_{V}$
MAT
L.H.S.E.
T.CLAVDI
AE.TI.F.CONER
TAE.VXOR.T.F.I.

Širina vrste in s tem manjkajoče število črk sta določljiva s povezavo med besedami v 4., 5. in 6. vrsti.

V 1. manjka okoli 5 črk. Ohranjeni ostanek približuje kot najverjetneje dopolnjevanje [*Fl*]*avius,* predtem je stal praenomen, evt. morda *Tib.,* kar pa ni gotovo. 2. vrsta kaže črke *mat,* kar zavaja k evt. dopolnjevanju *mater.* Ob tem bi bilo njeno ime peregrino in sestavljeno iz 5 črk, medtem ko bi sin ostal brez kognomena. To je teoretično dopustno, vendar prihaja v interpretacijsko nasprotje z omembo *uxor* v nom. v 6. vrsti, ki je spomenik dala postaviti po določilu testamenta, vsekakor možu. Če bi pa bilo mišljeno *uxor*(*i*), bi bil tekst dvoumen. Torej kaže v tej vrsti iskati evt. filiacijo in možev kognomen, ki vsebuje zlog *mat,* npr. *Maternus, Adnamatus, Amatus* ali slično.

V 3. vrsti sledi navedba starosti [*ann.*] *L* s pripombo *h.s.e.*

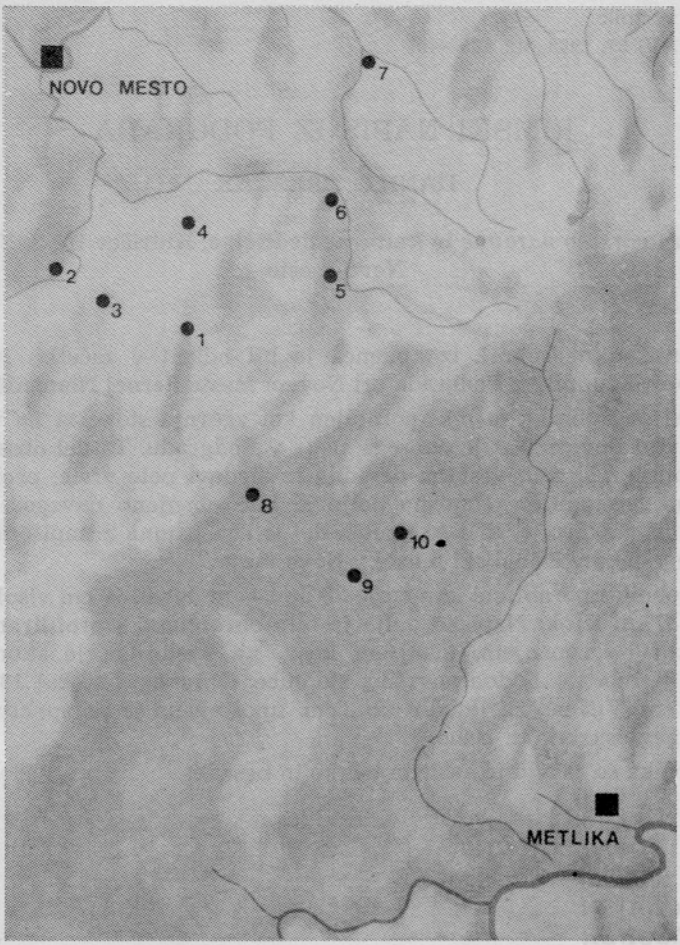

Sl. (Abb.) 1: 1 — Podgrad, 2 — Stranska vas, 3 — Dolenje Lakovnice, 4 — Verdun pri Stopičah, 5 — Dolž, 6 — Sela pri Zajčjem vrhu (Hrušica), 7 — Brusnice, 8 — Sela pri Jugorju (Luža), 9 — Hrast, 10 — Ravnace. M = 1 : 130 000.

V 4. vrsti nudijo ostanki črk možnost dopolnjevanja npr. [*et ma*]t(*ri*) *Claudiae,* kar bi bilo treba tretirati kot vrivek, po katerem šele sledi kot postavitelj spomenika neimenovana soproga.

Vsekakor je nagrobnik dala postaviti soproga za pokojnega moža in še za žensko osebo, ki sorodstveno ni določljiva.

Gentilno ime *Flavius,* če je pravilno dopolnjeno, bi se časovno in smiselno vklapljalo s podelitvijo mestnih pravic bližnjemu Neviodunu (*municipiumu Flaviumu Neviodunumu,*) dodeljeno od enega flavijskih vladarjev. To ime in

ime *Claudia* sta opora za časovno opredelitev spomenika v drugo polovico 1. st. n. š. Če gre pri moževem kognomenu za epihorsko ime (npr. *Adnamatus*, *Amatus*) kot gre nedvomno za keltsko osebno ime *Conerta* (navadno pisano *Counerta*), potem bi tudi ta element približeval navedeno datacijo in kazal hkrati na obstoj duhovne tradicije keltskega življa.

Spomenik je vsekakor preprost, vendar kaže z ozirom na odročen prostor, kjer je bil relativno zgodaj postavljen, da se je le-ta iz nekega razloga (promet?, kak ekonomski interes) naglo vključil v civilni razvoj rimske province.

Nagrobnik je bil najden v sekundarni legi. To je prva arheološka najdba iz Podgrada. Vprašanje je, ali kamen izvira iz kake doslej še neznane antične nekropole v bližini Podgrada ali pa je bil prinesen iz okolice. Najbližje rimske najdbe poznamo iz Stranske vasi,[1] Dolenjih Lakovnic,[2] kjer je bil na njivi »Na sobešni« najden zgornji del rimskega nagrobnika z orlom in delfinoma, Verduna pri Stopičah,[3] Dolža,[4] Sel pri Zajčjem vrhu (Hrušica),[5] Brusnic[6] ter Sel pri Jugorju (Luža),[7] Hrasta[8] in Ravnac[9] na belokranjski strani Gorjancev. Na Selih pri Jugorju je za rimsko pot čez Gorjance v rabi ime »Stezine«. Če na naše novo najdišče gledamo v tem kontekstu, je mogoče domnevati naselitev na območju Podgrada, ki je bila v soodvisnosti s prehodom čez Gorjance. Vse bolj je očitno, da Gorjanci v antiki niso bili prazen, nenaseljen prostor. To dokazujejo tudi izkopavanja antične nekropole v Gornji vasi na Žumberku,[10] ki jih v zadnjih letih opravlja ekipa Arheološkega muzeja iz Zagreba. Grobovi te nekropole se tako po oblikah grobnih konstrukcij kot po pridatkih močno navezujejo na dolenjski prostor.[11]

[1] T. Knez, *VS* 17—19, 1974, 157 s; D. Breščak, *VS* 21, 1977, 270, sl. 140.

[2] D. Breščak, *VS* 22, 1979, 282.

[3] D. Breščak, *VS* 26, 1984, 262 ss; 27, 1985, 262 s; 28, 1986, 276.

[4] Topografski podatek o najdbi keramičnega lonca s sežganimi kostmi pri izviru pod vasjo.

[5] *ANSl*, 214.

[6] D. Breščak, *VS* 21, 1977, 276.

[7] *ANSl*, 244.

[8] *ANSl*, 243.

[9] S. Gabrovec, *Najstarejša zgodovina Dolenjske* (1956), 70.

[10] Z. Gregl, *Rimskodobna nekropola Gornja vas na Žumberku, razstavni katalog* (1984).

[11] Za pomoč pri branju in razlagi besedila se zahvaljujem dr. Jaru Šašlu.

DIE RÖMISCHE INSCHRIFT AUS PODGRAD

Zusammenfassung

Das im Jahr 1984 gefundene antike Grabmal aus Podgrad bei Novo mesto ist der erste archäologische Fund aus diesem Dorf im Gebirgszug Gorjanci. Der Stein befand sich schon in sekundärer Lage, verwendet als Stufe, während ein zweites Bruchstück desselben Grabmals in der Schutzmauer des Gartens entdeckt wurde. Das Inschriftfeld des unteren Grabmalteils ist stark abgewetzt, denn es hatte als Lauffläche gedient.

Das Grabmal ist beschädigt, es fehlt das obere linke Inschriftviertel. Der Text umfaßte sechs Zeilen, von denen jedoch nur die letzte zur Gänze erhalten ist. Die Buchstaben messen von 4 bis 8 cm, berücksichtigt ist die perspektivische Korrektion. Das Inschriftfeld ist mit einem profilierten Rand umrandet.

Das Grabmal weist vielleicht auf einen völlig neuen antiken Fundort in der Umgebung von Podgrad hin oder es wurde aus einem der benachbarten Fundorte hergebracht: aus Stranska vas, wo vereinzelte römische Gräber bekannt sind, oder aus Dolenje Lakovnice, wo der Oberteil eines Grabmals gefunden wurde. Antike Funde aus dem Bereich dieses Teils der Gorjanci kennen wir noch aus Verdun bei Stopiče, Dolž, Sela bei Zajčji vrh (Hrušica) und Velike Brusnice an der Nordseite sowie aus Sela bei Jugorje (Luža), Hrast und Ravnace an der Südseite. Offensichtlich stehen alle diese Punkte in Wechselbeziehung mit dem antiken Übergang über die Gorjanci, für den sich in Sela bei Jugorje der Name »Stezine« erhalten hat.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest., AV*) 37, 1986, str. 409—434

IME PROKONZULA CN. TAMPHILA VÁLE NA ZDENCU FORUMA JADERA

IVO FADIĆ

Arheološki muzej, B. Petranovića b. b., YU-57000 Zadar

Prilikom uređenja vrta Nadbiskupske palače u Zadru, koje je sprovodio zadarski Zavod za zaštitu spomenika kulture, tokom travnja 1984. godine, na inicijativu spomenutog Zavoda, od strane Arheološkog muzeja u Zadru, prišlo se i manjim sondažnim istraživanjima, imajući u vidu da se odnosni vrt nalazi iznad dijela nekadašnjeg rimskog foruma.[1]

Učinjene su dvije sonde, od kojih jedna na jugozapadnom dijelu vrta (**sl. 1,** 1) u pravcu središnje duže osi zrcala foruma, odnosno u pravcu na kojem se pred više godina prilikom istraživanja antičkog foruma[2] na njegovom pločniku ustanovilo uklesano slovo S kao završno slovo nekog retka, s interpunkcijskom točkom iza njega (**sl. 1,** 2).[3] Navedena sonda učinjena je u namjeri da bi se otkrio dio odgovarajućeg teksta, koji je — kako je dopušteno pretpostaviti, nesumnjivo tekao po središnjoj uzdužnoj osi zrcala foruma. Nažalost, nisu dobiveni pozitivni rezultati, jer je na tom položaju, koji je gotovo jedini pružao mogućnost istraživanja, pločnik foruma uništen.[4]

Prethodna arheološka istraživanja na antičkom forumu s vanjske strane zida, kao i pod samim zidom vrta Nadbiskupske palače, nasuprot zvoniku crkve Sv. Ilije, uvjetovala su da se druga sonda izvede na istom mjestu, ali s unutrašnje strane spomenutog zida (**sl. 1,** 3).[5]

Prilikom spomenutih prethodnih istraživanja s vanjske strane zida, kao i pod samim zidom, pojavio se pačetvorinasti ograđeni prostor za koji se moglo pomišljati da se radi o kasnoantičkoj grobnici, načinjenoj od antičkih sekundarno upotrebljenih kamenih blokova.[6]

Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru 1979. godine, betonskim kornižem ojačavao je vanjsku stranu zida vrta (**sl. 2,** 3) pa je tom prilikom oslobodio kamene blokove o kojima je riječ. Tada se ustanovilo da je jedna od spolija, koja je zatvarala užu stranu pačetvorinastog prostora, donji dio većeg kamenog bloka s ornamentiranom prednjo stranom (**sl. 3**), pa se s obzirom na motiv ornamenta i dimenzije spomenika pomišljalo da je nalaz dio parapetne ploče ili rostre (**T. 1**). Druge dvije uzdužne, kao i pokrivna kamena ploča (sve debljine 28 cm) su bez ornamenta.

Ovogodišnja arheološka sonda na spomenutom mjestu, to jest s unutrašnje strane zida Nadbiskupskog vrta, imala je za cilj konačno definiranje pačetvorinastog ograđenog prostora, kome se nakon izvedene sonde, i s unutrašnje strane zida naišlo na pokrovne i na pročelnu kamenu ploču (**sl. 5,** 6; **T. 2**). Ova posljednja, osim završetka ornamenta, nosila je i jedan red teksta, što je samom nalazu dalo poseban značaj. Nadalje, ustanovljeni su, na žalost pod zidom

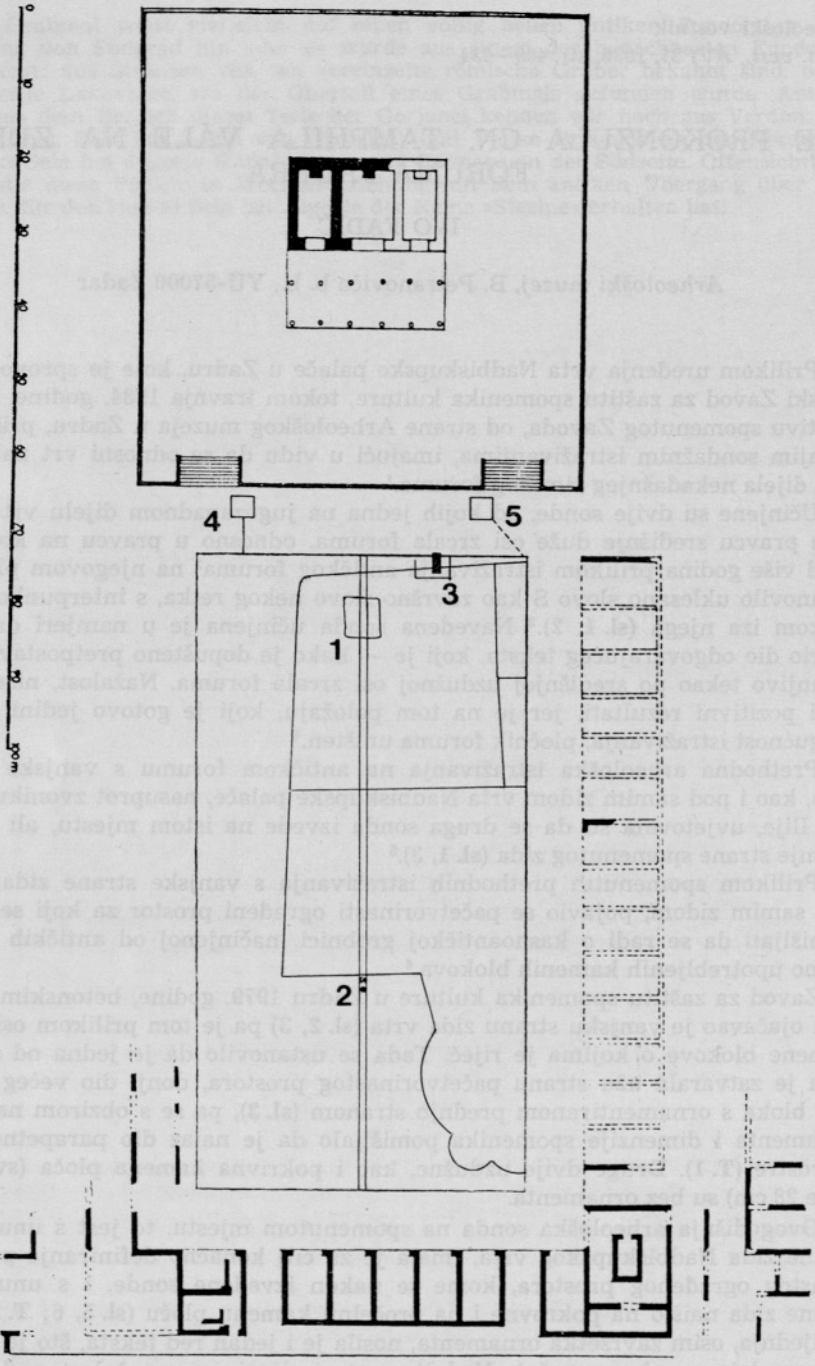
0
10
20
30
40
50
60
70
80
90
100
1
2
3
4
5

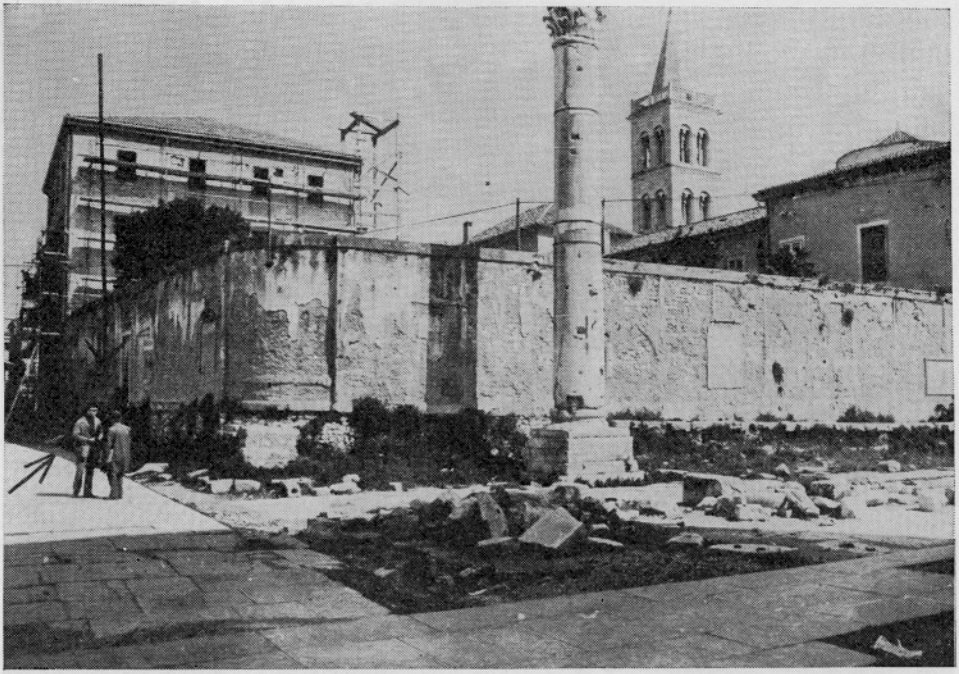

Sl. 2
Fig. 2

vrta, bočni kameni blokovi, vjerojatno neornamentirani (**sl. 7**). Ispred čitave konstrukcije, odnosno ispred čeone ornamentirane kamene ploče s natpisom, ustanovljen je i dio pločnika antičkog foruma (**sl. 7—9**).[7]

Unutar spomenutog pačetvorinastog prostora, umjesto posmrtnih ostataka pokojnika i donjeg popločanja grobnice, na što se prethodno pomišljalo da bi se moglo naići, nalažen je otpadni materijal: školjke, životinjske kosti, obilje fragmentirane keramike, ulomci stakla i deblji slojevi pepela i kamenja, što nesumnjivo govori o tome da je u određenom historijskom razdoblju služio kao deponij za otpatke.[8] Donji dio zida tog pačetvorinastog prostora, zapravo onaj

---

Sl. 1: Forum Jadera (po M. Suiću). 1 — Prva sonda. 2 — Položaj uklesanog slova S na pločniku foruma. 3 — Druga sonda s nalazom zdenca i djelovima njegovog kruništa. 4 — Položaj postolja žrtvenika. 5 — Položaj postolja drugog žrtvenika (s kosim kanalom za opticanje krvi?).

Fig. 1: The forum of Iader (after M. Suić). 1 — First excavation trench. 2 — The position of the engraved letter S on the forum paving. 3 — The second trench with the finds of the well and the fragments of the well surround. 4 — The position of the pedestal of the sacrificial altar. 5 — The position of the pedestal of the second sacrificial altar (with an oblique channel for the draining of blood?).

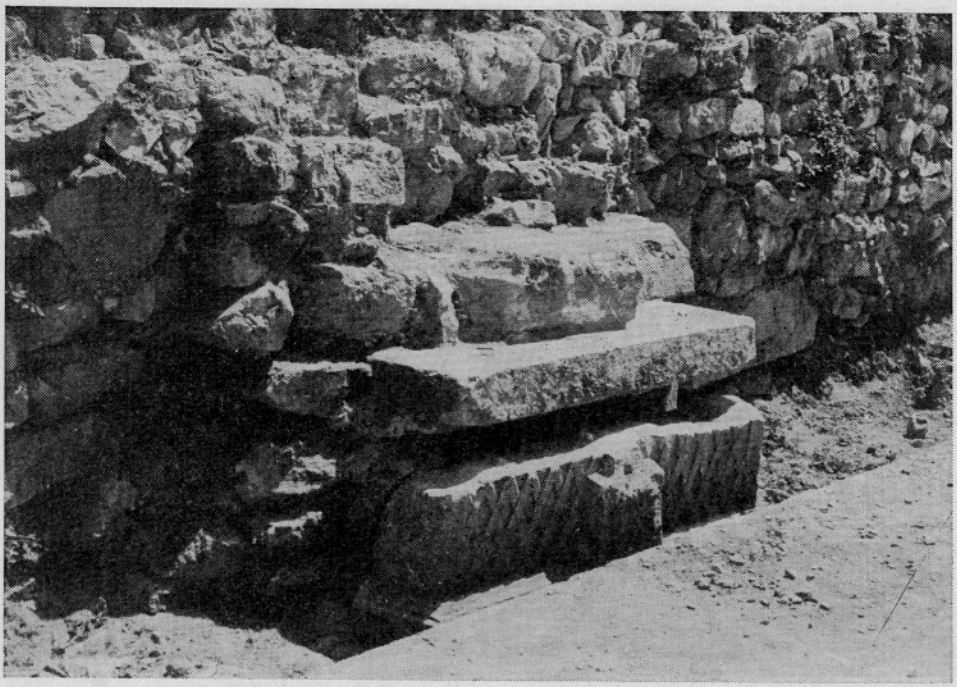

Sl. 3
Fig. 3

koji se nalazi ispod nivelete antičkog foruma, čini ziđe širine 90 i dužine 172 cm, obzidano od manjeg brižnije klesanog kamenja (**sl. 10,** 11). To ziđe, u svojim gornjim djelovima nešto oštećeno i popravljano, moglo se u istoj tehnici gradnje pratiti sve do nivoa vode, odnosno ispod 275 cm od pločnika antičkog foruma (**sl. 13**).[9]

Sonda je dakle pokazala da se ne radi o grobnoj raci, već da se na tom mjestu nalazio zdenac kome su opisane kamene ploče prvotno činile krunište.[10] Ta konstatacija bitno mjenja dosadašnja razmišljanja o zatečenoj konstrukciji i o prethodno pronađenom donjem dijelu ornamentiranog kamenog bloka (**T. 1**). Pokazalo se, naime, da se nedvojbeno radi o antičkom zdencu, koji je s nalazom ornamentirane kamene ploče s natpisom (**T. 2**) dobio izuzetno na značaju. Visina kruništa zdenca, odnosno sada cjelovite ornamentirane kamene ploče s natpisom (**sl. 12,** a, b), iznosi 90 cm, dok širina, odnosno kraća strana kruništa zdenca, iznosi 142 cm, a debljina kamene ploće 28 cm. Na gornjem dijelu iznad teksta utučena je oko 11 cm široka, vjerojatno obla profilacija kruništa. Tekst uklesan u jednom retku na 14 cm širokoj traci, glasi:

CN - TAMPHILVS - VÁLA - PRO - COS

Tekst je kompletan i teče od kraja do kraja trake.[11] Prvo slovo C i zadnje slovo S nešto su oštećeni. Visina slova, koja su klesana u pravilnoj ponešto izduženoj

kapitali, iznosi 8 cm. Interpunkcija u obliku sitnog trokuta nalazi se iza svake riječi, kao i iza PRO.[12] Na prvom A u VÁLA izrađen je apeks. Pod tekstom je ornamentirano polje (visine 51 cm i širine 52 cm). Motiv ornamenta pretstavljaju jednostruke reljefne trake koje se prepliću čineći rombove. Po sredini tog ornamenta nalazi se izbočenje, šire u donjem dijelu (otučeno), s rupom po sredini.[13] Visina profilirane baze, koja je djelomice otučena cjelom dužinom, iznosi 13 cm.[14] Bočne strane ploče s natpisom su zakošene, a stražnja dosta fino zaravnjena, s tim da su se na oba bočna kraja stražnje strane sačuvali tragovi koji govore da su se na tom mjestu naslanjale bočne uzdužne strane kruništa zdenca (**sl. 12,** b, c).

Dimenzije spomenute ploče s natpisom, odnosno njezina debljina i profilacija baze, kao i kvaliteta kamena i način obrade, pomogli su da se još dvije kamene ploče, pronađene prilikom prethodnih istraživanja, povežu u jednu cjelinu. Jedna od njih sačuvana je u dužini od 68 cm i visini od 59 cm, a druga u visini od 64 i cjeloj svojoj dužini od 88 cm (**sl. 14,** a). Debljina obiju ploča iznosi 28 cm, dakle onoliko, koliko i debljina ploče s natpisom.

Da se zaista radi o zdencu, odnosno da su pronađeni ornamentirani i neornamentirani kameni blokovi bili njegovo krunište, postoje čvrsti dokazi. Na prvom mjestu treba istaknuti da na dubini od 275 cm od nivoa pločnika foruma, odnosno od baze kruništa, gdje je zdenac, kako je već rečeno, još uvijek obzidan

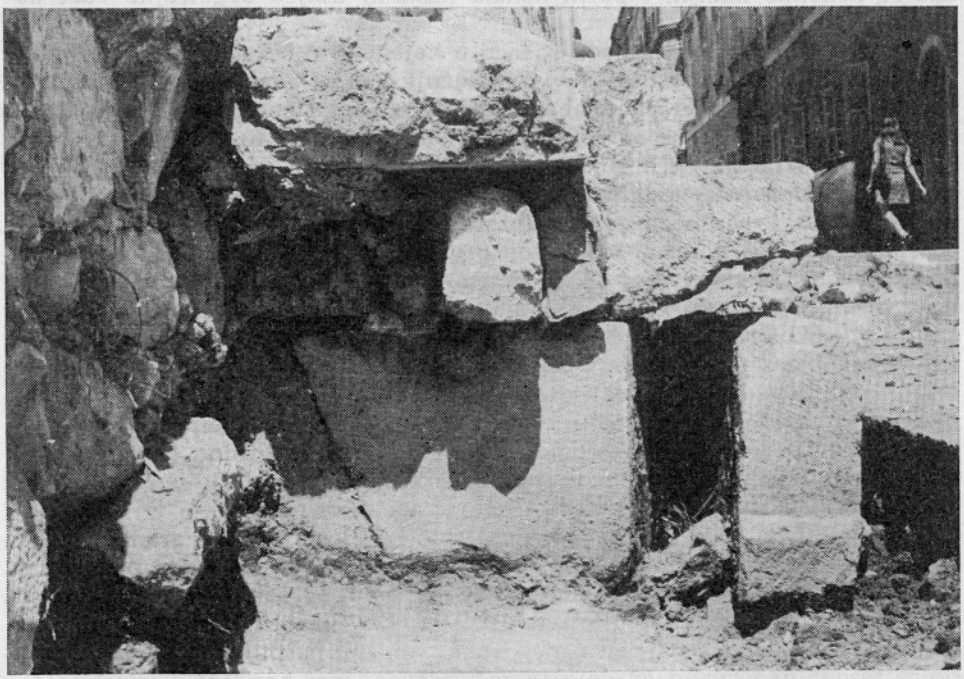

Sl. 4
Fig. 4

Sl. 5
Fig. 5

u istoj tehnici, započinje i nivo pitke vode (**sl. 13**).[15] Nadalje, gornji dio unutrašnje strane ploče s natpisom je bio prvotno zaobljen, a na tom mjestu nalazi se nekoliko dubljih i plićih kanala nastalih uslijed dugotrajne vuče konopa (**sl. 12,** c).

Da opisano kruniste pripada zdencu o kojem je riječ, nepobitno potvrđuje činjenica što su na rubnim djelovima stražnje strane kamene ploče s natpisom sačuvani, kako je već rečeno, abocirani tragovi, također širine 28 cm, gdje su nalijegale bočne uzdužne strane kruništa (**sl. 12,** c; **14,** a, b). Stoga proizlazi da je prednja i stražnja ivica samog otvora zdenca morala odgovarati širini ploče s natpisom, umanjene za dvije debljine bočnih strana (146—56), što iznosi 90 cm, koliko i iznosi kraća ivica pačetvorinastog otvora zdenca (**sl. 14,** a, b). Nadalje, od spomenuta dva kamena bloka koji pripadaju istoj cjelini, a od kojih je jedan sačuvan u cijeloj svojoj dužini (88 cm), dvije takve dužine daju dužu ivicu pačetvorinastog otvora zdenca (172 cm) (**sl. 14,** a, b). Dakle upravo su ti i takovi kameni blokovi formirali bočne duže strane kruništa zdenca.[16] Nažalost druge kamene blokove, kojima originalna debljina iznosi također 28 cm, a nalaze se pod spomenutim zidom vrta Nadbiskupske palače, uz uzdužne ivice bunara, nije bilo moguće izvaditi zbog opasnosti od obrušavanja oko 4 metra visokog zida. Jedino što se moglo ustanoviti je dužina jedne takve kamene grede koja odgovara onoj s natpisom. Najvjerojatnije je da je upravo taj kameni blok formirao suprotnu kraću stranu kruništa zdenca.[17]

Istovremenost kruništa i zida zdenca, kao i vrijeme njihove gradnje, dokazuje i horizontalna stratigrafija, odnosno njihov nivo u odnosu na pločnik rimskog foruma. Nivo, naime, otvora zdenca, odnosno baza njegovog kruništa na niveleti je zrcala antičkog foruma (**sl. 7—9; 13**). Prema tome, kad se prihvati činjenica da je riječ o zdencu i njegovom kruništu, na pitanje kojem historijskom razdoblju pripada gradnja takvog zdenca, sam horizont s rimskim forumom — bez obzira na prinađeni natpis na kruništu, upućuje na antičko razdoblje. Ploče antičkog foruma na mjestu gdje kamena ploča s natpisom čini

kraću stranu kruništa zdenca, prilagođene su zakošenju kruništa i prednjem izbočenju po sredini kruništa (**sl. 8, 9**).[18] Na taj način ploče foruma čine ležište za krunu zdenca.

Kad i ne bi bilo sigurnih elemenata u samom natpisu, za ranu dataciju govorila bi također i pravilna, ponešto izdužena kapitala,[19] zatim apeks koji označava dugi, odnosno dvostruki vokal u kognomenu Vála (Vaala),[20] te i ornament pod tekstom.[21]

Gledajući položaj zdenca u odnosu na cijelinu foruma, dolazi se do određenih značajnih konstatacija koje se odnose i na kronologiju samog nalaza. U tom smislu treba svratiti pozornost na to da se podno čeonog zida kapitolija nalaze dva označena mjesta gdje se obavljala taurobolija, odnosno kriobolija, što je bilo vezano uz obrede rimskih oficijelnih kao i orijentalnih kultova. Lijevom žrtveniku, gledajući prema kapitoliju, kanal za drenažu krvi pri kultnim obredima ide kroz sredinu profiliranog uzdignutog ruba i produžava se u tom smjeru do ispod obrubne stepenice pločnika foruma na njegovoj sjeverozapadnoj strani (**sl. 1, 4**).[22] Međutim, desnom žrtveniku (**sl. 1, 5**), kanal za drenažu nije probijen po sredini, nego na desnom uglu profiliranog uzdignutog ruba, pa je to pouzdani indicij da se odnosni kanal produžavao u zakošenoj liniji u desno prema sjevernom uglu samog zrcala foruma.[23] Time je izbjegnuto zagađivanje zdenca.[24] Linija prve i jedine stepenice na sjeverozapadnom dijelu pod kapitolijem, presijeca otvor zdenca, odnosno njegovo kruniše za oko 20 cm, tako da je na tom mjestu stepenica morala zaobilaziti otvor zdenca (**sl. 1, 3; 13**).[25] Sve to navodi na zaključak, da su stepenica podno kapitolija i ležišta žrtvenika na pločniku foruma podno kapitolija mlađeg datuma, odnosno da bi gradnju, ili bolje rečeno obnovu zdenca upravo na tom mjestu trebalo datirati na sam početak gradnje foruma, u njegovu prvu fazu. Kažemo obnovu zbog toga što je taj isti zdenac sigurno funkcionirao i u predrimsko vrijeme, i kao takav imao izuzetan značaj u snabdijevanju vodom prvih stanovnika antičkog Jadera.[26]

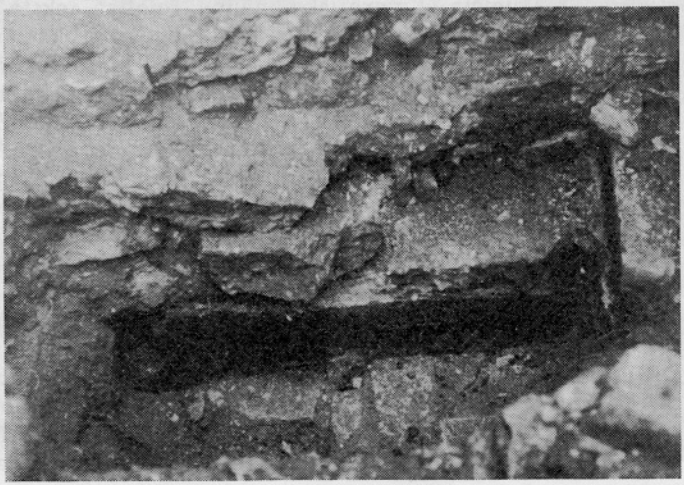

Sl. 6
Fig. 6

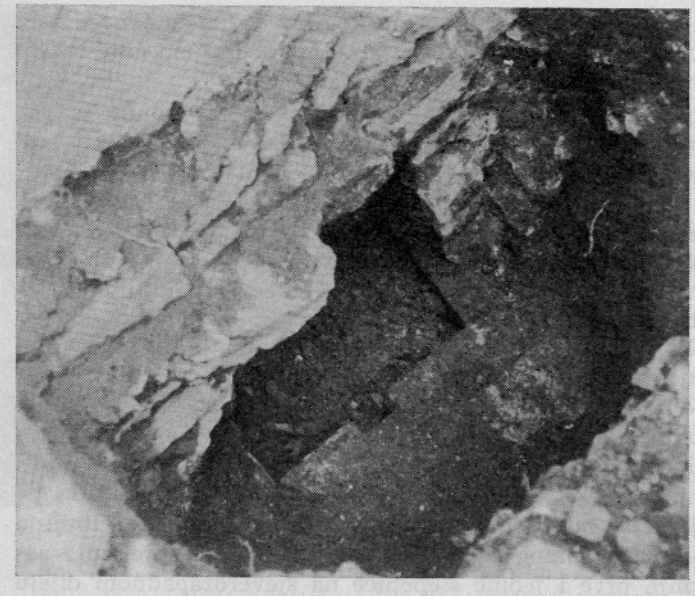

Sl. 7
Fig. 7

Pri okvirnoj dataciji zdenca postoji još jedan važan momenat. Ovaj slučaj opskrbe pitkom vodom iz zdenaca u ranoj antici u Jaderu nije jedini. Na položaju između Zagrebačke i Sarajevske ulice 1956. godine bila su otkrivena dva zdenca.[27] Njihova gradnja na temelju stratigrafije i arheološkog materijala nađenog u njima može se datirati u Augustovo vrijeme.[28] Nešto kasnije izašli su iz upotrebe i kao takvi, prekriveni su drugim antičkim horizontom,[29] dok je zdenac na antičkom forumu, ako je suditi po otpadnom materijalu u njemu, bio u funkciji ne samo u antičkom razdoblju već i dalje.[30]

Kao što je već rečeno, čeona ploča kruništa zdenca sadrži natpis, koji je srećom takav da omogućava precizniju dataciju antičke gradnje bunara i postavljanje kruništa. Epigrafička, naime, analiza teksta otkrit će ličnost prokonzula Gneja Tamphila Vále i vrijeme njegova prokonzulata u Iliriku.

CNEIVS TAMPHILVS VÁLA mogao je kao prokonzul Ilirika financirati gradnju zdenca u sklopu samog foruma svakako prije 11. god. p. n. e., to jest, prije nego je senatska provincija Ilirik postala carskom.[31] Terminus post quem kada je Tamphilus mogao biti prokonzul je 27 g. p. n. e.[32] To iz razloga što on, prije nego što je postao prokonzul, a što je svakako bilo potrebno u vrijeme republike, prethodno nije vršio konzulsku službu, kako će se kasnije vidjeti, a i ne nalazimo ga u konzularnim fastima toga vremena. Dakle, tek nakon 27. g. p. n. e., to jest uspostavom principata, namjesnikom senatske provincije mogao je postati netko tko prethodno nije bio konzul, s tim, da se i u tom slučaju nazivao prokonzulom.[33] Prema tome za sada se može zaključiti da je Tamphilus Vála bio prokonzul Ilirika negdje od 27. do 11. g. p. n. e.[34]

Tražeći tko je bio Cneius Tamphilus Vála, treba imati u vidu da Tamphilus nije pravi gentilicij, već kognomen poznate rimske plebejske, ali konzularne obitelji BAEBIVS.[35] Taj kognomen, ili u varijanti TAMPILUS,[36] javlja se u pravilu kao jedini kognomen kada se kao monetar javlja neki Baebius.[37] U hi-

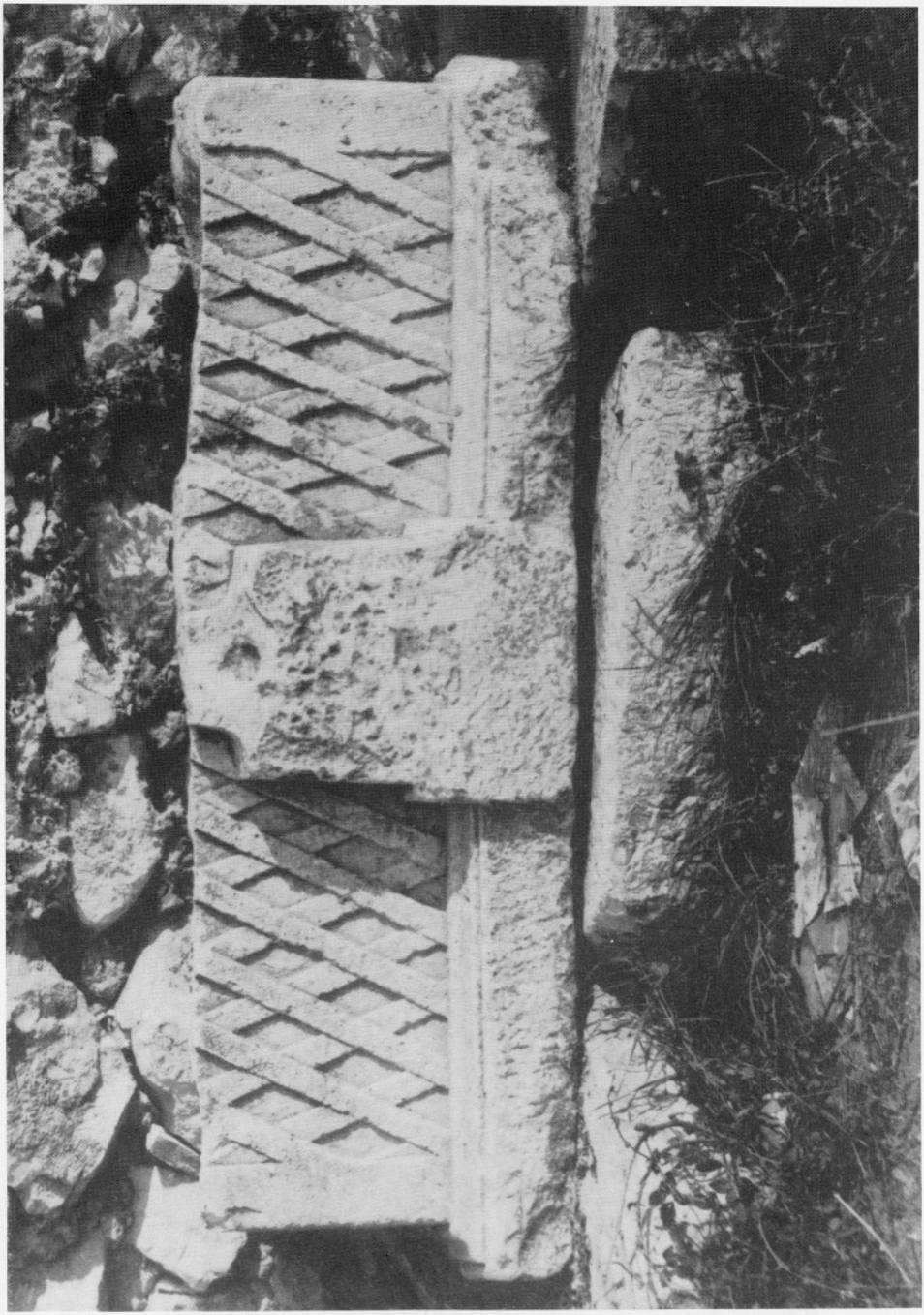

T. 1
Plate 1

T. 2
Plate 2

storijskim izvorima u gensu Bebijevaca javlja se još nekoliko kognomena, ali je kognomen Tamphilus ipak najčešći.[38] Stoga očito je da kognomen Tamphilus označava lozu unutar šire obitelji Bebijevaca. Kao takav, dakle, može se primjeniti u svojstvu gentilicija.[39] Kornelije Nepot to potvrđuje u biografskom djelu Tita Pomponija Atika, kad navodi da je domus Tamphiliana stajala na Quirinalu u Rimu.[40]

Rimski literalni izvori, kao i republikanski novac daju dosta podataka o pojedinim članovima gensa Bebijevaca tokom III i II st. p. n. e.[41] Nakon toga nastaje period više od stogodišnje šutnje, pa se Bebijevci tek ponovo spominju u vrijeme Cezara, odnosno na kraju republike, a u to vrijeme treba svakako smjestiti i Cneja Tamphilusa Válu sa zadarskog natpisa. Prvi Baebius sa kraja republike spominje se kod Apijana koji kaže da je 44. g. p. n. e., na proljeće, senator Baebius ubijen od Delmata.[42] S kraja republike, Cneius Baebius Tamphilus javlja se na jednom epigrafičkom spomeniku iz Rima.[43] Natpis glasi:

CN BAEBIO CN (f) TAMPHILO VÁLAE NVMONIANO
Q PR PRO COS III VIR
A A A F F
VIRO

Cn(eio) Baebio Cn(ei) f(ilio) Tamphilo Válae Numoniano |
q(uestori), pr(aetori), proco(n)s(uli), III vir(i) |
a(ere) a(rgento) a(uro) f(lando) f(eriundo) | *viro* . . .

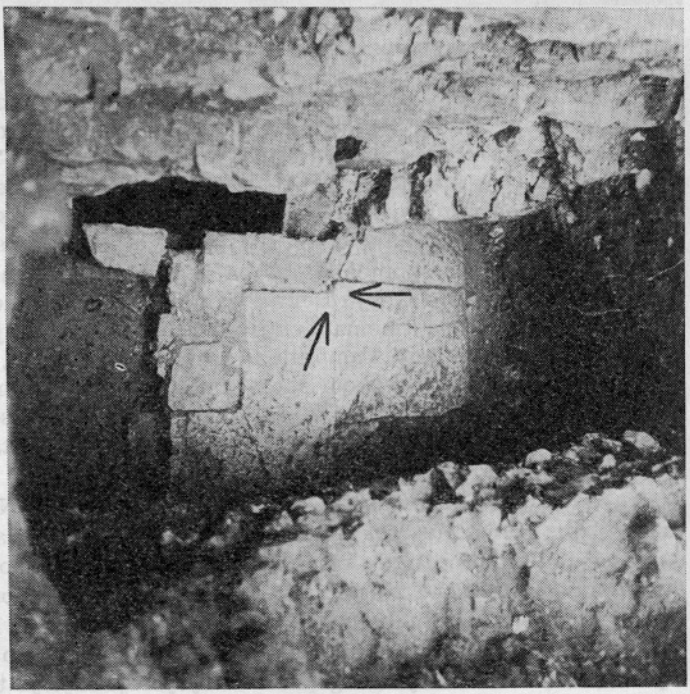

Sl. 8
Fig. 8

Sl. 9
Fig. 9

Uz natpis u CIL-u stoji komentar da je nađen na Via Latina 1862. godine. Isti taj natpis donio je i Dessau, koji za njega kaže da je možda ličnost na spomeniku otac monetara C. Numoniusa Vále. Za monetara smatra da potiče iz Cezarovog vremena.[44] Također ga objavljuje Klebs (Pauly-Wissowa, *R. E.*)[45] s napomenom da postoje neke greške u nabrajanju kariere, jer Bebijeva služba kao monetarnog triumvira je donešena tek na kraju, iako natpis u nabrajanju kursusa ide od nižih prema višim, što primjećuje i Mommsen.

Očito je da se na spomeniku iz Rima i na kruništu zadarskog zdenca govori o istoj osobi, to jest o Gneju Bebiju Tamphilu Váli Numonianusu. Okolnost što na zadarskom natpisu nema gentilicija Baebius, lako je razumljiva iz onog što je već o kognomenu Tamphilus rečeno. Potrebno je, međutim, prije svega objasniti zašto se na rimskom spomeniku javlja kognomen Numenianus kojeg nema na zadarskom natpisu. Taj je kognomen, kako će se iz daljnjeg izlaganja vidjeti, izuzetno bitan za izučavanje zadarskog, a isto tako i rimskog epigrafičkog spomenika.

Na aversu republikanskog novca nalazi se ime C.NUMONIVS VAALA,[46] dakle Gaius Numonius Vaala III vir aere argento auro flando feriundo.[47] Osobu sa istom tria nomina nalazimo i na natpisu iz Egipta koji je postavljen u Izidinom hramu u Phili.[48] Natpis govori o boravku L. Treboniusa Oricule i C. Numoniusa Vále u Izidinom hramu, gdje su očito prinjeli žrtve božanstvu. Spomenik je datiran u vrijeme kad je August 13. put bio konzul, a. d. VIII K. Apriles, to jest 25. ožujka 2. g. p. n. e. Najvjerojatnije je taj Numonije Vála isti

onaj kojeg historijski izvori spominju kao Varovog legata u Germaniji, odnosno onaj kojeg Horacije spominje kao svog prijatelja.[49]

Za naš slučaj od posebnog je značaja C. Numonius Vála monetarni triumvir, za kojeg većina autora, kao terminus ante quem non, njegove monetarne službe daje 40. g. p. n. e., dok Bahrfeldt kao donju granicu stavlja 41. g. p. n. e., a kao *terminus post quem non* 38. g. p. n. e.[51] Stoga je najvjerojatnije mišljenje, koje će se i ovom prilikom pokazati realnim, da je C. Numonius Vála s republikanskog novca otac Numoniusa, Varovog legata, odnosno osobe čije se ime nalazi na natpisu u Izidinom hramu u Egiptu 2. g. p. n. e.,[52] samim tim, te dvije osobe treba proučavati odvojeno, a u izučavanju zadarskog Vále, potrebno se zadržati na Gaju Numoniju Váli, monetarnom triumviru.[53]

Naime, iz svega proizlazi da je Gaj Numonije Vála, nakon što je postao *triumvir aere argento auro flando feriundo,* morao biti usvojen od Gneja Bebija Tamphila. Nakon usvojenja dobio je kompletnu tria nomina od svog »oca«, dok je njegovo gentilno ime prešlo u kognomen i dobilo nastavak *-a n u s*[54] (gentilicij NUMONIUS → kognomen NUMONIANUS). Dakle, u denominaciji adoptiranog Gaja Numonija Vale, njegov prvotni kognomen Vála ostaje i dalje kognomen zajedno s drugim kognomenom koji je nastao od njegovog gentilicija i nastavka -a n u s. Tako, puno ime Gaja Numonija Vale, nakon adopcije od strane Gneja Bebija Tamphila, glasi:

CNEIVS BAEBIVS CNEI FILIUS TAMPHILUS VÁLA NVMONIANVS

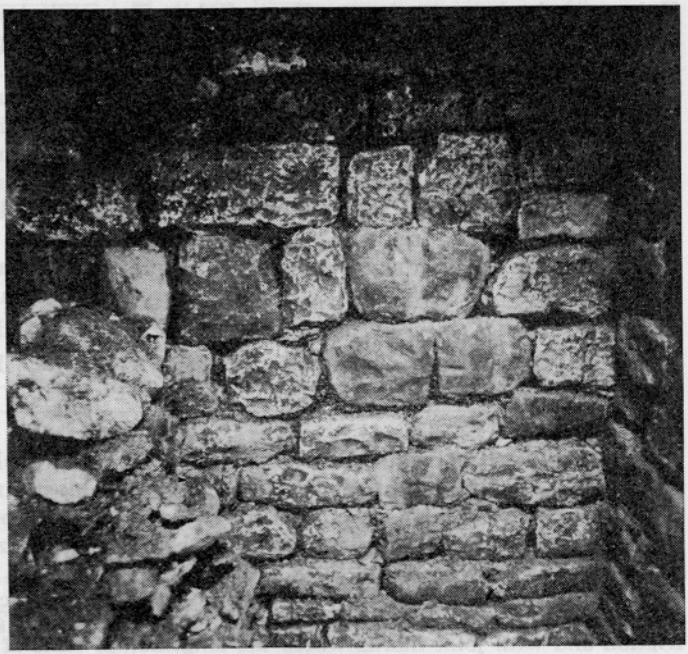

Sl. 10
Fig. 10

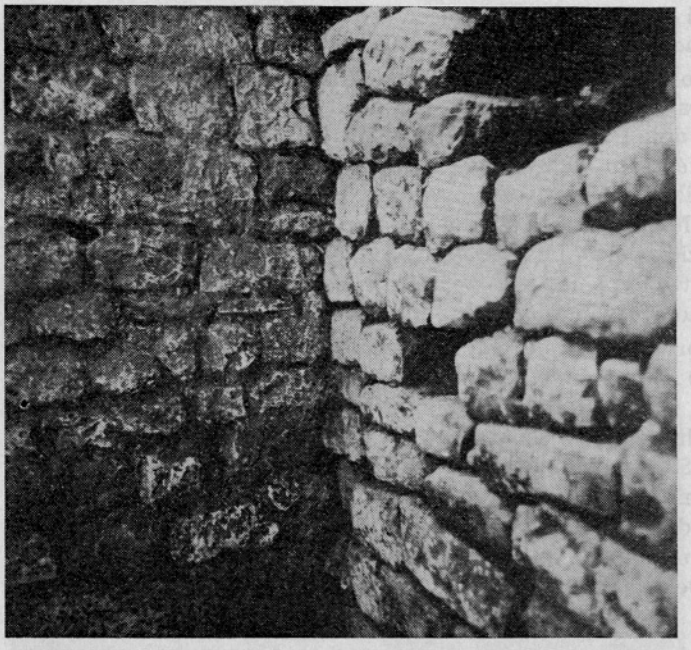

Sl. 11
Fig. 11

Upravo to njegovo puno ime nalazimo na donešenom natpisu iz Rima.[55] Koja se osoba krije iza imena Gneja Bebija Tamphila koji je usvojio Gaja Numonija Valu, teško je reći, što u ovom slučaju nije od presudnog značaja. Sigurno je da to nije senator Baebius koji je 44. g. p. n. e. ubijen u Dalmaciji,[56] jer je triumvir Numonije mogao biti usvojen negdje između 40. i 35. godine, kako to proizlazi iz republikanskog novca i natpisa iz Rima. Tada je naime, kao monetar, još uvjek imao svoje prvotno ime. Samim tim, za rimski spomenik, neovisno o tome da li je počasnog ili sepulkralnog karaktera, moguće je sa sigurnošću kazati da ne potječe iz Cezarovog vremena, kako su to neki autori pretpostavljali,[57] već najranije u vrijeme denominacije Gaja Numonija Vale, odnosno najranije u drugu četvrtinu drugog desetljeća p. n. e., kad je Gnej Bebije Tamphil Vala Numonianus dosegao svoj vrhunac u karieri.

Navedeno objašnjenje promjene imena, kao i to da nije napredovao u službi prije usvojenja, moguće je još argumentirati i poremećenim slijedom

---

Sl. 12: a — Čeona strana kruništa zdenca s imenom prokonzula. b — Tlocrtni prikaz čeone strane kruništa zdenca s žljebovima nastalim usljed vuče konopa. c — Stražnja strana čeone ploče kruništa zdenca s žljebovima nastalim usljed vuče konopa i s abociranim tragovima, gdje su naljegale uzdužne strane kruništa.

Fig. 12: a — The frontal side of the well surround with the proconsul's name. b — Plan of the frontal side of the well surround with grooves created by rope friction. c — Rear side of the frontal slab of the well surround with grooves created by rope friction and with joint marks where the longitudinal sides of the well surround met.

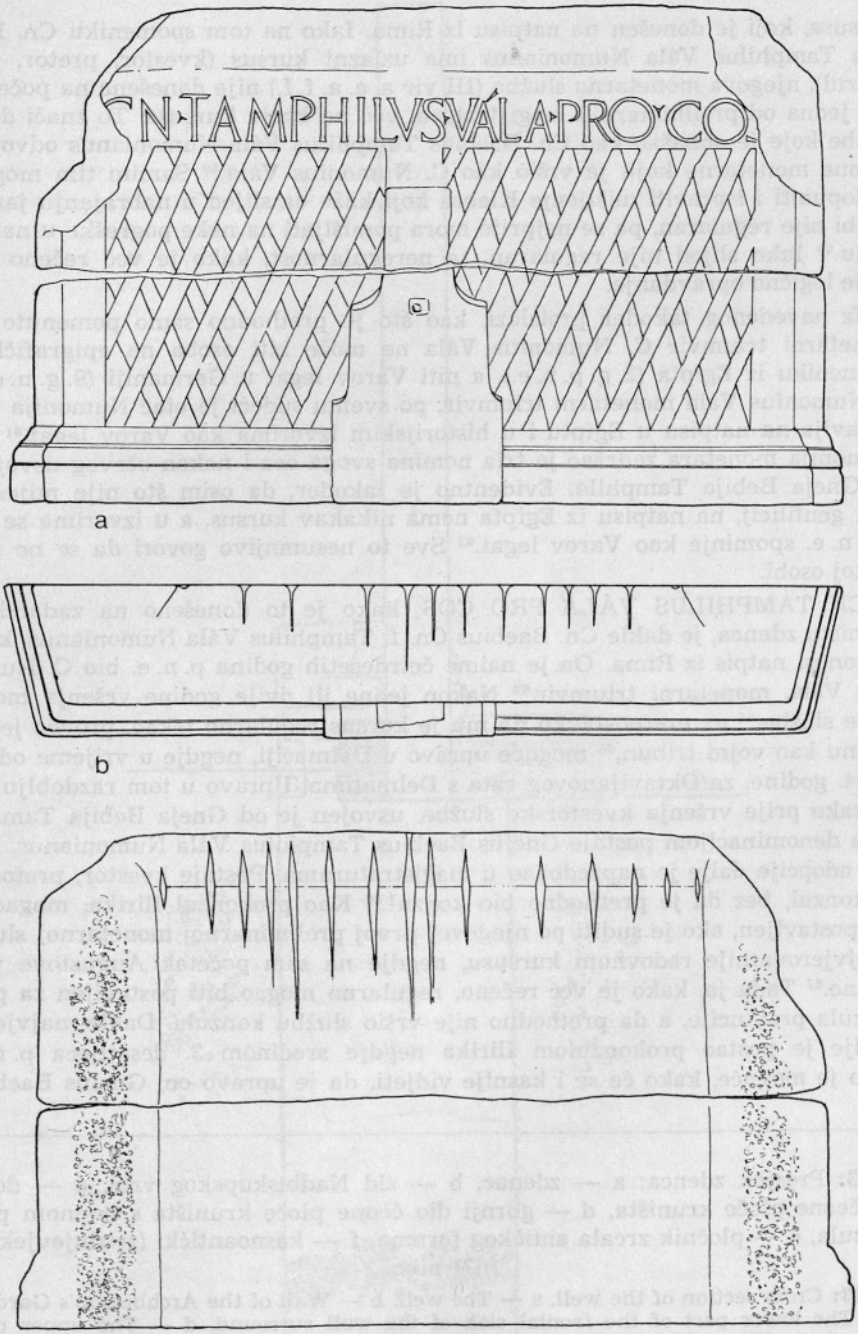
N·TAMPHILVS·VALA·PRO·CO
a
b

kursusa, koji je donešen na natpisu iz Rima. Iako na tom spomeniku Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus ima uzlazni kursus (kvestor, pretor, prokonzul), njegova monetarna služba (III vir a. a. a. f. f.) nije donešena na početku, kao jedna od preliminarnih magistratura, već na kraju kursusa. To znači da su službe koje je obnašao kao Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus odvojene od one monetarne koju je vršio kao C. Numonius Vála.[58] Samim tim moguće je dopuniti i ispraviti mišljenje Klebsa koji kaže da slijed u nabrajanju javnih službi nije regularan, pa se najprije mora pomišljati na neke pogreške u nabrajanju.[59] Iako slijed nije regularan, ta neregularnost, kako je već rečeno ima svoje logično opravdanje.

Iz navedenog također proizlazi, kao što je prethodno samo pomenuto, da monetarni triumvir C. Numonius Vála ne može biti osoba na epigrafičkom spomeniku iz Egipta (2. g. p. n. e.), a niti Varov legat u Germaniji (9. g. n. e.).[60] C. Numonius Vála monetarni triumvir, po svemu sudeći je otac Numonija koji se javlja na natpisu u Egiptu i u historijskim izvorima kao Varov legat.[61] Sin Numonija monetara zadržao je tria nomina svoga oca i nakon očevog usvojena od Gneja Bebija Tamphila. Evidentno je također, da osim što nije mijenjao svoj gentilicij, na natpisu iz Egipta nema nikakav kursus, a u izvorima se tek 9. g. n. e. spominje kao Varov legat.[62] Sve to nesumnjivo govori da se ne radi o istoj osobi.

CN TAMPHILUS VÁLA PRO COS, kako je to donešeno na zadarskom kruništu zdenca, je dakle Cn. Baebius Cn. f. Tamphilus Vála Numonianus, kako to donosi natpis iz Rima. On je naime četrdesetih godina p. n. e. bio C. Numonius Vála, monetarni triumvir.[63] Nakon jedne ili dvije godine vršenja monetarne službe,[64] uz pretpostavku da mu je kursus regularno tekao, proveo jednu godinu kao vojni tribun,[65] moguće upravo u Dalmaciji, negdje u vrijeme od 40. do 34. godine, za Oktavijanovog rata s Delmatima. Upravo u tom razdoblju, ali svakako prije vršenja kvestorske službe, usvojen je od Gneja Bebija Tamfila, kada denominacijom postaje Gneius Baebius Tamphilus Vála Numonianus. Nakon adopcije dalje je napredovao u magistraturama. Postaje kvestor, pretor te prokonzul, bez da je prethodno bio konzul.[66] Kao prokonzul Ilirika, mogao je biti postavljen, ako je suditi po njegovoj prvoj preliminarnoj monetarnoj službi i najvjerovatnije redovnom kursusu, negdje na sam početak Augustove vladavine.[67] Tada je, kako je već rečeno, regularno mogao biti postavljen za prokonzula provincije, a da prethodno nije vršio službu konzula. Dakle, najvjerojatnije je postao prokonzulom Ilirika negdje sredinom 3. desetljeća p. n. e. Lako je moguće, kako će se i kasnije vidjeti, da je upravo on, Gneius Baebius

---

Sl. 13: Presjek zdenca: a — zdenac, b — zid Nadbiskupskog vrta, c — donji dio čeone ploče kruništa, d — gornji dio čeone ploče kruništa s imenom prokonzula, e — pločnik zrcala antičkog foruma, f — kasnoantički (srednjevjekovni?) nivo.

Fig. 13: Cross section of the well. a — The well. b — Wall of the Archbishop's Garden. c — The lower part of the frontal slab of the well surround. d — The upper part of the frontal slab of the well surround with the proconsul's name. e — The paving of the Roman forum. f — Late Roman (or mediaeval?) level.

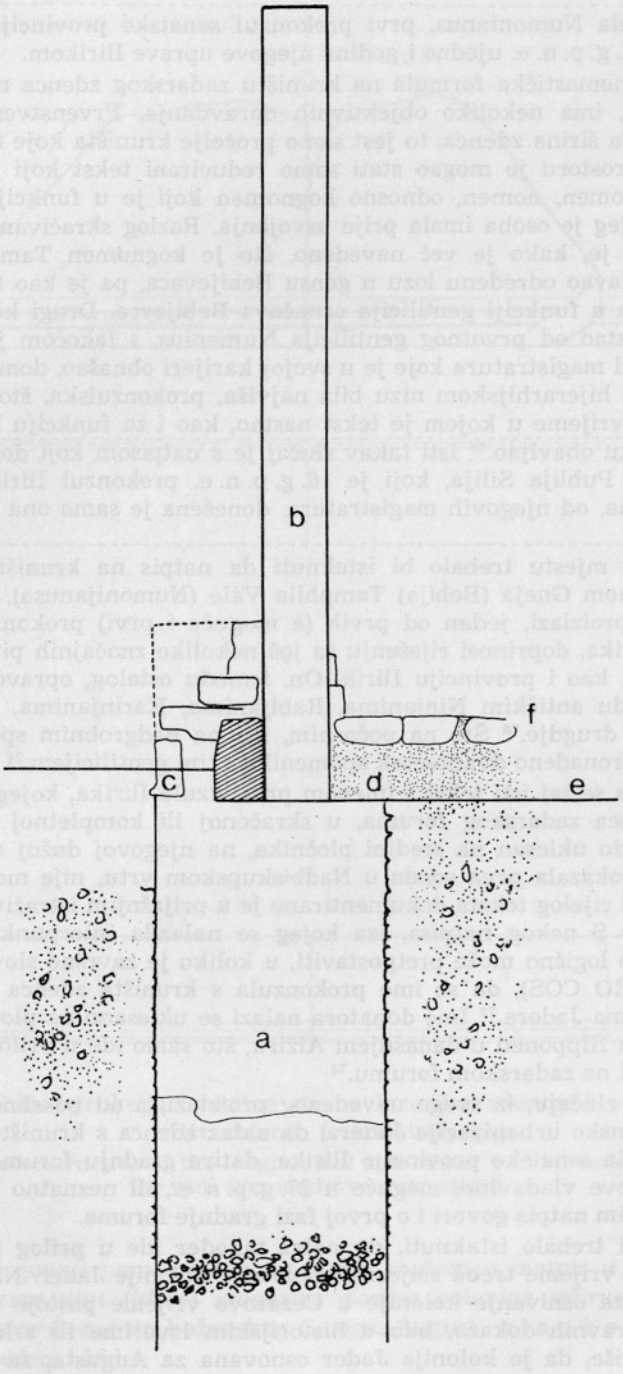
b
f
c
d
e
a

Tamphilus Vála Numonianus, prvi prokonzul senatske provincije Ilirika, odnosno da je 27. g. p. n. e. ujedno i godina njegove uprave Ilirikom.

Zašto se onomastička formula na kruništu zadarskog zdenca nalazi u skraćenom obliku, ima nekoliko objektivnih opravdanja. Prvenstveno je dužinu teksta diktirala širina zdenca, to jest samo pročelje kruništa koje iznosi 142 cm. Na takvom prostoru je mogao stati samo reducirani tekst koji je sveden na skraćeni prenomen, nomen, odnosno kognomen koji je u funkciji nomena, te kognomen kojeg je osoba imala prije usvojenja. Razlog skraćivanja upravo na ovakav način je, kako je već navedeno, što je kognomen Tamphilus, nema sumnje, označavao određenu lozu u gensu Bebijevaca, pa je kao takav bio dovoljan da sam u funkciji gentilicija označava Bebijevce. Drugi kognomen Numonianus, nastao od prvotnog gentilicija Numenius, s lakoćom je mogao biti izostavljen. Od magistratura koje je u svojoj karijeri obnašao, donešena je samo ona koja je u hijerarhijskom nizu bila najviša, prokonzulska, što je donekle i shvatljivo za vrijeme u kojem je tekst nastao, kao i za funkciju koju je Tamphilus u Iliriku obavljao.[68] Isti takav slučaj je s natpisom koji donosi ime ninskog patrona Publija Silija, koji je 16. g. p. n. e. prokonzul Ilirika.[69] Na tom natpisu iz Nina, od njegovih magistratura, donešena je samo ona prokonzulska (PRO COS).

Na prvom mjestu trebalo bi istaknuti da natpis na kruništu forumskog zdenca s imenom Gneja (Bebija) Tamphila Vále (Numonijanusa), koji je, kako iz iznešenog proizlazi, jedan od prvih (a moguće i prvi) prokonzula senatske provincije Ilirika, doprinosi riješenju za još nekoliko značajnih pitanja vezanih za sam Jader, kao i provinciju Ilirik. On, između ostalog, opravdava i mnoge Bebijevce među antičkim Ninjanima, Rabljanima, Karinjanima, Nadinjanima, Aserijatima i drugdje.[70] Što na počasnim, što na nadgrobnim spomenicima, u Dalmaciji je pronađeno dvadesetak spomenika s tim gentilicijem.[71]

Nadalje, da se taj isti tekst s imenom prokonzula Ilirika, kojeg nalazimo na kruništu zdenca zadarskog foruma, u skraćenoj ili kompletnoj onomastičkoj formuli, nalazio uklesan na sredini pločnika, na njegovoj dužoj osi, na žalost, kako je već pokazala prva sonda u Nadbiskupskom vrtu, nije moguće sigurno ustvrditi.[72] Od cijelog teksta dokumentirano je u prijašnjim istraživanjima samo završno slovo S nekog natpisa, iza kojeg se nalazila interpunkcija (**sl. 1, 2**). Stoga se samo logično može pretpostaviti, u koliko je završno slovo S od riječi prokonzul (PRO COS), da se ime prokonzula s kruništa zdenca nalazilo i na pločniku foruma Jadera.[73] Ime donatora nalazi se uklesano na pločniku foruma na primjer i u Hipponeu u današnjem Alžiru, što samo ide u prilog pretpostavljenoj situaciji na zadarskom forumu.[74]

U svakom slučaju, iz svega navedenog proizlazi, a od posebnog je značaja za početke rimske urbanizacije Jadera, da nalaz zdenca s kruništem, koje nosi ime prokonzula senatske provincije Ilirika, datira gradnju foruma na sam početak Augustove vladavine, moguće u 27. g. p. n. e., ili neznatno nakon te godine. Samim tim natpis govori i o prvoj fazi gradnje foruma.

Posebno bi trebalo istaknuti, da nalaz također ide u prilog razrješavanju dileme u koje vrijeme treba smjestiti osnivanje kolonije Jader. Naime, kako je već poznato, za osnivanje kolonije u Cezarovo vrijeme postoje samo pretpostavke bez izravnih dokaza, bilo u historijskim izvorima ili arheološkim nalazima.[75] Štoviše, da je kolonija Jader osnovana za Augusta, za što se zalaže

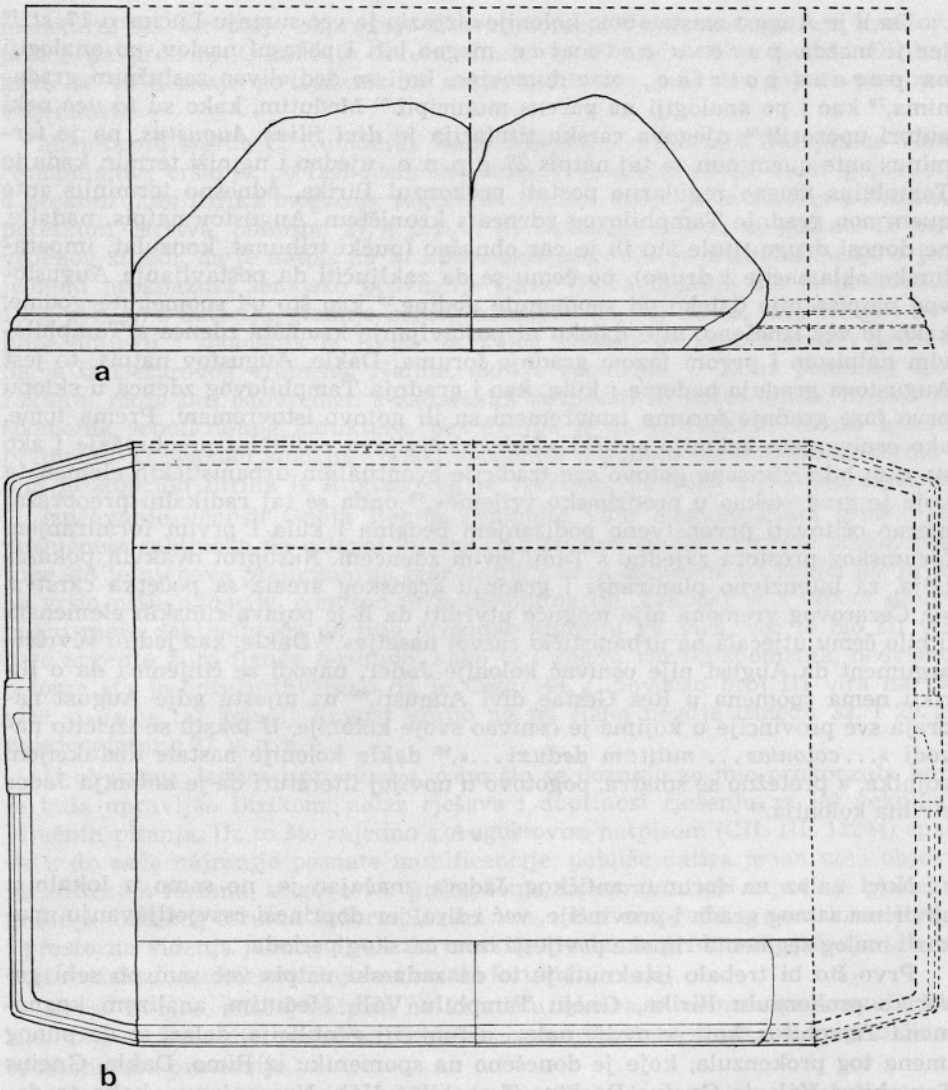

Sl. 14: a — Rekonstrukcija uzdužne strane kruništa zdenca. b — Tlocrt kruništa zdenca (rekonstrukcija).

Fig. 14: a — Reconstruction of the longitudinal side of the well surround. b — Plan of the well surround (reconstruction).

više autora,[76] govori nam, posebno u ovom kontekstu, natpis u kojem je *Imp(erator) Caesar divi f(ilius) Augustus parens coloniae murum turis dedit.* Dakle Imperator Cezar sin božanskog Cezara, August, o t a c k o l o n i j e, dao je sagraditi bedem i kule.

Da li je August zaista »otac kolonije« izrazio je već sumnju Lucius u 17. st.,[76] jer je možda *parens coloniae* mogao biti i počasni naslov, po analogiji na *parens patriae*, otac domovine, koji se dodjelivao zaslužnim građanima,[79] kao i po analogiji na parens municipii.[80] Međutim, kako su to već neki autori upozorili,[81] njegova carska titulacija je *divi filius Augustus*, pa je terminus ante quem non za taj natpis 27. g. p. n. e., ujedno i najniži termin kada je Tamphilus mogao regularno postati prokonzul Ilirika, odnosno terminus ante quem non gradnje Tamphilovog zdenca s kruništem. Augustov natpis, nadalje, ne donosi druge titule što ih je car obnašao (pučki tribunat, konzulat, imperatorske aklamacije i drugo), po čemu se da zaključiti da postavljanje Augustovog natpisa nije daleko od spomenute godine,[82] kao što od spomenute godine, kako je već iznešeno, nije daleko ni postavljanje kruništa zdenca s Tamphilovim natpisom i prvom fazom gradnje foruma. Dakle, Augustov natpis, to jest Augustova gradnja bedema i kula, kao i gradnja Tamphilovog zdenca u sklopu prve faze gradnje foruma istovremeni su ili gotovo istovremeni. Prema tome, ako osnivanjem kolonije antički »Jader doživljava radikalni preobražaj« i ako su »tim bile izbrisane gotovo sve tradicije eventualnih urbanističkih elemenata koje je grad stekao u predrimsko vrijeme«,[83] onda se taj radikalni preobražaj morao očitovati prvenstveno podizanjem bedema i kula i prvim formiranjem forumskog prostora zajedno s Tamfilovim zdencem. Nasuprot ovakvih pokazatelja, za intenzivno planiranje i gradnju gradskog areala sa početka carstva, »iz Cezarovog vremena nije moguće utvrditi da li je pojava rimskih elemenata u bilo čemu utjecala na urbanistički razvoj naselja«.[84] Dakle, kao jedini »čvršći« argument da August nije osnivač kolonije Jader, navodi se činjenica da o Iliriku nema spomena u Res Gestae divi Augusti,[85] na mjestu gdje August nabraja sve provincije u kojima je osnivao svoje kolonije. U tekstu se izričito navodi »... *colonias* ... *militum deduxi* ...«,[86] dakle kolonije nastale dedukcijom vojnika, a pretežno se smatra, pogotovo u novijoj literaturi da je kolonija Jader civilna kolonija.[87]

*

Novi nalaz na forumu antičkog Jadera značajan je, ne samo u lokalnim okvirima samog grada i provincije, već i šire, jer doprinosi rasvjetljavanju, makar i malog segmenta rimske povijesti rano carskog perioda.

Prvo što bi trebalo istaknuti je to da zadarski natpis već sam po sebi govori o prokonzulu Ilirika, Gneju Tamphilu Váli. Međutim, analizom kognomena Tamphilus, koji se ovdje nalazi u funkciji gentilicija, dolazi se do punog imena tog prokonzula, koje je donešeno na spomeniku iz Rima. Dakle, Gneius Tamphilus Vála je Gneius Baebius Tamphilus Vála Numonianus, kako to donosi rimski spomenik. Nadalje, izučavanjem kognomena Numonianus, koji se javlja na rimskom spomeniku, te kognomena Vála, kojeg nalazimo i na rimskom i na zadarskom natpisu, potvrđuje se mišljenje, koje iznosi Dessau, da je Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus usvojen od Cn. Baebija Tamphila. Njegovo ime prije usvajanja glasilo je: C. Numonius Vála, a nalazi ga se na nekoliko tipova republikanskog novca. Dakle, monetarni III vir C. Numonius Vála, nakon vršenja monetarne službe, uzeo je tria nomina novog »oca«, zadržao je svoj kognomen Vála, a njegov prvotni gentilicij Numonius dobija nastavak -anus i postaje novi kognomen. Nakon usvajanja i promjene imena,

monetarni III vir dalje napreduje u svojim magistraturama, postaje kvestor, pretor pa prokonzul, kako to donosi rimski spomenik, i to prokonzul Ilirika, kako se to doznaje po zadarskom natpisu, što mu svakako daje i posebnu vrijednost.

Monetarnu službu C. Numonius Vála, odnosno Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus, vršio je, po različitim autorima, u vremenu od 43. do 37. g. p. n. e., a prokonzulom Ilirika mogao je regularno postati, kako je to analiza pokazala, početkom carstva, odnosno 27. g. p. n. e. ili neznatno nakon te godine. Iz navedenog slijedi, da je natpis na kruništu antičkog zdenca pružio saznanje o još jednom prokonzulu senatske provincije Ilirik (Publije Silije bio je prokonzul 16 g. p. n. e.) i dataciju gradnje samog kruništa. Na taj način, moguće je i pobliže datirati i spomenik iz Rima, za kojeg Dessau po svemu sudeći smatra da je iz Cezarovog vremena. Naime, ako je spomenik iz Rima počasnog karaktera, može biti istovremen s zadarskim natpisom ili nešto mlađi, ili ako je spomenik sepulkralnog karaktera, bez dvojbe je da je zadarski natpis njemu prethodio. U svakom slučaju, rimski spomenik s punom onomastičkom formulom prokonzula Ilirika iz Augustovog je vremena, odnosno s početka carstva.

Izučavanje ličnosti Gneja Bebija Tamphila Vále Numonijanusa pružilo je mogućnost zaključka da uzlazni kursus na rimskom spomeniku nije poremećen time što je njegova preliminarna monetarna služba donešena na kraju, jer ju je on vršio prije adopcije, odnosno prije denominacije. Također se s većom sigurnošću može zaključiti da on nije pripadao kolegiju IV vira, već je bio III vir aere argento auro flando feriundo, kako to i donosi rimski spomenik, neovisno o tome što je opće prihvaćeno da je Cezar 44. g. povećao broj III vira na IV vire, a da je taj kolegij August vratio na tri člana negdje između 32. i 20. g. najvjerojatnije 27. g. p. n. e.

U okvirima Jadera i provincije, osim što se doznaje za ime prokonzula koji je tada upravljao Ilirikom, nalaz rješava i doprinosi rješenju za još nekoliko ključnih pitanja. Uz to što zajedno s Augustovim natpisom (CIL III, 13264) spada u do sada najranije poznate munificencije, pobliže datira jedan novi objekt na antičkom forumu, te govori u prilog tome da upravo tada započinje planska gradnja antičkog foruma Jadera. Samim tim, nalaz omogućava nova kronološka i prostorna viđenja jednog dijela forumskog areala, te pridonosi rješenju teksta koji se nalazio uzduž središnje osi zrcala foruma.

Nema dvojbe, značaj natpisa na kruništu zdenca s imenom prokonzula Ilirika je i u tome što razjašnjava pojavu mnogih Bebijevaca na epigrafičkim spomenicima provincije.

Zbog svega navedenog dozvoljeno je kazati da je u vrijeme prokonzulstva Gneja Bebija Tamphila Vále Numonijanusa, antički Jader počeo doživljavati radikalni preobražaj i intenzivno planiranje gradskog areala i da je od tada liburnski Jader na zvaničnom putu urbanističkog razvoja u antički grad. Natpis, dakle, u kontekstu samog foruma i vremena u kojem je nastao, te zajedno s spominjanim Augustovim natpisom ide u prilog rješenju problema osnutka kolonije Jader. Potkrepljuje, naime, pretpostavke za koje je i do sada bilo više pobornika, da je kolonija Jader osnovana za Augusta, a ne za vrijeme Cezara, i to vjerojatno 27. g. p. n. e. ili neznatno nakon te godine, te da je August zaista *parens coloniae*.

[1] Istraživanja je vršio Arheološki muzej u Zadru u suradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture iz Zadra.

[2] Sustavna arheološka istraživanja antičkog foruma vršena su 1964—67 godine; M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981., str. 204, bilj. 80 (rezultati istraživanja foruma u Zadru još nisu objavljeni).

[3] Još je 1971. g. prof. Branimir Gabričević na svojim predavanjima na Filozofskom fakultetu u Zadru upozoravao studente da bi to slovo S moglo biti završetak teksta koji je tekao po sredini uzdužne osi zrcala foruma, a da takvih slučajeva ima u Africi. Prilikom rekonstrukcije pločnika antičkog foruma radnici su originalnu ploču sa slovom S otukli u nekoliko komada, te je, po kazivanju Pavuše Vežića iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru, ploča u fragmentima prenešena u Arheološki muzej. Uklesana točka, koja se nalazila iza slova S, do danas se sačuvala na pločniku foruma.

[4] Drugdje u tom pravcu prostor je arheološki uništen betonskim bunkerima koji su nagrađeni pred drugi svjetski rat i srednjovjekovnom cisternom.

[5] Vidi bilj. 2.

[6] O sekundarnoj upotrebi kamenih ploča prvenstveno govori ornamentirani epigrafički spolij koji čini cjelinu sa sučelice prethodno pronađenim fragmentom. Kompletnu situaciju u kasnoantičko-starokršćanskom periodu donjet će P. Vežić u sklopu rada o zadarskom episkopalnom kompleksu.

[7] Stoga je na ovom mjestu potrebno iskazati zahvalnost studentima arheologije Filozofskog fakulteta u Zadru, koji su svojim dobrovoljnim radom, u veoma teškim uvjetima, pomogli da se taj prostor, koliko je to bilo moguće, arheološki definira.

[8] Sav kulturni materijal, koji se nalazio u otvoru tog prostora do dubine od 3 m od nivoa antičkog foruma, pripada razdoblju 13—15 st. Materijal je predan nadležnom »Narodnom muzeju«, gdje će biti stručno i znanstveno valoriziran. Upotrebu tog prostora u postantičkim periodima obradit će P. Vežić (Vidi bilj. 6).

[9] Ispod nivoa vode, bez crpke za vodu, bilo je moguće kopati još svega oko 40 cm.

[10] Kruniste je u sekundarnoj upotrebi u drugačijem odnosu i funkciji stavljeno oko istog otvora zdenca, poštujući, izgleda, kasnoantički horizont na tom djelu Jadera. O kasnoantičkom horizontu vidi kod: P. Vežić, Nadbiskupska palača u Zadru, *Peristil*, 22, Zagreb, 1979., str. 22, sl. 2, 18, bilj. 20.

[11] Bočne strane, iako nešto oštećene, na svom zakošenju ne pružaju mogućnost da bi se tekst na njima nastavljao. Od vrha do profilacije baze jednolično su zaravnjene i na njima nema produžetka trake na kojoj bi se mogao nalaziti natpis.

[12] Sve distinkcije su u obliku urezanog trokuta.

[13] Dimenzije tog izbočenja daju se rekonstruirati po pločniku rimskog foruma, gdje su ploče foruma klesane na način da poštuju bazu kruništa. U nekoj mlađoj fazi, kad je središnje izbočenje iz nekih razloga dosta brižno otučeno, najvjerojatnije su nastala i krpanja na tom mjestu na samom pločniku foruma (**sl. 8, 9**). Ovo izbočenje po sredini ornamentirane ploče na užoj strani kruništa zdenca nedvojbeno je napravljeno u funkcionalnoj a ne dekorativnoj namjeni (o čemu neće biti govora ovom prilikom).

[14] Profilacija baze je po svemu sudeći svjesno otučena po cjeloj dužini dok je spomenik stajao u funkciji. Moguće je, ako je to napravljeno u antici, da je profilacija otučena prilikom izgradnje forumske stepenice (u slučaju da je ploča s ornamentom i tekstom bila na užoj strani zdenca prema kapitoliju), ili nekog drugog zahvata u antici.

[15] Kemijska analiza vode nije napravljena, ali su je probali piti prisutni članovi ekipe. Voda nije bočata, a bakteriološko stanje, zbog navedenog, nije poznato.

[16] Ovu tvrdnju potvrđuje i to da je profilacija baze kod svih blokova identična.

[17] Sudeći po otučenoj profilaciji baze ornamentirane ploče s natpisom (vidi bilj. 14) koja je vjerojatno stajala okrenuta prema kapitoliju, ovaj kameni blok morao je stajati sučelice na suprotnoj strani kruništa zdenca.

[18] Tragovi lijeve strane, odnosno lijevoj zakošnja (gledajući prema zdencu) nisu sačuvani, jer je na tom mjestu pločnik foruma uništen.

[19] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Pariz, 1898, str. 4, Pl. 1; I. C. Limentani, *Epigrafia Latina*, Milano, 1983, str. 145 do 153.

[20] R. Cagnat, *o. c.*, str. 27, 28. I. C. Limentani, *o. c.*, str. 148—49.

[21] P. Grimal, *Rimska civilizacija*, Beograd, 1968., str. 192, sl. 58 (Na fresci koja

je ukrašavala jednu dvoranu Livijine vile, na ogradnom zidu vrta, uz ostale geometrijske motive javlja se i motiv rombova (Rim, Muzej termi).

[22] M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora* 3, Zadar, 1963., str. 110, 112—3, sl. 14, 16.

[23] U spomenutom članku (bilj. 22) nije donešen desni žrtvenik podno kapitolija.

[24] Na tom mjestu nedostaje jedan dio originalnih forumskih ploča, ali je drenaža krvi logično moguća jedino na navedeni način, s obzirom na žlijeb profilacije žrtvenika.

[25] Zbog toga je vjerojatno moralo doći do otucanja profilacije baze ornamentirane ploče s natpisom (vidi bilj. 14 i 17).

[26] O snabdevanju antičkog Jadera vodom vidjeti: *CIL* III, 2909 = 9983; B. Ilakovac, Ostaci rimske vodovodne instalacije iz Arheološkog muzeja u Zadru, *Diadora* 6, Zadar, 1974., str. 173—180; B. Ilakovac, Rimski vodovodi zadarskog područja, *Zadarski vodovodi*, Zadar, 1976., str. 12—20; B. Ilakovac, Kameni žljebovi akvedukta Biba—Jader, *Diadora* 9, Zadar, 1980., str. 327—340; B. Ilakovac, Po čemu je Zadar dobio ime, *Zadarska revija* 6/3, Zadar, 1957., str. 257—262; B. Ilakovac, Dva antička zdenca u Zadru, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru*, 4—5, Zagreb, 1959., str. 453—466; B. Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982., 3 poglavlje, Akvedukti kolonije Jader, str. 145—238; J. Medini, Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *Radovi* 6, Zadar, 1969., str. 55—56; M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981., str. 218 i 220; i drugdje.

[27] B. Ilakovac, Dva antička zdenca u Zadru, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije Znanosti i umjetnosti u Zadru*, 4—5, Zagreb, 1959., str. 453—466.

[28] Ibid.: nije suvišno napomenuti da je tehnika gradnje podzemnog zida, iako se ovdje radi o dva okrugla zdenca, dosta slična podzemnom zidu Tamphilovog pravokutnog zdenca. Zbog njegovog smještaja, jednim dijelom pod spomenutim zidom vrta, kao i zbog ograničenog vremena za izvođenje radova, nije bilo moguće ispitati postojanje ilovače na vanjskim stranama otvora zdenca.

[29] Ibid.; bilj. 17.

[30] To, što su se pojedini zdenci u antičkom Jaderu morali zatrpavati, još u antici, zbog zagađivanja vode usljed blizine stambenih objekata s otpadnim vodama, svakako nije mogao biti slučaj sa zdencem na antičkom forumu.

[31] Daremberg et Saglio, *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines*, (Proconsul), str. 661.

[32] *Ibid.*

[33] *Ibid.*

[34] Međutim ne smije se zanemariti da je Publije Silije Nerva 16. g. p. n. e. namjesnik, odnosno prokonzul provincije Ilirika, a inače i patron Enone: *CIL* III, 2973, 10017; Dessau, *ILS*, 899; M. Suić, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *Radovi instituta JAZU, u Zadru*, 16, 17, Zagreb, 1969, str. 68—72; M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, str. 168, 239. ...

[35] S. W. Stevenson, *A dictionari of Roman Coins*, London, 1964., str. 121, 122.

[36] *Ibid.*; G. Gorini, Il ripostiglio di denari Romani Republicani di Meolo, *Aquileia Nostra*, Aquileia, 1974—75, str. 261 do 276, br. cat. 9 i 67—70; G. G. Belloni, *Le Monete Romane, dell'Eta Republicana*, Milano, 1960., str. XXX, cat. 364—365, 377—380.

[37] S. W. Stevenson, *o. c.*, str. 121, vidi i bilj. 30.

[38] **Q. Baebius Tamphilus,** poslanik u Kartagu (III st. p. n. e.) — Liv. 21, 6, 8; **Cn. Baebius Tamphilus,** pretor 200 g. p. n. e. — Liv. 31, 49, 12, triumvir kolonije 185. g. p. n. e. — Liv., 39, 23, 4, konzul 182. g. p. n. e. — Liv., 39, 56, 4 (etc. Liv. 31, 50, 3; 32, 1, 2; 32, 7, 5); **M. Baebius Tamphilus,** triumvir kolonije 194. g. p. n. e. Liv. 34, 45, 3, pretor 193. g. p. n. e., — Liv. 35, 10, 11, konzul 181. g. p. n. e. — Liv. 40, 18 i 40, 36, 7; **Cn. Baebius Tamphilus,** pretor 169. g. p. n. e., — Liv. 44, 17, 5, jedan od 5 legata u Iliriku 167. g. p. n. e., — Liv. 45, 17. Od drugih kognomena uz gens Bebijevaca, kod Livija se javljaju i: Herennius (plebejski tribun u III st. p. n. e.), Liv. 22, 84, 3, zatim Dives (izabrani pretor koji je umro na putu za Hispaniju Utterior 189 g. p. n. e.), Liv. 37, 50, 8 i 37, 57 i Sulca (legat u Makedoniji 173. g. p. n. e.); *R. E.*, 2728—2734.

[39] R. Cagnat, *o. c.*, str. 53, ... »takvo pravilo se čak može primjeniti i unutar samog ogranka gensa, a za to nam najbolji primjer daje obitelj Kornelijevaca . . .«

[40] S. W. Stevenson, *o. c.*, str. 121.

[41] Vidi bilj. 38 i Liv. 22, 8, 3; 30, 25, 2; 31, 6, 4; 21, 6, 18; G. G. Belloni, *o. c.*, str. XXX, cat. 364—365; str. XXX, 60, cat. 570 do 571; Seth. W. Stevenson, *o. c.*, str. 122.

[42] Appian, *Illyr.* 13.

[43] *CIL* VI (Inscriptiones urbis Romae Latinae), 1360; V. Ehremberg-A. H. M. Jones, *Documents illustrating the Reigns of Augustus and Tiberius* (second edition), Oxford, 1976, str. 106, br. 193.

[44] Dessau, *ILS*, 903.

[45] Klebs, *RE*, II, 2, col. 2734.

[46] Seth. W. Stevenson, *o. c.*, str. 580; F. Panvini Rosati, *La moneta di Roma repubblicana, catalogo della mostra*, Bologna, 1966., str. 148, cat. 553, tav. 29; F. Münzer-V. Petrikovits, *RE*, XVII, 2, col. 1460—1462; G. G. Belloni, *o. c.*, str. XLI, 243, cat. 2131, T. 54.

[47] O tome da je C. Numonius Vála bio III vir, a ne IV vir a. a. a. f. f. vidi bilj. 53.

[48] *CIL* III, 74.

[49] F. Münzel, *RE*, XVII, 2, col. 1460; Seth W. Stevenson, *o. c.*, str. 580; Horacije, ep. I, 15.

[50] Vidi kod: G. G. Belloni, *o. c.*, str. XLI, 243, kat. 2131; F. Münzel, RE, XVII, 2, col. 1460, 1461; Datacija se kreće u rasponu od 43. do 38. g. p. n. e.

[51] F. Münzel, *RE*, XVII, 2, col. 1461; F. Panvini Rosati, *o. c.*, monetarnu službu C. Numonija Vále smješta od 42. do 37. god. p. n. e., str. 144—154.

[52] Petrikovits, *RE*, II, col. 1461. Veza između C. Numonija Vále i Cn. Bebija Tamphila Vále Numonijanusa uočena je već i u *ILS* (Dessau, 903), s pretpostavkom da je možda C. Numonius Vála sin osobe čije se ime nalazi na rimskom spomeniku.

[53] Potrebno je na ovom mjestu istaći da je C. Numonius Vála, po svemu sudeći, *III vir*, a ne *IV vir* čiji su ostali članovi: M. Arrius Secundus, C. Clodius Vestalis i L. Servius Rufus (F. Münzel, *RE*, XVII, 2, col. 1416). Ovo navodimo unatoč tome što se smatra da je 44. g. p. n. e. Cezar povećao broj triumvira na IV vire, a da taj kolegij August vraća na tri člana negdje između 32. i 20. g. p. n. e., najvjerojatnije 27. godine (Daremberg et Saglio, *o. c.*, str. 414, bilj. 15). Činjenica je da se na tri tipa novca nalazi monetar C. Numonius Vála, dok navedeni natpis iz Rima u nabrojenim službama iste osobe nakon usvojenja donosi njegovu monetarnu službu kao: *III vir a. a. a. f. f.* Također i G. G. Belloni, *o. c.*, str. XXII—XLVII, u poglavlju *»triumviri monetales«, donosi* C. Numonija. Ako je on zaista i bio IV vir, to nam samo potvrđuje da je rimski spomenik nastao kad je taj kolegij ponovo vraćen na tri člana, odnosno, najvjerojatnije nakon 27. g. p. n. e.

[54] R. Cagnat, *o. c.*, str 72, »... pod republikom bilo je u upotrebi da kognomen bude izvučen iz starog gentilicija i završi na — *anus*«.

[55] Vidi bilj. 43 do 45.

[56] Viditi bilj. 42.

[57] Dessau, *ILS*, 903, str. 199, iz komentara se može naslutiti da se pledira na Cezarovo vrijeme.

[58] R. Bloch, *Latinska epigrafika*, Beograd, 1971., str. 35, »... izvjesne funkcije koje se smatraju kao dio jedne cjeline, navedene su normalnim kronološkim redom ...«

[59] Klebs, *o. c.*, *RE*, II, 2, col. 2734; *CIL*, VI, 1360.

[60] *GIL* III, 74; V. Petrikovits, *R. E.*, II, 2, 1461—1462.

[61] Već je i Dessau, (*ILS*, 903, str. 199) u osobi C. Numoniusa Vále i Cn. Bebija Tamphila Vále Numonianusa uočio vezu, ali pretpostavlja mogućnost da je monetar sin Bebijev.

[62] V. Petrikovits, *o. c.*, *RE*, II, 2, col. 1462.

[63] Viditi bilj. 50 i 51.

[64] R. Cagnat, *o. c.*, str. 90, navodi da je trajanje monetarne službe bilo 1. god.; Daremberg et Saglio, *o. c.*, str. 414, ovdje se navodi da je monetarna služba trajala dvije godine.

[65] R. Cagnat, *o. c.*, str. 90; R. Bloch, *o. c.*, str. 36

[66] Ne nalazimo ga u konzularnim fastima carskog perioda, a i spomenik iz Rima potvrđuje da prethodno nije vršio konzularnu službu.

[67] Funkciju monetarnog III vira po različitim autorima (kako je već iznešeno) vršio je u razdoblju od 43. do 37. g. p. n. e. Ta funkcija se obnašala jednu ili dvije godine (viditi bilj. 64). Nakon toga morao je služiti u vojsci kao tribun u jednoj legiji, ili ako tu službu nije vršio efektivno, mogao je obavljati i neke administrativne vojne poslove (R. Cagnat, *o. c.*, str. 90). Sa najmanje 25 godina života mogao je postati kvestor (R. Cagnat, *o. c.*, str. 90; R. Bloch, *o. c.*, str. 36), da bi od navršenih 30 godina života postao pretor (R. Bloch, *o. c.*, str. 37). K tome treba pridodati i najmanje po godinu dana između stupanja u sljedeći stupanj hijerarhijske ljestvice (R. Cagnat, *o. c.*, str. 89).

[68] Donošenje samo najvišje funkcije u hijerarhijskom nizu nije tako osamljena pojava na natpisima sa kraja republike i početka carstva. Ta činjenica samo još potvrđuje da je CN. Tamphilus Vála upravo tada bio u funkciji prokonzula.

[69] *CIL* III, 2973, 100017; H. Dessau, *ILS*, 899.

[70] *CIL* III: 15036, 1; 15030, 1; 14322, 4, 7; 10121; 13293; 2890; 14001; 14322, 7.

[71] Gentilicij Baebius nalazimo i u Saloni, Naroni, Tiluriumu, Dokleji i drugdje (*CIL* III, 8945, 14756, 8943, 8944, 2346/22/, 2242, 1811, 8452, 9733, 8291, 13333, 12710...). Ovdje je potrebno također naglasiti da je veći broj spomenika iz ranog principata. Vidi i: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, str. 311.

[72] Viditi bilj. 3 i 4.

[73] S obzirom na veličinu slova S iza kojeg se nalazi distinkcija, odnosno točka interpunkcije, navedeni tekst bi se mogao smjestiti na preostalom prostoru zrcala foruma u smjeru kapitolija.

[74] *Hippone la Royale, Antique Hippo Regius*, Alžir, 1950, str. 75, sl. 38, str. 71, 77; *Villes d'Or, Villes-Musées d'Algérie*, Alžir, str. 47; *Algerie Antique*, Pariz, 1952, str. 13.

[75] Autore koji su zastupali mišljenje da je Ceraz osnivač kolonije Jader, vidi kod: M. Suić *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, str. 149, bilj. 47; M. Suić, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, *Zadar — zbornik*, Zagreb, 1964, str. 121.

[76] Autore koji su zastupali mišljenje da je August zaista **parens coloniae**, vidi kod: M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, str. 149, bilj. 47; M. Suić, *o. c.* Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom..., str. 121, i bilj. 45, 46.

[77] *GIL* III, 13264. Drugi nešto mlađi natpis koji donosi isti tekst sa dodatkom o popravku kula, koje je izvršio T. Iulius Optatus (*CIL* III, 2907). To što Augustov natpis donosi »... *murum turris dedit*...« mislim da ne može služiti kao dokaz da je sagrađen samo dio bedema (južni dio fortifikacije).

[78] M. Suić, *o. c.*, Zadar u starom vijeku, str. 150, bilj. 63.

[79] *Ibid.*

[80] *Ibid.*

[81] *Ibid.*, bilj. 62.

[82] *Ibid.*

[83] M. Suić, *o. c.*, Zadar u starom vijeku, str. 185.

[84] *Ibid.*

[85] **Res gestae divi Augusti**, 28.

[86] *Ibid.* (... colonias in Africa, Sicilia, /M/acedonia, utraque Hispania, Achai/a/, Asia, S/y/ria, Gallia Narbonensi, Pi/si/-dia militum deduxi; J. J. Wilkes (*o. c.*, str. 109) na to daje komentar: Začuđujuće je da ni jedna od Cezarovih ili Augustovih kolonija, osnovanih u Dalmaciji, nije imala legijske veterane među svojim stanovnicima. To mora biti objašnjenje za odsustvo Ilirika u popisu kolonija u **Res Geste.**

[87] Takvo mišljenje zastupa i J. J. Wilkes (o. c., str. 207), koji kaže: ... i prije kraja republike mogla je egzistirati naseobina rimskih građana, *conventum civi romanorum*... Oktavijan je 35 g. p. n. e. skršio pomorsku snagu Liburna, i u svojim Ilirskim poduhvatima Jader mu je možda služio kao jedna od baza. 33. g. p. n. e., ili ne dugo nakon toga, osnovana je kolonija koja je pripadala tribusu Sergija. Nema razloga da bi se vjerovalo da je kolonija Jader bila osnovana prije tog datuma.

THE NAME OF PROCONSUL CN. TAMPHILUS VÁLA ON A WELL OF THE IADER FORUM

Summary

In the Archbishop's Courtyard in Zadar, which is located on a section of the Roman forum, a Roman well was discovered in 1984 during archaeological excavations. The well surround or wall was found in the same area in secondary use, and on one of the sides of the well was noted the text:

CN TAMPHILUS VÁLA PRO COS.

Even without detailed analyses, it is possible to say that this new find from the Roman forum of Zadar is of particular importance: not only in the solving of some local questions related to the town itself and its province, but in terms of wider issues, as it offers new information which may be considered peripheral

details in the mosaic of research into Roman history of the early imperial period. The find is especially valuable in that it records the name of a to date unknown proconsul of Illyricum and, in addition to Publius Silius (16 B. C.) this is the second proconsul of the senatorial province of Illyricum of whom we know.

The identity of proconsul Cn. Tamphilus Vála, the date of his governing in Illyricum, and other points explained by the discovery from the forum of Roman Iader may be explicated through an analysis of the text itself.

Epigraphic analysis of the text found on the surround of the Roman well has shown that CN TAMPHILUS VÁLA is the same person whose complete onomastic formula is recorded on an inscription in Rome (*CIL* VI, 1360). Thus, Gnaeus Tamphilus Vála, proconsul, is *Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus, questor, praetor, III vir aere argento auro flando feriundo*, as is noted on the inscription from Rome. Further, from the analysis of the cognomen Numonianus, found on the Rome inscription, and the cognomen Vála, present on both the Rome and Zadar inscriptions, it seems that this individual was adopted by Cn. Baebius Tamphilus, and that his original name, as suggested by Dessau, was C. Numonius Vála. Before being adopted, or rather before his denomination, C. Numonius Vála served as *III vir monetalis* sometime in the period from 40 to 37 B. C., which explains the »disturbed« advancement recorded on the inscription from Rome (Q. P. PROCOS. III VIR. A. A. A. F. F.), for the adoption of C. Numonius Vála by Cn. Baebius Tamphilus followed after his preliminary monetary service. Thus, after adoption, Gaius Numonius Vála takes the entire trio of nomina Gnaeus Baebius Tamphilus, retains his original cognomen of Vála, and his nomen gentile Numonius receives the suffix *-anus* and becomes a second cognomen, Numonianus.

From the above it is possible to date both the Rome and Zadar inscriptions more precisely, as both were raised after the denomination of C. Numonius Vála and after he, as Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus, has reached the apex of his career by serving as proconsul to Illyricum. Therefore, the inscription from Rome cannot belong to Caesar's period as some authors have suggested, nor could the Rome inscription have existed before the inscription from Zadar. In other words, if the inscription in Rome were of an honorary nature, then at best it would have been contemporaneous with that from Zadar, but if it were of a funerary character, it would have had to have been raised after the construction of the well in Zadar.

It is necessary to observe here that C. Numonius Vála is noted on an inscription from Egypt (*CIL* III, 74) as Varus' legate in Germania. The Egyptian inscription is dated to the year 2 B. C., and Numonius Vála was Varus' legate in 9 A. D., so it has been rightly suggested that C. Numonius Vála (*III vir monetalis*), who appears on Republican coins, is actually the father of the Numonius from the Egyptian inscription, ie. the father of Varus' legate. In any case, they are not the same individual as Numonius (*monetalis*) received, as has already been noted, his new name after his adoption, most probably in the first half of the third decade B. C.

It is also important to note that C. Numonius Vála could not have been a member of the *IV vir*, as Dessau considers, because such a thesis definitely contradicts the inscription from Rome, which states that C. Numonius Vála or rather Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus was *III vir a(ere) a(rgento) a(uro) f(lando) f(eriundo)*. It is necessary to emphasize this primarily due to the fact that it is generally accepted that Caesar raised the number of *III vir* to *IV vir* in 44 B. C., and that Augustus returned that collegium to three members sometime between 32 and 20 B. C., and most probably in 27 B. C.

Thus, as has already been noted, the importance of the find from Zadar for research into Roman history as well as the province of Illyricum and Iader itself lies in the fact that it proves that Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus governed the province of Illyricum as proconsul — and this knowledge could not have resulted from the Roman inscription alone. As to when he was appointed proconsul of Illyricum, it is necessary to state that it must have been prior to the date when the senatorial province of Illyricum became imperial, before 11 B. C., as from that date Illyricum was governed by imperial deputies/legates. Given that Cn. Baebius Tamphilus Vála Numonianus had not previously served as consul, which was certainly necessary in the republican period, the *terminus ante quem non*

for his proconsulship in Illyricum is 27 B. C. Considering the preliminary monetary service of C. Numonius Vála and the circumstances of the find on the forum itself along with the first public construction indicating intensive planning and construction in the city area — in fact the very beginnings of urbanization in Roman Iader (here we are primarily thinking of Augustus' inscription: *CIL* III, 13264) — it is possible to conclude that Cn. Tamphilus Vála, as the Zadar inscription indicates, was proconsul of Illyricum at the very beginning of the reign of Augustus, in 27 B. C. or very soon after, and that as such he financed the construction of the well with its surround in the course of the first phase of building the forum. That he probably had a prominent role in the financing and construction of the forum itself may be suggested by the fact that on the central axis of the Roman forum there was found a carved final letter S of some text followed by a period. Therefore, it could be suggested that the name of the proconsul Cn. (Baebius) Tamphilus Vála (Numonianus) was placed in the middle of the paving of the Zadar forum, as was the case in one forum in Algeria at Hippo Regius (proconsul Caius Paccius Africanus).

In terms of the above, it is necessary to particularly note that the appearance of many »Baebiuses« on epigraphic monuments throughout the province is completely understandable and justified. Roman Aenona, Arba, Corinium, Nedinum, Asseria, Salonae, Doclea and Tilurium have produced a large number of inscriptions with the nomen gentile Baebius.

In reference to Zadar, the inscription with the name of the proconsul of Illyricum, Gnaeus Baebius Tamphilus Vála Numonianus, along with the Augustan inscription which refers to the construction of walls and towers (*CIL* III, 13264), goes into the category of the first epigraphic data about the munificences of Roman Iader. Additionally, the find provides evidence for the hypothesis, which has had many supporters to date, that the colonia of Iader was actually founded by Augustus in 27 B. C. or soon after, and that Augustus' title — PARENS COLONIAE — on the above mentioned inscription was not merely of an honorar nature.

Thus the discovery of the Zadar well surround, which bears the name of the proconsul Cn. (Baebius) Tamphilus Vála (Numonianus), not merely dates the construction of the well and the first phase of construction of the Roman forum, but may alo be used together with the contemporary (or nearly contemporary) Augustan inscription to solve the problem of the foundation of the colonia of Iader.

Arheološki vestnik
(*Arh. vest.*, *AV*) 37, 1986, str. 435—438

REINHOLD MERKELBACH: MITHRAS

Königstein/Ts.: Hain, 1984, vel. 8°, 412 str., 169 fot.

JARO ŠAŠEL

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

Der Pionier der Mithrasforschung war Franz Cumont. Ihm folgte Maarten Vermaseren, sein Schüler. Er entfaltete eine bemerkenswerte Organisationstätigkeit bezüglich aller orientalischer Kulte, hatte Glück mit der für die liturgischen Studien bedeutenden Entdeckung des Mithräums ‚Santa Prisca' in Rom, und legte den neuen mithraischen Quellenkorpus vor. Für einen philosophischen Religionsaufbau und dessen Entwicklungsstudien war somit viel vorgearbeitet und vieles lag für Studienzwecke greifbar nah. Es fehlte nur ein adäquater Geist, um das Ganze synoptisch zu erfassen. Reinhold Merkelbach nun hat es erfasst und für die derzeitigen Erkenntnissmöglichkeiten einen, meines Erachtens nach, organischen, anziehend gestalteten, in die geistigen Strömungen und die religiös-sozialen Horizonte der Antike eingebetteten Gesamtblick vorgelegt und den komplexen Entwicklungsgang ideologisch, liturgisch und rituell nachgestaltet.

Es ist ihm gelungen, sowohl den Aufbau des religiösen Gedankens organisch nachzuvollziehen und die rituellen Vorgänge zu erfassen und zu deuten, als auch zu beweisen, dass die religiöse Idee — die von Anfang an einen sozialen Aspekt trägt und die sich später durch die andersgeartete Atmosphäre des hierarchisch-minutiös aufgebauten römischen Imperiums mit einer kaum zu ahnenden Kraft unter den sozial-politisch minder berechtigten Bevölkerungsmassen ausbreitete — die Schöpfung einer Person war.

Nach einer kurzgefassten Einleitung, die die Grundeigenschaften des Mithraismus hervortreten lässt (Opferwilligkeit, Bundtreue, Lebenskampf), versucht er, die geistige Welt des Mithraismus und das politische Ursprungsgebiet der Religion, Persien, zu definieren. Anschliessend geht er ihrer Ausbreitung in hellenistischer Zeit und in den Ländern des Nahen Ostens nach, wo manche der Ideen auf dort existierende und sich parallel bildende, religiös-philosophische Kreise wechselseitige Einflüsse ausgeübt haben (ein neues Thema, das sich noch weiter ausbauen liesse).

Merkelbach beobachtet weiter die religiöse Anpassunsfähigkeit und den Entwicklungsgang des Mithraismus durch das römische Imperium, wobei er alles sorgsam belegt.

Ferner betrachtet er die Verbundenheit der mithrischen Weihegrade in Bezug auf die kosmische Intention und die Planetengötter — denn es handelt sich um eine Weltallreligion, die nicht (allein) im alltäglichen verwurzelt ist. Er untersucht die einzelnen Weihegrade und deren rituelle und symbolische Details ‚astrologisch' und verknüpft sie mit dem Verlauf des kultischen Jahres.

Er betrachtet die Gestaltung der Kultstätten, wobei er den Schwierigkeiten der chronologischen Probleme nicht ausweicht; ebensowenig schreckt er vor der Problematik der moralischen Lehren zurück und rekonstruiert in einer bahnbrechenden Weise die ethische Welt des Mithraismus. Schliesslich betrachtet er die ideologischen und sozialen Einflüsse auf die Spätantike.

Das Werk schliesst mit der Schilderung der Niederlage der Mithrasgläubigen im Zweikampf mit dem siegreichen, aus denselben Bereichen stammenden und ebenso fanatischen Rivalen. Die Zerstörung der Mithräen, die ebenfalls behandelt wird, bedarf noch der Beweise und auch des Nachdenkens. Als Anhang werden einige diesbezügliche Notizen der armenischen Geistwelt vorgelegt. Ein instruktiver Bildteil und ein gut benutzbares Register schliessen das Buch ab.

Diese Anzeige könnte — und müsste — ganze Passagen aus dem wegweisenden Buch paraphrasiert wiedergeben, sollte sie der Fülle neuer Ideen, die Merkelbach zum Verständniss der bisher mystisch-dunklen Religion beigetragen hat, gerecht werden. Stattdessen möchte ich nur ein minimales Problem angehen, worauf ich beim Lesen zufällig stiess.

Obwohl die Religion den sozial untertauchenden Massen moralische Gleichheitsideen bietet und ihr gesellschaftliche Rettungsseile zuwirft, hat sie (sporadisch) ebenfalls Anklang in den höchsten politischen, wirtschaftlichen und sozialen Schichten des Imperiums gefunden. Commodus (180—192) war der erste, öffentlich auftretende Adept und Kaiser der mithrischen religiösen Übungen. Somit fast eine *contradictio in adiecto,* die eine religiös-philosophische Erklärung verlangt. Merkelbach trachtet der Frage im Kapitel über die ‚Religion der Loyalität' nachzugehen und zwar besonders in Bezug auf das Kaisertum (S. 153). Vom politischen Standpunkt aus hat mich dieser Versuch nicht restlos überzeugt.

In der *Historia Augusta* befindet sich die tendenziös gegen Commodus gerichtete ‚orientalisierende' Stelle von seiner mit dem Religionsmantel überdeckten Blutdurstigkeit. Es wird erwähnt, dass er in religiösen Prozessionen den Anubis-Kopf getragen hat und dass er sich nach Art orientalischer Priester die Haare kahl scheren liess (*vita* 9.5—6). Dazu ausführlicher Cumont, *Die Mysterien des Mithra* (1923[3]) 75—79 und Grosso, *La lotta politica al tempo di Commodo* (1964) 343. Merkelbach (*Mithras* [1984] 175) fügt hinzu, dass er sich von den Kaisern als erster zum Mithraismus bekannt hat und sich in die Religionsmysterien einweihen liess, was in der *vita* 9.6 mit folgendem Detail illustriert wird: *sacra Mithriaca homicidio vero polluit, cum illi[hi]c aliquid ad speciem timoris vel dici vel fingi soleat.* Dies kommentiert Merkelbach flüchtig: ‚Er soll die Zeremonien entweiht haben, indem er (in einem sakralen Drama) einen Menschen tötete'; aus dem Kontext ist ersichtlich (S. 108 f.), dass er die Episode dem Ritual zu Erlangung des vierten Weihegrades — dem des *leo* — zuzuordnen geneigt ist. Derselben Meinung sind auch Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* II (1899) 21, und Grosso (S. 338).

Dazu Folgendes:

Das in der *HA* erwähnte Ereignis kann logisch eigentlich nur auf das Ritual zu Erlangung der dritten Stufe, die des *miles* bezogen werden. Zur Gestaltung der Zeremonien s. Merkelbah, *Weihegrade und Seelenlehre der Mihrasmysterien* (Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Vorträge G 257 [1982]) S. 28. Der Kandidat musste sich den Siegeskranz, der von einem mit einem Schwert bewaffneten Mann gehütet wurde, erkämpfen. Nach dem symbolischen und erfolgreich überstandenen Zweikampf nahm er ihn schliesslich an sich und bekränzte sich selbst. Der *Pater* aber wies ihn an, denselben wieder niederzulegen, und demütig ‚Mithras ist mein Kranz' zu beten. Diese Szene wird mit dem Freskogemälde im Mithräum zu Kapua illustriert (Merkelbach, S. 35) und von Tertullian (*De corona militis* 15.3) beschrieben; demzufolge spielt sie sich im Höhlenheiligtum, *in castris tenebrarum* ab. Und während dieses symbolischen, mit den Schwertern durchgeführten Zweikampfes zur Erlangung der Miles-Stufe muss Commodus den Kranzhütter getötet haben, denn eine theoretisch möglich Menschenerschlagung kommt sonst bei keinem rituellem Vorgang für die Erlangung der einzelnen Weihegrade in Betracht.

Zu den Beziehungen des Kaisers Commodus zur orientalischen Kultwelt und seiner Vorliebe für sie — übrigens begleitete er seinen Vater nach Syrien und hatte einen Orientalen zum Lehrer (*vita* 1.6 und 2.2) — gibt es noch folgende Notizen in der *HA:* Die Erscheinung einer *serpens* im Traum seiner Mutter vor der Geburt (1.3); Hinweise auf den *astrorum cursus* (1.4); die Erwähnung der Zymbalen (des orientalischen Kultinstruments) (11.3). Mit Orientalen scheint Commodus oft in enger Verbindung gestanden zu haben (3.6 und 7.2).

Es erscheint natürlich dass er auch deswegen zur italischen Nobilität in antagonistische Position geriet und von derselben als *hostis deorum* (18.4), *qui templa spoliavit* (19.4) bezeichnet wurde; denn er gab sich mit Kulten ab, die ausserhalb der Kompetenz des *pontifex maximus* standen (vgl. Maria Regina Kaiser-Raiss, *Die stadtrömische Münzprägung während der Alleinherrschaft des Commodus* [1980] S. 37, wo betont wird, dass sich von den Münzen diesbezüglich nichts ablesen lässt). Anderseits ist dies als Zeichen zu werten, dass das Kaiserhaus einen beachtlichen Religionseinfluss auf die Masse und auch auf den Ritter- und Senatorenstand ausgeübt hat, was nicht nur die Mithräen von Poetovio oder Ostia und die Widmungen an diese Gottheit seitens Personen der höchsten sozialen Schicht, wie M. Valerius Maximianus (s. H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes* [1960] No 181 bis und Add.) und andere verdeutlichen, sondern was auch beim Durchblättern des mithraischen von Vermaseren vorgelegten *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae* (1960) offenkundig wird.

Janez Dular, *Topografsko področje XI (Bela krajina)*, Arheološka topografija Slovenije, 1. razred SAZU, Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1985, 124 str., 130 slik, 1 priloga.

Glavni predmet skupnih prizadevanj slovenskih arheologov v povojnem obdobju je bila arheološka topografija. Delo generacije je bilo zaokroženo leta 1975 z izidom »Arheoloških najdišč Slovenije«, ki združujejo vse, iz literature znane podatke o najdiščih. Za njihovo podrobnejše in popolnejše poznavanje pa so seveda nepogrešljivi terenski obhodi. Le tako je mogoče zajeti tudi doslej še neznana najdišča. Nedosegljivi ideal je poznavanje vseh najdišč, ki pa se mu moramo vsaj poskušati približati. Arheologija, ki pri svojih prizadevanjih, da bi kar najbolj verno prikazala življenje v minulih dobah, razvija posebno zvrst svojega proučevanja — naselitveno arheologijo, za to zahteva podrobno poznavanje pokrajine z najdišči kot sestavnimi deli. Če se želimo priključiti temu sodobnemu in razvojno najbolj obetavnemu toku arheologije, moramo v arheološki topografiji videti svojo temeljno delovno dolžnost.

Vzrokov za to, da je bilo treba na prvi zvezek arheološke topografije čakati skoraj štiri desetletja, je verjetno mnogo. Nedvomno pa je, da tako delo zahteva od avtorja načrtnost, železno samodisciplino in veliko samozavest pri tem, ko postavlja mejo svojemu iskanju. Tako gotovo ni naključje, da je prvi zvezek napisal Janez Dular.

Glavnino dela sestavlja katalog najdišč, za splošno branje pa je najbolj zanimiv prikaz poselitve Bele krajine v posameznih arheoloških obdobjih. Svoj vrh doseže v opisovanju poselitve v železni dobi do prihoda Rimljanov. Čeprav sloni le na trenutni raziskanosti, najlepše praktično pokaže možnosti naselitvene arheologije. V pomoč pri tem je sorazmerna pokrajinska zaključenost Bele krajine. Opis poselitvenih tokov je izreden. Ob njem se zavemo, da tudi arheologija lahko piše zgodovino, če so izpolnjeni določeni pogoji za raziskanost. Končno se ne govori več le o »kulturah«, »kulturnih vplivih«, »povezavah«, »razprostranjenosti tega ali onega tipa«, ampak nekaj izvemo tudi o ljudeh. Zato besedilo o poselitvi preberemo na dušek in si ga zapomnimo, kar je dokaz za njegovo življenjskost. Morda bo kdo avtorju očital, da je šel ponekod predaleč, spet drugemu se bo zdel preveč suhoparen, a vse to bo le dokaz trezne sredine. In končno daje pregled poselitve tudi odlično izhodišče za bodoče načrtne raizskave v Beli krajini.

Drobnjakarji bodo delu očitali to in ono. Nekdo bo pri mikrotopografiji našel nekaj novih najdišč, drugemu se bo zdelo slabo, da Dular znanim grobiščem ni poiskal pripadajočih naselbin in obratno. Čeprav so ti očitki upravičeni, se je treba zavedati možnosti, ki jih ima topograf na terenu. Vsaka topografija je le približek popolnemu poznavanju in za Belo krajino sedaj tak približek imamo, za drugod si ga lahko le želimo.

Dularjeva knjiga je pionirska. Prebil je psihološki led in pripeljal topografijo do tiskanega konca vsaj za košček slovenskega ozemlja. Postavil je oblikovni in vsebinski vzorec za naslednje zvezke. Pokazal je pomen topografije za smeri raziskovanj naselitvene arheologije pri nas. Delo je torej pomembno zaradi načrtne kataloško-topografske obravnave Slovenije in — s svojim preglednim poglavjem — zaradi vsebinskega zasuka k novim načinom obravnave snovi.

Andrej PLETERSKI

Acta Interdisciplinaria Archaeologica, Tomus III; Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied; Nitra 1984.

Arheologiji pomaga pri iskanju odgovorov na vprašanja v zvezi z nekdanjim okoljem, naravnimi in ekonomskimi danostmi, morfološkimi značilnostmi nekdanjih prebivalcev, njihovo prehrano, domačimi in divjimi živalmi tistih časov ter še na mnogo drugih že cela vrsta naravoslovnih in tehniških znanosti. Ker pa je za članke s teh področij značilna izredno obsežna dokumentacija z velikim številom tabel, razpredelnic in preglednic z numeričnimi podatki, se uredniki arheoloških revij le stežka odločijo za njihovo objavo, pa čeprav črpajo podatke iz arheoloških virov in je njihova interpretacija za arheologa izredno zanimiva. Zato je Arheološki inštitut Slovaške akademije znanosti iz Nitre sklenil izdajati neperiodično serijo *Acta Interdisciplinaria Archaeologica*, v kateri naj bi našli mesto takšni članki, namenjena pa naj bi ne bila izključno arheologom, ampak tudi strokovnjakom z drugih področij. V prvem zvezku so bili tako objavljeni referati interdisciplinarnega simpozija, ki je

bil l. 1979 namenjen temi Aktualna vprašanja v zvezi z raziskovanjem slovanske populacije 6.—13. stol. na področju Čehoslovaške; drugi zvezek je bil posvečen antropološki analizi žganih grobov pilińske in kyatiške kulture z grobišč Radzovce in Šafárikovo. Tretji zvezek vsebuje razprave s področja arheozoologije, arheobotanike, antropologije in geofizike:

V članku *Katalog der Tierbeigaben aus den hallstattzeitlichen, latenzeitlichen und frühmittelalterlichen Gräbern in der Slowakei* avtor Cyril Ambros najprej našteje vsa najdišča z grobovi z živalskimi kostnimi pridatki glede na njihovo časovno pripadnost, sledi katalog kostnih najdb iz še neobjavljenih grobov, večji del prispevka pa so preglednice podatkov iz že obdelanih grobov z živalskimi kostnimi pridatki s številnih slovaških najdišč. Prispevek prinaša kopico podatkov, ki pa jim bo še treba vdahniti življenja z arheološko oz. historično interpretacijo.

Drugi članek je prispevek Milana Thurza z naslovom *Metrische Merkmale der menschlichen Skelettreste aus dem slawisch-awarischen Gräberfeld (7.—9. Jh. u. Z.) in Košice-Šebastovce (Bez. Košice-Stadt), Ostslowakei.* Prinaša rezultate različnih metričnih analiz, ki so jih opravili na kostnem gradivu iz 535 grobov slovansko-avarskega grobišča Košice-Šebastovce. Analizi dobljenih metričnih rezultatov pa bo posvečena posebna antropološka študija, ki je v pripravi. Mária Vondráková v prispevku *Antropologická charakteristika kostrového materiálu zo slovanského pohrebiska v Nitre-Dolných Krškanoch* objavlja antropološko študijo kostnega gradiva slovanskega grobišča iz 9. stoletja. Uvodu sledi poglavje o individualnih značilnostih okostij, o stanju ohranjenosti in zgradbi kosti, o morfoloških značilnostih, metričnih vrednostih in indeksih ter o anomalijah in patoloških znakih na kosteh. V poglavju Paleodemografija navede osnovne demografske podatke o tej populaciji; v poglavju Morfološke značilnosti zgoščeno prikaže splošne morfološke značilnosti teh ljudi; poglavje Metrične značilnosti prinaša povprečne metrične vrednosti, sledi pa še pregled anomalij in patoloških sprememb na kosteh. Vsi ti podatki so prikazani na številnih preglednicah in tabelah.

V članku *Katalóg paleobotanických nálezov z paleolitu Slovenska* objavljata Eva Hajnalová in Eduard Krippel spisek paleobotaničnih najdb iz 51 slovaških paleolitskih najdišč. Na podlagi zoglenelega lesa, pelodnih zrn in odtisov rastlin v travertinu je bilo mogoče do določene mere rekonstruirati paleolitsko vegetacijo v bližnji okolici najdišč. Najdbe so dokaj številne, vendar pa še ne omogočajo rekonstrukcije naravnega okolja in razmer v paleolitiku na Slovaškem.

Prispevek Ota Orlickýa in Jána Tirpáka *»Aplikácia archeomagnetizmu na riešenie archeologických úloch lokalít Cifer, Radzovce a Chotin«* je s področja geofizike. Avtorja zanima uporabnost arheomagnetizma kot datacijske metode. Opišeta glavna načela arheomagnetizma, metodične in interpretacijske postopke pa ilustrirata z vzorci iz najdišča Radzovce. V drugem delu članka so preiskali in datirali vzorce iz najdišč Cífer-Pác (4. stol. n. š.), Chotin (1. stol. n. š. in 4. stol. n. š.) in Radzovce (14. stol. pr. n. š.).

Barbara RAVNIK-TOMAN

Helmut J. Kroll, *Kastanas, Die Pflanzenfunde. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975—1979.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 2. Hrsg. Bernhard Hänsel. Verl. V. Spiess, Berlin, 1983.

Kastanas je vasica ob vzhodnem bregu Vardarja, grškega Axiosa, nekako v sredini med grško-jugoslovansko mejo in Solunskim zalivom. Po tej vasici so poimenovali tudi bronastodobno in železnodobno naselbino (tell) na nizkem planotastem gričku (gr. toumba). V prazgodovini je bil to otoček, saj je morje segalo do sem. Vardar pa stalno spreminja strugo in teče danes tik ob gričku, ki ga je že začel spodjedati.

Ker je bil arheološki objekt že ogrožen, so se nekateri nemški inštituti (Kiel, Berlin, Erlangen, Nürnberg) odločili, da s finančno pomočjo DFG (Nemške raziskovalne skupnosti) začno arheološke raziskave. Izkopavanja so trajala od leta 1975 do 1979.

Izkopanine so prevzeli v obdelavo in ovrednotenje raziskovalci različnih strok z znanih univerzitetnih inštitutov, med drugim tudi botaniki in zoologi. V načrtu imajo objavo rezultatov v devetih knjigah. Prvi je izšel prav botanični del, ki ga je napisal mladi, a že priznani paleobotanik Helmut Kroll. Večji del knjige je posvetil karpološkim raziskavam, to je večinoma zoglenelim semenom in plodo-

vom. Antrakotomske analize so le dodatek.

Kroll, sicer botanik, se je lotil dela z vso znanstveno skrbnostjo in razporeditev snovi ter oceno rezultatov približal arheološkemu pojmovanju. Uvaja torej nekakšno antropobotaniko, utilitaristično gledanje na izkopani rastlinski material skozi prizmo človekove rabe in potreb. Tako daleč je šel, da je za poskus sestavil nekakšne (antropo)fitocenološke tabele. Tak način dela bo arheologu prav gotovo ugajal, saj je zanj tudi vse »naravoslovno« podrejeno osvetljevanju človeka in njegovega delovanja. Manj pa bo to všeč botaniku — sistematiku, kar je v tem primeru nepomembno, saj je ves material obdelan korektno tudi s paleobotaničnega stališča. Sedaj pa h knjigi!

Uvodna poglavja (str. 11—23) vsebujejo kratek historiat arheoloških raziskav v Grčiji (ki so jih večinoma opravili tujci) z nekoliko topografije in arheološkim okvirom ter metodologijo nabiranja in shranjevanja vzorcev z rastlinskimi ostanki.

V poglavju z naslovom »K ovrednotenju vzorcev« (str. 23—30) opisuje avtor metodiko in obdelavo vzorcev na terenu, kakršno so jim narekovale posebne okoliščine. Zaradi velike oddaljenosti so bili prisiljeni znebiti se čim več jalovine, očistiti vzorce kamenja in gline z izpiranjem, kar pa materialu zagotovo ni koristilo. Že v tem poglavju tudi razporedi ves raziskani material v 12 skupin, na primer žita, proso, stročnice, oljnice, začimbe, sadje, pleveli itd. Na podlagi teh skupin je za posamezne kulturne plasti sestavil pregledne tabele in grafikone, ki prikazujejo udeležbo, pogostnost in stalnost posamezne rastlinske vrste.

Naslednje poglavje »Katalog najdb« (str. 31—109) je pravzaprav osrednji del knjige, saj prinaša natančne opise, izmere in slike posameznih tipov — seveda vse po sistemu prej omenjenih skupin. V besedilu so pojasnjene številne tabele in grafikoni, kar vse priča o velikem obsegu opravljenega dela.

V »Funkcijsko-analitičnem« poglavju (str. 112—148) je najprej tabelarično sinoptični pregled naselitvenih period (K I — K IX), ki so razporejene v 28 kulturnih stratumih v časovnem razponu od bronaste dobe do antike. V tem okviru avtor z grafikoni prikaže pogostost in stalnost ter relativno količino zastopnikov vseh dvanajstih skupin.

Poglavje »Historični del« (str. 148—153) vsebuje kratek pregled intenzivnosti obdelave posameznih kulturnih rastlin v kulturnih obdobjih na podlagi količinskega razmerja med najdbami enih in drugih.

»Zgodovina kulturnih rastlin v celinski Grčiji od začetka poljedelstva do arhajske dobe« (str. 153—158) tekstovno in grafično prikazuje uvajanje posameznih kulturnih rastlin v Grčiji in seveda tudi njihovo opuščanje oziroma izginotje (npr. goli ječmen — *Hordeum vulgare, var. nudum*).

V Dodatku I razpravljata dva avtorja (Peter Palsson in Otmar Wassermann) o vzrokih in naravi strupenosti ljulke (str. 158—160).

V Dodatku II dodaja Kroll rezultate antrakotomskih analiz in radiokarbonsko datiranih vzorcev po posameznih kulturnih plasteh (str. 160—161).

Na koncu je še povzetek (str. 162—164) v grščini, ki ga je pripravil Laurentiadis.

Seznam literature (str. 165—176) ni le goli seznam uporabljenih virov, temveč bogat vir informacij, saj je tu zbrana poleg večine bazičnih del tudi vsa ali skoraj vsa literatura, ki zadeva južni Balkan.

V zavihku je še 6 prilog na velikih polah, ki grafično ali tabelarno predstavljajo rezultate najdb po kulturnih plasteh in po skupinah 1—12.

V knjigi je zbranega toliko drobnega raziskovalnega dela, opremljenega z raznovrstnimi, deloma celo originalnimi statističnimi prijemi, da si bralec, ki bi jo le prelistal, sploh ne more predstavljati. Zato je veliko več kot izredno nadrobna informacija o enem samem arheološkem najdišču. Vsekakor je (komaj dosegljiv) vzor za vsa podobna izkopavanja, hkrati pa tudi učbenik, saj pravega priročnika za tovrstno delo tako še nimamo.

Alojz ŠERCELJ

Elisabeth Ruttkay, *Das Neolithikum in Niederösterreich,* Wien 1985. Izšlo v seriji Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte.

Knjiga je izboljšana in dopolnjena druga izdaja publikacije »Pregled o stanju raziskovanja neolitika v Nižji Avstriji«, ki je izšla v 12. zvezku te serije leta 1983. V bistvu gre tu in tam za najnovejši dokumentacijski prikaz že znane neolitske naselbinske in kulturno-geografske slike

tega dela vzhodne Avstrije, ki jo je Ruttkajeva skušala prikazati že v *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 25, 1974—75 (s. 41—64) pod naslovom *Das Neolithikum in Niederösterreich — Forschungsbericht der letzten 25 Jahre.*

Z vsebinsko zasnovo publikacije je E. Ruttkay znova hotela poudariti in dokumentirati opredelitev predkovinskega prazgodovinskega gradiva po avstrijski delitvi neolitika v dve osnovni obdobji s štirimi stopnjami: zgodnji neolitik s starejšo in srednjo stopnjo ter pozni neolitik z mlajšo in končno stopnjo. Se pravi, da je strpala v ta poimenovalni sistem vso kulturno zapuščino mlajše kamene, bakrene in zgodnje bronaste dobe.

Knjiga z dvanajstimi poglavji ima 150 strani. Prvih šest poglavij (52 strani) je stvarno pisano besedilo, v katerem na kratko predstavi in primerja vse značilnosti posameznih kulturnih skupin s citati. Drugih šest poglavij je dokumentarni dodatek: seznam literature, kronologija, radiokarbonske analize, 31 tabel (razprostranjenost in značilnosti gradiva) in na koncu register najdišč.

Za uvodom se avtorica na slabih dveh straneh posveti problemu neolitizacije. Pridružuje se mnenju R. Pittionija, da so se najstarejše neolitske kulture linearne trakaste keramike razvile samostojno znotraj svojega kroga razprostranjenosti in ne po kolonizacijskih poteh z jugovzhoda. Hkrati pripominja, da je še odprto vprašanje obstoja predkeramične stopnje, čeprav se tod mikrolitska orodja z mezolitsko tradicijo pojavljajo še v starejšem in srednjem neolitiku.

V starejšem neolitiku je linearna trakasta keramika *(Linearbandkeramik)* prvo najizrazitejše blago v Nižji Avstriji. Temeljna zvrst je tako imenovana keramika z ornamentom notnih glavic *(Notenkopfkeramik).* V ta model se v tem delu Avstrije združijo vse razvojne faze notne keramike s Šarka-Železiovci-Bükk tipom in predlengyelski horizont oziroma stil starejše vbodene trakaste keramike *(Stichbandkeramik).*

Srednji neolitik zastopa na tem prostoru slikana keramika srednjega Podonavja, ki je v novejši literaturi vnešena v lengyelsko kulturo oziroma lengyelski kulturni kompleks. Prehod med pozno linearno trakasto keramiko (predlengyelski horizont) in slikano keramiko se da rekonstruirati s pomočjo navzočnosti mlajše faze vbodene trakaste keramike (najd. Unterwölbing). Na območju Nižje Avstrije je v srednjem neolitiku torej obstajala nekakšna moravsko-vzhodnoavstrijska skupina *(Mährisch-Ostösterreichische Gruppe)* lengyelske kulture, ki je razdeljena v štiri razvojne faze — začetna, zgodnja in srednja stopnja označujejo srednji neolitik, medtem ko pozna stopnja sodi že v mlajši neolitik.

Mlajši neolitik je prehod med slikano keramiko in polno izoblikovano badensko kulturo. Navzočnost zgodnje oblike skupine Boleráz z zametki prve metalurgije je pomembno časovno in kulturno obdobje v prazgodovini Nižje Avstrije. Za ta čas uporabijo tod kot stične točke predbadenske bakrenodobne kulturne prvine iz Potisja *(Bodrogkeresztur, Tiszapolgár).* V tem obdobju naj bi se tod ustalili: Epi-Lengyel kompleks z Wolfsbach tipom (pozna II b stopnja moravsko-vzhodnoavstrijske lengyelske kulture) in skupina Bisamberg-Opullendorf, pa tudi kultura lijakastih čaš *(Trichterbecherkultur)* v obliki razvitega Baalberg tipa in skupina z brazdasto vrezano keramiko *(Furchenstichkeramik),* ki še niso bližje opredeljene — Balaton? V pozno obdobje mlajšega neolitika uvrščajo v Nižji Avstriji še badensko kulturo z njeno zgodnjo (skupina Boleráz) in zrelo fazo (skupina Ossarn).

Končni neolitik označuje najprej kulturni kompleks z okrašenimi kupami na nogi ljubljansko-vučedolskega tipa. Nižja Avstrija je izločila iz tega inventarja skupino Mödling-Zöbing, ki je baje identična z istočasno kulturo Jevišovice na Moravskem, veže pa jo tudi inventar s skupino Kosihy-Čaka/Makó na Slovaškem in Madžarskem. V končni neolitik pa v tem vzhodnoavstrijskem prostoru za tem uvrščajo še pojav vrvičaste keramike *(Schnurkeramik)* in končno tudi kulturo zvončastih čaš *(Glockenbecher-Kultur).*

Avtorica E. Ruttkay meni, da je kronološki sistem z razdelitvijo zahodnih (južna Nemčija) in vzhodnih (Madžarska) sosedov lahko vzporediti, zlasti pa še z jugovzhodno Nemčijo, od koder je prevzela tudi poimenovanje neolitskega stopnjevanja (E. Schubert, Spätneolithikum und Frühbronzezeit im süddeutschen Raum. *Il passagio dal Neolitico all'età del Bronzo nell'Europa centrale e nella Regione Alpina,* Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa. Verona 1982, p. 283—295).

Starejši in srednji neolitik (= zgodnji neolitik) v Avstriji je na Madžarskem neolitik, mlajši neolitik je tam bakrena doba in končni neolitik ustreza madžarskima prvima dvema fazama tristopenjske razdelitve zgodnje bronaste dobe (N. Kalicz, Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn, *ibidem*, p. 117—137). Starejši in srednji neolitik v Avstriji sta na Češkem in Moravskem istočasna z neolitikom, mlajši neolitik naj bi bil tam starejši eneolitik, končni neolitik pa mlajši eneolitik (M. Buchvaldek, Problematik der Terminologie und Chronologie im Äneolithikum und in der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren, *ibidem*, p. 225—236). Škoda, da je avtorica v tej razpredelnici zanemarila relativne kronološke odnose proti jugu in jih ni primerjala z razdelitvijo na območju jugovzhodnih Alp in severozahodne Jugoslavije, saj je prav tod v eneolitskem in zgodnjebronastodobnem času za avstrijski pozni neolitik dokaj veliko primerjalnega gradiva.

France LEBEN

Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans (red. N. Tasić); Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja 22, Serija Balcano-Pannonica, Beograd 1984, str. 1—401.

Odmah na početku valja naglasiti da je najzad izdana knjiga kakve do sada nije bilo: knjiga s monografski obradjenim kulturama ranoga brončanog doba na području Karpatske kotline i sjevernog Balkana, datum koji označava veliku prekretnicu u proučavanju početka brončanog doba u naznačenim regionima. Kako je u uvodnim napomenama naznačeno, knjiga je izdana u povodu V. Kongresa AIESEE, rujna (septembra) 1984. godine u Beogradu. Redakciju su sačinjavali B. Novotny iz ČSSR, N. Kalicz iz Madjarske, te B. Brukner i N. Tasić iz Jugoslavije. Suradnici su iz spomenutih zemalja i Poljske. Kako stoji u predgovoru, knjiga označava početak dugoročnog projekta »Kulture ranog bronzanog doba jugoslovenskog Podunavlja«, na kojemu će raditi Odeljenje istorijskih nauka SANU.

U uvodu N. Tasić ističe da je u posljednjem desetljeću istraživanje kultura ranog brončanog doba u Karpatskoj kotlini i susjednim područjima dobilo jak impuls, naročito stalnim simpozijem na kojemu se obradjuje ova problematika (od Bratislave 1971. do Tbilissija 1983. godine). Redaktor naglašava i teškoće oko odredjivanja kronološkog okvira same knjige, koje su nastale zbog različitih kronoloških pristupa. Prvom fazom ranoga brončanog doba, uvažavajući stavove autora, smatra vrijeme izmedju cca 2000. i 1850. god. p. n. e., kada počinje srednjoevropska Br Al, a u stilu se novih kultura još osjeća vučedolski duh. Druga faza okarakterizirana je potpunim nestankom toga stila i pojavom novih kultura, od kojih, po Tasiću, neke nemaju ništa više zajedničko s vučedolskom (primjerice, prodor stila kulture zvonatih pehara, GBK). U ovoj fazi u Slavoniji i Srijemu stabilizira se vinkovačka kultura. Ta faza trajala je od cca. 1850. do 1700. god., iako postoje i mišljenja da njezin završetak pada u vrijeme izmedju 1650. i 1600. god. Treća faza okarakterizirana je stabiliziranjem procesa nastanka većega broja kultura, te bogatstvom nekih kultura (ostave i pojedinačni brončani i zlatni nalazi). Po Tasiću, u jugoslavenskom Podunavlju došlo je do punog razvoja vinkovačke i vatinske kulture, a u Transdanubiji do stabiliziranja Somogyvár-kulture i pojave rane inkrustirane keramike. Deponiranje u horizontu Apa-Hajdusamson stavlja u vrijeme izmedju 1550. i 1500. god., pa je to završetak ranoga brončanog doba u Karpatskoj kotlini, jugoslavenskom Podunavlju i sjevernom Balkanu.

Autori pojedinih poglavlja u kojima su obradjene pojedine kulture su: Nikola Tasić (vinkovačka, vatinska i Verbicioara-kultura), Milorad Girić (moriška kultura), Nandór Kalicz (Makó, Nyrség i hatvanska kultura), Gabor Bándi (Somogyvár-kultura, »Kisapostag-problematika«, kultura inkrustirane keramike), Rozsa Kalicz-Schreiber (kompleks Nagyrev-kulture), Tibor Kovács (kulture Vatya i Fűzesabony, Koszider horizont), Maria i Bohuslav Novotny (Chl'opice grupa, Košťany-grupa, Hurbanovo-tip, te kulture Nitra, unjetička i Mad'arovce) i Jan Machnik (ranobrončanodobne kulture u Maloj Poljskoj). Bibliografiju je sastavio Nenad Tasić.

Knjiga obradjuje vrlo mnogo kultura i donosi mnogo vrijedne gradje, stoga ćemo se više zadržati na prikazu onih kultura koje su izravnije utjecale na razvoj ranoga brončanog doba u sjevernoj Jugoslaviji. Vinkovačku kulturu obradio je N. Tasić, koji konstatira da se ova kultura s regionalnim varijantama pro-

stire u Transdanubiji, centralnoj slavonsko-sremskoj zoni, zapadnoj Srbiji, srednjebalkanskoj zoni (Odmut), te zapadnokarpatskoj zoni (dio Rumunjske i južna Madjarska). Nikako se ne možemo složiti s Tasićevom tezom baziranoj na jednoj ranijoj pretpostavci S. Dimitrijevića da bi izmedju ljubljanske kulture na sjeverozapadu i vinkovačke na sjeveroistoku trajala »kasna faza Retz-Gajary stila«, a u vrijeme kasne vinkovačke kulture licenska keramika. Naime, Retz-Gajary kultura nikako ne egzistira u vrijeme rane vinkovačke kulture, jer tada na tom prostoru egzistira najkasnija faza vučedolske kulture (lokalitet Rudina I; v. Z. Marković, *Arheološki vestnik* 32, 1981, 219 i d.). Kasnijim širenjem vinkovačka kultura pojavljuje se i na tome prostoru (A. Durman, *Opuscula archaeologica* 7, Zagreb 1982, 37 i d.; Z. Marković, *Podravski zbornik* 84, Koprivnica 1984, 295 i d.), ali ona ovdje, slično kao i u zapadnoj Madjarskoj, prerasta u Kisapostag-kulturu (lokalitet Čazma-Radjinac, v. V. Štrk, *Podravski zbornik* 84, 275 i d.) iz koje se, uz različite utjecaje »sa strane«, u većemu dijelu sjeverne Hrvatske (ali ne i u Sloveniji!) radja licensko-keramička samostalna kultura, opet — ne, kako Tasić pretpostavlja — kao daljnji razvoj ljubljanske kulture, nego kao samostalna kulturna pojava iznikla pod uvjetima sličnim panonskoj inkrustiranoj keramici (o tome v. Z. Marković, Znanstveni skup HAD-a Dubrovnik — u tisku; također: Z. Marković, kolokvij Lendava 1986). U sjeverozapadnoj Hrvatskoj je Retz-Gajary kultura, sudeći prema stanju istraživanja, morala trajati dulje nego u Slavoniji, ali samo do radjanja vučedolske kulture, na formiranje koje je snažno utjecala (napomene o tome v. kod Z. Marković, *4. Znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, sv. 1, Osijek 1984, 68—69; takodjer Z. Marković, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. ser. 18, Zagreb 1985, 20—22). Stanje istraživanja više ne dozvoljava prihvaćanje pretpostavki poput ove.

N. Tasić posebno opisuje metalne nalaze iz Orolika i Gradine na Bosutu, te konstatira da je teško pojedinačne predmete s prostora vinkovačke kulture sa sigurnošću pripisati baš njoj (npr. nalaz igala iz Nijemaca); vjerojatnije je da ti nalazi pripadaju vatinskoj kulturi. Govori i o nekim razlikama izmedju šomodjvarske i vinkovačke varijante ovoga kompleksa. Razlike pripisuje razlici supstrata, te jakom utjecaju koji su na šomodjvarsku varijantu imali Mako- i Csepel-grupa. U načinu pokapanja ističe biritualnost kao novost, ali još više kao stranu pojavu ističe pokapanje pod humcima (Bela Crkva). Naglašava postupnost nestanka vučedolske kulture i stvaranje vinkovačke na njezinu području, te izmjene u ekonomici i organizaciji naselja (ponovno se živi u zemljanim kolibama i zemunicama, nasuprot velikim vučedolskim kućama).

Ne možemo se složiti s Tasićem kada govori da je u zapadnom prostoru ljubljansku kulturu smijenila licenska keramika, prije svega zbog notorne činjenice da je na prostoru klasične ljubljanske kulture alpskog tipa pronadjeno samo nekoliko ulomaka licenske keramike (S. Gabrovec, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 4, Sarajevo 1983, 24—28, T.1: 1—4, 14, 15), koji mogu samo poslužiti kao vremenski indikator za datiranje ostalog materijala. Licenskoj keramici matično je područje rasprostiranja sjeverna Hrvatska (uz kasnije širenje u Donju Austriju preko jugozapadne Madjarske), gdje je registrirano niz nalazišta s vrlo velikom količinom karakterističnog licenskog materijala (Piškornica i Cerine kod Koprivnice, Vindija u Hrvatskom zagorju, Podgorač u srednjoj Slavoniji). Takodjer se ne možemo složiti s predloženom donjom granicom trajanja vinkovačke kulture u vrijeme Br Bl, tj. oko 1650. god., zbog jednostavne činjenice da je to vrijeme licenske keramike (Podgorač, C^{14} datum: ± 1670. god.: N. Majnarić-Pandžić, *Arheološki vestnik* 27, 1977, 74). Prema našemu mišljenju, Bebrina-tip vinkovačke kulture mora se datirati izmedju vinkovačke kulture i licenske keramike, uzimljući u obzir srodnost nekih detalja s hatvanskom kulturom, te nešto kasnijim nalazima iz Ličkog Osika (R. Drechsler-Bižić, *VAMZ* 3. ser. 9, 1975, 14—16, T. 7: 1—2). Na tablama materijala prvi puta se publicira zanimljiva vinkovačka keramička gradja iz Iloka, ali se neopravdano publiciraju dva vrčića s Rudine I: radi se, naime, o proizvodima vučedolskog stanovništva, koji se i bojom i fakturom razlikuju od vinkovačkih, ali pokazuju stilsku srodnost zbog istovremenosti.

M. Girić daje sintetski pregled Maros (Mariš) kulture, te konstatira da je poznatija po istraženim nekropolama nego po naseljima. Analizira geografske i klimatske uvjete, te nekropole (Novi Kneževac, Beba Veche, Ószentiván, Pitvaros, Deszk »A«, Deszk »F«, Szöreg, Battonya, Mokrin

i Ostojićevo) i naselja (Mokrin, Tiszaszi-get itd.), koja su pretežno tell-tipa. Konstatira biritualno pokapanje u 1. fazi (koju dijeli na I^a i I^b). Period cvata kulture je 2. faza, a završni period (s tri potfaze) je 3. faza, nakon koje dolazi do prve pojave kulture grobnih humaka (KGH) u ovome prostoru. U apsolutnim datumima računa trajanje ove kulture do 1900. do 1700. god., a s obzirom na dataciju groba 259 iz Mokrina donju granicu proširuje do cca. 1600. god.

N. Tasić obradjuje i vatinsku kulturu, te konstatira da se izdvajaju dvije gusto napučene vatinske mikroregije, jedna oko Vršca, druga u istočnom Sremu i oko Beograda, a u novije vrijeme izdvaja se slična južna mikroregija u Šumadiji i okolici Svetozareva. Zanimljivo je da slavonska nalazišta tretira kao pojedinačne nalaze (izuzev Erduta), tj. kao nalaze na vatinskoj kulturi »tudjem« teritoriju. Novija istraživanja pokazuju, medjutim, da i u jednome dijelu Slavonije, kao i u zapadnom Srijemu, moramo računati s prostorom koji je obuhvaćala ova kultura (N. Majnarić-Pandžić, *Znanstveni skup Vukovar* 1981, Izdanja HAD-a 9, Zagreb 1984, 63 i d.; K. Minichreiter, *4. Znanstveni sabor Slavonije i Baranje* — sv. 1, 73 i d.). Autor naglašava da je interna kronologija ove kulture najbolje prezentirana na lokalitetu Ljuljaci-Milića gradina (Ljuljaci I—III). Konstatira da je ova kultura bogata predmetima izradjenima od bronce, zlata i koštanog materijala (s tim u vezi — greškom je zlatna okrugla ploča iz Orolika objavljena u dijelu o vatinskoj, a ne vinkovačkoj kulturi), s tim što je zlatnim predmetima siromašnija od istovremenih kultura istočnog dijela Karpatske kotline. Porijeklo vatinskoj kulturi traži u utjecajima s juga, te u još većoj mjeri s istoka Karpatske kotline. Fazu Ljuljaci I (faza nastanka) komparira s fazama Maros I—II i starijim dijelom vinkovačke kulture (20/19. st.). Donju granicu odredjuje formiranje kulture s inkrustiranom keramikom i Belegiš-I grupe, pojava ostava tipa Apa-Hajdusamson, te pojava tzv. mikenskog importa na području vatinske i drugih srodnih kultura (cca 1500. god.). Tako bi ova kultura trajala od Reinecke Br Al (Ljuljaci I), preko A2 (faza Pančevo-Omoljica), do B 1 (razvijena faza).

Isti autor obradio je i Verbicioara-kulturu. Napominje da je ranije ova kultura suviše široko datirana (kroz cijelo brončano doba), te da je treba datirati u Br A 1—B 1. Prostire se u Olteniji, rumunjskom i srpskom Banatu, na Djerdapu I i II, kao i u jednom dijelu Bugarske. Na zapadu je u jednoj razvojnoj fazi prodrla i u područje vatinske kulture, te su stvorena i mješovita naselja.

Makó-kulturu obradio je N. Kalicz, koji je naglasio da je ona dio velikoga kulturnog kompleksa koji slijedi nakon najkasnije badenske i kostolačke kulture na prostoru od rijeke Maros do jugozapadne Slovačke (gdje je poznata kao Kosihy-Čaka grupa). Makó- i Vinkovci-Somogyvár kultura proizlaze iz vučedolske, a iza njih slijedi Nyirség-kultura. Impozantan je broj poznatih nalazišta (oko 200), koja su smještena na geografski različitim položajima, a pretežno su bila kratko naseljena s malo ljudi (rijetko su veće duljine od 50 m!). Danas je jasno da vinkovačka kultura traje dulje od Makó-kulture, iako razvoj inače vjerojatno teče paralelno. Autor naglašava potrebu paraleliziranja nalaza s Iga I (Vučedol C) s vinkovačkom i Makó-kulturom. Naselje u Nagyárpádu datirano je C^{14} metodom oko 2050. god., što prilično odudara od datiranja Tasića i Girića. Geneza ove kulture nije sasvim jasna, jasno je jedino to da je ona strana na tom području. Kraj ove kulture, smatra Kalicz, nisu prouzročili samo nosioci KZP, nego zajedničko djelovanje više faktora, koji su je preoblikovali u Nagyrév- i Nyirség-kulturu.

Nyirség-kulturu, kao predstavnika 2. faze ranoga brončanog doba u sjeveroistočnoj Madjarskoj i susjednim područjima, obradio je takodjer N. Kalicz. Početak ove kulture paralelan je s Nagyrev-kulturom. Kasnije je na jednom dijelu teritorija stvorena Hatvan-kultura. Autor povlači paralele izmedju 2. faze vinkovačke kulture, te Nyirség-kulture, Glockenbecher-Csepel grupe i rane faze Nagyrév-kulture. Ističe indirektne veze s egejskim ranim brončanim dobom na početku 2. milenija, te veze ove kulture s vrpčastom keramikom, koju u Madjarskoj treba vezati gotovo isključivo uz prostor Nyirség-kulture, kamo je vjerojatno dospjela iz jugoistočne Poljske i Galicije, premda ne isključuje niti utjecaje iz srednje Evrope. Smatra da od jugoistočne Slovačke do donjeg Dunava postoji u ranom brončanom dobu kulturno jedinstvo u kojemu se zapaža kulturna difuzija u smjeru jug-sjever. Teško je objasniti razlike izmedju Nagyrév- i Nyirség-kulture, ali autor smatra da je to možda zbog ranije veće množine kurgana na području Nyirség-kulture.

Somogyvár-grupu obradio je G. Bándi, koji smatra da su promjene u vremenu izmedju 2100. i 1900. god., koje su u Karpatskoj kotlini nastale, stvorene prodorima s Balkana, Crnog mora i donjeg Dunava, te naglašava da lokalne varijante unutar ovoga izduženog kulturnog kruga još nisu dovoljno jasne. U Transdanubiji Makó- i Somogyvár-grupa žive u prvom periodu jedni uz druge, a u drugom periodu na teritoriju Makó-grupe nastaju Nagyrév-grupa i Glockenbecher-Csepel grupa. Autor smatra da je samostalni život šomodjvarske grupe u Transdanubiji mogao trajati do rane faze inkrustirane keramike (1700—1650. god.), pri čemu vjerovatno misli na Kisapostag-fazu, što se ne bi poklapalo s C^{14} datumom dobivenim za kasnu fazu licenske keramike (Podgorač, v. naprijed), s kojom se zajedno pojavljuje i kasna transdanubijska inkrustrirana keramika.

Najviše prostora u knjizi posvećeno je kompleksu Nagyrév-kulture. R. Kalicz-Schreiber obradjuje Csepel grupu KZP i Nagyrév-kulturu sa svojim varijantama. Csepel-grupu dijeli u dvije faze i promatra je kao samostalni dio unutar Nagyrév-kulture (stariju fazu datira u rbrd 2 a, a mladju u 2 b). Naselja i nekropole su smještene uz desnu obalu Dunava, pretežno južno od Budimpešte, što je od Austrije i Moravske, matičnog prostora KZP, udaljeno oko 200 km. Autorica ističe i izričitu povezanost s vinkovačkom kulturom. Stariju fazu datira izmedju 2100. i 1900. U toku razvoja ove grupe nestaju pravi zvonastopeharni elementi.

Autorica opširno analizira i ranu fazu Nagyrév-kulture duž Dunava sve do Tise u rbrd 2 a—b. Gotovo svi grobovi su paljevinski, a oko Tise ima i zgrčenaca. U genezi naglašava elemente s juga, koji su dospjeli putem kultura Makó, Somogyvár, Vinkovci i Schneckenberg-Glina III. Mladju i kasnu fazu ovih kultura autorica datira u rbrd 3 a—b. Poznata su velika naselja tell-tipa (najveći je Tószeg, 4,5 ha). Mladja i kasna faza istovremene su i povezane sa starijom fazom Maros-kulture. Iz Kulcs-faze razvija se Vatya-kultura, a Kulcs-faza jedno je vrijeme istovremena s Kisapostag-kulturom, koja takodjer utječe na genezu Vatya-kulture. Po autorici s Kulcs-fazom u srednjoj Madjarskoj završava rano brončano doba. Završetak čitave Nagyrév-kulture datira oko 1785±80. god.

N. Kalicz obradio je Hatvan-kulturu. U SI Madjarskoj ona je karakteristični reprezentant treće faze ranoga brončanog doba. Ukopi su isključivo paljevinski, a naselja su tipa tella, s debljinom slojeva od 1,5 do 3 m. S 1. fazom ove kulture istovremen je rani period Maros-kulture, u Transdanubiji rana Kisapostag-kultura, u zapadnoj Slovačkoj Nitra-kultura, a u istočnoj Slovačkoj nastaje Košťany kultura vjerojatno još u toku ove faze. Inače je jaka povezanost ove kulture s Košťany- i Ottomány-kulturom. S drugom fazom istovremeni su počeci južne i sjeverne grupe transdanubijske inkrustirane keramike. Završetak ove kulture stavlja u vrijeme cca 1600. god. (u knjizi pogrešno: 2600), a početak u vrijeme oko 1800. god.

Vatya-kulturu obradio je T. Kovacs, koji naglašava da njezin proces nastanka nije još zadovoljavajuće objašnjen. U nekropolama konstatira postojanje obiteljskih grupa (80—200 grobova), a na 15 nalazišta postojanje zlatnih predmeta, koji su ovamo pristigli iz Transilvanije. U naoružanju dolazi do promjena, a autor oprezno pretpostavlja da možda u radionicama ove kulture počinje i proizvodnja limenih dijadema, koji se obično datiraju kasnije. Početak završne faze ove kulture (Koszider-period) može se povezati s ekspanzijom kasne Madjarovce-kulture u Transdanubiji. Stilizirane antropomorfne posude prikazuju ratnike s bodežom ili sjekirom, na osnovi čega autor zaključuje da je naglašena vodeća uloga ratnika. Novi stanovnici, nositelji kulture grobnih humaka (KGH), došli sa zapada, ne naseljavaju više ista naselja nego ih grade na drugim mjestima.

Isti autor obradio je i Füzesabony-kulturu, čije područje u vrijeme najveće ekspanzije obuhvaća cijelu sjevernu Madjarsku i susjedno područje JI Slovačke i 60 % se poklapa s područjem prethodne Hatvan-kulture, ali ima drugačiji pogrebni ritus (kosturni ukopi). U kasnoj fazi jedan dio stanovništva prihvaća obred spaljivanja, a pojavljuju se i simbolični prazni grobovi. KGH uzročnik je propasti i ove kulture.

»Kisapostag-problematiku«, kao zajedničke faktore nastanka transdanubijske inkrustirane keramike, Tokod-grupe i Vatya-kulture, obradio je G. Bándi, koji naglašava da ova faza (Kispostag) nastaje na lokalnoj Somogyvár-Vinkovci podlozi, vjerojatno pod utjecajem impulsa iz grupe Chľopice-Veselé iz Slovačke u SZ Transdanubiji. Ukopi su najvjerojatnije svuda paljevinski. S naše strane dodali bismo da je bolje ne napuštati termin

Kisapostag-kultura, budući da u zapadnom dijelu sjeverne Hrvatske na njezinoj podlozi nastaje licenska keramika (kao samostalna pojava), a transdanubijska inkrustirana keramika samo u najistočnijem dijelu sjeverne Hrvatske (uključujući i Baranju).

Isti autor obradio je i kulturu transdanubijske inkrustirane keramike. Na karti 5 područje ove kulture je u sjevernoj Hrvatskoj pomaknuto suviše na zapad; prema današnjem stanju istraživanja najzapadnije područje ove kulture u središnjem (zapravo već istočnom) dijelu Slavonije jest okolica Djakova. Autor ovu kulturu tretira kao cjelinu. Naselja su kratkotrajna, a način života stočarsko-zemljoradnički. Danas je poznato više od 500 lokaliteta ove kulture. Nastanak obje grupe ove kulture (autor tu nije precizan, vjerojatno misli na Kisapostag-fazu) stavlja Bándi u početak Reinecke A 1 faze, što bi moglo biti donekle održivo samo ako se dokaže da vinkovačka kultura zaista završava ranije. I nestanak ove kulture vezan je uz prodor KGH.

Chl'opice kulturu obradili su M. i B. Novotný, koji naglašavaju da je ona početkom ranoga brončanog doba prodrla kroz Moravska vrata iz Male Poljske u Moravsku i JZ Slovačku, te uzrokovala velike promjene. U Slovačkoj je trajala kratko (50—100 god.) a istovremena je s najkasnijom KZP.

Isti autori obradjuju i Košťany kulturu, koja se pretežno prostire u zapadnoj Slovačkoj, ali se nalazi i u istočnoj, te malim južnim dijelom i u Madjarskoj. Poznata je po najvećem broju ogrlica od fajansnih perli u srednjoevropskom ranom brončanom dobu. U istočnoj Slovačkoj ovo je prva ranobrončanodobna pojava, koja nastaje pri kraju Chl'opice-kulture.

Od ostalih dijelova knjige može se izdvojiti, još za nas zanimljiv, dio o unjetičkoj kulturi (Únětice), koju su obradili isti autori. Unjetička kultura prostirala se na jugu sve do Dunava, a na jugozapadu graniči s Wieselburg-kulturom. U jugozapadnoj Slovačkoj ova kultura se pojavljuje poslije propasti Nitra-kulture. Autori naglašavaju da je u starijem dijelu klasične faze više u upotrebi jednostavni triangularni bodež s tri zakovice, a u mladjemu su češći bodeži s pločicom za dršku. Zlato i jantar nalaženi su u obje faze. U završnoj prijelaznoj fazi, nazvanoj unjetičko-madjarovskom, vodeći keramički oblik je vrč, a karakteristična je koso probušena brončana igla s kuglastom glavicom.

U dijelu o Madjarovce-kulturi, isti autori napominju da je ona zauzela prostor jugozapadne Slovačke, ali da postoje nalazi ove kulture i u vrlo udaljenim područjima (Vinča, Pančevo, Vršac i dr. nalazišta vatinske kulture; takodjer nalazišta Vatya-kulture i nalazišta u Poljskoj). Na zapadu se iskazuje sličnost u materijalnoj kulturi s Věteřov-tipom, a u obje se pojavljuju i glineni modeli kotača kola s 4 ili 5 rupa. Medjutim, već i po naznačenim C^{14} datumima za završetak samostalnosti ove kulture (1330 ± 65 god.), jasno je da se radi izrazito o srednjobrončanoj pojavi, pa je pitanje opravdanog uvrštavanja uz ostale ranobrončanodobne kulture.

Za naše područje bit će vjerojatno samo posredno važni neki elementi iz ranoga brončanog doba Male Poljske (ove kulture obradio je J. Machnik), preuzeti možda posredstvom različitih vrpčasto-keramičkih utjecaja. U tome smislu možda su najvažniji neki elementi Mierzanowice kulture (iz njezine najstarije, Samborzec, faze, koja je datirana C^{14} datumima u vrijeme 1850—1750. god.).

Završni dio knjige pripada Kovacsevoj obradi metalne Koszider-umjetnosti i nekih kulturnih i kronoloških pitanja Koszider-perioda. Postoje, prema autoru, i podaci koji naznačuju domaću djelatnost obrade metala na području Madjarovce, Vatya-, Szeremle- i Fűzesabony-kulture. Usputno spominje autor i neke metalne nalaze u našim krajevima (Bijelo Brdo, Zmajevac, Manđelos). Medjutim, i ovaj dio knjige dobrim dijelom zadire u srednje brončano doba. Prilikom osvrta na licensku keramiku, autor govori zapravo o njezinim utjecajima, tj. posljedicama u srednjem brončanom dobu (o licensko-keramičkoj kulturi v. naprijed).

Na kraju valja pohvaliti ovaj napor, ali ga treba promatrati ipak kao p o č e t a k obimnijih istraživanja kultura ranoga brončanog doba, a ne uvijek zaokruženu sintezu (uz nekoliko izvrsnih izuzetaka). Veliki prigovor ide pojavljivanju zaista brojnih tiskarskih (da li samo tiskarskih?) grešaka, a smatramo da su se mogli donekle uskladiti i stavovi različitih autora o vremenskom rasponu teme, oznakama kuturnih pojava (kultura, grupa, tip), te apsolutnim datumima. Ipak, više od svega, ova knjiga zaslužuje čestitke i pohvale, a nadamo se da će i u sjevernoj Jugo-

slaviji predstavljati još jedan poticaj za izučavanje početka brončanog doba i povezivanje pojava na širemu prostoru.

Zorko MARKOVIĆ

Tone Knez, *Novo mesto I., Halštatski grobovi,* Carniola Archaeologica 1, Novo mesto 1986; 101 stran, 27 slik, 86 tabel, 4 priloge, 7 barvnih reprodukcij.

Izid nove arheološke monografije je za slovensko arheološko stroko vedno dogodek prvorazrednega pomena. To velja tudi za publikacijo Toneta Kneza o halštatskih najdbah iz Novega mesta, ki smo jih nekateri zaradi dobrosrčnosti avtorja že proučevali in uporabljali pri svojih analizah, šele sedaj pa so postale dostopne tudi širši strokovni javnosti.

V delu je predstavljeno gradivo Knezovih zaščitnih izkopavanj štirih gomil na Znančevih njivah v Novem mestu (med leti 1967—1970) in najdbe iz dveh gomil na Marofu (Kapiteljska njiva), ki so jih leta 1894 raziskali Rudolf Hoernes, Jernej Pečnik in Franz Brattina za takratni dunajski dvorni muzej. Tema dvema kompleksoma so dodani še predmeti, ki so prišli v Novem mestu na dan v zadnjih letih ob raznih gradbenih delih (Bršljin-Pionir in Zagrebška cesta).

Knjiga, ki sodi po oblikovni plati med najbolj razkošno tiskane slovenske arheološke publikacije, ima značaj kataloga, njeno vsebino pa je avtor razčlenil v sedem glavnih poglavij. Tako nas v Uvodu najprej seznani s potekom del pri zaščitnih izkopavanjih v Kandiji, prav tako pa nam na kratko pojasni, kako je katalog nastajal.

Uvodu sledi jedrnato napisana zgodovina raziskovanj, ki jo že poznamo iz številnih Knezovih tekstov in monografskih objav (cfr. npr. Prazgodovina Novega mesta, 1971; Novo mesto v davnini, 1972; Arheološko Novo mesto, 1974; itd.). To poglavje torej ne prinaša nič novega, je pa pri taki publikaciji nujno potrebno, da se lahko bralec na kratko seznani z vsemi izkopavalnimi posegi, ki so bili do današnjih dni opravljeni na območju Novega mesta.

V tretjem poglavju nam Knez predstavi gomile I—IV v Kandiji, torej tisti grobiščni kompleks, ki ga je med leti 1967 do 1970 sam raziskal. Na kratko nas seznani s potekom izkopavanj, dotakne se strukture gomil, prav tako pa nam predstavi tudi znano krajo novomeških izkopanin.

Na podoben način sta predstavljeni tudi gomili A in B na Marofu, ki so ju za dunajski muzej leta 1894 izkopali R. Hoernes, J. Pečnik in F. Brattina. Pri rekonstrukciji dogodkov je Knez s pridom uporabil ohranjeno korespondenco med izkopavalci in predstojnikom prazgodovinskega oddelka Naravoslovnega muzeja Josefom Szombathyjem, sodobna poročila in inventarno knjigo dunajske zbirke. Tako je, na primer, uspešno rekonstruiral potek raziskovanj, način kopanja, strukturo gomile in lego grobov v njej. Ti podatki so za arheološko vedo zelo pomembni, saj znova potrjujejo ugotovitve, ki so prišle prvič jasneje na dan že pri Barthovi objavi podzemeljskih nekropol. Jasno se je namreč pokazalo, da je verodostojnost grobnih celot starih izkopavanj zelo oporečna in zato za kakršnokoli resnejšo analizo sociooloških zakonitosti takratne družbe dvomljive vrednosti. Te ugotovitve bodo morali zato raziskovalci, ki se bodo ukvarjali s problematiko duhovnih predstav, noše in družbenih struktur, v bodoče vsekakor resneje upoštevati.

V naslednjem, zelo kratkem poglavju, nam Knez predstavi najključne najdbe, ki so prišle na dan ob raznih gradbenih delih na območju mesta. Gre pravzaprav za nekaj kovinskih in keramičnih predmetov s treh lokacij, in sicer Kandije (območje nekdanjega stadiona, Bršljina (Pionir) in Zagrebške ceste.

V poglavju, ki sledi, so topografsko prikazana novomeška halštatska najdišča. Teh so do sedaj odkrili devet, kar ni ravno majhno število. Seveda pa je gostota najdišč v Novem mestu močno povezana s tamkajšnjo gradbeno dejavnostjo in delovanjem Dolenjskega muzeja, ki mu je uspelo rešiti za svoje zbirke večino ogroženih najdb. Tako niti ni čudno, da lahko danes uvrščamo Novo mesto med eno najbolje raziskanih arheoloških najdišč v naši republiki.

V zaključku je Knez na kratko strnil svoje ugotovitve iz prejšnjih poglavij. Dotaknil se je načina pokopa, predstavil glavne poteze materialne kulture in začrtal časovni okvir, v katerega sodijo novomeške izkopanine. Tudi to poglavje je razmeroma kratko in brez težnje po globlji analizi. Na koncu so dodane opombe in izčrpen seznam znanstvenih in strokovnih del, ki obravnavajo novomeško arheološko gradivo.

Katalog, ki je pravzaprav glavni del publikacije, obsega 37 strani in 86 tabel. Slednje so delo Sibile Knez, Tanje Krasovsky, Marije Lubšina in Andjelke Fortuna ter fotografa Sreča Habiča. Habičeve so tudi vse barvne fotografije.

Če skušamo po tem kratkem pregledu vsebine publikacijo tudi kritično ovrednotiti, potem moramo navesti še nekaj podatkov. Teh knjiga ne vsebuje, so pa nujno potrebni za njeno pravilno presojanje. Predvsem velja poudariti, da so bile gomile na Znančevih njivah v Kandiji raziskovane v razmeroma težkih okoliščinah, saj je bilo izkopavanje vseskozi zaščitno. Tone Knez je bil pred težavno nalogo praktično sam, brez usposobljenih risarjev, fotografa in preparatorjev. Koristno so mu sicer pomagali študentje ljubljanskega arheološkega seminarja, a kaj, ko so bili oboroženi bolj z obilico dobre volje kot pa pravega znanja. Zato niti ni čudno, da marsikatera fotografija ni bila posneta tako, kot bi morala biti, in tudi prenekatera terenska risba kaže sled okorne začetniške roke. Velike težave je imel avtor tudi s pripravo kataloga. Že sam podatek, da so risbe delo kar štirih avtoric, zgovorno kaže, da izpeljava večjega risarskega projekta nekje zunaj Ljubljane le ni tako preprosta stvar. Zato smo seveda lahko veseli, da je knjiga z novomeškim halštatskim gradivom končno pred nami in da jo lahko uporabljamo.

Sodeč po obliki slikovnega gradiva in načinu pisanja ima publikacija dvojni namen. Avtor se je, kot kaže, zavestno odločil, da napiše delo, ki ga ne bo uporabljal le strokovnjak, temveč bo s pridom segel po njem tudi ljubitelj arheologije oziroma naše najstarejše preteklosti. Tak načrt pa je seveda težko uresničiti, saj je potrebno pri pisanju večkrat poseči po kompromisnih rešitvah. Gledano z ljubiteljske plati je knjiga uspešna, saj je gradivo predstavljeno z izbornimi fotografijami, ki jih spremlja tudi tekoče napisan tekst. Knez se je torej tudi tukaj izkazal za mojstra pisanja, kakršnega že dolgo poznamo iz številnih njegovih poljudnoznanstvenih besedil. Škoda je le, da v poglavju, kjer predstavlja gomili na Marofu, ni prevedel Hoernesovih in zlasti Pečnikovih pisem, da bi tako tudi tistemu delu bralstva, ki ne obvlada nemškega jezika, predočil vsebino in zlasti stil Pečnikovega pisanja.

Nekoliko več pripomb pa imamo, če knjigo prelistamo z očmi strokovnjaka. Zamujena priložnost se nam zdi že to, da ni v publikaciji, ki nosi naslov Novo mesto I, Halštatski grobovi, predstavljeno vse do danes izkopano železnodobno gradivo. Tako pomembni grobni kompleksi, kot sta grob z oklepom in grob s trinožnikom, pa Malenškova gomila in gomila v Smolovi hosti, bi nedvomno sodili v izdajo, ki ostaja tako kljub svoji reprezentančnosti nekak kataloški torzo.

Pomanjkljiva je tudi topografija. Tu ne mislimo na samo besedilo (str. 48—52), ki je pregledno in ga spremlja tudi izčrpna bibliografija, ampak predvsem na spremljajoče slikovno gradivo. Že to, da so geodetski posnetki najdišč objavljeni v negativu (sl. 25—27), ni bila preveč smotrna odločitev, saj so postali načrti zaradi prevladujoče črne barve zelo nepregledni. To velja še posebej za zemljevid Novega mesta (sl. 27), na katerem so oznake za nekatera najdišča (npr. 6 in 7) praktično nečitljive. Žal v poglavju, v katerem je obravnavana topografija kandijskih nekropol, nikjer ne izvemo, v kateri od gomil (v št. V ali št. VI na sl. 26) je bil najden grob z oklepom, grob s trinožnikom in drugi po 2. svetovni vojni izkopani material, kar je seveda za bralca, ki ne pozna terena, pomanjkljiva informacija. Knez na straneh 18—20 sicer jasno piše, da gre pri lokacijah Športni stadion in Kristanova ulica za eno in isto gomilo, ti podatki pa niso smiselno povezani s situacijskim načrtom na sl. 26. Škoda je, da ta načrt ne vsebuje tudi lege plane latenske nekropole. To grobišče bo sicer objavljeno kasneje, vendar pa je z gomilno nekropolo v Kandiji tesno povezano in sestavlja z njo v topografskem smislu organsko celoto.

Največ pripomb v vsej publikaciji pa zasluži sam katalog. Vsi, ki se ukvarjajo s proučevanjem starejše železne dobe v JV Alpah, vedo, kako pomembna so novejša, moderno izpeljana izkopavanja železnodobnih grobišč. Vse dosedanje analize — kronološke ali sociološke — so bile namreč izpeljane na starem, večinoma že pred 1. svetovno vojno izkopanem gradivu, ki pa je praktično brez vsakih spremljajočih podatkov. Zato smo seveda z nestrpnostjo pričakovali, da bomo lahko prav z novim gradivom preverili in — če bo potrebno — tudi dopolnili dosedanje ugotovitve.

Žal novomeški katalog teh možnosti ne nudi. Opisi gomil so zgolj informativni, medtem ko je avtor opise grobov enostavno izpustil. Enako velja tudi za sli-

kovno gradivo: zainteresirani bralec lahko dobi pregled nad nekaj tlorisi grobov (T. 56—61), kar pa ne zadostuje niti za temeljitejšo informacijo, kaj šele za resnejšo analizo.

Posebej pomanjkljivo pa je predstavljena struktura gomil (T. 62—65). Tu se je avtor zadovoljil zgolj z objavo štirih (že objavljenih) tlorisov, ki pa ne vsebujejo niti višin posameznih grobov, da o prečnih profilih, ostankih venca v gomili III in drugih pomembnih detajlih njihovih zgradb sploh ne govorimo. Nerazumljiva je tudi odločitev, da se avtor ni odločil za novo oštevilčenje grobov, saj je nastalo tako neskladje med dejanskim številom pokopov in oštevilčenimi grobovi (cfr. obrazložitev na strani 26). Ne glede na to, če je tudi zadržal prvotno numeracijo, pa je najmanj, kar bi moral storiti, to, da bi v načrte gomil vnesel tudi lego sporadičnih najdb, ki so za proučevanje strukture gomil in njenih kultnih zakonitosti zelo pomembne.

Kratko in kar preveč poljudno je napisano tudi zaključno poglavje, ki ne prinaša nobenih novih ugotovitev. Tako se lahko na koncu tega zapisa pridružimo avtorjevim besedam, ko pravi, da je podrobna analiza najdb iz vseh izkopanih gomil naloga bodočih podrobnejših študij. Naša pripomba k tej misli bi bila le: te študije bo vsekakor možno izpeljati, vendar žal šele potem, ko bodo solidno objavljene tudi vse manjkajoče terenske ugotovitve.

Janez DULAR

Mappa archeologica: gli insediamenti d'epoca romana nell'agro Concordiese. Testi di: Paolo BAGGIO, Pierangela CROCE da VILLA, Lorenza MORO. — 1ª ed. — Torre di Mosto: Rebellato, cop. 1985. — 155 str., pril. : ilustr. ; 25 cm.

Amaterska arheološka skupina je pred leti začela pripravljati izdajo arheološke karte rimskih najdišč okoli Portogruara. Knjiga, ki je danes pred nami, je plod tesnega sodelovanja te skupine z Muzejem iz Portogruara in z beneškim Spomeniškim nadzorništvom. Delo in tisk je podprla skupnost občin Vzhodne Benečije.

Uvodno predstavitev je prispevala ravnateljica Nacionalnega muzeja iz Concordije — dr. P. Croce da Villa (*Interpretazione dei dati*, 11—28). Omejila se je na obdobje po mirni romanizaciji področja, katerega severni del je bil prej keltiziran, proti jugu pa so znani le redki sledovi paleovenetske poselitve. Odločilna za poznejša obdobja je bila na severu naselitev okrog 3000 veteranov državljanskih vojn, saj je centurijacija vtisnila deželi značilno podobo, ki je še danes razpoznavna. Smeri razdelitve so se prilagodile smerem vodnih tokov, kar je za ta predel Italije že splošno znano. Področje južno od Concordije je bilo zanimivo zaradi plovnih poti (reke in lagune), ki so povezovale morje z zaledjem. Šele v zadnjem času so tudi tod naleteli na rimsko poselitev, predvsem s pomočjo interpretacije infrardečih posnetkov zemljišč.

Avtorji uporabljajo izraz *»insediamento«* (tako v naslovu kot tudi v tekstu) kot skupno oznako za najdišča, ki jih je včasih težko opredeliti le z opazovanjem: naselja v pravem pomenu besede, vile rustike, kultna središča in skladišča, pa še ceste in celo grobišča. V concordijskem agru so tako opredeljena najdišča locirana pretežno ob vogalih centurij, razen kadar kaka pomembnejša komunikacija, ki križa centurijo po sredini, ne pritegne poselitve.

Zaradi novčnih najdb, ki jih sicer posebej obdela L. Moro (*Considerazioni numismatiche*, 29—31), pa tudi zaradi drugih drobnih najdb ter razlogov, kot so čezalpska trgovina, vpadi Markomanov in ekonomska kriza v 3. stoletju, avtorica domneva, da je po 1. stol. n. št. prišlo do propadanja podeželja in do razcveta Concordije. Šele v četrtem stoletju pride do ponovnega oživljanja podeželja, tokrat nedvomno že z elementi, ki določajo poznejšo zgodnjesrednjeveško cerkveno (str. 23) in poselitveno sliko.

Jedro knjige je kataloški opis 43 rimskih najdišč (sámo Iulijo Concordijo so načrtno izpustili) lociranih nekako v pasu 25 km zahodno od današnjega spodnjega toka Taljamenta. Ta del (*Schede di rilevamento*, 33—141) je sicer podpisala L. Moro, vendar je iz predgovora in iz celotne zasnove razvidno, da so podatki plod dela vse skupine. Za vsako ožje geografsko območje (z enim ali več najdišči) avtorica prikaže najprej stanje dotedanjih raziskav in videti je, da so se pred terenskim delom lotili temeljitega študija v muzejih, arhivih in knjižnicah; ob pogosto pomanjkljivih podatkih jim je tako kljub vsemu uspelo locirati nekaj »izgubljenih« najdišč. Opisu novih najdišč (koordinate, najbližji zaselek oz. naselje, občina in provinca) sledi opis drobnega materiala, nabranega večidel na površini: izčrpno,

a tudi posebej novci, nato žigi na opekah, boljša keramika, steklo, kovina. Nadaljuje s terenskimi ugotovitvami in na koncu poskusi opredeliti najdišče (naselje, vila rustika, cesta, grobišče . . .). Fotografije dopolnjujejo opise najdišč, še posebej zgovorni so avionski posnetki. Pripomniti moram, da v izključno topografsko zasnovano delo slike drobnih najdenih predmetov nekako ne sodijo, čeprav ga likovo poživljajo. Na priloženem zemljevidu je označenih 43 novo opisanih najdišč. Primerno bi bilo, ko bi označili tudi že znana najdišča, kadar bi bilo moč to napraviti z ustrezno natančnostjo (merilo 1 : 100 000).

P. Baggio v kratkem prispevku *(Interazione tra uomo e territorio antico: l'esempio di Iulia Concordia,* 142—147) rekonstruira geomorfološke značilnosti področja v rimskem času. S podrobno analizo površin (predvsem s pomočjo satelitskih posnetkov) pokaže na velike spremembe strug Taljamenta, Livenze in Piave od rimskega časa pa do danes, pa tudi na premike obalne črte. Cestna mreža (via Annia, Postumia in manjše) je bila prilagojena tako nekdanjim strugam rek kot obalni črti. Kot sem že omenil, se je zaradi lažjega dela ob hidromelioracijah vodnim tokovom prilagodil tudi raster centurijacije. Zaradi določenih strukturnih odnosov med obalnim pasom in zaledjem, predvsem centrom v Concordiji, avtor išče tudi analogije in podobne modele v širšem lagunarnem prostoru.

Kljub nekaterim izraženim pomislekom je prikazano delo zgled dobrega sodelovanja inštitucij z ljubitelji (ali pravzaprav obratno!); zgledno je tudi zaradi sistematike pri prikazu najdišč. Nadaljevanje topografije zgodnje- in poznosrednjeveških najdišč, pri kateri bodo — še bolj kot sedaj — upoštevali tudi razvoj cerkvene in upravne razdelitve, lahko samo pričakujemo.

Matej ŽUPANČIČ

D. Gabler, A. H. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien,* Fontes archaeologici Hungariae, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 85 strani, 37 tabel.

V zadnjih letih se je število najdb terre sigillate v Barbariku, področju med rimskima provincama Panonijo in Dacijo, podvojilo. D. Gabler in A. H. Vaday sta sintetično predstavila vse gradivo, izkopano do leta 1978. Delo je zelo pomembno — na eni strani za sarmatsko arheologijo, saj je prav uvožena terra sigillata opora za datacijo grobišč in naselij, po drugi strani pa natančna analiza omogoča boljše razumevanje trgovskih odnosov med rimskim imperijem in barbari.

Vsebina je razdeljena na dva dela. Prvi, za katerega je večino besedila prispeval D. Gabler, je posvečen terri sigillati. Katalogu in temeljnemu poglavju o delavnicah in kronologiji keramike sledijo razmišljanja o organizaciji trgovine in o trgovskih poteh prek Barbarika.

Najzgodnejši uvoz sigillate je dokazan za konec 1. in začetek 2. stoletja. Prvič pa se pojavi v večjem obsegu sigillata, ki je bila izdelana v Rheinzabernu. Na podlagi natančne relativne kronologije reliefne sigillate iz Rheinzaberna, ki jo je izdelal H. S. Simon *(Saalburg Jb.* 25, 1968), in po primerjavi z najdišči ob limesu, ki so bila uničena v markomanskih vojnah, je Gabler ugotovil, da se uvoz pomembnejših količin terre sigillate začne že sredi 2. stoletja in da je skoncentriran na severu, na območju plemena Cotinov. V mirnem severskem obdobju se uvoz pospešeno nadaljuje. Poleg Rheinzaberna sodelujeta še delavnici Westerndorf (ki je številčno najmočneje udeležena) in Pfaffenhofen. Gabler je barbarsko ozemlje primerjal z mesti ob limesu (Intercisa, Aquincum) in z mesti v notranjosti Panonije (Gorsium, Poetovio). V provinci redka sigillata iz Westerndorfa je zunaj imperija zelo pogosta. Procentualno razmerje med sigillato iz Rheinzaberna in sigillato iz Westerndorfa kaže, da so sočasni izdelki pokrivali različna tržišča. Notranjost province je kupovala predvsem kvalitetnejše proizvode iz Rheinzaberna, v Barbariku pa prevladuje preprostejša keramika iz Westerndorfa. V mestih ob limesu je odnos med delavnicama približno enakovreden. Prav tako je zunaj imperija dobro zastopana delavnica Pfaffenhofen, ki je izvažala še v drugi tretjini 3. stoletja in tudi izdelovala cenejšo sigillato. Izmed številnih oblik neokrašene sigillate, ki jih najdemo v provinci, se v Barbariku pojavljajo samo štiri, in še to vedno v manjši velikosti. Gabler sklepa, da so se določene delavnice (Westerndorf in Pfaffenhofen) osredotočile na izvoz v Barbarik. Tržišče zunaj meja imperija je imelo drugačne zahteve: barbari so se zadovoljili s cenejšo, manj kvalitetno posodo, priljub-

ljene so bile drugačne in ne tako raznovrstne oblike kot v provinci. Večina najdb uvožene keramike je skoncentrirana ob treh glavnih trgovskih poteh, ki vodijo čez barbarsko ozemlje.

V drugem delu se A. H. Vaday ukvarja z imitacijami terre sigillate, ki so jih proizvajale barbarske delavnice na obravnavanem ozemlju. Katalogu sledi tipološka uvrstitev najdb. Prevladujejo imitacije oblik Drag. 33. Proizvodnja nekaterih delavnic sega še do začetka 5. stoletja.

Zadnje poglavje je posvečeno maloštevilnim najdbam terre sigillate chiare.

Jana HORVAT

Jenö Fitz, *Das Jahrhundert der Pannonier* (193—284). Budapest: Corvina Kiadó, mala 8⁰, 86 str., 105 fot.

Knjiga je zelo poučna tudi za poznavanje razmer v naših krajih v tem obdobju. Pisana je z velikim znanjem in obravnava obdobje, ko so v politični igri jele izstopati borbene panonske enote, kar se je kmalu poznalo tudi na socio-ekonomskih področjih, hkrati pa je ‚kotna' provinca rimskega imperija postajala strateško in politično vse bolj odločilna. Prvi znanilci propada rimskih avgustejskih struktur so se koncentrirali v tej provinci, enako kot prvi znaki prihajajočih etničnih ciklonov.

I. Fitz prične z orisom dogajanj po umoru vladarja Komoda (‚zadnja noč leta 192'), nadaljuje z izbruhom državljanske vojne in oficirskim pučem. Zarotniki so 13. aprila 193 predali oblast Luciju Septimiju Severu, za čigar vlade je komaj kje prišlo do toliko sprememb kot v podonavskih provincah.

II. Panonija je bila po markomanskih vojnah in epidemijah v ruševinah. Septimij Sever je skušal katastrofalni položaj izboljšati z dvigom dohodkov. Za obnovo gospodarskega življenja je bil zelo pomemben cesarjev osebni obisk obdonavskih provinc; sredi marca leta 202 je namreč z družino in spremstvom obšel Panonijo in mesta vzdolž limesa. Potovanje je spodbudilo vrsto izboljšav: gradnjo cest, popravilo porušenih mostov, izboljšavo poštne službe ter urbanistično gradnjo. Za panonsko območje se je po tem začel kulturni in gospodarski razcvet, kajti zaživeli so denarni obtok, trgovina, rokodelstvo.

III. Večina italijanskih mest in mest imperija je imelo gospodarski razcvet in višek že za seboj, ko se je vzpon panonskih šele začel. Leta 194 je Septimij Sever podelil marketenderskim predmestjem okrog obmejnih trdnjav Karnunta (Carnuntum) in Akvinka (Aquincum) naziv *colonia*. Kmalu sta dobili municipalni položaj še dve naselji: Brigetio in Vindobona.

Sledi ilustriran opis civilnega predela Akvinka z orisom zgodovine, za njim pa prikaz Karnunta in drugih naselij, kot sta Gorsium, Scarbantia. Potem so predstavljene *villae rusticae* in templji po Panoniji.

IV. Gospodarski napredek je spravil v obtok večje količine denarja. Denarna sprostitev pa je zvišala standard. Medtem ko so v povojnih časih, na pričetku Komodove vlade, uvažali v Panonijo le najnujnejše uporabne predmete, se je zdaj povečal uvoz luksuznih predmetov iz znanih manufakturnih središč rimskega imperija, tudi Orienta, na primer Sirije, Egipta, Grčije in Judeje. Hkrati je zacvetela domača obrt, dvignila se je njena kvaliteta, čeprav po teh izdelkih na italijanskem tržišču ni bilo kakšnega posebnega povpraševanja.

V. Z rimsko oblastjo se je med staroselce naseljevalo italsko prebivalstvo. Začela se je ‚romanizacija' šeg, noš, življenjskih navad. Naseljevali pa so se tudi svojci vojakov, posebej vzdolž limesa, po rodu Batavi, Germani, Galci, Hispani, Noriki, Tračani, Sirci in razni drugi orientalci.

Določene spremembe so zaradi etnične, socialne in gospodarske prestrukturiranosti nastajale tudi v sloju kmečkega prebivalstva oziroma zemljiških posestnikov. Avtor podrobno analizira mestno prebivalstvo in se dotakne tudi vprašanja sužnjev, ki jih je bilo po njegovih izsledkih le malo. V bistvu se je začel proces homogenizacije. Množice vojakov so se pomešale s prebivalstvom ob mejah. Številne teritorialne organizacije, ki so obstajale še v 1. in 2. stoletju, so bile končno reducirane na dve skupini: na municipalne enote in na veleposestva.

VI. Zanimivo je, da izvira večina v Panoniji najdenih oltarjev in mitoloških upodobitev prav iz dvainštiridesetih let obdobja dinastije Severov. V religioznem življenju tedanje družbe so opazna predvsem tri težišča. 1. Težišče na cesarjevem kultu. Temu kultu so bila prirejena tudi

obredja raznih drugih boštev, na primer, Iuno Caelestis, Herkules-Melkart, Iuppiter, Mars, Minerva. 2. Na obmejnih območjih se zaradi mešanega prebivalstva pojavijo lokalni kulti — ne da bi prišlo do mešanja religij —, na primer kult Silvana. Zanimivo je, da je vojakom bolj kot kult Marsa ustrezal kult Herkula. 3. V trdnjavah se je uveljavil kult genijev. Uveljavile pa so se še razne religije z misteriji, na primer Dea Syria, Baltys, Adonis ter perzijski Mithras. Dodana sta rekonstrukcija mitreja iz Karnunta in tloris mitreja v Akvinku.

VII. Po pričevanju antičnih piscev in po arheoloških ostankih je bila kulturna in izobrazbena raven prebivalstva nizka. Zato je tudi kulturnih spomenikov in literarnih stvaritev, dokazov o gledaliških igrah, plesih, pesmih komaj kaj.

VIII. Gospodarsko pomembno je bilo dejstvo, da je vojaštvo doseglo razmeroma zelo visoko civilizacijsko stopnjo in da se mu je močno zvišal življenjski standard, posebej, ker je junija 193 cesar za svojo osebno gardo začel izbirati predvsem vojake iz Panonije, Dakije in Mezije, s čimer je omogočil napredovanje tudi tistim, ki so služili na obmejnih trdnjavah.

IX. V tem poglavju govori avtor o spremembi meje leta 214. Ko se je Karakala leta 214 z zahodnimi četami pripravljal na vojno s Parti, je prej inspiciral limes in vojsko v Panoniji in Dakiji. Takrat je korigiral potek meje med obema Panonijama.

X. V 1. polovici 3. stoletja je že močno čutiti krizo. Značilni za to obdobje so vojaški napadi in upori. Roparstvo Vandalov, Sarmatov in Karpov je vse bolj nadležno; preseljujoči se narodi, ki se niso ustavili niti pred Karpati, so huje in huje pritiskali na prebivalstvo. Hkrati je okrepljena Perzija napadala vzhodne province. Vzniknila je nevarnost Germanov. Inflacija in draginja sta krizno atmosfero še slabšali.

XI. Imperij je pod Valerijanom in Galijenom (253—268) stopil na pot katastrofe

XII. Šele leta 258 se je z nastopom t. i. ilirskih vladarjev končala oblast vojske.

Dodan je kronološki pregled cesarjev, dogodkov v rimskem imperiju in dogodkov v donavski provinci Panoniji; seznam kratic, seznam literature, seznam slik v besedilu in seznam prilog.

Jaro ŠAŠEL

Ferenc Fülep, *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Archaeologia Hungarica. Series Nova L. Budapest 1984. 317 strani besedila, 115 risb med tekstom, 72 fotografskih tabel in 7 prilog.

Obsežna, dokaj luksuzno opremljena, predvsem pa izčrpno napisana monografija o enem ključnih mest rimske Panonije, še zlasti v času krščanstva, nam predstavi Sopianae-Pécs od nastanka do dvanajstega stoletja n. št. Delo je razdeljeno v deset večjih poglavij: devet jih predstavlja arheološko oziroma zgodovinsko sliko obravnavanega področja, zadnje pa nas seznanja z rezultati raziskav različnih prirodoslovnih strok (tekstil, les, itd.).

Kratkemu uvodu sledi zgodovina raziskav. Predstavljeno je delo, katerega začetki segajo v prva desetletja 18. stoletja. Leta 1780 je Salagius (István Szalágyi) mesto že imenoval z antičnim imenom, kot ga poznamo danes. V dveh stoletjih se je pri samih raziskavah in tudi njihovi interpretaciji zvrstilo precej raziskovalcev (M. Haas, P. Gerecze, O. Szönyi, E. Dyggve, A. Graf, A. Alföldi, T. Nagy, če naštejemo samo najvažnejše), po letu 1955 pa se s Sopianae sistematično ukvarja avtor pričujočega dela.

V drugem poglavju sta z zgovornimi kartami prikazana lega antičnega mesta in njegova vključitev v cestni sistem province. Predstavljena so izkopavanja cest, vodovodov in zgradb v samem mestu. Na kratko so opisana starejša izkopavanja, ki jim je dodan katalog drobnih najdb. Na to poglavje se navezuje naslednje, in sicer s povzetkom vseh izkopavanj v mestu. Stratigrafski podatki so spretno prepleteni z arheološkimi najdbami in dogodki v zgodovini.

V naslednjem, obsežnejšem delu monografije, so predstavljena grobišča Sopian. Na prvem mestu je potrebno omeniti bogato opremljene grobnice in grobne kapele. Enkratne so najdbe cellae trichorae in cellae septichorae. Večje grobnice so bile bogato poslikane in njihova ikonografija ter arhitektura kažeta na močno povezavo tako z Aquileio in Salono kot s Sirijo. Vsekakor zanimiva relacija, ki pušča še precej možnosti za študij historičnih vplivov in povezav v trikotniku Jadran—Panonija—Sirija.

Izčrpno napisano besedilo dopolnjujejo jasne risbe grobov in grobnic in osnovni

znanstveni aparat. Opisi so vseskozi dovolj temeljiti, pa tudi njihova interpretacija je na višini. Med besedilom so v dobri risbi, kar pri madžarskih publikacijah ni vedno navada, predstavljene tudi drobne najdbe grobišč iz Sopian. Edino, kar res moti, pa še to je pripomba zgolj tehnične narave, je rastriranje železnih predmetov, ki je poleg tega še zelo malomarno. V posebnem poglavju so obdelani tipi in način pokopa. Skeletni grobovi so obravnavani še posebej pazljivo (grobovi s pridatki ali brez, stratigrafski odnosi v grobovih z več pokojniki, orientacija, spol). V samostojnem ekskurzu je skeletno gradivo obdelano tudi osteološko in, kar je še posebej zanimivo, po krvnih skupinah. Skupaj s stratigrafskimi opažanji in analizo drobnega gradiva so ti podatki podlaga za prepričljivo ugotavljanje sorodstvenih vezi pokojnikov iz posameznih grobov ali grobnic.

Sedmo poglavje prinaša analizo drobnega gradiva tako iz mestnega kot pokopališkega dela Sopian. Gradivo je obdelano tipološko, prikazano na dobrih, čistih risbah. V tipološke oziroma statistične tabele so s citatom uvrščene tudi drugje objavljene drobne najdbe, tako da je katalog popoln, ni pa obremenjen z že znanim materialom. Tipološka analiza gradiva ni preobsežna, je pa dovolj temeljita in izpovedna. V ničemer ne presega vseh drugih poglavij, tako da monografijo lahko označimo kot kompleksno pisano historično delo o nekem najdišču, v katerem arheološka tipologija ne zamegli zgodovinske celote. Poleg strokovno visokokvalitetnega besedila je to verjetno ena najboljših strani pričujoče monografije. Vsekakor načelo, ki ga velja posnemati in razvijati tudi v podobnih naših izdajah.

V posebnem razdelku so obdelane in analizirane novčne najdbe (A. Burger), ki kažejo na razcvet mesta od sredine tretjega do konca četrtega stoletja. V istem poglavju so objavljeni tudi napisi na kamnitih spomenikih in opeki.

Monografijo zaključuje zgodovinska interpretacija arheoloških virov. Osmo poglavje je zaokrožen pregled dogajanj na področju Pécsi vse od najstarejših sledov človekove navzočnosti do razcveta krščanstva. Na tem mestu naj opozorimo na — po našem mnenju — ne dovolj razjasnjeno uporabo terminov poznoantično: zgodnjekrščansko. Menimo, da se je avtor s tem problemom ni posebej poglobljeno ukvarjal, saj večkrat nastane občutek, da je F. Fülep potegnil med obema pojmoma enačaj. Nedvomno problem, ki zasluži širšo pozornost.

V posebnem poglavju je obdelano vprašanje kontinuitete kasnorimskega prebivalstva, in sicer od četrtega do dvanajstega stoletja. Za nas je to posebej zanimiva tema, saj se z rešitvijo tega problema brez pravega rezultata ubadamo že dlje časa. Naj ob tem spomnimo na polemiko v zvezi s t. i. kesteljsko kulturo, žal pričujoče delo ne posega v tako širino, saj je položaj v Sopianae drugačen in je v poselitvi tega področja kontinuiteta, seveda s precejšnjimi nihanji.

Kot smo že omenili, delo zaključujejo rezultati raziskav tekstila, lesa in drugih organskih ostankov. Dodani so še okrajšave, uporabljene v tekstu, seznam okrajšav literature in obsežna bibliografija.

Monografija F. Fülepa: Sopianae je dobra, izčrpno in uravnoteženo napisana knjiga o eminentnem najdišču rimske Panonije. Besedilu samemu skoraj ni kaj dodajati ali odvzemati: koristi lahko tako strokovnjaku kot turistu. Zgradbo dela si lahko vzamemo za vzgled in si obenem zaželimo še več takih knjig na arheoloških knjižnih policah.

Boris VIČIČ

Judit Topál. *The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta-Dunafüred)*, Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1981. 105 strani besedila s 4 risbami; 10 fotografskih in 72 risanih tabel gradiva ter v prilogi načrt grobišča.

Monografsko obdelavo gradiva grobišča *kastela* Matrica uvaja poglavje z zgodovino raziskav in sumarnim opisom izkopavanj v letih 1971—1974. Predstavljeno gradivo je bilo pridobljeno z zaščitnimi raziskovanji. Očitno so težave madžarskih kolegov pri tovrstnih posegih zelo podobne nekaterim našim, saj je bilo precejšnje število grobov uničenih pri zemeljskih delih.

Osrednji del kataloga zavzema opis 213 grobov, od tega 178 žganih, 33 skeletnih in dveh neopredeljenih. Opisi so kratki, vendar dovolj dobri, tako da skupaj z risbami in fotografijami nudijo dokaj popolno informacijo o gradivu. Dodana sta tudi seznam in opis precejšnjega števila naključnih najdb. Tabele na koncu knji-

ge so zelo zgoščene in risbe opremljene z različnimi merili, kar včasih bralca optično zavede. Po tehniki risanja bi risbe lahko uvrstili med »črne«, kar pa se za antično gradivo ne zdi posebej potrebno.

Vsa poglavja zunaj kataloškega dela so pisana kratko in pretežno ne zahajajo v širšo problematiko. Avtorica se je posebej dotaknila načina pokopa in v opombi napovedala natančnejše in širše analize v zvezi s pogrebnim ritualom v samostojni publikaciji. V pričujočem delu se je omejila le na osnovno tipološko razdelitev in na nekaj vzporednic. Natančneje je žgani pokop razdeljen v pet tipov: grobovi s posebej obloženimi in ožganimi stenami, grobovi z ožganimi stenami, grobovi v enostavnih jamah, busta in pokopi v žarah. Najbolj razširjen je bil prvi tip (90 pokopov), 44 pokopov pripada drugemu tipu, 23 tretjemu, samo 6 oziroma 4 pa četrtemu in petemu. 11 grobov ni opredeljenih. Skeletni pokop ali — bolje rečeno — način skeletnega pokopa je razdeljen v štiri tipe: enostavne grobne jame z iztegnjenimi skeleti (14 primerov), enostavne grobne jame s skrčenci oziroma skeleti, ležečimi na boku (5 primerov), grobne jame, obdane z obdelanimi kamni ali tegulami (6 primerov) in grobovi s streho iz tegul ali imbreksov (2 primera). V drugih primerih (skupaj šest) način skeletnega pokopa ni natančno opredeljen. Grafično je prikazana tudi usmeritev skeletnih grobov. Že pogled na grafikon kaže, da usmeritev V—Z sama po sebi še zdaleč ni dokaz za pripadnost pokojnika krščanski veri, in to še zlasti v antičnih mestih z daljšo tradicijo. Vsekakor gre za vprašanje, ki zasluži v prihodnje več pozornosti.

Sledi tipološka obdelava drobnega gradiva. Posebej so, prav tako v kratkih poglavjih, obdelani terra sigillata, kvalitetna rumena in groba siva keramika z več podvrstami, oljenke, steklo, kovinski predmeti in novci.

Etničnih komponent grobišča se je avtorica dotaknila na podlagi obdelave napisov na štirih kamnitih spomenikih.

Grobišče v Matrici je bilo v uporabi od konca prvega do konca tretjega stoletja in s približno petdesetletno prekinitvijo še kakšnih 20—30 let sredi četrtega stoletja. Čeprav je precej grobov uničenih, najpomembnejše ugotovitve opravljenih analiz omogočajo dovolj zanesljivo datacijo in izpolnjujejo zahteve za kataloško obdelavo gradiva.

Boris VIČIČ

Stephen Johnson, *Late Roman Fortifications*, London 1983. 315 strani, 96 zemljevidov in tabel tlorisov utrdb, 16 fotografij.

Pred nami je zajetno delo o poznorimskih utrdbah. V takšnem obsegu do sedaj še niso bile monografsko obdelane. Ne obravnava sicer celotnega imperija enakovredno (kakor nakazuje naslov), ampak se omejuje na zahodni del. V tem okviru je zajet tudi sedanji slovenski prostor. Najdišča iz vzhodne polovice imperija so prikazana le v kontekstu razvoja utrdb in utrdbenih sistemov. V delu so, kar je posebej razveseljivo, obravnavani različni vidiki utrdb, vse od tehnike gradnje do strateških namenov pri obrambi posameznih odsekov limesa. Delo temelji na različnih geografsko ožje omejenih študijah. Iz palete številnih raziskovalcev te problematike navedimo samo Anthesa, Degrassija, Mocsyja, Petrikovitsa, Richmonda in Uslarja.

V začetku prikaže avtor na kratko rast imperija s problematiko varovanja meja in nastankom mest. Podrobneje opisuje način utrditve mest in vojaške trdnjave. Nato obširno prikazuje novosti pri gradnji utrdb v poznoantičnem času. Temu je priključil sodobne omembe v literaturi (različni kodeksi, napisi ustanoviteljev, splošni gradbeni predpisi). Zatem obravnava pritisk na Rim, barbarske invazije in taktiko. Zajetno poglavje je posvečeno mestnim utrdbam, ki so zaradi kontinuitete v današnji čas večinoma najbolje raziskane. V naslednjem kompleksu problemov obravnava različne sektorje mej (Ren, Donava, Severno morje). Prikaže način utrditev — od manjših burgov do velikih trdnjav na ključnih strateških mestih. Natanko razčlenjuje obrambo Italije in Španije, kar je za nas še posebej zanimivo. Posebno poglavje je namenil lokalni in kmečki zaščiti. V tem sklopu prikaže ves spekter višinskih utrdb. Ob koncu obravnava poznorimsko mejno politiko.

Tem poglavjem so na koncu v tabelarični obliki dodane 1) izbrane skupine galskih mest, 2) poznorimski stražni stolp (burgi) v renskem in podonavskem prostoru in 3) višinske poznorimske utrdbe.

Na tem mestu se ne moremo podrobneje spuščati v tako obsežno problematiko, ki zahteva poznavanje nepregledne množice literature in avtopsijo prostranih provinc. Zato si pri tem prikazu po-

drobneje oglejmo manjši del tu obravnavanega prostora — Vzhodne Alpe.

Katalog najdišč v dodatku št. 3 pokaže izredno nepopolno in površno sliko najdišč. Tako je za slovenski del kot temeljno literaturo uporabil A. Puschija (I valli romani delle Alpi Giulie, *Archeografo Triestino*, 24, Supp. 1902, 119 ss), ponekod celo samo njegovo karto. Temu dodaja le še kratke označbe B. Sarije (*GMDS*, 20, 1939, 148) in morda še koga. Prav tako mu je za Avstrijo glavni vir F. Jantsch (Die spätantike und Langobardische Burgen in Kärnten ter Die spätantiken Befestigungen in Vorarlberg, *MAGW* 68, 1938, 331 ss in 73—74, 1947, 168 ss). Takšna uporaba virov kaže na popolno nepoznavanje problematike utrdb v vzhodnoalpskem prostoru. Glede na to, da pri drugih državah citira dela do leta 1980, bi smeli tudi tukaj upravičeno pričakovati, da bo avtor poznal dela P. Petruja, J. Šašla, M. Slabeta (za slovenski prostor) ter R. Eggerja, H. Vettersa in morda tudi F. Glaserja (za avstrijski prostor). Vsa ta dela so bila objavljena v uglednih glasilih (tudi angleških) — s povzetki v tujih jezikih in tako avtorju dostopna. Če jih ne upošteva, pomeni, da jih ne pozna. Tako je seveda vsa podoba poznoantičnih utrdb skrajno nepopolna in izkrivljena, najdišča, kot so Golo, Nasirc, Šembije, Trnovo, Zagrad idr., pa do sedaj slabo poznana in zato njihova vloga v poznoantičnem obdobju dvomljiva. Večina slovenskih in nemških imen je narobe zapisana, tudi skopi podatki v katalogu večkrat ne držijo. Ponavlja Eggerjevo misel o dograditvi Hoischügla v 2. ali 3. st., ki jo je ta sam že pred davnim časom korigiral (str. 220). Prav tako navaja Jantschevo domnevo, da sta Falkenberg in Karnburg kontrolirala prehode v današnjo Jugoslavijo (str. 220).

V oči bode neizenačenost gradiva v katalogu. Večkrat omenja najdišča, ki so v literaturi le nakazana ali domnevana, izpušča pa nekatera bolje raziskana, zanesljivejša najdišča, kar vse je dokaz za slabo poznavanje obravnavane tematike v vzhodnoalpskem prostoru.

Načrti so tako poenostavljeni in celo napačno interpretirani, da tega ni mogoče opravičiti. Večkrat iz načrtov ni razvidno, katere stavbe so iz poznoantičnega obdobja in katere kasnejše (npr. Hemmaberg, sl. 90). Pri Ajdovščini (sl. 83) ne pozna novejšega tlorisa (gl. npr. P. Petru, *ANRW* 2, 1977, 6. zv. 536, sl. 11), pri Vrhniki so stolpi vrisani napačno. Čeprav citira delo T. Ulberta o Hrušici, je reproduciral nepopoln načrt te utrdbe (sl. 83). Pri Moosbergu (sl. 89) niso vrisane številne lesene stavbe. Podobnih primerov je še veliko.

Upamo lahko, da so Vzhodne Alpe obravnavane tako mačehovsko zaradi oddaljenosti in da so druge dežele, bližje avtorjevi domovini, bolje obdelane. Vendar je treba poudariti, da je zbral gradivo za ogromen prostor in zato delo ponuja — kakršen koli že — prvi pregled. Pri tem ostanejo za nas zanimive zahodnejše province, ki smo jih do sedaj poznali le delno. Za poglobljene raziskave pa bo nedvomno potrebno vzeti v roke starejše avtorje ali ožje omejene geografske predele.

Kljub vsemu zgoraj povedanemu o delu ne smemo soditi preostro, saj se zavedamo, da gre za velik podvig, ki ga je avtor opravil v petih (!) letih. Ob daljši uporabi te knjige bomo šele videli, ali je le kompilacija in kako dobro so obdelana druga področja. Vendar ostaja spoznanje, da bi bilo mogoče s temeljitejšim delom — sicer v daljšem času — napisati tehtnejše delo.

Slavko CIGLENEČKI

Thomas S. Burns, *The Ostrogoths. Kingship and Society*, Historia-Einzelschriften, Heft 36, Steiner: Wiesbaden, 1980, 8⁰, 144 str.

Burns obravnava problematiko prehajanja plemenskih socialnih struktur v strukture, ki jih usmerjajo ‚kralji'; za zgled pri tem uporabi Gote; obravnava vojno demokracijo in fazo, ko si družine vojskovodij prisvajajo določeno rodovno nasledstvo. Pričenja — zgodovinsko-razvojno — s primarnimi odnosi med Goti in Rimljani, ki jih opazuje z zornega kota pritegovanja in odbijanja. Analizira rast in razvoj plemenskih konfederacij. Nato oriše boj za ‚dom' v imperiju. Konča z analizo kraljestva in sicer tako pojma kot njegove gotske realizacije. Izčrpna bibliografija — žal ne tudi indeks (manjkajo tudi karte) — zaključuje delo, pomembno tudi za študij analognih razvojnih tendenc in pojavov pri drugih plemenih, na primer langobardskih ali gepidskih. Marsikaj bi lahko aplicirali na fazo Tacitovih Germanov ali celo na fazo Kimbrov in Tevtonov. Delo ima poseben pomen za slovenski prostor, prek katerega in na katerem je dobršen del teh socialnih metamorfoz po-

tekal ali pa nanj odseval iz Italije, z Balkana, iz Srednje Evrope.

Delo je v nekem smislu načelna študija o plemenski organizaciji, ki je podvržena na eni strani notranjim razvojnim težnjam, na drugi zunanjim vplivom, oboje pa je povezano z gospodarskimi danostmi. Ob tem raziskovanju namenja pozornost tudi politični zgodovini, primer Vzhodnih Gotov, ki ostaja — zaradi metodične izpeljave teme same — nekoliko ob strani, česar pa avtorju ne gre šteti v zlo — zlasti spričo dejstva, da imamo za to germansko pleme dobro sintezo v delih Ludwiga Schmidta, *Die Ostgermanen* (1941), Wolframa Herwiga, *Geschichte der Goten* (1980), pa tudi že v Burnsovi *A History of the Ostrogoths* (1984).

Plemiško, rodovno in družinsko grajena gotska družba z lokalnimi plemenskimi magnati je — opazovana v tristoletnem razvoju — fascinanten študijski problem. Najprej glede vraščanja (ali bolje nevraščanja) prišlekov v mediteranski svet in njegovo kulturo. Ko je gotska izbrana družba dosegla vrh in so se velikaši začeli čutiti kot sestavina vrhnje plasti rimske socialno razslojene družbe, in je začel že Teoderik sam vključevati v administrativne službe nekatere plemenske institucije *(comes, iudex, comitatus, principes)*, plemenska celota še zdaleč ni dozorela tako kot mediteranska družba. S padcem Teoderika je tvorba razpadla na elemente. Res je v tem primeru imel odločilno vlogo politični propad, vendar o organskem dozoretju iz rodu v državno tvorbo ne more biti govor. Zanimivo, da o tem ni govor tudi pri drugih germanskih političnо samostojnih plemenskih enotah. Rodovne korenine so bile pregloboke in preobražanje k državotvornosti ni uspelo niti Teoderiku, ki je bil politično-juridično izšolan na bizantinskem dvoru.

Kolikor Burns pokaže, se je v 3. stoletju v gotskih vaseh in rodovnih skupnostih oblikovala vodilna družina, iz katere je izšel (končno) plemenski magnat in vojvoda. Njena moč je — vsaj šibko — prihajala do izraza v času skupne nevarnosti, skupne akcije, nato pa je spet upadla. V 4. stoletju je nujnost političnega in vojaškega boja za obstoj, posebej ob trenju z imperijem, terjala celo medplemenske povezave, kar je pospeševalo razvoj trajnega vodstva. Proti koncu stoletja so Goti padli med dva mlinska kamna, hunskega in bizantinskega. Tedaj pride močneje do izraza tudi neka plemenska razpoka, namreč delitev na Ostro- in Vizigote. Zgodovina obeh polov se po razpadu povsem loči.

V neprestanih življenjskih stiskah plemenske strukture sicer obstanejo, vendar se podrejajo ali prirejajo druga drugi — kakor pač terja položaj — in končno dajo voditi plemenskemu kralju. Zadnja faza, to je lastna država v Italiji, je usmerila nobiliteto, magnate, bogataše v asimilacijo zgornjim plastem rimske družbe in njihovim standardom, medtem ko je ljudstvo obstalo bolj ali manj na stari ravni in trpelo v justinijanski vojni huje kot kdajkoli prej. Tako eni kot drugi pa so propadli, absorbirani od daleč bolj trdoživega in številčno močnejšega okolja, tako da Burnsova začetna ugotovitev ‚Ostrogoti so vselej bili plemenska enota. Ko so to nehali biti, so prenehali biti Ostrogoti' kljub temu, da zveni kot nesmisel, zadene v črno.

Pleme seveda ne pomeni povsod enake človeške skupnosti. Plemena so podvržena nepretrganemu spreminjanju — odgovoru na notranji in zunanji pritisk; razpadajo, se prestrukturirajo, posebej na gospodarskih temeljih. Največkrat se amorfna notranja ‚administrativna' struktura plemena razvija v smer plemenskega magnatstva na podlagi zunanjih silnic. To je veljalo tudi za Gote. Proces preoblikovanja od amorfnih skupin, živečih po stepah vzhodno od Dnjestra, v razmeroma dobro organizirano kraljestvo v Italiji in na Zahodnem Balkanu, je bil dolgotrajen in zapleten. Začel se je v 3. stoletju, ko jim je postal pritisk Sarmatov, Karpov, nosilcev kulture Černjajev, težko vzdržen. Pred njim so se začeli umikati in vdirati v imperij. V naslednjem stoletju so se jim pojavila za hrbtom hunska plemena. Pred njimi je bila rimska trdnjavska linija. To je pospeševalo preobrazbo v vojaško hegemonijo, ki je začasno obvladala regionalne sile. Že okoli l. 370 so gotske skupine obvladovali malone stalni vodje. V decentralizirani družbi, ki je imela poleg sicer enotnega jezika polno različic (tudi političnih), so se pojavili markantni voditelji — Hermanarik, Athanarik, Fritigern, ki pa so bili vendarle bolj *primi inter pares* kot monarhi. Po zmagi pri Hadrianoplju leta 378 so se številna vizigotska plemena naselila po Panoniji; večina Gotov je bila nato vključena v hunsko konfederacijo. Po njenem razsulu so si pridobili od vzhodnega dvora pogodbeno zavezano dovoljenje, da se naselijo po Panoniji (vladar Marcijan, prim. Jord., *Get.* 264—265).

Zahodna Evropa je tedaj prehajala pod razna germanska poveljstva in plemena, vzhodno cesarstvo pa je ustvarilo močno kontrolo in izvajalo pritisk nad barbarskimi enotami, ki so vdrle na Balkan. Zato so se Ostrogoti l. 489 odselili.

Značilno za plemenske tvorbe je prožno razmerje med lastnimi in tujimi elementi. Zraven je bilo pomembno tudi dejstvo, da so kmečki naseljenci, posebej na Balkanu, videli v takih plemenih prej rešitelje kot tlačilce (predvsem zaradi tega, ker so bili pod Goti — in drugimi plemeni — finančni pritiski ublaženi).

Protagonist Burnsove knjige ni kralj, ampak ljudstvo. Sociološki razvoj ljudstva je središčna tema dela in poskus je treba vrednotiti pozitivno, ker je idejno pomemben in pionirski in sicer kljub številnim šibkim mestom ali tudi zgrešenim historičnim kontekstom.

Eno od napačnih diskusijskih izhodišč, ki jih Burns zastopa, je ideja o pomembnosti poljedelstva za Gote. Agrikultura je pri njih bila priložnostna panoga, ne gospodarska baza. Kot gospodarska baza namreč ni bila izvedljiva, ker niso bili dovolj trdno zakoreninjeni na zemlji, ni pa bila združljiva tudi s strukturo ‚vojaške demokracije'. Baza, na katero so gradili, je bila živinoreja, drugo — to izhaja tudi iz pogajanj in pogodb z Bizancem — so izsiljevali in dobivali od centralne vlade, če so bili v federalnem odnosu z njo. V zvezi s tem glej, na primer, str. 18, 50, 53 (tribut, plačljiv v žitu), 61 ali 102.

Zelo nazoren je socialno-politični oris (str. 20) gotskih plemenskih vdorov v Malo Azijo (požig Dianinega templja v Efezu leta 254), temelječ na Jordanovih *Getica* 39 in Zosimovih *Historiae* 1.35. Plenitve so v teh tekstih opisane kot vzor okrutnosti. Dejansko pa je tedaj — ob neredih in majanju centralne uprave — prišlo do množičnih obračunov med ‚rimskim' prebivalstvom Male Azije samim; mnogo jih je prebežalo h Gotom, ker je bila tam peza vsakdanjega življenja lažja kot v okviru imperialno organiziranega življenja.

Še nekaj — v dokajšnji meri nevezano nanizanih — misli in pripomb, stvarnih in načelnih.

Točno je, da so zaradi neizurjenosti v oblegovalni taktiki utrjenih mest barbarski oblegovalci pogosto prej trpeli lakoto kot obleganci, vendar to za Maksimina Tračana in obleganje Akvileje l. 238 ne drži (str. 22).

Zanimivo bi se bilo posvetiti vprašanju, v čem je bila razlika med Vizigoti in Ostrogoti; prejkone res v ekonomiki, ki je bila povezana z naselitvenim prostorom, saj so bili prvi koncentrirani v moldavskih gozdovih (imenovani tudi Tervingi), drugi v ukrajinskih stepah vzhodno od Dnjestra (Greutungi); prim. str. 29 in večkrat.

Pomembni za vzhodni Balkan so dogodki po p o s t o p n i evakuaciji Dakije (če lahko govorimo o evakuaciji), ki se je pričela na severovzhodu že z Galienom in se na jugovzhodu (Oltenija) nehala z Decijem. Goti so začeli prodirati v ta prostor — sodeč po najdbah — po letu 300, torej kake daljše poselitvene praznine ni bilo. Kaže, da je v bojih za ta prostor zmagala koalicija Tervingi (Goti)-Taifali, medtem ko so Burgundi, Vandali in Gepidi izpraznjevali Dakijo in se umikali proti zahodu in severu.

Dejstvo, ki ga avtor posebej omenja, da namreč izginjajo napisi in novci na prostoru severno od Sucidave (str. 35), ni pomembno, ker ni posebnost tega prostora, kajti le-ti izginjajo povsod po Balkanu od konca 4. stoletja dalje in delno že prej. Vzroki za to so ekonomski in organizacijski, manj vojaški in politični.

K Valensovi gotski nošnji glej str. 41, kjer pa je treba navesti tudi Eggerjevo mnenje (*ÖJh* 18 [1915] Bb. 253 = *Römische Antike und frühes Christentum* I [1962] 36).

Spričo zamenjavanja imen Geti—Goti pri Jordanesu in Kasiodoru je treba premisliti, če ne velja podobno kdaj pa kdaj tudi za Slovane, ki se morda skrivajo pod drugačno oznako (prim. str. 41).

Alarikovo spretnost in moč je mnogo bolj kot rimska sila hromila omejenost njegovega plemenskega vodstva (str. 51).

Kako pomembna postajata za ljudstvo v gibanju kovaštvo in oborožitev, kaže dejstvo, da je Alarik prisilil Tračane (gotovo Besse), da so zanj kovali (prim. Claud. *b. G.* 537—539). Kot *magister militum per Illyricum* je obvladal vse rudne revirje in je rekviriral železo po mestih. V tej zvezi kaže omeniti, da je prav tedaj Rutilius Namatianus (verz 352) proslavljal noriško rudo. Prim. tudi Jacques Le Goff, ‚Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut moyen-âge', *Settimane di studio del Centro italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 18 (1971) 239—266.

Teoderik Triarius je s svojimi Goti ušel iz hunske federacije morda že pred bitko

pri Nedau, cesar Leo (457—474) pa jim je proti letnemu plačilu dovolil, da so se naselili kot federati (Malchus frg. 11, Müller, str. 119—120) v Trakiji. To deželo je želel preobraziti v obrambni pas proti nevarnostim iz Ilirika (glej str. 67), kar se tedaj ni posrečilo predvsem zaradi tega, ker je želel vladar vzdrževati stike z obema skupinama Gotov.

Bistvo federatnih pogodb je bilo: dodelitev dežele in oskrba (ali denar za nakupe) — za določeno število vojakov, kot meni Burns na str. 68, op. 56 (bolje na str. 88), vendar to ni povsem točno.

Zelo poučen za pregled nad poznoantičnim bojevanjem v težavnih predelih Balkana je oris Teoderikovega pohoda v Dirahij (str. 70). Na tem pohodu so Goti zaman oblegali Lychnidus, vladar Zeno pa je storil vse, da bi jih naselil v Dardaniji.

Po Burnsu ni povsem jasno, kaj se je dogajalo z Rugi po porazu leta 488 (str. 73). Odličen pa je opis gotskega prodiranja v Italijo; pri tem opisu nedvoumno poudari, da se ga niso udeležili vsi Ostrogoti. Ob nazornem poskusu orisa gospodarskega in predvsem posestnega prodora Gotov v Italijo obravnava specifično germanske organizacijske término, npr. *farro*, ki so jo poznali tudi Burgundi, Langobardi, verjetno Gepidi in Goti (str. 80). To je posebej pomembno, ker kaže, da ostrogotska kraljevina nikdar ni mogla podrediti lokalno-plemenskega vodstva in zatreti individualistične svobodoljubnosti, če je morala tolerirati celo njih starosvetne upravne členitve.

Gotska poselitvena središča v Italiji so bila — poleg posameznih strateških točk — Ligurija s področjem, Ravenna ter vzhodna Toskana s Picenom in delno Samnijem. Stara upravna služba, posebej potrebna v okupacijski fazi, kot obveščanje, komuniciranje, vzdrževanje cest (glej *Variae* 2, 31 ali 12, 18), se je še naprej intenzivno ohranjala.

Naj zgolj opozorim še na naslednje. Str. 82: v prevodu je narobe zapisano *vir gloriosus* za *[glor]i[o]se recordationis*. H kontinuiteti življenja v Panoniji glej Fenekpuszta str. 89, k življenju in gotski organizaciji v Salonah str. 90, k upravi Savije str. 91 (pomembno), Sirmium str. 92 (posebej Gepidi in Sirmij). Teoderikov klientelno-obrambni koncept poskuša predstaviti na str. 94 sl., vendar netočno in ob nekritični rabi literature (na primer str. 95, op. 170 [Schaffran]), posebej nenatančen je za sever (Retija) in za severovzhod (Drava, Donava). Po številu branilcev so bile garnizije miniaturne (glej str. 97). Gotsko plemensko podedovano administrativno terminologijo nadaljuje z razlago institucije *saiones* (str. 100, poebej 114), *comes Gothorum* (str. 115), *dux* (str. 117), *defensor civitatis* (str. 119).

Str. 126: documentum Neapolitanum omenja osebe *Theudila, Mirica et Sindila spodei* (glej lit. v tekstu); ali ni ‚spodei' *spon(sa) dei?*

Mnogo je tiskovnih napak in mnogo tudi napak v topografskih in drugih oznakah, na primer (neznaten izbor): Nicopolis and Istrum (14) oziroma Nicopolis and Nestum (15), fouilles de Historia (str. 27, op. 60, nam. de Histria), Sucidiva (34 op. 20), persumeably (54), the Iulian claustrae (60), črtaj četrto vrsto od spodaj (63), servere (73, nam. severe), partureland (81), Narsus (99), Raete (118, nam. Reate), chrysargyon (121, nam -gyron), Moderna (126, op. 142).

Jaro ŠAŠEL

Dušan Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji,* Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Monografije 6, Beograd 1980. 169 s., 151 t. + 7 zemljevidov. Povzetek: Archaeologische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien, 113—128. Vi. 26,6 cm.

Monografija D. Mrkobrada je izšla že pred šestimi leti, vendar nanjo v slovenskem prostoru doslej ni bilo odmeva. Avtor si je zadal ambiciozno nalogo, strniti v enem samem delu zapleteno problematiko obdobja velikega preseljevanja ljudstev na jugoslovanskih tleh in celo še na dvojezičnem ozemlju avstrijske Južne Koroške. Obdelati je skušal seveda le materialno kulturo različnih barbarskih ljudstev, ki so se manj ali dalj časa mudila predvsem v Podonavju (in to ne le jugoslovanskem) in od tam prodirala zlasti v smeri Alp in Italije: Hunov, Gotov, Langobardov in Obrov (Avarov). Zaradi obstoja Ostrogotske države so logično obdelane tudi barbarske najdbe v Istri, Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, z izoliranim ulpianskim grobom vred, ki se pojavlja globoko v notranjosti Balkanskega polotoka. Sledijo lapidaren sklepni del (bolj esejske narave, čeprav bi bil ta del knjige najprimernejši za soočanje arheoloških materialnih virov z zgodovinskimi, literarnimi), dokaj obsežen nemški povzetek, bibliografija (pičla in samo-

voljno izbrana, začenja se šele z letom 1904 in ne upošteva klasičnih edicij alpskega prostora, npr. J. Žmavca, *JZK* NF 2, 1904, 233 ss in W. Šmida, *JfA* 1, 1907, 55 ss, pa sodobnih monografij, npr. J. Wernerja, *Die Langobarden in Pannonien*, Abhandlungen d. bay. Akad. d. Wiss. NF 55 A, B [1962]), seznam najdišč (zgolj popis in ne morda katalog, kar Mrkobradovemu delu gotovo ni v čast) in naposled register. Kot ilustracije so dodane risbe, izbrane po tipološkem načelu in še to selektivno, z mnogimi napakami (kot bomo še videli) in, kar je značilno, brez prikazovanja grobnih celot (z izjemo groba iz Ulpiane, glej str. 31 s, tab. 14: 5—7; 16: 3, 5; 18: 12; 19: 15; 20: 4; 25: 5; 34: 11, kot vidimo, razdrobljeno). Risbe so slabe, netočne in zavajajoče, saj v njih komaj še spoznamo izvirnike, npr. lokasti fibuli s kranjskega Lajha, grob 11 c/1905, glej tab. 49: 2, 4. Končno je pridanih še nekaj zemljevidov z označenimi najdišči materialnih ostalin posameznih barbarskih ljudstev, s katerimi se pisec knjige ukvarja (pri zemljevidu ostrogotskih najdišč spet nedoslednost, saj niso vnešena avstrijska južnokoroška najdišča, npr. Št. Peter pri Grabštajnu [?], Kraiger Schlösser, Dol pri Paternjonu, cf. H. Dolenz, *Carinthia* 150, 1960, 735 s, Abb. 1: 1—2; Mrkobrad pozna seveda le »Bistrico na Dravi (?)« in Grabštajn (?) in fibuli zmotno pripisuje Langobardom, cf. 62, tab. 48: 1, 3).

Knjiga je vsaj za slovenski oziroma jugovzhodnoalpski in predalpski prostor napisana tako slabo in nezanesljivo, da ne zasluži niti najmanjšega zaupanja brez poprejšnjega preverjanja izvirnega podatka. Če govorimo o snovi na splošno, je največja pomanjkljivost Mrkobradovih prizadevanj to, da se spušča v obdelavo preveč heterogene snovi, ki ji ni dorasel in jo skuša tlačiti v okvire sedanjih državnih meja (z izjemo avstrijske Južne Koroške), pri tem pa pozablja, da je navzočnost posameznih barbarskih najdb v konkretnem prostoru povezana na eni strani z zemljepisnimi značilnostmi ozemlja in po drugi s spletom vojaško-političnih razmer ob zatonu antike in na pragu srednjega veka. Prav tako ni umestna razteglјivost zgodovinskega pojma preseljevanje ljudstev še na Obre, saj se je proces priseljevanja novih ljudstev v Srednjo in Jugovzhodno Evropo končal prav z nastopom Obrov in Slovanov (uničenje staroselcev, vsaj njihove upravne in cerkvene ureditve v Vzhodnih Alpah in na Balkanu; kot bomo še videli, Mrkobrada navzočnost staroselskega življa niti malo ne zanima, pa tudi pri materialnih ostalinah ladinskega prebivalstva ne loči med romanskim in barbarskim). Pomanjkljivost dela je tudi, da se zgodovinsko dogajanje omenja vse preveč lapidarno in marginalno, brez navajanja izvirnih poznorimskih literarnih predlog (tudi poznorimsko zgodovinopisje je namreč sestavina razmišljanja arheologa in ne le klasičnega zgodovinarja). Resnici na ljubo povejmo, da Mrkobrad tam, kjer se mu to zdi ustrezno, zaradi »znanstvene« obravnave citira najlažje dosegljivo literaturo — domača dela. Tudi sicer v relativno obsežnem znanstvenem aparatu (kar 722 opomb) citira predvsem domača dela. Pisec redko poseže po izvirnih objavah in se večinoma zadovolji z navajanjem sintez. Morda ni naključje, da Mrkobrad daje neprimerno večji poudarek »strokovnim« dognanjem J. Kovačevića kot ogromnemu opusu Z. Vinskega (vodilnega preučevalca ostalin barbarskih ljudstev in zapuščine »barbarizirane antike« pri nas, kot sam duhovito označuje kulturo staroselskega življa); zato ni odveč pripomniti, da Mrkobrad kratkomalo preskoči temeljito in odmevno kritiko Vinskega v *AV* 11—12, 1960—1961, 231, v kateri so razgaljene površnosti, netočnosti in zmote monografije J. Kovačevića, *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije* etc. (1960): tako Mrkobrad tudi ponovi Kovačevićevo napako v zvezi z esasto fibulo s Sv. Gore nad Roviščem (sicer para fibul, glej tab. 50: 3; pravilno na isti tabli s. n. 10—11 Sv. Gora, vendar je to pri Mrkobradu »Kranj« [površno je bral Wernerjevo knjigo *Die Langobarden* etc., B. Tafelteil, Taf. 38: 16—17; sicer za Sv. Goro glede pravilnosti cf. D. Vuga, *AV* 25, 1974 /1976/, 424 ss, Tab. 1: 2—3]). Numizmatika je obdelana sumarno, z navajanjem zgolj suhoparnih podatkov, pa tudi starih, netočnih opredelitev (npr. pri Klefovem srebrniku — četrtinki silikve s kranjskega Lajha, za katerega pravilno opredelitev cf. P. Kos, *Germania* 59, 1981, 97 ss, hkrati z rifniškim primerom; za tak detajl sicer Mrkobrad glede na letnico izdelave magistrske naloge oz. njene objave ni mogel vedeti). Toliko bolj obžalovanja je vredno to, kako se pisec loteva epigrafike. Problematičnemu in neprebranemu napisu s Svetih Gora nad Bistrico pri Sotli pripiše »runski značaj« (glej str. 44), poleg tega pa najdbo zmotno locira na Vače (glej str. 44, Tab. 33: 5);

preverjanje Mrkobradovega citata (*ANSl*, 204 ss) nas popelje v železno dobo, glede risbe pa si dolgo časa ne moremo biti na jasnem, za kateri napis v resnici gre. Šele pogled v Cevčevo razpravo o dveh zgodnjesrednjeveških figuralnih upodobitvah s slovenskih tal (*AV* 3, 1952, 214 ss) nas prepriča, da gre za samovoljno kopijo prerisa po izvirniku, ki je v omenjeni študiji sploh prvič tako zvesto predstavljen. Stvar se še toliko bolj zaplete, ker gre pri Cevčevem prerisu za dva epigrafska spomenika (relief na kapeli sv. Jurija s pismenkami levo in desno, *o. c.*, 216; preklada portala kapele sv. Jurija, *o. c.*, 224), medtem ko bi pri Mrkobradu nepoučeni bralec utegnil pomisliti, da gre za »faksimile« enega samega napisa (glej Tab. 33: 5). Toliko o splošnih pripombah, glede Slovenije pa bi kazalo o nekaterih najbolj drastičnih Mrkobradovih napakah spregovoriti posebej (poleg že naštetih primerov doslej).

Piscu predvsem zamerimo samovoljno poimenovanje slovenskih najdišč. Tako se, npr., pojavlja »Šentjur« za Rifnik, »Ljubljana« za Dravlje, »Vače« za Sv. Goro nad Roviščem itd.; odveč je pripomniti, da je Mrkobradu stari toponim Lajh, tako tesno povezan s Kranjem, očitno tuj (cf. npr. str. 60 etc.). Tako pisec zanika temeljne oziroma začetne obdelave posameznega najdišča, torej delo avtorjev, ki so pri nomenklaturi navadno uporabili najbližji in hkrati najustreznejši toponim, ki v nekaterih primerih že sam po sebi opozarja na arheološke ostaline (npr. Zidani Gaber, Lajh, Ajdovski Gradec) oziroma je v zvezi z zgodovinsko izrabo prostora (npr. Sv. Gora, Pristava na Bledu, Vinji vrh pri Beli Cerkvi). Zelo nekorektno je tudi pisanje slovenskih imen, kar bi težko opravičili z izgovarjanjem na tiskarske »škrate«. Tako se v tekstu in pod tablami dosledno ponavlja napačno pisanje za Pendirjevko (»Pendrijevka«) (glej npr. str. 67 in Tab. 61: 8) in Belo Cerkev (»Bela Cerkov«) (glej npr. str. 64 in Tab. 53: 4). O topografski predstavi pisca monografije tudi ne bi izgubljali besed, čeprav so podatki na voljo tako v primarnih objavah kot v *ANSl;* sprijazniti se pač moramo s tem, da bo pri površnem branju (upajmo maloštevilnih) bodočih piscev do tega še prihajalo. Vendar je vse navedeno malenkost ob spoznanju, da Mrkobrad v bistvu sploh ne loči najbolje med »gotskim« in »langobardskim«, vsaj kar zadeva znamenito najdbo (sic: en primer in ne par) iz groba 9 na Rifniku — rogljasto lokasto fibulo (glej str. 28 s op. 138, 62, Tab. 15: 1; 48: 5; izrecno moramo poudariti, da isti predmet kar dvakrat različno opredeljuje in objavlja v risbi). Tako sklepamo, da Mrkobrad pri lokastih fibulah z roglji ne pozna ali pa ne upošteva temeljnih opredelitev gotskega gradiva (cf. Z. Vinski, v: *Kranj*, Katalogi in monografije 18 [1980] 20, Tab. 129: 4; 120: 2; 128: 1 etc. s citirano literaturo; fibula iz groba 619 [Stare] in posamezna najdba sta sploh gepidski; Mrkobrad pa pri fibuli iz groba 619 [Stare] meni, da je langobardska, glej str. 62, Tab. 48: 2; fibula na Tab. 48: 4 naj bi bila prav tako iz Kranja, kar ne bo držalo; sicer pa je Mrkobradova risba gepidske fibule tako samovoljna, da v njej izvirnika s kranjskega Lajha skoraj ne prepoznamo).

Za konec še to: Mrkobrad v svoji monografiji sploh ne vidi materialnih ostalin staroselskega življa. Zato logično uvršča med »langobardske« najdbe značilne ladinske izdelke, npr. t. i. mediteranske pasne spone, dvokrake fibule, uhane s kocko in zapestnice z odebeljenima koncema (glej npr. Tab. 37: 1, 3—5; 40: 2; 51: 1—5, 8; 54: 6) in se pri tem ne zaveda kompleksnosti problema uporabe, nošnje in izdelave eno- in dvovrstnih glavnikov, značilnih tako za staroselce kot za Germane (glej npr. Tab. 60: 1—6), da o ogrlicah iz jagod, izdelanih iz večbarvne steklene paste, sploh ne govorimo. Zanimivo je tudi, da pisec ni vedel za takšne finese, kot sta turingijski in frankovski material s kranjskega Lajha, čeprav so bile v stroki znane že pred monografsko kataloško objavo leta 1980 (cf. J. Werner, *o. c.*, 65 n. 3. Z. Vinski, *Vjesnik arheol. muz. u Zagrebu* 3. s. 6—7, 1972 do 1973, 180 n. 11, Tab. 1: 3. W. Šmid, *o. c.*, 66, Fig. 11, 4096. U. Koch, *Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg* etc. [1968] 22, 120, 245 s [seznam najdb 2 in 5], Taf. 91: 2; 93: 5 [zemljevidi razprostranjenosti]).

Nepravilnosti je torej toliko, da se jih da izluščiti šele pri temeljiti obdelavi materije. Žal bi opozarjanje na spodrsljaje pomenilo v premnogih primerih *ab ovo*, saj iz monografije veje negiranje vsega, kar je bilo doslej v srednjeevropskem prostoru in tudi pri nas ustvarjeno in zastavljeno pri raziskovanju obdobja velikega preseljevanja ljudstev.

Davorin VUGA

Dag Norberg, *L'oeuvre poétique de Paulin d'Aquilée.* Edition critique avec introduction et commentaire. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Filologisk-filosofiska serien 18 (Stockholm: Almquist 1979).

V pesniškem delu patriarha Pavlina nas najbolj zanima III. pesnitev, imenovana *Versus Paulini de Herico duce,* ki se dotika slovenskih pokrajin v letu 799. Dosedanji historični komentarji še niso osvetlili vsebine vprašanj, ki se ob njej postavljajo. Že oznaka Erikove funkcije je sporna (*dux*), čeprav ga tako imenuje tudi poeta Saxo. Poeta Saxo (III verz 531) označuje Erika za *dux limitis Italici,* ki je padel v spopadih pri urejanju nemirov v mestu Tarsatica (Trsat pri Reki) poleti 799; glej F. Kos, *Gradivo* I 326. Dejansko je bil Erik mejni grof (*comes*) furlanske marke s sedežem v Čedadu, marke, katere vzhodna meja bi potemtakem že tedaj segala do Tarsatike in od nje tekla proti severu. Na drugi strani je bila marka postavljena in urejena šele l. 802. Če je tako, gre v gornjem primeru za predhodno, denimo ‚vojno-upravno' fazo, ki je obstajala v mejah bodoče marke. Pod njegovo dejavnost je logično spadala varnostna služba severovzhodne meje Italije in toliko je Saksonova oznaka pravilna. Pri tem je zanimivo sovpadanje te meje s severovzhodno mejo antične Italije, ki je potekala od Tarsatike mimo Višnje gore na Trojane do Alp in so za njo v 3. in 4. stoletju uporabili trdnjavski način gradnje. Obrambno zidovje se je pričelo prav pri Tarsatiki, teklo čez Grobniško polje na Prezid, dalje mimo Benet pri Novi vasi, Roba do Rakitne, od tam čez Vrhniko na Hrušico in naprej do Š(em)petra Slovenov nad Čedadom.

Ko je Erik umrl, mu je prijatelj in akvilejski patriarh Pavlin (roj. pred letom 750, umrl 802) napisal omenjeno pesnitev, žalostinko, ki je zaradi geografskih in drugih podatkov hkrati zgodovinski vir. Kot tako jo je s komentarjem izdal tudi Kos v *Gradivu* I 329.

Novo izdajo celotnega Pavlinovega pesniškega opusa — Pavlin je pisal tudi prozo, na primer za istega Erika *(Liber exhortationis)* — je pripravil imeniten latinist Dag Norberg.

Pesnitev o smrti Erika spada med najstarejša tovrstna dela, pri katerih je ohranjen tudi napev. Tekst je ohranjen v dveh rokopisih; na enem je pisec izrecno označen. Spev je doživet, melodiozen, umetniško na dostojni višini; postal je vzor za podobne kompozicije.

Tudi Pavlin Erika imenuje *dux,* kar je netočno. Tako so označevali pokrajinske vojvode Langobardi, ne pa Franki. Erikov uboj so izvedli prebivalci Tarsatike, kot poroča Einard v analih za leto 799: *apud Tharsaticam Liburniae civitatem insidiis oppidanorum interceptus atque interfectus est.*

Spev ima 14 petvrstičnih kitic, ponazarja žalost pisca in prizadetost Čedajcev, pri katerih je bil sedež kneževine. Prve štiri kitice uvajajo v žalost ob izgubi, kitice od 5—7 omenjajo njegov umirjen značaj in sposobnosti, v kiticah od 8—10 obsoja pesnik področje zasede, v enajsti in dvanajsti opisuje žalost v Čedadu. Spev se konča z molitvijo, naj Bog nakloni pokojnemu večno življenje v raju. V prvi kitici omenja žalovanje devetih voda, ki so Erika poznale kot guvernerja dežele (tudi Savo, Krko, Kolpo, Sočo in Nadižo); Timavu daje devet izvirov, kot je pisal že Vergilij. Število devet je zanj simbolično, ker ga še ponavlja (devet mest žaluje za njim, devet slojev prebivalstva).

V spevu ostaja nekaj nepojasnjenih oziroma še vedno odprtih mest. Njegov pomen za zgodovino, posebej slovensko poseljenega prostora, pa ostaja, in diskusiji o njem je treba dodati tudi moje uvodne misli v tem sestavku.

Norberg je pripravil novo izdajo Pavlinovih pesniških del, ki se na nekaj mestih razlikuje od doslej veljavne, ji dodal Pavlinov življenjepis in pregled celotnega dela; opremil jo je z odlično bibliografijo in s komentarjem — predvsem jezikoslovnim — ne historičnim — k posameznim pesnitvam. To je poslej *editio citanda.*

Jaro ŠAŠEL

Boško Babić, *Materijalnata kultura na Makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep,* Prilep 1986.

Založnik knjige je Institut na istražuvanje na staroslovenskata kultura Prilep.

V redakciji so Mihajlo Apostolski, član Makedonske akademije znanosti, Cvetan Grozdanov, Petar Miljković-Pepek, Nikola Mitrevski, Boris Petkovski, Gligor Poposki, Lidija Slovena, Dimitar Kornakov in pokojni Ljuben Lape.

Recenzenta sta prof. dr. Blaga Aleksova in prof. Durde Bošković.

Ta knjiga je prvi zvezek posebnih izdaj tega instituta. Knjiga ima B-format. Tiskana je na 120 gramskem papirju v črno-beli tehniki. Obsega 362 strani, 530 opomb, 83 risb, 97 črno-belih fotografij in tri barvne posnetke.

Razdeljena je na 50 poglavij. Ima abecedni indeks pojmov in kvaliteten povzetek v francoščini.

Ne glede na razdelitev na že omenjena poglavja sestavlja tekst 6 enot: uvod, geografska danost mesta Prilepa, sledovi predslovanskega prebivalstva na območju srednjeveškega mesta Prilepa, k politični zgodovini srednjeveškega Prilepa, zgodovina raziskav, predmet raziskovanja in metodologija dela.

V uvodu avtor opredeljuje svoje raziskave kot sestavni del raziskave geneze Slovanov v Jugoslaviji ter kot poskus natančnejše opredelitve staroslovanske kulture na našem prostoru. V drugem in tretjem poglavju razlaga geografski oris prilepskega okolja ter politično zgodovino srednjeveškega Prilepa. V tretjem poglavju evidentira še sledove predslovanske naselitve v prilepski regiji. V petem poglavju opisuje zgodovino svojih raziskav od leta 1955 do danes in še posebej sodelovanje z različnimi ustanovami in s posameznimi sodelavci (arheologi, zgodovinarji, umetnostnimi zgodovinarji). V šestem poglavju natanko opisuje odkrite objekte in nas seznanja z metodo dokumentacijskih procesov. Ena glavnih nalog je, odkriti velikost in naravo slovanskega naselja in kronološki odnos med posameznimi naselji srednjeveškega Prilepa, npr. aglomeracije v »varoši« in na vrhu Markovih Kul. Institut na istraživanje se je še posebej ukvarjal s problemom zidave stavb ter z izvorom arhitekture v srednjeveškem Prilepu, pa tudi z organizacijo naselitvenega prostora in njegovo ekonomsko in socialno strukturo. Na območju slovanske poselitve so našli »in situ« predslovanski poselitveni substrat. Med najtežje probleme raziskave sodi časovno opredeljevanje lesenih hiš, ki so bile najdene na kamnitem pobočju Markovih Kul. V večini primerov stratigrafskih raziskav ni bilo mogoče opraviti. Lahko je bilo datirati ostanke hiš na prostoru »varoši« pod časovno opredeljenimi srednjeveškimi cerkvami. Ti objekti so tipološko enaki višje ležečim na pobočju Markovih Kul. Od tu izvirajo živalske kosti, razni železni in stekleni predmeti in predmeti iz barvnih kovin. Našli so tudi keramiko in ostanke žitaric. Vse najdbe so bile laboratorijsko raziskane.

V sedmem poglavju »Arheološko gradivo« predstavlja avtor sistematsko dokumentacijo, ki obravnava raziskave na posameznih točkah v »varoši« in na Markovih Kulah. Sledovi najstarejših bivališč so na skalnatem pobočju Markovih Kul. To so krožni vkopi v kamen. Datacija teh objektov je dvomljiva, ker manjkajo arheološki in pisani viri zanjo. Zgodovinske okoliščine v 8. stol., v času bolgarsko-bizantinskih vojn, ko se je prebivalstvo iz ravnine moralo umakniti v hribe, kažejo, da je verjetno ta arhitektura povezana s temi premiki. Enako velja za čas 9. stol,, za čas širjenja bolgarske oblasti na ozemlje Berjascev. O enem teh slovanskih premikov govori tudi Konstantin Porfirogenet v svojem delu »*De aminsitrando imperio*«. Omenimo naj tudi primer slovanskih plemen Milingov in Jeseritov, ki so se v 9. stol. rešili z umikom iz peloponeške ravnine na planino Pentodactil. Na teh mestih so se Slovani zadrževali vse do turške okupacije. Za slovanske naseljence na Markovih Kulah je moč trditi, da so tu živeli še v času Samuila (976—1014), čigar vladavina je temeljila na nenehnem vojskovanju z bizantinskim kraljem Basilom II. (976 do 1025).

V 11. stol., po likvidaciji Samuilove države l. 1018, ali v prvi polovici 12. stol. je naselje lesenih hiš na Markovih Kulah popolnoma izginilo. Enako velja tudi za naselje v »varoši«. Bivališča iz druge polovice 12. stol. pa vse do 14. stol. so zgrajena iz rezanega kamna in iz mešane opeke. V tej fazi lahko govorimo že o urbani aglomeraciji.

V 9. poglavju so predstavljena bivališča iz 9. in 10. stol. Če imamo pred seboj organizacijo bivalnega prostora, smo stanovanjske objekte razdelili v 3 skupine. To so objekti na visoki planoti in na kamnitih pobočjih proti jugu in jugovzhodu. Potem so tu stavbe sociopolitičnega značaja, ki ležijo na jugu pobočja, ter nekropola na vznožju jugovzhodnega pobočja.

S tem metodološkim prijemom avtor analizira poselitveni kompleks na Markovih Kulah in na njihovem vznožju. Ker v nadaljevanju besedila vse do 50. poglavja ni kakšnih bistvenih metodoloških novosti, je umestneje strniti vsa Babičeva spoznanja v nekaj ključnih točk:

1. Veličina Babičevega dela, ki ga bo bralec ocenjeval na podlagi tegale prikaza, je v resnici daleč večja. Njegova zasluga je predvsem, da je odkril doslej največji staroslovanski naselbinski kompleks na Balkanu ter da ga je obsežno raziskal. Dela je opravil Institut na istraživanje na staroslovenskata kultura iz Prilepa pod avtorjevim vodstvom.

2. Organizacijsko veličino tega dela kot celote povečuje še dolgoletno sodelovanje poljske strokovne ekipe, ki je opravila tudi obsežna konservatorska dela na poznosrednjeveških arhitektonskih ostalinah.

3. Poleg izredne velikosti prilepskega staroslovanskega naselbinskega kompleksa preseneča tudi poselitvena kontinuiteta, ki sega od prazgodovine skozi rimski in bizantinski čas in ves srednji vek.

Poleg vprašanja poselitvene kulture, razvoja stavbarstva in urbanizacije ter odnosa med citadelo in suburbijem je mogoče na Markovih Kulah obravnavati različno obrtno dejavnost, ki se je tu razvijala, ter socialno strukturo prebivalcev tega naselja.

4. Omenjeni dosedanji dosežki preučevanja naselbinskega problema pri starih Slovanih na Balkanu so izredno velik prispevek, ki ga lahko primerjamo s prizadevanji velikih slovanskih arheologov v Rusiji in na Poljskem.

5. Arheološki muzej v Prilepu je z raziskovalno dejavnostjo na Markovih Kulah dobil obsežno drobno arheološko gradivo in številne objekte, ki sestavljajo muzej *»sub divo«*.

6. Za mednarodno javnost, prav tako pa tudi za makedonsko in jugoslovansko, je najpomembnejša pričujoča knjiga, ki postavlja Prilep med vodilne slovanske poselitvene komplekse.

Pri arheološkem odkrivanju na Markovih Kulah in njihovem vznožju posebno presenečata 2 naselbinska kompleksa: kompleks lesenih stavb na kamnitem južnem in jugovzhodnem pobočju in veliko naselje stanovanjskih jam. Obe stanovanjski kulturi pričata o posebnosti slovanskega duha v trenutku, ko se je srečal z visoko civilizacijo Rima in Bizanca. Kot je pokazal Prilep, so najbrž edino vodilne strukture stanovale v zidanih hišah, vsi drugi pa so si postavljali lesene objekte. Luknje za stebre, razna korita itd. kažejo, da so v popolnosti obvladovali obdelavo kamna, vendar so raje živeli v lesenih kočah, ki so jih postavili v neposredni bližini kamnitih hiš. To priča o posebni miselnosti starih Makedoncev, kar potrjuje tudi obsežno naselje stanovanjskih jam na robu prilepske srednjeveške »varoši«. Vsi ti podatki so zelo pomembni pri oblikovanju izhodišč za ugotavljanje srednjeveške poselitvene podobe Slovencev v času med 6. in 12. stol. Takšna ugotovitev velja najbrž za ves jugoslovanski prostor.

Ta kratki povzetek Babičeve knjige priča o njenem izrednem pomenu, ne le za makedonski, temveč predvsem za jugoslovanski in širši slovanski prostor. Zato kljub morebitnim kritičnim pripombam prevladujejo pozitivne značilnosti, ki jih ima ta knjiga za znanost.

Čeprav je razdalja med Makedonijo in Slovenijo skoraj 1500 km, so tudi za nas izsledki raziskovanja Markovih Kul zelo pomembni. Ne gre samo za problematiko sistematičnega izkopavanja slovanskega naselja, temveč predvsem za neposredne analogije, ki so jih pokazala izkopavanja na izkopnem polju 2 na Otoku pri Dobravi. Tudi tam smo ugotovili stavbno fazo stanovanjskih jam. Razlika je le v času uporabe. Medtem ko pri nas ta faza izgine že v 11. stol., v Prilepu živi še ob prihodu Turkov. Kombinacije lesenih stavb s kamnito podlogo in z jamami za stebre, izkopanimi v kamnu, pri nas ne poznamo, čeprav tudi pri nas lahko govorimo o leseni arhitekturi 11. in 12. stol. Gre za tip brunaric, ki je bil s svojo nadgradnjo podoben prilepskim lesenim hišam. Vse to govori o potrebi po podrobnejšem študiju srednjeveškega stavbarstva v Sloveniji in Makedoniji.

Vinko ŠRIBAR

E. E. Clain-Stefanelli, *Numismatic bibliography.* München 1985. XXII + 1848 strani; 18 311 gesel, 6 tematskih indeksov; mali 8⁰ na biblijskem papirju.

Izredno hitri razvoj numizmatične vede je povzročil, da se je v zadnjih desetletjih po vsem svetu izredno pomnožila tudi numizmatična literatura. Vse glasnejše so postajale zahteve po splošnih ter specializiranih numizmatičnih bibliografijah, ki naj bi bile karseda popolne in ažurirane. Danes nedvomno najboljšo in najbolj izčrpno splošno numizmatično bibliografijo izdaja The American Numismatic Society v svoji, sedaj že daleč nad 100 zvezkov obsegajoči *»Numismatic Literature«*, ki izhaja polletno in pri kateri sodelujejo

sodelavci iz domala štiridesetih držav. Tako velik projekt pa ima poleg svoje izčrpnosti tudi marsikatero senčno stran. Objavljajo tudi številne polstrokovne in poljudne članke, često dvomljive vrednosti, kar je naredilo delo nepregledno, bremeni indekse in povzroča zamudno iskanje. Na generalni indeks, ki bi te pomanjkljivosti do določene mere zmanjšal in ki bi vsekakor moral iziti v samostojnem zvezku, pa bo očitno treba še dolgo čakati. Tako se je hkrati s tem projektom pojavila živa potreba po priročni bibliografiji s kritičnim izborom del.

Prvo tako bibliografijo je Executive Director of National Numismatic Collection v Smithsonian Institution v Washingtonu, Elvira Clain-Stefanelli, izdala v ZDA že leta 1965. Leto kasneje pa je prof. Ph. Grierson iz Gonville and Caius College, Cambridge, izdal v Bruslju sicer manj obsežen, toda z drugačnih vidikov sestavljen knjižni pregled numizmatičnih del. To delo prof. Griersona je že leta 1979 izšlo v močno razširjeni drugi izdaji, kar samo potrjuje potrebo po takšnem delu. Po dvanajstletnem napornem delu pa je sedaj tudi Elvira Clain-Stefanelli izdala svojo dopolnjeno in močno razširjeno bibliografijo. Druga izdaja je medtem narasla za več kakor 13 000 številk. Posvetila jo je svojemu pokojnemu možu, ki ji je ves čas njenega neumornega dela stal ob strani.

Z novo knjigo avtorica na presenetljivo majhnem prostoru in v zelo priročni in pregledni obliki predstavlja bibliografijo dobesedno gigantskega obsega. Samo pregled vsebine zavzema 12 strani. Delo je zasnovano tako, da je uporabno za specialista numizmatika, pa tudi za strokovnjake drugih zgodovinskih vej, ki jim je numizmatika le pomožna veda. Seveda jo bo z mnogo prida lahko uporabljal vsak amater ali kdorkoli sicer, ki se bo z numizmatiko srečal kot znanostjo, hobijem ali pa povsem postransko. Zato si je komaj mogoče predstavljati dobro univerzitetno, institutsko ali muzejsko knjižnico brez te nepogrešljive knjižne cornucopiae. Prav tako si brez pričujoče bibliografije ni mogoče zamišljati uspešnega dela ne zgodovinarja ali klasičnega arheologa, kakor tudi ne kulturnozgodovinsko usmerjenega delavca ali pa zbiralca-amaterja. Posebna odlika dela je njegov razmeroma majhen format, ki mu daje še posebno priročnost. To do sedaj še ni uspelo nobenemu drugemu avtorju ali pa založniku podobnih del.

Vsebino na kratko težko izčrpneje predstavimo. Posebej je treba poudariti, da je avtorici uspelo izbrati ogromno gradiva vzhodnih dežel, ki je na zahodu komaj znano ali pa popolnoma neznano in ne nazadnje zaradi nepoznavanja jezika skorajda povsem neupoštevano. Odlična so opozorila na sorodno literaturo posameznih področij, zelo informativni pa tudi telegrafsko kratki podatki vsebine, ki pa so, žal, le priložnostni. Žal tudi vedno ne zadenejo jedra vsebine.

Avtorica je načelno sprejela dela le do leta 1981, vendar to ne velja za vsa področja. Tako, npr., pri periodiki ali pri avkcijskih katalogih obtiči že kar nekaj let poprej, v posameznih primerih pa je zajela tudi poznejša dela.

Antična numizmatika kot klasična veja je seveda posebej poudarjena, prav tako Evropa ter novčarstvo ameriških kontinentov, presenetljivo izčrpno pa sta zastopani tudi Azija in Afrika. Kaj tolikšna univerzalnost pomeni, lahko zadovoljivo presodi le malokdo. Kako zelo bo hvaležen uporabnik, če bo iskal, recimo, bibliografske podatke za Filipine ali Novo Zelandijo, Kubo ali Baltske republike, pa naj bi šlo le za dopolnilo ali preverjanje nepopolnega citata. Le tisti, ki se je kdaj soočil s tako specialnimi vprašanji ali tako eksotično numizmatiko, bo znal pravilno ceniti to univerzalno bibliografijo.

In le v kateri bibliografiji lahko na hitrico dobimo informacijo o geslih, kot so »heksagram«, »zgodovina cen«, recimo, v antični Grčiji, Babiloniji, Mezopotamiji ali Schleswig-Holsteinu, če omenimo le nekatere? Ali pa morda gesli »grivna«, »Carniola«. Kje najdemo, recimo, najdbe Abukir, Al Khanoum, Prinkipo, Tiritaka, Canakkale, Damascus, Slovenia, ali Serooskerke? In čeprav bo tako prva kot zadnja med temi najdbami marsikomu še predobro znana (pa čeprav je avtorica bibliografsko zajela morebiti le dve deli od, recimo, dvajsetih ali celo še več), bi bilo tudi dobremu poznavalcu verjetno le težko hitro najti ustrezno temeljno literaturo in bo vesel vsakega naslova ali napotka, ki mu bo kakorkoli pomagal naprej. Tako je treba posebno poudariti, da je poleg odličnega razporeda v tej bibliografiji dragocen predvsem tisti obsežni del (str. 1639—1848), v katerem najdemo izčrpne indekse. Poleg seznama avtorjev in geografskega indeksa je zelo koristen pregled zbiralcev in seznam osebnih imen,

posebno pa indeksa numizmatičnih pojmov in popis večjih ali manjših javnih zbirk.

Kakor v svoji prvi izdaji je avtorica tudi tu posvetila celo poglavje bibliografiji poklicnih numizmatikov. Kdor bo potreboval biografske podatke o Jeanu Jacquesu Barthélemyju, Josephu Hilariju Eckhelu, Francescu Gnecchiju, Rastislavu Mariću, Charlesu Patinu, Domenicu Sestiniju ali Apostolu Zenu, jih nikjer ne bo našel tako hitro, tako lahko in izčrpno kakor na tem mestu.

Táko obsežno delo pa nujno vsebuje tudi hotene ali nehotene zablode, izpuste, pomote, zamenjave ter rokopisne in stavčne napake. Seveda tudi recenzent le stežka predstavi in oceni to obsežno delo, saj bi v bistvu le specialisti za posamezna področja lahko objektivno kritično ocenili posamezna področja, poglavja in dele. Zato bom poleg bežne splošne ocene — kaj več na tem mestu tako ni mogoče — nanizal nekaj podrobnejših in kritičnih mnenj le za antično obdobje in posebej za Balkan ter Slovenijo.

V poglavju »General references«, »Bibliographies«, manjka velika serija *Numismatic Literature* (New York 1947) — bibliografija, ki jo redno izdaja The American Numismatic Society in ki je neumestno uvrščena med numizmatično periodiko (št. 785). Sploh je tu opaziti precejšnjo stihijo. Manjka, npr., opozorilo na odlično bibliografijo F. Fejér Mária/Huszár Lajos, *Bibliographia numismaticae Hungaricae*, Budapest 1977, ki je navedena pod »Hungary« v poglavju »Modern coinages« (št. 9977), ni je pa, npr., pod »Hungary« v poglavju »The middle ages« ali pa v poglavju »Southern Europe« itd. Ta bibliografija vsebuje tudi srednji vek in celo antiko, novčne najdbe in tehnologijo. XV. poglavje vsebuje geografske predele »Slavonia« in »Croatia«. Zelo huda pomanjkljivost je, da ni dosledno ustreznih opozoril pri specialnih področjih. Tako v poglavju »General references«, »Bibliographies«, ne najdemo opozorila na Stipčevićevo *Bibliographio Illyrico* (Sarajevo 1967), ki jo najdemo pod: »Southern Europe« (št. 7229), kjer pa zopet ni omenjena njegova *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, 1, 2, (Sarajevo 1977), ki dosledno in do sedaj najpopolneje upošteva tudi numizmatično pismenstvo Jugoslavije.

V poglavju »Periodicals« manjka povojni *Numizmatičar*, Beograd 1978, ki je do sedaj izšel že v 8 zvezkih. *Numizmatičke vijesti Zagreb* (št. 841) ter *Numizmatični vestnik Slovenije*, Ljubljana 1956— (št. 842) sta abecedno napačno uvrščena (za št. 818!). Prav tako se godi nekaterim češkim, poljskim, bolgarskim in ruskim naslovom. Predvojni »*Numizmatičar*« (Beograd) dr. Joze Petrovića je opisan pod št. 840; »*Numizmatičar*« (št. 807 a), ki naj bi izhajal v Sarajevu, pa ni nikdar izšel in ne obstaja. Kako je do te napake prišlo, sem opisal v Numizmatičnem vestniku Slovenije 14 (1986). Avtorica bi se tu vsekakor morala obrniti na jugoslovanske strokovnjake. Za »Horvatovo« Numizmatiko (št. 820) niso navedene številke. Razen tega manjkata povojna zvezka 5 (1953) in 6 (1978), ki ju je prav tako izdalo Hrvatsko numizmatično društvo v Zagrebu. Pod »Period of ancient Greek coinages«, »Danubian district« (št. 2411 sl.) oz. pod »Viminacium« (št. 2439 sl.) je najti bore malo in manjkajo, npr., dela Vasića (*Glas SKA* 52/1896/), Vulića (*NZ* 34/1902/) in Brunšmida (*NZ* 35/1903/) ter predvsem novejše in pomembno delo Bojane Borić-Brešković, *Novac Kolonije Viminacium*, Beograd 1976. Sploh starejša dela večinoma manjkajo in ni razvidno, kje je avtorica postavila cezuro in od kdaj nazaj je treba seči v starejše bibliografije, kar je precejšnja slabost tega priročnika.

Vse številke od 4583—4717 so uvrščene pod napačno poglavje »Imperial Greek coinages«. Tako se je pod to rubriko neutemeljeno znašel tudi V. Kondić (*Beogradski nalaz . . .*, Beograd 1969, št. 4647).

Tudi pri poglavju »Southern Europe«, »Bibliographies«, manjkata Stipčevićevi *Bibliographia Illyrica*, Sarajevo 1967 (št. 7229), ter za numizmatiko še pomembnejša *Arheološka bibliografija* 1, 3 (Sarajevo 1977), ki, kakor smo že zgoraj omenili, polnoštevilno in dosledno upošteva numizmatiko. To je treba seveda ponovno poudariti, da avtorica upošteva literaturo vsaj do leta 1981 in da zato ni razloga, da Stipčevićevo delo ne bi bilo zajeto. Avtor S. Dimitrijević je zastopan le z drobcem svojih del (št. 7234—7236). Tudi drugi avtorji so pomanjkljivo zastopani, ortografske in stavčne napake so pogoste.

Na popolnoma napačnem mestu (v poglavju »The middle ages«, »Metrology«, št. 7682) je poljudna slovenska knjiga prof. Vladimira Murka z naslovom »*Denar*« (Ljubljana 1943), in sicer s komentarjem: »A general introduction with interesting pictures.«(!)

Kljub navedenim in številnim neomenjenim pomanjkljivostim pa seveda iz-

črpno delo Clain-Stefanellijeve zaradi tega nikakor ne izgubi na svoji vrednosti in je treba poudariti da je kot táko danes nenadomestljivo.

Omeniti moramo tudi, da oba kratka, toda odlična pregleda jugoslovanskega numizmatičnega pismenstva, ki ju je napisal P. Kos: Forschungsstand der antiken Numismatik in Jugoslawien, v: *Studien zu Fundmünzen der Antike*, 1, 1979, 103—119 ter: Antike Numismatik in Jugoslawien, Bibliographische Übersicht für die Jahre 1975—1980, *Arheološki vestnik* 32, Ljubljana 1981, 619—624, žal še nista upoštevana; (zadnji je vsekakor izšel po zaključku redakcije dela, o katerem poročamo).

Le težko si je uporabniku te bibliografije predstavljati skoraj štiridesetletno delo in trud avtorice in njenega soproga, ki sta vztrajno pripravljala obe izdaji te moderne bibliografije. Le redkokdo bo znal oceniti vztrajnost in trud, ki sta bila potrebna za izvedbo tega obsežnega dela. Tako si je avtorica (str. IX) gotovo vsaj do določene mere upravičeno prisvojila nekoliko modificirani moto (ne da bi omenila njegovo poreklo) neprekosljivega Jeana Christopha Rascheja: »*Feci, quod potui, faciant meliora sequentes.*« (avtorica: »*Quod potui feci, faciant meliora potentes.*«), s katerim je zaključil svoje mamutsko delo *Lexicon universae rei numariae*... (6 obsežnih knjig v 12 zvezkih in 3 suplementih, 1785—1805). S to parafrazo je opozorila tudi na svoje brezbrežno delo.

Ne nazadnje pa gre prav posebno priznanje tudi založniku dr. Battenbergu, saj je taka publikacija v današnjem času zaradi svoje specializiranosti, nenavadno težkega stavka in obsežnosti izredno smel podvig. Toda ta znana založba nam je posredovala že prenekatero poslovno tvegano numizmatično delo, ki drugače morda nikdar ne bi izšlo. Avtorici moramo biti hvaležni za knjigo, ki bo služila še generacijam, kakor se je to dogajalo Labbejevi (1664), Bandurijevi (1719), Hirschevi (1760) in Lipsiusovi (1801) bibliografiji, ki jih še dandanes koristno in hvaležno uporabljamo. Verjetno pa ni odveč reči, da zajetno delo E. E. Clain-Stefanellijeve opozarja tudi na možne meje znanstvenega individua in da je pričujoča bibliografija verjetno zadnja, ki je delo enega samega avtorja in ki je sestavljena na stari, klasični način. Vse tako kaže, da bo naslednja le še kompjutersko in timsko programersko delo, morda celo že anonimen in brezoseben proizvod elektronike.

Efrem M. PEGAN

Arheološki vestnik
Acta Archaeologica
37

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Naklada 1100 izvodov

Natisnila
Tiskarna »Jože Moškrič«
v Ljubljani